Bobur nomidagi xalqaro jamg‘arma

Zahiriddin Muhammad Bobur

Boburnoma

Toshkent

“Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik

kompaniyasi bosh tahririyati

2002

FARG‘ONA

Bismillaxir Rahmonir Rahiym

Tengri taoloning inoyati bilan va hazrati on *(16)* Sarvari koinotning shafoati bilan va chahoryori bosafolarning himmati birlan seshanba kuni, ramazon oyining beshida, tarix sekkiz yuz to‘qson to‘qquzda Farg‘ona viloyatida o‘n ikki yoshta podshoh bo‘ldum. (Sakkiz yuz to‘qson to‘qqizinchi (1494) yil voqealarni.— *Muharrir*)

Farg‘ona viloyati beshinchi iqlimdindur. Ma’muraning kanorasida voqi’ bo‘lubtur. Sharki Koshg‘ar, g‘arbi Samarqand, janubi Badaxshonning sarhadi tog‘lari, shimolida agarchi burun shahrlar bor ekandur, misli: Olmoliq va Olmotu va Yangikim, kutubda O‘tror bitirlar, mo‘g‘ul va o‘zbak jihatidin bu tarixda buzulubtur, aslo ma’mura qolmabdur.

Muxtasar viloyattur, oshlig‘ va mevasi farovon. Girdo-girdi tog‘ voqi’ bo‘lubtur. G‘arbi tarafidakim, Samarqand va Xo‘jand bo‘lg‘ay, tog‘ yo‘qtur. Ushbu jonibtin o‘zga hech jonibtin qish yog‘iy kela olmas. Sayxun daryosikim, Xo‘jand suyig‘a *(2 a)* mashhurdur, sharqu shimol tarafidin kelib, bu viloyatning ichi bila o‘tub, g‘arb sori oqar, Xo‘jandning shimoli va Fanokatning janubiy tarafidinkim, holo Shohruxiyag‘a mashhurdur, o‘tub yana shimolg‘a mayl qilib, Turkiston sori borur. Turkistondin heyli kuyiroq bu daryo tamom qumg‘a singar, hech daryog‘a qotilmas.

Etti pora qasabasi bor; beshi Sayxun suyining janub tarafida, ikki shimol jonibida. Janubiy tarafidag‘i qasabalar: biri Andijondurkim, vasatta voqi’ bo‘lubtur, Farg‘ona viloyatining poytaxtidur. Oshlig‘i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo‘lur. Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas. Andijonning noshpotisidin yaxshiroq noshpoti bo‘lmas.

Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo‘rg‘onidin so‘ngra mundin ulug‘roq qo‘rg‘on yo‘qtur. Uch darvozasi bor. Arki janub tarafida voqi’ bo‘lubtur. To‘qquz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir erdin ham chikmas.

Qal’aning girdo-girdi xandakning tosh yoni sangrezalik shoxroh tushubtur. Qal’aning girdo-girdi tamom mahallottur. Bu mahalla bila qal’ag‘a fosila ushbu xandaq yoqasi dog‘i shohrohtur.

Ovi qushi dog‘i ko‘p bo‘lur, qirg‘ovuli *(2 b)* behad semiz bo‘lur. Andoq rivoyat qildilarkim, bir qirg‘ovulni oshginasi bila to‘rt kishi eb tugata olmaydur.

Eli turkdur. Shahri va bozorisida turkiy bilmas kishi yo‘qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti, bovujudkim Hirida nash’u namo topibtur, bu til biladur.

Elining orasida husni heyli bordur. Xoja Yusufkim musiqada mashhurdur, Andijoniydur. Havosining ufunati bor. Kuzlar el bezgak ko‘p bo‘lur.

Yana bir O‘sh kasabasidur. Andijonning sharqi-janubiy tarafidur, sharqqa moyil, Andijondin to‘rt yig‘och yo‘ldur. Havosi xo‘b va oqar suyi farovondur. Bahori bisyor yaxshi bo‘lur.

O‘shning fazilatida heyli ahodis vorid bo‘lubtur Qo‘rg‘onining sharqi janubiy jonibida bir mavzun tog‘ tushubtur, Baroko‘hg‘a mavsum. Bu tog‘ning qullasida Sulton Mahmudxon bir hujra solibtur, ul hujradin quyiroqushbu tog‘ning tumshug‘ida tarix to‘qquz yuz ikkida men bir ayvonliqhujra soldim. Agarchi ul hujra mundin murtafi’dur, vale bu hujra bisyor yaxshiroq voqi’ bo‘lubtur: tamom shahar va mahallot oyog‘ ostidadur. *(3 a)* Andijon rudi Ushning mahallotining ichi bila o‘tub, Andijong‘a borur. Bu rudning har ikki jonibi bog‘ot tushubtur, tamom bog‘lari rudka mushriftur, binafshasi bisyor latif bo‘lur. Oqar suvlari bor, bahori bisyor yaxshi bo‘lur, qalin lola va gullar ochilur. Baroko‘h tog‘i domanasida shahr bila tog‘ning orasida bir masjid tushubtur, Masjidi Javzo otliq. Tog‘ tarafidin bir ulug‘ shahjo‘y okar. Ushbu masjidning tashqari sahni nishebroq, sebargaliq pursoya, safoliq maydon voqi’ bo‘lubtur. Har musofir va rahguzar kelsa, anda istirohat qilur. O‘sh avboshining zarofati budurkim, har kim anda uyqulasa, ul shahjo‘ydin suv quyarlar. Umarshayx mirzoning oxir zamonlarida qizil bila oq mavjliq tosh ushbu tog‘da paydo bo‘ldi: pichoq dastasi va takband va ba’zi nimalar qilurlar, heyli yaxshi toshdur. Farg‘ona viloyatida safo va havoda O‘sh chog‘liq kasaba yo‘qtur.

Yana bir Marg‘inondur, Andijonning g‘arbidadur, Andijondin etti yig‘och yo‘ldur.

Yaxshi kasaba voqi’ bo‘lubtur, purne’mat: anori va o‘rugi asru xo‘b bo‘lur. Bir jins anor bo‘lur, «donakalon» derlar, chuchuklugida zardolu mayxushlugidin andak choshni bor. Samnon anor *(3 b)* larig‘a tarjih qilsa bo‘lur.

Yana bir jins o‘ruk bo‘lurkim, donasini olib, ichiga mag‘z solib quruturlar, «subhoniy» derlar, bisyor lazizdur.

Ov qushi yaxshidur, oqkiyik yovuqta topilur. Eli sorttur va mushtzan va pursharu sho‘r eldur. Jangaraliq rasmi Movarounnahrda shoyi’dur, Samarqand va Buxoroda nomdor jangaralar aksar Marg‘inoniydur.

Soxibi «Hidoya» Marg‘inonning Rushdon otliq kentidindur.

Yana bir Isfaradur, ko‘xroyada voqi’ bo‘lubtur. Oqar suvlari, safoliq bog‘chalari bor. Marg‘inonning g‘arbi-janubidadur. Marg‘inon bila Isfara orasi to‘qquz yig‘och yo‘ldur.

Musmir daraxtisi bisyordur, vale bog‘chalarida aksar bodom daraxtidur. Eli tamom sort va forisiygo‘ydur. Isfaraning bir shar’isida janub sori pushtalarning orasida bir parcha tosh tushubdur, «Sangi oyina» derlar, uzunlug‘i taxminan o‘n qari bo‘lg‘ay, balandlig‘i ba’zi eri kishi bo‘yi, pastlig‘i ba’zi eri kishining belicha bo‘lg‘ay, oyinadek har nima mun’akis bo‘lur.

Isfara viloyati to‘rt bo‘luk ko‘hpoyadur: bir Isfara, yana bir Voruhyana bir So‘hyana bir hushyor.

Muhammad Shayboniyxon Sulton Mahmudxon bila Olachaxong‘a shikast berib, Toshkand va Shohruxiyani olg‘on mahalda, ushbu So‘x *(4 a)* bila Hushiyor ko‘hpoyalarig‘a kelib, bir yilg‘a yovuq tanqisliq bila o‘tkarib, Kobul azimati qildim.

Yana bir Xo‘janddur, Andijondin g‘arb sorig‘a yigirma besh yig‘och yo‘ldur. Xo‘janddin Samarqand ham yigirma besh yig‘och yo‘ldur, qadim shahrlardindur. Shayx Muslihiddin va Xoja Kamol Xo‘jandtindurlar.

Mevasi farovon va bisyor yaxshi bo‘lur. Anori yaxshiliqqa mashhurdur. Nechukkim, «sebi Samarqand» va «anori Xo‘jand» derlar. Vale bu tarixda Marg‘inon anori ko‘p ortuqdur.

Qo‘rg‘oni baland erda voqi’ bo‘lubtur. Sayxun suyi shimol jonibidin oqar. Qo‘rg‘ondin daryo bir o‘q otimi bo‘lg‘ay. Qo‘rg‘on bila daryoning shimol tarafida bir tog‘ tushubtur. Mevag‘ul otliq, derlarkim, bu tog‘da feruza koni va ba’zi konlar topilur. Bu tog‘da bisyor yilon bor.

Xo‘jandning ovlog‘i va qushlog‘i bisyor yaxshidur. Oq kiyiqbug‘u-maral, qirg‘ovul va tovushqoni ko‘p bo‘lur. Havosi bisyor mutaaffindur, kuzlar bezgak ko‘p bo‘lur. Andoq rivoyat qildilarkim, chupchuq bezgak bo‘lg‘ondur. Derlarkim, havosining taaffuni shimoldag‘i tog‘ jihatidindur.

Muning tavobiidin Kandibodomdur. Agarchi kasaba emas, yaxshig‘ina kasabachadur. Bodomi yaxshi bo‘lur. Bu jihatdin *(46)* bu ismg‘a mavsumdur. Xurmuz va Hindustong‘a tamom muning bodomi borur. Xo‘janddin besh-olti yig‘och sharq tarafidadur. Xo‘jand bila Kandibodom orasida bir dashte tushubtur, Xodarveshg‘a mavsumdur. Hamisha bu dashtta el bordur. Marg‘inong‘akim, sharqidur, hamisha mundin el borur. Xo‘jandg‘akim, g‘arbidur, doyim mundin el kelur: tund ellari bor.

Derlarkim, bir necha darvesh bu bodiyada tund elga yo‘lukub, bir-birini topolmay «Ho darvesh», «Ho darvesh» deya-deya tamom halok bo‘lurlar, andin beri bu bodiyani Hodarvesh derlar.

Sayxun suyining shimoli tarafidag‘i kasabalar: bir Axsidur. Kitoblarda Axsikat bitirlar. Nechukkim, Asiriddin shoirni Asiriddin Axsikatiy derlar. Farg‘onada, Andijondin so‘ngra mundin ulug‘roq kasaba yo‘ktur.

Andijondin g‘arb sori to‘qquz yig‘och yo‘ldur. Umarshayx mirzo muni poytaxt qilib edi. Sayxun daryosi qo‘rg‘onining ostidin oqar. Qo‘rg‘oni baland jar ustida voqi’ bo‘lubtur. Xandaqining o‘rniga amiq jarlardur. Umarshayx mirzokim, muni poytaxt qildi, bir-ikki martaba tashqarirokdin yana jarlar soldi. Farg‘onada muncha berk qo‘rg‘on yo‘ktur. *(5a)* Mahalloti qo‘rg‘ondin bir shar’iy yirokroq tushubtur. «Deh kujovu daraxton kujo» masalini g‘olibo Axsi uchun aytibturlar.

Qovuni yaxshi bo‘lur. Bir nav’ qovundurkim, «Mirtemuriy» derlar, andoq qovun ma’lum emaskim, olamda bo‘lg‘ay. Buxoro qovuni mashhurdur. Samarqandni olg‘on mahalda Axsidin va Buxorodin qovun kelturub bir majlisda kesturdum, Axsi qovunining hech nisbati yo‘q erdi.

Ovi kushi bisyor yaxshi bo‘lur. Sayxun daryosining Axsi tarafi dashttur. Oq kiyigi bisyor bo‘lur. Andijon tarafi jangaldur. Bug‘u-maral, qirg‘ovul, tovushqoni ko‘p topilur, asru semiz bo‘lur.

Yana bir Kosondur, Axsining shimolida tushubtur. Kichikroq kasabadur. Nechukkim, Andijon suyi O‘shdin kelur, Axsi suyi Kosondin kelur. Yaxshi xavoliq erdur. Safoliq bog‘chalari bor. Vale safoliq bog‘chalari tamom soy yoqasida voqi’ bo‘lg‘on uchun, «po‘stini pesh berra» debturlar. Safo va havoda O‘sh bila Koson elining taassubi bor.

Farg‘ona viloyatining girdo-girdi tog‘larida yaxshi yayloqlari bor. Tobulg‘u yig‘ochi bu tog‘larda bo‘lur, o‘zga hech erda bo‘lmas. Tobulg‘u bir yig‘ochedur, po‘sti qizil, aso *(5 b)* qilurlar, qamchi dastasi ham qilurlar, qushlarg‘a qafas qilurlar, tarosh qilib tirgaz qilurlar, heyli yaxshi yig‘ochdur. Tabarruklik bila yiroq erlarga eltarlar.

Ba’zi kitoblarda bitibturlarkim, «yabruh us-sanam» bu tog‘lardadur, vale bu muddatta hech eshitilmadi. Bir giyoh eshitildikim, Ettikentning tog‘larida bo‘lur, ul el «ayiq o‘ti» derlar, mexrgiyoh xosiyatliq, g‘olibo mexrgiyohdur, ul el bu ot bila ayturlar.

Bu tog‘larda feruza koni va temur koni bo‘lur. Farg‘ona viloyatining hosili bila, agar adl qilsalar, uch-to‘rt ming kishi saxlasa bo‘lur.

Chun Umarshayx mirzo baland himmatliqva ulug‘ doiyaliq podshoh erdi. Hamisha mulkgirlik dag‘dag‘asi bor erdi. Necha navbat Samarqand ustiga cherik tortti, ba’zi mahal shikast topti, ba’zi mahal bemurod yondi. Necha navbat qoyin-otasi Yunusxonnikim, Chingizxonning ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoyxon naslidindur, Chig‘atoyxonning yurtida mo‘g‘ul ulusining xoni ul fursatta ul erdikim, mening ulug‘ otam bo‘lg‘ay, istid’o qilib kelturdi. Har qatla kelturganda viloyatlar berur edi. Chun Umarshayx *(6a)* Mirzoning muddaosidek bo‘lmas edi, gohi Umarshayx mirzoning badmaoshlig‘idin, gohi mo‘g‘ul ulusining muholafatidin viloyatta tura olmay yana Mo‘g‘ulistong‘a chiqar erdi.

Oxir navbat kelaturgandakim, ul fursatta Toshkand viloyati Umarshayx mirzo tasarrufida erdikim, kitoblarda Shosh bitirlar, ba’zi Choch bitirlarkim, «kamoni chochiy» andin iborattur, berdi.

O‘shal fursattin tarix to‘qquz yuz sekqizgacha Toshkand va Shohruxiya viloyati Chig‘atoy xonlarining tasarrufida edi. Bu fursatta mo‘g‘ul ulusining xon va sultonlig‘i Yunusxonning ulug‘ o‘g‘li, mening tag‘oyim Sulton Mahmudxonda edi, Umarshayx mirzoning og‘asi, Samarqand podshohi Sulton Ahmad Mirzo va mo‘g‘ul ulusining xoni Sulton Mahmudxon, chun Umarshayx mirzoning badmaoshlig‘idin mutazarrir erdilar, bir-birlari bila ittifoq qilib, Sulton Ahmad Mirzo Sulton Mahmudxonni kuyov qilib, mazkur bo‘lg‘on tarixda, Xo‘jand suyining janub jonibidin Sulton Ahmad Mirzo va shimol tarafidin Sulton Mahmudxon Umarshayx mirzoning ustig‘a cherik torttilar. Bu asnoda g‘ariyb voqi’a dast berdi, mazkur bo‘lub *(6 6)* erdikim, Axsi qo‘rg‘oni baland jar ustida voqi’ bo‘lubtur, imoratlar jar yokasida edi. Ushbu tarixda dushanba kuni, rama-zon

oyining to‘rtida Umarshayx mirzo jardin kabutar va kabutarxona bila uchub, gnunkrr bo‘ldi.O‘ttuz to‘qquz yoshar edi.

Valodat va iasabi: sekqiz yuz oltmishda Samarqandta edi. Sulton Abusa’id Mirzoning to‘rtunchi o‘g‘li edi. Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Muhammad Mirzo, Sulton Mahmud Mirzodin kichik edi. Sulton Abusa’id Mirzo Sulton Muhammad Mirzoning o‘g‘li edi. Sulton Muhammad Mirzo Mironshoh Mirzoning o‘g‘li edi. Mironshoh Mirzo Temurbekning uchunchi o‘g‘li edi. Umarshayx mirzo bila Jahongir Mirzodin kichik Shoxrux Mirzodin ulug‘ edi.

Sulton Abusa’id Mirzo avval Kobulni Umarshayx mirzog‘a berib, Boboyi Kobuliyni bek atka qilib, ruxsat berib edi. Mirzolarni sunnat qilur to‘yi jihatidin Darayi Gazdin yondurub, Samarqand eltti. To‘ydin so‘ngra, ul munosabat bilakim, Temurbek Ulug‘ Umarshayx mirzog‘a Farg‘ona viloyatini bergandur, Andijon viloyatini berib, Xudoyberdi Tug‘chi Temurtoshni bek atka qilib yibordi.

Shakl va shamoyili. past bo‘yluq, tegirma saqolliq, ko‘ba yuzluq tanbal kishi edi. To‘n *(7a)* ni bisyor tor kiyar edi, andog‘kim, bog‘ bog‘laturda qornini ichiga tortib bog‘latur edi, bog‘ bog‘lag‘ondin so‘ng o‘zini qo‘ya bersa, bisyor bo‘lur erdikim, bog‘lari uzulur edi. Qiymakta va emakta betakalluf edi, dastorini dastorpech chirmar edi. Ul zamonda dastorlar tamom chorpech edi, bechin chirmab, aloqa qo‘yar edilar. Yozlar g‘ayri devonda aksar mo‘g‘uliy bo‘rk kiyar edi.

Axlok va atvori: hanafiy mazhabliq, poqiza e’tiqodliq kishi edi, besh vaqt namozni tark qilmas edi, umriy qazolarini tamom qilib edi, aksar tilovat qilur edi. Hazrati Xoja Ubaydullog‘a irodati bor edi, suhbatlarig‘a bisyor musharraf bo‘lub edi, hazrat Xoja ham farzand deb edilar.

Ravon savodi bor edi. «Hamsatayn» va masnaviy kitoblarini va tarixlarni o‘kub erdi. Aksar «Shohnoma» o‘kur edi. Tab’i nazmi bor edi, vale she’rg‘a parvo qilmas edi.

Adolati bu martabada ediki, Xitoy korvoni keladurganda Andijonning sharqiy tarafidag‘i tog‘larning tubida ming o‘yluq korvonni, andog‘ qor bostikim, ikki kishi qutuldi. Xabar topib muxassillar yiborib, korvonning jam’i jihotini *(7 b)* zabt qildi. har chandikim vorisi hozir yo‘q erdi, bovujudi ehtiyot saxlab, bir yil, ikki yildin so‘ngra Samarqand va Xurosondin vorislarini tilab kelturub, mollarini solim topshurdi.

Bisyor saxovati bor erdi. Xulki dag‘i saxovaticha bor edi, xushxulq va harrof va fasih va shirinzabon kishi erdi, shujo’ va mardona kishi edi.

Ikki martaba o‘zi jami’ yigitlardin o‘zub qilich tegurdi: bir martaba Axsi eshigida, yana bir martaba Shohruxiya eshigida. O‘qni o‘rta chog‘liq otar edi, bisyor zarb mushti bor edi, aning mushtidin yigit yikilmog‘on yo‘qtur. Mulkgirlik dag‘dag‘asi jihatidin heyli yarashlar urushqa va do‘stluqlar dushmanliqqa mubaddal bo‘lur edi.

Burunlar ko‘p ichar edi, so‘ngralar haftada bir yo ikki qatla suhbat tutar edi, xushsuhbat kishi edi. Taqrib bila xo‘b abyot o‘qur edi. So‘ngralar ma’jun ko‘prak ihtiyor qilur edi. Ma’juniylikda kalla xushk bo‘lur edi, etim shior erdi, la’bi dag‘i bisyor erdi, hamisha nard o‘ynar erdi, gohi kimor ham qilur edi.

Masof va urushlari: uch masof urush qilib edi. Avval Yunusxon bila Andijonning shimol *(8a)* tarafida Sayxun daryosining yoqasida, Takasekretku degan erda. Bu jihatdin ul mavzi’ bu ismg‘a mavsumdurkim, tog‘ domanasi jihatidin bu daryo andoq tor oqarkim, rivoyat qilurlarkim, ul erdin taka sekrigandur, mag‘lub bo‘lub ilikka tushti. Yana Yunusxon yaxshiliq qilib viloyatig‘a ruxsat berdi. Bu erda urush bo‘lg‘on uchun Takasekretku urushi ul viloyatta ta’rix bo‘lubtur.

Yana Turkistonda, Aris suyi yoqasida, Samarqand navohisini chopib boradurg‘on o‘zbak bila Aris suyini muz bila kechib, yaxshi bosib, asir va molni ayirib, tamom egalariga yondura berib, hech nima tama’ kilmadi.

Yana bir Sulton Ahmad Mirzo bila Shohruxiya va O‘ratepa orasida Xavos degan kentta urushib mag‘lub bo‘ldi.

Viloyati: otasi Farg‘ona viloyatini berib edi. Necha mahal Toshkand va Sayram ham Mirzoning tasarrufida erdikim, og‘asi Sulton Ahmad Mirzo berib edi. Shohruxiyani firib bila olib, necha mahal mutasarrif bo‘lub edi. Oxir chog‘larda Toshkand va Shoxruxiya iliktin chikib edi. Farg‘ona, Xo‘jand va O‘ratepakim, asl bularning otlari kitoblarda Usrushnadur va Usrush ham bitirlar, qoldilar. Xo‘jandni ba’zi doxili Farg‘ona *(8 b)* emas derlar. Sulton Ahmad Mirzokim, Toshkandga mo‘g‘ul ustiga cherik tortib, Chir suyinikim, Toshkandtin ikki shar’iy yo‘l bo‘lg‘ay, bu suvning yoqasidakim shikast topti, O‘ratepada Hofizbek do‘ldoy edi, Umarshayx mirzog‘a berdi. Andin beri Usrushna Umarshayx mirzo tasarrufida edi.

Avlodi: uch o‘g‘ul va besh qiz mirzodin qolib edi. Bori o‘g‘lonlaridin uluqmen Zahiriddin Muhammad Bobur edim; mening onam Kutluq Nigorxonim edi. Yana bir o‘g‘ul Jahongir mirzo edi, mendin ikki yosh kichik edi, aning onasi mo‘g‘ulning tuman beklaridin edi, Fotima Sulton otliq. Yana

bir o‘g‘ul Nosir mirzo edi, onasi andijonliq edi, g‘unchachi edi, Umid otliq. Mendin to‘rt yosh kichik edi.

Bori qizlardin ulug‘ Xonzodabegim edi, mening bila bir tuqqon edi, mendin besh yosh uluqedi. Men Samarqandni ikkinchi navbat olg‘onda, bovujudkim, Shayboniyxondek kishi birla Saripulda chiqib urushub, onchakim imkoni bor edi sa’y va ehtimomdin taqsir qilmaduq nechukkim mahallida mazkur bo‘lg‘usidur, shikast topib kelib, besh oy qal’adorliq qildim, kal’adorliq zabti va istehkomi va sardorlikda taqsir bo‘lmadi. Atrof va javonibdag‘i podshohlar va beklardin hech nav’ madad va muovanat bo‘lmadi, ma’yus bo‘lub solib chiqtim.

Ul fataratta Xonzodabegim Muhammad Shayboniyxong‘a tushub edi, bir o‘g‘ul bo‘lub edi, Xurramshoh otliq maqbul o‘g‘lon edi. Balx viloyatini anga berib *(9a)* edi, otasi o‘lgandin bir-ikki yil so‘ngra Tengri rahmatig‘a bordi. Shoh Ismoil o‘zbakni Marvda bosqonda Xonzodabegim Marvda edi. Mening jihatimdin yaxshi ko‘rub, andin uzattilar, Kunduzda kelib menga qotildilar. Muforaqat imtidodi o‘n yil bo‘lub edi. Men va Muhammadiy ko‘kaldosh ikov kelduqbegim va begimning yovug‘idag‘ilar tanimadilar. Bovujudkim, otimni ayttim ham, muddattin so‘ngra tanidilar.

Yana bir qiz Mehrbonubegim edi. Nosir mirzo bila bir tuqqon edi, mendin ikki yosh ulug‘ edi.

Yana bir qiz Shahrbonubegim edi, bu dag‘i Nosir mirzo bila bir tuqqon edi, mendin sekqiz yosh kichik edi.

Yana bir qiz Yodgor Sultonbegim edi, onasi Og‘a Sulton otliq g‘unchachi edi.

Yana bir qiz Ruqiya Sultonbegim edi, onasi Maxdum Sultonbegim edi, Qorako‘zbegim derlar edi, ikkalasi mirzoning favtidin so‘ng bo‘ldilar. Yodgor Sultonbegimni mening ulug‘ onam Esan Davlatbegim saxlab edi. Andijon va Axsini Shayboniyxon olg‘onda Yodgor Sultonbegim Hamza Sultonning Abdullatif Sulton otliq o‘g‘lig‘a tushub edi. Men Hamza Sulton boshliq sultonlarni Xatlon viloyatida bosib, Hisorni olg‘onda menga qotildi. O‘shul fataratta Ruqiya Sultonbegim Jonibek Sultong‘a tushub *(96)* bir-ikki o‘g‘li bo‘ldi, turmadi. Bu fursatlarda xabar keldikim, Tengri raxmatig‘a boribtur.

Xavotun va sarori: Qutluq Nigorxonim edi, Yunusxonning ikkinchi qizi, Sulton Mahmudxon va Sulton Ahmadxonning egachisi edi.

Yunusxon Chingizxonning ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoyxon naslidindur. Yunusxon ibn Vaysxon ibn Sherali O‘g‘lon ibn Muhammadxon ibn Xizr

Xojaxon ibn Tug‘luq Temurxon ibn Esan Bo‘g‘axon ibn Do‘vaxon ibn Barokxon ibn Yesun Tuva ibn Mo‘tugon ibn Chig‘atoyxon ibn Chingizxon.

Chun muncha taqrib bo‘ldi, xonlarning axvolini dag‘i ijmol bila zikr qilaling. Yunusxon va Esan Bo‘g‘axon Vaysxonning o‘g‘lonlari edi. Yunusxon o‘g‘lonlari Ofoqxon va Jonboboxon edi. Yunusxonning onasi turkistonliqqipchoqbeklaridin Temurbek rioyat kilg‘on Shayx Nuriddinbekning qizi yo nabirasi bo‘lur.

Vaysxonning voqe’asida mo‘g‘ul ulusi ikki fariq bo‘lur. Bir pora Yunusxon sari va ko‘pragi Esan Bo‘g‘axon sari bo‘lur. BurunroqYunus-xonning egachisini Ulug‘bek mirzo Abdulaziz mir-zog‘a olib edi. Ul munosabat bila Erzan borin tuman beklaridin Mirak turkmankim, charos *(10 a)* tuman beklaridin edi, xonni uch-to‘rt ming o‘yluk mo‘g‘ul ulusi bila Ulug‘bek mirzog‘a kelturdilarkim, ko‘mak olib yana mo‘g‘ul ulusini olg‘aylar, mirzo muruvvat kilmadi: ba’zisini asir kildi, ba’zilarini birin-birin viloyatka parishon kildi. Erzan buzug‘lug‘i mo‘g‘ul ulusida bir tarix bo‘lubtur.

Xonni Iroq sari o‘tkarib yibordilar. Borib bir yildin ortukroq Tabrizda bo‘ldi. Ul mahalda Tabriz podshohi Jahonshoh Boroniy qorako‘yluq edi. Andin Sheroz keldi. Sherozda Shohrux mirzoning ikkinchi o‘g‘li Ibrohim Sulton mirzo edi. Besh-olti oydin so‘ng Ibrohim Sulton mirzo o‘lub, o‘g‘li Abdullo mirzo aning erida o‘lturdi. Abdullo mirzog‘a xon navkar edi, mulozamat qilur edi. O‘n etti, o‘n sekqiz yil xon Sheroz va ul viloyatlarda bo‘ldi.

Ulug‘bek mirzoning va o‘g‘ullarining g‘avg‘olarida Esan Bo‘g‘axon fursat topib kelib, Farg‘ona viloyatini Kandibodomg‘acha chopib, kelib Andijonni olib, elini tamom asir kildi.

Sulton Abusa’id Mirzo taxt olg‘onda cherik tortib borib, Yangidin nari Isparada Mo‘g‘uliston *(10 b)* da Esan Bo‘g‘axonni yaxshi bosti. Muning fitnasining daf’ig‘a, Sulton Abusa’id mirzo Yunusxonni bu munosabat bilakim, Abdulaziz mirzo olg‘on egachisi xonimni olib edi, Iroq va Xurosondin tilab to‘ylar qilib, do‘stlar bo‘lub, mo‘g‘ul ulusida xon qilib yiborganda sag‘riychi tuman beklari tamom ul fursatta Esan Bo‘g‘axondin yomonlab Mo‘g‘ulistong‘a kelib edilar, bularning orasig‘a keldi. Ul fursatta sag‘riychi beklarning ulug‘i Sher Hojibek edi, aning qizi Esan Davlatbegimni oldi. Mo‘g‘ul to‘rasi bila xonni va Esan Davlatbegimni bir oq kiyiz ustiga o‘lturg‘uzub xon ko‘tardilar.

Xonning bu Esan Davlatbegimdin uch qizi bo‘ldi. Boridin ulug‘ Mehr Nigorxonim erdikim, Sulton Abusa’id mirzo ulug‘ o‘g‘li Sulton Ahmad mirzog‘a qo‘lub edi. Mirzodin hech o‘g‘ul-qiz bo‘lmadi. So‘ngra, fataratta Shayboniyxong‘a tushub edi. Men Kobulg‘a kelganda, Shohbegim bila Samarqandtin Xurosong‘a kelib, Xurosondin Kobulg‘a keldilar. Shayboniyxon Kandahorda Nosir mirzoni kabag‘onda, men Lamg‘on azimati qildim. Xon mirzo va Shohbegim va Mehr Nigorbegim Badaxshong‘a bordilar. Mirzaxonni Muborakshoh*(11 a)* Kal’ayi Zafarg‘a tilaganda Abobakr Koshg‘ariyning chopkunig‘a yo‘luqub, Shohbegim va Mehr Nigorxonim va jami’ elning ahli va ayoli asirlikka tushub, ul zolimi badkirdorning habsida dunyoyi foniyni vido’ kildilar.

Ikkinchi qiz mening volidam Qutluq Nigorxonim edi. Aksar qazokliklarda va fataratlarda mening bilan billa edilar, Kobulni olg‘ondin besh-olti oy so‘ngra, tarix to‘qquz yuz o‘n birda Tengri raxmatig‘a bordilar.

Uchunchi qiz Xo‘b Nigorxonim edi, MuhammadH^usayn Ko‘ragon dug‘latka berib edilar, bir qizi, bir o‘g‘li bo‘lub edi. Qizni Ubaydxon olib edi. Men Buxoro va Samarqandni olg‘onda chiqmay qolib edi. Sulton Sa’idxondin amakisi Sayyid Muhammad mirzo Samarqandg‘a manga elchilikka kelganda anga qo‘shulub bordi. Sulton Sa’idxon oldi. O‘g‘ul Haydar mirzo edi. Otasini o‘zbak o‘lturgandin so‘ng kelib, mening mulozimatimda uch-to‘rt yil bo‘ldi, so‘ngra ijozat tilab, Koshg‘arga xon qoshig‘a bordi.

Boz gardad ba asli xud hama chiz,
Zarri sofiyu nukravu arziz.

Bu tarixda, deydurlarkim, toyib bo‘lub, yaxshi tarika paydo qilibtur. Xat va tasvir va o‘q va paykon va zixgir xar nimaga iligi chaspondur. Tab’i nazmi *(11 b)* ham bordur. Manga arzadoshti kelib edi, inshosi ham yomon emas.

Xonning yana bir xotuni Shohbegim edi, agarchi o‘zga xotunlari ham bor edi, vale o‘g‘lonlar va qizlarning onalari bu ikki edi. Shohbegim Badaxshon shoi Shoh Sulton Muhammadning qizi edi. Bu Badaxshon shohlari nasablarini Iskandar Faylakuska etar derlar. Bu shohning yana bir qizikim, Shohbegimning egachisi bo‘lg‘ay, Sulton Abusa’id mirzo olib edi. Andin Abobakr mirzo bo‘lub edi.

Xonning bu Shohbegimdin ikki o‘g‘ul va ikki qizi bo‘lub edi. Bu uchdin ulug‘ mazkur bo‘lg‘on uch qizdin kichik Sulton Mahmudxon erdikim,

Samarkdnd va ul navohida ba’zi Xonikaxon derlar. Sulton Mahmudxondin kichik Sulton Ahmadxon edikim, Olachaxong‘a mashhurdur. Olachaning vajhi tasmiyasi muni derlarkim, qalmoq va mo‘g‘ul tili bila o‘lturguchini «olachi» derlar. Qalmokni necha qatla bosib, qalin kishisin kqrg‘on uchun «olachi» de-de kasrati isti’mol bila Olacha bo‘lubtur.

Bu tarixda xonlarning zikri mukarraran taqrib bila kelgusidur. Vaqoyi’ va holotlari anda mazkur bo‘lg‘usidur.

O‘zgalardin kichik bir qizdin ulug‘ *(12 a)* Sulton Nigorxonim edikim, Sulton Mahmud mirzog‘a chiqarib edilar, Mirzodin bir o‘g‘li bo‘lub edi, Sulton Vays otluq, zikri bu tarixda kelgu-sidur, Sulton Mahmud mirzo o‘lgandin so‘ng o‘g‘lini olib, hech kimga xabar kilmay, Toshkandga og‘alarig‘a borib edi. Bir necha yildin so‘ng Adik Sultong‘akim, Chingizxonning ulug‘ o‘g‘li Jo‘ji nasli kdzoq sultonlaridindur, berdilar. Xonlarni Shayboniyxon bosib Toshkand va Shohru-xiyani olg‘onda o‘n ikki mo‘g‘ul navkari bila qochib Adik Sultong‘a bordi. Adik Sultondin ikki qizi bo‘ldi, birini Shayboniyxon sultonlarig‘a, yana birini Sulton Sa’idxonning o‘g‘li Rashid Sultong‘a berdi.

Adik Sultondin so‘ng qozoq ulusining xoni Qosimxon oldi. Derlarkim, qozoq xon va sultonlarining orasida hech kim ul ulusni Qosimxoncha zabt qilg‘on emastur. Cherikini uch yuz mingga yovuq chenarlar edi. Qosimxon o‘lgandin so‘ng xonim Koshg‘arg‘a, Sulton Sa’idxon qoshig‘a keldi.

Boridin kichik Davlat Sultonxonim edi. Toshkand buzug‘lug‘ida Shayboniyxonning o‘g‘li Temur Sultong‘a *(12 b)* tushub erdi, aning bir qizi bo‘lub edi. Samarqandtin mening bilan bila chikib edilar, uch-to‘rt yil Badaxshon viloyatida bo‘ldilar, andin so‘ngra Koshg‘arg‘a Sulton Sa’idxon qoshig‘a bordilar.

Umarshayx mirzoning haramlaridin yana bir Xoja Husaynbekning qizi Ulus og‘a edi, andin bir qiz bo‘lub edi, kichiklikda o‘ldi. Bir yil, bir yarim yildin so‘ng haramdin chiqardilar.

Yana bir Fotima Sulton og‘a edi. Mo‘g‘ul tuman beklaridin edi. Mirzo boridin burun bu Fotima Sulton og‘ani olib edi.

Yana bir Qaroko‘zbegim edi, so‘ngralar olib edi, heyli suyukluk edi. Mirzoning xushomadig‘a nasabini Sulton Abusa’id mirzoning og‘asi Minuchexr mirzog‘a etkurub edilar.

G‘uma va g‘unchachi heyli bor edi. Bir Umid og‘acha edi, mirzodin burun o‘lub edi. Mirzoning oxir mahallarida bir Tun Sulton edi, mo‘g‘uldin edi. Yana biri Og‘a Sulton edi.

Umarosi: Xudoyberdi Temurtosh erdi. Hiri hokimi Oqbo‘g‘abekning og‘asining naslidindur. Sulton Abusa’id mirzo Jo‘gi mirzoni Shohruxiyada kabag‘onda Farg‘ona viloyatini Umarshayx mirzog‘a berib, eshikini bu Xudoy *(13 a)* berdi Temurtoshg‘a boshlatib yiborib erdi. U mahalda bu Xudoyberdi Temurtosh yigirma besh yoshda erdi, agarchi yoshi kichik edi, tuzuki va zabti va rabti bisyor yaxshi edi. Bir-ikki yildin so‘ngra Ibrohim Bekchik O‘sh navohisini chopqonda Xudoyberdi Temurtosh keynicha borib, urushub, bosilib, shahid bo‘ldi. Ul fursatta Sulton Ahmad mirzo Uratepaning Oqqachqay degan yaylog‘ida edikim, Samarqandtin o‘n sekqiz yig‘och sharq jonibidur, Sulton Abusa’id mirzo Boboxokiyda erdikim, Hiridin o‘n ikki yig‘och sharq soridur, bu xabarni Abdulvahhob shig‘ovuldin arzadosht qilib, mirzog‘a chopturdilar, bu yuz yigirma olti yig‘och yo‘lni to‘rt kunda chopar.

Yana bir Hofiz Muhammadbek do‘ldoy erdi, Sulton Malik Koshg‘ariyning o‘g‘li Ahmad Hojibekning inisi erdi. Xudoyberdibek o‘lgandin so‘ngra muni eshik ihtiyori qilib yiborib edilar. Sulton Abusa’id mirzoning voqi’asidin so‘ngra, Andijon beklari aning bila yaxshi chiqishmog‘on jihatidin, Samarkdndg‘a Sulton Ahmad mirzo mulozamatig‘a bordi. Sulton Ahmad mirzog‘a Chir shikasti bo‘lg‘onda O‘ratepada *(136)* erdi. Umarshayx mirzo Samarqand azimati bila Uratepa ustiga kelganda O‘ratepani mirzo mulozimlarig‘a topshurub, mirzo mulozamatida bo‘ldi. Umarshayx mirzo ham Andijon xukumatini anga berdi. So‘ngralar Sulton Mahmudxon qoshig‘a borib edi. Mirzo Xonni topshurub, Dizakni anga berib edilar. Men Kobulni olg‘ondin burunroq Makka azimati qilib, Hind yo‘li bila mutavajjih bo‘ldi. Yo‘lda Tengri rahmatig‘a boribtur. Faqir va kamsuhan va behaysiyat kishi edi.

Yana bir Xoja Husaynbek edi, odmi va faqir kishi edi. Ul zamon dasturi bila ichkularda ko‘shuqlarni yaxshi aytur ekandur.

Yana bir Shayx Mazidbek edi, manga avval bek atka ani qilib edilar. Zabti va tuzuki heyli yaxshi edi. Bobur mirzog‘a xizmat qilg‘ondur. Umarshayx mirzo qoshida andin ulug‘roq bek yo‘q edi. Fosiq kishi erdi, chuhra saxlar edi.

Yana bir Ali Mazidbek kavchin edi, ikki katla yog‘iy bo‘ldi: bir martaba Axsida, yana bir martaba Toshkandta. Munofiq va fosiq va haromnamak va yaramas kishi edi.

Yana bir Hasan Ya’qubbek edi. Kichik ko‘ngulluq yaxshi tab’liq chust va chaspon kishi edi. Bu bayt aningdur:

Boz oy, ey humoy, ki be to‘tii xatat,

Nazdik shudki, zog barad ustuxoni man.

Mardona kishi edi. O‘kni yaxshi otar edi, chavgonni *(14 a)* yaxshi o‘ynar edi. Xok pallani yaxshi socharar erdi. Umarshayx mirzo voqi’asidin so‘ng mening eshigimda sohib ihtiyor ul edi.

Ichi tor va kam havsala va fitnaroq kishi edi.

Yana bir Krsimbek edi, kavchin edi. Qadimiy Andijonning qo‘shun beklaridin edi. Hasan Ya’kubbekdin so‘ng mening eshigimda sohib ixtiyor ul edi. Oxir umrig‘acha ixtiyor va e’tibori ortti, o‘ksumadi. Mardona kishi edi. Bir martaba Koson navohisini chopqon o‘zbakning keynicha borib yaxshi bosti. Umarshayx mirzo qoshida qilich chopib edi. Yassi Kechit urushida ham yaxshi chopqulashti. Qozokliklarda Mascho ko‘histonidin Sulton Mahmudxon qoshig‘a bormoq azimati qilg‘onda Qosimbek ayrilib Xisravshoh qoshig‘a bordi. Tarix to‘qquz yuz o‘ndakim, Xisravshoxni olib, Kobulda Muqimni qabadim, Qosimbek ul fursatta keldi, yana burnog‘idek-o‘q rioyat va shafkat kildim. Turkman hazorasini Darayi Xushda chopqonda Qosimbek bovujudi qariliq yigitlardin yaxshiroq yurugan jihatidin Bangish viloyatini juldu berdim. So‘ngra *(14 6)* Kobulg‘a kelganda Humoyung‘a bek atka qildim. Zamini Dovarni olg‘on fursatlarda Tengri rahmatig‘a bordi. Musulmon va mutadayyin va muttaqiy kishi edi va shubhaliq taomdin parhiz qilur edi. Royi va tadbiri bisyor yaxshi edi. Heyli mutoyaba qilur edi. Bovujudikim ummiy edi, xushtab’ona zaro-fatlar qilur edi.

Yana bir Boboquli Bobo Alibek edi. Shayx Ali bahodirning naslidin edi. Shayx Mazidbek o‘lgandin so‘ng ani manga bek atka qildilar. Sulton Ahmad mirzo Andijong‘a cherik tortqonda Sulton Ahmad mirzog‘a kirib O‘ratepani berdi. Sulton Mahmud mirzodin so‘ng Samarqandtin qochib keladurganda O‘ratepadin Sulton Ali mirzo chikib urushub, bosib o‘lturdi. Zabti va yarog‘i yaxshi edi. Navkarni yaxshi saxlar edi. Benamoz edi, ro‘za tutmas edi. Zolim va kofirvash kishi edi.

Yana bir Ali Do‘st tag‘oyi edi, sag‘riychi tuman beklaridin edi. Mening onamning onasi Esan Davlatbegimga urug‘ bo‘lur edi, Umarshayx mirzo zamonidin men ko‘proq rioyat qilib erdim. Iligidin ish kelur dedilar. Bu necha yilkim, mening qoshimda edi, hech andoq, ishi zohir bo‘lmadi *(15 a)* kim, desa bo‘lg‘ay. Sulton Abusa’id mirzog‘a xizmat kilg‘on davrida yadachiliq da’vosini qilur edi. Qushchi edi. Yaramas axloq va atvorliq kishi edi. Baxil va fitna va zumuxt va munofiq va xudpisand va kattiq so‘zluk va sovuq yuzluk kishi edi.

Yana bir Vays Logʻariy edi. Samarqandliq toʻqchi elidin edi. Umarshayx mirzo qoshida soʻngralar heyli mukarrab boʻlub erdi. Mening bilan qazoqlikdarda bor edi. Raʼy va tadbiri heyli yaxshi edi. Bir nima mufattin edi.

Yana bir Mir Gʻiyos tagʻoyi edi. Ali Doʻstning inisi edi. Moʻgʻul mirzodalari orasida Sulton Abusaʼid mirzo eshigida mundin ilgarroq kishi yoʻq edi. Sulton Abusaʼid mirzoning chorsu muhri munda edi. Umarshayx mirzoning oxir zamonlarida koʻp mukarrab boʻlub edi. Vays Logʻariy bila musohib edi. Kosonnikim, Sulton Mahmudxongʻa berdilar, andin soʻng oxir umrigʻacha xon xizmatida-oʻq edi. Xon ham heyli rioyat qilib edi. Kulagach va hazzol kishi edi. Fiskda bebok kishi edi.

Yana bir Ali Darvesh edi. Xurosonliq edi. Sulton Abusaʼid mirzo qoshida Xuroson chuhrasi chargasida xizmat kilur edi. Xuroson va Samarqand Sulton Abusaʼid mirzoning taxti *(15 6)* tasarrufigʻa kirganda bu ikki poytaxtning ishga yarar yigitlarini xossa tobin qilib, Xuroson chuhra tobini va Samarqand chuhra tobini der ekandur. Mening krshimda Samarqand eshigida yaxshilar bordi. Mardona kishi edi. Nasxtaʼliq xatini tavre bitir edi. Xushomad aytur edi. Tabʼigʻa xissat gʻolib edi.

Yana bir Qanbar Ali edi, moʻgʻul edi, axtachidin edi. Otasi viloyatka kirib necha mahal sallohliq qilgʻon uchun Qanbar Ali salloh der edilar. Yunusxon qoshida oftobachilik kildi, soʻngra bek boʻlub edi. Mening qoshimda heyli ulugʻ rioyat topib edi. Ishga etguncha ehtimomi yaxshi edi. Ishga etgan mahalda qoltogʻayligʻi bor edi. Purgoʻy va parishongoʻy edi. Muqarrardur, har kimki koʻp aytur, parishon aytur. Xavsalasi tor va tiyra magʻz kishi edi.

Umarshayx mirzogʻa bu voqiʼa dast berganda men Andijonda chahorbogʻda edim. Seshanba kuni, Ramazon oyining beshida bu xabar Andijongʻa keldi. Iztirob ila otlanib, krshimdagʻi navkar va savdar bila qoʻrgʻon azimati qildim. Mirzo darvozasigʻa etgan mahalda Shirim tagʻoyi jilavimni olib, Namozgoh sori tebradi. Xayoligʻa bu kechibturkim, Sulton Ahmad mirzo ulugʻ *(16 a)* podshohdur, qalin cherik bila kelsa, beklar meni va viloyatni topshurgʻularidur. Meni Oʻzgand va Olatogʻ domanasi sori olib borgʻay. Agar viloyatni bersalar, men bori ilikka tushmay, tagʻoyilarim Olachaxongʻa yo Sulton Mahmudxongʻa borgʻaymen.

Xoja Mavlonoyi qozikim, Sulton Axhmad qozining oʻgʻli va Shayx Burhoniddin Qilichning naslidur, ona tarafidin Sulton Ilik Moziygʻa etar, bularning xonvodalari ul viloyatta marjiʼ va shayxulislom yoʻsunluq boʻla

kelgandur, zikrlari munda mukarrar kelgusidur, qo‘rg‘on ichidagi beklar bu xabarni topib, Xoja Muham-mad Darziynikim, Umarshayx mirzoning boyrisi va bir qizining atkasi edi, yiborib ul dag‘dag‘alarni bularning xotiridin raf’ qilib, Namozgoxka yovuq etgan mahalda meni olib yondi. Kelib arkka tushdum. Xoja Mavlonoyi qozi va beklar mening qoshimda kelib, so‘z va kengashni bir erga ko‘yub, qo‘rg‘onning burj va borusining zabt va rabtig‘a mashg‘ul bo‘ldilar. Hasan Ya’kub va Qosim qavchin va yana ba’zi beklarkim, Marg‘inon va ul taraflarda ilg‘or qo‘yub edilar, bir-ikki kundin so‘ng kelib mulozamat qilib, borcha yakdil va yakjihat jidd *(16 b)* va extimom bila qal’adorliqqa mashg‘ul bo‘ldilar.

Sulton Ahmad mirzo O‘ratepa va Xo‘jand va Marg‘inonni olib kelib, Andijonning to‘rt yig‘ochida, Kubog‘a tushti. Bu fursatta, Darvesh Gov otliq Andijonning arbobidin nomunosib so‘z aytqon uchun, yasoqqa etti. Bu siyosattin tamom el bosildilar.

Xoja Qozini va Uzun Hasan Xoja Husaynni elchilikka bu mazmun bila yiborildikim, bu viloyatta mulozimlardin bir kishini xud qo‘yulg‘usidur. Men ham mulozim va ham farzand, agar bu xizmatni manga uhda qilsalar, yaxshiroq va osonroq faysal topqusidur.

Sulton Ahmad mirzokim, kamsuxan va faqir va odmi kishi edi. Har so‘z-un va ish-kuch beklarsiz qaror topmas edi, beklar bu so‘zlarga multafit bo‘lmay, durusht javoblar aytib, ilgariga ko‘chtilar. Tengri taolokim, o‘z kudrati komilasi bila har ishimni har mahalda andoqkim boyadu shoyad beminnati maxluq rost kelturubdur, munda ham necha ishni bois kildikim, alar bu kelmakdin o‘sondilar, balki bu tavajjuhdin pushaymon bo‘lub, bemurod yondilar.

Biri bukim, Kuboning botqoqlik qora suyi bor, ko‘prugidin o‘zga erdin kechib bo‘lmas, qalin cherik *(17 a)* kelib ko‘prukda tiqilib, qalin ot va teva bu qora suvga yiqilib zoyi’ bo‘ldi. Uch-to‘rt yil mundin burunroq Chir suyining guzarida-o‘q shikast topib edilar, bu voqi’a andin yod berib, cherik eliga vahm g‘olib bo‘ldi.

Yana bir bu kim, ul fursatta andoq ot o‘lati bo‘ldukim, tavila-tavila otlar yiqilib o‘la kirishti.

Yana bir bukim, bizning sipohiy va raiyatni andoq yakdil va yakjihat toptilarkim, to jon va tanlarida ramaq va tavon bordur, jon tortmoqdin qo‘ymag‘aylar.

Bu jihatlardin zarurat bo‘lub, Andijonning bir yig‘ochidin Darvesh Muhammad tarxonni yibordilar, ichkaridan Hasan Ya’qub Namozgoh navohisida chiqib ko‘rushub, sulxguna qilib yondilar.

Xo‘jand suyining shimol jonibidinkim, Sulton Mahmudxon mutavajjih edi, kelib Axsini qabadi, Jahongir mirzo anda edi, beklardin Ali Darveshbeq Mirzoquli ko‘kaldosh, Muhammad Boqirbeq Shayx Abdullo eshikog‘a Axsida edilar. Vays Log‘ariy, Mir G‘iyos tag‘oyi ham anda edi. Beklardin tavahhum qilib, Kosong‘akim, Vays Log‘ariyning viloyati edi, bordilar. Nosir mirzog‘a Vays Log‘ariy bek atka edi. Bu jihattin Nosir mirzo Kosonda bo‘lur edi. Xon Axsi navohisig‘a etganda bu beklar xong‘a *(17 6)* kirib Kosonni berdilar. Mir G‘iyos xon mulozamatida turub, Vays Log‘ariy Nosir mirzoni Sulton Ahmad mirzog‘a olib bordi. Muhammad Mazid tarxong‘a topshurdilar.

Xon Axsi yovug‘ig‘a kelib necha qatla urush soldi, hech ish qila olmadi. Axsidag‘i beklar va yigitlar yaxshi jonlar torttilar. Bu asnoda Sulton Mahmudxong‘a oriza bo‘ldi, urush solib ham o‘sonib edi, o‘z viloyatig‘a murojaat qildi.

Abobakr dug‘lat Koshg‘ariykim, hech kimga bosh indurmay, necha yil erdikim, Koshg‘ar va Xo‘tan hokimi edi, ul dag‘i viloyat dag‘dag‘asi bila O‘zgand yovug‘ig‘a kelib, qo‘rg‘on solib, viloyatg‘a buzug‘luq qila kirishti. Xoja Qozi va jami’ beklar ta’yin bo‘ldikim, borib Koshg‘ariyni daf’ qilg‘aylar, yovuq ettan mahalda Koshg‘ariy ko‘rdikim, bu favjning harifi emastur, Xoja Qozini orag‘a solib, yuz makr va hiyla bila xalos bo‘ldi.

Mundog‘ ulug‘ vaqoyi’ ro‘y berganda Umarshayx mirzodin qolgan beklar va yigitlar yaxshi qatlanib mardona jonlar torttilar. Axsidin mirzoning onasi Sultonbegim va Jahongir mirzo va ahli haram va beklar Andijong‘a keldilar. Azo rasmini bajo kelturub, osh va taom fuqaro va masoking‘a tortildi. *(18 a)* Bu muhimmottin forig‘ bo‘lg‘ondin so‘ng, cherik va viloyotning tartib va nasaqi va zabt va rabtig‘a ishtig‘ol ko‘rsatildi. Andijon hukumati va eshik ixtiyori Hasan Ya’qubg‘a muqarrar bo‘ldi. O‘sh Qosim qavching‘a qaror topti. Axsi va Marg‘inon Uzun Hasang‘a va Ali Do‘st tag‘oyig‘a ta’yin bo‘ldi. Umarshayx mirzoning o‘zga beklari va yigitlariga har qaysig‘a faroxuri hollari viloyat va er va mucha va charga va vajhi istiqomat muqarrar va muayyan bo‘ldi.

Chun Sulton Ahmad mirzo murojaat kildi, ikki-uch manzildiy so‘ng mizoji e’tidol nahajidin munharif bo‘lub, muhriq isitma tori bo‘ldi. O‘ratepa

navohisi Oqsuvg‘a etganda shavvol oyining avositida tarix sekqiz yuz to‘qson to‘qquzda qirq to‘rt yoshida olami foniyni vido’ kildi.

Valodat va iasabi: valodati sekqiz yuz ellik beshda, Sulton Abusa’id mirzo taxt olg‘on yili edi. Sulton Abusa’id mirzoning bori o‘g‘lonlaridin ulug‘i bu edi. Onasi O‘rda Bo‘g‘a tarxonning qizi, Darvesh Muhammad tarxonning egachisi edi, Mirzoning e’tiborliq xotuni edi.

Shakl va shamoiili: baland bo‘yluq, qunqor soqolliq, qizil yuzluq tanbal kishi edi. Soqoli engakida edi. Ikki yangoqida soqoli *(18 6)* yo‘q edi. Bisyor xushmuhovara kishi edi. Dastorni ul zamon dasturi bila chahorpech chirmab, aloqasini ilgarrak qoshining ustiga qo‘yar edi.

Axlok va atvori: hanafiy mazhabliq, poqiza e’tikrd kishi edi, besh vaqt namozni betark o‘tar edi. Shurb mahallarida ham namozi tark bo‘lmas edi. Hazrati Xoja Ubaydullog‘a irodati bor edi. Hazrati Xoja murabbiy va muqavviy edilar. Bisyor muaddab bor edi, alalxusus, Xoja suhbatida, derlarkim, hargiz Xoja majlisida tizi bir-bir tiziga yovutkagan emastur. Bir navbat hazrati Xoja suhbatida bar xilofi odat oyog‘ini yovutkab o‘lturubtur, Mirzo qo‘pqondin so‘ng hazrati Xoja buyurubturlarkim, mirzo o‘lturg‘on erni bokkdylar; bir so‘ngak bor ekandur.

Hech nimarsa o‘qug‘on emas edi, omi edi. Bovujudkim, shahrda ulg‘ayib edi, turk va sodda edi. Tab’din bahrasi yo‘q edi. Odil kishi edi. Xazrati Xojaning ham ayog‘lari aroda edi. Aksar muhimmot shar’ tariqi bila faysal topar edi. Ahd va qavlig‘a rost va durust edi. Hargiz andin hilofe zohir bo‘lmadi.

Shijoati bor edi. Agarchi, hech andoq bo‘lmadikim, o‘zining iligi ishga etmish bo‘lg‘ay, vale derlarkim, ba’zi ma’rakalarda andin asari shijoat zohir bo‘lur ekandur. O‘kni bisyor *(19 a)* yaxshi otar erdi. Ilbosunga o‘ki va tirgazi aksar tegar edi. Qabaqni maydonning ul boshi, bu boshidin kirib aksar urar edi. Oxirlar tanbal bo‘lg‘onlarida qirg‘ovul va bo‘danani piyozi bila otib kam yozar edi. Qushchi kishi erdi, qush g‘alaba solur edi, yaxshi solur erdi. Ulug‘bek mirzodin so‘ng oncha qushchi podshoh yo‘q edi.

Asru ko‘p hayosi bor erdi. Derlarkim, xilvatlarda mahram va ichkilaridin ham oyog‘ini yopar ekandur. Gohikim ichkulukka tushar erdi, yigirma-o‘ttiz kun payo-pay ichar erdi. Gohikim, chog‘irdin chiqar erdi, yana yigirma-o‘ttiz kun ichmas edi. Bir o‘lturg‘on bila majlisda gohi bir kecha-kunduz o‘lturur erdi, yaxshi ichar erdi. Chog‘ir ichmas kunlari basitni guzaro er erdi. Tabiatig‘a imsok g‘olib erdi, kamsuxan va odmi kishi erdi, ixtiyori beklari ilgida edi.

Masoflari: To‘rt masof urushti. Avval Shayx Jamol arg‘unning inisi Ne’mat arg‘un bila, Zomin navohisida, Oqar tuzida, g‘olib bo‘ldi. Yana bir martaba Umarshayx mirzo birla Xavosta ham g‘olib bo‘ldi. Yana bir martaba Toshkand navohisida, Chir suyining yoqasida Sulton Mahmudxon bila, agarchi masof yo‘q *(19 6)* edi, mo‘g‘ulning chopqunchisi birin-ikin cherikning keynidin kelib partalg‘a ilik qo‘yg‘on bila, muncha qalin cherik urush yo‘q, talosh yo‘q, biri-biriga boqmay buzuldilar, ko‘prak cherik eli Chir suyida g‘arq bo‘ldilar. Yana bir martaba Haydar ko‘kaldosh bila Eryayloqning navohisida g‘olib bo‘ldi.

Viloyoti: Samarqand va Buxoro erdikim, otasi berib edi. Shayx Jamolni Abdulquddus o‘lturgandin so‘ng Toshkand va Shohruxiya va Sayramni olib edi, necha mahal tasarrufida edi. So‘ngra Toshkand bila Sayramni inisi Umarshayx mirzog‘a berib edi. Xo‘jand va O‘ratepa ham necha mahal Sulton Ahmad mirzoda edi.

Avlodi: Ikki o‘g‘li bo‘lub edi, kichikligida qolmadi. Besh qizi bor edi, to‘rti Qutuqbegimdin edi.

Boridin ulug‘ Robia Sultonbegim edi, Qorako‘zbegim derlar edi. Sulton Mahmudxonga o‘zi hayotida chiqarib edi. Xondin bir o‘g‘li bo‘lub edi, Boboxon otliq, heyli makbulg‘ina o‘g‘lon edi. O‘zbaklar xonni Xo‘jandta shahid qilg‘onda, ani va yana andoq necha norasidani zoyi’ kildilar. Sulton Mahmudxonning voqi’asidin so‘ng Jonibek *(20 a)* Sulton oldi.

Ikkinchi qizi Soliha Sultonbegim edi, Oqbegim derlar edi. Sulton Ahmad mirzodin so‘ngra Sulton Mahmud mirzo to‘ylar qilib, ulug‘ o‘g‘li Sulton Mas’ud mirzog‘a oldi. So‘ngra Shohbegim, Mehr Nigorxonim bila Koshqarg‘a tushti. Uchunchi qiz Oyisha Sultonbegim edi. Besh yoshimda Samarqandga kelganda manga qo‘lub edilar. So‘ngra qazoqlikdarda Xo‘jandka keldi, anda olib edim. Samarqandni ikkinchi navbat olg‘onda birgina qizi bo‘lub edi, necha kundin so‘ng Tengri rahmatig‘a bordi. Toshkand buzug‘lug‘idin burunroq egachisining angizi bila mendin chiqti.

To‘rtunchi qizi Sultonbegim edi, Sulton Ali mirzo olib edi, andin so‘ng Temur Sulton olib edi, andin so‘ng Mahdiy Sulton olib edi.

Boridin kichik qizi Ma’suma Sultonbegim edi. Onasi arg‘undin, Sulton arg‘unning birodarzodasi Habiba Sultonbegim edi. Men Xurosong‘a borg‘onda ko‘rub, xushlab, tilab, Kobulg‘a kelturub oldim. Bir qizi bo‘ldi. *(20 b)* Ushal fursatta-o‘q «zocha» zaxmati bila Tengri rahmatig‘a bordi, qizig‘a onasining otini-o‘q qo‘yuldi.

Xavotin va sarori: avvali, Sulton Abusa'id mirzo qo‘lg‘on Mehr Nigorxonim edi. Yunusxonning ulug‘ qizi, mening onamning tuqqon egachisi edi. Yana bir tarxonlardin edi, Tarxonbegim derlar edi. Yana bir Qutuqbegim edi. Ushbu Tarxonbegimning ko‘kaldoshi edi, Sulton Ahmad mirzo oshiqliklar bila olib edi, asru ko‘p suyuklik edi va ko‘p musallit edi. Chog‘ir ichar edi. Aning tirikligida Sulton Ahmad mirzo o‘zga haramg‘a bormas edi. Oxir o‘lturdi va badnomlig‘idin xalos bo‘ldi. Yana bir Xonzodabegim edi, Tirmiz xonzodalaridin edi. Men Samarqandg‘a besh yoshimda Sulton Ahmad mirzo qoshig‘a kelgan fursatda olib edi. Hanuz yuz yopug‘i bor edi. Turkona rasm bila manga buyurdilar, men yuzini ochtim.

Yana bir Ahmad Hojibekning qiz nabirasi edi, Latifbegim otliq mirzodin so‘ng Hamza Sulton olib edi, Hamza Sultondin uch o‘g‘li bo‘lub edi. Men Hamza Sulton va Temur Sulton boshliq sultonlarni bosib, Hisorni olg‘onda, bu sultonzodalar yana necha sultonzodalar tushub edi, borini ozod kildim.

Yana bir Habiba Sultonbegim edi. Sulton arg‘unning birodarzodasi edi.

Umarosi: Jonibek do‘ldoy edi, Sulton Malik Koshg‘ariyning inisi edi. Sulton Abusa'id mirzo Samarqand hhukumatini va Sulton Ahmad mirzo o‘z eshigining *(21 a)* ixtiyorini munga berib edi, muni eshikog‘o qilib edi. G‘arib axloq va atvorliq kishi ekandur. Andin g‘arib nimalar heyli rivoyat kilurlar. Ul jumladin biri budurkim, Samarqand hokimi ekan fursatlar o‘zbakdin elchi kelur, o‘zbak ulusida bu elchi zo‘rg‘a mashhur ekandur. O‘zbak zo‘r kishini «bo‘ka» der emish. Jonibek derkim: bo‘kamusen, bo‘ka bo‘lsang, kel, kurashaling. Bu elchi har necha muzoyaka kilur, ko‘ymas, kurashurlar, Jonibek yikar. Mardona kishi edi.

Yana bir Ahmad Hojibek edi. Sulton Malik Koshg‘ariyning o‘g‘li edi. Hiri hukumati Sulton Abusa'id mirzo necha mahal munga berib edi. Obog‘asi Jonibek o‘lgandin so‘ng, aning muchasini berib, Samarqandg‘a yibordi. Xushtab' va mardona kishi edi, «Vafoiy» taxallus kilur edi. Soxibi devon edi, she'ri yomon emas edi, bu bayt aningdurkim:

Mastam, ey muhtasib, imro‘z zi man dast bidor,
Ehtisobam bikun, on ro‘z ki yobi hushyor.

Mir Alisher Navoiy Hiridin Samarqandg‘a kelgan fursatlar Ahmad Hojibek bila bo‘lur edi. Sulton Husayn mirzo podshoh bo‘lg‘ondin so‘ngra Hiriga keldi. Asru ulug‘ rioyat topdi. Ahmad Hojibek yaxshi tupchokdar saxlab, *(21 b)* yaxshi minar edi. Bu tupchoqlar aksar xonazodi edi. Agarchi

mardona kishi edi, sardorlig‘i mardonalig‘idek emas edi. Beparvo kishi edi. Ish-kuchini navkar-savdari saru somon kilur edi. Boysunqur mirzo Sulton Ali mirzo bila Buxoroda urushub mag‘lub bo‘lg‘onda ilikka tushti. Darvesh Muhammad tarxonning qonining tumati bila beizzatona o‘lturdilar.

Yana bir Darvesh Muhammad tarxon edi. O‘rda Bo‘g‘a tarxonning o‘g‘li, Sulton Amad mirzo, Sulton Mahmud mirzoning tuqqon tag‘oyisi edi. Mirzo qoshida borcha beklardin ulug‘roq va mu’tabarroq bu edi. Musulmon va odmi va darveshvash kishi edi. Hamisha musxaf kitobat qilur edi. Shatranjni bisyor o‘ynar edi, yaxshi o‘ynar edi. Qush ilmini xo‘p bilur edi, qushni xo‘b solur edi. Oxir Boysunqur mirzo bila Sulton Ali mirzoning g‘avg‘osida ulug‘luq zamonida bad-omliq bila o‘ldi.

Yana bir Abdulali tarxon edi. Darvesh Muhammad tarxong‘a yovuq urug‘ bo‘lur edi. Singlisi ham munda erdikim, Boqi tarxonning onasi bo‘lg‘ay. Agarchi Darvesh Muhammad tarxon to‘ra va mucha bila mundin ulug‘ edi, vale bu fir’avn ani ko‘zga ilmas edi. *(22 a)* Necha yil Buxoro hukumati munda edi, navkari uch mingga etib edi, navkarni yaxshi shafqat bila saxlar edi. Baxshish va pursish va devon va dastgoh va shilon va majlisi podshohona edi. Zobit va zolim va fosiq va mudammag‘ kishi edi. Shayboniyxon, garchi navkari emas edi, vale necha mahal muning bila bo‘lur edi. Kichik-kirim sultonlar xud aksar navkari bo‘lub edilar. Shayboniyxonning muncha taraqqiy topmog‘ig‘a va muncha qadim xonavodalar buzulmog‘ig‘a Abdulali tarxon sabab bo‘ldi.

Yana bir Sayyid Yusuf o‘g‘loqchi edi. Ulug‘ otasi mo‘g‘uldin kelgan ekandur. Otasini Ulug‘bek mirzo rioyat qilib edi. Ra’y va tadbiri heyli yaxshi edi. Mardonalig‘i ham bor edi. Ko‘buzni yaxshi cholur edi.

Men avval Kobulg‘a kelganda mening qoshimda edi, ulug‘ rioyat qilib erdim, filvoqi’, rioyat arzandasi ham bor edi. Avvalg‘i yil Hinduston azimati bila cherik otlong‘anda Sayyid Yusufbekni Kobulda qo‘yub erdim, o‘shul fursatta Tengri rahmatig‘a bordi.

Yana bir Darveshbek edi, Temurbek rioyat qilg‘on Egu Temurbekning naslidin edi. Hazrati Xojag‘a irodati bor edi. Musika ilmidin boxabar edi, soz ham cholur edi. Tab’i nazmi *(22 b)* bor edi. Sulton Ahmad mirzo Chir suyi yokasida shikast topkanda Chir suyig‘a bordi.

Yana bir Muhammad Mazid tarxon edi, Darvesh Muhammad tarxonning tuqqon inisi edi. Necha yil Turkiston hokimi edi. Shayboniyxon Turkistonni mundin oldi. Ra’y va tadbiri yaxshi edi. Bebok va fosiq edi. Samarqandni ikkinchi navbat va uchunchi navbat olg‘onda, mening

qarshimg‘a kelib edi. Men dag‘i yaxshi rioyat qilib erdim. Ko‘li Malik urushida o‘ldi.

Yana bir Boqi tarxon edi. Abdulali tarxonning o‘g‘li va Sulton Ahmad mirzoning amaqizodasi edi. Otasidin so‘ngra Buxoroni munga be-rib edilar. Sulton Ali mirzo zamonida ko‘p ulg‘ayib edi, navkari besh-olti mingga etib edi. Sulton Ali mirzog‘a heyli muti’ va munqod emas edi. Shayboniyxon bila Qal’ayi Dabusiyda urushib bosturdi. O‘shul bosqin bila Shayboniyxon borib Buxoroni oldi. Qushqa ko‘p mayli bor edi. Derlarkim, etti yuz qushi bor ekandur. Andoq axloq va atvori yo‘q erdikim, desa bo‘lg‘ay. Mirzodalikta va davlatta ulg‘ayib edi. Otasi Shayboniyxong‘a yaxshiliklar qilg‘on jihatidin Shayboniyxon qoshig‘a bordi. Ul nohaqshunosu bemuruvvat ul yaxshiliklarning muqobala *(23 a)* sida hech nav’ rioyat va shafqat qilmadi. Xorliq va zorliq bila Axsi viloyatida olamdin bordi.

Yana bir Sulton Husayn arg‘un edi. Necha mahal Qorako‘l hukumati anda uchun, Sulton Husayn Qorako‘liyg‘a mashhur edi. Ra’y va tadbiri heyli yaxshi edi. Mening qoshimda ham heyli bo‘lub edi.

Yana bir Qul Muhammad Bug‘do edi, qavchin edi. Mardonalig‘i ham bor ekandur.

Yana bir Abdulkarim ashrit edi, uyg‘ur edi. Sulton Ahmad mirzo qoshida eshikog‘a edi. Sahiy va mardona kishi edi.

Sulton Ahmad mirzo voki’asidin so‘ng beklar ittifoy qilib tog‘ yo‘li bila Sulton Mahmud mirzog‘a kishi chopturub tiladilar. Sulton Abusa’id mirzoning og‘asi Minuchehr mirzoning o‘g‘li Malik Muhammad mirzo saltanat dag‘dag‘asi bila bir necha lavand va avboshni o‘ziga ko‘shub o‘rdudin ayrildidi. Samarqandg‘a kelib hech ish ham qilolmadi. O‘zining va yana bir necha begunoh podshohzodalarning o‘lmakiga sabab bo‘ldi.

Sulton Mahmud mirzog‘a bu xabar etgach-o‘q betavakkuf Samarqandg‘a kelib, bezaxmat va bemashaqqat taxtqa o‘lturdi. Sulton Mahmud mirzoning necha ishlaridin vazi’ va sharif va sipohiy va raiyat mutanaffir va gurizon bo‘ldilar.

Avval bukim, mazkur bo‘lg‘on Malik Muhammad mirzonikim, *(23 b)* obog‘asining o‘g‘li va o‘zining kuyovi edi, yana to‘rt mirzoni Ko‘ksaroyg‘a chiqorib edi, ikkisini ko‘yub, Malik Muhammad mirzoni va yana bir mirzoni shaxid kildi. Bularning ba’zisig‘a xud podshohliq ham tegmas edi. Bu dag‘dag‘alari ham aslo yo‘q edi. Agarchi Malik Muhammad mirzoda andak gunohe bor edi, yana birining hech gunohi yo‘q edi.

Yana bir bukim, agarchi zabt va tuzuki heyli yaxshi edi, devon shior edi. Siyoq ilmini bilur edi, vale tab’i zulm va fisqqa moyil edi. Samarqandg‘a kirgach, o‘zgacha tartib va nasaq va xarj va tahmil bunyod qila boshladi.

Hazrati Xoja Ubaydulloning mutaalliqlarig‘akim, burun xarj va tahmillarda ko‘p faqir va miskin alarning himoyati bila zulm va taaddidin xalos bo‘lurlar edi, ne joyi ulkim, alarg‘a mundoq takliflar bo‘lg‘ay, ko‘p taaddi va tashaddud qila boshladi. Balki bu taaddi va tashaddud Xojaning avlodig‘a dag‘i siroyat kildi.

Yana bir bukim, o‘zikim nechuk zolim va fosiq edi, bek va bekcha va navkar va savdari tamom zolim va fosiq edilarkim, Hisor eli, alalxusus, Xisravshoxg‘a taalluq el hamisha shurb va zinog‘a mashg‘ul edilar. Bu martabadakim, Xisravshoxning navkarlaridin birov bir kishining xotunini tortib eltar, bu xotunning *(24 a)* eri Xisravshoxg‘a kelib dodxohliq qilur, javob berurkim, necha yil sening bila edi, bir necha kun aning bila bo‘lsun.

Yana bir bukim, shahri va bozori, balki turk va sipohiyning amrad o‘g‘lonlari chuhra kilur ko‘rkunchidin uydin chiqmas edilar.

Samarqand ahlikim, yigirma-yigirma besh yil Sulton Ahmad mirzoning zamonida rafohiyat va farog‘at bila o‘tkarib edilar, aksar muomala xazrati Xoja jihatidin adl va shar’ tariqi bila edi, bu nav’ zulm va fisqdin bajonu dil ozurda va ranjida bo‘ldilar. Vazi’ va sharif, faqir va miskin nafrin va duoyi badig‘a og‘iz ochib, qo‘l ko‘tardilar.

Hazar kun zi dardi darunhoi resh,
Ki reshi darun okibat sar kanad.
Baham barmakun to tavoni dile,
Ki ohe jahone baham bar kanad.

Lojaram, zulm va fiskning shomatidin Samarqandta besh-olti oy besh hukumat qilmadi.

Vaqoi’i sanayi tis’a mia*

Manga Sulton Mahmud mirzodin Abdulkuddusbek otliq elchi keldi. Ulug‘ o‘g‘li Sulton Mas’ud mirzog‘a og‘asi Sulton Ahmad mirzoning Oqbegim otliq ikkinchi qizini to‘y va oyin bila olg‘on sochiqini kelturdi: oltundin va kumushdin bodomlar va pistalar qilib edilar.

Bu kelgan elchining Hasan Ya’qubka urug‘lug‘i bor ekandur. Hasan Ya’kubni va’dalar bila mirzog‘a boqturg‘ali *(24 b)* kelgan ekandur. Narm javob aytib, balki ul sari bo‘lg‘ondek qilib, elchiga ruxsat berdi. Besh-olti oydin so‘ng Hasan Ya’qubning mizoji munharif bo‘lub, mening yovug‘umdag‘i kishi-qaro bila yomon maosh qila kirishti. Ishni munga etkurdikim, manga ruxsat berib, Jahongir mirzoni podshoh kilg‘ay. Hasan Ya’qubning ixtiloti soyir, umaro va sipohiy bila dag‘i yaxshi emas edi. Aning bu fikridin bori el voqif bo‘lub edilar. Xoja Qozi va Qosim qavchin va Ali Do‘st tag‘oyi va Uzun Hasan va yana ba’zi davlatxohlar mening ulug‘ onam Esan Davlatbegimning qoshida yig‘ilib so‘zni bu erga ko‘ydilarkim, Hasan Ya’qubni ma’zul qilib, fitnasig‘a taskin berilgay. Xotunlar orasida ra’y va tadbirda, mening ulug‘ onam Esan Davlatbegimcha kam bo‘lg‘ay edi, bisyor oqila va mudabbira edi. Ko‘proq ish-kuch alarning mashvarati bila bo‘lur edi.

Hasan Ya’kub arkta edi. Mening onam va ulug‘ onam - Esan Davlatbegim tosh qo‘rg‘onda chaqarda edilar.

Bu azimat bila otlanib arkka mutavajjih bo‘ldum. Hasan Ya’qub qushqa otlong‘on ekandur, xabar topib o‘shandin-o‘q Samarqand *(25 a)* sari mutavajjih bo‘ldi.

Aning bila bor kishi, bor beklarni tutturuldi. Tutulg‘on beklar Muhammad Boqirbek edi, Sulton Mahmud do‘ldoy Sulton Muhammad do‘ldoyning otasi edi. Yana ba’zilar ham bor edi. Ba’zisig‘a Samarqand sari ruxsat berildi. Eshik ixtiyori va Andijon hukumati Qosim qavching‘a qaror topti.

Hasan Ya’qubkim, Samarqand azimati bila Kandibodomg‘acha borib edi, necha kundin so‘ng fosid andisha bila Axsi azimati qilib, Xo‘qon o‘rchin navohisig‘a keldi, Xabar topib, ba’zi beklar bila yigitlarni aning ustiga yiborildi. Ilg‘or beklari o‘zlaridin ilgarrak bir pora yigitlaqni qaravul yibordilar. Hasan Ya’kub xabar topib, kecha bila bu qaravul ayirg‘on yigitlarning ustiga yurub, o‘y munguzi qobsob shiba qo‘yarlar. Qorong‘i kechada o‘z elining o‘ki-o‘q Hasan Ya’qubning qochorig‘a tegib, qochoridin burunroq o‘z amalig‘a giriftor bo‘ldi.

Chu bad kardi, mabosh emin zi ofot,
Ki vojib shud tabiatro mukofot.

Ushbu yil shubxaliqtaomdin parhiz qila boshladim. Pichoq va qoshiq va dastorxong‘acha ehtiyot qilur erdim. Tahajjud ham kamroq tark *(25 b)* bo‘lur edi.

Rabiul oxar oyida Sulton Mahmud mirzog‘a qaviy oriza yuzlanib, olti kunda olamdin kechti. Qirq uch yoshar edi.

Valodat va nasabi: sekqiz yuz ellik ettida edi. Abusa’id mirzoning uchunchi o‘g‘li edi. Sulton Ahmad mirzo bila bir tuqqon edi.

Shakl va shamoyili: past bo‘yluq suyuq soqolliq, tanbal, sinchisizrok kishi edi.

Axlos va atvori: yaxshi edi. Namozni tark qilmas edi. Tuzuki va zabti bisyor yaxshi edi. Siyoq ilmini xo‘b bilur edi. Viloyotdin bir diram va bir dinor aning bevuqufi xarj bo‘lmas edi. Navkarining ulufasi aslo munkasir bo‘lmas edi. Majlis va baxshish va shilon va devoni bisyor yaxshi edi. Barchasi qoida va tuzuki bila edi. Bir nav’ tartib va nasakikim qo‘yub edi, sipohiy va raiyat aslo andin tajovuz qila olmas edi. Burun qushqa xeyli qotror ekandur, so‘ngralar bahlum ovin qalin ovlar edi.

Zulm va fisqqa ko‘p mashg‘ul edi. Muttasil chog‘ir ichar edi. Chuhra qalin saxlar edi. Kalamravida chiroyliqamrad o‘g‘lon bo‘lsa, har nav’ bila kelturub chuhra qilur edi. Beklarning o‘g‘lonlarini *(26 a)*, balki ko‘kaldoshlarini chug‘ra qilib edi, balki o‘zining ko‘kaldoshidin tuqqong‘a dog‘i bu xizmatni buyurub edi. Bu shum fe’l aning zamonida andoq shoyi’ erdikim, chuhrasiz kishi aslo yo‘qedi. Chuhra saxlamoklig‘ni hunar bilurlar edi. Chuhra saxlamaslig‘ni ayb qilurlar edi. Zulm va fisqining shomatidin o‘g‘lonlari tamom juvonmarg bo‘ldilar.

Tab’i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she’ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she’r aytqondin aytmog‘on yaxshiroqdur.

Bade’tiqod kishi edi. Hazrati Xoja Ubaydullog‘a istixfof qilur edi. Yuraksiz kishi edi. Hayosi kamroq edi. Bir necha masxara va bebok tegrasida bor edi. Devon boshida va xaloyiq qoshida zisht va shani’ harakatlar qilurlar edi. Badkalom edi. So‘zini filhol anglab bo‘lmas edi.

Masoflari: ikki qatla masof urushti. Har ikki qatla Sulton Husayn mirzo bila: bir martaba Astrobodta mag‘lub bo‘ldi. Yana bir qatla Andxud navohisida, Chaman degan erda ham mag‘lub bo‘ldi. Ikki qatla Badaxshonning janub jonibi Kofiristong‘a borib g‘azot kildi. Bu jihattin *(26 b)* farmonining tug‘rosida «Sulton Mahmud g‘oziy» bitirlar edi.

Viloyoti: Sulton Abusa’id mirzo Astrobodni berib edi. Iroqvoki’asida Xurosong‘a kel-di. Ul fursat Qanbar Alibek Hisor hokimi Sulton Abusa’id mirzoning hukmi bila Hinduston cherikini cheriklab, Iroqqa mirzoning so‘ngicha boradur edi, Xurosong‘a etib edi, Sulton Mahmud mirzog‘a mulxaq bo‘ldi. Sulton Husayn mirzoning ovozasini eshitgach, Xuroson eli

hujum qilib, Sulton Mahmud mirzoni Xurosondin chiqardilar. Samarqandg‘a Sulton Ahmad mirzoning qoshig‘a keldi. Necha oydin so‘ng Ahmad Mushtoq boshlig‘ Sayyid Badr va Xisravshoh va yana ba’zi yigitlar Sulton Mahmud mirzoni olib qochib, Hisorg‘a Qanbar Alibek qoshig‘a keldilar. Andin beri Qahka bila Ko‘htan tog‘ining janub tarafidag‘i viloyot, misli Tirmiz va Chag‘oniyon va Hisor va Xatlon va Kunduz va Badaxshon Hindukush tog‘igacha Sulton Mahmud mirzoning tasarrufida edi. Og‘asi Sulton Ahmad mirzo o‘lgandin so‘ng aning viloyoti dag‘i muning tasarrufida bo‘ldi.

Avlodi: besh o‘g‘il, o‘n bir qiz edi. Bori o‘g‘lonlaridin ulug‘ Sulton Mas’ud mirzo edi. Onasi *(27 a)* Mir Buzurg Tirmiziyning qizi edi.

Yana bir o‘g‘ul Boysunqur mirzo edi. Onasi Pashabegim edi.

Yana bir o‘g‘il Sulton Ali mirzo edi. Onasi Zuhrabegi og‘a edi, o‘zbak edi, g‘uma edi.

Yana bir o‘g‘ul Sulton Husayn mirzo edi. Onasi Xonzodabegim, Mir Buzurgning nabirasi edi. Mirzo hayotida o‘n uch yoshida Tengri rahmatig‘a bordi.

Yana bir o‘g‘ul Sulton Vays mirzo edi. Onasi Yunusxonning qizi, mening onamning singli Sulton Nigorxonim edi. Bu to‘rt mirzoning holoti bu tarixda yil vaqoyi’ida mazkur bo‘lg‘usidur.

Uch qizi Boysunqur mirzo bila bir tuqqon edi. Ulug‘rog‘ini Sulton Mahmud mirzo obog‘asi Minuchehr mirzoning o‘g‘li Malik Muhammad mirzog‘a chiqarib edi.

Yana besh qiz Mir Buzurgning nabirasi Xonzodabegimdin edi. Ulug‘ini Sulton Mahmud mirzodin so‘ngra Abobakr Koshg‘ariyg‘a *(27 b)* berdilar. Ikkinchi qiz Bikabegim edi. Sulton Husayn mirzo Hisorni muhosara qilg‘onda Haydar mirzo otliq o‘g‘lig‘akim, Sulton Abusa’id mirzoning qizi Poyanda Sultonbegimdin tuqqandur, olib yarashib, Hisorning ustidin qo‘pti. Uchunchi qiz Oqbegim edi. To‘rtunchi qizi Oybegim edi. Sulton Husayn mirzo Qunduz ustiga kelganda Umarshayx mirzo o‘g‘li Jahongir mirzoni Andijon cheriki bila ko‘mak yiborganda Jahongir mirzog‘a nomzad bo‘lub edi. Tarix to‘qquz yuz o‘nda Amu daryosi yoqasida Boqi Chag‘oniyoniy manga kelib mulozamat qildi. Bu begimlar onalari bila Tirmizta edilar. Bular ham Boqi Chag‘oniyonisining, ko‘chi bila kelib qo‘shuldilar. Kohmardqa kelganda, Jahongir mirzo oldi. Birgina qizi bo‘ldi. Bu tarixda ulug‘ onasi Xonzodabegim bila Badaxshon viloyatidadur. Beshinchi qiz Zaynab Sultonbegim edi. Kobulni olg‘onda onam Qutluq Nigorxonimning sa’yi bila

oldim, xeyli sozvorliq bo‘lmadi. Ikki uch yildin so‘ng obila zaxmati bila olamdin bordi. Yana bir qiz Maxduma Sultonbegim edi. Sulton Ali mirzoning bir tuqqon egachisidur. Holo Badaxshon viloyatidadur. Va yana ikki qiz g‘unchachidin bo‘lub edi. Birining oti Rajab Sulton, yana biri *(28 a)* ning oti Muhib Sultondur.

Xavotin va sarori: ulug‘ xotuni Mir Buzurg Tirmiziyning qizi Xonzodabegim edi. Mirzo bisyor sevar edi. Sulton Mas’ud mirzoning onasi edi. Ul o‘lganda mirzo bisyor kattiq ta’ziyat tutqondur. Andin so‘ng Mir Buzurgning nabirasi bu Xonzodabegimning birodarzodasini oldi. Ani ham Xonzodabegim derlar edi. Besh qiz va bir o‘g‘ulning onasi edi.

Yana bir Pashabegim edi. Qorako‘yluq Bahorlu aymog‘i turkman beklaridin Ali Shukurbekning qizi edi. Jahonshoh mirzo Boroniy Qorako‘ylukning o‘g‘li Muhammadiy mirzo olib edi. Ozarbayjon va Iroqni bu Jahonshoh avlodidin Oqqo‘yluq Uzun Hasan olg‘onda Ali Shukurbekning ug‘lonlari to‘rt-besh ming uyluk qorako‘yluq turkmanlar bila Sulton Abusa’id mirzo mulozamatig‘a kelib edilar. Sulton Abusa’id mirzo shikast topqonda bu viloyatlarg‘a tushtilar. Sulton Mahmud mirzo Samarqanddin Hisor kelganda Sulton Mahmud mirzo mulozamatig‘a keldilar. Bu Pashabegimni mirzo ul mahalda olib edi. Bir o‘g‘ul, uch qizining onasi edi. Yana bir Sulton Nigorxonim edi. Nasabi xonlar vaqoyi’ida mashruh va mazkur bo‘lubtur.

G‘uma *(28 6)* va g‘unchachisi xeyli bor edi. Mu’tabar g‘umasi Zuhrabegi og‘a edi. O‘zbakdin edi. Sulton Abusa’id mirzoning tirikligida yigitligida olib edi. Bir o‘g‘ul, bir qizining onasi edi va g‘unchachi xeyli bor edi. Ikkisidin ikki qiz bo‘lub erdikim, mazkur bo‘ldi.

Umarosi: Xisravshox, edi. Turkistonliq qipchoqdindur. Kichikligida tarxon beklariga yovuq xizmat qilur edi. Balki chuxra edi, andin so‘ng Mazidbek arg‘ung‘a navkar bo‘ldi. Filjumla, rioyat qilib edi. Iroq buzug‘lug‘ida Sulton Mahmud mirzog‘a qo‘shulub, yo‘lda kelurda shoyista xizmatlar qilg‘on uchun Sulton Mahmud mirzo rioyat qilib edi. So‘ngralar asru ko‘p ulg‘ayib edi. Sulton Mahmud mirzoning zamonida-o‘q navkari besh-olti mingga etib edi. Amu daryosidin Hindukush tog‘ig‘acha viloyat, g‘ayri Badaxshon tamom munga taalluq edi. Darbast er edi. Shiloni va saxovati yaxshi edi. Bovujudi turkluk mahkam paydokunanda edi, nechukkim paydo kilur edi, yaxshi ham xarj qilur edi.

Sulton Mahmud mirzodin so‘ng o‘g‘lonlarining zamonida xud asru ko‘p ulg‘oyib edi. Navkari yigirma mingga yovushub edi. Agarchi Namozi

qilur edi va taomda parhiz qilur edi, vale tiyra va fosiq edi, gavdan va befahm va bevafo *(29 a)* va haromnamak kishi edi. Besh kun o‘tar dunyo uchun bir o‘zi o‘sturg‘on valine’matzodasini ko‘r kildi. Yana birini o‘lturdi. Tengri qoshida osiy va xalq oldida mardud bo‘lubdur. Domani kiyomatgacha la’nat va nafrin sazovori bo‘ldi. Bu o‘tar dunyo uchun mundoq yomon ishlar qildi. Mundoq bisyor ma’mur viloyat va muncha qalin yarokliq navkar bila bir mokiyon bila ham tutushmadi. Bu tarixda zikri kelgusidur.

Yana bir PirMuhammad Elchi bo‘g‘a edi. Qavchin edi. Balx eshigida xazora urushida Sulton Abusa’id mirzo olida da’vo bila musht tegurubdur. Mardona kishi edi. Mirzog‘a doim mulozamat qilur edi. Mirzo ra’yi bila amal qilur edi. Sulton Husayn mirzo Qunduzni qabag‘onda Xisravshoxning taassubig‘a oz kishi bila yaroqsiz behisob shabixun keldi. Ish ham qila olmadi. Andoq qalin cherikka ne ish qila olg‘ay edi. So‘ngicha qovg‘unchi bordi, o‘zin daryog‘a soldi, g‘arq bo‘ldi.

Yana bir Ayyub edi. Sulton Abusa’id mirzo qoshida Xuroson chuhrasi chargasida xizmat qilur edi. Mardona kishi edi. Boysunqur mirzoning bek atkasi edi. Emak va kiymagi sirfa bila edi. Hazzol va harrof edi. Sulton Mahmud mirzo *(29 6)* «behayo» deb muxotib qilur ekandur.

Yana bir Vali edi. Xisravshoxning tuqqon inisi edi. Navkarini yaxshi saxlar edi. Sulton Mas’ud mirzoning ko‘ziga mil tortmog‘ig‘a va Boysunqur mirzoning o‘lturmakiga bois ul edi. Jami’ elni g‘iybat kilur edi. Badzabon va faxshgo‘y va xudpisand va tiyramag‘z mardak edi. Uzidan o‘zga hech kishini hech ishta pisand tutmas edi. Kunduz viloyatidin kelganda va Dushiy navohisida Xisravshoxni navkar, savdaridin ayirib, ruxsat bergan fursatta ul dog‘i o‘zbakning qo‘rqunchidin Andarob va Serobka kelib edi. Ul navohidag‘i aymoqlarni bosib talab, bizni deb Kobulg‘a keldilar. Vali Muhammad Shayboniyxon qoshig‘a bordi. Samarqand shahrida bo‘ynig‘a urdurdi.

Yana bir Shayx Abdullo barlos edi. Shoh Sulton Muhammadning bir qizi munda erdikim, Abobakr mirzo bila Sulton Mahmudxonning holasi bo‘lg‘ay. To‘nni purshaqq va tor kiyar edi. Odmi va asil kishi edi.

Yana bir Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindir. Sulton Abusa’id mirzo krshida xdm bek edi. Sulton Abusa’id mirzog‘a Iroq viloyati musaxxar bo‘lg‘onda Kirmonni Mahmud barlosg‘a berib edi. Abobakr mirzog‘a *(30 a)* Mazidbek arg‘un va qorako‘yluq turkman beklari qo‘shulub, Sulton Mahmud mirzoning ustiga Hisorda kelganda Sulton

Mahmud mirzo ogʻasigʻa Samarqandgʻa bordi. Mahmud barlos Hisorni bermay, yaxshi saxladi. Shoir edi, devon tartib qilib edi.

Sulton Mahmud mirzoning favtidin soʻngra Xisravshoh bu voqiʼani eldin yashurub xazinagʻa dastandozliq qildi. Mundoq xabar nechuk yashurun qolur, filhol bori shahr eliga bu xabar yoyildi. Samarqand ahligʻa ul kun bir ulugʻ iyd edi. Sipohi va raiyat Xisravshoxning ustiga xujum qilmoq maqomida boʻldilar. Ahmad Hojibek va tarxon beklari gʻavgʻoni bosib, Xisravshoxni chiqarib Hisor uzattilar. Sulton Mahmud mirzo hayotida ulugʻ oʻgʻli Sulton Masʼud mirzogʻa Hisorni berib, Boysunqur mirzogʻa Buxoroni berib, oʻgʻlonlarigʻa ruxsat berib edi, bu voqiʼada hech qaysi hozir emas edi. Xisravshoxni chiqorgʻondin soʻng Samarqand va Hisor beklari ittifoq bila Buxorogʻa Boysunqur mirzogʻa kishi yiborib va kelturub, Samarqand taxtigʻa oʻlturgʻuzdilar. Boysunqur mirzo podshoh boʻlgʻonda oʻn sekkiz yashar edi.

Ushal fursatta Sulton Mahmudxon Sulton Junayd *(30 b)* barlosning va Samarqandning baʼzi akobirining soʻzi bila Samarqand doiyasi bila cherik tortib, Kanboy navohisigʻa keldi. Samarqandtin ham Boysunqur mirzo qalin va koʻchum va yarogʻliq cherik bila chiqib, Kanboy navohisida masof urushtilar. Haydar koʻkaldoshkim, moʻgʻul cherikining rukni aʼzami edi, erovul edi, tamom ottin tushub, shiba qoʻymokka mashgʻul boʻldi. Qalin otliq, taassubluq Samarqand va Hisor yigitlari ot solgʻon bila Xaydarbek boshliq tushganlar tamom ot oyogʻining ostigʻa-oʻq qoldilar. Muni oldurgʻon bila urusha ham olmadilar, bosturdilar. Qalin moʻgʻul kishisi qirildi. Boysunqur mirzo oʻz oldida ham qalin kishining boʻynini urdurubtur. Andoqkim, oʻlukning kasratidin uch erda xirgoni buyutkabdurlar..

Bu fursatta Ibrohim sorukim, minglig‘ elidin edi, otamning ollida kichikdin xizmatlar qilib, beklik martabasigʻa etib edi, bir jarima jihatidin soʻngralar mardud edi, Isfara qoʻrgʻonigʻa kirib Boysunqur mirzoning otigʻa xutba oʻkub, muxolafat makrmida boʻldi.

Shaʼbon oyi Ibrohim soruning fitnasining dafʼigʻa azimat qilib, *(31 a)* cherik otlanildi. Ushbu oyning oyogʻida Isfarani qabab tushtuk. Ul kuni yigitlar shoʻxluq qilib etgan bila-oʻq qoʻrgʻonining toshida yangi tom koʻporib, soladurgʻon qoʻrgʻonni oldilar. Sayyid Qosim eshikoqa bu kun borchadin yaxshiroq yurub, oʻzub kilich tegurdi. Sulton Ahmad Tanbal ham qilich tegurdi. Muhammad Doʻst tagʻoyi ham qilich tegurdi, vale bahodurluq ulushini Sayyid Qosim oldi. Bahodurluq ulushi moʻgʻulda qadimiy rasmdur. Har toʻy va osh boʻlgʻon da, har kimki eldin uzub kilich tegurgon boʻlsa, ul

ulushni ul olur. Shohruxiyada borib, tag‘oyim Sulton Mahmudxonni ko‘rganda bahodurluq ulushini Sayyid Qosim oldi. Avvalg‘i kun urushida Xudoyberdi atkamga taxsh o‘qi tegib o‘ldi. Chun yaroqsiz urush solilib edi, ba’zi yigit-yalang zoyi’ bo‘lub, xeyli kishi yaraliq bo‘ldi. Ibrohim soruning qoshida bir taxshandoz bor edi, bisyor yaxshi otar edi, oncha taxshandoz ko‘rulmaydur edi. Aksar elni ul yaralig‘ qildi. Qo‘rg‘on fathidin so‘ng mening qoshimda bo‘lur edi, muhosara
mumtad bo‘ldi. Buyurildikim, ikki-uch erda sarko‘blar yasab, naqblar *(31 b)* solg‘aylar. Qal’agirliq asbobig‘a bajidd mashg‘ul bo‘lg‘aylar. Muhosara imtidodi kirq kunga tortti.

Oxir Ibrohim soru ojiz bo‘lub, Xoja Mavlonoyi Qozining tavassuti bila qullukni ixtiyor qilib, shavvol oyida kilich, sog‘dog‘ini bo‘ynig‘a osib kelib, mulozamat qilib, qo‘rg‘onni topshurdi.

Xo‘jand ham muddati madid erdikim, Umarshayx mirzo devonig‘a taalluq edi, bu fataratta ul sarkorda futur bo‘lg‘on uchun Sulton Ahmad mirzog‘a boqib edi. Chun muncha takarrub bo‘ldi, aning ustig‘a ham borildi. Xo‘jand ichida Mir Mo‘g‘ulning otasi Abdulvahhob shig‘ovul edi, men etgach-o‘q qo‘rg‘onni bemuzoyaqa topshudi.

Bu fursatda Sulton Mahmudxon Shoxruxiyag‘a kelib edi. Mundin burunroq Sulton Ahmad mirzo Andijon navohisig‘a kelganda xon ham kelib, Axsini kabab edi. Nechukki, mazkur bo‘ldi, xotirg‘a ettikim, ora muncha yovuq bo‘lg‘onda xon, chun ota og‘adurlar, borib mulozamat qilsam, o‘tgan kuduratlar raf’ bo‘lg‘ay, iroqda-yovuqta eshitur, ko‘rarga yaxshi bo‘lg‘ay deb kelib, Shohruxiyadan tashqari Haydarbek solg‘on bog‘da xong‘a mulozamat qildim. Xon bog‘ning o‘rtasida solg‘on ulug‘ chordara *(32 a)* uyda o‘lturub edilar. Uydin kirgach, uch yukundum. Xon ham ta’zim qilib ko‘ptilar. Ko‘rushub, yonib yukungandin so‘ng yonlarig‘a tilab, qalin shafqat va mexribonliklar ko‘rsattilar.

Bir-ikki kundin so‘ng Kandirlik doboni bila Axsi va Andijon sari azimat qildim. Axsig‘a etib otamning mazorini tavof qildim. Axsidin namozi jum’a vaqtida chiqib, Bandi Solor yo‘li bila namozi shom bila namozi xuftan orasida Andijong‘a keldim. Bu yo‘lkim, Bandi Solor yo‘li bo‘lg‘ay, to‘qquz yig‘och yo‘ldir. Andijon viloyatining sahronishinlaridin bir Chakrak elidur, qalin eldur. Besh-olti ming uyluk el bordur. Farg‘ona bila Koshg‘ar orasidag‘i tog‘larda bo‘lurlar, otlari ko‘p va qo‘ylari qalindur. Ul tog‘larda o‘y o‘rnig‘a qo‘tos saxlarlar. Qo‘toslari ham bisyor bo‘lur. Chun tog‘lari berk va sarxadta voqi’ bo‘lubtur, mol bermakta royij emasturlar. Cherikni

Qosimbekka boshlatib Chakrakka yiborildikim, Chakrakdin mol olib, cherikka nima tegurgay. Qosimbek borib, yigirma mingga yovuq qo‘y va ming, ming besh yuz ot olib, cherik eliga ulashti.

Cherik Chakrakdin yong‘ondin so‘ng O‘ratepaning ustiga *(32 6)* kim, muddatlar Umarshayx mirzo tasarrufida edi, mirzo o‘lar yili ilikdin chikib edi, bu fursatta Boysunqur mirzo jonibidin inisi Sulton Ali mirzo anda edi, azimat qilildi. Sulton Ali mirzo xabar topib, o‘zi Falg‘ar va Macho ko‘xistonlarig‘a chikib, atkasi Shayx Zunnunni Uratepada ko‘yub edi, Xo‘janddin o‘tub ora yo‘lg‘a etganda Xalifani Shayx Zunnung‘a risolat tariqi bila yiborildi. Ul behush mardak javobi shofiy bermay, Xalifani tutturub o‘lumga buyurdi. Chun xost yo‘q ekandur, Xalifa xalos bo‘lub, yuz tuman mashaqqat va azoblar bila ikki-uch kundin so‘ng yayoq va yalang‘och keldi.

O‘ratepaning navohisig‘a kelduk. Chun qish yovuq bo‘lub edi, el oshliq-to‘luqini tamom ko‘tarib edilar, bu jihatlardin necha kundin so‘ng Andijon sari murojaat kilildi. Biz yong‘ondin so‘ng xon kishisi O‘ratepa ustiga yurudi. O‘ratepa kishisi tura olmay solib chiqdi. Xon O‘ratepani Muhammad Husayn ko‘ragonga berdi. Ushul tarixdan to‘qqiz yuz sekkizgacha O‘ratepa Muhammad Husayn ko‘ragonda edi.

Vaqoi’i sanayi ihdo va tis’a mia*

Sulton Husayn mirzo Xurosondin Hisor *(33 a)* ustiga cherik tortib, kish Tirmiz to‘g‘risi keldi. Sulton Mas’ud mirzo ham cherik yig‘ib, Tirmizg‘a muqobalada kelib o‘lturdi. Xisravshoh o‘zi Qunduzni maxhkam qilib, inisi Valini cherikka yibordi. Qishning aksarini suv yoqasida o‘tkardilar, o‘ta olmadilar. Sulton Husayn mirzo kordon va sohib tajriba podshoh edi. Kunduz sari suv yuqqori boqa ko‘chti. O‘trudag‘i cherikni g‘ofil qilib Abdullatif baxshi boshliq besh-olti yuz o‘bdon kishini Kilif guzariga yibordi. Ul cherik vokif bo‘lg‘uncha Abdullatif baxshi ta’yin bo‘lg‘on el bila Kilif guzaridin o‘tub suv yoqasini mazbut qildi. Bu xabar Sulton Mas’ud mirzog‘a kelgach, Vali Xisravshohkim, bu kechgan kishining ustiga bormoqni harchand sa’y qildi, Sulton Mas’ud mirzo bedillig‘idin yo Boqi Chag‘oniyoniyningkim, Valining ziddi edi, sa’yidin bu kechgan kishining ustiga bormadi. Buzulg‘on yo‘sunluq Hisor sari yondilar.

Sulton Husayn mirzo suv kechib, Badi’uzzamon mirzoni va Ibrohim Husayn mirzo va Muhammad Valibek va Zunnun arg‘unni Xisravshoh ustiga ilg‘or yibordi. Muzaffar mirzo *(336)* va Muhammad Burunduq barlosni

Xatlon ustiga yibordi. O‘zi Hisor ustiga keldi. Evuq etkanda xabardor bo‘ldilar.

Sulton Mas’ud mirzo Hisorda turmoqning maslaxatini topmay, Kamrud rudi yukkrri Siri tog‘ yo‘li bila inisi Boysunqur mirzo qoshig‘a Samarqandg‘a bordi. Vali xam Xatlon sari tortti. Hisor qo‘rg‘onini Boqi Chag‘oniyoniy va Mahmud barlos va Sulton Ahmad Ko‘chbekning otasi berkittilar.

Hamza Sulton va Mahdiy Sulton necha yil erdikim, Shayboniyxondin ayrilib kelib, Sulton Mahmud mirzo mulozamatida edilar. Jami’ o‘zbaklari bila Muhammad dug‘lat Sulton Husayn dug‘lat va jami’ Hisor viloyati o‘lturushluq mo‘g‘ullar bila bu buzug‘luqta Qorategin sari torttilar.

Sulton Husayn mirzo bu xabarlarni topib, Abulmuhsin mirzoni va ba’zi yigitlarni Kamrud darasi yuqori, Sulton Mas’ud mirzo keyniga yibordi. Tangiga kirgan mahalda keynidin etarlar, oncha ish kila olmaslar, Mirzobek farangiboz anda qilich tegurur.

Ibrohim tarxon va Ya’kub Ayyub va yana ba’zi cherikni Hamza Sultonning va mo‘g‘ullarning ustiga Qorateginga yibordi. Qorateginda keynidin etib urushtilar. Sulton Husayn mirzo *(34 a)* ning ilg‘orini bosib, bu beklarning aksarini tushurub yana qo‘ya berdilar.

Ushul chiqqon bila Hamza Sulton va Mahdiy Sulton va Hamza Sultonning o‘g‘li Mamoq Sulton va Muhammad dug‘latkim, so‘ngralar Muhammad Hisoriyg‘a mashhur bo‘lub edi, Sulton Husayn dug‘lat va bu sultonlarg‘a taalluq o‘zbaklar Hisor viloyati o‘lturushluq Sulton Mahmud mirzo navkari mo‘g‘ullar bizni deb ramazon oyi Andijong‘a keldilar.

Ul fursatlar Temuriya salotini dasturi bila to‘shak ustida o‘lturur erdim. Hamza Sulton bila Mahdiy Sulton va Mamoq Sultonkim keldilar, bu salotinning ta’zimig‘a ko‘pub to‘shakdin tushub, bu sultonlar bila ko‘rushtum. Sultonlarni o‘ng ko‘lda bog‘ishda o‘lturg‘uzdum. Muhammad Hisoriy boshliq borcha mo‘g‘ullar keldilar. Borcha mulozamatni ixtiyor kildilar.

Sulton Husayn mirzo kelib Hisor qo‘rg‘onini qabab tushti. Naqb solmoq va qo‘rg‘on olmoq va tosh urmoq va qazon kurmokning ish-kuchida kecha va kunduz orom va karori yo‘q edi. To‘rt-besh erda naqb soldi. Shahr sari darvozada solg‘on naqb xeyli ilgari kelib edi. Qo‘rg‘on eli dag‘i naqb solib, bu naqbini toptilar. Qo‘rg‘on eli, *(34 b)* yuqqoridin bularg‘a dud kildilar. Alar to‘shukni berkitgan bila tutun yukkrri qo‘rg‘on elita-o‘q yonib, qo‘rg‘on eli o‘lum ichi bo‘lub, krchib chiktilar. Oxir ko‘za-ko‘za suv keturub

quyib, tashqi elni naqbdin qochurdilar. Yana bir navbat bir pora ildam yigitlar chiqib, naqb ustidagi yigitlarni qochurdilar. Yana mirzo tushgan shimol tarafidin qozon qurub, qalin tosh urub, bir burjni qovoq qilib edilar. Namozi xuftan burj uchti. Ba'zi yigitlar tezlik qilib urushg'a ruxsat tiladilar. «Kechadur» deb mirzo ruxsat bermadi. Tong otquncha xud qo'rg'on eli burjni tamom qo'parib edilar. Tonglasi urush ham solmadilar. Bu ikki oy-ikki yarim oyda g'ayr az siyosat va naqb solmoq, sarko'b qo'pormoq va tosh otmoqdin o'zga yaxshi urush solmadi.

Badi'uzzamon mirzo va, ul jamoatnikim, Xisravshox, ustiga yiborib edi, Qunduzdin uch-to'rt yig'och quyiroq tushganda Xisravshox, bo'lg'an kishisi bila yasatib Qunduzdin chiqib ora qo'nub, Badi'uzzamon mirzo va bu cherikning ustiga bosib keldi. Bular muncha mirzolar va muncha sardor beklar, *(35 a)* bovujudkim, kishilari ikki Xisravshoxning kishisicha bo'lmasa, bir yarim onchada xud ne so'z, jazm rioyat qilib, xandakdin chiqmadilar. Xisravshoxning yaxshi-yomon, ulug'-kichik navkari to'rt-besh ming bo'lg'ay edi.

Xisravshox, bu o'tar dunyoyi bebaqo uchun va bu ketar navkari bevafo uchun muncha yomonliq va badnomlikni ixtiyor qilib va muncha zulm va bedod qilmokni o'ziga shior qilib, muncha ulug' viloyatlar olib, muncha qalin navkar va savdar saxlamoq tarxin solib, balki so'ngralar navkar va chokari yigirma-o'ttuz mingga tortib viloyot va parganoti o'z podshohi va mirzolaridin ortib, umrida qilg'on ishi ushbu bo'ldi. Ushmuncha bila Xisravshox, va tavobiining oti sardorliqqa chiqib, mardona bo'ldilar.

Xandakdin chiqmag'onlar qo'rqoklikqa otiqib, bedillik bila afsona bo'ldilar. Badi'uzzamon mirzo andin ko'chub necha ko'ch bila Toliqonning Olg'u tog'ig'a kelib tushdi. Xisravshox, Qunduz qo'rg'onida edi. Inisi Valini bir pora o'bdon yigitlar bila Ishkamish va Fulul va ul tog' domanalarig'a yiborib erdikim, yana tashqaridin xaduk va tashvish bergay, yana Muhib Ali qo'rchi bir pora o'bdon yigitlarni olib kelib, Xatlon suyining *(35 b)* yoqasida bularning kishisiga uchrab bosib bir pora kishi tushurub, bir necha bosh kesib bordi. So'nggi navbat muning taassubig'a Saydim Ali darbon va inisi Qulibek va Bahlul Ayyub bir pora o'bdon yigitlar bila kelib, Anbarko'h domanasida Xoja Changol navohisida Xuroson cheriki ko'chgan mahalda ilik olishurlar, qalin kishi etib Saydim Ali va Qulboboni va yana bir pora o'bdon yigitlarni tamom tushurdilar.

Bu xabar Sulton Husayn mirzog'a etishti. Dag'i Hisorning bahor yog'inlari jihatidin ham cherik xoli az tashvish emas edi, yarash tarhin orag'a

solib ichkilardin Mahmud barlos keldi. Tashqaridin Xoja Pir bakovul va o‘lug‘ og‘alar va nekim bo‘lg‘on sozanda va xonanda kelib, Sulton Mahmud mirzoning Xonzodabegimdin bo‘lg‘on ulug‘ qizini Haydar mirzog‘akim, Poyanda Sultonbegimdin bo‘lub edi, Sulton Abusa’id mirzoning qiz nabirasi edi, olib Hisor ustidin ko‘pub Qunduz sari yuzlandilar. Qunduzg‘a kelib xam bir pora siyosat qilib, muhosara maqomida bo‘ldi. Oxir Badi’uzzamon mirzo orag‘a tushub yarashib, ichkari, tashkari tushgan yigitlarni olishib *(36 a)* yondilar. Xisravshoxning muncha ulg‘aymog‘ig‘a va muncha haddi etmas ishlarni qilmog‘ig‘a Sulton Husayn mirzoning ikki qatla kelib ola olmay yonmog‘i sabab bo‘ldi. Sulton Husayn mirzo Balxg‘a etganda Movarounnahr viloyati maslahati uchun Balxni Badi’uzzamon mirzog‘a berib, aning viloyatinikim, Astrobod bo‘lg‘ay, Muzaffar Husayn mirzog‘a berdi. Haar ikkalasini Balxqa va Astrobodka bir majlista yukundurdi. Bu jihatdin Badi’uzzamon mirzo tar bo‘ldi. Muncha yil yog‘iy-ikdar va fitnalarning sababi ul edi.

Ushbu ramazon oyi Samarqandta tarxoniylarning fitnasi edi. Sharhi budurkim, Boysunqur mirzo, ul miqdorkim, Hisor beklari va sipohiylari bila ixtilot omizish qilur edi, Samarqand beklari va sipohiylari bila oncha qilmas edi. Shayx Abdullo barlos ulug‘ ixtiyor bek edi. Ug‘lonlari andoq muqarrab va ichki edilarkim, oshiqliq bila ma’shuqluqqa nisbat qilurlar edi. Tarxon beklari va ba’zi Samarqand beklari bu jihatlardan tar bo‘ldilar.

Darvesh Muhammad tarxon Buxorodin kelib, Sulton Ali mirzoni Qarshidin kelturtub, podshoh ko‘tarib, Bog‘i Navg‘a keldilar. Boysunqur mirzo Bog‘i Navda edi. Boysunqur mirzoni tutqun yo‘sunluq *(36 b)* qilib navkar, savdaridin ayirib arkka kelturdilar. Ikkala mirzoni bir erda o‘lturg‘uzdilar. Kech namozi digar Boysunqur mirzoni Ko‘ksaroyg‘a chiqorur xayoli kildilar. Boysunqur mirzo tahorat qilmoq bahonasi bila Bo‘ston saroyining sharq-shimol tarafidag‘i imoratlardin bir uyga kirdi. Eshikta tarxoniylar turub edilar, Mirzo bila Muhammad Quli qavchin Hasan sharbatchi bila kirdilar. Alqazo, mirzo tahoratga kirgan uyning orqa tarafida xisht bila tig‘a qo‘borg‘on eshigi bor ekandurkim, havlidin tashqari chiqar ekandur. Filhol, bu tig‘ani yiqib chiqib, arkning G‘otfar tarafidag‘i fasilidin biridin obmo‘ri bila chiqib, dutahiy fasilidin tashlab Xoja Kafshirga, Xojago Xojaning uyiga bordilar. Obxonaning eshigida turg‘onlar bir zamondin so‘ng mulohaza qilurlar, ko‘rarlarkim, mirzo qochib-tur.

Tonglasi, tarxoniylar yig‘ilib Xojago Xojaning eshigiga borurlar. Xoja «yo‘qtur», deb bermas. Bular ham zo‘r bila ola olmaslar. Xojalarning janobi

andin oliy erdikim, zo‘r kila olg‘aylar edi. Bir-ikki kundin so‘ng Xoja Abulmakorim va Ahmad Hojibek va yana ba’zi bek va bekot va sipohiylar va jami’ shahr eli hujumi om qilib, *(37 a)* Xojaning uyidan mirzoni kelturub Sulton Ali mirzoni va tarxoniylarni arkta qabadilar. Arkni bir kun ham saxlay olmadilar.

Muhammad Mazid tarxon Chorraha darvozasi bila chiqib qochib Buxoro bordi. Sulton Ali mirzo bila Darvesh Muhammad tarxon ilikka tushti.

Boysunqur mirzo Ahmad Hojibekning uyida erdikim, Darvesh Muhammad tarxonni kelturdilar. Bir-ikki so‘z so‘rdi. Yaxshi javob bera olmadi. Andoq ish qilmaydur erdikim, javob bera olg‘ay. Mirzo o‘lumga buyurdi. Darvesh Muhammad tarxon betoqatliqtin sutung‘a yopushti, sutung‘a yopushqon bila qo‘yg‘aylarmu?! Siyosatqa etkurdilar. Sulton Ali mirzoni buyurdikim, Ko‘ksaroyg‘a chiqarib ko‘zlariga mil tortqaylar.

Temurbek solg‘on oliy imoratlardin biri Ko‘ksaroydurkim, Samarqandning arkida voqi’ bo‘lubtur. Ajab xosiyatliq imorattur. Temurbek avlodidin xar kim bosh ko‘tarib taxtka o‘ltursa xam munda o‘lturur, xar kim taxt doiyasi bila bosh qo‘ysa ham munda ko‘yar, hattokim, kinoyati bo‘lub erdikim, falon podshoxeodani Ko‘ksaroyg‘a chiqardilar, ya’ni o‘lturdilar.

Sulton Ali mirzoni Ko‘ksaroyga chiqarib ko‘zlariga mil torttilar. Jarrohning *(37 b)* ixtiyori bila yo bexost milidin Sulton Ali mirzoning ko‘zlariga osibe etmadi. Filhol izhor kilmadi. Xoja Yaxyoning uyiga bordi. Ikki-uch kundin so‘ng qochib Buxorog‘a tarxonlarg‘a bordi. Hazrati Xoja Ubaydulloning avlodining orasida bu sababdin taassub tushti. Ulug‘i ulug‘ig‘a murabbiy bo‘ldi, kichigi kichikiga muqavviy.

Bir necha kundin so‘ng Xoja Yahyo xam Buxorog‘a bordi. Boysunqur mirzo cherik tortib Buxorog‘a Sulton Ali mirzoning ustiga bordi. Buxorog‘a yovuq etgan bila Sulton Ali mirzo va tarxon beklari yasab chiqtilar. Oz-ag‘loq urush bo‘ldi. Fath Sulton Ali mirzo sari bo‘lub, Boysunqur mirzo shikast topti. Ahmad Hojibek va yana bir pora o‘bdon yigitlar ilikka tushti, aksarini o‘lturdilar. Ahmad Hojibekni Darvesh Muhammad tarxonning qonining tuhmati bila beizzatona o‘lturdilar.

Sulton Ali mirzo Boysunqur mirzoning keynicha-o‘q Samarqandg‘a yurudi. Bu xabar shavvol oyi Andijonda bizga keldi. Biz ham Samarqand doiyasi bila o‘shul shavvol oyi-o‘q cherik otlandduq. Hisor va Qunduzdin Sulton Husayn mirzo yonib edi. Sulton Mas’ud mirzoning va Xisravshoxning xotiri jam’ bo‘lub edi. Sulton *(38 a)* Mas’ud mirzo ham Samarqand dag‘dag‘asi bila Shahrisabz ustiga keldi. Xisravshox, inisi Valini mirzog‘a

qopti. Uch-to‘rt oy bu uch tarafdin Samarqandni muhosara qilduq. Xoja Yaxyo Sulton Ali mirzo qoshidin kelib ittifoq va yakjihatliq so‘zini orag‘a soldi. So‘zni ko‘rushmakka qo‘yub, Samarqandtin ikki-uch shar’iy quyiroq So‘g‘d tarafidin men cherikim bila bordim.

Ul tarafdin Sulton Ali mirzo cheriki bila keldi. Naridin to‘rt-besh kishi bila men Ko‘haq suyining oralig‘ig‘a kechib, ot ustida-o‘q ko‘rushub va so‘z so‘rushub, alar ul taraf bordilar, men bu taraf keldim.

Mullo Binoiyni va Muhammad Solihni anda Xoja xizmatida ko‘rdum. Muhammad Solihni o‘shul bir katla-o‘q ko‘rdum. Mullo Binoiy xud so‘ngralar xeyli mening xizmatimda bo‘ldi.

Sulton Ali mirzo bila ko‘rushgondin so‘ng chun qish yovuq kelib edi, Samarqand elining ham xeyli tanqislig‘i yo‘q edi. Men Andijong‘a, Sulton Ali mirzo Buxorog‘a murojaat qilduq.

Sulton Mas’ud mirzo Shayx Abdullo barlosning qizig‘a bisyor moyil edi. Ani olib, mulkgirlik dag‘dag‘asini qo‘yub, Hisorg‘a *(38 b)* yondi. Balki bu kelmaktin g‘araz ushbu ekandur.

Sheroz va Kanboy navohisidin Mahdiy Sulton qochib Samarqand bordi. Hamza Sulton Zomindin ijozat bila Samarqand bordi.

Vaqoi’i sanayi isno va tis’a mia*

(To‘qquz yuz ikkinchi (14961497) yil voqealari**)**

Ushbu qishliqta Boysunqur mirzoning ishi filjumla taraqqiyda edi. Abdulkarim ashritkim, Sulton Ali mirzo jonibidin Ko‘fin va ul navohig‘a kelib edi, Samarqandtin Mahdiy Sulton Boysunqur mirzoning ilg‘orini boshlab kelib, bularning ustiga yurudilar. Abdulkarim ashrit bila Mahdiy Sulton-o‘q ro‘baro‘ bo‘ldi. Abdulkarimning otini Mahdiy Sulton cherkasiy kilich bila sanchqoch-o‘q oti yikildi. O‘zi qo‘par holatda Mahdiy Sulton iligini bandidin tushura chopti. Ani olib ul ilg‘orini yaxshi bostilar. Bu sultonlar Samarqand ishini va mirzolarning eshigini muzabzab ko‘rub, erta yozig‘a, Shayboniyxon qoshig‘a bordilar. Ushmuncha bila Samarqand kishisi umoqlanib, Sulton Ali mirzoning ro‘baro‘yig‘a cherik tortib chiqtilar. Boysunqur mirzo Saripul keldi, Sulton Ali mirzo Xojayi Kordzan keldi. Ushbu fursatda Xoja Munir O‘shiyning angizi bila Xoja Abulmakorim va Andijon beklaridin *(39 a)* Vays Log‘ariy va Muhammad Boqir va yana Qosim do‘ldoy va Boysunqur mirzoning bir pora ichkilaridin Buxoro ustiga

ilg‘adilar. Yovuq eta, Buxorodag‘ilar xabardor bo‘ldilar, bularning ishi yurumay yondilar.

Sulton Ali mirzo bila ko‘rushgonda andoq muqarrar bo‘lub erdikim, yoz alar Buxorodin, men Andijondin kelib, Samarqandni muhosara qilg‘aybiz. O‘shul miod bila ramazon oyi Andijondin otlanib, Yoryayloq navohisig‘a etganda, mirzolarning ro‘baro‘ o‘lturgan xabarini topib, To‘lun Xoja mo‘g‘ulni ikki-uch yuz qazoq yigitlar bila ilg‘or ayirduk. Bular yovuq etgan mahalda Boysunqur mirzo bizning xabarimizni topib, buzulg‘on yo‘sunluq yonar. Bu yigitlar o‘shal kecha ko‘ndalangdin kirib, qalin kishini o‘qlab olib, qalin o‘lja kelturdilar.

Biz bir-ikki kundin so‘ng Sheroz qo‘rg‘onig‘a ettuk.

Sheroz Qosim do‘ldoyda edi. Dorug‘asi Sherozni saxlay olmay, qo‘rg‘onni berdi. Sheroz qo‘rg‘oni Ibrohim sorug‘a uhda bo‘ldi. Tonglasi iydi fitr namozini anda qilib, Samarqand ustiga mutavajjih bo‘lub, Obyor qo‘rug‘ig‘a tushtuk. Ushbu kun Qosim do‘ldoy, Vays Log‘ariy, Hasan nabira, Sulton Muhammad Sayfal, *(39 b)* Sulton Muhammad Vays uch-to‘rt yuz kishi bila kelib, mulozamat kildilar. So‘zlari bu erdikim, Boysunqur mirzo ko‘chub, yong‘och, biz ayrilib podshoh qullug‘ig‘a kelduk. Oxir ma’lum bo‘ldukim, bular, da’vo bila Boysunqur mirzodin ayrilib, Sherozni saxlag‘ali kelgan ekandurlar. Sheroz ishi mundoq bo‘lg‘och, bechora bo‘lub kelibturlar.

Qorabuloqqa tushganda ba’zi kirgan kend-kesakka boshsizliq kilg‘on mo‘g‘ullarni tutub keturdilar. Qosimbek siyosat uchun ikki-uchini pora-pora qildurdi. To‘rt-besh yildin so‘ngra qazoqliklarda Maschodin xon krshig‘a mutavajjix, bo‘lg‘onda, Krsimbek ushbu jihatdin bizdin ayrilib Hisorg‘a bordi. Qorabulokdin ko‘chub, suv kechib, Yom to‘g‘risida tushtuk. Ushbu kun ba’zi ichki beklar Xiyobon boshida Boysunqur mirzoning kishisi bila ilik olishtilar. Sulton Ahmad Tanbalning bo‘g‘zig‘a nayzalab yiqtilar, vale tushmadi. Xojago Mullo Sadrkim, Xoja Kalonning ulug‘ og‘asi edi, yo‘g‘on bo‘yinig‘a o‘q tegdi. Ushal zamon Tengri rahmatig‘a bordi. Xeyli yaxshi yigit edi. Otam xam rioyat qilib, muxrdor qilib edi. Tolibi ilm *(40 a)* lig‘i bor edi, lug‘atni xeyli bilur edi, inshosi ham yaxshi edi. Kushchilig‘ni va yadachilig‘ni ham bilur edi.

Yom navohisida ekanda shahrdin qalin el bozori va g‘ayri bozori chiqib, o‘rdu bozorda bo‘lub, sud va savdo qilurlar edi. Bir namozi digar bayakbor g‘avg‘oyi omi bo‘lub, bu musulmonlar tamom talong‘a bordilar. Cherik zabti bu martabada erdikim, farmon bo‘ldukim, jami’ elning jihotini

hech kim saxlamay tamom yondura bergaylar. Tonglasi bir pahar bo‘lmaydur erdikim, ip uchi, igna sinug‘icha nima cherik iligida qolmadi, borchasini egalariga yondura berdilar.

Andin ko‘chub Samarqandning sharq tarafi Xon yurtig‘a tushuldi, Samarqandtin uch kuro‘h bo‘lg‘ay. Qirq-ellik kun bu yurtta o‘lturuldi. Bu yurtta ekanda necha navbat tashkaridin-ichkaridin ko‘ngulluk yigitlar Xiyobonda yaxshilar chopqulashtilar. Bir martaba Xiyobonda Ibrohim Bekchik chopqulashti, yuziga choptilar. Mundin so‘ng Ibrohim chopuq derlar edi. Yana bir navbat ham, Xiyobonda Puli Mag‘okta Abulqosim ko‘hbur piyozi tegurdi. Yana bir qatla ham Xiyobonda Tarnov navohisida chopqulash *(40 b)* bo‘ldi. Mirzoshoh qavchin piyozi tegurdi. Mirshoh qavchinni andoq choptilarkim, bo‘ynining yarmig‘a yovuq chopilib edi, g‘oyatash shahragi kesilmaydur edi.

Xon yurtida ekanda, qo‘rg‘ondag‘ilar firib bila kishi yiborib, dedilarkim, kecha bila G‘ori Oshiqon tarafig‘a kelingkim, qo‘rg‘onni berurbiz. Bu xayol bila kecha otlanib Puli Mag‘okka keldim. Bir pora o‘bdon yigitlarni va piyodalarni miod eriga yiborildi. Ichkaridin bizning piyodalardin to‘rt-besh piyodani chiqarib edilarkim, voqif bo‘ldilar. Xeyli jald piyodalar edilar. Birisining oti Hoji edi. Manga kichiktin xizmat qilib edi. Yana birini Mahmud Kunduri Sangak der edilar. Borchasini o‘lturdilar.

Bu yurtta ekanda, Samarqandtin shahriy va bozoriy ul miqdor chiqib erdikim, o‘rdu shahri bo‘lub edi. Har ne shahrlarda tilasalar, o‘rduda topilur edi. Bu muddatta bir Samarqandtin o‘zga tamom qo‘rg‘onlar va tog‘ va tuz kirib edi. Shovdor tog‘ining domanasida Urgut otliq qo‘rg‘onni bir jamoat berkittilar. Zarurat bo‘lub bu yurttin ko‘chub Urgut ustiga borildi. Toqat keltura olmay Xoja Qozini *(41 a)* orag‘a solib kirdilar. Biz dog‘i gunohlarini afv qilduk. Yana Samarqand muhosarasig‘a yonduk.

Ushbu yil Sulton Husayn mirzo bila Badi’uzzamon mirzo orasidag‘i nifoqlr urushg‘a tortti. Tafsili budurkim, o‘tgan yil Balxni va Astrobodni Badi’uzzamon mirzog‘a va Muzaffar mirzog‘a berib yukundurub edilar, nechukkim mazkur bo‘ldi, o‘shul muddattin bu muddatqacha g‘alaba elchilar bordilar va keldilar.

Oxir Alisherbek xam elchilikka keldi. Harchand sa’y qildilar, Astrobodni inisiga bermakka rizo bo‘lmadi. Dedikim, mening o‘g‘lum Muhammad Mo‘min mirzoni xatna kilg‘onda mirzo anga bag‘ishlabtur.

Bir kun Alisherbek bila mirzoning orasida bir suxbate o‘ttikim, mirzoning tez faxmlig‘ig‘a va Alisherbekning riqqati qalbig‘a doldur.

Alisherbek sirriy so‘zlarni mirzog‘a go‘shaki g‘ala-ba aytti. Dag‘i dedikim: «Bu so‘zlarni unutung!» Mirzo filhol ayttikim: «Kaysi so‘zlarni?» Alisherbek bisyor mutaassir bo‘lub ko‘p yig‘ladi.

Oxir otaliq o‘g‘ulluk orasida bu guftugo‘ylar anga munjar bo‘ldukim, otasi otasining ustiga va o‘g‘li o‘g‘lining ustiga Balx va Astrobodka cherik torttilar. Gurzivonning oyog‘ida *(41 b)* Yakchirog‘ o‘langiga quyidin Sulton Husayn mirzo, yuqqoridin Badi’uzzamon mirzo keldilar. Chahorshanba kuni, ramazon oyining g‘urrasida Abulmuhsin mirzo Sulton Husayn mirzoning bir necha beklari va bir pora ilg‘ori bila ilgarrak keldi. Andoq urush ham bo‘lmadi, bosildi. Qalin o‘bdon yigitlari ilikka tushti. Sulton Husayn mirzo barchasining bo‘ynig‘a urdurdi. Ne yolg‘uz munda emas edi, har kachon bir o‘g‘likim, yog‘iyg‘a yurudi, bosti. Ilikka tushgan navkarlarining tamom bo‘ynig‘a urdurdi. Ne kilsun, Haq aning tarafi ekandur.

Bu mirzolar andoq ifrot bila fisq va ayshg‘a mashg‘ul edilarkim, otasidek kordida va kordon podshox, tushchilik yo‘l kelib, ramazondek muta-barrak va aziz oyg‘a kechalik fursat krlib, otasi-din iymanmay, Tengridin ko‘r&may, xanuz ishi chog‘ir ichmak edi — nashot bila, majlisoroliq edi — inbisot bila. Mukarrardurkim, mundoq bo‘lg‘on kishi andoq shikast topkay va bu nav’ o‘tgan elga xar kim dast topkay.

Necha yilkim, Astrobod hukumati Badi’uzzamon mirzoda edi, havoli va havoshisi va yigit-yalangi bisyor purzavq va purzeb bo‘lur edi. Oltun va kumush olot va adavoti bisyor bo‘lub edi. Va kumoshpo‘sh yigiti *(42 a)* va tupchoq oti beshumor bo‘lub edi. Borchasini munda boy berdi. Qocharda, tog‘ io‘lig‘a uchrab, enish va uchma erga yo‘lukub, o‘zi tashvish bila bu uchmadin tushti. Ko‘p eli bu uchmada zoyi’ bo‘ldi.

Sulton Husayn mirzo o‘g‘lini bosqondin so‘ng Balxqa keldi. Badi’uzzamon mirzo Balxta Shayx Ali tag‘oyini qo‘yub edi. Chora qila olmay, kirib Balxni topshurdi. Sulton Husayn mirzo Balxni Ibrohim Husayn mirzog‘a berib, Muhammad Valibek va Shoh Husayn chuhrani aning bila qo‘ydi. O‘zi Xurosong‘a murojaat qildi.

Badi’uzzamon mirzo shikasttin so‘ng talanib, oldurub, yigit yalangi va yayoq-yalangi bila Qunduzg‘a Xisravshoxg‘a tortti. Xisravshox, ham yaxshi xizmatlar qildi. Ot va tevadin va xayma va xirgox,-din, balki jami’ sipohiyliq yarog‘idin mirzog‘a va mirzo bila bo‘lg‘onlarig‘a ul , miqdor xizmat va odamigarlik qildikim, ko‘rganlar dedilarkim, burung‘i yarog‘ bila bu yarog‘ning orasida tafovut magar tilla olot va nuqra olot bo‘lg‘ay edi.

Sulton Mas’ud mirzo bila Xisravshoxning orasida aning bee’tidollig‘laridin va muning ulg‘aymoqlaridin niqorlar va kuduratlar bo‘lub edi. Valini va Boqini *(42 b)* Badi’uzzamon mirzog‘a qo‘shub, Sulton Mas’ud mirzoning ustiga Hisorg‘a yibordi. Qo‘rg‘ong‘a yakin ham kela olmadilar. Atrof va navohida bir-ikki qatla ul tarafdin, bu tarafdin qilich olishtilar. Bir navbat Hisorning shimol tarafi Qushxonada Muhib Ali qo‘rchi eldin ayrilib kelib, yaxshi chopti. Ottin yiqilib olur mahalda yana ul tarafidin zo‘rlab xalos kildilar.

Bir necha kundin so‘ngra gurgoshtiroq qilib yondilar.

Bir necha kundin so‘ng Badi’uzzamon mirzo tog‘ yo‘li bila Qandahor va Zamini Dovarg‘a va Zunnun arg‘un va o‘g‘li Shoh Shujo’ arg‘ung‘a o‘zini tortti. Zunnun arg‘un bovujudi xissat va baxillik yaxshi xizmatlar kildi. Bir peshkash qilg‘onda qirq ming qo‘y peshkash qildi.

Bu g‘aroyib voqiottindurkim, o‘shul chahorshanba kunikim, Sulton Husayn mirzo Badi’uzzamon mirzoni bosar. Ushul kuni Astrobodta Muzaffar mirzo Muhammad Mo‘min mirzoni bosar. Yana bu ajabroqkim, Chahor shanba otliq kishi Muhammad Mo‘min mirzoni tushurub kelturur.

Vaqoi’i sanayi salos va tis’a mia*

(To‘qquz yuz uchinchi (1497—1498) yil voqealari)

Bog‘i Maydonning orqasi Qo‘lba o‘langiga tushuldi. Samarqand eli sipohiy va shahriy Puli Muhammad Chab navohisig‘a qalin chiqtilar. Chun bizning el tayyor emas edilar, (43 a) yigitlar mustaid bo‘lg‘uncha Sultonquli va Boboqulini tushurub, qo‘rg‘ong‘a elttilar. Bir necha kundin so‘ng ko‘chub, Ko‘hakning orqasi Qo‘lbaning boshig‘a tushuldi. Sayyid Yusufbekni ushbu kun Samarqandtin chiqardilar. Ushbu yurtta kelib mulozamat qildi.

Samarqanddag‘ilar ul yurttin ko‘chub, bu yurtka kelganimizni yondi tasavvur qilib, ko‘maki sipohiy va shahriy birla Mirzo ko‘prugigacha chiqtilar. Buyurdukkim, bo‘lg‘on yigitlar yaroqlanib otlandilar. Ikki tarafdin Puli Mirzodin va Puli Muhammad Chabdin zo‘r kelturdilar. Tengri rost kelturdi, yog‘iy bosildi. Ubdon-o‘bdon beklarni va yaxshi-yaxshi yigitlarni tushurub kelturdilar. Ul jumladin bir Muhammad Miskin Hofiz do‘ldoy edi. Shahodat barmog‘ini tushura chopib, olib kelturdilar. Yana Muhammad Qosim nabirani inisi Hasan nabira tushurub kelturdi.

Mundoq sipohiy va el tonig‘udek yigitlardin xeyli bor edi. Yana shahr yatimlaridin Devonayi Jomabofni va Kal Qoshukni kelturdilarkim, jang-

sangda va yatim *(43 b)* likda xira va saromad edilar. G‘ori Oshiqonda o‘lgan piyodalarning qasosiga buyuruldikim, azoblar bila o‘lturdilar. Samaqand eliga bu qulliy shikast edi. Mundin so‘ngra qo‘rg‘ondin chiqmoqlari bartaraf bo‘ldi. Ish anga ettikim, bizning el xandaq yokasig‘acha borib, qul va dodak keltururlar edi.

Oftob mezong‘a tahvil kildi, sovuq tushti. Bori kengashga kirar beklarni tilab, kengashib so‘z munga karor toptikim, shahar kishisi muncha ojiz bo‘lubtur, Tengri inoyati bila bu kun ham bo‘lsa olurbiz, tongla ham bo‘lsa olurbiz. Tashqari sovuqta tashvish tortquncha shahrning yovug‘idin qo‘pub, bir qo‘rg‘onda qishloq solmoq kerak.

Ketari ham bo‘lsa ul mahalda betaraddudroq ketar bo‘lur. Qishloqqa Xoja Diydorning olidag‘i o‘langga tushuldi. Qo‘rg‘ong‘a kirib uy va kapa erlarini ta’yin qilib, ustakor va muhassil qo‘yub yurtqa kelduk. Necha kun qishloqi uylar tayyor bo‘lg‘uncha o‘langda o‘lturuldi.

Bu muddatda Boysunqur mirzo Turkistong‘a Shayboniyxong‘a, mutavotir kishilar yiborib, Shayboniyxonni ko‘mak tilabdur. Qishloq uylari tayyor bo‘lub qo‘rg‘onga *(44a)* kirduk. Shayboniyxon Turkistondin ilg‘ab o‘shul sahari bizning yurtumiz ustiga kelib turdi. Bizning cherikimiz yaqin emas edi. Qishloq maslaxatig‘a ba’zi Raboti Xojag‘a, ba’zi Kobudg‘a, ba’zi Sherozg‘a borib edilar. Bovujud hozir cherik kishisi bila yasab chiqildi. Shayboniyxon turush bermay, Samarqand sari o‘zini tortti, Samarqand navohisig‘a bordi. Chun Boysunqur mirzoning muddaosidek bo‘lmadi, yaxshi ixtilot qilmadi. Necha kundin so‘ng hech ish qila olmay ma’yus Turkistong‘a murojaat qildi.

Boysunqur mirzo etti oy qabal tortti. Bir umidvorlig‘i mundin edi, mundin ham noumid bo‘ldi. Ikki-uch yuz och urug‘i bila Qunduzg‘a Xisravshoxg‘a o‘zini tortti. Tirmiz navohisidin Amuni kechaturg‘on mahalda Sayyid Husayn Akbarkim, Sulton Mas’ud mirzoning ham urug‘i, ham mu’tabar kishisi edi, Tirmiz hokimi edi, xabar topib, Boysunqur mirzoning ustiga keldi. Mirzo suvdin o‘tub edi. Mirim Tarxon anda suvg‘a bordi. Keyin qolg‘on kishi-qaro partol-martolni oldi. Boysunqur mirzoning Tohir Muhammad otliq chuxrasi dag‘i ilikka tushti. Boysunqur mirzoni Xisravshox, dag‘i yaxshi ko‘rdi. *(44 b)*

Boysunqur mirzo chiqqach, bizga xabar keldi. Xoja Diydordin otlanib, Samarqandg‘a mutavajjih bo‘lduk. Yo‘lda akobir va beklar va yigitlar mutaoqib istiqbolg‘a keldilar. Rabiul avval oyining avoxirida kelib, arkta

Bo‘stonsaroyg‘a tushtum. Tengri taolo inoyati bila Samarqand shahri va viloyati muyassar va musaxxar bo‘ldi.

Rub’i maskunda Samarqandcha latif shahr kamrokdur. Beshinchi iqlimdindur. Tuli *(99*)* ramzi nujumiy *(56*)* daraja va daqiqadur, arzi *(40*)* daraja va daqiqadur. Shahri Samarqanddur, viloyatini Movarounnahr derlar. Hech yog‘iy qaxr va g‘alaba bila munga dast topmag‘on uchun baldayi mahfuza derlar. Samarqand hazrati amirul mo‘’minin Usmon zamonida musulmon bo‘lg‘ondur. Sahobadin Qusam ibn Abbos anda borg‘ondur. Qabri Ohanin darvozasining toshidadur. Holo Mazori Shohg‘a mashhurdur. Samarqandni Iskandar bino qilg‘ondur. Mo‘g‘ul va turk ulusi Semirqand derlar. Temurbek poytaxt qilib edi. Temurbekdin burun Temurbekdek ulug‘ podshoh Samarqandni poytaxt qilg‘on emastur. Qo‘rg‘onini, fasilning ustidin buyurdumkim, qadam urdilar. O‘n ming olti yuz qadam chiqti.

Eli tamom sunniy va pokmazhab va mutasharri’ va mutadayyin eldur. Hazrati Risolat sallallohu alayhi va sallam zamonidin beri ul miqdor aimmayi islomkim, Movarounnahrdin paydo bo‘lubtur, hech viloyattin ma’lum *(45 a)* emaskim, muncha paydo bo‘lmish bo‘lg‘ay. Shayx Abu Mansurkim, aimmayi kalomdindur, Samarqandning Moturid otliq mahallasidindur. Aimmayi kalom ikki firqadur, birni «moturidiya» derlar, birni «ash’ariya». Moturidiya Shayx Abu Mansurg‘a mansubdur. Yana sohibi «Sahihi Buxoriy» Xoja Ismoil Xartanak ham Movarounnahrdindur, yana sohibi «Hidoyakim, Imom Abu Xanifa mazhabida «Hidoya»din mu’tabarroq kitobi fiqx, kam bo‘lg‘ay, Farg‘onaning Marg‘inon otliq viloyatidindur, ul ham doxili Movarounnahrdur.

Ma’muraning kanorasida voki’ bo‘lubtur, sharqi Farg‘ona va Koshg‘ar, g‘arbi Buxoro va Xorazm, shimoli Toshkand va Shohruxiyakim, Shosh va Banokat bitirlar, janubi Balx va Tirmiz, Ko‘hak suyi shimolidin oqar, Samarqandtin ikki kuro‘h bo‘lg‘ay. Bu suv bila Samarqand orasida bir pushta tushubtur, Ko‘hak derlar. Bu rud muning tubidin oqar uchun Ko‘hak suyi derlar. Bu suvdin bir ulug‘ rud ayiribturlar, balki daryochadur, Darg‘am suyi derlar. Samarqandning janubidin oqar, Samarqandtin bir shar’iy bo‘lg‘ay. Samarqandning bog‘ot va mahalloti va yana necha tumonoti bu suv bila ma’murdur. Buxoro va Qorako‘lgachakim, o‘ttuz-kirq yig‘och yo‘lg‘a yovuqlashur, Ko‘hak suyi bila ma’mur va mazru’dur. Mundoq ulug‘ *(45 b)* daryo aslo ziroattin va imorattin ortmas, balki yozlar uch-to‘rt oy Buxorog‘a suv etmas. Uzumi va qovuni va olmasi va anori, balki jami’ mevasi xo‘b bo‘lur. Vale ikki meva Samarqandtin mashhurdur: sebi Samarqand va

sohibiyi Samarqand. Qishi mahkam sovuqtur, qori agarchi Kobul qoricha tushmas. Yozlar yaxshi havosi bor, agarchi Kobulcha yo‘qtur.

Temurbekning va Ulug‘bek mirzoning imoroti va bog‘oti Samarqand mahallotida ko‘ptur. Samarqand arkida Temurbek bir ulug‘ ko‘shk solibtur, to‘rt oshyonliq, Ko‘ksaroyg‘a mavsum va mashhur va bisyor oliy imorattur. Yana Ohanin darvozasig‘a yovuq qal’aning ichida bir masjidi jum’a solibtur, sangin, aksar Hindustondin eltgan sangtaroshlar anda ish qilibturlar. Masjidning peshtoqi kitobasida bu oyatni «Va ‘iz yarfa’u Ibrohim al-qavoida (ilo oxirihi)»ni andoq ulug‘ xat bila bitibturlarkim, bir kuro‘h; yovuq erdin o‘kusa bo‘lur. Bu ham bisyor oliy imorattur. Samarqandning sharqida ikki bog‘ solibtur, birikim yiroqroktur, Bog‘i Bo‘ldudur, yovuqrog‘i Bog‘i Dilkushodur. Andin Feruza darvo-zasig‘acha xiyobon qilib, ikki tarafida terak yig‘ochlari ekturubtur. Dilkushoda ham ulug‘ ko‘shk soldurubtur, ul ko‘shkta *(46 a)* Temurbekning Hinduston urushini tasvir qilibturlar. Yana Pushtayi Ko‘hakning domanasida Konigilning qora suyining ustidakim, bu suvni Obi Rahmat ham derlar, bir bog‘ solibtur. Nakshi Jaxrng‘a mavsum. Men ko‘rgan mahalda bu bog‘ buzulub edi, oti besh qolmaydur edi. Yana Samarqandning janubida Bog‘i Chanordur, Kal’ag‘a yovuqtur. Yana Samarqandning quyi yonida Bog‘i Shamol va Bog‘i Bihishttur. Temurbekning nabirasi, Jahongir mirzoning o‘g‘li Muhammad Sulton mirzo Samarqandning tosh qo‘rg‘onida — chaqarda bir madrasa solibtur. Temurbekning qabri va avlodidin har kimki Samarqandta podshohlik qilibtur, alarning qabri ul madrasadadur.

Ulug‘bek mirzoning imoratlaridin Samarqand qal’asining ichida madrasa va xonaqoxdur. Xonaqohning gunbazi bisyor ulug‘ gunbazdur, olamda oncha ulug‘ gunbaz yo‘q deb nishon berurlar. Yana ushbu madrasa va xonaqohg‘a yovuq bir yaxshi hammom solibtur, Mirzo hammomig‘a mashhurdur, har nav’ toshlardin farshlar qilibtur. Xuroson va Samarqandta oncha hammom ma’lum emaskim, bo‘lg‘ay. Yana *(46 b)* bu madrasaning janubida bir masjid solibtur, masjidi Muqatta’ derlar. Bu jihattin Muqatta’ derlarkim, qit’a-qit’a yig‘ochlarni tarosh qilib, islimiy va xitoiy naqshlar solibturlar, tamom devorlari va saqfi ushbu yo‘sunluqtur. Bu masjidning qiblasi bila madrasa qiblasining orasida bisyor tafovuttur. G‘olibo bu masjid qiblasining samti munajjim tariqi bila amal qilibturlar. Yana bir oliy imorati Pushtayi Ko‘hak domanasida rasaddurkim, zich bitmakning olatidur. Uch oshyonlikdur. Ulug‘bek mirzo bu rasad bila «Ziji Ko‘ragoniy»ni bitibturkim, olamda holo bu zij musta’maldur. O‘zga zij bila kam amal qilurlar. Mundin

burun «Ziji Elxoniy» musta’mal erdikim, Xoja Nosir Tusiy Halokuxon zamonida Marog‘ada rasad bog‘latibtur, Halokuxondurkim, Elxon ham derlar. G‘olibo, olamda etti-sekkiz rasad besh bog‘lamaydurlar. Ul jumladin bir, Ma’mun xalifa rasad bog‘labturkim, «Ziji Ma’muniy»ni andin bitibturlar. Bir Batlimus ham rasad bog‘labtur. Yana bir Hindustonda raaja Bikramajit hindu zamonida Ujjayn va Dhardakim, Malo‘t mulkidur, holo Mandug‘a mashhurdur**,** yana bir rasad qilibturlar, holo hindularning musta’mal Hindustonda ul zijdur. Bu rasadni bog‘lag‘oni *(47 a)* ming besh yuz sekson to‘rt yildur. Bu ul zijlarg‘a boqa noqisroqtur.

Yana Pushtayi Ko‘hakning domanasida g‘arb sari bog‘e solibtur, Bog‘i Maydong‘a mavsum. Bu bog‘ning o‘rtasida bir oliy imorat qilibtur, Chilsutun derlar, du oshyona, sutunlari tamom toshdin. Bu imoratning to‘rt burchida to‘rt manordek burjlar quporibturlarkim, yuqqorig‘a chiqar yo‘llar bu to‘rt burjdindur. O‘zga tamom erlarda toshdin sutunlardur. Ba’zini morpech xiyora qilibturlar. Yuqqorig‘i oshyonining to‘rt tarafi ayvondur, sutunlari toshdin. O‘rtasi chordara uydur. Imorat kursisini tamom toshdin farsh qilibturlar. Bu imorattin pushtayi Ko‘hak sari domanada yana bir boqcha solibtur, anda bir ulug‘ ayvon imorat qilibtur, bu ayvonning ichida bir ulug‘ tosh taxt qo‘yubtur, tuli taxminan o‘n to‘rt-o‘n besh qari bo‘lg‘oy, arzi etti-sekkiz qari, umki bir qari. Mundoq ulug‘ toshni xeyli yiroq yo‘ldin kelturubturlar. O‘rtasida darz bo‘lubtur. Derlarkim, ushbu erda keltirgandin so‘ng bu darz bo‘lg‘ondur. Ushbu bog‘chada yana bir chordara *(476)* solibtur, izorasi tamom chiniy, Chinixona derlar. Xitoydin kishi yiborib kelturubtur.

Samarqandning qal’asining ichida yana bir qadimiy imorattur, Masjidi Laqlaqa derlar. Ul gunbazning o‘rtasida erga tepsalar tamom gunbazdin laq-laq un kelur, g‘arib amredur, hech kim muning sirrini bilmas.

Sulton Ahmad mirzoning zamonida ham bek va bekot kalin bog‘ va bog‘cha soldilar. Ul jumladin, Darvesh Muhammad tarxonning chorbog‘icha safoliq va havoliq va maddi nazarliq chorbog‘ kam bo‘lg‘ay. Bog‘i Maydondin kuyiroq balandining ustida Qulba o‘langiga mushrif bir chorbog‘ solibtur, tamom bu o‘lang oyog‘ ostidadur. Chorbog‘da ham martaba-martaba erlarni siyoq bila tuzatib, yaxshi norvanlar va sarv va safedorlar tikibturlar, xeyli saromad manzilidur. Aybi budurkim, ulug‘ suyi yo‘qtur.

Samarqand shahri ajab orosta shahredur, bu shahrda bir xususiyati borkim, o‘zga kam shahrda andoq bo‘lg‘ay. Har xirfagarning bir boshka bozori bor, bir-birlariga maxlut emastur, tavr rasmedur. Xo‘b nonvoliklari va

oshpazliklari bordur. Olamda yaxshi qog‘az Samarqanddin chiqar. Juvozi qog‘azlar suyi tamom Konigildin keladur. Konigil Siyohob yoqasidadurkim, *(48 a)* bu Qora suvni Obi Rahmat ham derlar.

Samarqandning yana bir matoyi qirmizi mahmaldurkim, atrof va javonibka eltarlar.

Girdo-girdida yaxshi o‘langlari bor. Bir mashhur o‘lang Konigil o‘langidur. Samarqand shahridin sharq tarafidadur, bir nima shimolg‘a moyil, bir shar’iy bo‘lg‘oy, qora suvkim, Obi Rahmat ham derlar, Konigilning o‘rtasidin oqar, etti-sekkiz tegirmon suyi bo‘lg‘oy. Bu suvning atrofi tamom obgirdur. Ba’zi derlarkim, bu o‘langning asli oti Konobgir ekandur, vale tarixlarda tamom Konigil bitirlar, xeyli yaxshi o‘langdur. Samarqand salotini hamisha bu o‘langni qo‘ruq kilurlar. Har yil bu o‘langga chiqib bir oy, ikki oy o‘ltururlar. Bu o‘langdin yuqqorroq sharqi-janub sari yana bir o‘lang voqi’ bo‘lubtur: Xon yurtig‘a mavsum, Samarqandning sharqidur, Samarqandtin bir yig‘och bo‘lg‘ay. Bu qora suv aning orasi bila o‘tub, Konigil borur. Xon yurtida bu qora suv andoq yuqoridin evrulub kelibturkim, ichida bir o‘rdu tushguncha er bo‘lg‘ay. Chiqar eri xeyli tor voqi’ bo‘lubtur. Bu erning sirfasini ko‘zlab, Samarqand muhosarasida necha mahal munda o‘lturulub edi. Yana bir o‘lang *(48 b)* Bo‘dana qo‘rug‘idur, Dilkusho bog‘i bila Samarkand orasida voqi’ bo‘lubtur. Yana bir Qo‘li mag‘ok o‘langidur, Samarqandtin ikki shar’iyga yovushkay, g‘arb saridur, bir nima shimolg‘a moyil. Bu ham tavr o‘langedur. Bir yonida bir ulug‘ ko‘l voqi’ bo‘lubtur, bu jihattin Ko‘li mag‘ok o‘langi derlar. Samarqand muhosarasida men Xon yurtida o‘lturg‘onda bu o‘langda Sulton Ali mirzo o‘lturub edi. Yana bir Qulba o‘langidur, bu muxtasarroq o‘langdur. Shimoli Qulba kenti va Ko‘hak daryosi, janubi Bog‘i Maydon va Darvesh Muhammad tarxonning chorbog‘i, sharqi Pushtayi Ko‘hak.

Yaxshi viloyoti va tumonoti bor. Ulug‘ viloyatikim, Samarqand qarinasidur, Buxorodur. Samarkandning g‘arbi tarafi yigirma besh yig‘och yo‘ldur, Buxoroning ham necha tumonoti bor. Tavr shahre voqi’ bo‘lubtur. Mevasi ko‘p bo‘lur va xo‘b bo‘lur, qovuni bisyor yaxshi bo‘lur, Movarounnahrda Buxoro qovunicha ko‘b va xo‘b qovun bo‘lmas. Agarchi Farg‘ona viloyatidin Axsining bir nav’ qovunikim, «mirtemuriy» derlar, muning qovunidin chuchukroq va nozukroq bo‘lur, vale Buxoroda har jins qovundin ko‘b bo‘lur va yaxshi bo‘lur. Yana «oluyi buxoriy» mashhurdur. Buxoro olusidek hech erda bo‘lmas, terisini so‘yub qurutub tabarrukluklar bila viloyattin *(49 a)* viloyatqa eltarlar. Talyin uchun bisyor yaxshi

tadovidur, parvori tovug‘i va qozi bisyor bo‘lur. Movarounnahrda Buxoro chog‘irlaridin tundroq chog‘ir bo‘lmas. Men Samarqandta avval ichganda Buxoro chog‘irlarini ichar erdim.

Yana Kesh viloyatidur, Samarqandning janubidadur, to‘qquz yig‘och yo‘ldur. Samarqand bila Kesh orasida bir tog‘ tushubtur, Itmak doboni derlar, sangtaroshliq qilur toshlarni tamom bu tog‘din eltarlar. Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xo‘b sabz bo‘lur uchun Shahrisabz ham derlar. Temurbekning zodu budi Keshdin uchun, shahr va poytaxt qilurig‘a ko‘p sa’y va ehtimomlar qildi, oliy imoratlar Keshta bino qildi. O‘ziga devon o‘lturur uchun bir ulug‘ peshtoq va yana ung enida va sul enida tavochi beklari bila devon beklari o‘lturub devon so‘rar uchun, ikki kichikrak peshtoq qilibtur. Yana savrun eli o‘lturur uchun bu devonxonaning har zil’ida kichik-kichik toqchalar qilibtur, muncha oliy toq olamda kam nishon berurlar. Derlarkim, Kisro toqidin bu biyikraktur. Yana Keshda madrasa va maqbara qilibtur. Jahongir mirzo va yana ba’zi avlodining maqobiri *(49 b)* andadur. Chun Keshning qobiliyati shahr bo‘lmoqqa Samarqandcha emas edi, oxir poytaxt uchun Temurbek Samarqandni-o‘q ixtiyor qildi.

Yana Qarshi viloyatidurkim, Nasaf va Naxshab ham derlar, Qarshi mo‘g‘ulcha ottur, go‘rxonani mo‘g‘ul tili bila «qarshi» derlar. G‘olibo, bu ot Chingizxon tasallutidin so‘ng bo‘lg‘ondur. Kamobroq erdur, bahori xo‘b bo‘lur, ekini va qovuni yaxshi bo‘lur. Samarqandtin janub saridur, bir nima g‘arbqa moyil, o‘n sekkiz yig‘och yo‘ldur. Bag‘riqaro yo‘sunluq qushkina bo‘lurkim, qilquyruq derlar, Qarshi viloyatida behad va benihoyat bo‘lur uchun ul navohida murg‘aki qarshi derlar.

Yana Xuzor viloyatidur.

Yana Karmina viloyatidur, Samarqand bila Buxoro orasidadur.

Yana Qorako‘l viloyatidur. Borchadin poyonobroqdur. Buxorodin etti yig‘och g‘arbi-shimolidur. Yaxshi tumonoti bor. Ul jumladin, So‘g‘d tumani va So‘g‘dg‘a payvast tumanlardur. Boshi Yoryayloq, oyog‘i Buxoro, bir yig‘och yo‘l yo‘qturkim, kent va ma’mura bo‘lmog‘oy. Andoq mashhurdurkim, Temurbek degandurkim: mening bir bog‘im borkim, tuli o‘ttuz yig‘achtur. Bu tumonotni degandur.

Yana Shovdor tumanidur. Shahr va mahallotqa payvasttur. Xeyli yaxshi tumandur. Bir tarafi Samarqand bila Shahrisabz orasidan tog‘ *(50 a)* voqi’ bo‘lubtur, kentlari aksar bu tog‘ning domanasida tushubtur. Yana bir tarafy Ko‘hak daryosidur, xushxavo va pursafo, suyi farovon. Ne’mati arzon xeyli yaxshi tuman tushubtur. Misr va Shom ko‘rgan ravandalar muncha

chog‘liq er nishon bermaydurlar. Agarchi yana tumanlari ham bor, bu mazkur bo‘lg‘onlarcha emas. Ushmuncha bila iktifo qilildi.

Temurbek Samarqandning hukumatini Jahongir mirzog‘a berib edi. Jahongir mirzoning favtidin so‘ng, ulug‘ o‘g‘li Muhammad Sulton Jahongirga berdi. Shohrux mirzo jami’ Movarounnahr viloyatini ulug‘ o‘g‘li Ulug‘bek mirzog‘a berib edi. Ulug‘bek mirzodin o‘g‘li Abdullatif mirzo oldi. Bu besh kunluk o‘tar dunyo uchun andoq donishmand va qari otasini shahid qildi. Ulug‘bek mirzoning favtining tarixi tavre voqi’ bo‘lubtur. Nazm:

Ulug‘bek bahri ulumu xirad,
Ki dunyovu dinro az o‘ bud pusht.
Zi Abbos shaxdi shahodat chashid,
Shudash harfi ta’rix “Abbos kusht”

Agarchi o‘zi ham besh-olti oy besh saltanat qilmadi, bu bayt mashxurdurkim:

Padarkush podshohiro nashoyad,
Agar shoyad ba shash mohash napoyad.

Aning tarixi ham tavre voqi’ bo‘lubtur.

Abdullatif xisravi Jamshidfar ki bud, (50 b)
Dar silki bandagonash Faridunu Zarduhusht.
Bobo Husayn kusht jum’aash ba tir,
Ta’rixash in naviski «Bobo Husain kusht».

Abdullatif mirzodin so‘ngra Shohrux mirzoning nabirasi Ibrohim Sulton mirzoning o‘g‘li Abdullo mirzokim, Ulug‘bek mirzoning kuyovi edi, taxtka o‘lturdi. Bir yarim yil-ikki yilg‘a yovukg‘a podshohlik qildi. Andin so‘ngra Sulton Abusa’id mirzo oldi, o‘z hayotida ulug‘ o‘g‘li Sulton Ahmad mirzog‘a berib edi. Sulton Abusa’id mirzodin so‘ng Sulton Ahmad mirzo PODSHOXDIQ qildi. Sulton Abusa’id mirzoning favtidin so‘ng Sulton Mahmud mirzo Samarqand taxtig‘a o‘lturdi. Sulton Mahmud mirzodin so‘ng Boysunqur mirzoni podshoh qildilar. Tarxonlarning g‘avg‘osida Boysunqur mirzoni tutub, inisi Sulton Ali mirzoni bir-ikki kun o‘lturg‘uzdilar.

Yana Boysunqur mirzo-o‘q oldi. Nechukkim, bu tarixda mazkur bo‘ldi. Boysunqur mirzodin men oldim, mundin so‘nggi vaqoyi’da o‘zga kayfiyatlar ma’lum bo‘lg‘usidur.

Samarqand taxtig‘a o‘lturg‘och, Samarqand beklarini burungudek-o‘q rioyat va inoyat kildim. Bizning bila bo‘lg‘on beklarni ham faroxo‘ri hollarig‘a *(51 a)* yarasha tarbiyat va shafqat kildim. Sulton Ahmad Tanbalning borasig‘a rioyat ko‘prak voqi’ bo‘ldi. Ichki beklar chargasida edi,

ulug‘ beklar chargasida rioyat qildim. Samarqandnikim, etti oy muhosara qilib tashvishlar bila olduq avval kelganda cherik eliga o‘lja-mo‘ljadek nima tushib edi. Bir Samarqandtin o‘zga jami’ viloyatlar manga kirib edi, to Sulton Ali mirzog‘a bu kirgan viloyatlarni chopib bo‘lmas edi. Muncha talon va toroj tortg‘on viloyatlardin nima olmoq xud nechuk muyassar bo‘lg‘ay.

Cherik elining o‘ljasi tugandi. Samarqandni olg‘onda Samarqand andoq harob erdikim, madad va tuxm va taqovig‘a ehtiyoj bor edi. Chi joyi ulkim, kishi andin nima ola olg‘ay. Bu jihatlar-din cherik eli ko‘p tanqislik torttilar. Biz ham elga nima etkura olmaduk. Uylarini ham sog‘indilar. Birar-ikkirar qochmoqg‘a yuz ko‘ydilar. Avval kishikim, qochti, Xonkuli Bayonquli edi, yana Ibrohim Bekchik edi. Mo‘g‘ullar tamom qochtilar. So‘ngra Sulton Ahmad Tanbal ham qochti. Bu fitnaning taskini uchun Xoja Qozini yibordukkim, Uzun Hasan *(51 b)* Xojag‘a o‘zini xeyli muxlis va mu’takid tutar edi. Uzun Hasanning ittifoqi bila qochqonlarning ba’zisig‘a sazo bergaylar, ba’zisini bizning qoshimizg‘a yiborgaylar.

Bu fitnalarni angiz kilg‘uchi, mundin qochib borg‘onlarni yomonliqqa tez qilg‘uchi xud Uzun Hasan haromnamak ekandur. Borchasi Sulton Ahmad Tanbal borg‘on bila zohir va oshkoro yomonliq maqomida bo‘ldilar. Samarqandni olmoq doiyasi bila necha yilkim bajid cherik tortar eduq Sulton Mahmudxondin agarchi mu’taddun bih madad va ko‘mak bo‘lmas edi, vale Samarqand fathidin so‘ng Andijonni tama’ qilur edi. Bu fursattakim aksar cherik eli va mo‘g‘ullar tamom qochib Andijon, Axsig‘a bordilar, Uzun Hasan va Tanbal ul viloyatlarni Jahongir mirzog‘a tama’ qildilar. Necha jihatdin mumkin emas erdikim, alarg‘a berilgay. Biri ulkim, agarchi xong‘a bu viloyatlarni va’da qililmaydur edi, vale xon tilab edi. Xon tilab turub, Jahongir mirzog‘a berilsa, xon bila tamom yakro‘ bo‘lmoq kerak edi. Yana bir bukim mundoq mahaldakim, el qochib ul viloyatqa bordi, taxakkum tariki bila tama’ kiladur, agar burunroq *(52 a)* bu so‘z aroda bo‘lsa edi, filjumla vajxi bor edi alarning tahakkumini kim tortor bo‘lg‘ay? Mo‘g‘ul va Andijon cheriki va ba’zi beklardin ichkilardin ham Andijong‘a borib edilar.

Mening bila Samarkdndta bek va bekot, yaxshi va yomon mingga yovukcha kishi qolib edi. Alarning istid’osidek chun muyassar bo‘lmadi, qochib borg‘on tavaxxumluq ellarni tamom tilab o‘zlariga qo‘shtilar. Tavahhumluq ellar xud mundoq voqi’ani o‘z qo‘rqunchidin Tengridin tilar edilar. Axsidin Andijon ustiga cherik tortib yomonliq va yog‘iylikni sarih va oshkoro qildilar.

To‘lun Xoja otlikq Borinning mardona va saromad va qazoq yigitlaridin edi. Otam Umarshayx mirzo rioyat qilib edi va xanuz rioyat qilmokta edi. Men xud tarbiyat qilib bek qilib erdim. Ajab mardona va qazoq yigit edi. Rioyat arzandasi edi. Mo‘g‘ullar ichida rioyat qilg‘on e’timodliq kishimiz To‘lun Xoja uchun Samarqandtin mo‘g‘ul ulusi qocha kirishganda To‘lun Xojani yiborilib erdikim, elga nasihat qilib tavahhumni xotirlaridan chiqarg‘oy, to el qo‘rqunchtin sar ba bod bermag‘aylar. Elni *(52 b)* xud bu mufattinlar bila haromnamaklar andoq qilib edilarkim, va’da va vaid va nasihat va tahdid hech foyda kilmas edi. To‘lun Xojaning ko‘chi Ikki suv orasida erdikim, bu Ikki suv orasini Rabotak o‘rchini derlar. Uzun Hasan bila Sulton Ahmad Tanbal bir pora ilg‘or To‘lun Xojaning ustiga yibordilar. Borib g‘ofillikta olib kelturub o‘lturdilar. Uzun Hasan va Tanbal Jahongirni olib kelib, Andijonni muhosara qildilar.

Cherik otlanurda Andijonda Ali Do‘st tag‘oyini va Axsida Uzun Hasanni qo‘yulub edi. So‘ngra Xoja qozi ham kelib edi. Samarqandtin borg‘on cherik elidin ham xeyli yigitlar bor edi. Xoja Qozi ul qal’adorlikta mening davlatxohlig‘im uchun o‘n sekkiz ming qo‘yni qo‘rg‘ondag‘i yigitlarga va bizning bila bo‘lg‘on yigitlarning ko‘chlarig‘a ulashti. Muhosara muddatida mening volidalarimdin va Xoja Qozidin muttasil bu mazmun bila xatlar kelur erdikim, bizlarni mundoq muhosara qilibturlar. Agar kelib faryodimizg‘a etmasangiz ish vubol bo‘lg‘usidur. Samarqand Andijon kuchi bila olilib edi. *(53 a)* Agar Andijon ilikta bo‘lsa, yana Tengri rost keltursa, Samarqandni iliklasa bo‘lur. Mutaoqib bu mazmun bila xatlar keldi.

Ul fursatta bir martaba bexuzur bo‘lub, yaxshi bo‘lub erdim. Nakrxat ayyomini o‘bdon rioyat kila olmadim, uzuldum. Bu navbat yomon bexuzur bo‘ldum. Andokkim, to‘rt kungacha tilim tutuldi, og‘zimg‘a paxta bila suv tomizurlar edi. Mening bila krlg‘on bek va bekot va yigit-yalang mening tirilmagimdin ma’yus bo‘lub, har kim o‘z fikrida bo‘ldilar. Ushmundoq mahalda Uzun Hasanning navkarinikim, elchilikka kelib, parishon so‘zlar kelturub edi, beklar ra’yda g‘alat qilib meni ko‘rsatib ruhsat berdilar. To‘rt-besh kundin so‘ng ul xrldin bir nima yaxshiroq bo‘ldum. Vale tilimda kalolat qoldi. Necha kundin so‘ng o‘z holimg‘a keldi.

Chun onalarimdinkim, onam va onamning onasi Esan Davlatbegim bo‘lg‘ay, yana ustod va pirimdinkim, Xoja Mavlonoyi Qozi bo‘lg‘ay, bu nav’ xatlar kelib, mundoq extimom bila tilag‘aylar, ne ko‘ngul bila kishi turg‘ay.

Rajab oyi, shanba kuni Andijon azimati bila Samarkandtin chiqtuk. Bu navbat Samarqand *(53 b)* shahrida yuz kun podshohlik qildim. Yana shanba erdikim, Xo‘jandg‘a ettim. Ushul kuni Andijondin bir kishi bu xabarni kelturdikim, etti kun mundin burun, o‘shul shanbakim, biz Samarqandtin chikibturbiz, o‘shul shanba Ali Do‘st tag‘oyi Andijon qal’asini muxoliflarg‘a beribtur. Tafsili budurkim, Uzun Hasanning navkarinikim, mening behuzurlug‘umda manga ko‘rsatib ijozat berdilar, muxoliflar Andijon qo‘rg‘onini qabag‘onda borib debturkim, podshohning tili tutulub edi, og‘zig‘a paxta bila suv tomizadurlar dedi. Ushbu ta’rif qilg‘on yo‘sunluq borib, Ali Do‘stning qoshida ont ichib aytibdur. Jakan darvozasida Ali Do‘st edi. Bu so‘zdin bepoy bo‘lub, muxoliflarni ilg‘ab ahd shart qilib, qal’ani berdi. Zahiradin va urushur kishidin qo‘rg‘onda hech kamlik yo‘q edi. G‘oyatash ul munofiqi namakharom mardakning nomardlig‘i edi. Bu mazkur bo‘lg‘on so‘zlarni o‘ziga bahonayi rost kildi. Andijonni olg‘ondin so‘ng mening Xo‘jand kelganimni eshitib, Xoja Mavlonayi Qozini ark darvozasida osib shahid qildilar.

Xoja *(54 a)* Mavlonoyi Qozining oti Abdullodur. Bu ot bila mashhur bo‘lub edi. Ota tarafidin nasabi Shayx Burhoniddin Qilichqa muntahiy bo‘lur. Ona tarafidin Sulton Ilik Mozig‘a etar. Farg‘ona viloyatida bu tabaqa muqtado va shayxulislom va qozi bo‘la kelgandurlar. Xoja Qozi hazrati Xoja Ubaydullohning muridi edi. Alardin tarbiyat topib edi. Xoja Qozining valilig‘ida mening hech shakkim yo‘qtur. Qaysi ish valoyatqa mundin yaxshiroq dalildurkim, alarg‘a qasd qilg‘onlardin oz fursatta osor va alomat qolmadi. Xoja Qozi ajab kishi edi. Qo‘rqmoq anda aslo yo‘q edi. Oncha daler kishi ko‘rulgan emas. Bu sifat ham valoyat dalilidur. Soyir el har necha bahodur bo‘lsa, andak dag‘dag‘asi va tavahhumi bo‘lur. Xojada aslo dag‘dag‘a va tavahhum yo‘q edi. Xojaning voqi’asidin so‘ng Xojag‘a mansub ellar misli navkar va chokar va aymoq va axshomni tamom tutturub talattilar.

Mening ulug‘ onamni va o‘z opamni ba’zi mening bila bo‘lg‘onlarning ko‘chlari bila Xo‘jandka mening qoshimg‘a yibordilar.

Andijong‘a bo‘la Samarqandni ilikdin berduk. Andijon ham ilikdin chikmish edi. Bizga «g‘ofil az injo ronda va az onjo monda» degandek bo‘ldi. Bisyor shaqq va dushvor keldi. Ne uchunkim, to podshoh bo‘lub erdim, bu nav’ navkardin va viloyat *(54 b)* tin ayrilmaydur erdim, to o‘zumni bilib erdim, bu yo‘sunluq ranj va mashaqqatni bilmaydur erdim.

Xo‘jandqa kelgach, ba’zi munofiq sheva ellar Xalifani mening eshigimda ko‘ra olmadilar. Muhammad Husayn mirzoni va ba’zilarni barin qildilar. Xalifag‘a Toshkand sari ruxsat berildi. Qosimbekni Toshkandga xon qoshig‘a yiborib, Andijon ustiga yurumakni istid’o qilildi. Xon ham cherik tortib, Ohangaron julgasi bila kelib, Kandirlik dobonining tubiga tushganda men ham Xo‘janddin borib, xon dodamni ko‘rdim. Kandirlik dobonini oshib Axsi tarafig‘a tushuldi.

Ul tarafdin muxoliflar ham bo‘lg‘on cheriklarini yig‘ib, Axsi keldilar. Bu fursatta Pop qo‘rg‘onini meni deb berkittilar. Xonning bir nima hayal yurushidin muxoliflar Pop qo‘rg‘onini zo‘rlab oldilar. Xonning agarchi o‘zga axloq va atvori xo‘b edi, vale sipoxiyliq bila sardorliqdin bisyor bebahra edi. Ish bu erga etgandakim, agar yana bir ko‘ch yurulsa edi, ko‘pragi bu erdikim, urushsiz-o‘q viloyat muyassar bo‘lg‘ay edi. Ushmundoq mahalda muxoliflarning firibomiz so‘zlarini kuloqqa olib, isloh hikoyatini orag‘a solib, *(55 a)* Xoja Abulmakorim bila Tanbalning og‘asi Bek Telbanikim, ul mahalda xonning eshikog‘asi edi, elchilikka yibordilar. Ul jam’ o‘zlarining xaloslig‘i uchun bir necha chin va yolg‘on so‘zlar aytib xong‘a yo oradag‘ilarg‘a pora va rishva qabul qildilar. Xon ushmuncha bila murojaat qildi.

Beklar va ichkilar va yigitlarkim, mening bila qolib edilar, aksarining ko‘chlari Andijonda edi. Chun Andijon olmoqtin ma’yus bo‘ldilar, bek va bekotdin va yigit-yalangdin etti-sekkiz yuz kishi tamom mendin ayrildilar. Ay-rilg‘onlardin: beklardin Ali Darveshbeq Ali Mazid qavchin, Muhammad Boqirbek, Shayx Abdullo eshikog‘a, Mirim Log‘ariy, mening bila qolg‘onlar, g‘urbat bila mexnatni ixtiyor qilg‘on-lar, yaxshi-yomon, taxminan, ikki yuzdin ko‘praq uch yuzdin ozroq bo‘lg‘ay edi. Beklardin Qosim qavchin beq Vays Log‘ariy beq Ibrohim soruyi minglig‘beq Shirim tag‘oyi, Saydi Qarobek; ichkilardin Mirshoh qavchin, Sayyid Qosim eshikog‘a jaloyir, Qosim ajab, Muhammad Do‘st, Ali Do‘st tag‘oyi, Muhammad Ali mubashshir, Xudoyberdi tug‘chi mo‘g‘ul, Yorak tag‘oyi, Sultonquli Boboquli, Pir Vays, Shayx Vays, *(55 b)* Yorali Bilol, Qosim miroxo‘r, Haydar rikobdor. Manga bisyor dushvor keldi, beixtiyor g‘alaba yig‘ladim.

Andin Xo‘jandka keldim. Mening onamni va ulug‘ onamni va ba’zi mening bila qolg‘onlarning ko‘chlari bila Xo‘jandka mening qoshimg‘a yibordilar. Ul ramazonni Xo‘jandta o‘tkarildi. Sulton Mahmudxong‘a kishi yiborib, ko‘mak tilab, Samarqand ustiga otlanildi. O‘g‘li Sulton Muhammad

Xonikani va Ahmadbekni to‘rt-besh ming cherik bila Samarqand ustiga ta’yin qilib, xon ham otlanib Uratepagacha keldilar. Anda xonni ko‘rub, Samarkdnd ustiga Yoryayloq kelibtur. Men Burka yayloqi bila Sanzorg‘akim, Yoryay-lokning dorug‘anishini ul qo‘rg‘ondur, keldim. Sulton Muhammad Sulton va Ahmadbek Shayboniyxonning kelib, Sheroz va ul navohiyni chopqon xabarini topib, yonibturlar. Zarur bo‘ldi, men ham yonib Xo‘jandqa keldim.

Chun saltanat dag‘dag‘asi va mulkgirlik doiyasi bor, bir qatla, ikki qatla ish yurumagan bila bokib o‘lturub bo‘lmas. Andijong‘a yurumak xayoli bila ko‘mak tilay, Toshkandga xon qoshig‘a *(56 a)* bordim. Shoh begimni va urug‘-qayoshni ham etti-sekkiz yil bor erdimkim, ko‘rmaydur erdim, bu bahona bila alarni ham ko‘ruldi. Necha kundin so‘ng Sayyid Muhammad mirzo dug‘latni va Ayyub Bekchik va Jon Hasan borinni etti-sakkiz yuzcha cherik bila ko‘mak ta’yin qildilar. Bu ko‘makni olib kelib, Xo‘jandta tavaqquf qilmay, o‘ta chiqib, ilg‘ab Kandibodomni so‘l qo‘lda qo‘yub kelib, kecha bila shotu qo‘yub Nasux qo‘rg‘oninikim, Xo‘jandtin o‘n yig‘och yo‘ldur, Kandibo-domdin uch yig‘och, o‘g‘urlab olduk.

Qovun pishig‘i edi. Nasuxda bir nav’ qovun bo‘lurkim, «Ismoil shayxiy» derlar, terisi sariq, kemuxtluq, osuda qovun bo‘lur, ta’mi olmacha, go‘shti to‘rt iliq ajab laziz qovundir. Oncha qovun ul navohida bo‘lmas.

Tonglasi mo‘g‘ul beklari arzg‘a etkurdilarkim, «Kishimiz oz, bu bir qo‘rg‘onni olg‘on bila ne ish ochilg‘ay?» Filvoqi’, andoq edi. Anda turarning yo qo‘rg‘onni berkiturning maslahatini topmay, yonib, Xo‘jandg‘a kelduk.

Ushbu yil Xisravshoh Boysunqur mirzo bila cherik tortib, Chag‘oniyon kelib, makr va firib bila oldi. Sulton Mas’ud mirzog‘a bordikim, (56 *b)* keling, Samarqand ustiga yuruling, Samarqand muyassar bo‘lsa, bir mirzo Samarqandta o‘lturg‘ay, yana bir mirzo Hisorda.

Sulton Mas’ud mirzoning bek va ichkisi va yigit-yalangi ozurda bo‘lub edilar. Bu jihattinkim, Shayx Abdullo barlos Boysunqur mirzo qoshidan Sulton Mas’ud mirzo qoshig‘akim bordi, chun mirzog‘a qoyinota edi, asru ulug‘ rioyat topti. Bovujudkim, Hisor viloyati muhaqqar va muxtasar viloyatdur, ulufasini ming tuman fuls qilib, Xatlon viloyatini darbast berdi, Xatlon viloyatida Sulton Mas’ud mirzoning xeyli beklarining va ichkilarining tani bor edi. Borchani mutasarrif bo‘ldi. O‘zi va o‘g‘lonlari qulliy va juz’iy eshik ixtiyorini oldilar. Ozurda bo‘lg‘onlar qochib-qochib Boysunqur mirzog‘a kela boshladilar.

Firibomiz so‘zlar bila Sulton Mas’ud mirzoni g‘ofil qilib, Chag‘oniyondin ilg‘ob, naqora vaqtida Hisor qo‘rg‘onini qabay oldilar. Sulton Mas’ud mirzo qo‘rg‘ondin tashqari mahallotta otasi solg‘on Davlatsaro otliq imoratta edi, qo‘rg‘ong‘a kiraolmay qochib, Shayx Abdullo barlos bila Xatlon sari tortti. Orada Shayx Abdullo barlosdin ayrilib, Uboj guzari bila o‘tub, Sulton Husayn mirzog‘a bordi. *(57 a)* Hisor viloyati muyassar bo‘lg‘och, Boysunqur mirzoni Hisorda o‘lturg‘uzub Xatlonni inisi Valig‘a berdi. Necha kundin so‘ng Balxni qabamoq doiyasi bila otlandi. O‘zidin ilgarroq Nazar bahodur otliq ulug‘ navkarini, uch-to‘rt kundin so‘ng Boysunkur mirzoni olib kelib, Balxni muhosara qildi.

Balxta Ibrohim Husayn mirzo edi. Yana Sulton Husaynning beklaridin ham xeyli bor edi. Inisi Valig‘a qalin cherik qo‘shub, Shaburg‘onni qabamoqqa va ul navohini talon va toroj qilmoqqa yibordi. Vali borib Shaburg‘onni yovuqdin ham qabay olmadi. Bo‘lg‘on cherikni Zardak cho‘lidag‘i el va ulusni chopqoli yibordi. Borib Zardak cho‘lini chopib, yuz mingdin ortuqroq qo‘y va uch mingga yovuq teva olib keldilar. Vali andin so‘ng Sonchorik viloyatini chopib, talab, tog‘da ba’zi berkilgan ellarni olib kelib, Balxta og‘asig‘a mulxaq bo‘ldi.

Xisravshoh Balxni muhosara qilg‘on fursatta bir kun mazkur bo‘lg‘on Nazar bahodur otliq navkarini Balxning ariklarini yiqqoli yibordi. Ichkaridin Tengriberdi *(57 6)* samonchikim, Sulton Husayn mirzoning rioyat qilg‘on begi edi, etmish-sakson yigit bila chiqib kelib, Nazar bahodur bila ro‘baro‘ bo‘lub, yiqitib, boshini kesib olib, qal’ag‘a kirdi. Bisyor mardona borib, namoyon ish qildi.

Ham ushbu yil Sulton Husayn mirzo Zunnun arg‘unning va o‘g‘li Shoh Shujo’ningkim, Badi’uzzamon mirzog‘a navkar bo‘lub, qiz berib, fitna va fasod maqomida edilar, daf’ig‘a cherik tortib kelib, Bustka tushdi. Cherikiga hech tarafdin oshlig‘ kelmadi, ochliktin batang kela yovushub edilarkim, Bust dorug‘asi Bustning qo‘rg‘onini berdi. Bustning zahirasining madadi bila Xurosong‘a murojaat qildi. Sulton Husayn mirzodek ulug‘ podshoh muncha asbob va tamtaroq bila necha navbat Kunduz va Hisor va Kandahor ustiga cheriklar tortib ola olmay yong‘on uchun, o‘g‘lonlari va beklari muncha daler bo‘lub, yog‘iylikdar va fitnalar qildilar. Yozig‘a Sulton Husayn mirzo o‘g‘li Muhammad Husayn mirzoning daf’i zararig‘akim, Astrobodqa musallit bo‘lub, yomonliq maqomida edi, Muhammad Valibek boshliq beklarni qalin cherik bila ilg‘or yiborib, o‘zi Nishin o‘langida o‘lturub erdikim, Badi’uzzamon mirzo va Zunnunning o‘g‘li Shohbek *(58 a)*

g‘ofillikta cherik tortib, mirzoning ustiga keldilar. Ittifoqoti hasanadin Sulton Mas’ud mirzokim, Hisorni oldurub, Sulton Husayn mirzog‘a keladur edi, ushbu kun etishti. Astrobodqa borg‘on cherik ham kelib, ushbu kun mirzog‘a mulxaq bo‘ldi. Ro‘baro‘ bo‘lg‘och-o‘q urusha ham olmadi. Badi’uzzamon mirzo bila Shohbek qochti.

Sulton Husayn mirzo Sulton Mas’ud mirzoni yaxshi ko‘rub kuyovlikka yukundurub, inoyat va shafqat maqomida bo‘lub erdikim, Xisravshohning inisi Boqi Chag‘oniyoniykim, mundin burunroq kelib Sulton Husayn mirzo mulozamatida bo‘lur edi, angize bila Xurosonda turmay bir baxrna bila chiqib, Sulton Husayn mirzodin beruxsat Xisravshohg‘a bordi. Xisravshoh Hisordin Boysunqur mirzoni tilab kelturdi. Ushbu fursatta Ulug‘bek mirzoning o‘g‘li Mironshoh mirzo otasi bila yog‘iqib, Hazorag‘a kirib, Hazorada ham bee’tiqodliklar qilib, Hazorada tura olmay, ul ham Xisravshoh qoshig‘a kelib edi.

Ba’zi ko‘tahandishlar xud barin edilarkim, uchala podshohzodani o‘lturub, Xisravshoh otig‘a xutba o‘kutg‘aylar. Ul ishni maslahat ko‘rmay, Sulton Mas’ud *(58 b)* mirzonikim, kichikligidin beri saxlab ulg‘aytib edi, bek atkasi edi, bu besh kunluk dunyo maslahati jihatidinkim, ne anga vafo qildi va ne hech kimga vafo qilg‘usidur, tutub, bu ko‘rnamak mardak ko‘zlariga nashtar solib ko‘r qildi.

Bir necha ko‘kaldosh, emaldosh va bayrisi Sulton Mas’ud mirzoni olib, Samarqandg‘a Sulton Ali mirzo qoshig‘a kelturur xayoli bila Keshka keldilar. Ul jamoat ham qasd maqomida bo‘ldilar. Keshdin qochib, Chorjo‘ guzori bila o‘tub, Sulton Husayn mirzo qoshig‘a bordi. Har kim-kim mundog‘ shani’ harakatga iqdom qilg‘ay va ul kishigakim bu nav’ ishga ehtimom qilg‘ay, yuz ming la’natdur domani qiyomatg‘acha, har kim Xisravshohning bu af’olini eshitsa, la’nat qilsun. Bu af’olini eshitib la’nat qilmog‘on ham sazovori la’nat bo‘lsun! Bu shani’ harakattin so‘ng Boysunqur mirzoni podshoh qilib, Hisorg‘a ruxsat berdi. Mironshoh mirzog‘a Sayyid Komilni ko‘mak ko‘shub, Bomiyon sari yibordi.

Vaqoi’i sanayi arbaa va tis’a mia

Samarqand va Andijong‘a mukarraran yurushub, hech ish ochilmay, yana yonib Xo‘jandg‘a kelduk.

Xo‘jand muxtasar eredur. Yuz-ikki yuz navkarlik kishining avqoti tashvish *(59a)* bila o‘tar. Doiyaliq kishi nechuk boqib o‘lturg‘ay. Mu-

hammad ^usayn ko‘ragon dug‘latkim, O‘ratepada edi, Samarqandg‘a evrushmak doiyasi bila anga kishilar yiborib, so‘zlashib, Yoryayloq kentlaridin Pashog‘arnikim, Hazrati Xojaning mulk kentlaridindur, bu fataratta ancha taalluq bo‘lub edi, tiladukkim, bu qish oriyati bergay, to anda o‘lturub Samarqand viloyatig‘a ilikdan kelgancha evrushgaybiz. Muhammad Husayn mirzo ham rozi bo‘ldi.

Xo‘jandtin otlanib Pashog‘arg‘a mutavajjih bo‘ldum. Zoming‘a etgan fursatta isittim. Bovujudi isitma Zomindin otlanib ilg‘or qilib, tog‘ yo‘li bila o‘tub, Raboti Xojaning ustiga keldimkim, g‘ofilliqta shotu qo‘yub chiqib, Raboti Xoja qo‘rg‘oninikim, Shovdor tumanining dorug‘anishini uldur, olilg‘ay. Subh vaqti etildi.

Eli xabardor bo‘ldilar. Yana yonib, hech erda tavakkuf qilmay, Pashog‘arg‘a kelildi. Bovujudi isitma o‘n uch-o‘n to‘rt yig‘och yo‘lni suubat va mashaqqat bila qat qildim. Necha kundan so‘ng Ibrohim soruni va Vays Log‘ariyni va Shirim tag‘oyini ichki beklar va yigitlar bila ilg‘or ta’yin qildukkim, borib Yoryayloq qo‘rg‘onlarini so‘z bila yo zo‘r bila iliklagaylar.

Ul fursatta *(59 b)* Yoryayloq Sayyid Yusufbekda edi. Men Samarqandtin chiqqanda qolib edi, Sulton Ali mirzo ham rioyat qilib edi. Sayyid Yusufbek ini, o‘g‘lini Yoryayloq qo‘rg‘onlarining zabt va rabtig‘a yiborib edi. Ahmad Yusufkim, bu tarixda Siyalkot hukumati andadur, ul qo‘rg‘onlarda edi. Bizning beklar va yigitlar ham borib, tamom qish ba’zi qo‘rg‘onni sulh bila ilikladilar, ba’zini urushub zo‘r bila oldilar, ba’zini ayyorliq va inchkaliq bila o‘g‘urlab mutasarrif bo‘ldilar. Ul viloyatlarda mo‘g‘ul va o‘zbak jihatidin hech kent yo‘kturkim, aning qo‘rg‘oni bo‘lmag‘ay. Ushbu fursatlarda bizning jihatimizdin Sayyid Yusufbek va ini, o‘g‘lidin badgumon bo‘lub, Xurosong‘a ruxsat berdilar. Bu qish bu nav’ talosh va tortish bila o‘tti. Yoz bo‘la sulh uchun Xoja Yaxyoni yibordilar, o‘zlari ham cherik angizi bila Sheroz va Kobud navohisig‘a keldilar.

Bizning bo‘lg‘on sipohiymiz ikki yuzdin ko‘proq va uch yuzdin ozroq bo‘lg‘oy edi, har tarafda kuchluk g‘animlar Andijong‘a erushub, toli’ hech madad qilmadi. Samarqandg‘a ilik qo‘yub hech ish ochilmadi. Zarurattin sulhguna qilib, Pashog‘ardin *(60 a)* murojaat qilildi.

Xo‘jand bir muhaqqar erdur. Bir bekning avqoti anda tashvish bila o‘tar. Bir yarim yil, ikki yilg‘a yovuq ahd va ayol bila anda eduk. Ul musulmonlar ham bu muddatta imkoni boricha harj tortmoqda va xizmat qilmoqta taqsir qilmadilar. Yana ne yuz bila Xo‘jandg‘a borilg‘ay, Xo‘jandka borib ham kishi ne kilg‘ay?

Bormoqqa ne maskane muyassar,
Turmoqqa ne ma’mane muqarrar.

Oxir ushbu taraddud va tafrika bila O‘ratepaning janub tarafidag‘i yayloqlarg‘a borduk. Necha kun ul navohida o‘z ishimizga hayron, borur-turarimizni bilmay, sargardon o‘tkarildi.

Bir kun ushbu erda ekanda, Xoja Abulmakorimkim, bizningdek jaloyi vatan bo‘lub sargardon edi, meni ko‘ra keldi. Borur, turar erimizdin va qilur qilmas ishimizdin isti’lom va istifsor qilib, mutaassir bo‘lub, bizning holimizg‘a riqqat qilib, fotiha o‘qub bordi. Manga ham bisyor ta’sir qildi, riqqat qildim.

Ushbu kun kech namozi digar, bu xud daraning oyog‘idin bir otliq kishi paydo bo‘ldi. Ali Do‘st tag‘oyining navkari ekandur. Yo‘lchuq otliq. Bu mazmun bila yiboribturki, agarchi mendin azim gunohlar sodir bo‘ldi, vale umidim borkim, inoyat qilib gunohimni *(60 b)* bag‘ishlab, bizga mutavajjih bo‘lsalar. Marg‘inonni topshurub bir nav’ qulluq va xizmatkorliq qilg‘aymen, gunohim arib hijobim raf’ bo‘lg‘ay.

Mundoq mutahayyirliq va sargardonliqta bu xabar kelgan bila hech andisha va tavaqquf qilmay, o‘shal zamon-o‘qkim, oftob o‘lturur chog‘ edi, Marg‘inong‘a ilg‘or tariqa bila mutavvajjih bo‘ldum. Bu er bila Marg‘inon orasi taxminan yigirma to‘rt-yigirma besh yig‘och bo‘lg‘ay edi, ul kecha tong otquncha va ul kuni namozi peshingacha hech erda tavaqquf qilmay yuruldi. Namozi peshin Xo‘jandning Tangob otliq kentiga tushuldi. Ot sovuturib, otg‘a bo‘g‘uz berib, tun yarmi, naqora vaqtida Tangobdin otlanildi. Ul kecha tong otkuncha va ul kuni oftob botkuncha va yana kechasi tongdin burunroq Marg‘inonning bir yig‘ochig‘a etganda Vaysbek va ba’zilar taraddud qilib arzg‘a etkurdilarkim, Ali Do‘st ne nav’ yomonliq qilg‘on kishidur, orada bir navbat, ikki navbat kishi bormay va kelmay, guftugo‘ va axdu shart bo‘lmay, ne e’timod bila boradurbiz? Filvoqi’ taraddudlarining vajhi bor edi. Bir zamon turub kengash qilduq, oxir munga qaror toptim, bu taraddudlarning agarchi vajhi bor, vale *(61 a)* mundin burunroq kerak edi. Uch kecha va kunduz tinmay, tavaqquf kilmay yigirma to‘rt-yigirma besh yig‘och yo‘lni kelduq ne otta majol qolibtur va ne kishida. Bu erdin ne nav’ yonilg‘ay, yonib ham qaysarig‘a chikilg‘ay? Chun muncha kelibturbiz bormoq kerak. Hech nima Tengrining xostidin o‘zga bo‘lmas.

So‘zni munga qo‘yub tavakkul qilib tebraduk. Sunnat vaqti erdikim, Marg‘inon qo‘rg‘onining eshigiga keldim. Ali Do‘st tag‘oyi darvozaning orqasida turub, darvozani ochmay, ahd iltimos kildi. Ahd va shart qilg‘ondin

so‘ng darvozani ochib, darvoza orasida mulozamat qildi. Ali Do‘stni ko‘rgandin so‘ng, qo‘rg‘on ichida bir munosib havlida tushuldi. Mening birla bo‘lg‘on kishi ulug‘-kichik ikki yuz qirq kishi edi. Uzun Hasan va Sulton Ahmad Tanbal viloyat eliga bisyor zulmlar o‘tkarib, yomon maosh qilib edilar. Viloyat eli tamom meni tilar edilar. Marg‘inong‘a kirgandin ikki-uch kun so‘ng Qosimbekka Pashog‘ariydin va yangi navkar bo‘lg‘onlardin va Ali Do‘st bekning navkarlaridin yuzdin ko‘prak kishi ko‘shub, Andijonning janub tarafidag‘i tog‘ el *(61 b)* lariga, misli Ashporiyon va To‘rukshoron va Chakrak va ul navohilarg‘a yiborildikim, istimolat bila yo zo‘r bila ellarni kelturgay. Ibrohim soruni va Vays Log‘ariyni va Saydi Qaroni Axsi tarafig‘a yuzga yovuq kishi bila yiborildikim, Xo‘jand suyini kechib, ul yuzdagi qo‘rg‘onlar bila tog‘ ellarini har tavr qilib bizga boqturg‘aylar.

Bir necha kundin so‘ng Uzun Hasan va Sulton Ahmad Tanbal Jahongir mirzoni olib, nekim bo‘lg‘on sipohiy va mo‘g‘ulni yig‘ib, Andijon va Axsining cherikka chiqor kishisini cherikka chiqarib, Marg‘inonni qabamoq doiyasi bila Marg‘inonning bir shar’isida sharq sari Sapon otliq kentga kelib tushtilar. Bir-ikki kundin so‘ng yasab, yarog‘lanib Marg‘inonning mahallotig‘a keldilar. Bovujudikim, Qosimbek va Ibrohim soru va Vays Log‘ayriy boshliqlarni ikki tarafiga ilg‘or yiborilib edi, mening bila bir necha ma’dudi qolib edi, bo‘lg‘on yigitlar yasanib chiktilar. Mahallottin ilgari kelgani qo‘ymadilar. Ul kuni Xalil chuhrayi dastorpech yaxshi yurub, iligi ishga etti, kelib hech ish qila olmadilar. Yana ikkilay *(62 a)* qo‘rg‘on yovug‘ig‘a kelmadilar. Qosimbekkim, Andijonning janubiy tog‘larig‘a borib edi. Ashporyon va To‘ruqshoron va Chakrak va ul navohidag‘i tog‘ va tuzdagi raiyat va aymoq tamom kirdilar. Sipohiydin ham biror-ikirar bizga qochib kela boshladilar. Ibrohim soru va Vays Log‘ariy boshliqlarg‘akim, Axsi tarafig‘a suvdin o‘tub borib edilar. Pop qo‘rg‘oni va yana bir-ikki qo‘rg‘on kirdi.

Uzun Hasan va Tanbal zolim va fosiq va kofirvash ellar edi, raiyat va viloyat bulardin bisyor og‘rib edilar. Axsi ulug‘laridin Hasan dekcha jamoati bila va yana Axsining bir pora lavand va avboshni barin qilib, qarotayoq qilib, Axsining tosh qo‘rg‘onidag‘ilarni zarbi rost arkka tiqib, Ibrohim soru va Vays Log‘ariy va Saydi Karo boshlig‘larni tilab, Axsining tosh qo‘rg‘onig‘a kiyurdilar. Sulton Mahmudxon, Banda Ali va Xdydar ko‘kaldoshni va Hoji G‘ozi mang‘itnikim, o‘shul fursatta Shayboniyxondin qochib xon qoshig‘a kelib edi, yana barin tuman beklari bila bizga ko‘mak ta’yin qilib edi, ushbu mahalda keldilar. Bu xabar Uzun Hasang‘a etib, bepoy

bo‘lub, rioyat *(62 b)* qilg‘on navkarlarini va o‘bdon yigitlarini Axsining arkiga ko‘mak ta’yin qilib yibordi. Sahar vaqti daryo yoqasig‘a ettilar.

Bizning cherik va mo‘g‘ul cheriki xabar topib, bir pora kishini ot yalang‘ochlanturub, suvdin kechurdilar, ko‘mak kelganlar oldarab kemani yuqori tortmay kechgan eridin-o‘q qo‘yaberdilar. Qo‘rg‘ong‘a o‘ta olmay quyi tushtilar. Bizning cherik va mo‘g‘ul cheriki tush-tushdin ot yalang‘ochlab kira boshladilar. Kemadagilar hech urusha olmadilar. Qorlug‘och baxshi Mo‘g‘ulbek o‘g‘lonlaridin birni tilab iligini tutub chopqulab o‘lturdi. Ne foydakim, ish andin o‘tub edi. Aksar kemadagilarning o‘lumga bormog‘iga bu harakat sabab bo‘ldi, bir zamonda daryodag‘ilarni ariq olib, borini qirdilar.

Uzun Hasanning mo‘’tabar kishilaridin Qorlug‘och baxshi edi, Xalil devona edi, Qozi G‘ulom edi. Bulardin bir Qozi G‘ulom qulluq bahonasi bila xalos bo‘ldi. Yana mu’tabar yigitlaridin Sayyid Alikim, holo mening qoshimda mu’tabardur. Yana Xaydarquli, yana Qulika Koshg‘ariy etmish-seksan o‘bdon yigittin ushbu besh-olti ma’dudi besh xalos *(63 a)* bo‘lmadi. Bu xabarlarni eshitib, Marg‘inon navohisida o‘ltura olmay Andijon sarig‘a buzulg‘on yo‘sunluq etib ko‘chtilar. Andijonda Nosirbekni qo‘yub edilarkim, Uzun Hasanning eznasi edi. Agar soniysi bo‘lmasa, solisi xud ne so‘z edikim, bor edi. Sohibtajriba kishi edi, mardonalig‘i ham bor edi. Bu kayfiyatlarni bilib, alarning bebunyodlig‘ini ma’lum qilib, Andijon qo‘rg‘onini berkitib, manga kishi yibordi. Bular Andijong‘a etganda qo‘rg‘on berkiganini ma’lum qilib, so‘zlari bir-biriga qovusholmay buzulub Uzun Hasan ko‘chiga Axsi sari torti.

Sulton Ahmad Tanbal o‘z viloyatig‘a — O‘shg‘a bordi. Jahongir mirzoni bir necha ichkilari va yigitlari Uzun Hasandin olib qochib, Tanbalg‘akim, xanuz O‘shg‘a etmaydur edi, borib qo‘shuldi-lar. Andijonning berkigan xabari manga keldi, hech tavaqquf qilmay, Marg‘inondin oftob chiqa otlanib, tush kaytib erdikim, Andijong‘a keldim. Nosirbekni va o‘g‘lonlarinikim, Do‘stbek va Mirimbek bo‘lg‘ay, ko‘rub, so‘rub inoyat va shafkatdin umidvor va sarafroz qildim.

Ota viloyatikim, ikki yilg‘a yovuqlashib *(636)* erdikim, ilikdin chiqib edi, Tengri inoyati bila zulqa’da oyida sana 904 da yana muyassar va musahhar bo‘ldi. Sulton Ahmad Tanbalkim, Jahongir mirzo bila qatilib, O‘sh sari tortib edi, O‘shka kirgach, O‘shda ham qiziloyoq qarotayokq qilib, zarbi rost ura-ura O‘shdin qovlab, qo‘rg‘onni bizning uchun saxlab, bizga kishi

yibordilar. Jahongir va Tanbal bir necha ma’dudi bila sarosimavor borib O‘zgandga kirdilar.

Uzun Hasankim, Andijong‘a kira olmay, Axsi tarafig‘a borib edi, xabar keldikim, borib Axsining arkiga kirmish. Chun sardor va sarfitna bu edi, bu xabar kelgach, Andijonda to‘rt-besh kundin ortuq tavaqquf qilmay, Axsi azimati qilduk. Axsig‘a etgach chora qila olmay, ahd va amon tilab, qo‘rg‘onni topshurdi. Bir necha kun Axsida turub, Axsi va Koson va ul yurtning ish-kuchini zabt va saranjom qilib, ilg‘or kelgan mo‘g‘ul beklariga ruxsat berib, Uzun Hasanni ko‘ch va mutaallikdari bila olib Andijong‘a kelildi. Axsida Qosim Ajabnikim, ichki chargasida edi, ollimda beklik martabasig‘a etib edi, oriyati qo‘yuldi. Chun ahd qililib edi, jon va molig‘a zarar va nuqson tegurmay Qorategin yo‘li bila Hisor sari *(64 a)* ijozat berildi. Bir necha ma’dudi bila Hisorg‘a bordi. O‘zga tamom navkarlari ayrilib qoldilar.

Bu fataratlarda bizga taalluq elni va Xoja Qozi va mutaalliklarini tutqon va talag‘on bular edilar, ba’zi beklar bila ittifoq qilib, so‘zni munga qo‘ydikkim, muncha jo‘g‘ulluq va buzuqchilik qilg‘on va muncha bizga taalluq mo‘min va musulmonni tutqon va talag‘on bu jamoat edilar. O‘zlarining beklariga ne vafo qildilarkim, bizga vafo qilg‘aylar, bularni tuttursak va talatsak ne ayb bo‘lg‘ay? Bataxsis bizning ko‘zimizning o‘trusida bizing otimizni minib, bizing to‘numizni kiyib, bizing qo‘yumizni eb yurugaylar, munga xud kim tahammul kilg‘ay? Agar tarahhum qilib tutturulmasa, yo talatilmasa, bizing bila qazoqliklarda va mehnatlarda bo‘lg‘on jamoatning hozir tanig‘on mollarig‘a bori farmon bo‘lsakim, iliklariga kirsa, ushmuncha bila qutulsalar, minnatlar tutsalar kerak. Filvoqi’, ma’qul ko‘rundi. Farmon bo‘ldukim, bizing bila bo‘lg‘onlar tanig‘on nimalarini olsunlar, agarchi ma’kul va muvajjah edi, bir nima shitob bo‘lmish.

Jahongir mirzodek muzi yonimizda o‘lturub, elni *(64 6)* mundoq hurkutmoqning hech ma’nisi yo‘q edi. Mulkgirlikda va mamlakatdorliqta agarchi ba’zi ishlar zohirda ma’kul va muvajjah ko‘runur, vale har ishning zaminida yuz ming mulohaza vojib va lozimdur. Ushbu bir bemulohaza hukm qilg‘onimizdin ne miqdor sho‘r va fitnalar qo‘pti. Oxir Andijondin ikkinchi navbat chikg‘onimizg‘a sabab ushbu betaammul hukm qilg‘onimiz bo‘ldi. Bu jihattin mo‘g‘ullar o‘zlariga dag‘dag‘a va tavahhum yo‘l berib, Rabotak o‘rchinidinkim, Ikki suv arosi ham derlar. O‘zgand tarafig‘a ko‘chub Tanbalg‘a kishi yibordilar. Mening onam qoshida ming besh yuz,

ikki mingga yovuq mo‘g‘ul ulusidin bor edi. Yana Hisordin Hamza Sulton va Mahdiy Sulton va Muhammad dug‘lat alar bila ushmuncha chog‘liq mo‘g‘ul kelib edi. Hamisha yomonliq va buzuqchilik mo‘g‘ul ulusidin bo‘la kelgandur. Ushbu tarixkacha besh navbat mening bila yog‘iqtilar. Andoq emaskim, mening bila bemunosabatliq jihatidin yog‘iqmish bo‘lg‘aylar. Mundoq harakotlarni o‘z xonlarig‘a muqarrar qildilar. Bu xabarni Sultonquli chinoqkim, otasi Xudoyberdi bo‘qoqni *(65 a)* mo‘g‘ullar orasida rioyat qilib erdim, otasi burunroq o‘lub edi o‘zi mo‘g‘ullar bila bo‘lur edi, kelturdi. Yaxshi bordi, o‘z el va ulusidin ayrilib, bu xabarni etkurdi. Agarchi munda yaxshi bordi, vale so‘ngra andoq qaboxatlar qildikim, yuz muningdek xizmat bo‘lsa yopqay. Nechukkim, mazkur bo‘lg‘usidur. So‘nggi kabohatlari ham mo‘g‘ulluqning natijasidin edi.

Bizga xabar kelgach, beklarni yig‘ib mashvarat qilildi, beklar arzg‘a etkurdilarkim, bu juzviy ishdur, podshoh otlonmoqi ne extiyoj? Qosimbek jami’ beklarni va cherikni boshlab borsun. So‘z munga qaror topti. Sahl tuttilar, bu ra’y g‘alat ekandur. Bu kuni Qosimbek beklarini va cherikni boshlab chiqti. Oralag‘uncha Tanbal xud kelib, mo‘g‘ullarg‘a qo‘shulg‘on ekandur.

Tonglasi erta bila Ilamish daryosining Yassi kechit otliq guzarini o‘tgach-o‘q ro‘baro‘ bo‘lurlar, yaxshi chopqulashurlar. Qosimbek o‘zi Sulton Muhammad arg‘un bila ro‘baro‘ bo‘lub, ikki-uch navbat chopqulab bosh chiqorg‘ali qo‘ymas. G‘alaba yigitlar chopqulashurlar, oxir shikast toparlar. *(65 b)* Qosimbeq Ali Do‘st tag‘oyi, Ibrohim soru, Log‘ariy, Saydi Qaro yana uch-to‘rt bek va ichki-din chiqtilar. O‘zga aksar beklar va ichkilar ilikka tushtilar. Ilikka tushgan beklar va ichkilardin Ali Darveshbeq Mirim Log‘ariy, To‘qabek Tog‘ayibeq Muhammad Do‘st, Ali Do‘st, Mirshoh qavchin, Mirim Devon bu urushta ikki yigit tavri chopkulashurlar. Bizning soridin Ibrohim soruning inilaridin Samad otliq, alar soridin Hisoriy mo‘g‘ullardin Shahruvor otliq ro‘baro‘ bo‘lurlar. Shahruvor, andoq choparkim, dubulg‘adin o‘tub, Samadning boshig‘a qilich xeyli o‘lturur. Bovujudi bu zaxm Samad andoq choparkim, Shahruvorning boshidin kafi dastcha parcha so‘ngakni qilich olib ketar. Shahruvorning dubulg‘asi yo‘q ekandur. Shahruvorning boshini o‘ydilar, yaxshi bo‘ldi. Samadning boshini o‘yar kishi yo‘q edi. Uch-to‘rt kundin keyin o‘shul zaxm bila-o‘h bordi. Qazoqliklardin va falokatlardin xalos bo‘lub, yangla viloyat olg‘on mahalda ajab bevaqt shikast edi.

Qanbar Ali mo‘g‘ulkim, bir rukni a’zam ul edi, Andijonni olg‘on chog‘da viloyatig‘a borib *(66 a)* edi, yo‘q edi. Ushmuncha bila Tanbal Jahongirni olib kelib, Andijonning bir shar’isi Pushtayi Ayshning oldig‘a o‘langga tushti. Bir-ikki qatla Childuxtaron bila yasab, Pushtayi Ayshning domanasig‘a keldi. Bizning yigitlar mahallot va bog‘ottin tashqari-o‘q yasab chiqtilar, ilgari kela olmadi, domanadin-o‘q nari yondi. Ushbu navohig‘a kelganda tushgan beklardin Mirim Log‘ariyni va To‘qani o‘lturdi. Bir oyg‘a evuq bu tegrada o‘lturub hech ish qila olmadi. O‘sh sarig‘a boqa yondi. O‘shni Ibrohim sorug‘a berilib edi, aning kishisi anda edi, O‘shni berkittilar.

Vaqoi’i sanayi hamsa va tis’a mia

Viloyotning otliq va yayoq cheriklariga qadag‘a bila tavochilar va muhassillar yiborildi. Qanbar Alig‘a va yana harne viloyatlarg‘a borg‘on cheriklarga ehtimom bila tavochilar chopturub, to‘ra va ketmon va boltu va nekim bo‘lg‘on cherik masolih va asbobig‘a ehtimomliq muhassillar ta’yin qilildi. Viloyattin cherikka kelur otliq va yayokni surub, ul taraf ish-kuchga borg‘on navkar va sipohiyni yig‘ishturub, Tengriga tavakkul qilib, muharram oyi (6 b b) ning o‘n sekkizida Hofizbekning chorbog‘ig‘a safar qildim. Bir-ikki kun chorbog‘da turub, qolg‘on asbob va olotni tayyor va mukammal qilib, O‘sh sori muholiflarning ustiga barong‘or va javong‘or va g‘ul va xirovul va otliq-yayoqni yasab, yasol bila-o‘q mutavajjih bo‘lduk. O‘shqa yaqin etgan mahalda xabar topildikim, muholiflar O‘sh navohisida tura olmay, Raboti Sarhang o‘rchini sarig‘akim, O‘shning shimolidur tortmish. Ul oxshom Lotkand kentta tushuldi.

Tonglasi yasab O‘shdin o‘tganda xabar keldikim, muxoliflar Andijon sari bormish, biz ham O‘zgand ustiga mutavajjih bo‘lduk. O‘zumizdan ilgarrak O‘zgand navohisini chopqali chopqunchi oyirduk. Muxoliflarkim, Andijong‘a borurlar, kecha bila xandakka kirib fasilg‘a shotu qo‘yar chog‘da qo‘rg‘ondag‘ilar tuyarlar. Hech ish qilalmay yondilar. Bizning chopqunchi ham borib O‘zgand navohisinikim chopar, oncha nima iliklariga tushmay yonib keldilar.

O‘sh qo‘rg‘onlaridin Mozu qo‘rg‘onidakim, ul orada rustliq bila mashhur qo‘rg‘ondur, Tanbal inisi Xalilni ikki yuz-ikki yuz ellik kishi bila qo‘yub, *(67 a)* ul qo‘rg‘onni berkitib edi, yonib kelib Mozu qo‘rg‘onig‘a urush solib zo‘r kelturduk. Mozu qo‘rg‘oni xeyli rust qo‘rg‘ondur, shimol sarikim, soydur, xeyli baland voqi’ bo‘lubtur. Agar soydin o‘q otsalar shoyadkim, fasilg‘a etgay. Obduzd ushbu tarafda voqi’ bo‘lubtur.

Qo‘rg‘ondin quyig‘a boqa ko‘chadek ikki tarafdin fasil qo‘porib kelturub suvg‘a etkurubturlar. Pushta taraflari xandaktur. Soyg‘a yovuq uchun soy toshlaridin uluq-uluq qazondek toshlar qo‘rg‘ong‘a chiqarib edilar. Ul mikdor ulug‘ tosh-larikim, Mozu qo‘rg‘onida ottilar, ushmuncha qo‘rg‘on urushi bo‘lub hech qo‘rg‘ondin mundoq toshlar otmadilar. Abdulquddus ko‘hbur Kattabekning og‘asi fasil tubig‘a chiqib edi, fasildin ando% tosh urdilarkim, hech eri tegmay durust muallaq oshib, o‘shandoq baland erdin qo‘rg‘onning xokrezining tubigacha yumalana-yumalana keldi. Vale hech bo‘sha-madi. Ushal zamon-o‘q otlanib yurudi. Dutahi Obduzdda Yorali Bilolning boshig‘a bir zarb tosh urdilar, boshini oxir o‘ydilar. Qalin kishi tosh bila *(67 6)* zoyi’ bo‘ldi. Sabohikim, urush solildi, choshtgohdin burunroq Obduzd olildi. Oxshomg‘acha urush edi. Obduzdkim olildi, bo‘ldura olmay tonglasig‘a amon tilab chiqtilar. Tanbalning inisi Xalil boshliq etmish-sakson-yuz o‘bdon kishini band qilib, Andijong‘a yibo-rildikim, extiyot bila saxlayg‘aylar. Bizing ham beklarimiz va ichkilarimiz va o‘bdon kishilari-miz alarning bandig‘a tushub edi. Bu ish tavre voki’ bo‘ldi.

Mozuni olib kelib Ushning kentlaridin Unju To‘ba degan kentta tushuldi. Ul tarafdin Tanbal Andijondin yonib Raboti Sarhang o‘rchini kentlaridin Obixon degan erga tushti. Bu ikki cherikning orasi bir yig‘och yo‘l bo‘lg‘ay edi. Bu fursatta Qanbar Ali behuzurluq jihatidin O‘shka bordi. Bir oy-kirq kungacha o‘lturuldi, urush bo‘lmadi. Vale har kunda bizing oshliqchi va alarning oshliqchisi otqulashurlar edi. Bu muddatta kechalar o‘rdu girdini mahkam ehtiyot qililur edi. Xandaq qozilur edi. Xandaq bo‘lmag‘on erda shox tutulur edi. Bo‘lg‘on sipoxiy tamom yarog‘lanib, xandaq yoqasig‘a chikarlar edi. Bovujudi *(68 a)* muncha ehtiyot har uch-to‘rt kunda kecha bila cherikda bir g‘avg‘o va suron chiqar edi. Bir kun oshliqchining ilayiga Sayyidbek tag‘oyi borib edi, g‘animning kishisi zo‘rroq kelib, bayakbor urush asnosida Sayyidbekni oldilar.

Ushbu yil Xisravshoh Balx ustiga cherik borur hayoli bila Boysunqur mirzoni tilab, Qunduzg‘a kelturub, Balx ustiga otlandi. Avbojka etgan chog‘da Xisravshoh badbaxt kofiri ne’mat saltanat dag‘dag‘asi bilakim, saltanat andog‘ nokas, behunarlarga ne nav’ etgay! Ne asl, ne nasab, ne hunar: ne hasab, ne tadbir, ne shujoat, ne insof, ne adolat! Boysunqur mirzoni beklari bila tutub, Boysunqur mirzog‘a kerish solib, muharram oyining o‘ni erdikim, mundoq xushtab’ va purfazilat va hasab va nasab bila orosta podshoxzodani shahid qildi. Beklari va ichkilaridin ham bir nechani o‘lturdi.

Valodat va iasabi: valodati sekkiz yuz sekson ikkida, Hisor viloyatida edi. Sulton Mahmud mirzoning ikkinchi o‘g‘lidur, Sulton Mas’ud mirzodin kichik, Sulton Ali mirzo va Sulton Husayn va Sulton Vays mirzodinkim, Xon mirzo bila mashhurdur, ulug‘. Onasi Pashabegim edi.

Shakl (68 b) va shamoiili: ulug‘ ko‘zluk, ko‘ba yuzluq, o‘rta bo‘yluq turkman chehraliq, malohatliq yigit edi.

Axloq va atvori: adolatpesha va odmi va xushtab’ va fazilatliq podshoxzoda edi. Ustodi Sayyid Mahmud shiiy ekandur. Bu jihattin Boysunqur mirzo ham mat’un edi. So‘ngra dedilarkim, Samarqandta ul yomon aqidadin yonib, pok e’tiqod bo‘lubtur. Xeyli chog‘irg‘a xirsi bor edi. Chog‘ir ichmas mahalda namoz o‘tar edi. Saxovati va baxshishi e’tidol bila edi. Nasxta’liq xatini xeyli xo‘b bitir edi. Naqqoshlikda ham iligi yomon emas edi. She’rni ham tavre aytur edi. «Odiliy» taxallus qilur edi. She’riy devon tartib qilg‘uncha bo‘lmaydur edi. Bu matla’ aningdurkim:

Soyavor az notavoni jo-bajo meo‘ftam,
Gar nagiram ro‘i devore zi po meo‘ftam.

Samarqandta Boysunqur mirzoning g‘azallari oncha shoyi’durkim, kam uy bo‘lg‘ay erdikim, mirzoning ash’ori ul uyda bo‘lmag‘ay edi.

Masoflari: ikki masof urushti. Bir qatla Sulton Mahmudxon bila. Avval taxtg‘a o‘lturg‘onida Sulton Mahmudxon Sulton Junayd barlos va ba’zining ig‘vo va angizi jihatidin Samarqand olmoq *(69 a)* doiyasi bila cherik torrib, Oqko‘taldin o‘tub, Raboti So‘g‘d va Kanboy navohisig‘a keldi, Boysunqur mirzo Samarqandtin chiqti. Kanboyda urushub yaxshi bosti. Uch-to‘rt ming mo‘g‘ulning bo‘ynig‘a urdurdi. Haydar ko‘kaldoshkim, xonning hall va aqdi edi, bu urushda o‘ldi.

Yana bir martaba Buxoroda Sulton Ali mirzo bila urushub mag‘lub bo‘ldi.

Viloyoti: otasi Sulton Mahmud mirzo Buxoroni berib edi. Otasidin so‘ng otasining beklari yig‘ilib, ittifoq bila Samarqandta podshoh qildilar. Buxoro ham necha mahalg‘acha muning devonig‘a dohil edi. Tarxonlar yog‘iylig‘idin so‘ng aning tasarrufidin chiqti. Men Samarqandni olg‘onda Xisravshoxg‘a torta bordi. Xisravshoh Hisorni olib berdi.

Andin hech avlod qolmadi. Xisravshohqa kelgan mahalda obog‘asi Sulton Xalil mirzoning qizini oldi. O‘zga xotun va g‘umasi yo‘q edi. Andoq istiqbol bila saltanat qilmadikim, bir kishini o‘z elidin ulg‘aytib mu’tabar bek qilmish bo‘lg‘ay. Beklari ota-obog‘asining- *(69 b)* o‘q beklari edi.

Boysunqur mirzoning voqi’asidin so‘ng Sulton Ahmad qaravul Ko‘chbekning otasi, og‘a-inisi va ko‘ch va mutaalliqlari bila Qorategin viloyatidin chiqib, bizni deb keldi. Qanbar Alikim, O‘shda behuzur edi, behuzurlikdin qo‘pub ul ham keldi. Mundoq mahalda g‘ayb ko‘magi Sulton Ahmad qaravul jamoati bila kelib, qotilg‘onni shugun tutub, sabohi-o‘q g‘anim ustiga yasab yuruduk. Obixonda turush bermay, yurtidin ko‘chti. Ba’zi chodir va gilem va partoldek nimalari cherik eliga tushti. Kelib aning yurtig‘a tushtuk. Ushbu oxshomi Tanbal Jahongirni olib, o‘ng yonimizdin evrulub Xo‘bon degan kentgakim, Andijon sari yonimizda bizdin uch yig‘och bo‘lg‘ay edi, kelib kirdi. Ertasiga biz ham barong‘or, javong‘or, g‘ul, xirovulni tartib qilib, kiyim kiyib, yarog‘lanib, yasol yasab, to‘ra ko‘targan yayoklarni olimizg‘a solib, g‘anim ustiga yurudik. Bizning barong‘or Ali Do‘st tag‘oyi edi, tavobii bila. Javong‘or Ibrohim soru va Vays Log‘ariy, Saydi Qaro, Muhammad Ali mubashshir, Xoja *(70 a)* Kalonbekning og‘asi Kichikbek, yana ba’zi ichkilar; Sulton Ahmad qaravulni va Ko‘chbekni og‘a-inilari bila javong‘org‘a bitildi. Qosimbek g‘ulda mening qoshimda edi. Irovul Qanbar Ali va yana ba’zi ichkilar edi.

Xo‘bonning sharqi-janub tarafidan Saqo otliq kentdakim, Xo‘bondin bir shar’iy bo‘lg‘ay, etishib edukkim, g‘anim kishisi Xo‘bon kentidin yasab chiqti. Biz ham ildamroq-o‘q yuruduk. Hazm va ehtiyotni mar’i tutub, to‘ra yayokkim, tartib qililib edi, muqobala bo‘lur mahalda keyin-o‘q qoldilar. Tengri inoyati bila alarg‘a hech etiyoj bo‘lma-di. Etgan bila burunroq bizing javong‘or kishi-si aning barong‘ori bila ilik olishti. Xoja Kalonning og‘asi Kichikbek anda yaxshi chopku-lashti. Muhammad Ali Mubashshir ham Kichik-bektin so‘ngra chopkulashti. Ushmuncha bila tob keltura olmay, yog‘iy krchti. Barong‘or bila iro-vulga pesho-pesh urush etmadi. Kalin yigitlar-ni kelturdilar. Bo‘yunlarig‘a, buyurdikkim, urdi-lar. Bizning beklar Krsimbek va Ali Do‘stbek ko‘pragi Ali Do‘st hazm va sardorlig‘ini rioyat qilib, qovg‘unchini *(70 b)* yiroq yiborgali maslahat ko‘rmadilar. Bu jihattin qalin kishisi ilikka tushmadi.

Xo‘bon kentiga-o‘q tushtuk. Mening avval masof urushi urushqonim ushbu edi. Tengri taolo o‘z fazl va karami bila fath va zafar ro‘ziy qildi. Shugun tuttuk.

Tonglasig‘a-o‘q otamning onasi mening ulug‘ onam Shoh Sultonbegim Andijondin keldi. Bu xayol bilakim, Jahongir agar ilikka tushgan bo‘lsa, darxost kilg‘ay. Chun qish yovuqlashib edi, yozida oshlikq-to‘luk qolmaydur edi. O‘zgand ustiga borurni maslahat ko‘rmay, Andijong‘a

murojaat kilildi. Necha kundin so‘ng kengashib, so‘zni munga qaror berildikim, Andijonda qishlamokdin g‘anim kishisiga hech zarar va osibe etmas, balki o‘g‘urluq va qazoqliq bila kuchlanmagining ehimoli bordur bir erda qishlamoq kerakkim, cherik eli oshliqsizlikdan ojiz bo‘lmag‘ay va g‘anim kishisiga ham qabal yo‘sunluq ojizlig‘i bo‘lg‘ay. Bu maslahat uchun Rabotak o‘rchinidakim, bu Rabotak o‘rchinini Ikki suv orasi ham derlar, Armiyon va No‘shob navohisi *(71 a)* da qishlamoq xayoli bila Andijondin ko‘chub, mazkur bo‘lgan kentlarning navohisig‘a kelib qishloq solduk.

Bu navohi yaxshi ovloq erlar bo‘lur. Ilamish daryosining yakinidag‘i qalin changallarda bo‘g‘u, maral va to‘ng‘uz ko‘p bo‘lur. Ushoq-ushoq changallarida qirg‘ovul va tovushqon qalin bo‘lur. Pushtasida tulkusi bisyor bo‘lur, va rangin bo‘lur, tulkusi o‘zga erning tulkusiga boqa yuguruk bo‘lur. Bu qishlokda ekanda har ikki-uch kunda ovg‘a otlanur erdim. Ulug‘ changallarni o‘rtab, bo‘g‘u-maral ovlar eduk. Ushoq changallariga charga solib, qirg‘ovulg‘a qush solib kezlar eduk. Qirg‘ovullari bexad semiz bo‘lur. To ul qishlokta eduk, qirg‘ovul eti farovon edi. Ushbu qishloqta ekanda Xudoyberdi tug‘chikim, yangi rioyat qilib bek qilib edim, ikki-uch qatla tushub, Tanbalning qazog‘ini bosib, boshlar kesib kelturdi. Andijon va O‘sh navohisidin ham **qazoq** yigitlar ayyorliq bila tinmay borib, ilkilarin surub, kishilarni o‘lturub, bisyor ojiz qildilar. Agar ul qishni o‘shul qishloqta o‘tkarilsa edi, ko‘proq ehtimoli bu erdikim, *(71 b)* yozg‘acha urushsiz-o‘q buzulg‘aylar edi. Ushmundoq g‘animni zabun va ojiz qilg‘on mahalda Qanbar Ali viloyatig‘a bormoqqa ijozat tiladi. Har necha bu hisoblarni xotir nishon qilib, man’ qilildi, ko‘prak jahl qildi. Ajab engil va bemoska mardak edi. Zarurat bo‘ldi, viloyatig‘a ijozat berildi. Burun viloyati Xo‘jand edi. Bu navbat Andijonni olg‘onda Isfara va Kandibodomni ham anga berildi. Bizing beklar orasida qalin viloyatliq va ko‘p navkarlik Qanbar Ali edi. Hech kimning navkari va viloyati oncha emas edi. Qirq-ellik kun ul qishloqta eduk. Qanbar Alining takribi bila ba’zi cherik eliga ham ruxsat berildi.

O‘zumiz ham Andijong‘a kelduk. Bu muddattakim qishloqta va Andijonda eduq Tanbalning kishisi tinmay xon qoshig‘a Toshkandga borur edi va kelur edi. Ahmadbekkim, xonning o‘g‘li Sulton Muhammad sultonning bek atkasi va xon-ning ulug‘ rioyat kilg‘on begi edi, Tanbalning tuqqon obog‘asi edi, Bek Telbakim, xonning eshikog‘asi edi, Tanbalning tuqqon og‘asi edi, bora-kela xonni barin kildilarkim, Tanbalg‘a ko‘mak yiborgay, ko‘makdin burunroq Bek *(72 a)* Telbakim, to tug‘ub edi, Mo‘g‘ulistonda edi, mo‘g‘ul orasida ulg‘ayib edi, viloyatqa kirmaydur edi,

viloyat podshohlarig‘a xizmat qilmaydur edi, xonlarg‘a-o‘q xizmat qilib edi, ko‘ch va ahlu ayolini Toshkandta qo‘yub, o‘zi kelib inisi Tanbalg‘a qo‘shuldi.

Bu fursatta ajab hodisa dast berdi. Qosim Ajabnikim, Axsida oriyati qo‘yulub edi, oz-og‘loq, qazoq keyinicha chiqib, kavlab Bichrota bila Xo‘jand suyidin o‘tarda Tanbalning qalin kishisiga uchrab, ilikka tushti. Tanbal chun cherikimizning tarqog‘on xabarini topti va og‘asi Bek Telba xon bila so‘zlashib kelib edi, ko‘mak kelmakka mutaayyin mutayaqqin edi, O‘zgandtin otlanib, Ikki suv orasig‘a keldi. Ushbu asnoda Kosondin taxdshq xabar keldikim, xon Tanbalning ko‘magiga o‘g‘li Sulton Muhammad Xonikanikim, Sultonimg‘a mashhur edi, Ahmadbek bila ta’yin qilib, besholti ming cherik ko‘shubtur. Archakent yo‘li bila oshib kelib, Kosonni qabadilar. Biz dag‘i yirokdagi kishimizg‘a boqmay, hozir kishimiz bila betavaqquf kishning zarb sovug‘ida Tengriga tavakkul qilib, Andijondin Bandi Solor *(72 b)* yo‘li bila Sultonim bila Ahmadbekning ustiga otlanduq. Kechasi hech erda turmay, tun qotib sabohi Axsiga tushtuk. Ul oxshom mahkam qattiq sovuq edi. Andoqkim, ba’zining ilik-oyog‘in sovuq oldi. Ko‘p kishining kulokdari olmadek-olmadek qabarchug‘lanib edi. Axsida tavaqquf qilmay, Qosim Ajabning o‘runig‘a Yorak tag‘oyini ham oriyati qo‘yub, Koson ustiga o‘ttuk. Kosong‘a bir shar’i qolg‘onda xabar keldikim, Ahmadbek xabar topib, Sultonim bila buzulg‘on yo‘sunluq ildam yondi.

Tanbal bizning otlang‘onimizni bilib, og‘asig‘a ko‘mak ilg‘ab keladur ekandur. Kun ikki Namoz orasi bo‘lg‘ay erdikim, Tanbalning qarosi Navkand soridin paydo bo‘ldi. Og‘asining mundoq engil kelganidin va bizning mundoq ildam etkanimizdin dong va mutahayyir bo‘lub tura qoldi. Biz dedukkim, Xudoy muni mundoq kelturdi, otining bo‘yni qotib kelibtur, yurub ilik qo‘shg‘ondin keyin Tengri rost keltirsa birisi chiqmas, Vays Log‘ariy va yana ba’zilar dedilarkim, kun kech bo‘lubtur, bu kun bo‘lmasa tongla *(73 a)* kayong‘a borg‘usidur. Saboh har qanda bo‘lsa, uchraturbiz, deb filhol ilik qo‘shmoqni saloh ko‘rmadilar. Ushmundoq qopuda kelgan g‘anim hech nav’ mutazarrir bo‘lmay ajrashti. Masal borkim, «Qopudag‘ini qopmasa, qarig‘uncha qayg‘urur.»

B a y t:

Korhoro ba vaqt boyad just,

Kori bevaqt sust boshad, sust.

Tonglag‘acha fursatni g‘animat tutub, kechasiga hech erda tushmay borib, Arxiyon qo‘rg‘onig‘a kirdilar. Ertasiga g‘animning ustiga yurub,

topmay, so‘ngicha kelib, Arxiyon qo‘rg‘onini yovuq qabamoqning salohin topmay, bir shar’isida G‘aznayi Namangong‘a tushuldi. O‘ttuz-kirq kun biz bu yurtta eduk. Tanbal Arxiyon qo‘rg‘onida edi. Oz-oz kishi beridin borib, naridin kelib, ora yo‘lda otqulashib yonarlar edi. Bir kecha shabixun keldilar. O‘rduning tashqarisidin bir pora o‘q qo‘yub yondilar. O‘rdu girdini handaq qilib, shox tutub, ehtiyotlar qililib edi, hech ish qila olmadilar. Ushbu yurtta ekanda Qanbar Ali ikki-uch qatla *(73 b)* yomonlab viloyatig‘a bormoqchi bo‘ldi. Bir qatla xud otlanib, tebrab edi, ba’zi beklarni yiborib tashvishlar bila yondurduk.

Bu asnoda Sayyid Yusuf Majamiy Sulton Ahmad Tanbalg‘a kishi yiborib, anga boqti. Andijon ko‘h poyalaridin Uyg‘ur Majam derlar, ikki ko‘hpoyadur, Sayyid Yusuf Majam aning ulug‘i edi, so‘ngralar eshikda tanimol bo‘lub edi. Ishi ulug‘luqtin o‘tub edi. Beklik dag‘dag‘a va da’vosi bor edi. Agarchi hech kim bek kilmaydur edi, ajab munofiq va beposhna mardak edi. Men ushbu navbat Andijonni olg‘ondin ushbu tarixkacha shoyadkim, ikki-uch qatla manga kirib Tanbalg‘a yog‘ikti ekin. Yana ikki-uch qatla Tanbalg‘a kirib, manga yog‘ikti ekin. Oxir yog‘iy bo‘lg‘oni ushbu edi. Aning bila el va ulus va aymoq xeyli bor edi. Tanbalg‘a qo‘shulmasun deb oralay otlanduk. Ora qo‘nub, Pishxoron navohisig‘a keldik. Pishxoron qo‘rg‘onig‘a Tanbalning kishisi kelib kirgan ekandur. Bizning ilg‘or beklari Ali Darveshbek va Ko‘chbek og‘a-inisi bila Pishxoron eshigiga borib, yaxshilar chopqulashtilar. Ko‘chbek og‘a inisi bila *(74 a)* yaxshilar bordilar. Iliklari aksari ishga tegdi.

Pishxoronning bir shar’isida bir balandi ustida tushtuk. Tanbal Jahongirni olib Pishxoron qo‘rg‘onini orqay tushti. Uch-to‘rt kundin so‘ng bizing muxolif beklarkim, Ali Do‘st va Kanbar Ali sallox tavobi’ va lavohiqi bila bo‘lg‘aylar, yarash so‘zini orag‘a sola kirishtilar. Mening va mening davlatxonalarimizning bu yarashdin aslo ilm va xabarlari yo‘q edi va bizlar bu suratka aslo rizo bermas erduk. Chun ikki ulug‘ bek bu ikki mardak edi, agar bularning so‘ziga quloq solmay sulh bo‘lmasa, o‘zga ehtimollari ham bor edi. Zarurat bo‘ldi, bu yo‘sunluq sulh bo‘ldukim, Xo‘jand suvining Axsi tarafi viloyatlar Jahongir mirzog‘a taalluq bo‘lg‘ay, Andijon tarafi viloyatlar manga taalluq bo‘lg‘ay. O‘zgandni ham ko‘chlarini chiqorg‘ondin so‘ng bizning devong‘a qo‘yg‘aylar. Viloyatlar qaror topg‘ondin so‘ng men va Jahongir mirzo ittifoq qilib, Samarqand ustiga yurugaybiz. Samarqand taxti muyassar va musahhar bo‘lg‘och, Andijonni Jahongir mirzog‘a *(74 b)* berilgay. So‘zni munga qaror berildi.

Jahongir mirzo va Tanbal tonglasig‘a kelib, rajab oyining avoxirida mulozamat kildilar. Ushbu mukarrar bo‘lg‘on yo‘sunluq axd va shartlar bo‘ldi. Jahongir mirzog‘a Axsi sari ruxsat be-rib, o‘zum Andijong‘a murojaat kildim. Andijong‘a kelgach, Tanbalning inisi Xalil va jam’ikim, bandta edilar, banddin chiqarib, hil’atlar kiydurub ruxsat berildi. Alar dag‘i banddag‘i beklarni va ichkilarnikim, Tag‘oyi bek va Muhammad Do‘st va Mirshoh qavchin va Sayyidbek va Qosim Ajab va Pir Vays va Mirim Devon boshlig‘lar bo‘lg‘ay, bandtin chikarib yibordilar.

Andijong‘a kelgandin so‘ng Ali Do‘stning atvori tamom o‘zgacha bo‘ldi. Mening bila qazoqliklarda va mehnatlarda bo‘lg‘on kishilar bila yomon maosh qila kirishti. Avval, Xalifag‘a ruxsat berdi. Andin so‘ng Ibrohim soruni va Vays Log‘ariyni begunoh va bejihat tutturub, talatib, viloyatlaridin ayirib ruxsat berdi. Qosimbek bila chirmashib yurur edi. Zohirda muni sanad qildikim, Xalifa va Ibrohim Xoja Qozining havodorlaridur. Mendin intiqom olg‘ularidur. O‘g‘li Muhammad Do‘st xud podshohona *(75 a)* bunyodlar ko‘ydi. Suhbat va shilon va devon va dastgoh borchani salotin dasturi bila qila boshladi. Bu otaliq-o‘g‘ulluq Tanbalg‘a orqalanib, mundoq harakatlar bunyod qildilar.

Menda ham oncha ixtiyor va iqtidor qolmadikim, bu nav’ noma’qul harakatlardin ularni man’ qila olg‘aymen. Ne jihatdinkim, Tanbaldek dushman muning orqa va himoyati, har ne ko‘ngullari tilar edi, andoq qilurlar edi. Ajab nozuk mahalli edi. Hech nima deb bo‘lmas edi. Bu otaliq-o‘g‘ulluktin ul muddatda g‘alaba xorlikdar tortildi.

Sulton Ahmad mirzoning Oysha Sultonbegim otliq qizinikim, ota, obog‘a tirik ekanda manga kalinliq qilib edilar, Xo‘jandta kelib edi, sha’bon oyida oldim. Avval olg‘onda agarchi mehrim yomon emas edi, vale avvali kadxudoliq edi, hayo va xijob jihatidin har o‘n, o‘n besh-yigirma kunda bir navbat borur erdim. So‘ngralar xud ul mehr ham qolmadi, vale hijob xanuz ko‘prak bo‘ldi, bir oyda va qirq kunda onam xonim muxassillikdar bila sura-sura tashvishlar bila yiborur edi.

Bu fursatlarda bir *(75 b)* O‘rdu bozoriyning o‘g‘li bor edi, Boburiy otliq. Oti ham tavre munosib tushub edi.

Sh e ‘ r:

Men anga garib mayl paydo kildim,
Balkim anga o‘zni zoru shaydo kmldim.

Andin burun hech kishiga moyil bo‘lg‘on emas edim, balki mehru muhabbat guftu shunudin eshitmas edim, demas edim. Ul mahallar birar bayt, ikkirar bayt forsidin aytur edim. Bu baytni anda aytib edim.

B a y t:

Hech kas chun man harobu oshiku rasvo mabod,
Hech mahbube chu tu berahmu beparvo mabod.

Ahyonan Boburiy mening qoshimg‘a kelur edi, vale men hayo va hijob jihatidin Boburiy sori tuz boqa olmas edim, ne joyi ulkim, ixtilot va hikoyat kila olg‘aymen va nash’a va iztirob sababidin shukr kila olmas edim, ne imkoni ulkim, kettanidin shikoyat kila olg‘ayman. Mulozamat taklifi qilmoqlikka xud kimga toqat bor edi.

Bir kun o‘shul mexr va muhabbat avonida jam’e hamroh edilar, bir ko‘chada keladur edim, bayakbor Boburiy ro‘baro‘ uchray tushti. Manga infioldin andoq hol bo‘ldukim, yaqin edikim, erigaymen. Tuz boqmoqlik yo so‘z qotmoqliq *(76 a)* ning xud imkoni yo‘q edi. Yuz hijob va tashvish bila o‘tuldi. Muhammad Solihning bu bayti xotirg‘a keldi.

B a y t:

Shavam sharmanda hargah yori xudro dar nazar binam,
Rafikon so‘i man binandu, man so‘i digar binam.

Bu bayt ajab hasbi xrl voki’ bo‘ldi. Ishq va muhabbat tug‘yonidin, shabob va junun g‘alabotidin bosh yalang, oyoq yalang ko‘y va ko‘chada va bog‘ va bog‘chada sayr qilur erdim. Ne iltifoti oshnovu begona va ne parvoyi o‘zu g‘ayr qilur edim.

Oshik o‘lgoch bexudu devona bo‘ldum, bilmadim,
Kim pari ruxsoralar ishkiga bu ermish xavos.

Gohi telbalardek yolg‘uz pushta va dashtka borur edim. Gohi bog‘ot va mahallotni ko‘cha-bako‘cha axtarur edim. Ne yurumokta ixtiyorim bor edi, ne o‘lturmoqta, ne bormoqqa qarorim bor edi, ne turmoqta.

Sh e ‘ r:

Ne borurga kuvvatim bor, ne turarga tokatim,
Bizni bu holatka sen qilding giriftor, ey ko‘ngul.

Ushbu yil Sulton Ali mirzo bilan Muhammad Mazid tarxonning orasida muxolafat tushdi. Sababi bu erdikim, tarxoniylar asru ko‘p e’tibor va ixtiyor bo‘lur edilar. Buxoroni darbast *(76 b)* Boqi olib edi. Buxoro sarkoridin donge kishiga bermas edi. Muhammad Mazid tarxon ham Samarqandta sohib ixtiyor tamom viloyotni o‘g‘lonlariga va tavobi’ va lavohiqig‘a olib edi. Shahrdin har nima rotibakim ta’yin qilib edilar, andin o‘zga bir fulus hech

mamardin Sulton Ali mirzog‘a tegmas edi. Sulton Ali mirzo ulug‘ yigit bo‘lub edi. Bularning mundoq maoshig‘a necha tahammul qilsun? Bir necha ichkilari bilan Muhammad Mazid tarxonning qasdi maqomida bo‘ldi. Muhammad Mazid tarxon tuyub, navkar-savdari tavobi’ va lavohiqi bila yana aning bila bor kishi bori beklar bila, misli: Sulton Husayn arg‘un, Pir Ahmad arg‘un, Xoja Husayn, Uzun Hasanning inisi Qaro barlos, Solih Muhammad yana ba’zi beklar va yigitlar bila shahrdin chiqdi.

Ul fursatlarda Xon mirzog‘a Xon Muhammad Husayn dug‘latni va Ahmadbekni va yana qalin mo‘g‘ul beklarini qo‘shub Samarqand ustiga ta’yin qilib edi. Hofizbek do‘ldoy va o‘g‘li Tohirbek xud Xon mirzoning bek atkasi edilar, Hasan nabira va Hindubek va ba’zi yigitlar Hofizbek va Tohirbek munosabati jihatidan Sulton Ali mirzodin qochib, *(77 a)* Mirzo xon qoshig‘a borib edilar, Muhammad Mazid tarxon kishilar yiborib, Xon mirzoni va mo‘g‘ul cherikini tilab, Shovdor navohisida kelib, Mirzo xonni ko‘rub, mo‘g‘ul beklari bila mulokat qildi.

Mo‘g‘ul beklarining Muhammad Mazid beklar bila yaxshig‘ina ixtiloti chiqmadi. Balki Muhammad Mazid tarxonni tutar xayol ham qilg‘ondurlar. Bu beklar anglab mo‘g‘ul cherikidin bir baxrna bila ayrildilar. Bular ayrilg‘och, mo‘g‘ul cheriki ham tura olmadi, yonib Yoryayloq tushganda, Sulton Ali mirzo oz kishi bila Samarqandtin ilg‘ob Xon mirzo bila mo‘g‘ul cherikining ustiga etar, urusha ham olmaslar, buzulub krcharlar. Oxir chog‘da Sulton Ali mirzoning bir yaxshig‘ina ishi bu bo‘ldukim, Muhammad Mazid tarxon va alar bu mirzolardin ma’yus bo‘lub, mo‘g‘ul Abdulvaxxrb-nikim, mundin burunroq ham mening qoshimda bor edi, Andijon qabalida ham Xoja Qozi bila yaxshi yakjihatlikdar qilib, jonlar tortib edi, manga yiborib meni tilabdurlar. Biz xud harobi bu muomala eduk.

Ushbu maslaxat uchun sulh qilib Samarqand ustiga yurumakka jozim eduk. Filhol, Mir Mo‘g‘ulni Axsig‘a Jahongir mirzo qoshig‘a *(77 b)* buljor bila yiborib, Samarqand ustiga otlanmoq bo‘lduk. Zulqa’da oyida Samarqand ustiga cherik otlanib, ora ikki qo‘nub, Qubog‘a kelib tushtuk. Namozi digar xabar keldikim, Sulton Ahmad Tanbalning inisi Xalil kelib Ush qo‘rg‘onini o‘g‘urlab olibdur. Tafsili budurkim, sulh bo‘lg‘onda Tanbalning inisi Xalil boshliq bandilarni qo‘yulub edi. Nechukkim, mazkur bo‘ldi. Tanbal Xalilni O‘zgandagi ko‘ch va urukini chiqarmoq uchun yiborib edi, ko‘ch chiqarmoq bahonasi bila borib, O‘zgandga kirib bu kun chiqay, tongla chiqay deb hiyal qilib, chiqmaydur edi. Biz cherik otlang‘onda fursat topib, O‘sh xoli qolg‘onda kecha bila kelib, O‘sh qo‘rg‘onini o‘g‘urlab olibtur.

Bu xabar bizga kelgach, turmoqning va yana bular bila chirmashmoqning maslahatini necha jihattin topmay, Samarqand sari-oʻq mutavajjih boʻlduq. Bir bukim, bizning sipoxiy otogʻliq tamom cherik yarogʻini qilmoq uchun uyluk-uyiga har sarigʻa tarkab edi. Sulhqa e'timod qilib bularning bu makr va gʻadridin bexabar va gʻofil eduk. Yana bir bukim, Ali Doʻst *(78 a)* va Qanbar Alidek ulugʻ beklarimizdin necha navbat harakatlar zohir boʻldukim, alargʻa e'timod qolmadi, nechukkim mazkur boʻldi. Yana bir bukim, Muhammad Mazid tarxon boshligʻ jami' Samarqand beklari meni tilay Mir Moʻgʻulni yiborib edilar. Samarqanddek poytaxt turgʻuncha, ne kiroyi ul kilgʻaykim, Andijondek er uchun kishi avqot zoyi' qilgʻay.

Qubodin Margʻinongʻa kelildi. Koʻchbekning otasi Sulton Ahmadbekka Margʻinonni berilib edi, aloyiq va avoyiq jihatidan mening bila ergasha olmay Margʻinonda qoldi. Oʻgʻli Koʻchbek bir-ikki ogʻa-inisi bila mening bila bordilar.

Ispara yoʻligʻa mutavajjih boʻlduk. Isparaning tavobii Mahan otliq kentga kelib tushtuk. Ittifoqoti hasanadin Qosimbek jamoati bila, Ali Doʻst jamoati bila, Sayyid Qosim yana bir pora qalin yigitlar bila ushbu oxshom Mahanda ekanda buljor kilgʻondeq borcha kelib qotildilar. Andin otlanib dashti Xasbon bila yurub, Choʻpon koʻprugidin oʻtub, Oʻratepa keldim. Qanbar Ali oʻz viloyati Xoʻjandtin Tanbalgʻa e'timod qilib cherik maslaxatini soʻzlasha Axsigʻa kelur. Bu voqi'a boʻlgʻoch, Tanbal ani band qilib olib *(78 b)* viloyatlarining ustiga yurur. Ul bir turkiy masal bordurkim, «Inonmagʻil doʻstunggʻa, somon tiqar poʻstunggʻa». Yoʻlda keladurgonda yayoq qochib yuz tashvishlar bila Oʻratepaga keldi. Oʻratepada ekanda xabar keldikim, Shayboniyxon qal'ayi Dabusida Boqi tarxonni bosib Buxoro ustiga boribtur. Oʻratepadin Boʻrka yayloqi yoʻli bila Sangzorgʻa kelduk. Sangzor dorugʻasi qoʻrgʻonni berdi. Qanbar Ali chun tutturub, oldurub kelib edi, ani Sangzorda qoʻyub oʻttuk. Kelib Xon yurtigʻa tushganda Muhammad Mazid tarxon boshliq Samarqand beklari kelib mulozamat qildilar. Samarqand tasxirining kayfiyatini bular bila mashvarat qilildi. Dedilarkim, Xoja Yahyo ham podshohning xohonidur. Agar Xoja barin boʻlsa, Samarqand bejangu jidol osonliq bila muyassar boʻlur. Bu jihattin necha navbat Xoja Yahyogʻa kishilar yiborib soʻzlashildi. Xoja Yahyo bizni Samarkdndgʻa kiyurmakni jazm etib yibormadi, vale ma'yus boʻlgʻudek soʻz ham aytmadi. Xon yurtidin koʻchub, Dargʻam yoqasigʻa kelduk. Dargʻam yoqasidin Xoja Yahyogʻa Xoja Muhammad Ali kitobdorni yiborildi. Xabar kelturdikim, *(79 a)*

kelsunlar, shahrni berurbiz. Darg‘amdin kechga yovuq otlanib, shahrg‘a mutavajjih bo‘lduk.

Sulton Mahmud do‘ldoy Sulton Muhammad do‘ldoyning otasi yurttin-o‘q qochib borib, bu ittifokdin alarni xabardor qilibtur, chun xabar toptilar, ul qilg‘on xayol muyassar bo‘lmadi, yonib Darg‘am yoqasig‘a tushtuk. Ibrohim soruyi minglig‘kim, mening bir yaxshi rioyat qilg‘on begim edi, Ali Do‘st tutturub qovlatib edi, men Yoryayloqqa kelgan fursatda Sayyid Yusufbekning ulug‘ o‘g‘li Muhammad Yusuf bila kelib mulozamat qildi. Bizning boyiri beklarimiz va ichkilarimizkim, Ali Do‘stning ziddi edilar, bularning ba’zisini qovlab, ba’zisini talab, ba’zisini tupurub edi, biror-biror yig‘ilib keldilar.

Ali Do‘st zaif bo‘lub edi. Ne uchunkim, Tanbalni orqalanib manga va mening davlatxohlarimga jafo va azoblar qilur edi. Mening ham tab’im bu mardak bila yomon edi, ham infioldin va ham tavahhumdin tura olmadi, ruxsat tiladi. Men dag‘i minnat tuttum, ruxsat berdim. Ali Do‘st va Muhammad Do‘st o‘shul *(79 6)* ruxsat olg‘on bila Tanbal qoshig‘a bordilar. Tanbalg‘a muqarrab bo‘lub, g‘alaba yog‘iylikdar va yomonliqlar bu otaliq-o‘g‘ulluqtin zuhurga keldi. Bir-ikki yildin so‘ng Ali Do‘stning iligiga qort chiqib o‘ldi. Muhammad Do‘st o‘zbakka kirib edi. Filjumla, yomon emas edi. Andin ham ko‘rnamaklik qilib, qochib, Andijonning ko‘hpoyalarig‘a borib, yog‘iyliqlar va fitnalar angiz qildi. Oxir o‘zbak iligiga tushti. Ko‘zlarini ko‘r qildilar. «Ko‘zlarini tuz tutti»ning bu ma’nisi bor emish.

Bularg‘a ruxsat bergandin so‘ng G‘uri barlosni bir necha yigitlar bila xabar uchun Buxoro sari yiborilib edi. Xabar keldikim, Shayboniyxon Buxoroni olib, Samarqand ustiga mutavajjih bo‘ldi. Ul navohida bo‘lmoqni maslahat ko‘rmay Kesh sari azimat qilduk. Bu Samarqand beklarining aksar ko‘chlari ham Keshda edi. Keshga kelgandin bir-ikki haftadin so‘ng xabar keldikim, Sulton Ali mirzo Samarqandni Shayboniyxong‘a berdi. Tafsili budurkim, Sulton Ali mirzoning onasi Zuhrabegi og‘a bilmasligidin va beaqllig‘idin mahfiy Shayboniyxong‘a kishi yiborur, bu mazmun bilakim, Shayboniyxon *(80 a)* ani olur bo‘lsa, o‘g‘li Shayboniyxonga Samarkdndni bergay. Otasining viloyatini olg‘ondin so‘ng Sulton Ali mirzog‘a bergay.

Bu ra’ydin Abu Yusuf arg‘unning xabari bor ekandur, balki bu ra’yini ko‘rsatguchi o‘shul g‘addor ekandur.

Vaqoi’i sanayi sitta va tis’a mia*

(*To‘qqiz yuz oltinchi (1500—1501) yil voqealari**)**

Shayboniyxon ushbu xotunning va’dasi bila kelib, Bog‘i Maydong‘a tushti. Tush vaqtida Sulton Ali mirzo bek-bekotig‘a, yigit-yalangiga, hech kimga xabar qilmay, hech kim bila kengashmay, bir necha yovug‘idag‘i kichik-kirim bila Chorraha darvozasidin Bog‘i Maydong‘a Shayboniyxon qoshig‘a bordi. Shayboniyxon xeyli yaxshi ham ko‘rmadi. Ko‘rushgandin so‘ng kuyi yonda o‘lturg‘uzdi. Xoja Yahyo mirzoning chiqqonini xabar topib, iztirobda bo‘ldi, hech chora topa olmay, Xoja ham chiqti, Shayboniyxon ko‘pmay-o‘q ko‘rushti. Bir pora shikoyatomiz so‘zlar aytti. Xoja Yahyo qo‘pqonda Shayboniyxon ta’zim qilib qo‘pti. Jonali Xoja Aliboyning o‘g‘li Raboti Xojada edi. Mirzosining chikg‘on xabarini eshitib, ul ham Shayboniyxon qoshig‘a keldi. Bu bedavlat xotun chun noqisi akd edi, erga tegar xavosi bila o‘g‘lining xonu *(80 b)* monin barbod berdi. Shayboniyxon bir zarra parvo ham kilmadi, balki g‘uma-g‘unchachidek ko‘zga ilmadi.

Sulton Ali mirzo ham o‘z ishiga xayron va chikkrnidin bexad pushaymon edi. Ba’zi yovukda-ri kayfiyatni anglab, mirzoni olib krchmoq xayo-li kildilar. Sulton Ali mirzo rozi bo‘lmadi, chun ajal etib edi, kutulmadi. Temur Sulton bila tushar edi, to‘rt-besh kundin so‘ng Ko‘lba o‘langida o‘lturdilar. Bu besh kunluk o‘lar jon uchun yomon ot bila bordi. Xotun so‘ziga kirib, o‘zini neknomlar chargasidin chikardi. Mundoq kishining vakryini mundin ortuq bitib bo‘lmas. Bu yo‘sunluq shani’ harakotni mundin ortuq eshitib bo‘lmas.

Sulton Ali mirzoni o‘lturgandin so‘ng Jonalini ham mirzosi qoshig‘a yibordi.

Xoja Yahyodin chun Shayboniyxon mutavahhim edi, ikki o‘g‘li Xoja Muhammad Zakariyo va Xoja Boqiy bila Xuroson sari ruxsat berdi. Keynidin bir necha o‘zbak borib, hazrati Xojani iki yigit o‘g‘li bila Xoja Kordzan navohisida shahid qildilar. Shayboniyxonning so‘zi bu ekandurkim, Xojaning ishi *(81 a)* mendin emas edi, Qanbarbiy va Ko‘pakbiy qildilar. Bu andin yomonroq. Masal borkim: «Uzrash batar az gunoh». Mundoq ishlarni beklar o‘z boshi bila xonidin va podshohidin bevuquf qila boshlasa, bas xonlig‘ig‘a va podshohdig‘ig‘a ne e’tibor?

Samarqandni o‘zbak olg‘och, Keshdin Hisor sari mutavajjih bo‘lduk. Muhammad Mazid tarxon boshliq Samarqand beklari ko‘ch va ahlu ayollari bila bizing bila tebradilar. Chag‘oniyonning Chiltu o‘langiga tushganda, Muhammad Mazid tarxon boshlikq Samarqand beklari ayrilib borib, Xisravshohqa navkar bo‘ldilar.

Biz shahr va viloyattin mahrum, borur-turarimiz noma’lum. Bovujudikim, Xisravshoh ne miqdor bizning xonvodag‘a hayflar o‘tkarib edi, chora topolmay, zarurattin aning viloyatining ichi bila-o‘q o‘ttuk. Bir xayol qililib erdikim, Qorategin va Alay bila o‘tub, kichik xon dodamg‘akim, Olachaxon bo‘lg‘ay, borilg‘ay, ul muyassar bo‘lmadi. Kamrud bila yuqqori yurub, Siri toq dobonidin oshmoq bo‘lduk. Navandok navohisig‘a etganda, Xisravshohning navkari bir to‘qquz ot va bir to‘qquz parcha kelturdi. Kamrud og‘zig‘a tushganda, Sherali *(81 b)* chuhra qochib Xisravshoh qoshig‘a bordi. Tonglasig‘a Ko‘chbek ayrilib Hisor bordi. Kamrud darasig‘a kirib, yuqqori boqa yuruduk. Tangi va uchma yo‘llarda tund va tez ko‘tallarda qalin ot va teva krldi. Uch-to‘rt ora qo‘nub, Siri toq ko‘talig‘a ettuq ko‘tal va ne nav’ ko‘tal, hargiz mundoq baland va tang ko‘tal ko‘rulgan emas, hech vaqt mundoq tangi va uchma yo‘llar bila yurulgan emas. Ko‘p tashvish va suubat bila muxotara tangi va uchmalardin o‘tub, yuz ranj va mashaqqat bila muhliq baland va tang ko‘tallardin oshib, Fon navohisig‘a kelduk. Fon tog‘larining orasida bir ulug‘ ko‘l tushubdur, muhiti taxminan bir shar’iy bo‘lg‘oy, tavr ko‘lidur, g‘arobattin xoli emas.

Xabar topildikim, Ibrohim tarxon Sheroz qo‘rg‘onini berkitib o‘lturubtur. Yoryayloq qo‘rg‘onlarida ham Qanbar Ali va Abulqosim ko‘hburkim, Xoja Diydorda edi, o‘zbak Samarqandni olg‘onda Xoja Diydorda tura olmay, Yoryaylokka kelib, quyig‘i qo‘rg‘onlarda edi, berkitib o‘lturubturlar. Fonni o‘ng ko‘lda ko‘yub Kashtud sari yuruduk. Fon maliki karam va saxovat va xizmatkorliq va insoniyat bila mashhur va ma’ruf *(82 a)* edi, Sulton Mas’ud mirzo, Sulton Husayn mirzo Hisor ustiga kelganda, inisi Boysunqur mirzog‘a Samarqandg‘a bu yo‘l bila borib edi. Fon maliki etmish-sekson ot peshkash qildi. O‘zga xizmatkorliklarni ham ushbu yo‘sunliq qildi. Manga bir furudroq ot yiborib, o‘zi ham kelmadi. Bizga etganda saxovat bila mashhur bo‘lg‘on el xasis bo‘lur. Muruvvat bila mazkur bo‘lg‘on elning muruvvati unutulur. Xisravshohkim, saxovat va karam bila ma’ruf va mashhur edi, Badi’uzzamon mirzog‘a ne nav’ xizmatkorliklar qilg‘oni mazkur bo‘ldi.

Yana Boqi tarxong‘a va o‘zga beklarga asru ko‘p insoniyat va baxshishlar ko‘rsatti. Ikki navbat aning viloyatidin uburumiz voqi’ bo‘ldi. Bizning abnoyi jinsimiz demayki, adno navkarimizga qilg‘on insoniyatni bizga qilmadi, balki navkarimizcha bizni ko‘zga ilmadi.

B a y t:

Kim ko‘rubtur, ey ko‘ngul, ahli jahondin yaxshiliq
Kimki andin yaxshi yo‘q, ko‘z tutma ondin yaxshilik.

Fondin o‘tgach, Kashtud qo‘rg‘onida o‘zbak kishisi bor xayol qilib, Kashtud ustiga ilg‘aduk. Kashtud qo‘rg‘oni xud buzuq ekandur. Bu muddatta anda kishi o‘lturg‘on emas ekandur. Andin o‘tub *(82 b)* Ko‘hak suyining yoqasig‘a kelib tushtuq Yorining to‘g‘risidin Ko‘hak suyidin ko‘pruk bila kechtuk. Qosimbek boshlig‘ beklarni yiborildikim, Raboti Xoja qo‘rg‘onini o‘g‘urluq bila olg‘aylar. Biz Yoridin o‘tub Shunqorxona tog‘idin oshib, Yoryayloqqa kelduk. Raboti Xojaga borg‘on beklar shotu qo‘yar mahalda tuyubturlar, yo tuydurubturlar, ola olmay yonib keldilar.

Qanbar Ali Sangzorda edi, kelib ko‘rdi. Abulqosim ko‘hbur va Ibrohim tarxon o‘bdon kishilarini mulozamatqa yiborib, qulluq va ixlos izhorini qildilar. Yoryayloq kentlaridin Asfidak qo‘rg‘onig‘a kelduk.

Ul fursatta Shayboniyxon Xoja Diydor navohisida o‘lturub edi. Uch-to‘rt ming o‘zbaki bor edi. Yana erlik sipohiydin ham muncha chog‘liq kishi yig‘ilib edi. Samarqand dorug‘alig‘ini Jonvafo mirzog‘a berib edi. Besh-olti yuz kishi bila Samarqand qo‘rg‘onining ichida edi. Hamza Sulton bila Mahdiy Sulton tavobi’ va lavohiqi bila Samarqantning yovug‘ida Budana qo‘rug‘ida o‘lturub edi.

Bizning kishimiz yaxshi va yomon ikki yuz *(83 a)* qirq kishi edi. Bori beklar va yigit-yalang bila so‘zlashib, so‘zni munga qo‘ydukkim, Shayboniyxon Samarqandni yaqinda olib, xanuz el anga va ul elga ko‘ngul to‘xtatmaydurlar, ushbu fursatta bir ish qila olsak xud qilg‘aybiz. Agar Samarqand qo‘rg‘onini shotu qo‘yub o‘g‘urluq bila olsaq Samarqand eli xud bizningdur. Ne chorasi bor? Agar bizga madad qilmasalar, o‘zbak uchun xud urushmag‘ularidur. Samarqandni iliklagandin so‘ng har ne Tengrining xosti bo‘lsa, ul bo‘lg‘usidur.

Bu qaror bila namozi peshindin so‘ng Yoryaylokdin otlanib, kecha tun qotib yarim kecha Xon yurtig‘a ettuk. Ul oxshom el xabardor bo‘lubtur deb qo‘rg‘onning yovug‘ig‘a kelmay, Xon yurtidin-o‘q yonildi. Tong otib edikim, Raboti Xojadin quyiroq Ko‘hak suyini kechib, yana Yoryayloq kelduk. Bir kun Asidak qo‘rg‘onida jami’ ichkilar, misli Do‘st Nosir, Nuyon

koʻkaldosh, Xonquli, Karimdod, Shayx Darvesh, Xisrav koʻkaldosh, Mirim Nosir bori hozir edilar, mening qoshimda oʻlturub edilar. Har tarafdin soʻz oʻtadur edi. Dedimkim: «Keling, aytingkim, *(83 b)* Tengri rost keltursa, Samarqandni qachon olgʻaybiz?» Baʼzi dedilarkim: «Yozgʻa olgʻaybiz». Ul mahal kech kuz edi. Baʼzi «bir oy», baʼzi «qirq kun», baʼzi «yigirma kun» dedilar. Nuyon koʻkaldosh dedikim «Oʻn toʻrt kunda olurbiz». Tengri rost kelturdi, rost oʻn toʻrt kunda-oʻq Samarqandni olduk.

Ushul fursatta ajab tush koʻrdum. Tush koʻrarmankim, hazrati Xoja Ubaydullo kelmishlar, men istiqbollarigʻa chiqmishmen, Xoja kelib oʻlturdilar. Xojaning oligʻa gʻolibo betakallufroq dastorxon solmishlar. Bu jihattin hazrat Xojaning xotirigʻa nima kelmish. Mullo Bobo mening sari boqib ishorat qiladur. Men ham imo bila dedimkim, mendin emastur. Dastorxon solgʻuchi taqsir qilibtur. Xoja fahm qilib, bu uzr masmuʼ tushdi. Qoʻptilar. Uzata chiqtim. Ushbu uyning dolonida oʻng qoʻlumdin yo soʻl qoʻlumdin tutub andoq koʻtardilarkim, bir oyogʻym erdin qoʻpti. Turkiy dedilarkim, Shayx maslahat berdi. Oʻshul necha kunda-oʻq Samarqandni oldim.

Bir-ikki kundin soʻng Asfidak qoʻrgʻonidin Vasmand qoʻrgʻonigʻa kelildi. Bovujudikim, bir qatla Samarqand navohisigʻa borib, tuydurub kelib eduq *(84 a)* yana Tengriga tavakkul qilib, oʻshul xayol bila Vasmandtin namozi peshindin soʻng Samarqand ustiga ilgʻaduk. Xoja Abulmakorim ham hamroh edi. Yarim kecha Xiyovonning Puli Magʻokigʻa etib, etmish-sekson oʻbdon yigit-larni ilgari ayirdukkim, Gʻori Oshiqon toʻgʻrisidin shotu koʻyub chiqib kelib, Feruza darvozasidagʻilarning ustiga yurub, darvozani iliklab bizga kishi yiborgaylar.

Bu yigitlar borib Gʻori Oshiqon toʻgʻrisidin shotu qoʻyub chiqibturlar. Hech kim tuymaydur. Andin Feruza darvozasigʻa kelib Fozil tarxonkim, ul bek tarxonlardin emas, turkistoniy savdogar tarxonlardin boʻlur. Shayboniyxongʻa Turkistonda xizmat qilib, rioyat topib edi, ustiga yururlar. Fozil tarxonni bir necha navkari bila chopqulab oʻlturub, darvozaning kuflini boltu bila chopib, darvozani ochtilar.

Ushbu fursatta men etgan bila-oʻq Feruza darvozasidin kirdim. Abulqosim koʻhbur oʻzi kelmaydur edi. Inisi Ahmad Qosimni oʻttuz-qirqcha navkari bila yiborib edi. Ibrohim tarxonning kishisi xud yoʻq edi. Shahrgʻa kirib, xonaqohda oʻlturgʻonda Ahmad tarxon otliq inisi *(84 b)* bir necha navkari bila keldi. Shahr eli xanuz uyquda edilar. Doʻkondorlar doʻkonlaridin bokib tanib duo kilurlar edi. Andak fursattin soʻng shahr eli xabardor

boʻldilar. Bizning elga va shahr eliga gʻarib bashoshat va nashʼa edi. Telba itlardek oʻzbaklarni koʻcha soyilarda tosh va tayoq bila oʻlturdilar. Taxminan toʻrt-besh yuz oʻzbakni ushbu dastur bila oʻlturdilar erkin.

Shahr dorugʻasi Jonvafo Xoja Yahyoning uylarida edi, qochib chiqib Shayboqxon qoshigʻa bordi. Darvozadin kirib madrasa va xonaqoh sari-oʻq yurudum. Kelib xonakrxning tokining ustida oʻlturdum. Tong otgʻuncha toʻsh-toʻshdin suron edi va gʻavgʻo edi. Baʼzi xabardor boʻlgʻon arbob va doʻkondorlar kelib, nashʼa va bashoshatlar bila koʻrub, mohazari kelturub duolar qildilar.

Tong otqondin soʻng xabar keldikim, Ohanin darvozasida ikki darvozaning orasini oʻzbaklar berkitib urushadurlar. Filhol, otlanib Ohanin darvozasigʻa mutavajjih boʻldum. Mening bila oʻn-oʻn besh, yigirma kishi boʻlgʻay edi, el qallosh, yangi shahr ilikka tushubtur. Har kim kunjkovliqqa bir goʻshada *(85 a)* mashgʻul. Men etguncha Ohanin darvozasidin oʻzbaklarni shahr eli urub chiqaribturlar. Shayboqxon bu xabarni topib, iztirob bila oftob chiqqanda yuz-yuz ellik kishi bila Ohanin darvozasigʻa etib keldi. Gʻarib qopuda kelib edi. Vale mening bila kishi koʻp oz edi, nechukkim mazkur boʻldi. Shayboqxon koʻrdikim, hech ish qila olmas, turmadi, bot-oʻq yondi.

Andin yonib kelib, arkta Boʻstonsaroygʻa tushtim. Akobir va ashrof va shahr ulugʻlari meni kelib koʻrub, muborakbodligʻlar qildilar. Yuz qirq yilgʻa yovuq Samarqand poytaxti bizning xonavodada edi. Qandagʻi yot yogʻiy oʻzbak kelib mutasarrif boʻlub edi. Ilikdin ketgan mulkni yana Tengri berdi. Gʻorat va toroj topgan viloyat tasarrufimizgʻa kirdi.

Sulton Husayn mirzo ham Xirini ushbu yoʻsunluq gʻofilliqta olibtur. Vale ish bilur kishi olida ravshan va insofliq el krshida mubayyandurkim, bu ish bila ul ish orasida tafovutlardur va ul olish bila, bu olish orasida koʻp farq bordur. Avval bukim, Sulton Husayn mirzo koʻp ishlar koʻrgan, bisyor tajribalar kechurgan ulugʻ yoshliq podshoh edi. Ikkinchi bukim, gʻanimi Yodgor Muhammad Nosir mirzo edi, oʻn etti-oʻn sekkiz yoshliq betajriba *(85 b)* oʻgʻlon yigit edi. Uchunchi bukim, gʻanimning ichidin kayfiyot va holotni bilgan kishi Mir Ali miroxoʻr mirzogʻa kishilar yiborib, gʻofilliqta gʻanim ustiga kelturdi. Toʻrtunchi bukim, gʻanimi qoʻrgʻonda emas edi, Bogʻi Zogʻonda edi. Sulton Husayn mirzo olgʻon mahalda Yodgor Muhammad mirzo va tavobii andoq ichkulukka tushgan ekandurlarkim, ul kecha Yodgor Muhammad mirzoning eshigida uch kishi ekandur, alar ham mast, oʻzi ham mast. Beshinchi bukim, ul martaba gʻofilliqta-oʻq keldi va oldi.

Men Samarqand olg‘onda, o‘n to‘kkuz yoshta edim. Ne ko‘p ish ko‘rub edim, ne tajriba bo‘lub edi. Ikkinchi bukim, mening g‘animim Shayboqxondek purtajriba va ko‘p ish ko‘rgan va ulug‘ yoshliq kishi edi. Uchinchi bukim, bizga Samarqandtin hech kishi kelmaydur edi. Agarchi shahr eli manga ko‘ngulluk edi, vale Shayboqxonning qo‘rqunchidin hech kishi bu xayolni qila olmas edi. To‘rtunchi bukim, mening g‘animim qo‘rg‘onda edi, ham qo‘rg‘onni olildi, ham g‘animni qochuruldi. Beshinchi bukim, bir martaba Samarqand qasdig‘a kelib, g‘animg‘a tuydurub, ikkinchi martaba kelganda Tengri rost kelturdi, Samarqand fath bo‘ldi.

Bu deganlardin g‘araz elga sang kam urmoq emas, bayoni voqei bu erdikim, mazkur bo‘ldi. Bu bitilganlardin maqsud o‘zini ortturmoq emas, *(86 a)* rosti bu erdikim, mastur bo‘ldi. Bu fathda shuaro ta’rixlar aytib edilar. Ul jumladin bir bayt xotirda qolibtur.

B a y t:

Boz gufto xirad ki ta’rixash
«Fathi Bobur bahodur ast», bidon.

Samarqand fatxidin so‘ng Shovdor va So‘g‘d va tumonot yovug‘i qo‘rg‘onlar birar-birar manga ruju qila boshladilar. Ba’zi qo‘rg‘onlardin o‘zbak dorug‘alari tavahhum qilib, solib chiqtilar va ba’zi qo‘rg‘onlar o‘zbak kishisini qovlab bizga kirdilar. Ba’zi dorug‘alarni tutub, qo‘rg‘onlarni berkittilar. Ushbu fursatta Shayboqxonning va o‘zbaklarning ko‘ch va uruqlari Turkistondin keldilar. Shayboqxon Xoja Diydor va Aliobod navohisida edi. Qo‘rg‘onlarning mundoq kirganlarini va elning bu nav’ ruju’ini ko‘rub, o‘lturg‘on eridin Buxoro sari kechti. Tengri inoyati bila So‘g‘d va Miyonkol qo‘rg‘onlari uch-to‘rt oyda aksar bizga ruju’ qildilar. Boqi tarxon xam fursat topib kelib, Qarshi qo‘rg‘onig‘a kirdi. Xuzor va Qarshi xdm o‘zbak tasarrufidin chiqti. Qorako‘lni xam Marvdin Abulmuhsin *(86 b)* mirzoning kishisi kelib oldi. Ishimiz bisyor taraqqiy ustida bo‘ldi.

Mening volidalarim va ko‘ch va uruqlarim men Andijondin chiqg‘andin so‘ngra yuz tashvish va mashaqqatlar bila O‘ratepa kelib edilar, kishi yiborib Samarqandg‘a kelturduk. O‘shul necha kunda Sulton Ahmad mirzoning qizi Oyisha Sultonbegimdinkim, avval mening aqdi nikohimg‘a kirgan bu edi, bir qiz bo‘ldi. Faxrunisog‘a mavsum bo‘ldi. Mening to‘ng‘uch farzandim bu edi, ul tarixda men o‘n to‘qquz yoshta edim. O‘shul bir oy-kirq kunda-o‘q Tengri rahmatig‘a bordi.

Samarqand fathidin so‘ng karrot va marrot atrof va javonibdag‘i xavonin va salotin va umaro va sarxadnishinlarg‘a istimdod va istionat uchun

mutavotir va mutaoqib elchilar va tavochilar bordilar va keldilar. Ba’zi bovujudi tajribalar sahl inkorliq qildilar. Ba’zidinkim, nisbat bu tabaqag‘a beadabliklar va noxushluqlar voqi’ bo‘lub edi, o‘z tavahhumlaridin tag‘oful qildilar. Ba’zilarkim, ko‘mak yibordilar, mu’taddun bix ko‘mak emas edi. Nechukkim, har qaysi o‘z erida mazkur bo‘lg‘usidur.

Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg‘onda, Alisherbek *(87 a)* tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi.

Men ham bir kitobat yiborib edim, orqasida turkiy bayt aytib, bitib yiborib edim. Javob kelguncha tafriqa va g‘avg‘o bo‘ldi. Shayboqxon Samarqandni olg‘onda, Mullo Binoyini mulozim qilib edi. Shayboqhon bila edi. Samarqand fathidin necha kundin so‘ngra Samarqandg‘a keldi. Qosimbek andin badgumon bo‘lub, Shahrisabz sari ruxsat berdi. Necha kundin so‘ng chun fazilatliq kishi edi, gunohe sodir bo‘lmaydur edi, Samarqaandg‘a kelturduk. Doim qasida va g‘azal o‘tkarur edi. Navoda bir amal mening otimg‘a bog‘lab o‘tkardi. Ushul asnoda bir ruboiy aytib o‘tkardi.

R u b o i y:

Ne galla maro k-az o‘ tavonam no‘shid,
Ne muhmali g‘alla to tavonam po‘shid.
Onroki na xo‘rdanastu ne po‘shidan,
Dar ilmu lunar kujo tavonad ko‘shid.

Ul fursatlarda birar, ikkirar bayt aytur erdim. Vale g‘azal tugatmaydur erdim. Birgina turkiy ruboiy aytib yibordim.

R u b o i y:

Ishlar bori ko‘nglungdagidek bo‘lgusidur,
In’omu vazifa bori buyrulgusidur.
Ul hallau muhmalki deb erding, berdim,
Muhmalga bo‘yu halladin uy to‘lgusidur.

Mullo Binoiy bu ruboiyning *(87 b)* so‘ng‘gi misraining qofiyasini radif qilib, o‘zga qofiya bila bir ruboiy aytib o‘tkardi:

Mirzomki, shohi bahru bar bo‘lgusidur,
Olamda hunar birla sar bo‘lgusidur.
Bir muhmal uchun muncha inoyat bo‘ldi,
Musta’mal agar desam, nelar bo‘lg‘usidur.

Ul fursatta Xoja Abulbaraka Firoqiy Shahrsabzdin Samarqandg‘a kelib edi. Dedikim, o‘shul radif va qofiyada aytmoq kerak edi. Bu ruboiyni Xoja Abulbaraka aytdi.

R u b o i y:

Bu javrki qildi davr so‘rulgusidur,
Sultoni karam bu uzrni ko‘lgusidur.
To‘kulgan agarchi to‘lmas, ey soqiy,
To‘kulgonimiz bu davrda to‘lgusidur.

Bu qishlikta ishimiz bisyor taraqqiyda edi. Shayboqxonning ishi tanazzulda edi.

Bu asnoda bir-ikki ish yaramasroq bo‘ldi. Marvdin kelib Qorako‘lni olg‘onlar to‘xtata olmadilar. Qorako‘l yana o‘zbaklar tasarrufig‘a kirdi.

Kal’ayi Dabusida Ibrohim tarxonning Ahmad tarxon otliq inisi edi. Shayboqxon kelib qabadi. Biz cherik yig‘ib isti’dod tayyor qilg‘uncha, zo‘rlab oldi. Elni tamom qatli om kildi.

Men Samarqandni olg‘onda sanog‘liq ikki yuz qirq kishim (88 a) bor edi. Besh-olti oyning orasida Tengri taoloning inoyati bila oncha bo‘ldukim, Shayboqxondek kishi bila Saripulda masof urushtuk. Nechukkim, mazkur bo‘lg‘usidur.

Atrof va javonibdag‘ilardin: xondin Ayyub Bekchik va Qashka Mahmud va borinlar to‘rt-besh yuz kishi ko‘makka kelib edi. Jahongir mirzodin Tanbalning inisi Xalil yuz-ikki yuz kishi bila ko‘makka kelib edi. Sulton Husayn mirzodek sohib tajribalik podshohdinkim, Shayboqxonning af’ol va atvorini mirzodin yaxshiroq kishi bilmas edi, hech kishi ko‘makka kelmadi. Badi’uzzamon mirzodin ham kishi kelmadi. Xisravshoh xud o‘zining tavahhumidin kishi yibormadi. Chun bemiqdor yomonliqlar andin nisbat bu xonavodag‘a voqi’ bo‘lub edi, nechukkim, mazkur bo‘ldi, bizdin qo‘rqunchi ko‘prak edi.

Shavvol oyida Shayboqxon bila urushmoq doiyasi bila safar qilib, Bog‘i Navg‘a chiqtim. Besh-olti kun Bog‘i Navda cherik yig‘ilmoq va isti’dod tayyor bo‘lmoq maslahati uchun o‘lturuldi. Bog‘i Navdin otlanib ko‘ch-barko‘ch mutavajjih bo‘lduk. Saripuldin o‘tub tushtuk o‘rdu girdini tamom shoh (88 b) xandaq bila ehtimom va ehtiyot qilib mazbut qilduk. Shayboqxon naridin kelib Xoja Kordzan navohisig‘a tushti. Ora taxminan bir yig‘och bo‘lg‘ay edi. To‘rt-besh kun bu yurtta o‘lturuldi. Bizning kishimiz va yog‘iy kishisi kunda naridin kelib beridin borib, otkulashib urushurlar edi. Bir kun g‘anim kishisi ko‘prak keldi. Xeyli urush bo‘ldi. Hech tarafdin ortuqsiliq bo‘lmadi. Bizning bir tug‘luq kishi engilrak yonib xandaqqa kiribtur. Ba’zi Saydi Qarobekning tug‘i edi dedilar. Saydi Karo, agarchi so‘ziga o‘z edi, qilichig‘a zabunroq edi.

Ushbu avqotta bir kecha Shayboqxon shabixun keldi. Cherik girdini shox va xandaq bila mustaxkam va mazbut qililib edi, kelib hech ish qila olmadi.

Xandaqning toshidin suron solib, bir pora oʻq qoʻyub yondilar. Urush ishiga men sa’y va ehtimom *q*ildim. Qanbar Ali ham soiy edi. Boqi tarxon ming-ikki ming yaroqliq kishi bila Keshga tushubtur, ikki kunda bizga qoʻshulur. Sayyid Muhammad mirzo dugʻlat ham xon dodam qoshidin koʻmak kelib, ming-ming besh yuz kishi (89 a) bila Diyul tushubtur, ora toʻrt yigʻoch yoʻldur. Sabohigʻa bizga qoʻshulur. Ushmundoq mahalda ta’jil qilduk urushtuk.

Ba tundi sabuk dast burdan ba tigʻ,
Ba dandon gazad pushti dasti darig.

Mening ehtimomimning jihati bu erdikim, urush kuni sekkiz yulduz oraliqta edi, agar ul kundin oʻtsa, oʻn uch-oʻn toʻrt kungacha sekkiz yulduz gʻanim orqasi sari boʻlur edi. Ul mulohazalar hech ekandur. Betaqrib ta’jil qilibturbiz. Sabohi urush doiyasi bila jibalanib, otlargʻa kechim solib, Barongʻor, javongʻor, gʻul, irovul yasol yasab mutavajjih boʻlduk. Barongʻor Ibrohim soru, Ibrohim joniy, Abulqosim koʻhbur yana ba’zi beklar edi. Javongʻor Muhammad Mazid tarxon, Ibrohim tarxon yana Samarqand beklari Sulton Husayn argʻun, Qaro barlos, Pir Ahmad, Xoja Husayn edi. Gʻulda Qosimbek va yana ba’zi yovuq ichkilar edi. Irovul Qanbar Ali sallox, Banda Ali, Xoja Ali, Mirshoh qavchin, Sayyid Qosim eshik ogʻa, Xoldor, Banda Alining inisi Qoʻch, Xaydar Qosim, Qosimbekning oʻgʻli boʻlgʻon oʻbdon yigitlarni va ichkilarni tamom irovulgʻa bitilib edi.

Bizkim yasob chiktuk, gʻanim ham oʻtrudin *(89 b)* yasob paydo boʻldi. Barongʻor Mahmud Sulton, Jonibek Sulton, Temur Sulton, javongʻor Hamza Sulton, Mahdiy Sulton, yana ba’zi sultonlar edi. Yasollar yovuq etgach, gʻanimning barongʻorining uchi bizning orqamiz sari buruldi. Men ham yuzumni alar sari qildim. Bizning irovulkim, nekim boʻlgʻay, ish koʻrgan, qilich chopqon yigitlarni tamom irovulgʻa bitilib edi, oʻng qoʻl sari qoldi. Olimizda hech kishi qolmadi. Bovujudkim, ilgari kelgan kishilarni urub, yondurub, gʻuligʻa tiqduk. Anga ettikim, Shayboqxonning ba’zi qari ulugʻlari Shayboqxongʻa debturlarkim, yurumak kerak, turmokdin ish oʻtti. Oʻzi toʻxtab turubtur.

Gʻanimning barongʻori bizning javongʻorimizni bosib orqaga evruldi, irovul ham oʻng qoʻl sari qolib, olimiz yalang boʻldi. Keyindin va ilgari-din gʻanim kishisi zoʻrlab oʻq qoʻya kirishti.

Moʻgʻul cherikikim, koʻmakka kelib edi, urushurgʻa xud toqatlari yoʻq edi. Urushmoqni qoʻyub, bizning elni-oʻq talab, ottin tushura kirishtilar. Bir bu emas, hamisha badbaxt moʻgʻul *(90 a)* ning odati ushmundoqtur. Bossa ham oʻlja olur, bostursa ham oʻz elini talab tushurub oʻlja olur.

Olimizdag‘ilarni necha navbat zo‘rlab kelganda urub yondurduk. Ilgarimiz ham zo‘rladi, keyin evrulgan kishi ham kelib bizning tug‘ka o‘q ko‘ya kirishtilar. Ilgaridin, keyindin zo‘rladilar. Bizning elni tebrattilar.

O‘zbakning urushta bir uluq hunari ushbu to‘lg‘amadur, hech urushi to‘lg‘amasiz bo‘lmas. Yana bir budurkim, ilgari va keyin bek va navkar tamom o‘q qo‘yub jilovluq keladurlar, yong‘onda ham parishon yonmay jilovluq yonadurlar.

Mening bila o‘n-o‘n besh kishi qolib edi. Ko‘hak daryosi yaqin edi. Barong‘orning uchi daryog‘a to‘qunub edi. Daryo sari-o‘q torttuk. Ko‘hak daryosining kirgan mahalli edi, daryog‘a etgan bila jibaliq kechimlik-o‘q suvg‘a kirduk. Yarimidin ko‘prak yayab-o‘q kelildi. Andin so‘ngra uzdurma edi. Bir tirgaz otimi er jibalik kechimlik ot uzdurub o‘ttuk. Suvdin o‘tgach, kechimni kesib tashladuk. Suvdin shimol sarig‘akim o‘tuldi, yog‘iy *(90 6)* din ajrashtuk. Vale yakka-yarimni talab tushurguchi, yalong‘ochlag‘uchi tamom bu shum mo‘g‘ul edi. Ibrohim tarxonni va yana xeyli o‘bdon-o‘bdon yigitlarni mo‘g‘ul talab ottin tushurub zoyi’ qildilar. Ko‘hak daryosining shimol tarafi bila Kulba navohisidin Ko‘xak daryosini kechtuk.

Ikki namoz orasi bor edikim, Shayxzoda darvozasidin kirib arkka keldim. Ulug‘-ulug‘ beklar va yaxshi-yaxshi yigitlar va qalin kishi bu urushta talaf bo‘ldi. Ibrohim tarxon va Ibrohim soru va Ibrohim joniy, bu g‘aribturkim, bir urushta uch Ibrohim otliq ulug‘ beklar talaf bo‘ldi. Yana Abulqosim ko‘hbur, Haydar Qosimbekning ulug‘ o‘g‘li Xudoyberdi tug‘chi va Xudoyberdi barlos va Sulton Ahmad Tanbalning inisi Xalilkim, burunroq necha qatla mazkur bo‘lub edi, bu urushta talaf bo‘ldilar. Yana ba’zilar har sarig‘a qochtilar. Ul jumladin Muhammad Mazid tarxon Xisravshoxg‘a Hisor va Qunduz sari bordi. Yana Qanbar Ali sallox mo‘g‘ulkim, ulug‘ rioyat qilg‘on begimiz ul edi, muncha rioyat topib edi, mundoq mahalda hamjihatliq qilmay, kelib Samarqandtin ko‘chini olib, bu ham Xisravshoxg‘a bordi. Yana ba’zi *(91 a)* ichkilar va yigitlar, misli Karimdod va Xudoydod turkman va Jonika ko‘kaldosh va Mullo Boboyi Pashog‘ariy O‘ratepa sari chiqtilar. Ul fursatta Mullo Bobo navkar emas edi, mexmon yo‘sunlukq yurur edi. Yana ba’zilar, misli Shirim tag‘oyi jamoati bila bovujudkim, bizning bila Samarqandg‘a kirdi, mashvarat qilib o‘luk-tirikni Samarqand qo‘rg‘onining ichida ko‘rub, qo‘rg‘onni berkitmak bo‘lduk. Mening onam egachisi singli qo‘rg‘onda turub, bo‘lg‘on ko‘ch va uruq va kishi-qarosini O‘ratepaga chiqorib yiborib, o‘zi bir necha kishi-qarosi bila jarida qo‘rg‘onda turdi. Bir

bu emas, doim mundoq qattiq ishlar tushganda mundoq yupqaliq va nohamjihatliklar andin sodir boʻlgʻondur.

Tonglasigʻa Xoja Abulmakorim va Qosimbek va jami' beklar va ichkilar va soʻz tegar yigitlarni charlab mashvarat qilib, soʻzni qoʻrgʻonni berkitmakka va oʻluk-tirikni qoʻrgʻon ichida koʻrmakka qoʻyduk. Men va Qosimbek va yovugʻumdagʻi ichkilar va yigitlar bila koʻmak boʻlduk. Bu maslahat uchun shahrning oʻrtasida Ulugʻbek mirzoning madrasasining tomining ustida *(91 b)* oq uy tikib oʻlturdim. Oʻzga beklarga va yigitlarga darvozalarda va girdo-gird qal'aning fasilida buljorlar uloshildi.

Ikki-uch kundin soʻng Shayboqxon kelib qoʻrgʻondin yirokroq tushti. Samarqandning mahalla-mahalla, koʻy-koʻy avbosh va yatimlari favj-favj yigʻilib, yatimona salavotlar chekib, madrasa eshigiga kelib, urushgʻa chiqarlar edi. Shayboqxon, urushkakim otlanurdi, qoʻrgʻonning yovugʻigʻa ham kela olmas edi. Necha kun bu vatira bila oʻtti. Oʻq va kilich zaxm va zarbini va masof va maydon kitol va harbini koʻrmagan avbosh va aytom bu muomaladin dalir oʻlub yiroq-yiroq chiqa kirishtilar. Ish koʻrgan yigitlar mundoq besirfa chiqishlaridin man' qilsalar, ta'n qila kirishtilar.

Bir kun Shayboqxon Ohanin darvozasi sari urush kelturdi. Yatimlar chun dalir boʻlub edilar, doimgʻidek dalir va yiroq chiqtilar. Bularning orqasigʻa ba'zi yigitlarni otliq chiqorildi. Ushturgardan tarafida koʻkaldoshlar va yovuq ichkilar chiqib edilar, misli Shirim, Nuyon koʻkaldosh, Qulnazar tagʻoyi va Mazid va ba'zilar andin bir-ikki-uch oʻzbak *(92 a)* bularg'a ot soldi. Qulnazar bila qilich olishtilar. Boʻlgʻon oʻzbaklar yayoqlab zoʻr kelturdilar. Shahr yatimlarini tebrattilar. Ohanin darvozasigʻa tiqtilar. Qoʻchbek va Mirshoh qavchin Xoja Xizr masjidining yonida tushub qoldilar. Yayoqlarni tebratgan bila ilgarigi otliqlari Xoja Xizrning masjidigʻa yigʻilib keldilar. Qoʻchbek chiqib, ushbu ilgari kelgan oʻzbaklar bila yaxshi chopqulashib namoyon ish qildi. Bori el boqib turub edi, quyigʻa qochqonlar xud qochmoqlari bila-oʻq boʻlub edilar. Oʻq otardin va urushqa turardin ish oʻtub edi. Men darvozaning ustidin novak otadur erdim. Yana ba'zi yovugʻumdagʻilar oʻq otadur edilar. Yuqorigʻi oʻqning zarbidin Xoja Xizr masjididin ilgari oʻta olmadilar. Oʻshandin-oʻq yondilar. Muhosara ovonida qoʻrgʻon fasilining ustida har kecha men, gohi Qosimbeq gohi yana beklardin va ichkilardin evrulurlar edi. Feruza darvozasidin Shayxzoda darvozasigʻacha fasil ustidin ot bila yurusa boʻlur edi. Oʻzga erlarda yayoq *(92 b)* yurulur edi. Ba'zilarkim, yayoq yurub evrulurlar edi, bir evrulguncha tong otar edi.

Bir kun Shaybokxon Ohanin darvozasi bilan Shayxzoda darvozasi orasida urush kelturdi, menkim koʻmak edim, urush munda boʻlgʻoch munda keldim. Gozuriston darvozasi bila Soʻzangaron darvozasi tarafidin parvo qilmaduk. Ul kuni Shayxzoda darvozasining ustidin oʻq uchida bir boʻz otliqning otini novak oʻqi bila yaxshi ottim. Oʻq bila-oʻq bordi. Bu oraliqta oncha zoʻr kelturdilarkim, Ushturgardan navohisida fasilning tubigacha keldilar. Biz munda harb va zarbqa mashgʻul, ul tarafdin tamom gʻofil: yigirma besh-yigirma olti shotu tayyor qilgʻon ekandurlarkim, har shotuning kengligi onchakim uch kishi, ikki kishi yondasha chiqa olgʻay. Etti-sekkiz yuz oʻbdon yigitlarni bu shotular bilan Gozuriston darvozasi bila Soʻzangaron darvozasining oraligʻi toʻgʻrisi pustura qoʻyub, oʻzi ul tarafdin urush solgʻon ekandur. Eli tamom bu taraf urushqa mashgʻul boʻlub, buljor xoli boʻlgʻon mahalda busqon erdin chiqib, *(93 a)* ildam kelib, bu shotularni ikki darvozaning oraligʻi Muhammad Mazid tarxonning xavlisining toʻgʻrisidin bir yoʻli-oʻq fasilgʻa qoʻyarlar.

Qoʻchbekning, Muhammadkuli qavchinning yana bir boʻlak yigitlarning buljori bu er edi. Bu yigitlar Muhammad Mazid tarxonning havlisida boʻlurlar edi. Soʻzangaron darvozasi Qaro barlosning buljori edi. Gozuriston darvozasi Shirim tagʻoyining va ogʻa-inisining va Qutluq Xoja koʻkaldoshning buljori edi.

Urush ul taraf boʻlgʻon uchun buljor eli gʻofil boʻlub qul va qulluqchi ish-kuch uchun uyiga, bozorgʻa borib tarqashib edilar. Buljor beklari bir-ikki yatim-esir bila qolib edilar.

Qoʻchbeq Muhamadquli qavchin, Shoh Soʻfi, yana bir yigit yaxshilar borib mardonaliklar qildilar. Fasil ustiga yogʻiy kishisi baʼzi chiqib edilar, baʼzi chiqmoqta edilar. Bu mazkur boʻlgʻon toʻrt kishi yugurub etib chopqulasha zarb rost ura yurib, tushurub qochurdilar. Boridin Qoʻchbek yaxshiroq bordi. Qoʻchbekning bir pisandida va namoyon ishi bu edi. Bu muhosarada ikki qatla xoʻblar iligi ishga tegdi. Qaro barlos ham Soʻzangaron darvozasi buljorida *(93 6)* yolgʻuz qolib edi, ul ham yaxshi toʻxtadi. Qutluq Xoja koʻkaldosh va Qulnazar mirzo ham buljorlarida Gozuriston darvozasida edilar. Alar ham oz kishi bila yaxshi toʻxtab, koʻndalangdin yaxshilar otquladilar. Yana bir navbat Qosimbek yigitlarni boshlab Soʻzangaron darvozasidin chiqib, oʻzbaklarni Xoja Kafshirgʻacha kavlab, bir necha oʻzbakni tushurub bosh kesib keldi. Oshliq emdi pishgan chogʻ edi, hech kim yangi oshliq kiyurmaydur edi.

Muhosara ayyomi mumtad bo‘ldi. Elga bisyor tanqisliq bo‘ldi. Anga ettikim, faqir va miskin it etini, eshak etini eya kirishtilar. Otqa bo‘g‘uzkim kam yoft bo‘ldi, daraxtlarning bargini otqa berurlar edi. Anda tajriba bo‘ldukim, bori yafroklardin tut yafrog‘i va qaroyig‘och yafrog‘i otqa sazovorroq emish. Ba’zi quruq yig‘ochlarni randa qilib, taroshasini suvg‘a ibitib otg‘a berurlar edi. Uch-to‘rt oyg‘acha Shayboqhon qo‘rg‘onning yovug‘ig‘a kelmay, iroqroqdin qo‘rgonni evrulub ko‘chub yurur edi.

Bir oxshom el g‘ofil yarim kechag‘a yovuq Feruza darvozasi tarafida kelib, naqoralar cholib suron soldilar. Men madrasa *(94 a)* da erdim. Bisyor taraddud va dag‘dag‘a bo‘ldi. Mundin so‘ng har kecha kelib, naqora cholib suron solib, g‘avg‘o qilur edilar.

Har necha atrof va javonibka elchilar va kishilar yiborildi, hech kimdin ko‘mak va madade etishmadi. Ul mahaldakim, zo‘r va quvvatimiz bor edi, hech nav’ shikast va nuqsone bo‘lmaydur edi. Ko‘mak va madad qilmadilar va mundoq mahalda xud ne hisob bila madad qilg‘aylar. Bularning umidi bila qabalda qal’adorliq qilmoqlik betaqrib ekandur.

Burung‘ilar debturlarkim, qo‘rg‘on berkitmaklikka bosh kerak, ikki qo‘l kerak. ikki but kerak: bosh sardor bo‘lg‘ay. Ikki qo‘l ikki taraftin kelur ko‘mak va madad bo‘lg‘ay. Ikki but qo‘rg‘onning suyi bila zahirasi bo‘lg‘ay. Biz bu atrof va javonibdag‘ilardin ko‘mak va madad ko‘z tutarbiz, bular xud har qaysi bir o‘zga xayolda.

Sulton Husayn mirzodek mardona va sohib tajriba podshoh bizga madad qilmay bizga ko‘ngul ko‘maklar berib, elchi yibormay, Shayboqxong‘a Kamoliddin Husayn Gozurgoxiyni muhosara vaqtida elchilikka yibordi.

Tanbal Andijondin Piskent navohisig‘a keldi. Xonni ham Ahmadbek va jami’ Tanbalning muqobalasig‘a chiqordilar. Laqlaqon *(94 6)* va Turok chorbog‘i navohisida ro‘baro‘ bo‘ldilar. Urush, turush bo‘lmay, ajrashtilar, Sulton Mahmudxon urush kishisi emas edi. Sipohiylikdin bisyor oriy edi. Tanbal bila o‘tru bo‘lg‘on chog‘ xondin bedilona aqvol va af’ol zohir bo‘lur. Ahmadbek turk kishi edi, vale mardona va davlatxoh edi. G‘arib durusht aytur, derkim, bu Tanbal ne miqdor kishidurkim, muncha dag‘dag‘a va taraddud tortarsiz. Agar ko‘zungiz ko‘rqsa, ko‘zungizni bog‘lab yurub ro‘baro‘ bo‘laling.

Vakri’i sanayi sab’a va tis’a mia*

(To‘qquz yuz etginchi (1501—1502) yil voqealari**)**

Muhosara imtidodi uzoqqa tortti. Zahira va ozuq hech tarafdin kelmadi. Ko‘mak va madad hech jonibdin etishmadi. Sipohiy va raiyat navmid bo‘lub, birar- ikirar qo‘rg‘ondin tashlab qocha kirishtilar. Shayboqxon qo‘rg‘on elining ojizligini anglab, kelib G‘ori Oshiqon navohisida tushti. Men ham Shayboqxonning ro‘baro‘yig‘a Qo‘yi Poyonda Malik Muhammad mirzoning uylariga keldim. Ushbu kunlarda Uzun Hasan Xoja Husaynkim, Jahongir mirzoning yog‘iylig‘ig‘a va Samarqandtin chiqmog‘imizg‘a ul bois bo‘lub edi, yana ne miqdor fitnavu fasod andin zohir bo‘lib edi, nechukkim burun (95 a) mazkur bo‘ldi, o‘n-o‘n besh navkari bila kelib qo‘rg‘onga kirdi. Bu kirishi xeyli mardona kirish edi. Sipohiy va shahriyg‘a usrat va tanqislig‘ ko‘prak bo‘ldi. Yovuq kishilar va mutabar kishilar o‘zini fasildin tashlab qocha kirishti. Bek otlig‘din bir Vays Shayh Vays Log‘ariy boyri edilar, qochib tushtilar. Atrof va javonibtin bilkull ma’yus bo‘lduk. Hech tarafdin umidvorlik qolmadi. Ozuq va zahira kam edi. Bo‘lg‘oni xam tugandi. Hech tarafdin ozuq va zahira kelmadi.

Bu mahalda Shayboqxon sulh so‘zini orag‘a soldi. Agar bir tarafdin umidvorlig‘ bo‘lsa edi, yo zahira bo‘lsa, sulh so‘ziga kim quloq solur edi. Zarurat bo‘ldi, sulhguna qilib, kechadin ikki pahar bo‘la yovushub edikim, Shayhzoda darvozasidin chiqildi. Volidam xonimni olib chiqtim. Yana ikki xotun kishi chiqti: biri Bichka xalifa edi, yana biri Minglik ko‘kaldosh edi. Mening egachim Xonzodabegim ushbu chiqqornda Shayboqxonning iligiga tushti. So‘g‘dning ulug‘ shohjo‘ylarig‘a qorong‘u kechada urunub, yo‘l iturub yuz tashvish bila tong otqonda Xoja Diydordin o‘tub, sunnat vaqtida (95 b) Qorbug‘ pushtasig‘a yormoshtuk. Qorbug‘ pushtasining shimolidin Xudak kentining oyog‘i bila Ilon o‘tini tuslab tebraduk. Yo‘lda borurda Qanbar Ali va Qosimbek bila ot tortishtuk. Mening otim o‘tti. Aning otining qolg‘onini boqar xayol qilib qayrildim. Tang bo‘shab ekandur, egar evruldi. Boshim bila erga yiqildim, agarchi o‘shul zamon qo‘pub otlandim, vale aqlim oxshomg‘acha qarorig‘a kelmadi. Bu olamda o‘tgan vakryi’ tush va xayoldek ko‘zumga va ko‘nglumga ko‘runur va kechar edi.

Kech namozi digar Ilon o‘tida tushub, ot o‘lturub etini shishlab, kabob qilib, otni lahza tindurub otlanduk. Tongdin burunroq Xaliliya kentiga kelib tushtuk. Xaliliyadan Dizak kelildi, ul fursatta Dizakta Xrfiz Muxammadbek do‘ldoyning o‘g‘li Tohir do‘ldoy edi. Semiz etlar va mayda etmaklar arzon, chuchuk qovunlar va yaxshi uzumlar farovon. Andoq usrattin mundoq arzonliq va andoq baliyattin mundoq amonlikka kelduk.

Vahmu usrattin amone toptuq,

Yangi jon, toza jahone toptuq.

O‘lum dag‘dag‘asi xotirdin raf’ bo‘lub, ochliq (96 a) shiddati eldin daf’ bo‘ldi. Umrumizda muncha farog‘at qilmaydur eduk. Muddatul-umr amonlig‘ va arzonlig‘ kadrini muncha bilmaydur eduk. Ishrat usrattin so‘ng, farog‘at mashakkattin keyin lazzatlikroq va yaxshiroq ko‘rinur. To‘rt-besh navbat ushmundoq shiddattin rohatqa va mashaqqattin farog‘atqa muntakil bo‘lubtur. Avvalg‘i navbat bu edi. Mundoq dushman balosidin va ochliq ibtilosidin xalos bo‘lub, amonlig‘ rohatig‘a va arzonlig‘ farog‘atig‘a etushtuk. Uch-to‘rt kun Dizakta istirohat qilduk. Andin so‘ng O‘ratepa sari azimat qilduk. Pashog‘ar bir nima yo‘ldin qaqasroqtur, chun muddati anda bo‘lub edim, o‘tub borurda borib ani sayr qildim.

Pashog‘arning qo‘rg‘onida otunkim, muddati madid edi, mening onam xonimg‘a mulozamat qilur edi, bu navbat uloqsizliktin Samarqandta qolib edi, uchray tushti, ko‘rushtum, so‘rdum. Samarqandtin bu erga yayoq kelibtur. Mening onam xonimning singli Xo‘b Nigorxonim olami foniyni vido’ qilg‘on ekandur. O‘ratepada xonimg‘a va menga eshitturdilar. Mening otamning onasi xam Andijonda vafot (96 b) qilg‘on ekandur, ani ham munda eshitturdilar.

Xonim xon bobom shunqor bo‘lg‘oli onalari, inilari, singillarinikim, Shohbegim va Sulton Mahmudxon va Sulton Nigor xonim va Davlat Sultonxonim bo‘lg‘aylar, ko‘rmaydurlar edi. Muforaqat imtidodi o‘n uch-o‘n to‘rt yilg‘a tortib edi, tuqqonlarni ko‘rgali Toshkandg‘a mutavajjih bo‘ldilar.

Men Muxammad Husayn mirzo bila so‘zlashib, O‘ratepaning kentlaridin Dahkat degan erda qishlamoq bo‘ldum. Borib urukni Dahkatda qo‘yub, bir necha kundin so‘ng Shohbegimni va xon dodamni va xon urug‘-qayashni ko‘rgali men xam Toshkand azimati qildim. Borib Shohbegim va xon dodamg‘a mulozamat qilib, bir necha kun anda bo‘ldum. Mening onamning tuqqon egachisi Mexr Nigorxonim ham Samarqandtin keldilar. Mening onam xonim behuzur bo‘ldilar, xeyli yomon behuzurliq edi. Mahkam muxotara o‘tkardilar.

Hazrati Xojago Xoja Samarqandtin chiqib kelib, Farkatta o‘lturub edilar. Farkatqa borib Xojani ko‘rdum. Umidvor erdimki, xon dodam rioyat va inoyat maqomida bo‘lub, viloyat va pargana bergaylar. O‘ratepani va’da qildilar. Muhammad Husayn mirzo (97 a) bermadi. Bilmon, o‘zlukidin bermadimu, yo yuqqoridin ishorat bo‘ldimu?

Necha kundin keyin Dahkat O‘ratepaning ko‘hpoya kentlaridindur, ulug‘ tog‘ning tubida tushubtur, bu tog‘din o‘tgach Mascho bo‘lur. Eli agarchi sort va dehnishindur, vale atrokdek gala va ramaliq ellardur. Dahkatning qo‘yini qirq ming

chenarlar edi. Bu kentta raoyoning uylariga tushtuk. Men bir kalontarining uyiga tushtim, kari kishi edi, oltmish-etmishda bor edi, vale onasi hanuz bor edi. Xeyli umr topqon xotun edi, yuz o‘n bir yoshta edi. Temurbek Hindustong‘a kirganda bu xotunning uruq-qayoshidin biri ul cherikka borib ekandur. Ul xotirida bor edi, hikoyat qilur edi. Bir Dahkatda ushbu xotunning o‘zidin tuqqon va nabira va qiz nabira va nabirayi nabira to‘kson olti kishi hozir edi. O‘lganlari bila ikki yuz hisob qilurlar edi. Nabirasining nabirasi bir yigit yigirma besh-yigirma olti yoshlar, qop-qora saqolliq yigit edi.

Dahkatda ekanda Dahkatning gird va navohisidag‘i tog‘larni hamisha yayoq yurub, sayr qilur erdim. Aksar yalang oyoq (97 6) yurur erdim. Yalang oyoq ko‘p yurgandin oyoqlarim andoq bo‘lub edikim, tog‘ va tosh tafovut qilmas edi. Ushul sayr asnosida bir kun namozi digar bilan namozi shom orasida bir inichka nomushaxxas yo‘l bila bir o‘y tushub boradur edi. Men dedimkim, bu yo‘l qayong‘a borur ekin? O‘yg‘a ko‘z soling, o‘yni iturmang, to yo‘lning qay sari chiqari ma’lum bo‘lg‘ay. Xoja Asadulloh zarofate qildi, dedikim: «**G**ov gum shavad, chi kor kunem?»

Ushbu kish sipoxhiylardin ba’zisi bizning bila qazoqliqlarda yuruy olmay, Andijong‘a bormokqa ruxsat tiladilar. Qosimbek mubolag‘alar bilan arzg‘a etkurdikim, chun bu kishi boradur, Jahongir mirzog‘a maxsusona o‘z kiyganingizni yiboring. Bir os bo‘rkumni yibordim. Qosimbek yana mubolag‘a qildikim, Tanbalg‘a xam bir nima yiborsangiz ne bo‘lg‘ay? Agarchi rozi emas erdim, Qosimbekning mubolag‘asi jihatidin No‘yon ko‘kaldoshning bir o‘guq yassi qilichinikim, Samarqandta o‘zi uchun yasatib edi, Tanbalg‘a yiborildi. Mening boshimg‘a tekkan qilich ushbu qilich-o‘q edi, nechukkim kelur yilning vaqoyiida mazkur bo‘lg‘usidur.

Necha kundin so‘ng mening ulug‘ onam Esan Davlat (98 a) begimkim, men Samarqandtin chiqqonda qolib edilar, Samarqandta qolg‘on ko‘ch-urug‘ va och va oruq bila keldilar. Ushbu qish o‘rtasida Shayboniyxon Xo‘jand suyini muz bila kechib, Shohruxiya va Piskent navohisini chopti. Xabar kelgach, kishimizning ozlig‘ig‘a boqmay, chopa otlanduq. Xo‘jandning quyig‘i kentla-ri Hashtiyak to‘g‘risi bila mutavajjih bo‘lduk. Mahkam zarb sovuq edi. Bu navohida Hodarvesh eli o‘ksumas, hamisha tund qo‘par. Ul martabada sovuq erdikim, o‘shul ikki-uch kunda ikki-uch kishi bu orada sovuqning shiddatidin o‘lub edi. Manga g‘uslg‘a ehtiyoj edi. Bir ariq suyidakim, yoqalari qalin muz to‘ngub edi, o‘rtasi suvning tezligi jihatidin yax bog‘lamaydur edi, bu suvg‘a kirib g‘usl qildim. O‘n olti qatla suvg‘a cho‘mdum. Suvning sovuqlug‘i xeyli ta’sir qildi.

Tonglasi Xo‘jand suyini Xoslar to‘g‘risidin muz ustidin o‘ttuk. Suvdin o‘tub tunqatib, Piskentta kelduk. Shayboqxon xud Shohruxiya navohisini-o‘q chopib yong‘ondur. Ul fursatta Piskent Mullo Haydarning o‘g‘li Abdulmannonda edi. Abdulmannondin kichikrak Mo‘min otliq bir yaramas va parishon o‘g‘li men Samarkandta ekanda mening qoshimg‘a kelib edi, filjumla rioyat qilib erdim. Bilmon No‘yon ko‘kaldosh Samarqandta (98 b) aning bila ne tavr yomon maosh qilur, bu ... kiyna saxlab ekandur. O‘zbak chopg‘unchisining yonilg‘on xabari kelgach, xon qoshig‘a kishi yiboribdur.

Piskenttin ko‘chub, Ohangaron kentlarida uch-to‘rt kun tavaqquf qilduk. Samarqanddag‘i oshnoliq bila Mullo Haydarning o‘g‘li Mo‘min No‘yon ko‘kaltoshni va Ahmad Qosimni, yana ba’zilarni og‘izlag‘oni chorlar, menkim Piskenttin ko‘chtum, bu jam’ Piskentta qoldilar. Bu jamoatka bir jar yoqasida suhbat berur. Biz kelib Ohangaron kentlaridin Somsiyrak degan kentga tushtuk. Tonglasi xabar keldikim, No‘yon ko‘kaldosh jardin mastliqta yiqilib o‘libtur. Xaqnazarnikim, No‘yonning tuqqon tag‘oyisi edi, yana bir jam’ bila yiborildi, borib No‘yonning yiqilg‘on eridin topib, ehtiyot qilib, No‘yonni Piskentta tufroqqa topshurub keldilar. Bular suhbat tutqan erdin bir o‘q otimi bir baland jarning ostida No‘yonning o‘lugini topibdurlar. Ba’zig‘a gumon bo‘ldukim, Samarqanddag‘i kiynani saxlab, Mo‘min No‘yong‘a qasd qildi. Tahqiqini kishi bilmadi. Manga g‘arib ta’sir qildi, kam kishining favtig‘a muncha mutaassir bo‘lub erdim. Bir hafta-o‘n kungacha hamisha *(99 a)* yig‘lardim. Favtining tarixi «favt shud No‘yon» topildi.

Necha kundin so‘ng yonib Dahkatga keldim. Yoz bo‘la Shayboqxonning O‘ratepa ustiga kelur xabari bo‘ldi. Dahkat tuz er uchun Obburdan doboni bila Mascho ko‘histonig‘a oshtuk. Maschoning quyig‘i kenti Obburdandur. Bu Obburdandin quyiroq bir chashma tushubtur, bu chashma boshida mazoredur. Ushbu chashmadin yuqqori Mascho doxilidur. Quyi Palg‘arg‘a taalluqdur. Ushbu chashma boshida, chashma yoqasidag‘i toshida qazib, bu uch baytni sabt ettim:

Shunidamki, Jamshidi farruxsirisht
Ba sarchashmae bar sange navisht:
«Bar in chashma chun mo base dam zadand,
Biraftand to chashm barham zadand.
Giriftem olam ba mardiyu zo‘r,
Va lekin naburdem bo xud ba go‘r».

Ul ko‘histonda bu rasmdurkim, toshqa qazib abyot va nimalar bitirlar. Ushbu Maschoda ekanda Mullo Hijriy shoir Hisor tarafidin kelib mulozamat qildi. Bu matla’ni o‘shul ayyomda aytib erdim:

Takalluf har necha suratta bo‘lsa ondin ortuqsen,
Seni jon derlar, ammo betakalluf jondin ortuqsen.

Shayboqxon O‘ratepaning gird va navohisig‘a kelib, bir pora buzuqchiliq qilib yondi. Shayboqxon O‘ratepaning *(99 b)* ustida ekanda kishimizning ozlig‘ig‘a va yaroqsizlig‘ig‘a boqmay, Maschoda uruqni qo‘yub, Obburdan dobonidin oshib Dahkat navohisig‘a keldukkim, kecha erta yovuq sig‘inib qopug‘a kelgan ishni taqsir qilmag‘aybiz. Shayboqxon bot-o‘q yondi.

Yana dobon oshib Maschog‘a kelduk. Xotirg‘a kechtikim, mundog‘ tog‘din tog‘ka aloxon va alomon, viloyatimiz yo‘q, erimiz yo‘q, turmak betaqribdur, xon qoshig‘a Toshkandga-o‘q boraling. Qosimbek bu yurumoqqa rizo bo‘lmadi. Qorabuloqda uch-to‘rt mo‘g‘ulni zabt va siyosat uchun o‘lturub edi, nechukkim mazkur bo‘ldi. G‘olibo, o‘shul jihatidin bormokka taraddud qildi. Har necha mubolag‘a qilduq bo‘lmadi. Og‘a-ini va tavobi’ va lavohiqi bila Hisorg‘a tortti.

Biz Obburdan ko‘tali bila oshib, xon qoshig‘a Toshkandga mutavajjih bo‘lduk. Ushbu ayyomda Tanbal cherik tortib Ohangaron julgasiga keldi. Cherik ustida Muhammad dug‘latkim, Muhammad Hisoriyg‘a mashhur edi, yana inisi Sulton Husayn dug‘lat, Qanbar Ali salloh muttafiq bo‘lub Tanbalg‘a qasd qilurlar. Bu muhimni Tanbalg‘a sezirgach, tura olmadilar, xon qoshig‘a qochib keldilar.

Bizga kurbon iydi Shohruxiyada bo‘ldi. Betavaqquf o‘tub, xon qoshig‘a Toshkandga bordim. Bu ruboiyni aytib edim, ma’mul qofiyasida taraddudim bor edi, ul mahalda she’r *(100 a)* mustalaqotig‘a muncha tatabbu’ kilmaydur edim, xon xushtab’ kishi edi, she’r aytur edi, agarchi saru somonliq g‘azali kamroq edi, bu ruboiyni xong‘a o‘tkarib, taraddudimni arz qildim. Ko‘ngul ting‘udek shofiy javob topmadim. G‘olibo, she’r mustalahitig‘a kamroq tatabbu’ qilg‘ondurlar. Ruboiy budur:

Yod etmas emish kishini mehnatta kishi,
Shod etmas emish ko‘ngulni gurbatta kishi.
Ko‘nglum bu g‘aribliqta shod o‘lmadi hech,
G‘urbatta sevunmas emish, albatta, kishi.

So‘ngra ma’lum bo‘ldikim, turkiy lafzida mahal iqtizosi bila **to** va **dol** yana **g‘ayn** va **qof** va **kof** bir-birlari bila mubaddal bo‘lurlar emish.

Bir necha kundin so‘ng Tanbal O‘ratepaning ustiga keldi. Bu xabar kelgach xon Toshkandtin cherik otlandi. Piskent bila Somsiyrakning orasida barong‘or va javong‘orni yasol yasab erdim, ko‘rdilar. Mo‘g‘ul dasturi bila tug‘ bog‘ladilar. Xon ottin tushti. To‘qquz tug‘ni xonning olida turg‘uzub, bir mo‘g‘ul bir o‘yning o‘rta iligiga bir uzun oq bo‘zni bog‘lab, iligiga tutubdur. Yana uch parcha uzun bo‘zni uch tug‘ning tutasidin kuyiroq bog‘lab, tug‘ning yig‘ochining ostidin olib kelturub, bir bo‘zning uchini xon bosib turdi. Yana bir tuqqa bog‘lag‘on bo‘zning uchini men bosib turdum. Yana bir bo‘zning uchini Sulton Muhammad Xonika. *(100 b)* Ul mo‘g‘ul bo‘z bog‘lag‘on o‘yning o‘rta iligini iligiga olib, mo‘g‘ulcha nimalar deb tuqqa boqib ishorat kiladur, xon va tamom turg‘onlar tug‘ sorig‘a kimizlar sochadurlar. Tamom nafirlarni va naqoralarni bir yo‘li chaladurlar. Bo‘lg‘on yasolda turg‘on cherik eli bir yo‘li suron soladurlar. Uch navbat ushmundoq qiladurlar. Andin so‘ng otlanib suron solib ushmuncha cherik davrin chopardurlar. Mo‘g‘ul orasida Chingizxonning tuzuki holog‘acha Chingizxon yasab qo‘ygandek-o‘ktur.

Barong‘or barong‘orda, javong‘ar javong‘arda, g‘ul g‘ulda, harkim ota-otasidin qolg‘an erida-o‘q turar, barong‘or bila javong‘orda har kimning e’tibori ko‘praktur, uch sarroq turarlar.

Barong‘orda charosi bila bekchik urug‘ining hamisha uchka chiqmoq talashlari bor. Ul fursatta charosning tuman begisi Qashka Mahmud edi, xeyli mardona yigit edi. Bekchik tumaniningkim, tumanga-o‘q mashhurdur, tuman begisi Ayyub Ya’qub edi, uchka chiqmoq uchun urushtilar. Bir-birlariga qilichlar sug‘urushtilar. Oxir, g‘olibo, mundoq qaror toptikim, chargada birisi yuqqori turg‘ay, yasolda yana biri uchka chiqqay. Tonglasig‘a Somsiyrak navohisini charga solib ovladilar. Kelib Turok chorbog‘ig‘a tushuldi. *(101 a)* Ul g‘azalikim tugattim, ushbu kun ushbu yurtta tugattim. U tugangan g‘azal budur:

Jonimdin o‘zga eri vafodor topmadim,
Ko‘nglumdin o‘zga mahrami asror topmadim.

Bu g‘azal olti bayt turur. Mundin so‘ng g‘azalkim tugandi, o‘shul tartib bila-o‘q bitildi.

Mundin ko‘ch-bako‘ch Xo‘jand daryosining yoqasig‘a keldilar. Bir kuni sayr tariqi bila suvdin o‘tub, osh pishurub, yigitlarni va chuhralarni sho‘xluqqa solduk. Ushbu kun mening takbandimning oltun qullobini

o‘g‘urladilar. Tonglasig‘a-o‘q Xonkuli Bayonquli bila Sulton Muhammad Vays qochib Tanbalg‘a bordilar. Barchag‘a gumon bo‘ldukim, bu harakat bulardin sodir bo‘lubtur, agarchi tahqiq bo‘lmadi. Ahmad Qosim ko‘hbur ham ijozat tilab O‘ratepaga bordi. Ul ham ushbu borg‘on bila kelmadi. Tanbalg‘a bordi.

Vaqoi’i sanayi samon va tis’a mia*

()

Xonning bu yurushi befoydaroq yurush edi qo‘rg‘on olmoq va yog‘iy bosmoq yo‘q: bordilar, keldilar. Bu muddattakim, Toshkandta edim, xeyli qalloshliq va xorlik tortildi, viloyat yo‘q, viloyat umidvorlig‘i yo‘q, navkar aksar tarqadi; ma’dudikim, qolib edi, qallloshliqtin mening bila yuruy olmas edilar. Xon dodamning eshigiga borsam, gohi bir kishi bila, gohi ikki kishi bila borur erdim, vale yaxshilig‘i bu edikim, yot emas edilar, tuqqon edilar. *(101 b)* Xon dodamg‘a ko‘runush qilib, Shohbegim qoshig‘a kelur edim. O‘z uyimdek bosh yalang, oyoq yalang kirar erdim. Oxir mundoq sargardonliqtin va bu nav’ bexonumonliqtin jong‘a ettim. Dedimkim, mundoq dushvorliq bila tirilguncha, bosh olib yitsam yaxshi. Bu nav’ xorliq va zorliq bila el bilguncha oyog‘im etgancha ketsam yaxshi. Xitoyg‘a bormoqni jazm qilib, bosh olib ketmakka azm qildim. Kichiklikdin beri Xitoy sarig‘a xavasim bor edi. Vale saltanat va aloyiq jihatidin muyassar bo‘lmas edi. Saltanat xud bordi. Onam ham onalarig‘a, inilarig‘a qo‘shuldilar. Sayr mavoni’i raf’ bo‘ldi, ul dag‘dag‘alar daf’ bo‘ldi. Xoja Abulmakorimning tavassuti bila bu so‘zni orag‘a soldimkim, Shayboqxondek g‘anim paydo bo‘lubtur, muning zarari turkka va mo‘g‘ulg‘a musovidur. Muning fikrini hololiqtakim, ulusni hanuz yaxshi bosmaydur va ko‘p ulg‘aymaydur, qilmoqlik vojibdur. Nechukkim debturlar:

Imro‘z bikush chu metavon kusht,
Otash chu baland shud jahon so‘xt.
Magzorki zih kunad kamonro,
Dushman chu ba tir metavon do‘xt.

Kichik xon dodam ham yigirma to‘rt-yigirma besh yildurkim, muloqot qilmaydurlar, men ham ularni ko‘rgan emasman. Bo‘la olg‘aymukim, men borsam, ham kichik xon dodamni ko‘rsam, ham muloqot qilmoqqa vosita va soyi’ bo‘lsam. G‘arazim bu erdikim, bu bahona bila bu oradin *(102 a)* chiqsam, Mo‘g‘uliston va Turfong‘a borg‘onda xud hech monii va dag‘dag‘a qolmas, o‘z jilovim o‘zumning iligimda bo‘lur. Bu xayolimdin hech kishi

sohib vuquf emas edi, kishini sohib vuquf ham qilib boʻlmas edi. Ne jihattinkim, onamgʻa xud mumkin emas erdikim, mundoq soʻzlarni ayta boʻlgʻay. Yana bir necha ulugʻ-kichik gird va goʻshamda boʻlurlar edi. Oʻzga umidvorliklar bila manga irashib sargardonliq tortib yururlar, alargʻa ham mundoq soʻzlarni aytmoqning hech lutfi yoʻq edi. Xoja Abulmakorim Shoh begimga va xon dodamga bu soʻzni aytqoch, alardin rizo ne fahm boʻlur. Yana xotirlarigʻa kecharkim, rioyat topmogʻondin magar ruxsat tilaydurman. Bu jihattin nomus qilib ruxsatta andak taammul qildilar.

Ushbu fursatta kichik xon dodamdin bir kishi keldikim, tahqiq kichik xon keladur. Bu xayol ham boʻlmadi. Yana bir kishi kelib, kichik xonning yaqin etganining xabarini aytqoch, Shohbegim va kichik xon dodamning singillari Sulton Nigorxonim va Davlat Sultonxonim va men va Sulton Muhammad Xonika va Mirzoxon, borcha kichik xon dodamgʻa oʻtru chiqtuk. Toshkand bila Sayramning orasida Yagʻmo degan kent va yana bir necha kentginalar bor. Ibrohim ota va Ishoq otaning qabri andadur, bu kentlargʻacha borildi. Kichik xon dodamning bu zamon kelurini *(1026)* tahqiq bilmay holidin surʼat bila otlanib edim. Bayakbor xon uchray-oʻq tushtilar. Ilgari yurudum, men tushganda-oʻq kichik xon dodam voqif boʻldi, xeyli iztirobta boʻldi. Gʻolibo, andoq hayoli bor ekandurkim, bir erda tushub oʻlturub, mening bila taʼzim bila koʻrushgaylar. Evuq etishib tushtum, mahal ul taqozo qilmadi, yukungucha fursat ham boʻlmadi, yukunub borib koʻrushtum. Iztirob va infiolda boʻlub, filhol Sulton Saʼidxon bila Boboxon Sultonni buyurdilarkim, tushub mening bila yukunub koʻrushgaylar. Xonning oʻgʻlonlaridin ushbu ikki sulton-oʻq kelib edi, oʻn uch-oʻn toʻrt yoshda boʻlgʻoylar edi. Bu sultonlar bila koʻrushub otlanib, Shoxbegim qoshigʻa kelduk. Ulturub oʻtgan-kechgan kayfiyat va holottin yarim kechagacha oʻlturub aytishtilar. Tonglasi kichik xon dodam manga moʻgʻulcha rasmliq bosh-oyoq va koʻrini va egarlik xossa otini inoyat kildi. Maftunluq moʻgʻuliy boʻrk va sonchma tikkan xitoyi atlas toʻn va xitoyi koʻr, burungʻi rasmliq toshi chintoiy bila chintoiyni soʻl sari, yana uch-toʻrt nima xotun kishining yoqosigʻa osar anbardon va haritasidek nimalar osibturlar, soʻng sarida ham ushmundoq uch-toʻrt nima osibturlar. Ul erdin Toshkand sori mutavajjih boʻldilar.

(103 a) Ulugʻ xon dodam ham Toshkandtin uch-toʻrt yigʻoch yoʻl oʻtru chiqib keldi. Bir erda shomiyonalar tikib, ulugʻ xon oʻlturdi. Kichik xon roʻbaroʻdin keladur edi. Yovuq etgach, xonning soʻl qoʻli bila keyindin evrulub kelib, xonning olida tushub keldi. Koʻrushur erga etishib, toʻqquz

qatla yukunub kelib koʻrushti. Ulugʻ xon ham kichik xon yaqin etgach, qoʻpub koʻrushtilar, gʻalaba quchushub turdilar. Yongʻonda ham kichik xon toʻqquz qatla yukundi. Tortiq tortqonda ham qalin yukundi. Andin soʻng kelib oʻlturdilar. Kichik xonning kishilari tamom moʻgʻulcha yasanib edilar: moʻgʻulcha boʻrklar, xitoyi atlas va sonchma tikkan toʻnlar va moʻgʻulcha yashil sagʻriliq sokdoqlar va egarlar va moʻgʻuliy otlar va tavri gʻayri mukarrar zeb bila keldi.

Kichik xon ozroq kishi bila kelib edi: mingdin koʻproq, ikki mingdin ozroq boʻlgʻay edi. Kichik xon dodam gʻarib atvorliq kishi edi, qilichigʻa mahkam erklik va mardona kishi edi. Bu aslihadin qilichka koʻprak mu'takid edi. Der edikim, shashpar va piyoziy va kistan va tabarzin va boltukim bor, tegsa bir eri korgardur, qilich agar tegsa, boshdin-oyogʻi korgardur, kesar. Qilichini hargiz oʻzidin ayirmas edi: yo belida edi, *(103 b)* yo iligida. Yoqa erda ulgʻoygʻon uchun bir nima rustoyiroq durushtgoʻyroq edi. Ushbu moʻgʻulcha zeb bilakim, mazkur boʻldi, kichik xon dodam bila keldim. Xoja Abulmakorim ulugʻ xon dodam bila edi, meni tonimaydur, soʻrubturkim, bular qaysi sultondur? Aytqondin soʻng tanibtur.

Toshkandga kelib bot-oʻq Sulton Ahmad Tanbalning ustiga Andijongʻa cherik torttilar. Kan-dirlik dobonining yoʻli bila mutavajjih boʻldilar. Ohangaron julgasi eta kichik xonni va meni ilgarrak ayirdilar. Dobondin oshib Zirqon va Karnon navohisida ikki xon qatildilar. Karnon navoxiysida bir kun dim koʻrdilar, che-riklarini oʻttuz ming chenadilar.

Ilgaridin xabar kela boshladikim, Tanbal ham cherikini yigʻib Axsigʻa kelibtur. Xonlar mashvarat qilib, ra'ylari munga qaror toptikim, manga bir pora cherik qoʻshqaylar, Xoʻjand suyini oʻtub, Oʻsh va Oʻzgand sori borib, orqasigʻa evrulgaymen. Soʻzni munga qoʻyub, Ayyub Bekchikni tumani bila, Jon Hasan borinni borinlari bila, Muhammad Hisoriy dugʻlatni, Sulton Husayn dugʻlatni, Sulton Ahmad mirzo dugʻlatni oʻzlarini, Dugʻlat tumani bularda emas edi, Qanbar Alini va Sorigʻbosh mirzo itarchini cherik dorugʻayi qilib manga koʻshtilar. Karnondin xonlardin ay-rilib, Sakon navohisidin Xoʻjand suyini sol bila kechib, Xoʻqon *(104 a)* oʻrchini bila oʻtub, Kuboni bosturub, Olayluq oʻrchini bila Oʻsh ustiga ilgʻaduk. Sahar vaqti Oʻsh qoʻrgʻonigʻa gʻofillikta etishtuk. Oʻsh eli chora qila olmadilar, Oʻshni topshurdilar. Bittab' viloyat eli bizni koʻp tilar edilar. Tanbalning qoʻrqunchidin va bizning yiroqligʻimizdin choralarini topa olmaslar edi. Oʻshqa kelib kirgach, Andijonning sharq va janubidagʻi togʻ va tuz el va uluslari tamom kirdilar. Oʻzgandnikim burun Fargʻonaning poytaxti ul

ekondur, yaxshi qo‘rg‘oni bor, sarhadta voqi’ bo‘lubtur. Eli bizning qullug‘imizni qabul qilib, kishi yiborib, manga kirdilar. Necha kundin so‘ng Marg‘inon eli ham dorug‘asini urub qavlab, manga kirdilar. Xo‘jand suyining Andijon tarafidag‘i qo‘rg‘onlardin bir Andijondin o‘zga tamom kirdilar. Bu ayyomda bovujudkim mundoq qo‘rg‘onlar bizga kirdi va viloyatta mundoq oz-og‘loq urush-murush bo‘lur, vale hech jonibtin g‘olibiyat va mag‘lubiyat mushaxxas va ma’lum bo‘lmas, chun Andijon tarafidag‘i el va ulus *(104 b)* va qo‘rg‘on va viloyat aksar manga kirdilar, Andijonning eli ham bittab’ meni tilar edilar, vale choralarin topa olmaslar edi, xotirg‘a ettikim, bir kecha Andijonning yovug‘ig‘a borib, kishi kiyurub, xoja va arboblari bila so‘zlashsak, ehtimoli borkim, bizni bir tarafdin kiyurgaylar. Bu xayol bila O‘shdin otlanib, yarim kecha Andijonning bir kuro‘hida Childuxtaron ro‘baro‘yig‘a kelduq, Qanbar Alibek va yana ba’zi beklarni ilgarrak yiborildikim, inchkalik bila qo‘rg‘ong‘a kishi kiyurub xoja va arbob bila so‘zlashgaylar. Biz yiborg‘on beklarning intizorida ot ustida-o‘q turub edik, ba’zi urgudamakta, ba’zi xobolud, kechaning uch pahari bo‘lg‘oy edi, bayakbor tablboz uni va suron chiqti. Yog‘iyning ko‘pini, ozini bilmay, g‘ofil va uyquluq el bir yo‘li-o‘q bir-biriga boqmay duvurlab qocha berdilar. Men elni tiyguncha fursat ham bo‘lmadi. Eg‘iy sori-o‘q yurudum. Mirshoh qavchin, Bobo Sherzod va Do‘st Nosir mening bila-o‘q tebradilar. Biz to‘rt kishidin o‘zga jami’ el qochmokka-o‘q yuz qo‘ydilar. Ozroqcha yonib erdimkim, bu dorin-g‘onlar o‘q ko‘yub, suron solib, etishib keldilar. Bir qashqa otliq kishi manga yaqin sig‘inib keldi. Otini o‘qladim, yumolanib bordi. Bir nima bosilg‘ondek *(105 a)* bo‘ldilar.

Mening bila bo‘lg‘on uch kishi dedilarkim, qorong‘u kecha yog‘iyning ko‘pi-ozi ma’lum va mushaxxas emas. Bo‘lg‘on cherik eli tamom kettilar, biz to‘rt kishidin ne miqdor mutazarrir bo‘lg‘aylar, borib bu duramagan elga etib, urushmoq kerak. Qatrab elga etib, urub, qamchilab, harchand qilib, el tiyilmadi. Yana bu to‘rt kishi bila yonib-o‘q qo‘yduq ozroqcha to‘xtadilar. Chun bir-ikki navbat ko‘rdilar, biz uch-to‘rt kishi, besh emasbiz, yana elni quvloqa va tushurmaqqa mashg‘ul bo‘ldilar. Ushbu dastur bila uch-to‘rt qatla borib elni tiy-dim. El tiyilmog‘och, yana ushbu uch kishi bila yonib-o‘q qo‘pub, g‘animni yondurdum. Ikki-uch kuro‘hg‘acha elni Harobuk va Pashomunning ro‘baro‘yidagi pushtag‘acha quvlay keldilar. Pushtag‘a etganda, Muhammad Ali Mubashshir uchradi. Men dedimkim, bu oz kishidur, turub ot solaling. Turub ot solduq irisha turub krldilar. Parishon

boʻlgʻon el ul tarafdin-bu tarafdin yigʻilib keldilar. Baʼzi oʻbdon-oʻbdon yigitlar ushbu doritqon bila rost Oʻshka boribturlar.

Bu kayfiyat mundoq ekandurkim, Ayyub Bekchikning tumanidin bir necha moʻgʻul Oʻshdin bizdin ayrilib qazoqlikka Andijonning girdigʻa kelgan ekandurlar. Bizning cherikning gʻavgʻosin eshitib, inchkalik bila ilgarrak kelib oʻrondashurlar. Bu oʻron ikki navʼ boʻlur: *(105 6)* ulkim, har qavmning oʻroni bor, nechukkim, baʼzi kavmning oʻroni «durdona»dur va baʼzining «toʻqboy», baʼzining «lulu»; yana bir tamom cherikka ish mahalida ikki lafzni oʻron qoʻyarlarkim, ish vaqtida uchrashqonda, biri bir lafzni aytqonda yana biri ul maʼhud lafzni aytqay, to bu tariq bila el yogʻiydin ayrilgʻay va oʻz kishisini yotdin farq qilgʻay. Ul yurushta maʼhud oʻron alfozi «Toshkand» bila «Sayram» edi. «Toshkand» desa, «Sayram» deyilgay, «Sayram» desa «Toshkand». Bu orada — shoʻrda Xoja Muhammad Ali ilgarrak ekandur. Moʻgʻullar: Toshkand, Toshkand deb kelurlar. Xoja Muhammad Ali sirt kishi iztirobta boʻlur, muqobalada ul ham «Toshkand, Toshkand» der. Moʻgʻullar yogʻiy kishisi xayol qilib suron solib, tablboz cholib oʻq koʻyarlar. Ushbu tariq gʻalat gʻavgʻo bila turmab parishon boʻlduk.

Ul qilgʻon xayol boʻlmadi. Yana yonib Oʻshka kelduk. Besh-olti kundin soʻng togʻ va tuz va qoʻrgʻon manga ruju' kilgʻonidin Tanbal va tavobii bedil va bepoy boʻlub, cherigi va eli uchar-toʻrtar toqqa va tuzga qocha kirishtilar. Baʼzi aning ichidin kelganlar dedilarkim, Tanbalning ishi buzulmoqgʻa etibdur. Ushbu uch-toʻrt kunda tahqiq buzulub yongʻusidur. Bu xabarlar kelgach, Andijon ustiga otlanduk.

Andijon qoʻrgʻonida Tanbalning kichik inisi Sulton Muhammad Kalpoʻk edi, Tutluq yoʻli bila kelib, Andijonning janub tarafigʻa Xoqongʻa *(106 a)* namozi peshinda chopqun qoʻyuldi. Oʻzum ham chopqunchining keyincha yurub, Pushtayi Ayshning Xoqon tarafidagʻi domanasiga keldim. Qorovuldin xabar keldikim, Sulton Muhammad Kalpoʻk boʻlgʻon kishisi bila mahalla va bogʻottin toshqari Pushtayi Ayshning domanasigʻa chiqibtur. Chopqunchi hanuz yigʻilmaydur edi. Chopqunchining yigʻilurigʻa boqmay betavaqquf yogʻiy sari tez-oʻq tebradim. Kalpoʻkning kishisi besh yuzdin koʻproq boʻlgʻay edi. Agarchi bizning kishimiz andin koʻpraq edi, vale cherik eli chopqungʻa tarqab edi. Roʻbaroʻ boʻlgʻon mahalda oʻshancha-oʻq boʻlgʻay eduk. Yasol va tartibni mulohaza kilmay, jilavrez-oʻq gʻanim sari mutavvajjih boʻlduk. Yovuq etgach, toʻxtay olmadi. Bir-ikki qilich olishgʻuncha ham boʻlmadi, qocha berdi. Kishisini Xoqon darvozasining

yovug‘ig‘acha tushara bordilar. Yog‘iyni bosib mahallaning yoqasi Xoja Kattag‘a etganda namozi shom bo‘lub edi, tez-o‘q darvozag‘a etar xayolim bor edi.

Ulug‘-qari tajribaliq beklar Nosirbek Do‘stbekning otasi, Qanbar Alibek arzg‘a tegurdilarkim, kech bo‘lubtur, qorong‘uda qo‘rg‘ong‘a yaqin sig‘inib bormoq behisobdur, keyinrak tortib tushaling, tongla ne choralari bordur, qo‘rg‘onni berurlar. Bu tajribaliq beklarning so‘ziga kirib, mahallotning yoqasidin- *(106 b)* o‘q yonduq. Agar qo‘rg‘on eshigiga borsoq ekandur, beshak va shubha qo‘rg‘on ilikka kirar ekandur. Namozi xuftan edi, kelib Xoqon arig‘idin o‘tub, Raboti Ro‘zaq kentining yonig‘a tushuldi.

Bovujudkim, Tanbalning buzulub, yonib Andijong‘a kelur xabari bor edi, betajribalikdin g‘aflate bo‘ldi. Xoqon arig‘idek berk arig‘ning yoqasi berqilib tushmay arig‘din o‘tub kelib, Raboti Ro‘zak kentining yonig‘a tub-tuz erga tushuldi. Qorovul yo‘q, jangdovul yo‘q, g‘ofil yotilib edi. Tong boshida el chuchuk uyquda erdikim, Qanbar Alibek qatrab qichqirib ayttikim, yog‘iy etti, ko‘pung. Ushmuncha deb, lahza tavaqquf qilmay o‘ta chiqti, yonmadi. Men hamisha, omonliqda ham, to‘n, ukuvvoq chig‘ormoi-o‘q takiya qilur erdim. Qo‘pqoch-o‘q qilich sokdog‘ni bog‘lab filhol otlandim. Tug‘chi tug‘ bog‘lag‘ucha fursat bo‘lmadi, tug‘ni iligiga olib-o‘q otlandi. Yog‘iy keladurgan sori-o‘q mutavajjih bo‘lduq. Ul otlang‘onda o‘n-o‘n besh kishi hamroh edi. Bir o‘q otimi kelib edukkim, yog‘iyning chopqunchisig‘a ettuk. Bu holatta mening bila o‘ncha kishi bo‘lg‘ay edi. Ildam yurub etib o‘q ko‘yub, ilgarigi kishisini olg‘on bila tebraduk. Yana bir o‘q otimi kavlab borib edukkim, g‘ulig‘a ettuk.

Sulton Ahmad Tanbal yuzcha chog‘liq kishi bila *(107 a)* to‘xtab turubdur. Tanbal o‘zi yana bir kishi bila yasolidin eshiqliq tuvurluk ilgarrak ur-ur deb turubdur, vale eli aksar yonlarini berib, qochay-qochmay degandek etib turubdurlar.

Ushbu zamonda mening bila uch kishi qolib edi: bir Do‘st Nosir, yana Mirzo Quli ko‘kaldosh, yana Karimdod, Xudoydod turkman, bir o‘qkim shastimda edi, Tanbalning duvulg‘asig‘a o‘q ottim, yana sog‘doqqa ilik elittim, xon dodam bir sarsabz go‘shagir berib edi, ul chiqdi, toshlag‘ali hayfim keldi, yana sog‘doqqa solg‘ucha ikki o‘q otkuncha fursat bo‘ldi ekin. Yana bir o‘kni havlilab ilgarrak yurudum. Bu uch kishi ham keyinrak qoldi. Utrumdag‘i ikki kishidin birikim Tanbal ekandur, ul ham ilgarrak yurudi, orada bir shohroh edi, men bu saridin, ul ul saridin yo‘lg‘a kirib, yo‘lda ro‘baro‘ bo‘lduq andoqkim, mening o‘ng qo‘lum yog‘iy sari, Tanbalning

o‘ng qo‘li bizning sari bo‘ldi. Tanbalning bir kechimdin o‘zga borcha yarog‘i bor edi. Mening sog‘doq, qilichdin o‘zga hech yarog‘im yo‘q edi. Iligimdag‘i o‘q bila qolqonini g‘arbichisig‘a ko‘klay ottim.

Ushbu holatta o‘ng butumg‘a sheba o‘qi bila o‘tkara ottilar. Boshimda duvulg‘a bo‘rki edi, Tanbal boshimg‘a chopti, boshim qilich zarbidin karaxt *(107 b)* bo‘ldi. Bovujudkim, duvulg‘a bo‘rkining bir tori kesilmadi, boshimg‘a xeyli yara bo‘ldi. Qilichni boldog‘lamaydur erdim, qinida edi, qilich sug‘urg‘uncha fursat bo‘lmadi. Qalin dushman ichida yakka va yolg‘uz qoldim. Turar mahal emas edi, jilavni yondurdum, yana bir qilich ham o‘klarimg‘a tushubtur. Etti-sekkiz qadam yonib edimkim, yayog‘ uch kishi manga qotildi. Mendin so‘ngra Tanbal Do‘st Nosirg‘a ham qilich solg‘ondur; bir nishona otimi keyinimizcha keldilar.

Xoqon arig‘i ulug‘ shoxjo‘ydur va chukur oqar, har eridin kechib bo‘lmas, Tengri rost kelturdi, bu arig‘ning bir guzarig‘a to‘p-to‘g‘ri-o‘q kelduk. Arig‘din kechgach, Do‘st Nosirning oti zaifroq edi, yiqildi. Turub oni otlanturub Harobuk bila Farg‘onaning oralig‘idagi pushta bila O‘sh sori torttuk. Pushtag‘a chiqon mahalda Mazid tag‘oyi kelib qotildi. Aning ham o‘ng oyog‘ig‘a tizidin qo‘yiroq tegibdur. Agarchi o‘ta chiqmaydur edi, vale O‘shka bisyor tashvish bila keldi. Mening o‘bdon kishilarimni tushurdilar: Nosirbeq Muhammad Ali Mubashshir, Xoja Muhammad Ali, Xisrav ko‘kaldosh, Numon chuhra munda tushtilar. Yana ham yigit yalangdin xeyli kishi tushti.

Xonlar Tanbalning so‘ngicha-o‘q kelib Andijonning navohisiga tushtilar. Ulug‘ xon qo‘ruqning yonida *(108 a)* mening ulug‘ onam — Esan Davlatbegimning bog‘ig‘akim, Ko‘shtegirmonga mavsumdur, tushti. Kichik xon Bobo Tavakkul langarining yovug‘iga tushti. Ikki kundin so‘ng O‘shdin keldim. Ulug‘ xonni Ko‘shtegirmonda ko‘rdum. Xonni ko‘rgan zamon-o‘q manga kirgan erlarni kichik xonga berdilar. Manga mundoq uzr ayttilarkim, Shaybokxondek g‘anim Samarqanddek shahrni olib, ulg‘ayib boradur, ushbu maslahat uchun kichik xonni ne erdin kelturubturlar, munda eri yo‘q, ul viloyatlari yiroq. Xo‘jand daryosining janubi Andijon boshliq viloyatlarni kichik xong‘a bermak kerakkim, anda yurtlang‘ay. Xo‘jand daryosining shimoli Axsi boshliq viloyatlarni manga va’da qildilar. Dedilarkim, munda to‘xtog‘ondin so‘ng, yurub Samarqand viloyatini olib manga bergaylar. Andin so‘ng Farg‘ona tamom kichik xong‘a bo‘lg‘ay. G‘olibo, manga bu so‘zlar firib ekandur. Muyassar bo‘lg‘ondin so‘ng vuqu’i ma’lum emas edi. Chora yo‘q edi, xohi-noxohi rozi bo‘ldum.

Ulug‘ xonning qoshidin otlanib, kichik xonni ko‘ra boradurg‘onda Qanbar Alibekkim, salloxqa mashxur edi, manga yondoshib kelib, ayttikim, ko‘rdingizmu, filhol, bo‘lg‘on viloyatlarni oldilar, sizga bulardin ish ochilmas, *(108 b)* holokim O‘sh va Marg‘inon va O‘zgand va kirgan viloyat va el va ulus iligingizdadur, filhol, borib, O‘shqa kirib, qo‘rg‘onlarni berkitib Sulton Ahmad Tanbalg‘a kishi yiborib, yarashib, mo‘g‘ulni urub chiqorib viloyatlarni og‘a-ini hissa kilishing. Men dedimkim, ravo bo‘lmag‘oy, xonlar tuqqonlarim, bularg‘a navkarlik qilg‘onim, Tanbalg‘a podshohliq qilg‘ondin ortiqroqdur. Ko‘rdikim, so‘zi ta’sir qilmadi, aytqonidin pushaymon bo‘lub yondi.

Men borib kichik xon dodamni ko‘rdum. Burun ko‘rushganda bexabar etib bordim, kichik xon tushguncha fursat bo‘lmadi. Beta’zimroq ko‘rushub edi. Bu navbat yovuqroq keldim, ersa chodirning tanobining uchig‘a yugurub chiqti. Oyog‘imda o‘q yarasi jihatidin aso tutub tashvish bila yurur erdim. Etib ko‘rushub, «Inim bahodur emishsiz», deb iligimdin qo‘ldab, chodirg‘a kelturdi. Kichikrak chodir tikibturlar. Yoka erda ulg‘ayg‘on uchun chodir va o‘lturur eri betakallufona va qazoqona edi. Qovun va uzum va rikobxona ashyosi tamom o‘zi o‘lturur chodirda-o‘q edi.

Kichik xonning qoshidin ko‘pub, o‘zumning o‘rdumg‘a keldim. Yaramni boqqali Atika baxshi otliq mo‘g‘ul jarrohini yiboribturlar. Mo‘g‘ul eli jarrohni ham «baxshi» der. Jarrohlikda bisyor hoziq edi. Kishining mag‘zi chiqsa, *(109 a)*, doru berur edi. Ildizdin har turluk yara bo‘lsa edi, oson muolaja kilur edi. Ba’zi jarohatqa marhamdek doru qo‘yar edi, ba’zig‘a egali doru berur edi. Mening butumning yarasig‘a buchqoq yoqmoqni buyurdi, fatila qo‘ymadi. Ildizdek nimani ham bir qatla edurdi. O‘zi der edikim, birovning inchka poychasi sinib, bir tutamcha eri reza-reza bo‘lub edi, etini yorib so‘ngaklarini tamom olib, so‘ngak o‘rnig‘a doruni un qilib soldim. Ul doru so‘ngak o‘rnig‘a so‘ngakdek-o‘q butti. Mundoq ajib va g‘arib nima xeyli dedikim, viloyat jarrohlari andoq mudovodin ojizdurlar.

Uch-to‘rt kundin keyin Qanbar Ali aytqon so‘zlaridin mutavahhim bo‘lub, qochib Andijong‘a kirdi. Bir necha kundin so‘ng xonlar ittifoq qilib, Ayyub Bekchikni tuman bila Jon Hasan borinni borin tumani bila Sarig‘bosh mirzoni cherik begi qilib, ming-ikki mingcha kishi manga qo‘shub, Axsi tarafig‘a yibordilar. Axsida Tanbalning inisi Shayx Boyazid edi. Kosonda Shahboz qorluq edi. Ul fursatta Shahboz kelib, Navkandning qo‘rg‘onining olida o‘lturub edi. Xo‘jand daryosidin Bichrotaning olidin kechib, Navkandga Shahbozning ustiga ilg‘aduk. Tongdin burunroq Navkandga

yovuq etgan *(109 b)* mahalda beklar arzg‘a etkurdilarkim, bu kishi xud jazm tuyubtur. Yasolni buzmay yorukta-o‘q etib borsak munosibdur. Ohistaroq yuruldi. Shahboz xud g‘ofil ekandur. Biz Navkand yaqinig‘a etgan mahalda tuyub, tashqaridin qochib kiribtur. Ushbu yo‘sunluq bisyor voqi’ bo‘lubtur: g‘anim ne tuyubtur, deb sahl inkorliq qilibtur, ish mahalli favt bo‘lubtur, tajriba ushmundoq nimalardur. G‘arazkim, ish qopug‘a kelgan mahalda jidd va ehtimomni taqsir qilmamoq kerak. So‘ngra pushaymonliq befoydadur.

Tong otqonda qo‘rg‘on girdida oz-og‘loq urush bo‘ldi. Bajidd urush solmaduk. Navkanddin tog‘ sari Bishxoron tarafig‘a chopqun maslahatig‘a borildi. Shahboz qorluq fursatni g‘animat tutub, Navkandni tashlab qochib, Kosong‘a bordi. Biz yonib kelib Navkandta o‘lturduk.

Bu ayyomda atrof va javonibni necha qatla bizing cherik borib choptilar. Bir navbat Axsining kentlarini choptilar. Yana bir qatla borib Kosonni choptilar. Shahboz bila Uzun Hasanning Mirim otliq saxlag‘on o‘g‘li urushg‘a chiqtilar. Urushtilar, bosildilar, Mirim anda o‘ldi.

Axsining berk qo‘rg‘onlaridin biri Pop qo‘rg‘onidur. Poplik(lar) Pop qo‘rg‘onini berkitib, bizga kishi yiboribturlar. Sayyid Qosimni bir necha yigitlar bila yiborildi. *(110 a)* Axsining yuqorig‘i kentlarining to‘g‘risidin daryoni o‘tub borib Pop qo‘rg‘onig‘a kirdilar.

Bir necha kundin keyin g‘arib amre voqi’ bo‘ldi. Ul mahal Ibrohim Chopuq tag‘oyi, Ahmad Qosim ko‘hbur, Qosim Xatika arg‘un, Shayx Boyazid bila Axsida edilar. Bu mazkur bo‘lg‘onlarg‘a ikki yuzcha o‘bdon yigitlarni qo‘shub g‘ofillikta bir kecha Pop qo‘rg‘onining ustiga yuborur. Sayyid Qosim ehtiyot qilmay g‘ofil yotqon ekandur. Qorg‘ong‘a etib, shotu qo‘yub chiqib darvozani olib, puli ravon solib etmish-seksoncha o‘bdon yarokdiq yi-gitlar kirganda, Sayyid Qosimga xabar bo‘lur. Uykuluq, ko‘nglakchan ko‘pub besh-olti kishi bila otkulab, ura-ura bularni chikarur. Bir necha bosh kesib yibordi. Agarchi mundoq g‘aflat bila yotmoklig‘i ko‘p besardorona edi, vale oz kishi bila mundoq yarokliq o‘bdon qalin yigitlarni zarbirost urub chiqarmog‘i xeyli mardona edi.

Bu muddatta xonlar Andijon qo‘rg‘onining muhosarasig‘a mashg‘ul edilar. Qo‘rg‘on eli qo‘rg‘onning yaqinig‘a kelgali ko‘ymaelar edi. Yigitlar otliq chiqib, toshkari chopqulashurlar edi. Axsidin Shayx Boyazid davlatxohlik izhor qilib, kishi yibora boshladi. Bizni bajidd tiladi. Bu tilamoqtin g‘arazi bu erdikim, har hiyla bila meni xonlardin ayirg‘ay. *(110 b)* Men xonlardin ayrilg‘ondin so‘ng xonlar tura olmaslar edi. Bu tilamagi og‘asi Tanbalning ittifoqi bila ekandur. Xonlardin ayrilib, bular bila ittifoq

qilmog‘liq bizning qoshimizda mahol edi. Muning tilarini xonlarg‘a imo qilduk. Xonlar debturlarkim, borsun, har tavr qilib Shayx Boyazidni tutsun. Bu makru firib bizning da’b va tarikimiz emas edi. Alalxususkim, orada ahd bo‘lg‘ay, bu nav’ bad ahdliq xud nechuk bo‘lg‘ay.

Xotirg‘a bu kechtikim, har tavr qilib o‘zumizni Axsig‘a solsaq yo shayx Boyazid Tanbaldin qat’ qilib bizning sari bo‘lg‘ay, yo bir naqshe evrulgaykim munosibi davlat bo‘lg‘ay.

Biz ham kishi yiborduq ahd va shart qilib bizni Axsig‘a tiladi, borduk. O‘tru chiqib, inim Nosir mirzoni ham kelturub, bizni Axsi qo‘rg‘onig‘a olib bordi. Tosh qo‘rg‘onda otamning imoratlarida manga yurt va maqom ta’yin qilibtur. Borib anda tushtum.

Tanbal Shayboqxong‘a og‘asi Bek Telbani yiborib, itoat izhori qilib, tilab edi. Bu fursatta Shayboqxonning nishonlari keldi: yuruymen, deb bitibdur.

Bu xabar xonlarg‘a etgach, bepoy bo‘lub, o‘lturolmay, Andijon ustidin qo‘ptilar. Kichik xonning adl va musulmonliq bila shuhrati bor edi. O‘sh va Marg‘inon va bu kirgan qo‘rg‘onlarda qo‘yg‘on mo‘g‘ullari elning chashmdoshtining xilofi, zulm va badmaoshliq qila *(111 a)* boshladilar. Xonlar Andijondin qo‘pqoch, O‘sh va Marg‘inon eli hujum qilib, qo‘rg‘ondag‘i mo‘g‘ullarni tutub, talab urub qavlab chikrrdilar. Xonlar Xo‘jand daryosini kechmay, Marg‘inon va Kandibodom bila yonib, Xo‘janddin daryoni kechtilar. Tanbal xonlarning keynicha Marg‘inong‘a keldi.

Biz bu holatta mutaraddud eduq turmoqqa bularg‘a xeyli e’timodluq yo‘q edi. Bejihat solib chiqmoq xush yoqmaydur edi. Bir sabohi erdikim, Marg‘inondin Jahongir mirzo keldi, ko‘rushtum. Ushbu zamon Shayx Boyazid ham iztirob bila keldi, oldorabtur. Mirzo va Ibrohimbek alar dedilarkim, Shayx Boyazidni tutmoq keraq arkni iliklamak kerak. Filvoqi’, ishning xisobi bu edi. Men dedimkim, axd qilibtur. Biz nechuk naqzi axd kilg‘aybiz. Shayx Boyazid arkka bordi. Ko‘prukka kishi ko‘ymoq kerak edi, ko‘prukka ham kishi ko‘ymaduk. Betajribalikdin mundoq o‘sal-lar bo‘ldi.

Tong boshida Tanbal ikki-uch ming yarog‘liq kishi bila kelib ko‘prukdin o‘tub arkka kirdi. Mening aslda kishim ozroq edi. Axsig‘a kirgach, yana ba’zini qo‘rg‘onlarg‘a va ba’zini dorug‘aliq va taxeilg‘a har taraf har taraf yiborilib edi. Mening bila Axsida *(111 b)* yuzdin ko‘prak kishi bo‘lg‘ay edi. Bo‘lg‘on kishi bila otlanib ko‘cha-ko‘chaning boshida yigitlarni ta’yin qilmokka va urush yarog‘ida edukkim, Shayx Boyazid va Qanbar Ali

va Muhammad Do‘st Tanbal qoshidin isloh uchun qotrob keldilar. Urushqa ta’yin bo‘lg‘onlarni erlik-eriga turg‘uzub, mashvarat qilmoqqa otamning go‘rxonasig‘a kelib tushub, Jahongir mirzoni ham tiladim. Muhammad Do‘st yondi. Shayx Boyazid bila Qanbar Alibek keldilar. Maqbaraning janubiy ayvonida o‘lturub mashvarat qilmokda edukkim, Jahongir mirzo Ibrohim chopuq bila so‘zni bularni tutmoqqa qo‘yg‘on ekondurlar. Jahongir mirzo mening qulog‘img‘a ayttikim, bularni tutmoq kerak. Men dedimkim, iztirob qilmang, holo ish tutmoqdin o‘tti, ko‘raling, shoyadkim, isloh bila ish bir nimaga o‘xshag‘ay. Ne uchunkim, alar asru qalin, biz ko‘p oz, o‘zga bu qaviyliq bila alar arkta va bu zaifliq bila biz tosh qo‘rg‘onda.

Shayx Boyazid va Qanbar Ali ham bu kengashta hozir edilar. Jahongir mirzo Ibrohimbek sori yondoshib, bu ishdin man’ qila ishorat qildi. Bilmon, aks fahmladimu, yoxud tag‘oful qilib bu harakatni qildimu, filhol Shayx Boyazidni tutti. Turg‘on yigitlar to‘sh- *(112 a)* to‘shidin yopishib, bu ikki kishini tirt-pirt qildilar. Ish sulh va islohdin o‘tti. Bu ikki kishini topshurub, urushqa otlanduq. Shahrning bir tarafini Jahongir mirzoning uhdasig‘a qilildi. Mirzoning kishisi oz edi. Bir pora o‘z kishimdin ham mirzog‘a ko‘mak ta’yin qildim. Ul anda etib, bir erda urushqa elni ta’yin qilib yana bir tarafka keldim. Shahrning o‘rtasida tuzrak er bor edi. Anda bir pora yigitlarni qo‘yub borilib edi. Bu jamoatni qalin otliq-yayoq kelib, ul erdin ko‘tarib qo‘chaga tiqibturlar.

Ushbu holatta men etib bordim. Etgach-o‘q ot yugurttum. Turush bermay durkurab qocha berdilar. Ko‘chadin qochurub tuzga chiqorib, qilich tegurur mahalda otimning oyog‘ig‘a o‘qladilar. Otim bukulub, yog‘iyning o‘rtasida meni erga urdi. Chust qo‘pub bir o‘q ottim, Sohibqadam Kohilning bir zabung‘ina oti bor edi, tushub manga tortti, mindim. Munda kishi ta’yin qilib yana bir ko‘cha boshig‘a mutavajjih bo‘ldum. Sulton Muhammad Vays otimning zabunlig‘ini ko‘rub tushub, otini manga tortti, ul otg‘a mindim.

Ushbu fursatta Qanbar Alibek Qosimbekning o‘g‘li yaraliq Jahongir mirzo qoshidin keldi. Ayttikim, muddate bo‘ldukim, Jahongir *(112 6)* mirzoni zo‘rlab tebrattilar, Jahongir mirzo chiqib ketti. Biz mutaxayyir bo‘lduk.

Ushbu fursatta, Sayyid Qosimkim, Pop qo‘rg‘onida edi, etib keldi. Ajab bemahal kelish edi. Mundoq mahalda andoq berk qo‘rg‘on ilikta bo‘lsa edi, tavre edi. Men Ibrohimbekka dedimkim ne qilmoq kerak. Ozroq yarasi bor edi. Andinmu edi, yo oldorag‘onidinmu edi, obodon javob bera olmadi.

Bir xayol qildimkim, koʻprukdin oʻtub, koʻprukni buzub, Andijon sari mutavajjih boʻlgʻaybiz. Bobo Sherzod anda xeyli yaxshi bordi. Dedikim, darvozadin-oʻq zoʻrlab chiqarbiz. Bobo Sherzodning soʻzi bila darvoza sari-oʻq mutavajjih boʻlduk. Xoja Mirmiron ham ul holda mardona soʻzlar aytti. Koʻcha orasida keladurgonda Sayyid Qosim Doʻst Nosir Boqi hez bila chopqulashurlar.

Men va Ibrohimbek va Mirzoquli koʻkaldosh ilgarrak eduk. Darvozagʻa roʻbaroʻ boʻlgʻoch-oʻq koʻrdumkim, Shayx Boyazid koʻnglak ustida farajiy kiyib, uch-toʻrt otliq bila darvozadin kirib keladur. Shastimdagʻi oʻqni toʻldurub ottim. Boʻyidin yozdim, xeyli yaxshi ottim. Iztirob bila darvozadin kirgach, oʻng qoʻl sari borur.

Koʻcha bila qochaberdi. Biz ham aning keynicha-oʻq yuruduk. Saboh Shayx Boyazid alarni bexost tutturulgʻonda Jahongirning kishilarida ekandur. Alar chiqqach, Shayx Boyazidni ham bila olib chiqarlar. Bir xayol qilurlarkim, oʻlturgʻaylar. Yaxshikim oʻltirmay qoʻyaberurlar. Alardin xalos boʻlib darvozadin kirib keladurganda manga uchray tushti. Mirzakuli koʻkaldosh bir yayoqqa *(113 a)* piyoziy tegurdi. Yana bir yayoq Mirzaquli oʻtgach, Ibrohimbekka oʻq toʻldurdi. Ibrohimbek «he, he» deb oʻtabergach, eshiklik toʻrluk erdin mening qoʻltugʻumgʻa oʻq otti, qalmoqi jibaning ikki qot yofrogʻini kesibtur. Qochaberdi. Orqasigʻa ottim.

Ushbu holatta bir yayoq fasil ustidin qochib boradur. Boʻrkini fasilning kungurasiga koʻklay ottim. Boʻrki kunguraga qadogʻliq-oʻq qoldi. Dastori ilgiga chuvolub bordi. Yana bir otliq mening yonimdin Shayx Boyazid qochqon koʻcha sari qochib boradur, qilich bila choʻqusigʻa sonchtim. Ottin egilib erdikim, koʻcha tomigʻa tayandi, yi-qilmadi, tashvish bila qochib qutuldi. Darvozada boʻlgʻon otliq-yayoqni qavlab, darvozani olduk. Ish tadbirdin oʻtub edi. Nechukkim, ikki-uch ming yaroqliq kishi arkta, bir yuz-ikki yuz kishi tosh qoʻrgʻonda. Yana Jahongir mirzoni bir sut pishimi burunroq qavlab chiqaribturlar. Kishimizning yarimi aning bila chiqibtur. Bovujudi bu hol betajribaliqtin darvozada turub, Jahongir mirzogʻa kishi yiborildikim, yovuq boʻlsa kelsun, yana zoʻrlaling. Ish andin oʻtub edi.

Ibrohimbekning oti zaif erdimu yo yaraliqmu edi, manga dedikim, otim harobtur. Muhammad Ali Mubashshirning Sulaymon otliq *(113 6)* navkari bor edi, ushbu holatta hech kishi taklif qilmay tushti. Otini Ibrohimbekka berdi, xeyli mardona ish qildi. Ushul darvozada turgʻonda Kichik Alikim, Koʻli Gil shiqdoridur, mardo naliq izxrri qildi. Ul mahalda Sulton Muhammad Vays navkari edi. Ushda ikki bor ham yaxshi bordi.

Mirzog‘a borg‘on kishi kelib dedikim muddatidurkim, Jahongir mirzo chiqib ketibtur. Turardin o‘tti, biz ham tebraduk. Muncha ham kim turuldi, behisob edi. Iigirma-o‘ttuzcha kishi bizning bila qolib edi.

Biz tebragach, qalin o‘pchinliq kishi etib-o‘q keldi. Biz Puli ravondin o‘tub edukkim, Puli ravonning shahr tarafig‘a yog‘iy kishisi etti. Qosimbekning o‘g‘li Hamzaning onasining otasi Banda Alibek Ibrohimbekka qichqirib aytadurkim, doyim taassub va lofing bor edi, tur, qilich olishaling. Ibrohimbek mening yonimda edi. Dedikim, kel, ne moni’dur?!

Bexush kishi mundoq shikast mahalida tavaqquf qiladur, bemahal taassubdur. Darang va tavaqquf chog‘i emas erdi, imdam-o‘q yuruduk. Eg‘iy kishisi bizning so‘ngimizcha jilovrez kishimiz-ni tushura-tushura keladur. Axsining bir shar’isida Gunbazi Chaman degan er bor. Gunbazi Chamandin o‘ta Ibrohimbek meni charlaydur. Ke-yin boqsam *(114 a)* Shayx Boyazidning bir chuhrasi Ibrohimbekka tegurubtur. Jilovimni yondurdum. Xonquli Bayonquli mening yonimda edi. Bemahal yonmoqdur, dedi. Jilovimni olib tebradi. Sangga etguncha aksar kishimizni tushurdilar.

Sang Axsidin ikki shar’iydur. Sangdin o‘tgach, keynimizda yog‘iy kishisi ko‘runmay, Sang suyi yuqqori-o‘q yuruduk. Ushbu holatta sekkiz kishi qolib eduk: Do‘st Nosir, Qanbar Ali Qosimbeq Xonquli Bayonquli, Mirzoquli ko‘kaldosh, Shoxim Nosir, Abdulquddus Saydi Qaro, Xoja Husayniy, sekkizinchi men erdim. Bu suv yuqqori tavr yo‘lg‘ina uchradi. Ko‘lning ichi kishi mamarridin yiroq xilvat yo‘l, qo‘l yuqqori-o‘q yurub, suvni o‘ng qo‘lg‘a qo‘yub, yana bir quruq qo‘lg‘a kirduk. Erta namozi digar bor erdikim, qo‘ldin tuzga chiqildi. Tuzda yiroqdin bir qaro ko‘rundi. Elni panaxda turg‘uzub, o‘zum yayoq bir pushtag‘a chiqib qaravulluq qiladur erdimkim, qalin otliq orqamizdin bir pushtaning ustiga qotrob chiqtilar, ko‘p va ozini tahqiq qilg‘uncha bo‘lmadi, otlanib yuruy berdik.

Qovg‘unchi yigirma-yigirma besh kishi ekandur, biz sekkiz kishi eduq nechukkim mazkur bo‘ldi. Agar ul vahmda muncha kishi ekanini tahqiq bilsak edi, yaxshi urushur eduk. Xayolg‘a kechtikim qovg‘unchi *(114 b)* bularning keynida payvast bo‘lg‘usidur, bu jihatdin yuruy berduk. Qochg‘on yog‘iy ko‘p bo‘lsa ham oz qovg‘unchi bila chehra bo‘la olmas. Nechukkim, debturlar: «Safi mag‘lubro xo‘e basandast».

Xonquli dedikim, mundoq bila bo‘lmas, borchamizni olur. Ikki yaxshi otni bu oradin olib, siz va Mirzoquli ko‘kaldosh ot qo‘shlab, ildam yurung, shoyad, chiqa olg‘aysiz. Emon aytmaydur edi. Chun urush ishi

boʻlmadi, bu boʻlsa imkoni xalosliq bor edi. Filxrl birovni yogʻiy orasida tushurub qoʻymoqdiq xush yoqmadi. Oxir xud biror-biror tamom qoldilar: Bu mingan otim bir nima sustroq edi, Xonquli tushub otini berdi, ot ustidin-oʻq sachrab mindim. Xonquli mening otimgʻa mindi. Ushbu holatta Shoxrm Nosir bila Abdulquddus Saydi Qaronikim, keyin qolib edilar, tushurdilar, Xonquli ham qoldi, mahalli ximoyat va madad emas edi. Otning oʻzigʻa-oʻq eldurub boriladur edi, oti bormagʻon qoladur edi. Doʻstbekning oti ham boʻldurdi, qoldi. Bu min-gan otim ham sustliq qila boshladi. Qanbar Ali tushub otini berdi, mindim, Qanbar Ali ham otimgʻa mindi va qoldi. Xoja Husayniy oqsoq kishi edi, pushtalar sari oʻzini tortti, men qoldim va Mirzoquli koʻkaldosh otning qoʻsh oyoq olurgʻa maqduri *(115 a)* qolmaydur edi. Qatrab-oʻq boradur erduk. Mirzoqulining oti ham sustliq qila boshladi. Men dedimkim, seni tashlab qayon boray, yuru, oʻluk-tirik bila-oʻq boʻlali. Necha navbat Mirzoquligʻa boqa yurudum. Oxir Mirzoquli dedikim, mening otim boʻldurubtur, bora olmassiz, manga boqa oldurmang, yurung, shoyad chiqa olgʻaysiz. Manga gʻarib holati boʻldi, Mir-zoquli ham qoldi. Men yolgʻuz qoldim. Yogʻiydin ikki kishi paydo boʻldi: birining oti Bobo Sayramiy, yana biri Banda Ali. Manga yovuqroq keldilar. Otim boʻldurub edi va togʻ ham bir kuroʻhgʻa yovuq bor edi, bir sang toʻda uchradi. Bir xayol qildimkim, ot xrribtur va togʻ ham yiroqroq, qayon boray. Sogʻdogʻimda ham yigirmacha oʻq bor edi, tushay, bu sangtoʻdada oʻqum boricha otqulashay, yana xotirga ettikim, shoyad togʻqa etisha olgʻaymen. Togʻqa etgandin soʻngra bir pora oʻqni belimga sonchib, togʻqa yormoshoy, zarbi poyimgʻa xeyli e’timodim bor edi. Bu xayol bila yuruy berdim. Otimning ildam qotror majoli qolmaydur edi. Bular ham oʻq etar erga ettilar. Men ham oʻqumni ayab otmadim. *(115 b)* Bular ham ehtiroz qilib yovuqroq kelmadilar. Ushul dastur bila irashib keladurlar edi. Oftob oʻltura togʻqa yovuq ettim. Bardast ayttilar, mundoq etib qayon borasiz? Jahongir mirzoni tutub kelturdilar. Nosir mirzo xud alarning ilgida edi. Manga bu soʻzlaridin xeyli dagʻdagʻa boʻldi. Bu jihatdinkim, borchamiz aning iligida boʻlsaq xatar ehtimoli koʻptur. Javob bermadim, togʻ sari yurudum. Yana xeyli yoʻl borilib erdikim, yana soʻz ayta kirishtilar. Bu navbat avvalgʻidin muloyimroq hikoyat qildilar. Ottin tushub soʻz ayta kirishtilar. Bularning soʻziga quloq solmay yuruy berdim. Dara yuqqori-oʻq boradurmen. Namozi xuftangʻacha bordim. Oxir bir uycha toshqa ettim, toshdin evruldum. Sekirtmalar boʻldi, ot bora olmadi.

Alar ham tushtilar, hurmat va ta’zim bila xanuz muloyimroq ayta kirishtilar. Dedilarkim, mundoq etib qarong‘u kecha yo‘l yo‘q, qayong‘a borasiz? Ontlar ichadurlarkim, sizni Sulton Ahmadbek podshoh ko‘tarur.

Men dedimkim, mening ko‘nglum to‘xtamaydur, anda bormoq xud mumkin emas. Agar sizlarning bajo goh xizmat qilur xayolingiz bordur, xud mundoq xizmat *(116 a)* qopusi yillarda topilmas. Meni bir yo‘lg‘a boshlangkim, xonlar qoshig‘a boray. Sizlarga ko‘ngullaringiz tilagandin ortuqroq rioyat va shafqat qilay. Yo‘q, agar muni qilmasangiz, kelgan yo‘lungiz bila yoning. Mening ollim — otig‘im. Bu ham bir yaxshi xizmatdur.

Dedilarkim, koshki kelmasak edi, chun kelduq sizni mundoq solib, ne tavr yonoling. Chun bormaysiz, har qayon borsangiz, xizmatta bo‘lg‘umizdur.

Men dedim, bas sidqi qavlungizg‘a ahd qiling. Mushafu mug‘alliza ahd qildilar. Manga filjumla itmiynone bo‘ldi.

Dedimkim, ushbu daraning yaqinida keng qo‘l yo‘lini nishon berib edilar, o‘shul yo‘lg‘a boshlang. Agarchi axd qildilar, vale itmiynoni tamom bo‘lmaydur edi, alarni ilgari yurutub, keyinlaricha yurudum.

Bir ikki kuro‘h yo‘l borilib edi, bir soy suyig‘a ettuk. Dedimkim, keng qo‘l yo‘li ushbu bo‘lmag‘ay. Bular istibdod qildilar. Dedilarkim, ul yo‘l xeyli ilgaridur. Keng qo‘l yo‘li xud o‘shul ekandur. Bular g‘adr maqomida bo‘lub, yoshurubturlar. Yarim kechagacha borib, yana bir suvg‘a ettuk. Bular bu zamon ayttilarkim, g‘ofil bo‘lubturbiz. Keng qo‘l yo‘li keyin qolmish.

Dedimkim, bas, na qilmoq kerak?

Dedilarkim, olimizda G‘avo yo‘li yaqindur. Ul yo‘l bila Farkatqa oshar *(116 b)* lar. Ul yo‘lg‘a boshladilar.

Kechaning uch posig‘acha yo‘l kelduk. Karnon soyig‘akim G‘avodin chiqib kelur, ettuk. Bobo Say-ramiy dedikim, siz munda turung, men borib, G‘avo yo‘lini extiyot qilib kelay. Muddatidin so‘ngra keldi.

Dedikim, Bo‘rka boshliq bir necha kishi bu yo‘lg‘a kelibtur. Mundin o‘tub bo‘lmas. Bu so‘zni eshitib, mutazsayyir bo‘ldum. Viloyat orasi, tong yovuq va maqsad yiroq.

Men dedimkim, bir erga boshlangkim, kunduz anda buqub, kecha bo‘lg‘och ot-mot iliklab, Xo‘jand suyini kechib, ul yuz bila Xo‘jand sari boroling.

Dedilarkim, munda bir pushta bordur, anda buqsa bo‘lur: Karnon dorug‘asi Banda Ali edi. Dedikim, otimizg‘a va o‘zumizg‘a bo‘g‘uzdin guzar

yo‘qtur. Men Karnong‘a boray, har nima muyassar bo‘lsa, kelturay. Ul erdin yonib Karnong‘a yuzlanduk: Karnonning bir kuro‘hida turduk. Banda Ali bordi, muddati madid qoldi. Subh uzlab keladur, bu hech kelmaydur. Xeyli iztirob bo‘ldi. Tong otib erdikim, Banda Ali qotrob keldi. Ot bo‘g‘uzi kelturmadi. Uch non kelturdi. Har birimiz bir nonni qo‘yung‘a solib, iztirob bila yonib, yuqqori pushtaning ustiga chiqib, bir qo‘lda otlarni bog‘lab, har qaysimiz har tarafg‘a bir balandig‘a chiqib, qaravulluq qilib o‘lturdik.

Tushga yovushub erdi *(117 a)* kim, Ahmad qo‘shchi to‘rt otliq bila G‘avodin Axsi sarig‘a borubdur. Bir xayol qildimkim, Ahmad qo‘shchini chorlab, va’da va istimolat berib, otlarni olalingkim, otlarimiz bir kecha-kunduz harbu zarbda edi, bo‘g‘uz ham topmaydur edi, harob bo‘lib edi. Yana ko‘ngul to‘xtamay bularg‘a inona olmaduk. Qoshimdag‘ilar bila so‘zni munga qo‘ydukkim, bular bu oxshom Karnonda bo‘lg‘ularidur. Kecha inchkalik bila kirib, otlarini chiqoralingkim o‘zimizni ne bir erga etkura olg‘aybiz.

Kun tush bor erdikim, ko‘z etar erda bir otning ustida bir nima iltirab ko‘ranadur. Hech bilmadukkim, ne nimadur? Bu xud Muhammad Boqirbek ekandur. Axsida bizning bila edi. Axsidin chiqqonda har kim bir taraf tushub edi. Muhammad Boqirbek bu sori tushub, yoshunub yuruydur ekandur. Banda Ali bila Bobo Sayramiy ayttilarkim, otlar ikki kundurkim, bo‘g‘uz topmadi, julga tushub, otlarni o‘tga qo‘yoling. Ul erdin otlanib julgaga tushub, otlarni o‘tg‘a qo‘yduk. Namozi digar erdikim, bir otliq kishi biz buqqon pushtag‘a chiqib boradur, tonidim: G‘avoning ulug‘i — Qodirberdi. Bularg‘a dedim: Qodirberdini chorlang. Chorladilar. Keldi. Ko‘rub, so‘rub, inoyat shafqat so‘zlar aytib, va’dalar qilib, istimolatlar berib yibordimkim, arg‘amchi va o‘rg‘oq va boltu va suv kechmak asbobi va ot bo‘g‘uzi va eguluk *(117 b)* va agar muyassar bo‘lsa ot ham kelturgay. Namozi xuftang‘a miod qildukkim, ushbu erda-o‘q kelgay.

Kech namozi shom erdikim, bir otliq Karnon tarafidin G‘avo sari o‘tub boradur. «Kimsen?» deb so‘rduk. Javob berdi. Bu xud Muhammad Boqirbek ekandur. Boyo kun tushta ko‘rgan erdin yana bir erga yoshung‘ali boradur ekandir. Andoq unini tag‘yir berdikim, bovujudkim, yillar mening bila edi, aslo toniy olmadim. Agar ani tonib, o‘zimizga qo‘shsak xo‘b edi. Muning o‘tganidin xeyli dag‘dag‘a bo‘ldi. Qodirberdi G‘avoiyg‘a qilg‘on miodqa tura olmaduk. Banda Ali dedikim, Karnonning mahallotida xilvat bog‘chalar borkim, anda hech kishi gumon eltmas, anda borib, Qodirberdiga kishi yiboraling, anda kelsun. Bu xayol bila otlanib, Karnonning mahallatig‘a

keldim, qish edi, xeyli sovuq edi. Bir eski kaval po‘stin topib kelturdi, kiydim. Bir ayog‘ yumdon oshi topib kelturdi, ichtim. Ajab xuzur qildim. Banda Alig‘a dedimkim, — Qodirberdig‘a kishi yibordingmi?

Dedikim: «Iibordim». Bu besaodat rustoiy mardaklar xud bu kishini ittifoq bila Axsig‘a Tanbal qoshig‘a yibormishlar. Bir tom uyga kirib, o‘t yoqib, bir zamon ko‘zum uyqug‘a bordi. Bu mardaklar purkorliq qilib, yana manga aytadurkim, Qodirberdidin xabar olmag‘uncha xud bu erdin tebrab bo‘lmas, bu er mahallotni orasidur, yoqada xoli bog‘lar bor, onda *(118 a)* borsaq hech kim gumon eltmas.

Yarim kechada otlanib yoqa bog‘qa bordim. Bobo Sayramiy tom ustidin ul sari, bu sari qarolaydur edi. Kun tushga yovuq tomdin tushub, mening qoshimg‘a kelib aytadurkim, Yusuf dorug‘a keladur.

Manga g‘arib dag‘dag‘a bo‘ldi. Dedimkim, anglag‘ilkim, meni bilib kelamudur.

Chiqib so‘zlashib keldi. Dedikim, Yusuf dorug‘a aytadur: — Axsi darvozasida bir yayoq uchradi dedikim, podshoh Karnonda falon erdadur. Men kishiga bildurmay, bu yayoqni Vali xizonachi bilakim, urushta manga tushub edi, bir erda saxlab, o‘zum sizga chopa keldim. Beklarning bu ishtin xabari yo‘qtur.

Dedimkim: Sening xotiringg‘a ne etadur?

Ayttikim: Borcha navkarlaringizdur, ne choralari bor, bormoq kerak. Sizni podshoh ko‘taradurlar.

Dedimkim, muncha g‘avg‘o va urush bo‘lub, ne e’timod bila boray. Ushbu mukolamada edukkim, Yusuf ikki tizi bila ollimda yukunub ayttiki, ne yashuray, Sulton Ahmadbekning xabari yo‘qtur. Shayx Boyazidbek sizning xabaringizni topib meni yibordi.

Muni degach, manga g‘arib holate bo‘ldi. Olamda jon vahmidin yomonroq nima bo‘lmas emish. Men dedimkim, rostlig‘ini ayt. Agar ish o‘zgacharak bo‘lg‘udektur, xud vuzu qilay. Yusuf ontlar ichti, vale aning ontig‘a kim inonadur. *(118 b)* Uzumda betoqatlig‘e fahm qildim. Qo‘ptum, bog‘ go‘shasig‘a bordim. Uzum bila andisha qildim. Dedimkim, kishi agar yuz, agar ming yashasa oxir o‘lmak kerak.

Agar sad sol moni va-r yake ro‘z,
Biboyad raft az in koxi dilafro‘z.

O‘zumni o‘lumga qaror berdim. O‘shal bog‘da bir suv oqib keladur edi, vuzu qildim, ikki rak’at namoz o‘qudum, boshimni munojotqa qo‘yub, tilak tilaydur edimkim, ko‘zum uyqug‘a boribtur. Ko‘radurmenkim, Xoja

Ya’qub, Xoja Yahyoning o‘g‘li hazrati Xoja Ubaydulloning nabiralari ro‘baro‘yimg‘a ablaq ot minib ko‘p jamoati ablaq-suvor bilan keldilar. Dedilarkim, g‘am emangiz. Xoja Axror meni sizga yibordilar. Dedilarkim, biz alarg‘a istionat tegurub, podshoxlik masnadig‘a o‘lturg‘uzubbiz. Har erda mushkul ish tushsa, bizni nazarig‘a kelturub yod etsun, biz avda hozir bo‘lurbiz. Holo ushbu soat fath va nusrat sizning soridur. Bosh ko‘taring, uyg‘oning.

O‘shal holda xushhol bo‘lub uyg‘ondimkim, Yusuf dorug‘a va hamrohlari bir-biriga maslahat qiladurlarkim, bahona qilib xayal qiladur, tutub bog‘lamoq kerak.

Bu so‘zni men eshitib dedimkim, sizlar bu yo‘sunluq so‘zlarsiz, ammo ko‘rayinkim, qaysingiz mening qoshimg‘a kela olursiz? Ushbu so‘zning ustida erdikim, bog‘ning devoridin tashqari qalin otliqning kelur ovozi keldi. *(119 a)* Yusuf dorug‘a dedikim, biz agar sizni olib Tanbal qoshig‘a borsak edi, bizning ishimiz ilgari borur edi. Holo yana ko‘p kishi yiboribtur, sizni tutg‘ali. Ul yaqin qildikim, bu ovoz Tanbalning yiborgan kishilarining otini tovushi bo‘lg‘ay. Bu so‘zni eshitgach, manga iztirob ko‘prog‘ bo‘lub, qilur ishimni bilmadim.

O‘shal hinda bu otliqlar bog‘ning eshigini toparg‘a fursat qilmay, devornikim, eski bo‘lg‘on eridin raxna qilib kirdilar. Ko‘rsamkim, Qutluq Muhammad barlos va Boboyi Parg‘ariykim, mening jon tortqon navkarlarim o‘n-o‘n besh, yigirma kishi bo‘lg‘ay, etib keldilar. Bular yovuq kelib, ottin o‘zlarini tashlab, yirog‘din yukunub, ta’zim qilib, mening oyog‘img‘a yiqildilar. O‘shal holda manga andoq holat bo‘ldukim, go‘yo manga yangi boshtin Xudoy jon berdi. Men dedimkim, ul Yusuf dorug‘ani va bu turg‘on muzdur mardaklarni tutub bog‘lang. O‘shal mardaklar qocha berib erdikim, har erda birovni tutub bog‘lab kelturdilar.

Men dedimkim, sizlar qaydin kelasiz, nechuk xabar topdingiz.

Kutluq Muhammad barlos dedikim, Axsidin qochib chiqg‘anda sizdin ayrila tushganda Andijon keldimkim, xonlar ham Andijon kelibturlar. Men tush ko‘rdumkim, Xoja Ubaydullo dedilarkim, Bobur podshoh Karnon *(119 b)* degan kenttadur, borib ani olib kelingkim, podshohliq masnadi anga taalluq bo‘lubtur. Men bu tushni ko‘rub, xushhol bo‘lub, ulug‘ xon, kichik xong‘a arz qildim, xonlarg‘a dedimkim, mening besh-olti ini, o‘g‘lum bor, yana bir necha yigit qo‘shungiz, Karnon tarafidin borib xabar olayin.

Xonlar dedilarkim, bizning xotirimizg‘a ham etadurkim, o‘shal yo‘lg‘a borg‘on bo‘lg‘oy. O‘n kishi ta’yin qildilar, dedilarkim, o‘shal sari

borib, xo‘b taxqiq qilib, xabar oling, borikim, zohiran xabar topqaysiz. Ushul so‘zda edukkim, Boboyi Parg‘ariy dedikim, men ham borib istarmen, ul ham ikki yigit inisi bilan ittifoq qilib otlanduk. Bu kun uch kundurkim yo‘l kelabiz. Alhamdulilloh sizni toptuq dedilar. Ayttilarkim, yurung, otlaning, bu bog‘lang‘anlarni ham olib boraling; munda turmoq yaxshi emastur. Tanbal sizni munda kelgan xabaringizni topibtur. Har tavr qilib borib, xonlarg‘a qo‘shulaling. O‘shal zamon otlanib, Andijon tarafig‘a yuruy berduk.

Ikki kun bo‘lub erdikim, hech taom emaydur edim. Namozi peshin bo‘lub edikim, bir qo‘yni topib kelib, bir erda tushub, o‘lturub, kabob qildilar. O‘shal kabobdin to‘yg‘uncha edim. Andin so‘ngra otlanib besh kunluk yo‘lni ikki kecha va kunduz ilg‘or qilib kelib, Andijong‘a kirib ulug‘ xon dodam va kichik xon dodamni ko‘runush qil-dim va o‘tkan kunlarni tamom bayon qildim. Xon-lar bilan to‘rt oy birga bo‘lindi.

Har erda *(120 a)* borg‘on-ko‘rgan navkarlarim yig‘ildilar. Uch yuzdin ko‘prak kishi bor edi. Xotirimg‘a keldikim, tokay bu Farg‘ona viloyatida sargardon bo‘lub yurumoq keraq bir tarafg‘a talab qiloyin deb muharram oyida Farg‘ona viloyatidin Xuroson talabig‘a otlanib chiqdim.

Vaqoi’i sanayi tis’a va tis’a mia

(To‘qquz yuz to‘qqizinchi (1503—1504) yil voqealari. (Sarlavxa Q b. dan olindi, L. b.da sarlavxaning o‘rni ochiq krlgan. Tarjimalarda «To‘kkuz yuz o‘n...» deyilgan)

Muharram oyida Farg‘ona viloyatidin Xuroson azmi bila Ilok yaylog‘igakim, Hisor viloyatining yayloqlaridindur, kelib tushtum. Ushbu yurtta yigirma uch yoshning ibtidosida yuzumga ustara qo‘ydum. Ulug‘-kichik meni umidvorlik bila irashib yuruydurganlar ikki yuzdin ko‘praq uch yuzdin ozroq bo‘lg‘ay edi. Aksar yayoq va iliklarida tayoq va oyoqlarida choruq va eginlarida chopon erdi. Usrat bu martabada edikim, bizning orada ikki chodir edi. Mening chodirim volidamg‘a tikilur edi. Manga har yurtta olacho‘q yasar edilar, olacho‘qda o‘lturur edim.

Agarchi Xuroson azimati qilib edi, vale ushbu hol bila bu viloyattin va Xisravshohning navkarlaridin umidvorliq bor edi. Bir necha kunda bir kishi kelib, viloyattin va el va ulusdin so‘zlar taqrir qilur edikim, mujibi umidvorliq bo‘lur edi. Bu fursatta Mullo Boboyi Pashog‘ariynikim, Xisravshohqa elchilikka yuborilib edi, keldi. Xisravshohdin ko‘ngulga yoqqudek so‘z kelturmadi, vale el va ulusdin so‘zlar *(120 b)* kelturdi.

Iloktin uch-to‘rt ko‘ch bila Hisor navohisig‘a Xoja Imod degan erga kelib tushuldi. Bu yurtta Muhib Ali qo‘rchi Xisravshohdin elchilikka keldi. Xisravshohkim, karam va saxovat bila mashxur edi, ikki navbat mururimiz aning viloyatidin voqi’ bo‘ldi, adno kishilarga qilg‘on insoniyatni bizga qilmadi. Chun el va viloyattin umidvorliq bor edi, biror manzilda darang bo‘lur edi. Shirim tag‘oyikim, ul fursatta andin ulug‘roq kishimiz yo‘q edi, Xuroson borurg‘a tob kelturmay, yonar xayoli bor edi. Saripuldin shikast topib kelganda dag‘i ko‘ch-urug‘ini yiborib, o‘zi jarida qal’adorliqda turub edi, nomardroq kishi edi. Necha navbat mundoq harakatlar qilur edi.

Qabodiyong‘a etganda Xisravshohning inisi Boqi Chag‘oniyoniykim, Chag‘oniyon va Shahri Safo va Tirmiz anda edi, Xatib Qarshiyni yiborib davlatxohliq izhori qilib, bizga qo‘shulmoq bo‘ldi. Amu suyini Uyoch guzaridin o‘tganda kelib mulozamat qildi. Boqining istid’osidin Tirmiz to‘g‘risig‘a kelib ko‘chlarini Amudin beboqi kechurub, o‘zumizga qo‘shub, Kohmard va Bomiyon sarig‘akim, ul fursatta bu erlar o‘g‘li Ahmad Qosimg‘a-kim, Xisravshoxning xoharzodasidur, taalluq edi,

mutavajjih bo‘ldukkim, Kohmardning Ajar otliq dara qo‘rg‘onida uyelni *(121 a)* berkitib, yana bir maslahat ro‘y bersa, anga ko‘ra amal qilg‘aybiz.

Aybakka etganda, Yorali Bilolkim, burunroq mening qoshimda edi, yaxshi qilichlar chopib edi, bu fataratlarda mendin ayrilib edi, Xisravshoh qoshida bo‘lur edi, bir necha yigitlar bila qochib keldi. Xisravshohning mo‘g‘ullaridin davlatxohonda so‘zlar arz qildi.

Darayi zindong‘a etganda Qanbar Alibekkim, Qanbar Ali sallox ham derlar, qochib keldi. Uch -to‘rt ko‘ch bila Kohmard kelib Ajar qo‘rg‘onida uy elni quyduk.

Ajarda ekanda Sulton Mahmud mirzoning Xonzodabegimdin bo‘lgan qizinikim, burun Jahongir mirzog‘a mirzolar tirigida qo‘lub edilar, Jahongir mirzog‘a nikoh bo‘ldi. Ushbu asnoda Boqibek manga karrot va marrot aytur erdikim: «Bir viloyatqa ikki podshoh va bir cherikka ikki miri sipoh mujibi tafriqa va vayronliq va sababi fitna va parishonliqdur. Nechukkim, debturlar:

Dah darvesh dar gileme bixusband,
Du podshoh dar ikdime nagunjand.
Nim none gar xurad mardi xudoy,
Bazli darveshon kunad nimi digar.
Mulki iklime bigirad podshoh,
Hamchunon darbandi iqlimi digar.

Umid andoqturkim, ushbu kun tongla Xisravshohning jami’ navkar va savdari kelib, podshoh qullug‘ini qabul qilg‘aylar. Anda bisyor mufattin ellar bor, misli Ayyubbek *(121* b) ning o‘g‘lonlari va yana ham ba’zilar borkim, bizning mirzolarning orasida hamisha yomonliq va fitnag‘a bois va muharrik edilar. Holo ushbu fursatta Jahongir mirzog‘a Xuroson sari xayr va xo‘bluq bila ruxsat berilsakim, tonglaliq kunda mujibi nadomat va pushaymonliq bo‘lmag‘ay». Chun mening sha’nimda bu emas edikim, og‘a-ini va uruq-qayoshtin har necha izoyliq voqi’ bo‘lsa, mendin mutanaffir bo‘lg‘aylar. Agarchi Jahongir mirzo bila bizning oramizda burun mulk va navkar jihatidin kuduratlar va niqorlar xeyli bo‘lub edi, vale bu navbat ul viloyattin mening bila hamroh bo‘lub kelib edi. Tuqg‘onliq va xizmatgorliq maqomida edi. Bu zamon ham andin hech nima zohir bo‘lmaydur edikim, sababi kudurat bo‘lg‘ay. Har necha takror bila arz qildi, men qabul qilmadim. Oxir Boqibek aytqondeq o‘shul mufattinlarkim, Yusuf Ayyub va Bahlul Ayyub bo‘lg‘ay, mening qoshimdin Jahongir mirzog‘a qochib borib sharr va fitna maqomida bo‘lub Jahongir mirzoni mendin ayirib, Xuroson elttilar.

Ushbu fursatlar Sulton Husayn mirzodin Badi’uzzamon mirzog‘a va manga va Xisravshohg‘a va Zunnung‘a bir mazmun bila uzun- *(122 a)* uzoq nishonlar keldi, ul nishonlar bu tarixqacha mendadur. Mazmuni bu erdikim: «Sulton Ahmad mirzo va Sulton Mahmud mirzo va Ulug‘bek mirzo ul og‘a-inilar ittifoq qilib yuruganda men Murg‘ob yoqasini berkittim. Mirzolar yovuq etib hech ish qila olmay yondilar. Holo ham agar o‘zbak mutavajjih bo‘lsa, men Murg‘ob yoqasini berkitay, Badi’uzzamon mirzo Balx va Shaburg‘on va Andxud qo‘rg‘onlarig‘a mazbut kishilarini qo‘yub, o‘zi Gurzivon va Darayi Zangda ul ko‘histonni berkitsin.

Mening bu navohig‘a kelgan xabarim borib edi. Manga ham bitib edikim, sen Kohmard va Ajarda ul ko‘hpoyani berkitib, Xisravshoh Hisor va Qunduz qo‘rg‘onlarida e’timodiy kishilarini qo‘yub, o‘zi va inisi Vali Badahshon va Xatlon tog‘larini berkitsunlar. O‘zbak ish qila olmay yong‘usidur», deb.

Sulton Husayn mirzoning bu xatlari mujibi noumidlik bo‘ldi. Ne uchunkim, Temurbekning yurtida bu tarixda andin uluqroq podshoh ham yosh va ham viloyat va ham cherik bila yo‘q edi. Andoq ko‘z tutulur edikim, payopay elchilar va tavochilar jad va qadag‘a bila kelib, mundoq hukmlar kelturgay erdikim: «Tirmiz va Kilif va Karki guzar *(122 b)* larida kema muncha yasang, ko‘pruk asbobi bu miqdor tayyor qiling, yuqqori To‘qquz o‘lum guzarlarni yaxshi ehtiyot qiling», to bu necha yil o‘zbak tafriqasidin dilshikasta bo‘lg‘an ellarning ko‘ngli qaviy bo‘lub, umidvor bo‘lg‘aylar edi.

Sulton Husayn mirzodek Temurbek o‘runig‘a o‘lturg‘on ulug‘ podshoh g‘animning ustiga yurumakni demay, er berkitmakni desa, el va ulusqa ne umidvorliq qolg‘ay? Bizning bila kelgan nekim bo‘lg‘an och uruq, uy-elni va Boqi Chag‘oniyoniyni va o‘g‘li Muhammad Qosimning bo‘lg‘on sipohiylarining va aymoqlarining ko‘ch va mollarini tamom Ajarda qo‘yub, cherikni olib chiqtuk. Xisravshohning mo‘g‘ullaridin mutavotir kishi kela boshladikim, Toliqondin podshohning davlatxohligini tilab, bo‘lgan mo‘g‘ul ulusi ko‘chub Ishkamish va Fulul sari torttuk. Podshoh jahd qilib botroq, eta kelsunlarkim, Xisravshohning aksar kishisi buzulub, podshoh qullug‘ig‘a kelgusidir.

Bu mahalda Shayboqxonning Andijonni olib Hisor va Qunduz ustiga cherik otlang‘on xabari keldi. Bu xabarni eshitib, Xisravshoh Qunduzda to‘xtay olmay, bo‘lg‘an kishisini ko‘churub, *(123 a)* Kobul azimati qildi. Xisravshoh Qunduzdin ko‘chib chiqqoch-o‘q Qunduzni Mullo

Muhammad Turkistoniy otliq oʻbdon eʼtimodliq boyri kishisi Shayboqxon uchun berkitti.

Biz Samtu yoʻli bila Qizil suv sari ingan mahalda uch-toʻrt ming uyluknikim, Xisravshohgʻa taalluq va Hisor, Qunduzda boʻlur moʻgʻul ulusi koʻchlari bila kelib qoʻshuldilar.

Qanbar Ali moʻgʻulkim, zikri mukarrar kelibtur, parishongoʻy kishi edi, aning atvori Boqibekka yoqmadi. Boqibekning xotiri jihatidin ruxsat berildi. Oʻgʻli Abdushshukur andin beri Jahongir mirzo mulozamatida boʻldi.

Xisravshoh moʻgʻul ulusining bizga qoʻshulgʻonini eshitib, xeyli bepoy boʻlub, chorasini topa olmay kuyovi Yaʼqub Ayyubni elchilikka yiborib, qulluq va davlatxohliq izhor qilib istidʼo qilibturkim, agar ahd qilsalar, qulluqqa kelgumdur. Chun Boqi Chagʻoniyoniy ixtiyor edi, har nechakim, oʻzini davlatxoh tutar edi, ogʻasining tarafini ham qoʻymas edi. Ul barin boʻldi. Bu yoʻsunluq ahd boʻldukim, aning joni amonda boʻlgʻay. Moligʻa ham ne miqdorkim, oʻzi ixtiyor qilsa, muzoyaqa boʻlmagʻay.

Yaʼqubga ijozat bergandin soʻng Qizilsuv quyi koʻchib, Andarob suyining qotilishigʻa yovuq *(123 b)* tushuldi. Tonglasi, rabiulavval oyining avositida jarida Andarob suyini oʻtib, Dushi navohisida bir ulugʻ chinor tubida oʻlturdum. Ul tarafdin Xisravshoh hashamat va tajammuli bila qalin kishi bila keldi. Qoida va dastur bila yiroqtin tushub keldi. Koʻrushurda uch qatla yukunub, yongʻonda ham uch qatla, soʻrgʻonda va tortuq tortqonda biror yukundi. Jahongir mirzo va Xon mirzogʻa dagʻi ushbu dastur bila yukundi. Qari tanbal mardak necha yillar oʻz murodicha yurub saltanattin tek bir xutba oʻz otigʻa oʻqumaydur edi. Yigirma besh, yigirma olti qatla payopay yukundi va bordi va keldi. Toliqib tamom yiqila yozdi. Necha yil qilgʻon bekligi va saltanati tamom burunidin chiqti. Koʻrushub tortiq tortgandin soʻngra buyurdumkim, oʻlturdi. Bir gariy, ikki gariy oʻlturub, ul tarafdin bu tarafdin soʻz va hikoyat aytildi. Bovujudi nomardliq va namakharomliq kovok va bemazagoʻy ham bor ekandur.

Mundoq mahaldakim, eʼtibor va eʼtimod navkarlari koʻzining oldida xayl-xayl kelib manga navkar boʻladurlar, oʻzining ishi bu erga etibdurkim, podshohliq qilib yuruydurgan mardak mundoq xor va zor va xohi-nohohi kelib ne tavrlar bila koʻrushti. *(124 a)*

Ikki gʻarib harfe andin sodir boʻldi. Biri bukim, navkarlari ayrilgʻon jihatdin anga koʻngul beriladur edi. Muqobalada mundoq dedikim, navkarlar toʻrt qatla ushmundoq mendin ayrilibtur, yana kelibtur. Yana biri bukim, inisi Valini soʻrdumkim, ul qachon kelgusidur? Amu daryosidin qaysi guzar bila

oʻtgusidur? Dedikim, agar guzar topilsa, xud bot kelgusidur, vale guzarlar suv ulgʻaygach tagʻayyur topar. Ul masal borkim, «On guzarro ob burd».

Aning davlatining va navkarining intiqolida bu harfni aning tiliga Tengri soldi. Bir-ikki gariydin soʻng men otlanib oʻrdugʻa keldim; ul dagʻi tushgan eriga bordi. Ushbu kundin ulugʻ-kichiq yaxshi-yomon va bek va bek navkarlari xayl-xayl koʻch va mollari bila andin ayrilib, bizga kela boshladilar. Tonglasi, namozi peshin, namozi digargacha hech kishi aning qoshida qolmadi. «Qulolloxumma molikal-mulki tu'til-mul-ka man tashou va tanzi'ul-mulka mimmat tashou va tuizzu man tashou va tuzillu man tasho' bi yadikal-xayru innaka alo kulli shayin qadir».

Ajab qodiredur, bir kishikim, yigirma-oʻttuz ming navkarning egasi edi, Qahlugʻdinkim, Darbandi Ohanin ham derlar, Hindukush togʻigacha Sulton Mahmud mirzogʻa taalluq viloyot tamom aning taxti tasarrufida *(124 6)* edi. Hukumat bilistiqlol qilur edi. Bir muhassili Hasan barlos otliq qari mardak Iloktin Uyojgʻacha durushtluqlar bila muhassilliq qilib, bizni koʻchurub tushurur edi. Xisravshohni bir yarim kunda urush yoʻq, talosh yoʻq, bizningdek qallosh va mafluk ikki yuz-ikki yuz ellik kishining qoshida andoq xoru zor va zabun va ojiz qildikim, ne navkarigʻa ixtiyori qoldi, ne moligʻa, ne jonigʻa.

Xisravshohni koʻrub yongʻon oxshomi Mirzo xon mening qoshimgʻa kelib, ogʻalarining qonini da'vo qildi. Bizning orada ba'zilar ham barin edilar, filvoqi' shar' va urf bila ham munosib andoq edikim, mundoq kishilar sazosigʻa etgay.

Chun ahd boʻlub edi, Xisravshohni ozod qilib, farmon boʻldukim, elta olgʻoncha nimasini eltgay. Uch-toʻrt qator xachir va tevada boʻlgʻon javohir va oltun va kumush va nafis nimalarini yuklab eltti. Shirim tagʻoyini qoʻshub uzattukkim, Xisravshohni Gʻoʻriy va Dahona yoʻli bila Xuroson sari yiborib, oʻzi Kohmard borib koʻchni soʻngimizcha Kobul kelturgay.

Ul yurttin Kobul azimati bila koʻchub, Xoja Zayd kelib tushtuk. Ushbu kuni oʻzbakning chopqunchisini Hamzabiy manggʻit boshlab kelib, Dushi navohisini chopti. Sayyid Qosim eshikogʻani va Ahmad Qosim koʻhburni *(125 a)* ba'zi yigitlar bila yiborildi. Borib chopqunchini yaxshi bosib, bir necha bosh kesib kelturdilar. Ushbu yurtta Xisravshohning jebaxonasidagʻi jebalarni ulashildi. Etti-sekkiz yuzcha javshan va koʻha boʻlgʻay edi. Xisravshohdin qolgʻon nimalardin bir bu edi. Yana chiniylari dagʻi xeyli tushti. Oʻzga koʻzga koʻrungudek nima yoʻq edi.

Xoja Zaydtin to‘rt-besh ko‘ch bila G‘urband kelduk. Ushtur shahrg‘a tushganda xabar toptukkim, Sherak arg‘unkim, Muqim arg‘unning ixtiyor begi edi, bizdin bexabar cheriklab kelib, Boron yoqasida o‘lturubturkim, Panjxir yo‘li bila o‘tgan kishini Abdurrazzoq mirzog‘akim, ul mahalda Kobuldin qochib borib, tarkaloniy afg‘on orasida Lamg‘on navohisida edi, borg‘oli qo‘ymag‘ay. Bu xabar topg‘ach, ikki namoz orasida andin ko‘chub, kecha tun qotib subh vaqti Hubyon ko‘tali bila oshtuk.

Suhaylni hargiz ko‘rgan emas erdim. Ko‘talg‘a chiqg‘och-o‘q janub tarafi past yorug‘ yulduz ko‘rundi, dedimkim, Suhayl bo‘lmag‘ay. Dedilarkim, Suxayldur. Boqi Chag‘oniyoniy bu baytni o‘qudikim:

Tu Suhayli to kujo tobiyu kujo toli’ shavi,

Chashmi tu bar har ki meaftad nishoni davlat ast.

Oftob bir nayza bo‘yi chiqib erdikim, Sanjid dara oyog‘ida kelib tushuldi. Bizning ilgari *(1256)* borg‘on qaravul yigitlari va ba’zi yigitlar Qorabog‘ning oyog‘i Egriyor navohisida Sherakka etgan bila-o‘q ilik qo‘sharlar, oz-og‘loq urushqondek qilur. Bot-o‘q ilg‘or bila tebrarlar. Sherakni va yana etmish-sekson-yuz o‘bdon yigit-larni tushurib kelturdilar. Sherak ning qonini bag‘ishlab mulozim qilildi.

Xisravshohqim, Qunduzdin el-kuniga boqmay, Kobul azimati bila chiqar, anga taalluq el va ulus besh-olti bo‘lak bo‘lurlar. Badaxshondag‘ilar bir bo‘lak: Saydim Ali darbonkim, Rusto xazorasida edi, Panjxir yo‘li bila oshib ushbu yurtta bizga mulozamat qildi; yana bir bo‘lak: Yusuf Ayyub va Bahlul Ayyub edi, alar dag‘i bu yurtta mulozamatqa keldilar. Yana bir bo‘lak: Bahlul Ayyub inisi Vali Xatlondin; yana bir bo‘lak: Yilonchiq va Nakdariy va Qoqshol va Qunduz viloyatida o‘lturushluq aymoqdar bu har ikki bo‘lak Andarob va Sarob bila kelib, Panjhir oshar xayolda edilar.

Aymoqlar ilgarroq Sarobta edilarkim, keyindin Vali keldi. Aymoq yo‘lini to‘sub, urushub bostilar. O‘zi qochib o‘zbakka ketdi. Shayboqxon Samarqandning chorsuyida bo‘ynig‘a urdurdi. Bo‘lg‘on navkar-savdari talanib oldurub, aymoqlari bila ushbu yurtta qulluqqa keldilar. Sayyid Yusufbek o‘g‘loqchi ham *(126 a)* aymoqlar bila keldi.

Bu yurttin ko‘chub, Qorabog‘ yonidag‘i Oqsaroy o‘langiga tushuldi Xisravshohning el-kuni zulm va besarliqqa o‘rgangan el, elga zulm qila boshladilar. Oxir Saydim Ali Darbonning bir o‘bdon navkari birovning bir ko‘za yog‘ini tortib olg‘an uchun eshikka kelturtub tayoqlattim, tayoq ostida-o‘q joni chiqdi. El bu siyosattin tamom bosildilar.

Ushbu yurtta ekanda, Kobulning ustiga filhol borurni-bormasni kengashildi. Sayyid Yusufbek va ba’zining ra’yi barin edikim, qish yovuqtur, filhol Lamg‘on borilg‘ay. Andin yana na maslahat ro‘y bersa, anga yarasha amal qililg‘oy. Biz Boqi Chag‘oniyoniy va ba’zi Kobul ustiga bormoqqa so‘zni qo‘yub, andin ko‘chub kelib Abo qo‘ruqig‘a tushuldi. Ushbu yurtta mening volidam xonim va Kohmardta qolg‘an uruq sa’b muxotara o‘tkarib, kelib qo‘shuldilar.

Tafsili budurkim, Shirim tag‘oyini Xisravshohqa qo‘shub yiborilib edikim, Xisravshohni Xuroson uzatib o‘zi borib uruqni kelturgay. Dahonag‘a etganda Shirim beixtiyor bo‘lur. Xisravshoh Shirim bila-o‘q Kohmard borurlar, xoharzodasi Ahmad Qosim Kohmardta edi. Xisravshoh *(126 b)* Ahmad Qosimni barin qilib, uruqqa yomonliq maqomida bo‘lurlar. Boqi Chag‘oniyoniyning qalin mo‘g‘ul navkarlari uruq bila Kohmardta edilar. Mahfiy Shirim bila so‘zni bir erga qo‘yub, Xisravshoh va Ahmad Kosimni tutmoq bo‘lurlar. Xisravshoh bila Ahmad Qosim Ajar darasining yonidag‘i yo‘l bila qochib, Xuroson borurlar. Mo‘g‘ullarning bu yakjihatlig‘idin g‘araz o‘zlarini alardin ayirmog‘liq ekandur.

Uruq bila bo‘lg‘on el Xisravshoxning dag‘dag‘asidin xalos bo‘lub, Ajardin chiqib, Kohmardqa etgan mahalda Isiqonchi eli yog‘iyqib yo‘lini to‘sarlar. Aksar uruqni Boqibekka taalluq el va ulusini alar taladilar. Qul Boyazidning o‘g‘li — Tezak kichik edi, anda asir tushti. Uch-to‘rt yildin so‘ngra Kobulda keldi. Uruq talatib, oldurub, biz o‘tgan Qipchoq yo‘li bila oshib, Abo qo‘rug‘ida kelib bizga qo‘shuldilar.

Andin ko‘chgan bila orada bir qo‘nub, Cholok o‘langiga tushuldi. Cholok o‘langida kengashib, so‘zni muhosara qilmoqqa qo‘yub, ko‘chub, men o‘zum nekim bo‘lg‘on g‘ul kishisi bila Xaydar Taqining bog‘i bila Qul Boyazid bakavulning go‘rxonasining oralig‘ida tushtum. Jahongir mirzo barong‘or odami bila bizning ulug‘ chahorbog‘ tushti. Nosir mirzo javong‘or eli bila Qutluqqadamning go‘rxonasining orqasidagi o‘langga tushti. *(127 a)* Doim kishimiz borib Muqim bila so‘zlashurlar edi. Gohi uzr kelturub, gohi yumshoq so‘z aytur edi. Xayali muning uchun edikim, biz Sherakni olg‘och-o‘q otasig‘a, og‘asig‘a kishi chogggurg‘ondur. Ota-og‘asidin umidvorlig‘i bor jihatidin darang qilur edi.

Bir kun farmon bo‘ldikim, g‘ul, barong‘or, javong‘or tamom jeba kiyib, otlarig‘a kejim solib, yovuqroq borib ham yaroq ko‘rulgay, ham ichkarigi elga siyosati bo‘lg‘ay. Jahongir mirzo va barong‘or to‘g‘risidin Ko‘chabog‘ bila ilgarrak keldilar. G‘ulning olli chun suv edi. Men g‘ul kishisi

bila Qutluqqadamning go‘rxonasi tarafidin kelib, pushtadin ilgarigi tepa ustiga chiqtim. Irovul kishisi Kutluqqadamning ko‘prugining ustiga tiqilib bordilar. Ul mahal ko‘pruk yo‘q edi. Yigitlar sho‘xliq qilib, Charmgaron darvozasig‘acha choptilar. Oz-og‘loq chiqg‘on kishisi urushqa turmay qochqon bila qo‘rg‘ong‘a kirdilar.

Arkning xokrezi balandida qalin Kobul eli tafarrujqa chiqib edilar. Qochqon bila qalin gardlashib indilar. Ko‘pruk bila darvoza orasidag‘i balandlik pushtaning ustida yo‘l o‘rtasida qalin chuqurchoqdar qazib, *(127 b)* xaspo‘sh qilib edilar. Sultonquli chinoq va ba’zi yigitlar chopqonda tiqilib yiqilib edilar. Barong‘or tarafidin bir-ikki yigit Ko‘chabog‘ ora chiqqonlar bila bir-ikki qilich solishib olishurlar. Chun urushqa farmon yo‘q edi, ushmuncha bila yondilar.

Qo‘rg‘on eli bisyor oldaradilar. Muqim beklarni orag‘a solib, qulluqqa kelib, Kobulni topshirmoq bo‘ldi. Boqibek Chag‘oniyoniyning tavassuti bila kelib mulozamat qildi. Biz dag‘i inoyat va shafqat maqomida bo‘lub, dag‘dag‘a va tavahhumni aning xotiridin raf’ qilduk. Muqarrar bo‘ldikim, tonglasi bo‘lg‘an navkar va savdar va mol va jihoti bila chiqib, qo‘rg‘onni topshurg‘ay, Xisravshohqa taalluq ellar besarliq va dastandozliqqa o‘rgangan ellar edi. Muqimning ko‘chini chiqarmoqqa, Jahongir mirzoni va Nosir mirzoni va ulug‘ beklarni va ichkilarni ta’yin qildukkim, Muqimni va Muqimg‘a taalluq el-kunni mol va jihotlari bila Kobuldin chiqarg‘aylar. Muqimg‘a yurt Tebani ta’yin qilduk.

Sabohi mirzolar va beklar darvozalarg‘a borib xaloyiqning hujum va g‘avg‘osini ko‘p ko‘rub manga kishi yibordilarkim, siz kelmaguncha bu elni kishi man’ qilib bo‘lmas. Oxir o‘zum otlandim. To‘rt-besh kishini o‘qdab, bir-ikki kishini *(128 a)* pora-pora qildurdum. G‘avg‘o bosildi. Muqim mutaallaqlari bila solim va salomat borib Tebaga tushti.

Rabiulavval oyining avoxirida Tengri taolo fazl va karami bila Kobul va G‘azni mulk va viloyatini bejang va jidol muyassar va musahhar qildi.

Kobul viloyati to‘rtunchi iqlimdindur. Ma’muraning o‘rtasida tushubtur. Sharqi Lamg‘onot va Purshovar va Xashang‘ar va ba’zi Hind viloyatidur. G‘arbi ko‘histonlardurkim, Karnud va G‘o‘r ul ko‘histondadur. Bu tarixda hazora va nakdariy qavmining ma’man va maskani bu tog‘lardur.

Shimoli Qunduz va Andarob viloyatidur. Hindukush tog‘i vositadur.

Janubi Farmul va Nag‘ar va Bannu va Afg‘onistondur.

Muxtasar viloyatdur, tuloniy voqi’ bo‘lubtur. Tuli mashriqdin mag‘ribqa boqadur. Atrof va javonibi tamom tog‘dur. Kal’asi tog‘qa payvastdur. Kal’aning g‘arb-janub tarafi kichikrak parcha tog‘ tushubtur. Ul tog‘ning qullasida Shohi Kobul imorat qilgani uchun bu tog‘ni Shohi Kobul derlar. Bu tog‘ning ibtidosi Devarin tangisidindur. Dehi Ya’qub tangisida tuganur. Girdo-girdi ikki shar’iy bo‘lg‘ay. Bu tog‘ning domanasi tamom bog‘ottur. Mening ammim Ulug‘bek mirzo zamonida Vays atka mirzoning atkasi bu tog‘ning domanasida bir ariq chiqaribtur. Domanadag‘i bog‘ot tamom bu ariq bila ma’murdur. Poyoni ob Gulkina otliq mahalladur, xilvat go‘shonadur. G‘alaba lavandliqlar anda qililib edi. Gohi mutoyaba *(128 b)* yo‘sunluq Xoja Hofizning bu baytini tag‘yir bila o‘qulur erdikim:

Ey xush on vaqt ki be povu sar ayyome chand,
Sokini Gulkina budem ba badnomie chand.

Kal’aning janubida Shohi Kobulning sharqida bir ulug‘ ko‘l tushubtur. Girdo-girdi bir shar’iy yovushur. Shohi Kobul tog‘idin Kobul sari boqa uch kichikrak chashma chiqar, ikkisi Gulkina navohisidadur. Bir chashma boshida Xoja Shamu otliq mazordur; yana birida Xoja Xizrning qadamgohidur. Bu ikki er Kobul elining gashtgohidur. Yana bir chashma Xoja Abdussamad to‘g‘risidadur, Xoja Ro‘shnoyi derlar.

Shohi Kobul tog‘idin bir tumshuq ayrilib kelibtur, Uqobayn derlar. Uqobayndin boshqa yana bir parchag‘ina tog‘ tushubtur. Kobul qal’asining arki bu tog‘ning ustidadur. Ulug‘ qo‘rg‘on arkning shimoliy tarafidadur. Bu ark g‘arib murtafe’ va yaxshi havoliq er voqi’ bo‘lubtur. Bu ulug‘ ko‘l va uch o‘langgakim, Siyahsang va So‘ng qo‘rg‘on va Cholok bo‘lg‘ay, mushriftur. Borcha oyoq ostidadur. Ulanglar sabzaliq mahalida bisyor yaxshi ko‘runur. Yozlar Kobulda shimoliy eli kam emastur. Paravon eli derlar. Arkta shimol sari darichaliq uylar asru xushhavodur.

Mullo Muhammad Tolib muammoyi Kobul arkining *(129 a)* ta’rifida bir baytni Badi’uzzamon mirzo otig‘a bog‘lab o‘qur edi. Bayt budurkim:

Bixo‘r dar arki Kobul may, bigardon kosa paydarpay,
Ki ham ko‘d *astu ham darevu ham shahr astu ham sahro.*

Hindustoniy g‘ayri Hindustonni «xuroson» der. Nechukkim, arab g‘ayri arabni «ajam» der. Hinduston bila Xuroson orasida xushki yo‘ldin ikki bandardur. Bir Kobul, yana bir Kandahor. Koshg‘ar va Farg‘ona va Turkiston va Samarqand va Buxoro va Balx va Hisor va Badaxshondin korvon Kobulg‘a kelurlar. Xurosondin korvon Qandahorg‘a kelur. Hinduston bila

Xurosong‘a vosita bu viloyattur. Bisyor yaxshi savdoxonadur. Savdogarlar Xitoyg‘a yo Rumg‘a borsalar, ushmuncha-o‘q savdo kilg‘aylar. Har yil etti-sekkiz-o‘n ming ot Kobulg‘a kelur. Quyi Hindustondin o‘n-o‘n besh-yigirma ming o‘yluq korvon Kobulg‘a kelur Hinduston mato’i burda va oq raxt va qand va nabot va shakar va aqoqir keltururlar. Ko‘p savdogar bo‘lg‘aykim, dah si, dah chilg‘a rozi bo‘lmag‘ay.

Xuroson va Iroq va Rum va Chin mato’i Kobulda topilur: Hindustonning xud bandaridur.

Garmser va sardseri yovuqtur. Kobuldin bir kunda andoq erga borsa bo‘lurkim, hargiz qor yog‘mas. Ikki soati nujumiyda andoq erga borsa bo‘lurkim, hargiz qori o‘ksumas, magar ahyonan andoq yoz kelgaykim, *(129 b)* qor qolmag‘ay. Garmseriy va sardseriy mevalar Kobul tavobiida ko‘ptur va yovuqtur. Kobul va kentlarida sardseriy mevalardin uzum va anor va o‘ruk va olma va bihi va amrud va shaftolu va olu va sanjid va bodom va yang‘oq ko‘ptur. Men olu-bolu niholini kelturub ekturubmen, yaxshi olu-bolular bo‘ldi va hanuz taraqqiyda edi.

Garmseriy mevalar, misli norunj va turunj va amluk va nayshakar Lamg‘onottin keltururlar. Nayshakarni men kelturub ekturub edim. Chilg‘o‘zani Nijrovdin keltururlar. Kobul atrofidag‘i Ko‘histondin asal bisyor kelur. Shaxdxona-lari bordur. Bir G‘azni tarafidag‘i Ko‘histondin asal kelmas. Kobulning ravochi xo‘b bo‘lur, bihi bila olusi ham yaxshidur. Bodringi dag‘i yaxshi bo‘lur.

Bir nav’ uzum bo‘lur, obi angur derlar, xeyli yaxshi uzumdir. Mast chog‘irlari bo‘lur. Xoja Xovand Sayyid Domani ko‘hiyning chog‘iri tundluq bila mashhurdur. Agarchi holo taqlid birla andin ta’rif qiladurlarki, «lazzati may mast donad, xushyoronro chi xaz».

Ekini yaxshi bo‘lmas. Agar Xuroson tuxumi bo‘lsa, filjumla yomon bo‘lmas. Bisyor latif havosi bor. Kobul havosidek havoliq er olamda ma’lum emaskim, bo‘lg‘ay. Yozlarda kechalari po‘stinsiz yotib bo‘lmas. Kishlar agarchi qori aksar ulug‘ tushar, vale mufrit sovug‘i yo‘qtur. Samarqand va Tabriz ham xushxavo *(130 a)* liqqa mashhurdur, vale mufrit sovuqlari bordir.

Atrofida to‘rt xo‘b o‘lang voqi’ bo‘lubtur. Sharqi-shimoliy tarafi So‘nak qo‘rg‘on o‘langidur. Kobuldin ikki kuro‘h bo‘lg‘ay, yaxshi o‘langdur. O‘ti otqa sozvordur, chibini kam bo‘lur.

G‘arbi-shimoli Cholok o‘langidur, Kobuldin bir kuro‘hdur, keng o‘langdur, yozlar chibini otqa tash-vish berur.

G‘arbi Devarin o‘langidur. Agarchi munda ikki o‘langdur, bir tepaning o‘langi. Yana bir Ko‘sh Nodir o‘langidur. Bu xisob bila besh o‘lang bo‘lg‘ay, har ikki o‘lang Kobuldin biror shar’iy bo‘lg‘ay, muxtasar o‘langlardur. Vale o‘ti otqa bisyor sozvordur, chibini bo‘lmas. Kobul o‘langlarida bu o‘langlarcha o‘lang yo‘qtur.

Sharqi Siyaxrang o‘langidur. Charmgaron darvozasi bila bu o‘lang orasida vosita Qutluqqadamning go‘rxonasidur. Yozlar chibini ko‘p bo‘lur uchun, bu o‘langni kam qo‘rurlar. Bu o‘langga payvast Kamariy o‘langi ham bor. Bu e’tibor bila Kobul girdida olti o‘lang bo‘lg‘ay, vale to‘rt o‘lang mashhurdur.

Kobul viloyati berk viloyattur, yot yog‘iyning bu viloyatqa kirmagi mushkuldur. Balx va Qunduz va Badaxshon bila Kobul orasida Hindukush tog‘i tushubtur. Bu tog‘din etti yo‘l oshar, uch yo‘l Panj-xirdadur. Yuqqoriroq Xavok ko‘talidur, andin quyiroq Tul, andin quyiroq Bozorak. Bu uch ko‘taldin *(130 6)* yaxshirog‘i Tuldur. Vale yo‘li bir nima uzunroqdur. G‘olibo bu jihattin Tul derlar. To‘g‘rirog‘i Bozorakdur. Tul va Bozorak Sarobqa tushar. Bozorak ko‘talini Sarob eli Porandiy otliq kentiga inar uchun Porandiy ko‘tali derlar.

Yana bir Parvon yo‘lidur, ulug‘ ko‘tal bila Parvon orasida yana etti ko‘tal bor uchun Haftbacha derlar. Andarob tarafidin ikki yo‘l kelib, ulug‘ ko‘talda qotilib Haftbacha bila Parvong‘a kelur. Bisyor purmashaqqat yo‘ldur. Uch yo‘l G‘urbandtadur. Parvon yo‘liga yovuqroq yo‘l. Yangi yo‘l ko‘talidur. Valiyon va Hinjong‘a inar. Yana bir yo‘l Qipchoq ko‘talidur. Andarob suyi bila Qizil suvning qotilishig‘a inar. Bu yo‘l dag‘i yaxshi yo‘ldur.

Yana bir yo‘l Shibartu ko‘talidur. Yozlar suv ulg‘aysa, Shibartu ko‘talidin oshib, Bomiyon va Sayg‘on bila yururlar. Qishlar Obdara bila yurushurlar. Qishlar to‘rt-besh oy jami’ yo‘llar bog‘lanur, bir Shibartu yo‘lidin o‘zga. Bu ko‘taldin oshib, Obdara bila yururlar. Yozlar suvlar kirganda ham bu yo‘llarning qishg‘i xukmi bor. Ne uchunkim, Takob yo‘llari suv ulug‘ bo‘lg‘ondin o‘tub bo‘lmas. Takob bila yurumay, tog‘ bila yurur xayol qilsalar, ubur mutaazzirdur. Kuzlar uch-to‘rt oykim, qor kamdur va suvlar *(131 a)* kichik bo‘lg‘onda, bu yo‘llarning uburi mahalliydur. Tog‘lardin va tangilardin qutto-ut-tariq qofir kam emastur. Xuroson tarafidin kelur yo‘l Qandahor bila kelur. Bu yo‘l tup-tuz yo‘ldur. Bu yo‘lda ko‘tal yo‘qtur.

Hinduston tarafidin to‘rt yo‘l chiqar, bir yo‘l Lamg‘onot bila. Bu yo‘lda Xaybar tog‘larida ozroqcha ko‘tal bor. Yana bir yo‘l Bangash bila, yana bir yo‘l Nag‘ar bila, yana bir yo‘l Farmul bila. Bu yo‘llarda ham ozroqcha ko‘tallar bor. Sind suyining uch guzaridin o‘tub, bu yo‘llar bila kelurlar. Nilob guzaridin o‘tganlar. Lamg‘onot bila kelurlar. Kishlar Kobul suyi bila Sind suyining qotilishidin yuqqorroq Sind suyini va Kobul va Savod suyini guzar bila o‘tarlar.

Men aksar Hinduston cheriklarigakim keldim, guzarlar bila o‘ttim. Bu navbatkim, kelib, Sulton Ibrohimni bosib olib, Hindustonni fath qildim, Nilob guzaridin kema bila o‘ttim. Ushmundin o‘zga Sind suyidin hech erdin kemasiz o‘tsa bo‘lmas. Dinkut guzari bila o‘tganlar Bangash bila kelurlar. Chupora guzari bila o‘tganlar agar Farmul bila kelsalar, G‘azni kelurlar va agar Dasht bila borsalar, Qandahor borurlar.

Muxtalif aqvom Kobul viloyatida bordur. Julgasida va tuzlarida atrok va aymoq va a’robdur. Shahrida va ba’zi kentlarida sortlardur. Yana ba’zi *(131 6)* kentlarida va viloyotida pashoyi va parojiy va tojik va baraki va afg‘ondur. G‘arbiy tog‘larida xazora va nakdariydur. Bularning orasida ba’zi mo‘g‘uliy til bila xikoyat qilurlar. Sharqi-shimoliy tarafidag‘i tog‘lar kofiristondur, misli Katur va Gabrak va janubi Afg‘onistondur.

O‘n bir-o‘n ikki lafz bila Kobul viloyatida talaffuz qilurlar: arabiy, forsiy, turkiy, mo‘g‘uliy, hindiy, afg‘oniy, pashoyi, parojiy, gabriy, ba-rakiy, lamg‘oniy. Muncha muxtalif aqvom va mutag‘oyir alfoz ma’lum emaskim, hech viloyatta bo‘lg‘ay.

Viloyoti o‘n to‘rt tumandur. Samarqand va Buxoro va yana bu navoxida viloyatchalarnikim, bir ulug‘ viloyat taxtida bo‘lg‘ay, tuman derlar. Va Andijon va Koshg‘ar va ul orada o‘rchin va Hindustonda pargana derlar. Agarchi Bajavr va Savod va Parshovar va Xashang‘ar burun Kobul tavobiidin ekandur, bu tarixda afg‘on qavmi jihatidin ba’zi buzulub, ba’zisi afg‘ong‘a kiribtur. Viloyatlig‘i qolmabtur.

Sharqi Lamg‘onottur. Bu viloyat besh tuman va ikki bo‘luktur. Lamg‘on tumanlaridin ulug‘rog‘i Ningnahor, ba’zi tarixlarda Nagarxrr bitibturlar. Dorug‘anishin eri Odinapurdur. Kobuldin sharq sari o‘n uch yig‘och yo‘ldur. Ningna-xrr bila Kobul orasi asru qattiq yomon yo‘ldur. Uch-to‘rt erda kichikrak-kichikrak *(132 a)* ko‘tallari, ikki-uch erda tangilari bor. Xirilji va jami’ quttout-tariq afg‘onlardur. Bu yo‘lni urarlar erdi. Bu orada ma’mura yo‘q edi. Ko‘ruqsoyning oyog‘i Qoratuni men ma’mura qildurdum. Bu jihattin yo‘l emin bo‘ldi.

Garmser bila sardser orasida fosila Bodom chashma koʻtalidur. Bu koʻtalning Kobul tarafida qor yogʻar. Koʻruqsoy va Lamgʻonot tarafida qor yogʻmas. Bu koʻtaldin ingach, kishi oʻzga olame mulohaza qilur: yigʻochlar oʻzgacha, oʻtlar oʻzgacha, jonivorlar oʻzgacha, elining rohu rasmi oʻzgacha.

Ningnahor toʻqquz rudtur. Sholisi va bugʻdoyi yaxshi boʻlur va norunji va turunji va anori bisyor boʻlur, yaxshi boʻlur.

Odinapur qoʻrgʻonining olida, janubiy tarafida bir balandida tarixi toʻqquz yuz oʻn toʻrtta bir chahorbogʻ soldim. Bogʻi Vafogʻa mavsum, rudqa mushrif, rud qoʻrgʻon bila bogʻning orasidadur, norunji va turunji va anori bisyor boʻlur. Paharxonni bosib Lahoʻr va Dipalpurni fath qilgʻan yili keyla kelturub, ekturub edim, sabz boʻlub edi. Andin burungʻi yil nayshakar dagʻi ekib edilar, yaxshi nayshakarlar boʻlub edi. Badaxshon va Buxorogʻa ul nayshakarlardin yiborilib edi. Eri murtafi, oqar suyi muttasil, havosi qishlar muʼtadil, bogʻning oʻrtasida bir kichikrak *(132 b)* pushta voqiʼ boʻlubtur, bir tegirmon suyi bu bogʻning oʻrtasidin va bogʻning ichi-dagi pushtaning ustidin hamisha joriydur. Bogʻ oʻrtasidagʻi chorchaman bu pushtaning ustida vokiʼ boʻlubtur. Bogʻning gʻarbi-janubiy tarafida dazsh dardah xavzedur, atrofi tamom norunj daraxtlaridur, anor daraxtlari ham bor. Bu xavzning girdo-girdi tamom sebargazordur. Bu bogʻning ayn eri ushbudur. Norunjlar sargʻargʻon mahalda bisyor yaxshi koʻrunur, xeyli yaxshi bogʻ vokiʼ boʻlubtur.

Koʻhi Safid Ningnahorning janubida voqiʼ boʻlubtur, Bangash bila Ningnahorgʻa vosita ushbu togʻdur. Otliqqa yoʻl yoʻqtur. Toʻqquz rud ushbu togʻdin chiqar, bu togʻdin qor hargiz oʻksumas. Bu jihattin gʻolibo Koʻhi Safid derlar. Quyi julgada hargiz qor tushmas. Fosila tushchilik yoʻldur. Bu togʻ domanasida yaxshi havoliq erlar bor. Suvlari sovuq, yaxga anda hech ehtiyoj boʻlmas.

Odinapur qoʻrgʻonining janub tarafi Surx rudtur. Qoʻrgʻon balandida voqiʼ boʻlubtur. Rud tarafi qirq-ellik qari yakandoz togʻdur. Shimolida bir parcha togʻ tushubtur, xeyli berk qoʻrgʻondur. Bu togʻ Ningnaxrr bila Lamgʻonotning orasidadir. X^ar qachon Kobulda qor yogʻsa, bu togʻning qullasigʻa qor tushar. Lamgʻon eli *(133 a)* Kobulda qor yoqgʻonini mundin bilurlar. Bu Lamgʻonotqa Kobuldin kelur yoʻl agar Koʻruqsoy bila kelsalar, bir yoʻl Diri koʻtalidin oshib borib, Bulondin Boron suyidin oʻtub Lamgʻonot sori borur. Yana bir yoʻl Koʻruqsoy quyi Koʻratudin oʻtub Uluq Nurdin Boron suyini kechib Bodipech koʻtalidin oʻtub Lamgʻon

borur. Agar Nijrov bila kelsalar, Badrovdin o‘tub Karmangriqdin o‘tub Bodipech ko‘talig‘a borur.

Agarchi Lamg‘onning besh tumanidin bir tumani Ningnahordur, vale Lamg‘onotni ul uch tumanga itloq qilurlar. Ul uch tumandin biri Alishang tumanidur, shimolida Hindukush tog‘ig‘a payvasta qorliq ulug‘ berk tog‘lardur. Bu tog‘ tamom kofiristondur. Alishangg‘a yovug‘roq kofiriston Mildur. Alishang rudi Mildin chiqar. Hazrati Nuh payg‘ambarning otasi Mehtar Lomning qabri Alishang tumanidadur. Ba’zi tarixta Mehtar Lomni Lamak (Lamkon) ham debturlar. Ul elni xeyli mulohaza qililibturkim, ba’zi mahal «kof» o‘runig‘a «g‘ayn» talaffuz qilurlar, bu jihattin g‘olibo bu viloyatni Lamg‘on debturlar.

Yana bir tumani Alingordur. Alingorg‘a yovuqroq kofiriston Kavardur. Alingor rudi Kavardin chiqar. Bu ikki rud Alishang bila Alingordin o‘tub, birbiriga qotilib, yana bir tumandinkim Mandirovardur, *(133 b)* quyiroq Boron suyiga qotilur.

Ul ikki bo‘lukdin bir Darayi Nurdur, g‘ayri mukarrar ere voqi’ bo‘lubtur. Daraning peshgoxida qo‘rg‘oni bir tumshuqning ustida tushubturkim, ikki tarafidin rudtur. Sholipoyasi bisyordur, yo‘lsiz yurub bo‘lmas. Norunj va turunj va garmseriy mevalari bordur. Ozroqcha xurmo yig‘ochi ham bordur. Qo‘rg‘onning ikki tarafidagi rud yoqalari tamom daraxttur, ko‘pragi emluk yig‘ochidur. Bu mevani ba’zi turklar qora emish derlar. Darayi Nurda bisyor bo‘lur, o‘zga erda bu mevani ko‘rulmadi. Uzumi ham bo‘lur, uzumi tamom daraxt ustidadur. Lamg‘onotda Darayi Nur chog‘iri mashhurdur, ikki nav’ chog‘ir bo‘lur: arra toshi va suhon toshi derlar. Arra toshi zardchadur, suhon toshi xushrang qipqizil bo‘lur, vale arra toshi kayfiyatliroqtur. Agarchi ikkalasining kayfiyati shuhraticha yo‘qtur.

Yuqqori Sar daralarida maymun bo‘lur, mundin quyi Hinduston sari ham maymun bo‘lur, mundin yuqqori bo‘lmas. Bu el burun to‘nguz saxlar edilar, bizning zamonda bartaraf qildilar.

Yana bir tuman Kunar va Nurgildur. Bu tuman Lamg‘onottin boshqaroq voqi’ bo‘lubtur. Kofiristonning ichida viloyat sarhadidur. Agarchi ulug‘lug‘i Lamg‘on tumanlaricha bordur, vale bu jihattin moli kesimdur, *(134 a)* ozroq berurlar. Chag‘onsaroy suyi sharq-shimoliy tarafidin kofiristonning ichi bila kelib, bu viloyatning orasi bila o‘tub, Koma bo‘lukida Boron suyig‘a qo‘shulub, sharqqa boqa oqar. Nurgil bu suvning g‘arb tarafidur, Kuna sharq tarafi. Mir Sayyid Ali Hamadoniy raxmatulloh sayohat qilib kelib, Kunardin bir shar’iy yuqqorroq naql qilibturlar. Muridlari mundin

Xatlongʻa eltibturlar. Naql qilgʻon erlari holo mazore boʻlubtur. Tarix sanayi 925 dakim, Chagʻonsaroynikim, kelib oldim, tavof qilib erdim. Norunj va turunj va gurunji bisyor boʻlur. Tund chogʻirlar ham kofiristondin keltururlar.

Bu el ajab nima rivoyat qildilar, mahol koʻrunadur, vale bu xabar tavoturgʻa etishti, bu tumanning quyi oyogʻikim, Lamata kandi derlarkim, andin quyi Darayi Nur va Atargʻa taalluqdur. Ushbu Lamata kandidin yuqqori tamom bu koʻhistondakim, Kunar va Nurgil va Bajavr va Savod va ul navohi boʻlgʻay, bu shoyi'durkim, har xotunkim oʻlsa, ani bir katqa solib, toʻrt tarafidin toʻrt kishi koʻtarurlar, agar yomon ish qilmagʻon boʻlsa, bu koʻtarganlarni bexost mutaharrak qilur, bu martabadakim, agar takalluf qilib, oʻzlarini saxlasalar, oʻluk kattin tushar, agar yomon ish qilgʻon boʻlsa, harakat qilmas. Muni yolgʻuz bu eldin eshitilmadi. Bajavr va Savod va jami' bu koʻxiston eli muttafiqul-kalima *(134 b)* bu harfni rivoyat qildilar. Xaydar Ali Bajavriykim, Bajavrning sultoni edi, ul viloyatni xeyli yaxshi zabt qilib edi, onasi oʻlganda yigʻlamas, aza tutmas, qora chirmamas. Derkim, boring onamni katqa soling, agar mutaharrik boʻlmasa, kuydurgumdur. Katqa solurlar, ma'xud harakat ul oʻlukdin sodir boʻlur. Muni eshitgach, qora chirmab aza tutar.

Yana bir boʻluk Chagʻonsaroydur, bir kenttur, muxaqqar eredur, kofiristonning ogʻzidadur. Eli kofirlar bila omixta uchun, agarchi musulmondur, vale kuffor rusumini bajo keltururlar. Ulugʻ rudkim, Chagʻonsaroy suyigʻa mashhurdur, Chagʻonsaroyning sharq-shimolidin va Bajavrning orqasidin kelur. Gʻarb tarafida Pich otliq kofiristondin yana bir kichikrak rud kelib, bu suvgʻa qotilur. Chagʻonsaroyning zardcha tund chogʻirlari boʻlur. Darayi Nur chogʻirigʻa hech nisbati yoʻqtur, oʻzining uzumi va bogʻi boʻlmas. Suv yuqqorigʻi kofiristondin va Pich kofiristonidin keltururlar. Men Chagʻonsaroyni olgʻonda, Pich kofirlari bu elga koʻmak kelib edi. Chogʻir anda andoq shoyi'durkim, har kofirning boʻynida bir xik chogʻir edi, suv oʻrnigʻa chogʻir ichib yururlar edi.

Koma agarchi boshqa er emas. Ningnahor tavobindindur, vale muni ham boʻluk derlar.

Yana bir *(135 a)* Nijrov tumanidur. Kobulning sharqi-shimolida koʻhistonda voqi' boʻlubtur. Orqasida togʻlar tamom kofiristondur. Tavre goʻshadur. Uzum va mevasi bisyor, chogʻiri ham gʻalaba boʻlur. Vale joʻshida qilurlar. Qishlar tovuqni bisyor parvori qilurlar. Eli sharobxoʻr va benamoz va novahm va kofirvash eldur. Togʻlarida noju va chilgʻoʻza va balut va xanjak yigʻochlari bisyor boʻlur, nojoʻ va chilgʻoʻza va balut daraxti

mundin quyi bo‘lur. Nijrovdin yuqqori aslo bo‘lmas. Hinduston daraxtlaridindur. Bu ko‘histon elining chirog‘lari tamom chilg‘o‘za yig‘ochidindur, sham’dek yonar, xeyli g‘arobati bordur.

Nijrov tog‘larida ro‘bayi parron bo‘lur. Ro‘bayi parron bir jonivoredur, mushukdin ulug‘roq, ikki qo‘li bila ikki butining orasida pardadur, shapparaning qanotideq doim keltururlar edi. Derlarkim, yig‘ochdin-yig‘ochg‘a nishebga boqa bir gaz otimi uchar. Men xud uchqonini ko‘rmadim. Yig‘ochqa qo‘yduq, chust yormashib chiqti, andin quvladilar, qanotini yoyib, uchqandek etib, beozor tushti. Bu tog‘larda lo‘cha qushi ham bo‘lur, bu qushni buqalamun derlar, boshidin quyrug‘ig‘acha besh-olti muxtalif rangi bor, kabutarning bo‘ynideq barroqtur, ulug‘lug‘i kabki dariycha bo‘lg‘ay, g‘olibo Hinduston kabki dariysidur. Ul el ajab nima rivoyat qildilar; qish bo‘lg‘och tog‘ domanlarig‘a tushar, agar uchursa *(135 b)* larkim, uzum bog‘idin o‘tsa, yana aslo ucha olmas, tutarlar. Yana bir sichqon Nijrovda bo‘lur emish, «mushi mushkin» derlar. Mushk idi andin kelur emish. Ani men ko‘rmaydurmen.

Yana bir Panjxir tumanidur. Yo‘l ustida voqi’ bo‘lubtur. Kofiriston anga bisyor yovuqtur, quttout-tariq kufforning mururi Panjhirdindur. Kufforg‘a yovuq uchun mundin ham kesim olurlar, men bu navbat kelib Hindustonni fath qilg‘onda, kofirlar kelib Panjhirdin qalin kishi o‘lturub, ko‘p harobliqlar qilibturlar.

Yana bir G‘urband tumanidur. Ul viloyatlarda ko‘tallarni band derlar. G‘o‘r sari bu ko‘tal bila borurlar, g‘olibo ul jihatdin G‘urband debturlar. Sardaralarini hazoralar shug‘l qilibtur, bir necha kentturkim, kamhosilroq erdur. Derlarkim, G‘urband tog‘larida kumush koni va lojuvard koni bo‘lur.

Yana ko‘h domana kentlaridur, boshi Mitakacha va Paravon va oyog‘i Durnoma, o‘n ikki-o‘n uch kenttur, mevalik kentlardur, chog‘irlari kayfiyatliqdur. Bu orada Xojaxon Sayyidning chog‘irlari boridin tundroqdur. Bu kentlar tamom tog‘ etagida va tog‘da voqi’ bo‘lg‘on uchun, agarchi mollarini ado qilurlar, vale harjda royij emasturlar.

Bu kentlardin quyi domanada tog‘ bila Boron suyining oralig‘ida ikki parcha hamvor dasht voqi’ bo‘lubtur. Birini Kurrayi Toziyon derlar, yana birini Dashti Shayx. Yozlar chikin tola o‘ti *(136 a)* bisyor yaxshi bo‘lur. Atrok va aymoq yoz munda kelurlar. Bu domanada rango-ranga har anvo’ lolalar bo‘lur. Bir qatla sanattim, o‘ttuz ikki-o‘ttuz uch nav’ g‘ayri mukarrar lola chiqti. Bir nav’ lola bo‘lurkim, andin andak qizil gul idi kelur, Lolayi

gulbo‘y der eduk. Dashti Shayxta bir parcha erda bo‘lur, o‘zga erda bo‘lmas. Yana ushbu domanada Paravondin quyiroq sadbarg lola bo‘lur, ul ham bir parcha erda G‘urband tangisining chiqishida bo‘lur.

Bu ikki dashtning orasida bir kichikrak tog‘ tushubtur, bu tog‘da bir parcha qum tushubtur tog‘ boshidin, tubigacha Xoja Regiravon derlar. Yozlar derlarkim, naqora va duhul uni bu qumdin kelur.

Yana Kobul tavobii kentlardur, Kobulning g‘arbi-janubida ulug‘ qorliq tog‘ tushubtur, qori qorg‘a etar, kam yil bo‘lg‘aykim, qorg‘a etmagay. Kobulda yaxdonlar yaxi tugansa, bu tog‘din qor kelturub yaxob qilib icharlar. Kobuldin uch shar’i bo‘lg‘ay.

Yana Bomiyon tog‘idur, bu tog‘ berk tog‘ voqi’ bo‘lubtur. Hirmand va Sind va Duoba, Qunduz va Balxob suyi bu tog‘din chiqar. Derlarkim, bir kunda har to‘rt daryo suyidin ichsa bo‘lur.

Bu kentlar aksar bu tog‘ning domanasiga voqi’ bo‘lubtur. Bog‘da uzumi qalin bo‘lur. Har jins mevasi ham bisyor bo‘lur. Bu kentlar orasida Istalif va Istarg‘achcha kent yo‘qtur. Ulug‘bek mirzo bu kentlarni *(136 6)* Xuroson va Samarqand der ekandur. Lamg‘on ham bu kentlarning vatirasidur. Agarchi uzumi va mevasi ul kentlarcha bo‘lmas, vale havosining hech nisbati yo‘qtur. Qorliq tog‘ Lamg‘on tog‘idur.

Istalifcha kent ma’lum emaskim xeyli erlarda bo‘lg‘ay. Ulug‘ rud kentning ichidin oqar. Rudning har ikki tarafi bog‘ottur, sabzaliq, safoliqqina bog‘chalari bordur, suyi sovuqtur, yaxobqa extiyoj bo‘lmas, aksar softur. Bu kentta Bog‘i Kalon otliq Ulug‘bek mirzoning bir mag‘sub bog‘i bor edi. Men egalarig‘a baho berib oldim. Bog‘din tashqari ulug‘ chinorlar bor, chinorlarning tubi sabzaliq, safoliq manziledur. Bog‘ning o‘rtasidin bir tegirmon suyi hamisha joriydur. Bu ariq yoqasida bog‘ o‘rtasida chinorlar va daraxtlardur, burun bu ariq egri-bugri va besiyoq edi. Men buyurdumkim, bu ariqni raja va siyoq bila qildilar. Bisyor yaxshi er bo‘ldi.

Bu kentlardin quyiroq dashtdin bir kuro‘h-bir yarim kuro‘x yuqqori boqa domanada tog‘ning tubida chashma voqi’ bo‘lubtur. Xoja Seyoron derlar. Bu chashmada va bu chashmaning atrofida uch nav’ daraxtlardur. Chashmaning o‘rtasida qalin chinor daraxtlaridur, latif soyasi bordur. Chashmaning ikki tarafida tog‘ tubidagi pushtalarda qalin balut daraxtidur. Ushbu *(137 a)* ikki parcha balutistondin o‘zga Kobulning g‘arbiy tog‘ida balut daraxti aslo bo‘lmas. Chashmaning olidakim, dasht tarfi bo‘lg‘ay, qalin arg‘uvonzor voqi’ bo‘lubtur. Bu viloyatta ushbu arg‘uvonzordin o‘zga arg‘uvonzor aslo yo‘qtur. Derlarkim, bu uch jins daraxt uch azizning

Qaromatidur. Seyorong‘a vajhi tasmiya muni derlar. Bu chashmaning atrofini men sangkorliq qildurdum. Chashmani gach va soruja bila dahi dardah qildurdum. Bu chashmaning chor hadi siyoqliq, go‘niyaliq taxti bo‘ldi, tamom arg‘uvonzorg‘a mushrif, arg‘uvon guli ochilg‘an mahalda muncha er ma’lum emaskim, olamda bo‘lg‘ay. Sariq arg‘uvoni ham bisyor bo‘lur. Sariq arg‘uvon bila qizil arg‘uvon domanada darham ochilur. Bu chashmaning g‘arbi-janubiy tarafida bir daradin hamisha yarim tegirmon suyi joriydur. Bu suvni men ariq qazdurub, dashti Seyoronning g‘arbi-janub tarafidag‘i pushtaning ustiga kelturttum. Pushtaning ustida ulug‘ gird sufa soldurdim. Sufaning girdida tamom tol daraxtlari eqildi. Xeyli yaxshi manzile bo‘ldi. Bu sufadin, yuqqorroq pushtaning yonida uzum bog‘i soldurdum. Bu ariqning ta’rixi «juii xush» topildi.

Yana, Lahugar tumanidur. Ulug‘ kenti Charhdur. Hazrati Mullo Ya’qub quddisa sirraxu bu Charxdindur. Mullozodayi Mullo Usmon *(1376)* ham Charxiydur. Sijovand ham Lahugar kentlaridindur. Xoja Ahmad va Xoja Yunus bu Sijovanddindurlar. Charxning bog‘oti qalindur. Laxugarning o‘zga kentlarida bog‘ bo‘lmas. Avg‘onshol eldur. Kobulda bu lafz shoyi’dur. G‘olibo afg‘on shiordurkim, «afg‘onshol» derlar.

Yana bir G‘azni viloyatidur. Ba’zi tuman ham derlar. Sabuktigin birla Sulton Mahmudning va avlodining poytaxti G‘azni ekandur. Ba’zi G‘aznin ham bitibdurlar. Sulton Shihobiddin G‘uriyning ham poytaxti bu ekandur. Bu Sulton Shihobiddinni «Tabaqoti Nosiriy»da va ba’zi Hind tarixida Muizziddin bitibturlar.

Uchunchi iqlimdindur. Zobul ham derlar, Zobuliston bu viloyattin iborattur. Ba’zi Kandahorni ham Zobuliston doxili tutubturlar. Kobuldin g‘arbg‘a boqa o‘n to‘rt yig‘och yo‘ldur. Bu yo‘lni borlar tong boshida G‘aznidin tebrab ikki namoz orasi va namozi digar Kobulg‘a borilibtur. Odinapurkim, o‘n uch yig‘och yo‘ldur, yo‘lining yomonlig‘idin hargiz bir kunda kelilgan emas. Muhaqqar viloyattur. Rudi to‘rt-besh tegirmon suyi bo‘lg‘ay. G‘aznining shahri yana to‘rt-besh kenti ushbu suv bila ma’murdur. Yana uch-to‘rt kenti koriz bila ma’murdur. Kobul uzumidin G‘azni uzumi yaxshiroq bo‘lur. Qovuni ham Kobul qovunidin ortuqroqtur. Olmasi ham yaxshi bo‘lur. *(138 a)* Hindustong‘a eltarlar. Ekini bisyor purmashaqqattur. Har miqdor erkim, ekarlar, yuziga tamom yangi tufroq har iil kiyururlar. Vale Kobul ekinidin muning ekinining hosili ortug‘roqdur. Ro‘yan ekarlar. Tamom Hindustong‘a borur. Bu elning yaxshi maxruli ro‘yandur.

Sahronishini xazora va afg‘ondur. Kobulg‘a boqa G‘azni hamisha arzonliqtur. Eli hanafiy mazhabliq, pokiza e’tiqodliq musulmon eldur. Semoxador eli xeyli bordur. Ahli va ayollari bisyor maxfuz va masturdur.

Mullo Abdurraxmon G‘aznining akobiridin edi. Donishmand kishi edi, hamisha dars aytur edi. Bisyor mutadayyin va muttaqiy va parhizgor kishi edi. Nosir mirzo o‘lgan yili olamdin naqd qildi.

Sulton Mahmudning qabri G‘aznining mahallotidadurkim, sulton qabri anda uchun Ravza derlar, G‘aznining yaxshi uzumi Ravzadindur. Avlodi: Sulton Mas’ud bila Sulton Ibrohimning qabri ham G‘aznidadur. Mutabarrak mazorot G‘aznida bisyordur.

Kobul va G‘aznini olg‘on yilikim, Ko‘hat va Bannu va Dasht va Afg‘onistonni chopib g‘alaba qatl qilib, Duki bila o‘tub, Obi Istodaning yoni bila G‘aznig‘a keldim. Dedilarkim, G‘aznining kentlarida bir mazor bordurkim, salavot aytg‘och, qabr mutaharrik bo‘lur. Borib mulohaza qilildi, qabrning tebrangani mahsus *(138 6)* bo‘ldi. So‘ngra ma’lum bo‘ldukim, mujovirlarning tazviri ekandur. Kabrning ustig‘a bir jul’ya yasabturlar, har zamon jul’yag‘a tegadurlar, jul’ya tebrangach, qabr tebrangandek mahsus bo‘ladur. Nechukkim, kemaga kirmagan el kemaga kirgach sohil mutaharrik mahsus bo‘lur. Buyurdumkim, mujovirlar jul’yadin yiroq turdilar, bir necha salavot ayttilar, qabrda harakate mahsus bo‘lmadi. Buyurdumkim, jul’yani buzub, qabrning ustida gunbaz qildilar. Mujovirlarni bu harakattin tahdid bila man’ qilildi.

Asru muhaqqar erdur. Podshohlarkim, Hinduston va Xuroson alarning taxti zabtida ekandur, bovujudi Xurosonot nechuk mundoq muhaqqar erni poytaxt qildilar ekin, hamisha taajjub qililur.

Sulton (Mahmud) zamonida uch-to‘rt band bor ekandur, bir band ushbu G‘azni suyida, G‘aznidin shimol sari uch yig‘och suv yuqqori, sulton bir ulug‘ bande solibtur, bu bandning balandlig‘i qirqellik qari bo‘lg‘ay, uzunlugi tahminan uch yuz qari bo‘lg‘ay, suvni anda zahira qilib, baqadri ehtiyoj ekinga suv ocharlar erkandur.

Alovuddin Jahonso‘z G‘o‘riy bu viloyatqa musallit bo‘lg‘anda bu bandni buzubtur va sulto-ning avlodining bisyor maqobirini kuydurubtur. G‘azni shahrini buzubtur va kuydurubtur, elni talabtur, o‘lturubtur, qatl va buzug‘liq *(139 a)* din daqiqae nomar’i qo‘ymabdur. Andin beri bu band buzug‘dur. Hindustonni fath qilg‘on yil bu bandni yasamoq uchun Xoja Kalondin yarmoq yiborildi. Tengri inoyatidin umid borkim, bu band obodon bo‘lg‘ay.

Yana bir Bandi Sixandur. G‘aznining sharqida, bu ham G‘aznidin ikki-uch yig‘och bo‘lg‘ay, bu ham muddatlardur harobtur. Obodon qilur qobiliyati ham yo‘qtur. Yana bir Sarideh bandidur. Bu band ma’murdur.

Kitoblarda bitibturlarkim, G‘aznida bir chashma bordurkim, agar najosat va qozurotni bu chashmag‘a solsalar, o‘shul zamon to‘lg‘oq va to‘fon va yog‘in va chopg‘un bo‘lur. Yana bir tarixda ko‘rulubturkim, raayi hind Sabuktiginni G‘aznida muhosara qilg‘onda Sabuktigin buyururkim, bu chashmag‘a najosat bila qozurot solurlar. To‘lg‘oq va to‘fon va yog‘in va chopqun bo‘lur. Bu hiyla bila ul g‘animni daf’ qilur. Men G‘aznida har necha tajassus qildim, bu chashmadin hech kim nishon bermadi.

Bu viloyatlarda G‘azni va Xorazm sovuqluq bila mashhurdur, nechukkim, Iroqayn va Ozarbayjonda Sultoniya bila Tabriz sovuqluq bila shuhrati bor.

Yana bir Zurmat tumanidur. Kobulning janubidur. G‘aznining sharqi-janubi Kobuldin o‘n ikki-o‘n uch yig‘och va G‘aznidin etti-sekkiz yig‘och yo‘l bo‘lg‘ay, sekkiz kenttur. Dorug‘anishin eri Gardizdur. Gardiz qo‘rg‘onining ichida aksar se tabaqa va chor tabaqa uylar *(139 b)* dur, Gardiz xoli az istixqome emastur. Nosir mirzo bila yog‘iqib, mirzog‘a xeyli tashvish berdi. Zurmat eli avg‘onshol eldur. Ekin va ziroat qilurlar, daraxt va bog‘ va bog‘ot bo‘lmas. Bu tumanning janubida tog‘dur. Barakiston tog‘i derlar. Bu tog‘ning domanasida murtafe’ erda chashma chiqibtur. Shayx Muhammad Musulmonning qabri bu erdadur.

Yana bir Farmul tumanidur. Muhaqqar eredur. Olmasi yomon bo‘lmas. Mo‘lton va Hindustong‘a eltarlar. Hindustonda afg‘on zamonida rioyat topqan Shayx Muhammad Musulmonning avlodi shayxzodalar Farmuldindurlar.

Yana bir Bangash tumanidur. Girdo-girdi tamom quttout-tariq afg‘oniydur, misli Xugiyoniy va Xirilji va To‘riy va Landar bu yoqada tushubtur. Bu jihatlardin xotirxoh mol bermaslar. Manga ham ulug‘ ishlar orag‘a tushti, misli Qandahor va Balx va Badaxshon va Hinduston fatxi, bu sabablardin Bangashning zabtig‘a fursat bo‘lmadi. Tengri rost kelturub fursat topqach, Bangashning quttout-tariqi bila zabtig‘a mutaayyindurmen.

Kobul bo‘lukotidin bir bo‘luk Alasoy bo‘lukidur. Nijrovdin ikki-uch shar’i bo‘lg‘ay, sharq sari Nijrov tarafidin tub-tuz kelur. Ko‘ra degan erga etgach-o‘q Alasoy sari kichikrak ko‘tal inar. Bu taraf garmser bila sardser orasida fosila Ko‘ra ko‘talidur. Ushbu Ko‘ra ko‘talida erta yozlar qushlarning guzaridur. Nijrov tavobiidin Pichg‘on eli bu ko‘talda qalin *(140 a)* qush

tutarlar. Koʻtalning chiqishida har erda-har erda toshdin panoxdar yasabturlar, qush tutar kishilar bu panohlarda oʻlturub, toʻrning bir uchini besh-olti qari yiroqroq berkiturlar, toʻrning bir tarafini erda toshqa bostururlar. Yana bir tarafida toʻrning yarmigʻacha uch-toʻrt qari yigʻoch bogʻlarlar. Yigʻochning bir uchi panohda oʻlturgʻon kishining iligidadur. Yasagʻon panohning tushuklaridin muntazirdur. Kushlar yovuq kelgach-oʻq toʻrni koʻtarurlar. Kushlar oʻzi-oʻq toʻrgʻa kirar. Bu tadbir bila gʻalaba qush tutarlar. Andoq mubolagʻa qilurlarkim, goxi andoq qalin qush tutarlarkim, boʻgʻuzlargʻa fursat boʻlmas. Ul viloyatta Alasoy anori mashxurdur. Agarchi a'lo anor emas, vale ul viloyatta Alasoy anoridin yaxshiroq anor boʻlmas. Muning anorlarini tamom Hindustongʻa eltarlar. Uzumi ham yomon boʻlmas. Nijrov chogʻirlaridin Alasoy chogʻirlari tundroq va xushrangroqtur.

Yana bir Badrov boʻlukidur, Alasoyning yonidadur. Munda meva boʻlmas, korandasi kofirdur, oshliq olurlar. Nechukkim, Xuroson va Samarqandta atrok va aymoq sahronishindurlar, bu viloyatning sahronishini hazora va afgʻondur. Hazoralardin kulliyrogʻi Sulton Mas'udiy hazoradur, afgʻonlardin kulliyrogʻi Mahmand afgʻoniydur.

Kobulning jam'ini viloyat va tamgʻo va sahronishini bila sekkiz lak shohruxiy jam' qildilar. *(140 b)*

Kobul viloyatining sharq tarafidagʻi togʻlari ikki turlukdur; gʻarb tarafidagʻi togʻlari ikki turlukdur. Andarob va Xost va Badaxshonot togʻlari tamom archaliq qalin chashmaliq, yumshoq pushtaliq togʻlardur. Oʻti togʻining va pushtasining va julgasining birdek boʻlur va xoʻb boʻlur, aksar butaka oʻti boʻlur, otgʻa bisyor sozvor oʻttur. Andijon viloyatida bu oʻtni «butka» oʻti derlar, vajhi tasmiyasi ma'lum emas edi, bu viloyatlarda ma'lum boʻldi. Bu oʻt buta-buta chiqar uchun butaka derlar emish.

Hisor va Xatlon va Samarqand va Fargʻona va Moʻgʻulistonning yayloqlari tamom ushbu vaz'liq yayloqdardur. Agarchi Fargʻona bila Moʻgʻulistonning yayloqdarining bu yayloqlargʻa hech nisbati yoʻqtur, vale bir yoʻsunluq togʻlar va yayloqlardur.

Yana bir Nijrov va Lamgʻonot va Bajavr va Savod togʻlari qadin noju va chilgʻoʻza va balut va zaytun va xanjakliq togʻlardur. Uti bu togʻlarning oʻtidek emastur, qalin boʻlur va baland boʻlur, vale befoyda oʻttur. Ot bila qoʻyga sozvor emastur. Agarchi ul togʻlarcha baland emasdur, koʻzga xaqir koʻrunur, vale gʻarib berk togʻlardur, hamvor-hamvor pushtalar koʻrunur, vale tamom pushtasi va togʻi yirik toshliq pushta va togʻdur, har eridin ot bila yurub boʻlmas. Bu togʻlarda Hinduston qushlari, Hinduston

jonivorlari *(141 a)* bisyordur, misli to‘ti va shorak va tovus va lo‘cha va maymun va nilagov va kutahpoy, balki bu mazkur bo‘lg‘on jonivorlardin dag‘i o‘zga-o‘zga jins qushlar va jonivorlar bo‘lurkim, Hindustonda dag‘i andoq jonivorlarni eshitilmaydur.

G‘arb tarafidag‘i tog‘lar Darayi Zindon va Darayi So‘f va Gurzivon va G‘arjiston tog‘lari, bir yo‘sunluq tog‘lardur. O‘tlog‘i aksar julgalarida bo‘lur, ul tog‘lardek tog‘i va pushtasi yakdast o‘t bo‘lmas, andoq qalin yig‘ochi va archasi ham yo‘qtur, vale o‘ti otqa va qo‘yg‘a sozvordur.

Bu tog‘larning usti tamom ot chopqudek hamvordur, ekinlari tamom anda bo‘lur. Bu tog‘larning kiyigi qalin bo‘lur. Takoblari berk daralardur, aksar erlari yakandozdur. Har erdin tushub bo‘lmas; bu ajabtur, jami’ tog‘larning berk erlari balandilar bo‘lsa, bu tog‘larning berk erlari pastilarida voqi’ bo‘lubtur. G‘o‘r va Gazyu va Hazora tog‘lari ham bu yo‘sunluq tog‘lardur, o‘tlog‘i julgasida bo‘lur. Tog‘larida yig‘ochi ham kamdur. Archa yig‘ochi xud yo‘qtur, o‘ti otqa va qo‘yga sozvordur. Kiyigi qalin bo‘lur. Mazkur bo‘lg‘on tog‘larning berk erlari quyilarida bo‘lur, bu tog‘lar andoq emastur.

Yana Xoja Ismoil va Dasht, Duki va Afg‘oniston tog‘lari bir yo‘sunluq tog‘lardur. Past-past, o‘ti oz, suyi tanqis, yig‘ochsiz, badnamoy, yaramas *(141 b)* tog‘lardur. Tog‘lari ellariga munosib tushubtur, nechukkim, «teng bo‘lmag‘uncha, to‘sh bo‘lmas» debturlar. Olamda mundoq yaramas vaz’liq tog‘lar kam bo‘lg‘ay.

Kobulning agarchi qish qori ulug‘ tushar, vale yaxshi o‘tunlari bordur va yovuqtur, bir kunda borib keltursa bo‘lur. O‘tunlari xanjak va balut va bodomcha va qarqanddur. Bulardin yaxshirog‘i xanjakdur, yorug‘ kuyar (tutunining yaxshi idi bo‘lur, cho‘g‘i ham g‘alaba turar), o‘li ham kuyar. Balut ham yaxshi o‘tundur, agarchi tiyraroq kuyar, vale tobliq kuyar, cho‘g‘i qalin turar. Balut yig‘ochida yana bir ajab xosiyatdur: sabzbarglik shoxlarig‘a o‘t qo‘ysalar, g‘arib sharfa bila qo‘yar. Oyog‘idin boshig‘acha sharfa bila bir zamonda qo‘yar. Bu yig‘ochning kuymagi xeyli yaxshi tafarrujdur. Bodomcha borchadin ko‘proq va shoyi’roqtur, cho‘g‘i turmas. Karqand past-past tikanlar bo‘lur, o‘li-qurug‘i teng kuyar, tamom G‘azni elining o‘tuni budur.

Kobul viloyati tog‘ oralarida voqi’ bo‘lubtur. Yo‘runchqa pallaridek tog‘lar tushubtur, oralari tuztur, jilg‘alar voqi’ bo‘lubtur, aksar kentlarida obodonliqlari bu oralikdadur, kiyigi va ovi ozrokdur. Kuz va yoz fasllarida qizil kiyikkim, arqar g‘alcha bo‘lg‘ay, qishloqqa, yayloqg‘a o‘tarda muayyan

tutqovullari bordur, qushliq va itliq yigitlar borib, tutqovulni *(142 a)* saxlab kiyik oldururlar. Xurd Kobul va Surxob tarafi quloni ham bo‘lur. Oq kiyik xud aslo yo‘qtur. G‘aznining oq kiyigi va quloni bo‘lur. G‘aznining oq kiyigicha semiz kiyik kam erda bo‘lg‘ay. Yozlar Kobul qushlog‘i qalindur. Aksar qushining guzari Boron yoqasidur, ne uchunkim, sharqi tog‘lardur. G‘arb tarafi ham tog‘lardur. Ushbu erning to‘g‘risidinkim, Boron yoqasi bo‘lg‘ay, bir ulug‘ Hindukush ko‘talidur va bas o‘zga ko‘tal yo‘qdur. Bu jihattin tamom qushlar muning bila o‘tarlar, agar el bo‘lsa yo Hindukush ko‘tali ustida andak bulut bo‘lsa, qushlar o‘ta olmas. Tamom Boron tuziga tushar, bu mahal ul navohidagi ellar qalin qush olurlar.

Boron yoqasida qishning oxirlarida o‘rdak qalin kelur, bisyor semiz bo‘lur, andin so‘ngra turna va qarqara, ulug‘ qushlar qalin va behad bo‘lur. Boron yoqasida turnag‘a tanob otib, tanob bila qalin tutarlar. O‘qor va qarqara va qo‘tonni ham tanob bila qalin tutarlar, bu nav’ qush tutmoq g‘ayri muqarrardur.

Tutmog‘ining kayfiyati bu turlukdurkim, bir gaz otimi inchka tanob esharlar, bu tanobning bir uchida gazni berkiturlar, yana bir uchida shoxdin bildurga yasabturlar, bu bildurgani berkiturlar, yana bir bilakcha yog‘ochtur, *(142 b)* uzunlug‘i bir qarish bo‘lg‘ay, gaz tarafidin bu tanobni bu yig‘ochqa tugangucha chirmarlar, tanob tugangandin so‘ng bildurgani berkiturlar, andin so‘ng bilakcha yig‘ochni tanob ichidin chiqarurlar, tanob chirmog‘liq kovok-o‘q turar. Bildurgani ilikka solib, keladurgan qushning oli sari gazni otarlar. Qushning qanotig‘a yo bo‘ynig‘a tusha chirmashib, qush yiqilur. Tamom Boron eli bu tariq bila qalin qush tutarlar, vale bu qush tutmoqning xeyli mashaqqati bor. Yomg‘urluq va qorong‘u kechalari keraq bu kechalarda bu qushlar sibo’ va darandalar jihatidin tong otquncha tinmaslar va muttasil ucharlar va past ucharlar, qorong‘u kechalarda qushlarning yo‘li oqar suvdur, qorong‘uda oqarib ko‘runur. Qo‘rqunchdin suv yuqqori, suv quyi tong otg‘uncha borurlar va kelurlar. Tanobni bu mahalda otarlar. Men bir qatla kecha tanob ottim, tanob uzuldi, qush ham topilmadi. Tonglasig‘a qushni uzulgan tanob bila topib kelturdilar.

Bu tariq bila Boron eli qalin uqor tutarlar. Soch o‘tag‘asi uqordin bo‘lur. Iroqg‘a va Xurosong‘a Kobuldin bir matoekim borur, soch o‘tag‘asidur. Yana jam’i sayyod qullardur, ikki yuz-uch yuz uyluk bo‘lg‘aylar. Temurbek avlodidin birisi bu qullarni Mo‘lton navohisidin *(143 a)* ko‘churub kelgandur. Ishlari, kuchlari qush tutmoqtur. Ko‘llar yasab, qalin milvohlar tikib, ko‘l o‘rtasida to‘r qo‘yib, har jins qush tutarlar. Ne

yolg‘uz sayyod qush tutar. Boron o‘lturushluq ellar tanob otib, tuzoq qo‘yub, har tadbir bila qalin qush va har anvo’ qushlar tutarlar. Ushbu mav-sumda Boron suyida balig‘ning guzari bo‘lur. To‘r bila yana jax bog‘lab, qalin baliq tutar-lar. Yana kuz mahallaridakim, qulon quyrug‘i de-gan o‘t chiqib kamolg‘a etib, gul qilib, dona bog‘lar, bu qulon quyrug‘idin o‘n-o‘n ikki pushtvora yana ko‘k shiboqdin yigirma-o‘ttuz pushtvora suv boshig‘a kelturub yanchib, suvg‘a solurlar, solg‘on zamon-o‘q suvg‘a kirib mast bo‘lg‘on baliqni tuta kirishurlar. Kuyiroq bir munosib erda jax bog‘larlar, jax bog‘lamoq andoqdurkim, tol xunchalaridan barmoqcha-barmoqcha xunchalarni chig‘dek to‘kurlar, bu chig‘ni suvning to‘kulur erida qovoq qo‘yub, atrofig‘a tosh qalarlar. Andoqkim, suv bu chig‘qa sharillab tushgay, tushgan bila quyi-o‘q borg‘ay, suv quyi borur, balig‘ chig‘ning ustida qolur, mast bo‘lg‘on baliqni yuqqoridin tuta-tuta kelurlar. Bu jaxta qalin tutarlar. Gulbahor suyida, Paravon suyida, Istalif suyida bu tariqa bila tutarlar.

Yana qish Lamg‘onotda g‘arib tavr *(143 6)* balig‘ tutarlar. Suv to‘kulur erlarda uy o‘runicha erni chuqurroq qilib, o‘choq poyasidek toshlarni bu chuqurlarda qo‘yub, ustiga tosh qalarlar. Bu erga suv quyidin bir eshik qo‘yarlar, toshni andoq qalarlarkim, ushbu bir eshikdin o‘zga hech erdin balig‘ kirib-chiqa olmas, bu qolg‘on toshning ustidin suv oqar, moxrxona amali qilurlar. Kishlar har qachon balig‘ kerak bo‘lsa, bu chuqurlarning birini ochib, qirq-ellik balig‘ni bir zamonda keltururlar. Bu tariq ocharlarkim, ul chuqurni muayyan belguluk erda qilurlar, ul chuqurning bir eshigidin boshqa tamom atrofig‘a gurunch pilali qo‘yub, ustiga tosh qo‘yarlar. Eshigiga chig‘dek nima to‘qub, ikki boshini bir erga qatib bog‘larlar. Yana muning ichida yana bir nima chig‘dek to‘kub berkiturlar. Andoqkim, og‘zi bu chig‘ bila barobar bo‘lg‘ay, uzunlug‘i burung‘i chig‘ning yarmicha bo‘lg‘ay, ichkarigi og‘zini tor kilurlar, bu ichkarigi chig‘ning ichkarigi og‘zidinkim, kirar, uluq chig‘ning ichiga kirar, ulug‘ chig‘ning kuyig‘i og‘zini andoq qilibturlarkim, balig‘ chiqa olmas, ichkarigi chig‘ning quyig‘i ichkarigi og‘zini andoq qilibturlar, yuqqorig‘i og‘zidin balig‘kim, kirar, ichkarigi (144 a) og‘zidin birar-birar o‘tar. Bu ichkarigi og‘zining yig‘ochlarining uchini bir qilibturlar, bu og‘izdin o‘tub, uluq chig‘ning ichigakim, kirar-chiqar og‘zini xud berkitibturlar, balig‘ chiqa olmas, yonsa bu kichik chig‘ning ichkarigi og‘zining shishlari jihatidin o‘ta olmas. Bu chig‘ni ul qo‘yg‘on eshikkakim berkiturlar, mohixonaning ustunini ocharlar, girdo-girdi xud gurunch pilali bila mazbutdur, har ne ilikka kelsa, bu chuqurda tutarlar. Har balig‘kim, qochsa eshik xud bir-o‘qtur,

o‘shul mazkur bo‘lg‘on chig‘qa tushar, anda tutarlar. Bu nav’ balig‘ tutmoq o‘zga erda ko‘rulgan emas.

Kobulni olg‘ondin bir necha kun so‘ng Muqim Qandahor sarig‘a ruxsat tiladi, chun axd va shart bila kelib edi, tamom kishi-qora va raxt va matoyi bila solim va salomat ota-og‘asi sari ruxsat berildi. Muqimg‘a ruxsat bergandin so‘ng Kobul viloyatini mirzolarg‘a va tamom mexmon beklarga-o‘q taqsim qilildi. G‘aznini tavobii va lavoxiqi bila Jahongir mirzog‘a berildi. Ningnar tumanini va Mandirovar va Darayi Nur va Kunar, Nurgal va Jig‘onsaroyni Nosir mir-zog‘a berildi. Uzum bila qazoqdiqdarda bila bo‘lub kelgan beklarga va yigitlarga ba’zi (144 b) siga kent va yatuldek berildi. Viloyat xud hech berilmadi. Yolg‘iz bu emas, har qachonkim, Tengri taolo davlati berdi, mehmon va g‘arib beklarni va yigitlarni boyrilardin va andijoniylardin ortuqroq va yaxshiroq ko‘rdum. Bovujud bu ajab baloedurkim, hamisha el meni g‘aybat qilurlarkim, boyridin va andijoniydin o‘zgani rioyat qilmas. Masal borkim, «dushman ne demas, tushga ne kirmas». «Darvozayi shahrro tavon bast, natvon dahani muxolifon bast».

Chun Samarqand va Hisor va Qunduzdin qalin el va ulus Kobul viloyatig‘a kelib edilar, maslahat andoq ko‘ruldikim, Kobul muhaqqar erdur, sayfiydur, qalamiy emas. Borcha elga yormoq xud etkurub bo‘lmas, bu elga va ulusning ko‘chlariga biror nima oshliq berib cherik va chopqung‘a otlanilg‘ay, so‘z munga qaror topib, Kobul va G‘azni viloyat va tavobiig‘a, o‘ttuz ming harvor oshliq taxmil bo‘ldi, Kobulning daromad va hosilini bilmay mundoq kulliy tahmil bo‘lg‘oni uchun viloyat xeyli harob bo‘ldi.

Ushbu mahallarda Boburiy xattini ixtiro’ qildim. Sulton Mas’udiy xazorasig‘a qalin qo‘y va ot solildi. Tahsildorlar yiborildi. Necha kundin so‘ng tahsildorlardin xabar keldikim, hazoralar molni (145 a) bermay, sarkashlik maqomidadurlar, mundin burunroq ham necha navbat Gardiz va G‘azni yo‘llarini urub edilar, bu jihatlardin Sulton Mas’udiy hazorani chopa otlanildi. Maydon yo‘li bila kelib, Nirx ko‘talidin tunlab o‘tub, farz vaqtida Chatu navohisida hazoralarni chopildi. Xotirxoh chopilmadi, andin so‘ng Surox yo‘li bila yonib, Jahongir mirzog‘a G‘aznig‘a ruxsat berildi.

Kobulg‘a tushganda Daryoxonning o‘g‘li Yor Husayn Bxira tarafidin qulluqqa keldi. Necha kundin so‘ng cherik tarhni solib, er-suv bilur kishilarni charlab, atrof va javonibni tahqiq qilildi. Ba’zi Dashtni dedilar, ba’zi Bangashni munosib ko‘rdilar, ba’zi Hindustonni maslahat ko‘rdilar. Kengash Hinduston yurushiga qaror topti.

Sha’bon oyida oftob dalv burjida erdikim, Kobuldin Hinduston azimati bila otlanildi. Bodom chashma Jigdalik yo‘li bila ora olti qo‘nub Odinapur kelildi. Garmser viloyatlarini va Hinduston navohisini hargiz ko‘rulgan emas edi. Ningnahorg‘a etgach, o‘zga olame nazarg‘a keldi: giyohlar o‘zgacha va yig‘ochlar o‘zgacha va vuxush o‘zgacha va tuyur o‘zgacha, el va ulusining (145 b) roh va rasmi o‘zgacha; hayrate bo‘ldi, filvoqi’ joyi hayrattur.

Nosir mirzokim, ilgarrak viloyatig‘a kelib edi, Odinapurda kelib, mulozamat qildi. Ul yuz-din kelgan aymoq va axshom qishloq maslahatig‘a tamom ko‘chub, Lamg‘onot kelib edilar. Alarning cheriklarini va keyin qolg‘on cheriklarni bir-ikki kun ul navohida turub, o‘zumizga qo‘shib kelib, Jo‘yi Shohiydin o‘tub, quyi Qo‘shgunbazga tushuldi. Nosir mirzo navkar-savdariga viloyatidin biror nima etkurub, ikki-uch kun keyinrakdin kelay deb Qo‘shgunbazdin ruxsat tilab qoldi. Qo‘shgunbazdin ko‘chub Garm chashmag‘a tushganda, Gogiyoniyning uluklaridin Pixikim, korvoni bila ekandur, kelturdilar. Yo‘l-ayir maslahati jihatidin Pixini hamroh qilindi. Bir-ikki ko‘ch bila Xaybardin o‘tib Jomg‘a tushuldi.

Ko‘rakatrining ta’rifin eshitilib edi, jo‘gilarning va hindularning bir ma’badi bu emish, yiroq erlardin kelib Ko‘rakatrida soch va soqol qirqar ermishlar. Jomg‘a tushgach, Bigromni sayr qila otlandim. Ulug‘ bir yig‘ochni ko‘rub Bigromning navohisini sayr qildim. Boshchi Malik Busa’id Kamariy edi. Bir necha Ko‘rakatrini so‘rduq aytmadi. Enib o‘rdug‘a *(146 a)* yovuq etganda Xoja Muhammad Aming‘a ayturkim, Ko‘ra-katri Bigromning qoshida edi. Tor g‘or va muhotara er uchun aytmadim. Xoja filhol xabosat qilib, aning deganini aytdi. Kun kech bo‘lub edi va yo‘l ham yiroq edi, bora olmaduq, bu yurtda Sind suyi kecharni va qay sari mutavajjih bo‘lurni mashvarat qilildi.

Boqi Chag‘oniyoniy arzg‘a etkurdikim, suv kechmay ushbu erdin qo‘nub Kuhat otluq erga borsa bo‘lur, emishkim, qalin jam’iyatliq va molliq ellar emish. Bir necha kobuliyni kelturdikim, o‘zining so‘ziga muvofiq so‘zlar arzg‘a etkurdilar, bu erlarni hargiz eshitilgan emas edi. Uluq ixtiyor kishi Ko‘hat sarini maslahat ko‘rub, o‘zining muddaosining isbotiga necha tonuq ham o‘tkardi esa, suv o‘tmakni va Hinduston azimatini fasx qilib, Jomdin ko‘chub, Bora suyini o‘tub, Muhammad Pix dobonig‘a yovuqroq kelib tushuldi. Ul mahalda Gogiyoniy afg‘oniy Parshovar da edi. Cherik vahmidin bu tog‘ domanalarig‘a tortib edilar. Gogiyoniyning ulug‘laridin

Xisrav Gogiyoniy bu yurtta kelib mulozamat qildi, ani ham Pixi bila yo‘layir *(146 b)* maslahati jihatidin hamroh qilildi.

Bu yurttin yarim kecha ko‘chub, kun chiqa Muhammad Pixni o‘tub, choshtkohda Ko‘hatni chopildi. Qalin gov va govmish tushti. Afg‘onlardin dag‘i qalin asir tushti, asirni tamom ayirib ozod qilildi. Uylarida oshliq xud benixryat edi. Chopqunchi Sind daryosi yoqasig‘acha chopib, ora qo‘nub kelib, bizga qo‘shuldilar. Boqi Chag‘oniyoniy arzga etkurgandek nima cherik eliga tushmadi. Boqibek bu sa’ydin sharmandaroq bo‘ldi. Ko‘hatta ikki qo‘nub, chopqunchini yig‘ib, qay sari yurur maslaxatini kengashildi. So‘z munga qaror toptikim, Bangash va Bannu navozshsidag‘i afg‘onlarni chopib, Nag‘ar yo‘li bila yo Farmul yo‘li bila yonilg‘ay.

Yor Husayn Daryoxonning o‘g‘likim, Kobulda kelib mulozamat qilib edi, istid’o qildikim, Dilazok va Yusuf Zayi va Gogiyoniyg‘a farmonlar bo‘lsakim, mening so‘zumdin chiqmasalar. Sind suyining ul yuzida podshoh qilichin chopsam. Muddaosidek farmonlar berib Ko‘hatdin ruxsat berildi. Ko‘hattin ko‘chub yuqqori Bangash sari Hangu yo‘li bilan mutavajjih bo‘lduk. Ko‘hat bila *(147 a)* Xanguning orasida bir dara tushubtur, ikki tarafi tog‘ yo‘l. Bu dara bila borur ko‘chub, bu darag‘a kirg‘anda, Ko‘hatning va ul navohining afg‘onlari tamom yig‘ilib daraning ikki tarafidag‘i tog‘ ustiga chiqib suron solib, g‘avg‘o qila boshladilar. Malik Busa’id Kamariykim, jami’ Afg‘onistonni yaxshi bilur edi, bu yurushda boshchi ul edi. Arzg‘a tegurdikim, ilgarrak yo‘lning rost tarafida parcha tog‘ tushubtur, agar bu afg‘onlar bu tog‘din ul tog‘qa o‘tsalar, boshqa tog‘dur. Chirmab olsa bo‘lur.

Tengri rost kelturub, bu afg‘onlar erishib kelib o‘shul parcha tog‘qa chiqtilar. Bir pora yigitlarni yiborildiki, filhol ikki tog‘ning orasidag‘i gardanani olg‘aylar. O‘zga cherik eliga farmon bo‘ldukim, ul yuzdin bu yuzdin to‘shluq-to‘shidin yurub, bu afg‘onlarni jazosig‘a etkurgaylar. To‘shluq-to‘shidin yurugan bila urusha ham olmadilar. Bir zamonda yuz-yuz ellik afg‘onni chopqulab olib, ba’zisini tiriq aksarining boshini kelturdilar. Afg‘onlar urushmoqdin ojiz bo‘lsalar, g‘animlarining olida o‘t tishlab kelur emishlar. Ya’ni men sening o‘yungdurmen degan emish. Bu rasmni anda *(147 b)* ko‘rduk. Ojiz bo‘lg‘on afg‘onlar o‘t tishlab keldilar. Tirik kelturganlarni ham bo‘yunlarini urdurub, tushgan yurtta kalla minora qo‘porildi.

Tonglasi andin ko‘chub, Hangug‘a tushuldi, bu navohidag‘i afg‘onlar bir parcha tog‘ni singir qildilar. Singir lafzini Kobulg‘a kelganda eshitildi. Bu el tog‘ni berkitkanni singir derlar emish. Cherik eli etgan bila-

o‘q afg‘onlarning singirini ushatib, yuz-ikki yuz mutamarrid afg‘onlarning boshlarini kesib kelturdilar. Munda ham kalla minora qo‘porildi. Hangudin ko‘chub, ora ko‘nub, yuqqori Bangashning oyog‘i Tiyl degan erga tushuldi. Munda ham cherik eli bu gird va navohidag‘i afg‘onlarni chopa borib edilar. Bir singirdin ba’zi chopqunchi engilrak yonibtur, mundin ko‘chub yo‘lsiz yurub orada bir qo‘nub tonglasi bir tepatek inishdin inib, uzun-uzoq tangidin o‘tub, Bannug‘a tushuldi. Cherik eli va teva va ot bu inishda va tangida asru ko‘p emgandilar. Tushgan o‘lja o‘ylar xud aksari qoldi.

Omma yo‘l o‘ng qo‘limizda bir-ikki kuro‘h ekandur, bu yo‘l otliq yo‘li emas ekandur. Qo‘ychi va cho‘pon goxr gala va ramani bu yo‘l va tangi bila *(148 a)* indurur uchun bu yo‘lni Go‘spandliyor der emishlar. Yo‘lni afg‘on tili bila liyor derlar. Boshchi Malik Busa’id Kamariy edi, aksar cherik eli yo‘l chap tushganini Malik Busa’iddin ko‘rdilar.

Bangash va Nag‘ar tog‘laridin o‘tgach-o‘q Bannu tup-tuz erda voqi’ bo‘lubtur. Shimoli Bangash va Nag‘arning tog‘laridur. Bangash rudi Bannug‘a chiqar, Bannu bu suv bila ma’murdur. Janubi Cho‘para va Sind suyidur, sharqi Dinkot, g‘arbi Dashtkim, Bozor va Tok ham derlar. Afg‘on qaboyilidin Qaroniy, kiviy, sur, iso xayl, niyoziy bu viloyatni egarlar. Bannug‘a tushgach-o‘q xabar topildikim, tuzdagi qaboyili shimolidag‘i tog‘larda singirlab tururlar, cherikni Jahongir mirzog‘a boshlatib yiborildi, kivining singiri ekandur, borib bir zamonda olib qatliom qilib, qalin bosh kesib kelturdilar. Oq raxttin cherik eliga xeyli tushti, Bannuda ham kalla minora qo‘porildi. Bu singir olg‘andin so‘ng kivining ulug‘laridin Shodixon otliq mulozamatqa o‘t tishlab keldi. Asirlarni bag‘ishladuq.

Ko‘hatni chopqanda mundoq muqarrar bo‘lub edikim, Bangash va Bannu navohisidag‘i afg‘onlarni chopib, Nag‘ar yo‘li bila yo Farmul yo‘li bila *(148 b)* yonilg‘ay, Bannuni chopg‘ondin so‘ng er-suvni bilur kishilar arzg‘a etkurdilarkim, Dasht yovuqtur, eli ham jam’iyatliq eldur, yo‘li ham yaxshidur, Farmulg‘a chiqar, so‘zni Dashtni chopib, ul yo‘l bila chiqarg‘a qo‘yub, tonglasi andin ko‘chub, ushbu rudning yoqasida Isoxaylning kentiga tushuldi. Isoxayl xabar topib Cho‘pora tog‘lariga o‘zlarini tortibturlar. Isoxaylning kentidin ko‘chub, Cho‘pora tog‘larining domanasiga tushuldi, chopqunchi tog‘larga borib, Isoxaylning bir singirini ushatib, qo‘y va gala va raxt kelturdilar. Ushbu oxshom Isoxayl afg‘onlari shabixun kelturdilar.

Ul yurushda bisyor ehtiyot qi**lilur** edi, hech ish qila olmadilar. Mundoq ehtiyot qililur edikim, barong‘or, javong‘or, g‘ul, irovul har qaysi bo‘dalliq bo‘dalida tushub, har qo‘l o‘z to‘shidin yarog‘lanib yayoq

oʻrduning girdigʻa chodirlardin bir oʻq otimi yiroqroq chiqib, kecha oʻshanda-oʻq boʻlurlar edi. Har kecha bu dastur bila tamom cherik elini chiqarilur edi. Ichkilardin uch-toʻrti mash'al bila har oxshom navbat bilan evrulur edilar. Men ham biror navbat evrulur erdim. Chiqmagʻon kishining *(149 a)* burnini teshib, cherikdin evrutur erduk. Barongʻor Jahongir mirzo, Boqi Chagʻoniyoniy, Shirim tagʻoyi, Sayyid Husayn Akbar va yana ba'zi beklar edi. Gʻulda ulugʻ beklardin kishi yoʻq edi, tamom ichki beklar edi. Irovulda Sayyid Qosim eshikogʻa Bobo oʻgʻli, Alloquli Beran va yana ba'zi beklar edi. Cherikni olti boʻlak qililib edi. Har boʻlakka bir kecha-kunduz chogʻdovulluq navbati edi.

Ul domanadin koʻchub, gʻarbqa boqa yurub, Dasht bila Bannuning orasida bir suvsiz koʻlda tushuldi. Cherik eli soyni qazib, oʻzlari va gala qoralarigʻa suv oldilar. Bu soydin bir qari-bir yarim qari qazsa, suv chiqar edi. Ne yolgʻuz bu soydin mundoq suv chiqar. Hindustonning jam'i rudlarining bu xosiyati bor, bir qari-bir yarim qari qazsa, albatta suv chiqar. Ajab qodiredur. Hindustondakim, daryolardin oʻzga oqar suv boʻlmas, rudlari mundoq suvgʻa yovuq voqi' boʻlubtur. Ushbu qoʻruq rudtin sahar koʻchub, namozi digar Dashtning kentlariga charida otliq cherik eli etishti. Chopqunchi bir necha kentni chopib, gala va raxt va savdo otlari kelturdilar.

Bu oxshom tonggʻacha, tonglasi tushgacha keyin qolgʻan yukluk gala va teva, yayoq-yalang (149 b) kela qoldi. Bu kunkim, munda turuldi, chopqunchi borib Dashtning kentlaridin qalin oʻy va qoʻy kelturdilar. Afgʻonlarning savdogarlarini yoʻluqturub qalin oq raxt va aqoqir va qand va nabot, tupchoq otlar va savdo otlari kelturdilar. Xoja Xizr Nuhoniykim, afgʻonlar orasida mashhur va mu'tabar savdogarlardin edi, Hindiy moʻgʻul tushurub, boshini kesib kelturdi. Shirim tagʻoyi chopqunchining keyinicha borib edi, bir yayoq afgʻon Shirim tagʻoyi bila roʻbaroʻ boʻlub, Shirim tagʻoyining shahodat barmogʻini tushura chopti.

Tonglasigʻa koʻchub Dashtning kentlarining orasida yovuqroq tushuldi, andin koʻchub, Goʻmal suyi yoqasigʻa tushuldi. Dashtdin gʻarbiy tarafi ikki yoʻl chiqar ermish, biri Sangi Soʻrox yoʻlikim, Barakdin oʻtub Farmul kelur. Yana bir Goʻmal rudini yoqalab Barakga etmay bu ham Farmul kelur. Goʻmal yoʻlini ba'zi xushladilar. Dashtda ekanda ikki-uch kun payo-pay yomgʻurlar yogʻdi. Goʻmal rudi xiyla ulgʻayib edi. Andoqkim, tashvish bila guzar topib, oʻttuk. Yoʻl bilur kishilar arz qil-dilarkim, Goʻmal yoʻlida bu rudni necha qatla kechmak kerak. Agar suv mundoq ulugʻ boʻlsa mush-

kildur. Bu yo‘lda ham taraddud bo‘ldi, xanuz so‘zni bir erga qo‘yyulmaydur edi.

Tonglasi tabli ko‘ch choldurub ot ustida (150 a)- o‘q so‘zlashib, qaysi yo‘l bila yururni qaror berur xayolda erdim. Iydi fitr edi. Men iyd g‘uslig‘a mashg‘ul bo‘ldum. Jahongir mirzo va beklar so‘zlashibturlar, ba’zilar debturlarkim, Dashtning g‘arbi, tog‘iningkim, Ko‘hi Mextar Sulaymon derlar, ushbu tog‘ Dasht bila Dukining orasida tushubtur, tumshug‘idin evrulsa, yo‘l tuzdur. Agarchi bir-ikki ko‘ch tafovut qilur, roylari munga qaror topib tumshuq yo‘lig‘a bo‘lubturlar. G‘usldin forig‘ bo‘lg‘uncha cherik eli tamom tumshuq yo‘lig‘a tuz olib, aksar Go‘mal rudidin ham kechibturlar, chun ko‘rulgan yo‘llar emas edi, yo‘lning yiroq-yovug‘ini bilmay, arojif so‘z bila bu yo‘lg‘a kirduk. Iyd namozini Go‘mal rudining yoqasida o‘taldi. Navro‘z ul iydqa yovuq kelib edi. Tafovut bir-ikki kun edi, ul taqrib bila bu g‘azalni aytib erdim:

Yangi oy yor yuzi birla ko‘rub el shod bayramlar,
Manga yuzu qoshingdin ayru bayram oyida g‘amlar.
Yuzi navro‘zi vasli iydini Bobur ganimat tut,
Kim mundin yaxshi bo‘lmas bo‘lsa yuz navro‘zu bayramlar.

Go‘mal rudini o‘tub, janub sari boqa tog‘ domanasi bila yuruduk. Bir-ikki kuro‘h borilib (150 b) edikim, qoni tutulg‘on bir necha afg‘on tog‘ etagidagi pushtalarda paydo bo‘ldilar. Jilavrez ul sari mutavajjih bo‘lduq aksari qochtilar, ba’zisi jahl qilib domanadag‘i ushoq tog‘larda va kamarlarda berkidilar. Bir afg‘on bir parcha tog‘ning ustida turub edi. G‘olibo nari yoni uchma edi, ketar eri ham yo‘q edi. Sultonquli chinoq jibalik chiqib chopqulob oldi. Mening qoshimda bir qilg‘on ishi ushbu edi. Ushbu ishi sababi rioyati va taraqqisi bo‘ldi. Yana bir kamarda Qutluqqadam bir afg‘on bila chopqulashib, tutog‘lashib, o‘n-o‘n ikki qari erdin bila-o‘q uchtilar, boshini kesib kelturdi. Yana bir tog‘ning ustida Kepa bir afg‘on bila dastu giribon bo‘lub tog‘ ustida tog‘ning yarmisig‘acha yumalanib ketdilar, aning ham boshini kelturdi. Bu afg‘onlarning dag‘i asiri xeyli tushub edi, tamom ozod qilildi.

Dashttin ko‘chub Mextar Sulaymon tog‘ini domanalab janub sari boqa yurub, uch orada qo‘nub, Sind suyining yoqasidag‘i Mo‘lton tavobii kentlaridin Biyla suyining yoqasidag‘i Mo‘lton tavobii kentlaridin Biyla degan qasabachag‘a etishildi. Eli kemalarga kirib suv o‘ttilar, ba’zi o‘zlarini suvg‘a solib o‘ttilar. Ushbu kent to‘g‘risida bir orol bor edi. (151 a) Keyin qolg‘an ellar orolda ko‘rindilar. Aksar cherik eli ot va yaroq bila o‘zlarini

solib o‘ttilar, bir necha kishi suvg‘a bordi. Mening navkarlarimdin bir Qul Ahmad oruq edi, bir Mextar Farrosh edi. Jahongir mirzo navkarlaridin bir Qaytmas turkman edi. Bu orolda ba’zi raxt va partoldek nimalar cherik eliga tushti. Bu navozshning eli kemalar bila tamom Sind suyining ul yuziga o‘ttilar.

Ushbu orol to‘g‘risidin o‘tganlar bir porasi suvning ulug‘lug‘ig‘a e’timod qilib qilichlar iliklariga olib shamshirbozliq qilib, tikka qila boshladilar. Orolg‘a o‘tganlardin Kul Boyazid bakavul yolg‘uz yalang‘och ot bila alarning muqoba-lasidin o‘zini suvg‘a soldi. Orolning ul yuzidagi suv ikki-uch hissa bo‘lg‘ay edi, bu yuzdagi suv bir hissa. Ot o‘zdurub ul yuzdagilarning muqobalasida bir o‘q otimi erda poyobqa chiqti, suv otning qaptolida bo‘lg‘ay edi. Bir sut pishimig‘a yovuq darang qildi. G‘olibo, hamlini tuzdi ekin, keynidin hech kim ko‘mak kelmadi va ko‘mak kelur ehtimoli ham yo‘q edi. Ushandin bularning ustiga ildam yurudi. Bir-ikki o‘q ottilar, bo‘ldura olmadilar, qocha berdilar. Yolg‘iz yayloq ot bila ko‘maksiz Sind suyidek daryodin o‘zdurub kechib, g‘animlarni qochurub, erlarini oldi. Mahkam mardona ish qildi. Yog‘iyni qochurg‘ondin so‘ngra (151 b) cherik eli o‘tib raxt va gala qora o‘lja kelturdilar. Agarchi mundin burun ham xizmatidin va mardonaliqdaridinkim, necha navbat zohir bo‘lub edi, rioyati va shafqati maqomida bo‘lub, bovurchiliq martabasidin xossa bakavulluq martabasig‘a etkurub erdim. Bu ishidin xud aning borasida qulliy inoyat va tarbiyat maqomida bo‘ldum va kulliy inoyat va tarbiyat ham qildim. Nechukkim, mazkur bo‘lg‘usidir. Filvoqi’ inoyat va tarbiyat arzandasi ham bor edi.

Yana ikki ko‘ch Sind suyini yoqalab, suv quyig‘a boqa ko‘chuldi. Cherik eli chopqun chopa-chopa, otlarini harob qildilar. Moli ham arzandayi chopqun emas, tamom o‘ydur. Dashtta xud qo‘y va ba’zi erda raxtdek nimalar ham cherik eliga tushar edi. Dashttin o‘tgach, o‘ydin o‘zga nima yo‘q edi. Sind suyi yoqasidag‘i ko‘chlarda xud andoq bo‘ldukim, bir qulluqchi uch yuz o‘y-to‘rt yuz o‘y kelturur edi. Nechukkim, kelturur edilar, ko‘plugidin har ko‘chta yana o‘shandoq qolur edi. Uch ko‘ch Sind yoqasi bila-o‘q kelduk. Uch ko‘chtin so‘ng Pir Konu mazori to‘g‘risidin Sind daryosidin ayrilib, Pir Konu mazorig‘a kelib tushtuk. Cherik elidin ba’zi mazorning mujovirlarig‘a mazohim bo‘lg‘on uchun birini siyosat uchun pora-pora qildurdim. Bu mazor Hindustonda (152 a) bisyor mu’tabar mazordur. Mehtar Sulaymon tog‘ining payvasti tog‘larining domanasida voqi’ bo‘lubtur, bu mazordin ko‘chib ko‘tal ustida tushuldi.

Andin koʻchub Duki viloyatigʻa taalluq rudgʻa tushuldi. Ul yurttin koʻchganda Shohbek navkari Fozil koʻkaldoshningkim, Sivining dorugʻasi edi, yigirmacha qaravulluqgʻa kelgan kishisini tutub kelturdilar. Ul mahalda chun qudrati yoʻq edi, ot va yaroqlari bila-oʻq qoʻya berdi, Ora qoʻnib Dukining kentlaridin Chutoli degan kentning yovugʻiga tushtuk. Sind suyidin narroq va Sind suyining yoqasida agarchi tinmay chopqun qilur edilar, vale ot boʻgʻuzi va koʻk xavid bisyor edi. Ot qolmas edi. Sind daryosidinkim, Pir Konu sari boqa chiqildi, koʻk xavid xud yoʻq edi. Ahyonan ikki-uch koʻchta oz-ogʻloq xavidzor topilur edi. Ot boʻgʻuzi xud topilmas edi. Ushbu yurtlardin cherik elining otlari qola boshladi. Chutolidin oʻtub tushgan yurtta uloqsizliqdin mening xirgohim ham qoldi.

Ushbu yurtta oxshomi andoq yomgʻur boʻldukim, chodir ichida suv inichka poychadin edi, gilemlarni bir erda yigʻishturub, baland qilib ustida oʻlturdum. Bu kecha ushmundoq usrat bila tong otti, yana ikki koʻchdin soʻng Jahongir mirzo kelib, qulogʻimgʻa (152 b) dedikim, xilvat soʻzum bor. Xilvat qilildi. Arz qildikim, Boqi Chagʻoniyoniy manga kelib dedikim, podshohni etti-sekkiz-oʻn kishi bila ruxsat berib Sind suyini oʻtkarib sizni podshoh koʻtaraling. Men ayttimkim, yana kimlar emish bu kengashda? Ayttikim, manga filhol Boqibek aytti, oʻzgasini bilmadim. Men dedim: yana oʻzgalarini dagʻi tahqiq qiling. Gʻolibo Sayyid Husayn Akbar va Sulton Ali chuhra, yana baʼzi Xisravshohiy beq bekot, yigit-yalang ham bor edi ekin. Filvoqiʼ Jahongir mirzo munda asru xoʻb bordi. Tuqgʻonliqni bajo kelturdi.

Jahongir mirzoning bu ishi mening ul ishimning muqobalasida edikim, Kohmardda ul ham badbaxt mardakning igʻvo va ifsodi bila edi. Ul yurttin koʻchub yana bir yurtqa tushganda, cherik elidin oti yarar kishini Jahongir mirzogʻa boshlatib, ul navohida oʻlturur afgʻonlarni chopqali yiborildi. Ushbu yurtlarda cherik elining otlari koʻp qola boshladi. Kuni boʻlur edikim, ikki yuz ot, uch yuz ot qolur edi. Oʻbdon-oʻbdon kishilar yayoqladilar. Shoh Mahmud oʻgʻloqchikim, me-ning oʻbdon ichkilarimdin edi, otlari tamom qolib yayoq keldi. Gʻaznigʻacha cherik elining otlarigʻa bu hol edi, uch-toʻrt koʻchtin soʻngra Jahongir mirzo bir pora (153 a) afgʻonlarni chopib, bir pora qoʻy kelturdi. Bir ikki-uch koʻchdin soʻng Obi Istodagʻa etduk. Gʻarib ulugʻ suv nazargʻa keldi. Ul yuzdagi dashtlar xud aslo koʻrunmaydur. Suv osmon bila payvast koʻrunadur, ul yuzdagi togʻlar va pushtalar ne tavrkim, Serobning ul yuzidagi togʻ va pushtalar muallaq koʻrunur. Bu togʻlar va pushtalar ham er ila koʻkning orasida muallaq koʻrinadur. Munda yigʻilur suvlar Kattavoz vodiysining va Zurmat

julgasining va G‘azni rudining, bahor yomg‘urlarining sellari va yozlar suv ulg‘ayganda ziroatdin ortqon suvlari emish. Obi Istodag‘a bir kuro‘h etganda ajab nima mulohaza qilduk. Har zamon bu suv bila osmonning orasida shafaqdek nima qip-qizil ko‘runadur, yana bartaraf bo‘ladur. Yovuq etguncha bu hol edi, yovuq etganda ma’lum bo‘ldukim, tog‘lon qoz ekandur. Ne o‘n ming va ne yigirma ming asru ko‘p tog‘lon qoz, qalin tog‘lon qoz uchub qanot urg‘onda qizil parlari goh ko‘runub, goh ko‘runmas ekandur. Ne yolg‘uz bu qush, har qushdin bexaddu xasr, bu suv yoqasida qalin qushning yumurtqasi. Suv qirog‘idin bu qushlarning *(153 b)* yumurtqalarini olg‘ali kelgan ikki afg‘on bizni ko‘rgan bila o‘zini suvg‘a soldi. Bir necha kishi yarim kuro‘hqa yovuq borib kelturdilar.

G‘arazkim, muncha yo‘lkim bordilar, suv bir qoida bila otning qornida edi. Tuz er uchun g‘olibo suyi chuqur emastur. Kattavoz dashtining Obi Istodag‘a kelur rudining yoqasig‘a kelib tushtuk. Bu rud quruq rudtur, munda hargiz suv oqmas, necha navbatkim, mundin o‘tubturbiz, hargiz rudda oqar suv ko‘rulmabtur. Bu navbat yoz yog‘inlari jihatidin bu rudqa andoq suv kelibturkim, aslo guzar topolmaduk. Agarchi xeyli ariz emas, vale bisyor amiq edi. Tamom ot va tevani uzdurub kechildi. Ba’zi partoldek nimani arg‘amchig‘a bog‘lab, ul yuzdin tortib oldilar. Bu suvdin o‘tub Ko‘hnanoniy bila Sarideh bandidin o‘tub, G‘aznig‘a kelduk. Jahongir mirzo bir-ikki kun mehmondorliq qilib, oshlar tortib, peshkashlar qildi. Ul yil aksar suvlar uluq kirib edi. Andoq-kim Dexi Ya’qub suyidin guzar topilmas edi.

Men ko‘lda yasatqan kemani kelturub Kamariy to‘g‘risida Dexi Ya’qub suyig‘a solib, el kema bila o‘tar edilar. Bu jihattin Sijovand ko‘talidin o‘tub, yakruya kelib Kamaridin kema bila suvni kechib, zilhijja *(154 a)* oyida Kobulg‘a kelduk. Sayyid Yusufbek bir necha kun burunroq qulunj zaxmati bila Tengri razsmatig‘a boribtur. Nosir mirzo navkar-savdariga viloyatlaridin biror nima tegurub ikki-uch kun keyinroqdin kelay deb Qo‘shgumbazdin ruxsat tilab qolib edi. Bizdin ayrilg‘ach Darayi Nur eli bir nima sarkashlik qilg‘on jihatidin cherikini Darayi Nur ustiga yiborur. Darayi Nur-ning qo‘rg‘onining berkligi va erlarining sholizor jihatidin bo‘rtog‘lig‘i burun mazkur bo‘lub edi, bu cherikning sardori Fazli cherikni extiyot qilmay mundoq yakraxa yo‘l va bo‘rtog‘ erda parishon chopqung‘a qo‘yar. Darayi Nur kishisi chiqib parishon borg‘on chopqunchini tebratgan bila o‘zgalar ham tura olmaslar, qocharlar. Bir pora kishini o‘lturub qalin ot va yaroq oldilar. Ul cherikdakim, Fazlidek kishi sardor bo‘lg‘ay, holi ushmundoq-o‘q bo‘lg‘usidur. Bu jihatdinmu yo Nosir mirzoning ko‘nglida egriligi bor edi, ul

jihatdinmu bizning so‘ngimizcha kelmadi, qoldi. Yana Ayyubning o‘g‘lonlari Yusuf va Bahlulkim, bularcha sharir, mufattin va mudammi’ va mutakabbir kishi bo‘lmag‘ay edi. Alingorni Yusufqa va Alishangni Bahlulg‘a berilib *(154 b)* edi, bular ham viloyatlardin biror nima olib, Nosir mirzo bila kelmakchi edilar. Chun Nosir mirzo kelmadi, bular ham kelmadilar. Bu qish Nosir mirzoning hamkosa va hamsuhbati bular edilar. Bu qish bir qatla borib Tarkaloniy afg‘onini choparlar, ez bula tamom aimoqot va tashqi el va ulusning ko‘ch va mollarikim, Ningnahor va Lamg‘onot kelib edilar, ko‘churub surub Boron yoqasig‘a keldi.

Nosir mirzo Boron va ul navohida ekanda Badaxshoniylarning o‘zbaklarni o‘lturub o‘zbak bila yakro‘y bo‘lg‘on xabari keldi. Tafsili budurkim, Shayboniyxon Qunduzni Qanbarbiyga berib, o‘zi Xorazm bordi. Qanbar Badaxshon eliga istimolat berur jihatidin Muhammad Maxdumiyning Mahmud otliq o‘g‘lini Badaxshong‘a yibordi. Muborakshohkim, otalari Badaxshon shohlarining beklaridin ekandur, bosh ko‘tarib Maxdumiyning o‘g‘lining yana necha o‘zbakning boshini kesti. Qal’ayi Zafarkim, burun Shoftevarg‘a mashhur ekandur, qo‘rg‘on qilib berkitti. Qal’ayi Zafar otini ul qo‘ydi. Yana Muhammad qo‘rchikim, Xisravshohning bir qo‘rchisi edi, ul vaqt Hamlangon aning ilikida edi. Rustoqda Shayboniyxonning sadrini bir necha o‘zbak bila o‘lturub Hamlangonni mustahkam qildi. Zubayr Rog‘iy (155 a) ham otalari shohlarning beklaridin ekandur, Rog‘da yog‘iqti. Jahongir turkmankim, Vali Xisravshohning navkari edi, bu buzug‘lug‘da begidin ayrilib bir necha qolg‘on-qochg‘on sipohiy va aymoqni yig‘ib, o‘zini berkka tortti. Nosir mirzo bu xabarlarni topib, Badaxshon havasi bila bir necha beaql va ko‘tah andeshaning angiz va ig‘vosidin jami’ ul yuzdin kelgan tashqi ellarning ko‘ch va mollarin ko‘churub, surub Shibartu va Obdara yo‘li bila ul yuzga o‘tti.

Xisravshoh Ahmad Qosim bila Ajardin qochib, Xuroson sarikim bordilar, yo‘lda Badi’uzzamon mirzog‘a va Zunnunbekka muloqi bo‘lub, borchalari borib Xirida Sulton Husayn mirzog‘a mulozamat qildilar. Bularkim necha yillar mirzog‘a yog‘iyliqlar qilib, anvo’ beadabliqlar bulardin zohir bo‘lub edi, bulardin mirzoning ko‘nglida ne dog‘larkim yo‘q edi, barchalari mening sababimdin mundoq xorliq va zorliqlar bila borib mirzoni ko‘rdilar. Xisravshohni navkar-savdaridin ayirib mundoq zabun qilmasam edi, Kobulni Zunnunning o‘g‘li Muqimdin olmasam edi, borib mirzoni ko‘rmaklari mumkin emas edi. Badi’uzzamon mirzo xud bularning (155 b) ilgida hamir edi, bularning so‘zlaridin tajovuz qila olmas edi.

Sulton Husayn mirzo borig‘a ehson maqomida bo‘lub, yomonliqlarni yuzlariga kelturmay, in’omlar ham qildi. Xisravshoh necha mahaldan so‘ng o‘z viloyatlari sari ruxsat tiladikim, men borsam, ul viloyatlarni tamom olurman. Chun bu kelmagi yaroqsiz va behisob edi, ruxsatig‘a xayal qildilar. Alar xayal qilg‘an soyin bu ruxsatni takror qildi. Chun ibrom ko‘p qildi, Muhammad Burunduq tavr javob berdi. Ayttikim, o‘ttuz ming navkaring bila tamom viloyatlarningkim, iligingda edi, ne qildingkim, holo besh yuz kishing bila o‘zbak tasarrufidag‘i viloyatlarg‘a ne qilg‘aysen.

Bir necha nasixatlar qilib, ma’qul so‘zlar dedilar, chun ajal etib edi, ta’sir qilmadi. Ibrom ko‘prak qildi, oxir ijozat berdilar.

Uch-to‘rt yuz kishisi bila rost Dahona xadig‘a kirib keldi, o‘shal fursatta Nosir mirzo ul yuzga o‘tub edi, kelib Nosir mirzoni Dahona navohisida ko‘rdi. Badaxshon sardorlari Nosir mirzoni yolg‘uz tilar edilar. Xisravshoxni tilamas edilar. Nosir mirzo har necha sa’y qildi. Xisravshoh ham anglab ko‘histon borurg‘a rozi bo‘lmadi. Xisravshoh xayoli bu erdikim, mirzoni ta’biyadek (156 a) olib yurub viloyatni iliklagay. Oxir suhbat chiqmay, Ishkamish navoxisida yasashib, jibalar kiyishib urushayozib ayrilib, Nosir mirzo Badaxshon sari tortti. Xisravshoh bo‘lak lang lavandni yig‘ib yaxshi-yomon mingcha kishisi bila Qunduzni qabamoq doiyasi bila kelib, bir-ikki yig‘och Xoja Chortoqqa tushti. Muhammad Shayboniyxonkim, Andijonda Sulton Ahmad Tanbalni olib Hisor ustiga mutavajjih bo‘lg‘on bila urushsiz va taloshsiz viloyatlarni tashlab chiqtilar. Shayboniyxon Hisor keldi, Hisorda Shirim chuhra va bir pora o‘bdon yigitlar edi, bovujudkim, beklari viloyatlarini tashlab kettilar, bular Hisor qo‘rg‘onini bermay, berkittilar.

Shayboniyxon Hisorning muhosarasini Hamza Sulton bila Mahdiy Sultong‘a uhda qilib, o‘zi Qunduz kelib, inisi Mahmud Sultong‘a Qunduz viloyatini berib, o‘zi betavaqquf Xorazmg‘a Chin so‘fining ustiga mutavajjih bo‘ldi. Hanuz Samarqandg‘a etmaydur edikim, inisi Mahmud Sulton Qunduzda o‘ldi. Qunduzni Qanbarbiy Marviyg‘a berdi. Xisravshoh kelgan mahal Qunduzda Qanbarbiy edi. Qanbarbiy mutaoqib Hamza Sultong‘a va o‘zga qolg‘on sultonlarg‘a kishilar chopturub (156 b) tiladi. Hamza Sulton Amu yoqasig‘a Saroyg‘a kelib cherikini o‘g‘lonlari va beklariga boshlatib, Kunduz yibordi, bular etkan bila-o‘q chiqtilar. Urusha ham olmadi. Tanbal mardak qocha ham olmadi. O‘shal zamon-o‘q Hamza Sultonning kishilari tushurdilar. Xoharzodasi Ahmad Qosimni, Shirim chuhrani, yana ba’zi

o‘bdon yigitlarni o‘lturdilar. Qunduzg‘a kelturub Xisravshohning bo‘ynig‘a urub, boshini Xorazmg‘a Shayboniyxon qoshig‘a yibordilar. Xisravshoh aytkandeq Xisravshoh Qunduz navohisida kelgan bila mening qoshimdag‘i navkar-savdarining turlari o‘zgacharak bo‘ldi. Aksar ko‘chub, Xoja Rivoj va ul taraflar o‘zlarini torttilar. Mening qoshimda ko‘pragi aning navkar-savdari edi. Mo‘g‘ullar yaxshi bordilar. Yakjihatlik maqomida edilar. Bu xabar kelgan bila o‘tqa suv urg‘ondek bosila qoldilar.

Vaqoi’i sanayi ihdo ashara va tis’a mia*

(To‘qqiz yuz o‘n birinchi (1505—1506) yil voqealari.)

Muharram oyida mening onam Qutluq Nigorxonimga hasba marazi oriz bo‘ldi, fasod qildilar, noqis voqi’ bo‘ldi. Bir xurosonliq tabib bor edi, Sayyid tabib derlar edi. Xuroson dasturi bila hinduvona berdi, chun ajal etib ekandur, olti kundin so‘ng shanba *(157 a)* kuni Tengri rahmatig‘a bordi. Ulug‘bek mirzo tog‘ domanasida bog‘ imorat qilib edi, Bog‘i Navruziy otliq. Varasasining ruxsati bila yakshanba kuni bu boqqa kelturub, men va Qosim ko‘kaldosh tufroqqa topshurduk. Bu azoda kichik xon dodam Olachaxonni va ulug‘ onam Esan Davlatbegimni manga eshitturdilar. Xonimning qirqi yovushub edikim, Xurosondin xonlarning volidasi Shoxbegim, me-ning xolam Sulton Ahmad mirzoning harami Mehr Nigorxonim va Muhammad Hasan ko‘ragon dug‘lat keldilar. Azolar toza bo‘lub, firoqlar o‘ti beandoza bo‘ldi. Azo rasmini bajo kelturgandin so‘ng, osh va taom faqir va masoking‘a tortilib, xatm va duolar borg‘onlarning arvoxig‘a qilib, ko‘ngillarini olib, qarolarini solib, bu muhimmottin forig‘ bo‘lg‘ondin so‘ng, Boqi Chag‘oniyoniyning sa’yi bila Qandahor ustiga cherik otlanduk. Safar qilib kelib, Qush Nodir o‘langiga tushub erdimkim, men isittim, ajab tavr bexuzurluq edi. Meni har necha sa’y qilib uyg‘otsalar, yana o‘shal zamon ko‘zum uyqug‘a borur edi. To‘rt-besh kundin so‘ng filjumla yaxshiroq bo‘ldum.

Bu asnoda andoq zilzila bo‘ldukim, qo‘rg‘onning fasillari va bog‘larining tomlari aksar yiqilib, shahrda va kentlarda ko‘p uylar hamvor bo‘lub, uy va tom ostig‘a qolib, o‘lgan bisyor *(157 b)* bo‘ldi. Pamg‘on kentining uylari tamom yiqildi. Etmish-sekson o‘bdon kadxudolar tom ostig‘a qolib o‘ldilar. Pamg‘on bila Bektut orasida bir parcha erkim arzi birgina tosh otimi bo‘lg‘ay uchub, bir o‘q otimi quyi bordi. Uchqan erning o‘runidin chashmalar paydo bo‘ldi. Istarg‘achtin Maydong‘acha taxminan olti-etti yig‘och yo‘l bo‘lg‘ay, er andoq yorilib edikim, ba’zi tarafi belcha

baland bo‘lur edi, ba’zi tarafi belcha past, yorilg‘an erga ba’zi erda kishi sig‘ar edi. Zilzila bo‘lg‘on zamon jami’ tog‘larning boshidin gardlar qo‘pti. Nurullo tanburchi qoshimda soz chaladur edi, yana bir soz ham bor edi, o‘shal zamon har ikki sozini iligiga oldi, andoq beixtiyor bo‘ldukim, sozlar bir-birig‘a urundilar. Jahongir mirzo tepada. Ulug‘bek mirzo solg‘on imoratlardin bir boloxonaning ayvonida edi, zilzila bo‘lg‘och, o‘zini tashladi, osibe etmadi. Jahongir mirzoning yovuq-laridin biri ushbu boloxonada ekandur, boloxona tomi ustiga yiqilibtur, saxladi, hech eriga ozore etmadi. Tepadagi uylar aksar tup-tuz bo‘ldi. Ushal kun o‘ttuz uch qatla er tebrandi. Bir oyg‘acha har kecha-kunduzda ikki va uch qatla er tebranur edi. Qo‘rg‘onning burj va borusini shikast va rextini beklarga va sipohiylarga farmon bo‘ldukim, isloh va marammat qilg‘aylar. *(158 a)* Yigirma kun-bir oyda jidd va ehtimom bila qo‘rg‘onning sinuq-buzug‘ini butkarib qo‘parildi.

Burun Qandahor tarafi qilg‘on azimat behuzurluq va zilzila jihatidin keyinroq qolib edi, behuzurliqni o‘tkarib, qo‘rg‘onni butkarib, burung‘i azimat musammam bo‘ldi. Hanuz Qandahor tarafi bormoqni yo chopqun uchun tog‘ va tuzni axtarmoqni jazm qilmaydur eduk. Shanizning oyog‘iga tushganda Jahongir mirzoni va beklarni yig‘ib kengashildi. So‘z Kalotning ustiga bormoqqa qaror topti, Jahongir mirzo va Boqi Chag‘oniyoniy bu yurushga ko‘prak sa’y qildilar. Yorig‘a etgan mahalda xabar toptukkim, Sherali chuhra va Kichik Boqi devona va yana bir necha kishining qochar xayollari bor emish. Bularni tutturub, Sherali chuhradinkim, anvoyi fitnalar va yomonliqlar mening qoshimda ekanda va g‘ayri mening qoshimda ekanda, ul viloyatta va bu viloyatta zohir va voqi’ bo‘lub edi, yasoqg‘a etkuruldi. O‘zgalarini ot va yarog‘idin ayrib qo‘yduk. Kalotqa etganda beyaroq va beasbob etgan bila-o‘q har taraftin urush solduq, xeyli urush bo‘ldi.

Xoja Kalonning og‘asi Kichikbek xeyli mardona yigit edi, necha navbat mening olimda, qilichlar chopib edi, nechukkim bu tarixta mazkur bo‘lubtur. Kalotning (158 b) g‘arb-janub tarafi burjidin yopishib chiqa yovushqon mahalda ko‘ziga nayza bila sanchtilar, bir-ikki kundin keyin Kalotni olg‘ondin so‘ng, ushbu yara bila bordi. Kichik Boqi devonakim Sherali bila qochadurg‘anida tutturulub edi, munda ul qabohatining tadorukiga darvozada fasil tubiga kirganda, tosh zaxmi bila o‘ldi. Yana bir-ikki kishi ham o‘ldi. Namozi digargacha ushbu dastur urushildi, yigitlar urushub, zo‘rlab, sust bo‘lg‘on mahalda ichkarigilar amon tilab qo‘rg‘onni topshurdilar. Kalotni Zunnun arg‘un Muqimg‘a berib edi. Muqimning navkarlaridin Farrux arg‘un va Qora Bulut Kalotta edilar. Sog‘doq,

qilichlarini bo‘yinlarig‘a osib keldilar, gunohlarini afv qilduk. Bu tabaqag‘a muzohim bo‘lmoq mening g‘arazim emas edi, ne jihattinkim o‘zbakdek g‘anim yonimizda turub ekin, orada mundoqlar bo‘lsa yiroqtin-yovuqtin eshitgan-ko‘rganlar ne degaylar?

Bu yurush chun Jahongir mirzoning va Boqibekning sa’yi bila bo‘lub edi, Kalotni saxlamoqni mirzog‘a uxda qilduq qabul qilmadi. Boqibek ham bu bobta yaxshi javob topa olmadi. Kalotni muncha urushub zo‘rlab olg‘animiz befoyda bo‘ldi. Kalottin janub sari boqa Savosang va Olatog‘ (159 a) va ul navohidag‘i afg‘onlarni chopib Kobul kelduk. Kobul tushgan oxshomi men qo‘rg‘ong‘a bordim. Chodir va tavila chorbog‘da edi. Xirilji o‘g‘risi kelib, mening bir jibalar jarda otimni va yana bir xossa xachirimni chorbog‘din chiqarib eltti.

Boqi Chag‘oniyoniy Amu yoqasida kelib, bizga qo‘shilg‘ali andin e’tiborroq va ixtiyorroq kishi yo‘q edi, har so‘z desa, har ish qilsa so‘z aning so‘zi edi, ish aning ishi edi. Agarchi andin xizmatikim, shoyista bo‘lg‘ay va insoniyatikim boyista bo‘lg‘ay, hargiz zuhurg‘a kelmadi, balki anvoyi beadabliqlar va yomonliqlar andin voqi’ bo‘ldi. Xasis va zumuxt va hasud va badandarun va notavonbin va kajxulq kishi edi, xissati bu martaba edimkim, Tirmizni solib, ko‘ch va moli bilakim bizga qo‘shuldi, o‘zining xossa qo‘yi shoyadkim, o‘ttiz-qirq ming bo‘lg‘ay edi, har yurtta qalin qo‘ylar bizning olimizdin o‘tar edi, biz-ning yigit-yalang ochliqtin azob tortar edilar, bir qo‘y bermadi. Oxir Koxmartqa borg‘anda ellik qo‘y berdi, bovujudkim meni podshoh ko‘tarib edi, naqorasini o‘zining eshigida choldurur edi. Hech kim bila sof emas edi, hech kimni ko‘ra olmas edi. Kobulning hosilikim bor tamg‘adindur, tamg‘ani olib va Kobulning dorug‘alig‘i (159 b) va Panchhir va Kadiy Hazora va Ko‘shkak va eshik ixtiyori tamom anda edi. Ushmuncha rioyat topib aslo rozi va shokir emas edi. Bovujudkim, ne nav’ fosid xayollar qilib edi, nechukkim mazkur bo‘ldi, aslo o‘zumizga olmaduq yuziga solmaduq hamisha noz qilib ruxsat tilar edi. Nozini tortib, uzrxohliqlar bila man’ qilur eduk. Bir-ikki kun bosilib, yana ruxsat maqomida bo‘lur edi. Nozi va ruxsati xaddin oshti, biz ham aning axloq va af’olidin jong‘a ettuq ruxsat berduk. Ruxsat tilagandin so‘ng pushaymon bo‘ldi, iztiroblar qila kirishti, foyda qilmadi. Manga aytturub yiboribturkim, shart qilib edilarkim, to‘qquz gunoh mendin sodir bo‘lmag‘uncha so‘rmag‘aylar. Men Mullo Bobodin o‘n bir gunohini birar-birar xotirnishon qilib aytib yibordim. Mulzam bo‘ldi. Ko‘ch va moli bila Hinduston tarafig‘a ruxsat berildi. O‘zining bir necha navkarlari Xaybardin o‘tkarib keldilar.

Boqi, Gogiyoniyning karvonig‘a qotilib, Nilobni kechti. Ul mahalda Yor Husayn Daryoxon Kachakotta edi, Kuhattin olib borg‘on farmonlarini sanad qilib, Dilazoy bila Yusuf zayidin bir pora afg‘onlarni va yana bir pora jat gujurni o‘ziga yor va navkar qilib, ish kuchi el talamoq yo‘l urmoq edi. Boqining xabarini eshitib, (160 a) yo‘lini to‘sub, Boqi bila borg‘onlarni ariq oldi, Boqini o‘lturub xotunini oldi. Agarchi biz Boqig‘a hech yomonliq qilmay qo‘ya berduq vale o‘z yomonligi olig‘a kelib, o‘z amalig‘a giriftor bo‘ldi.

B a y t:

T u badkunandayi xudro ba ro‘zgor sipor,

Ki ro‘zgor turo chokarest kiynaguzor.

Bu qish bir-ikki qatla qor yog‘quncha chorbog‘da-o‘q o‘lturub eduq biz Kobul kelgali turkman hazorasi anvo’ beadabliklar va rahzanliklar qilib edilar. Alarni chopmoq xayol qilib, shahrda Ulug‘bek mirzoning Bo‘stonsaroy otliq imoratig‘a kirib, andin sha’bon oyida turkman hazorasini chopa otlanduk. Darayi Xush og‘zida Jangalakta chopqun qo‘yduq oz-og‘loq hazora chopildi. Darayi Xush yovug‘ida bir sumjda bir pora hazora yashung‘on ekandur. Shayx Darvesh ko‘kaldoshkim, aksar qazoqliklarda mening bila edi, qo‘rbegilik mansabi anda edi, yoyni kuchluk tortar edi, o‘qni xo‘b otar edi, bu sumjning og‘zig‘a g‘ofil yovuq-o‘q kirib borur. Ichkaridin bir xazora emchagiga o‘q o‘qlar, o‘shal kun-o‘q o‘ldi. Turkman xazorasining ko‘pragi Darayi Xushta qishlag‘on ekandur, alarning ustiga mutavajjih bo‘lduk.

Darayi Xush tavr dara tushubtur, yarim kuro‘hg‘a yovuq dara og‘zida tangi tushubtur, yo‘l tog‘ning *(160 b)* kamarida voqi’ bo‘lubtur, yo‘ldin quyi ham ellik-oltmish qari yakandozdur. Yo‘ldin yuqqori ham yo‘l jirutmadur. Otliq birar-birar o‘tar, bu tangidin o‘tub, ul kun ikki namoz orasig‘acha borib etmay bir erda qo‘nduk.

Hazoraning bir semizluk tevasini topib kelturdilar, ani o‘lturub go‘shtidin bir pora kabob qilduq bir porasini oftobda pishirub eduq oncha laziz teva eti hargiz eyilgan emas edi, ba’zi qo‘y etidin farq qila olmadilar. Andin erta ko‘chub, hazoralarning qishlag‘on yurtlari ustiga mutavajjih bo‘lduk. Bir pahar bor erdikim, ilgaridin kishi keldi, dedikim, bir tangida hazoralar suv guzarini shoxlar bila berkitib, elni to‘sub urushadurlar, muni eshitgach tez-o‘q tebraduk. Bir pora yo‘l borduq xazoralar to‘sub urushadurg‘on erga ettuk.

Ul qish qor bisyor ulug‘ tushub edi, yo‘lsiz yurumakning ishkoli bor edi. Tagob suvlarining yoqalari tamom muz bog‘lab edi. Bu suvdin yax va qor jihatidin yo‘lsiz erdin o‘tub bo‘lmas edi. Hazoralar bu suvning chiqar erida qalin shox kesib solib edilar. O‘zlari tagoblarda va yonlarda otliq *(161 a)* va yayoq o‘q qo‘yub urushadurlar edi.

Muhammad Ali Mubashshirbek mening yangi rioyat qilg‘on beklarimdin edi, xeyli mardona va qobili rioyat, yaxshi yigit edi, jibasi yo‘q, ilgarrak shox solg‘on yo‘lg‘a mutavajjih bo‘ldi, biqiniga o‘qladilar, o‘shul zamon jon taslim qildi. Ildam kelilib edi. Aksarning jibasi yo‘q edi. Bir-ikki o‘q o‘tub-o‘tub tushdi. Ahmad Yusufbek iztiroblar qilib, har zamon aytadurim, yalang‘och mundoq kirib borasiz, ikki-uch o‘qni ko‘rdumkim, boshingizdin o‘tti. Men dedimkim, siz mardona bo‘lung, mening boshimdin mundoqdar xeyli o‘tubtur. Ushmuncha erdikim, o‘ng qo‘l tarafidin Qosimbek o‘pchini bila bu suvdin guzar topib kechib, ot solg‘on bila hazoralar to‘xtay olmay qocha berdilar. Ilik olishib turg‘onlar tushuratushura keyinicha tebrandilar. Qosimbekka bu ish uchun Bangashni juldu berildi. Hotam bu yurushta yomon emas edi, bu jihattin Shayx Darvesh ko‘kaldoshning muchasi qo‘rbegiliqni Hotamg‘a inoyat bo‘ldi. Kepaqkuli Bobo ham bu yurushta yaxshi yurugan uchun bir kentni Kepakka inoyat qildik. Sultonquli chinoq bularning so‘ngicha edi. Qor ulug‘ jihatidin chig‘irdin chiqib bo‘lmas edi. Men ham bu yigitlar bila-o‘q keldim.

(161 b) Hazoralarning qishlog‘larining yovug‘ida qo‘y va ilqilarig‘a etushtuk. Men o‘zum to‘rt-besh yuzcha qo‘y, yigirma besh ot yig‘dim. Sultonquli yana ikki-uch kishi yovuq edilar, chiy bo‘lduk. Ikki navbat o‘zum chopqun chopipturmen, bir budur, yana bir qatla ushbu turkman hazorasini Xurosondin keladurganda chopqunchi borib qalin qo‘y va ot kelturdilar, xazoralarning ko‘ch va o‘g‘lon-ushoqlari yayoqlab qorliq pushtalarg‘a chiqib turdilar. Bir nima kohillik qilduq, kun ham kech bo‘lib edi, yonib xazoralarning uylariga-o‘q tushuldi, bu qish qor xeyli ulug‘ tushub edi. Ushbu erda yo‘ldin tashqari qor rost otning qoptolida edi. Kecha chog‘dovulluqqa chiqg‘onlar qor ulug‘ jihatidin tong otquncha ot ustida-uq edilar. Tonglasi yonib, Darayi Xushning ichida hazoralarning qishlog‘ida qo‘nub, andin ko‘chub, Jangalakka tushuldi. Yorak tag‘oyi va ba’zilar keyinraktin kelib edi, alarg‘a buyuruldikim Shayx Darveshni o‘qlag‘on hazoralarni borib olingiz. Qoni tutulg‘on badbaxtlar sumjta ekandur, bular borib tutun qo‘yub etmish-sekson hazorani oldilar, ko‘praki qilichqa bordi.

Hazora yurishidin yonib, Nijrovdin mol olur maslahatig‘a Boronning oyog‘i Oytug‘di navohisig‘a kelduk. Jahongir mirzo *(162 a)* G‘aznidin Oytug‘di navohisida ekanda mulozamatqa keldi, bu asnoda ramazon oyining o‘n uchida manga sa’b quyong tashvishi bo‘ldi, andoqkim qirq kungacha meni bu yondin-ul yong‘a kishi evurur edi. Nijrov daralaridin Pijron darasi alalxusus bu darada G‘ayn kentining ulug‘i Husayn G‘ayniy og‘a-inisi bila sarkashlik va novahmlik bila mashxur va ma’ruf edilar, cherikni Jahongir mirzog‘a boshlatib yiborildi, Qosimbek ham bordi. Cherik borib Sarko‘bga chiqib singirlag‘on erni zo‘rlab olib, bir porasini siyosatqa etkurdilar. Kuyong tashvishi jihatidin mihafadek nima yasab, Boron yoqasidan shahrg‘acha meni ko‘tarib, Bo‘stonsarog‘a kelturdilarkim, o‘shul qish-o‘q bir necha kun Bo‘stonsaroda o‘lturdum, bu behuzurliq xanuz yaxshi bo‘lmaydur edikim, o‘ng yuzumga dobg‘uli chiqti, nishtar soldilar, bu maraz uchun musxil ham ichtim. Sixxat topib, Chorboqg‘a chiqtim. Jahongir mirzo mulozamatqa keldi. Ayyub o‘g‘lonlari Yusuf va Bahlul mirzo qoshig‘a borg‘ali fitna va shar angizliq maqomida edilar, bu navbat Jahongir mirzoni burung‘idek topilmadi. Necha kundin so‘ng Tepadin ko‘chub jibalanib, ildam G‘aznig‘a bordi. Noni qo‘rg‘onini olib, bir necha kishisini o‘lturub, elini tamom taladi. Bo‘lg‘on kishi-qorasini *(162 b)* ko‘churub hazora orasi bila Bomiyon tarafi yuzlandi.

Tengrig‘a ravshandurkim, mendin va menga taalluq eldin hech ish va so‘ze voqe’ bo‘lmadikim, sababi muncha kudurat va niqor bo‘lg‘ay. So‘ngra eshitildikim, bu so‘zni ketmagining sababi qilmish, Jahongir mirzo G‘aznidin keladurganda Qosimbek va beklar o‘tru borib edilar, mirzo budanaga qush solur, etib qush oyog‘in solur mahalda budana o‘zini erga urar, qichqirushurlarkim, oldimu, oldimu? Qosimbek derkim, g‘animni mundoq zabun qilg‘onda qachon qo‘yar — olur. Bu so‘z alarg‘a baloyi bo‘lur. Bir ketmaklarining jihati bu edi, yana bir-ikki mundin harobroq va sustroq bir so‘zni ham sanad qildilar. Dag‘i G‘aznini ul hol qilib, hazora orasi bila o‘zlarini aymoqqa torttilar. Ul fursatta aymoqlar Nosir mirzodin ayrilib edilar, vale o‘zbakka kirmaydur edilar. Yoy va Astarob va ul navohining yayloqlarida edilar. Ushbu mahallarda Sulton Husayn mirzo Muhammad Shayboniyxonning daf’ig‘a azm-jazm qilib, tamom o‘g‘lonlarini tilatti, meni dag‘i Sayyid Sulton Ali xobbinning o‘g‘li Sayyid Afzalni yiborib tilab edi. Xuroson jonibini azimat qilmoq bizga necha jihattin lozim bo‘ldi. Bir bukim, Sulton Husayn mirzodek Temurbek *(163 a)* o‘runiqa o‘lturg‘on ulug‘ podshoh yig‘noq qilib, atrof va javonibdin o‘g‘lonlarini va beklarini tilatib,

Shayboniyxondek g‘animning ustiga ozim bo‘lg‘onda, el oyoq bila borg‘onda, biz bosh bila borg‘oybiz, el tayoq bila borg‘onda — biz tosh bila borg‘oybiz.

Yana bukim, Jahongir mirzo mundoq mukaddar va yomonlik bilakim bordi, yo kuduratini raf’ qilg‘aybiz, yo mazarratini daf’. Ushbu yil Shayboniyxon Chin so‘fini Xorazmda o‘n oy muhosara qilib oldi, bu muhosarada qalin urushlar bo‘ldi. Xorazm yigitlari bisyor mardonaliqlar qildilar, hech taqsir qilmadilar, andoq tiyrandozliq qildilarkim, borlar qalqondin, jibadin, ba’zi mahalda ikki jibadin o‘tkara-o‘tkara otibturlar. O‘n oy qabaldorliq torttilar, hech erdin umidvorliq bo‘lmadi. Ba’zi yigit-yalanggi bedilliq qilib o‘zbak bila so‘zlashib, o‘zbakni qo‘rg‘ong‘a chiqordilar. Chin so‘fi xabardor bo‘lub, o‘zi kelib qo‘rg‘ong‘a chiqqonlarni urub tushurur mahalda shiba o‘qi tegib o‘zining chuhrasi keyindin o‘q bila urdi, o‘ldi. Urushur kishi qolmadi, qo‘rgonni oldilar. Rahmat Chin so‘fig‘a: mardonaliq bila *(163 b)* jon tortmoqda daqiqayi nomar’i qo‘ymadi. Shayboniyxon Xorazmni Ko‘pakbiyga berib, o‘zi Samarqand keldi. Bu yilning oxiri zilhijja oyida Sulton Husayn mirzo Shayboniyxonning ustiga cherik tortib, Bobo Iloxiyg‘a etganda Tengri raxmatig‘a bordi.

Valodat va nasabi: valodati sekkiz yuz qirq ikkida, Hirida, Shohrux mirzo zamonida edi. Sulton Husayn mirzo binni Mansur binni Boyqaro binni Umarshayx binni Amir Temur. Mansur mirzo bila Boyqaro mirzo podshohliq qilg‘on emas. Onasi Feruzabegim edi, Temurbekning nabirasi. Sulton Husayn mirzo Mironshoh mirzoning ham nabirasi bo‘lur edi. Sulson Husayn mirzo karimut-tarafayn edi, asil podshoh edi. Bir tuqg‘on ikki o‘g‘ul, ikki qiz edilar. Boyqaro mirzo va Sulton Husayn mirzo, Oqobegim va yana Ahmadxon olg‘on qiz Badakabegim. Boyqaro mirzo Sulton Husayn mirzodin uluq edi va navkari edi, vale devon boshida hozir bo‘lmas edi, g‘ayri devonda bir to‘shakta o‘ltururlar edi. Inisi Balx viloyatini berib edi. Necha yil Balxda hukumat qildi. Uch o‘g‘li bor edi, Sulton Muhammad mirzo va Sulton Vays mirzo va Sulton Iskandar mirzo, Oqobekim *(164 a)* mirzoning egachisi edi. Mironshoh mirzoning nabirasi. Sulton Ahmad mirzo olib edi. Bir o‘g‘li bor edi, Kichik mirzo otlig‘. Burunlar tag‘oyisiga mulozamat qilur edi, so‘ngra sipoxiyliqni tark qilib, mutolaag‘a mashg‘ul bo‘ldi. Derlarkim, donishmand bo‘lub ekandur. Tab’i nazmi ham bor ekandur. Bu ruboiy aningdur:

Umre basaloh mesutudam xudro,
Dar shevayi zuhd menamudam xudro,

Chun ishq omad kadom zuhdu, chi saloh,
Al-minnatu lilloh ozmudam xudro.

Mulloning ruboiysi bila tavorud boʻlubtur. Oxirlar haj tavofi ham qildi. Badakabegim ham mirzoning egachisi edi. Kazoqliqlarida Ahmadxon Hoji Tarxoniygʻa berib edi, ikki oʻgʻli boʻlub edi. Hirida kelib xeyli muddat mirzo mulozamatida boʻldilar.

Shakl va shamoyili: qiyiq koʻzluq, sherandom boʻyluq kishi edi. Belidin quyi inchka edi. Bovujudkim, ulugʻ yosh yashab, oq soqollik boʻlub edi, xushrang, qizil-yashil abrishimni kiyar edi. Qora qoʻzi boʻrk kiyar edi yo qalpoq. Axyonan iydlarda kichik sepech dastorni yap-yassi namoyon chirmab, qarqara oʻtagʻasi sanchib, namozgʻa borur edi.

Axloq va atvori: Avval taxt olgʻonda xayoli bor ekandurkim, Duvozdah Imomni xutbada *(1646)* oʻqutgʻay. Alisherbek va baʼzilar manʼ qilibturlar. Soʻngralar xud jamiʼ ish-kuchi sunnat va jamoat mazxabi bila muvofiq edi. Mafosil zaxmati jihatidin namoz qila olmas edi, roʻza ham tutmas edi. Harrof va xushxulq kishi edi. Xulqi bir nima guzaroroq voqiʼ boʻlub edi, soʻzi ham xulqidek edi. Baʼzi muomalatta sharʼni bisyor rioyat qilur edi. Bir qatla bir oʻgʻli bir kishini oʻlturgan uchun qonliqlarigʻa topshurub, dorulqazogʻa yibordi.

Avval taxt olgʻon mahalda olti-etti yil toib edi. Andin soʻngra ichkuga tushti, qirq yilgʻa yovuqkim Xurosonda podshoh edi, hech kun yoʻq edikim, namozi peshindin soʻng ichmagay, vale hargiz sabuhiy qilmas edi, oʻgʻlonlari va jamiʼ sipoxigʻa va shahrigʻa bu hol edi. Ifrot bila aysh va fisq qilurlar edi.

Shujoʼ va mardona kishi edi. Borlar oʻzi qilich tegurubtur, balki har maʼrakada borlar qilich tegurubtur. Temurbek naslidin hech kim maʼlum emaskim, Sulton Husayn mirzocha qilich chopmish boʻlgʻay. Tabʼi nazmi bor edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy aytur edi. Taxallusi «Husayniy» edi. Baʼzi baytlari yomon emastur, vale mirzoning devoni tamom bir vazndadur. Bovujudkim, ham yosh va ham saltanat bila ulugʻ podshoh edi, kichik *(165 a)* lardek qoʻchqor saxlab, kabutar saxlab, kabutar oʻynar edi, tovuq ham urushqa solur edi.

Masof va urushlari: qazoqliqlarida bir martaba Gurgon suyini oʻzdurub kechib, bir pora oʻzbakni yaxshi bosti. Yana bir qatla Sulton Abusaʼid mirzo Muhammad Ali baxshi boshliq uch ming kishini ilgʻor yiborib edi, Sulton Husayn mirzo oltmish yigit bila kelib, tegib zarbi rost bosti. Sulton Husayn mirzoning bir yaxshi ishi va namoyon ishi budur. Yana

bir martaba Astrobodta Sulton Mahmud mirzo bila urushub bosti. Yana bir martaba ham Astrobodta sug‘dliq Sa’d binni Husayn turkmanni urushub bosti. Yana taxt olg‘ondin so‘ng Chinoronda Yodgor Muhammad mirzo bila urushub bosti. Yana Saripuli Murg‘obdin ilg‘ab kelib, Bog‘i Zog‘onda Yodgor Muhammad mirzo ichib yotib edi, oldi. O‘shul olg‘on bila Xurosonni to‘xtatti. Yana Andxud va Shaburg‘on navohisida Chekmonda Sulton Mah mud mirzo bila urushib g‘olib bo‘ldi. Yana Abobakr mirzonikim, Iroqdin kelgan qaroqo‘yluq turkmanlarg‘a qo‘shulub kelib, Ulug‘bek mirzoni takona va Xumorda bosib, Kobulni oldi. Iroq dag‘dag‘asi bila Kobulni tashlab, Xaybardin o‘tub, Xushob bila Mo‘lton navohisidin o‘tub, Sivi chiqti, andin borib Kirmonni olib, to‘xtata olmay *(165 b)* Xuroson viloyatig‘a kirganda Sulton Husayn mirzo ilg‘ab borib oldi.

Yana bir Pulichirog‘da bir o‘g‘li Badi’uzzamon mirzoni bosti. Yana Halvo chashmada ikki ug‘li Abulmuhsin mirzo va Kepak mirzoni bosti. Yana bir martaba cherik tortib kelib, Qunduzni qabab ololmay yondi. Yana bir martaba ham Disorni qabab ola olmay yondi. Yana bir martaba Zunnunning viloyatining ustiga keldi. Bust dorug‘asi Bustni berdi, o‘zga hech ish qilmadi, Bustni ham tashlab yondi. Sulton Husayn mirzodek mardona va ulug‘ podshoh bu ikki-uch yurushta podshohona azmini bajo kelturmay, hech ishni butkarmay, yondi. Yana Nishin o‘langida o‘g‘li Badi’uzzamon mirzonikim, Zunnunning o‘g‘li Shohbek ila kelib edi, urushub, bosti. Munda ajab umuri ittifoqiy voki’ bo‘lur, Sulton Husayn mirzo bila cherik oz ekandur, aksar cherikni Astrobod navohisig‘a yiborgan ekandur. O‘shul urush kuni Astrobodqa borg‘on cherik kelib qo‘shulur. Bu saridin Sulton Mas’ud mirzokim, Hisorni Boysunqur mirzog‘a oldurub, Sulton Husayn mirzog‘a keladur edi, ul ham ushbu kun kelur. Haydar mirzokim, Sabzovorda Badi’uzzamon mirzo o‘grusida ilg‘or borib edi, ul ham ushbu kun keldi.

[Mirzoning (Sulton Husaynning) o‘n to‘rt ming yakka yigiti bor ekandur va qirq ming yasoqlik yigitlari g‘ul ekandur. Va yasoqliqka taalluq ishlar xandaq to‘ldirmoq-u (?) qozmoq va iul yasamoq va o‘tun, samon xossaga etkurmoqdur. Va har biriga sakson jerib (er) berurlar: mundin qirq tanobni mazru’ qilib hosili xud bari o‘zlari tasarruf qilurlar va yaxshilar alarning ulufasig‘a xisob qilurlar va qolg‘on qirq tanobdin ortuq eksalar mol berurlar].

Viloyoti: Xuroson viloyati edi, sharqi Balh g‘arbi Bistom *(166 a)* va Domg‘on, shimoli Xorazm, janubi Qandahor va Siyiston. Chun Hiridek shahr ilgiga tushti, tunu kun ayshu ishrattin o‘zga ishi yo‘q edi, balki tavobi’

va lavohiqida aishu ishrat qilmas kishi yo‘q edi. Jahongirliq va lashkarkashliq ranj va taabin tortmadi, lojaram borg‘an sayi navkar va viloyati kam bo‘ldi va ortmadi.

Avlodi: o‘n to‘rt o‘g‘ul, o‘n bir qiz qolib edi. ori o‘g‘lonlaridin ulug‘ Badi’uzzamon mirzo edi. Onasi Sanjar Mirzo Marviyning qizi edi. Yana Sho$_X$ G‘arib mirzo edi, bukri edi. Agarchi hay’ati yomon edi, tab’i xo‘b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg‘ub edi. «G‘aribiy» taxallus qilur edi, devon ham tartib qilib edi, turkiy va forsiy she’r aytur edi. Bu bayt aningdurkim:

Dar guzar didam pariro‘e shudam devonaash,
Chist nomi o ‘, kujo boshad nadonam xonaash.

Necha mahal Hiri xukumatini Sulton Husayn mirzo Shoh G‘arib mirzog‘a berib edi. Otasining zamonida-o‘q naql qildi. Andin o‘g‘ul, qiz qolmadi. Yana bir Muzaffar mirzo edi. Sulton Husayn mirzoning suyukluk o‘g‘li bu edi. Agarchi xeyli suygudek axloq va af’oli ham yo‘q edi, o‘g‘lonlari muni ko‘p otruq ko‘rgani uchun ak-sar eg‘iyqtilar. Bu ikkalasining onasi Xadichabegim edikim, Sulton Abusa’id mirzoning g‘uncha *(166 b)* chisi edi. Mirzodin Oqbegim otliq bir qizi bor edi. Yana Abulmuhsin mirzo va Kepak mirzo edikim, oti Muhammad Muhsin edi. Bu ikkining onasi Latif Sulton og‘acha edi. Yana bir Abutturob mirzo edi. Burunlar andin xeyli rushde rivoyat qilurlar edi. Otasining behuzurlug‘i ortqonda o‘zgacha xabar eshitib, inisi Muhammad Husayn mirzo bila qochib Iroqqa bordi. Iroqda sipohiylikni tark qilib, darveshliq ixtiyor qilibtur. Yana andin xabare topilmadi. Bir o‘g‘li bor edi. Suhrob mirzo otliq. Men Hamza Sulton bilan Mahdiy Sulton boshlig‘ sultonlarni bosib, Hisorni olg‘onda, mening qoshimda edi. Bir ko‘zi ko‘r edi. G‘arib badhay’at edi. Axloqi ham hay’atidek edi. Bir bei’tidolliq qildi, tura olmadi, ketti. Astrobod navohisida bir bei’tidollig‘idin Najmi soniy azob bila o‘lturdi. Yana bir Muhammad Husayn mirzo edi. Iroqta muni va Shoh Ismoilni bir erda band qilg‘on ekandurlar. Ul vaqt anga murid bo‘lub ekandur, so‘ngra g‘aliz rofiziy bo‘lub edi. Bovujudkim, ota-og‘a-inisi bori sunniy, bu mundoq rofiziy. Astrobodta o‘shul gumrohlik va batolat bila o‘ldi. Ani xeyli mardona va bahodur derlar edi. Hech andoq ishi zohir bo‘lmadikim, bitimakka loyiq bo‘lg‘ay. Tab’i nazmi bor ekandur. Bu bayt aningdurkim:

Oludai gardi zi payi sayd ki gashti,
G‘arki araki dar dili garm ki guzashti.

Yana bir Faridun *(167 a)* Husayn mirzo edi. Yoyni kuchluk tortib, o‘qni yaxshi otar edi. Kamon guruhasini, derlarkim, qirq botman ekandur. O‘zi xeyli mardona edi, vale firuzjang emas edi. Har erdakim, urushti mag‘lub bo‘ldi. Raboti Dudarda Faridun Husayn mirzo va inisi Ibni Husayn mirzo Temur Sulton va Ubayd Sulton Shaybaqxonning ilg‘ori bila urushtilar, mag‘lub bo‘ldilar. Anda Faridun Husayn mirzo xeli yaxshilar boribtur. Domg‘onda Faridun Husayn mirzo va Muhammad Zamon mirzo Shayboniyxon ilgiga tushti, har ikkisini o‘lturmadi, qo‘ya berdi. So‘ngra Shoh Muhammad devona Kalotni berkitganda anda borib edi, Kalotni o‘zbak olg‘onda ilikka tushti, o‘lturdilar. Bu uchalasi Minglibiy og‘acha otliq mirzoning o‘zbak g‘unchachisidin bo‘lub edilar.

Yana Haydar mirzo edi. Onasi Poyanda Sultonbegim edi. Sulton Abusa’id mirzoning qizi edi. Otasi zamonida Mashhad va Balxta necha mahal hukumat qildi, Sulton Husayn mirzo Hisorni qabag‘onda Sulton Mahmud mirzoning Xonzodabegimdin bo‘lg‘on qizini munga olib yarashib, Hisor ustidin qo‘ptilar. Birgina qizi qolib edi, Shodbegim otliq. So‘ngra Kobulg‘a keldi, Odil Sultong‘a berildi. Haydar mirzo otasi zamonida *(167 b)* -o‘q olamdin bordi.

Yana Muhammad Ma’sum mirzo edi. Kandahorni anga berib edi. Bu munosabat bila Ulug‘bek mirzoning bir qizini bu o‘g‘lig‘a qo‘ldi. Hiriga kelturganda ulug‘ to‘y qilib, yaxshi chortoq bog‘ladi. Agarchi Qandahorni berib edi, vale oq qilsa, qaro qilsa, Shohbek arg‘un qilur edi. Bu mirzoda ixtiyor va e’tibore yo‘q edi. Bu jihattin Qandahorda turmay, Xuroson bordi. Otasining hayotida-o‘q kechti.

Yana Farrux Husayn mirzo edi, ul xud ziyoda umre topmadi. Inisi Ibrohim Husayn mirzodin burunroq bu dunyodin rihlat qildi.

Yana Ibrohim Husayn mirzo edi. Tab’i yomon emas ekandur. Hiri chog‘irini ifrot bila icha-icha-o‘q otasi zamonida o‘ldi.

Yana Ibni Husayn mirzo bila Muhammad Qosim mirzo edi. Zikrlari kelgusidur. Bu besh mirzoning onasi Bobo og‘acha edi, g‘unchachi edi.

Boridin ulug‘ qiz Sultonimbegim edi. Yolg‘uz tug‘ub edi, onasi Cho‘libegim otliq, qozoq beklari-ning qizi bo‘lur. Xeyli so‘z bilur edi. So‘zga mungi yo‘q edi. Og‘asi Boyqaro mirzoning o‘rtanchi o‘g‘li Sulton Vays mirzog‘a chiqarib edi. Bir qiz, bir o‘g‘ul bo‘lub edi. Qizini Shaybon sultonlaridin Yilibars Sultonning inisi Esanquli Sultong‘a chiqarib edi, o‘g‘li Muhammad Sulton mirzodurkim, bu tarixta Kanno‘j viloyatini anga beribturmen. Sultonimbegim Kobuldin ushbu *(168 a)* tarixta nabirasini olib,

Hindustong‘a keladurganda Nilobta Tengri hukmini butkarubtur. So‘ngagini kishi-qarosi olib yondilar, nabirasi keldi.

Yana Poyanda Sultonbegimdin tuqg‘on to‘rt qizi edi: borchadin ulug‘ Oqbegim edi. Bobur mirzoning singili Bikabegimning nabirasi; Muhammad Qosim arlotqa chiqarib edi. Birgina qiz bo‘lub edi, Qaroko‘zbegim otliq, Nosir mirzo olib edi. Ikkinchi qiz Kichikbegim edi. Sulton Mas’ud mirzo moyil edi, har necha sa’y qildi, Poyanda Sultonbegim qisqa mulohaza qilib bermadi. So‘ngra Sayyid otaning nasli Mullo Xojag‘a chiqarib edi. Uchunchi qizi Bikabegimni va to‘rtunchi qizi Og‘abegimni singili Robia Sultonbegimning o‘g‘lonlari Bobur mirzo bila Sulton Murod mirzog‘a berib edi.

Minglibiy og‘achadin ikki qiz bo‘lub edi, ulug‘ining oti Bayram Sulton edi. Andxud say yidlaridin Sayyid Abdullo mirzog‘akim, Boyqaro mirzoning qiz nabirasi bo‘lg‘ay, berib edilar. Bir o‘g‘li bor edi. Sayyid Baraka otliq. Men Samarqandni olg‘onda mulozamat qilur edi, so‘ngra Urganch sori tushub saltanat da’vosi qildi. Astrobodta qizilboshlar o‘lturdilar.

Yana bir qizining oti Fotima Sulton edi, Temurbek naslidin, Yodgor Muhammad mirzog‘a berib edilar. Popo og‘achadin uch qiz bo‘lub edi. Ulug‘i Sulton Najodbegim edi. Sulton Husayn mirzo og‘asining kichik o‘g‘li Iskandar mirzog‘a chiqarib edi.

Ikkinchi qizi Begim Sulton edi. Sulton Mas’ud mirzog‘a ko‘zi *(168 b)* ma’yub bo‘lg‘onidin so‘ng berib edilar. Bir qiz, bir o‘g‘ul bo‘lub edi. Qizini Sulton Husayn mirzoning harami Opoqbegim saxlab edi, Hiridin Kobulg‘a keldi. Sadiy Mirzo Opoqqa berildi. Begim Sulton, Sulton Mas’ud mirzoni o‘zbak o‘lturg‘ondin so‘ng o‘g‘lini olib, Ka’ba sari bordi. Bu fursatta xabar keldikim, o‘zi va o‘g‘li Makkada emish. O‘g‘li uluqqina bo‘lg‘on emish. Uchunchi qizini Sayyid mirzo degan Andxud sayyidlariga berib edilar. Ortuqsi Saydi mirzog‘a mashxur edi.

Yana bir g‘unchachidin bir qiz bo‘lub edi. Sulton otliq, onasi Zubayda og‘a edi, Hasanshayx Temurning nabirasi edi. Shaybon sultonlaridin Qosim Sultong‘a berib edilar. Andin bir o‘g‘il bo‘lub edi, Qosim Husayn Sulton otliq. Hindustonda mening mulozamatimga keldi. Raana Sanganing g‘azvida bor edi. Badavunni anga berildi. Qosim Sultondin so‘ng Bo‘ron Sulton otliq uruqlaridin oldi, andin bir o‘g‘li bor: Abdullo Sulton otliq, bu tarixta mening mulozamatimdadur. Bovujudkim, kichik yoshluqtur, xizmati yomon emas.

Xavotin va sarori: avval olg‘on xotuni Beka Sultonbegim edi, Sanjar mirzo Marviyning qizi edi. Badi’uzzamon mirzo mundin tug‘ub edi. Ko‘p kajxulq edi. Sulton Husayn mirzoni ko‘p og‘ritur edi. Kajxulqlig‘idin mirzo batang keldi, oxir qo‘ydi va xalos bo‘ldi, ne *(169 a)* qilsun, xaq mirzo jonibi edi.

Zani bad dar saroyi mardi nako‘,
Ham dar in olam astp do‘zaxi o‘

Tengri hech musulmong‘a bu baloni solmag‘ay. Yomon xo‘yluq, kajxulq xotun, iloho, olamda qolmag‘ay.

Yana bir Cho‘libegim edi, Ozod beklarining qizi edi, Sultonim begim andin tug‘ub edi.

Yana Shahribonu begim edi, Sulton Abusa’id mirzoning qizi edi, taxt olg‘ondin so‘ng olib edi. Chekmon urushida mirzoning jami’ haramlari mihaffadin chiqib otqa minganda, bu inisining e’timodig‘a mihaffadin chiqmas va otqa minmas. Muni mirzog‘a etkururlar, bu jihattin Shahribonubegimni qo‘ydi va singili Poyanda Sultonbegimni oldi. O‘zbak Xurosonni olg‘ondin so‘ng, Poyanda Sultonbegim Iroqqa bordi. Iroqta g‘aribliqta naql qildi.

Yana Xadichabegim edi, Sulton Abusa’id mirzoning g‘unchachisi edi, mirzodin bir qizi bor edi, Oqbegim otliq, Iroqta Sulton Abusa’id mirzoning shikastidin so‘ng Hiriga keldi. Hirida Sulton Husayn mirzo oldi va sevdi, g‘unchachiliq martabasidin begimlik martabasig‘a taraqqiy qildi. So‘ngralar xud asru ixtiyor bo‘lub edi. Muhammad Mo‘min mirzoni aning sa’yi bila o‘lturdilar. Sulton Husayn mirzoning o‘g‘lonlari yog‘iyqtilar, ko‘praki muning jihatidin edi, o‘zini oqila tutar edi, vale beaql va purgo‘y xotun edi, rofiziya ham ekandur. Shoh G‘arib mirzo bila Muzaffar Husayn mirzo *(1696)* mundin tug‘ub edi.

Yana Opoqbegim edi, andin hech o‘g‘ul va qiz bo‘lmadi. Popo og‘achakim, muncha suyukluk edi, muning ko‘kaldoshi edi, chun o‘g‘ul-qizi yo‘q edi, Popo og‘achaning o‘g‘lonlarini o‘g‘lidek saxlar edi. Mirzoning behuzurluqlarida bisyor yaxshi xizmat qilur edi, haramlaridin hech kim muncha xizmat qila olmas edi. Men Hindustong‘a kelur yil Hiridin keldi. Men ham ta’zim va ehtiromlarin ilikdin kelguncha qildim. Chanderiyni muhosara qilg‘onda xabar keldikim, Kobulda Tengri hukmini butkarmush.

G‘umalaridin bir Latif Sulton og‘acha edi, chorshanbihiylardindurkim, Abulmuhsin mirzo bila Kepak mirzo andin tug‘ub edi.

Yana Minglibiy ogʻacha edi, oʻzbak edi, Shahribonubegimning kishi-qorasidin boʻlur edi. Abuturob mirzo, Muhammad Husayn mirzo va Faridun Husayn mirzoning onasi edi. Yana ikki kizi ham bor edi.

Yana Popo ogʻacha edi. Opoqbegimning koʻkaldoshi boʻlur edi, mirzo koʻrib sevib oldi. Besh oʻgʻul, toʻrt kizning onasi edi, nechukkim, mazkur boʻldi.

Yana bir Begi Sulton ogʻacha edi, andin oʻgʻul, kiz boʻlmadi.

Yana kichik-kirim gʻuma, gʻunchachi bisyor edi. Xotunlardin va gʻumalardin mutabar bular edikim, mazkur boʻldi.

Sulton Husayn mirzodek ulugʻ podshoh Hiridek islom shahrining podshoxi bu ajabturkim, bu oʻn toʻrt oʻgʻlidin uchi valadduz-zino emas edi. Fisq va fujur oʻzi *(170 a)* da, oʻgʻlonlarida va el-ulusida asru shoyi' edi. Ushbularning shomatidin edikim, mundoq xonvodadin etti-sekkiz yilda bir Muhammad Zamon mirzodin oʻzga osor va alomat qolmadi.

Umarosi: bir Muhammad Burunduq barlos edi. Choku barlos naslidindur. Muhammad Burunduq ibn Ali ibn Burunduq ibn Jahonshoh ibn Choku barlos Bobur mirzo qoshida bek edi, andin soʻng Sulton Abusa'id mirzo ham rioyat qilib, munga Jahongir barlos bila Kobulni berib, Ulugʻbek mirzogʻa atka qilib edi. Sulton Abusa'id mirzodin soʻng Ulugʻbek mirzo barloslargʻa qasd qilur maqomida boʻldi. Bular tuyub, mirzoni tutub, el va ulusini koʻchurub, Qunduz sari koʻchtilar. Hindukushning ustidin mirzoni odamiyona Kobul sari uzatib, oʻzlari Xurosongʻa, Sulton Husayn mirzogʻa bordilar. Mirzo ham yaxshi rioyatlarin qildi. Muhammad Burunduq asru bilimlik kishi edi. Bisyor sardor kishi edi. Qushqa asru koʻp mayli bor edi. Andoqkim, bir qushi oʻlsa yo itsa, oʻgʻlonlarining otini tutub aytur ekandurkim, bu qush oʻlguncha yo itkuncha faloni oʻlsa ne edi, yo falonining boʻyni sinsa ne edi?

Yana Muzaffar barlos edi. Mirzoning qazoqliqlarida bor edi. Bilmon, mirzogʻa qaysi tavri xush yoqib, asru ulugʻ rioyat qilib edi. E'tibori bu martabada edikim, Sulton Husayn mirzo qazoqligʻida aning bila mundoq shart qilib edikim, har viloyatkim musahhar boʻlsa, chahor dong mirzoning *(170 b)* boʻlgʻay, du dong aning. Bu ajab shartedur, podshoxdiqta qachon rost kelgaykim, bir qarojoʻ kishini oʻzi bila sharik qilgʻay. Ini-oʻgʻul bila mundoq shart muyassar boʻlmas. Bek kishi bila xud nechuk muyassar boʻlur? Taxt olgʻondin soʻng bu sharttin pushaymon boʻldi, vale sud qilmadi. Bu tiyramagʻz mardak ham muncha rioyat topib mirzogʻa ziyoda surliqlar qilur

edi. Mirzo royi bila amal qilmas edi. Oxir dedilarkim, masmum bo‘ldi, valloxu a’lam bi xaqiqatil-hol.

Yana Alisherbek Navoiy edi, begi emas edi, balki musohibi edi, kichikligida hammaktab ekandurlar. Xususiyat bisyor ekandur. Bilmon, ne jarima bila Sulton Abusa’id mirzo Hiridin ixroj qildi. Samarqandg‘a bordi, necha yilkim, Samarqandta edi, Ahmad Hojibek murabbiy va muqavviysi edi. Alisherbekning mizoji nozukluk bila mashhurdur. El nazokatini davlatining g‘ururidin tasavvur qilur edilar. Andoq emas ekandur, bu sifat anga jibilliy ekandur. Samarqandta ekanda ham ushmundoq nozuk mijoz ekandur.

Alisherbek naziri yo‘q kishi edi. Turkiy til bila to she’r aytubturlar, hech kim oncha ko‘p va xo‘b aytqon emas. Olti masnaviy kitob nazm qilibtur, beshi «Hamsa» javobida, yana bir «Mantiq ut-tayr» vaznida «Lison ut-tayr» otliq. To‘rt g‘azaliyot devoni tartib qilibtur: «G‘aroyib us-sig‘ar», «Navodir ush-shabob», «Badoyi ul-vasat», «Favoid ul-kibar» otliq. Yaxshi ruboiyoti ham bor. Yana ba’zi musannafoti borkim, bu mazkur bo‘lg‘on *(171 a)* larg‘a boqa pastroq va sustroq voqi’ bo‘lubtur. Ul jumladin insholarini Mavlono Abdurrahmon Jomiyg‘a taqlid qilib jam’ qilibtur. Hosili kalom, har kimga har ish uchun har xatkim bitibtur, yig‘ishturubtur. Yana «Mizon ul-avzon» otliq aruz bitibtur, bisyor madxuldur: Yigirma to‘rt ruboiy vaznida to‘rt vaznda g‘alat qilibtur. Ba’zi buhurning avzonida ham yangilibtur, aruzg‘a mutavajjih bo‘lg‘on kishiga ma’lum bo‘lg‘usidur. Forsiy devon ham tartib qilibtur. Forsiy nazmda «Foniy» taxallus qilibtur, ba’zi abyoti yomon emastur, vale aksari sust va furudtur. Yana musiqada yaxshi nimalar bog‘labtur. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur.

Ahli fazl va ahli xunarg‘a Alisherbekcha, murabbiy va muqavviy ma’lum emaskim, hargiz paydo bo‘lmish bo‘lg‘ay. Ustoz Qulmuhammad va Shayxiy Noiy va Husayn Udiykim, sozda saromad edilar, bekning tarbiyat va takviyati bila muncha taraqqiy va shuhrat qildilar. Ustoz Behzod va Shoh Muzaffar tasvirda bekning sa’y va ehtimomi bila mundoq mashhur va ma’ruf bo‘ldilar. Muncha binoyi xayrkim, ul qildi, kam kishi mundoqka muvaffaq bo‘lmish bo‘lg‘ay.

O‘g‘ul va qiz va ahlu ayol yo‘q, olamni tavre fard va jarida o‘tkardi. Avoyil muhrdor edi, avosit bek bo‘lub, necha mahal Astrobodta hukumat qildi, avoxir sipohiyliqni tark qildi. Mirzodin nima olmas, balki yilda mirzog‘a kulliy mablag‘lar peshkash qilur edi. *(171 b)* Sulton Husayn mirzo Astrobod cherikidin yong‘onda istiqbolg‘a keldi, mirzo bila ko‘rushub

qo‘pquncha, bir holati bo‘ldi, qo‘polmadi, ko‘tarib eltdilar. Tabiblar aslo tashxis qila olmadilar. Tonglasig‘a-o‘q Tengri rahmatig‘a bordi. Bir bayti xasbi hol voqi’ bo‘lubtur:

Bu dard ilaki o‘larmen, maraz chu zohir emas,
Tabiblar bu baloga ne chora qilgoylar.

Yana Ahmad Tavakkul barlos edi. Burunlar muddati Qandahor hukumati munda edi.

Yana Valibek edi, Hoji Sayfuddinbekning naslidindur, nikuzdur, Mirzoning ulug‘ begi edi. Sulton Husayn mirzo taxt olg‘ondin so‘ng xeyli umr topmadi, bot-o‘q o‘ldi. Musulmon va namozguzor va turk va sodiq kishi edi.

Yana Hasan Shayx Temur edi, buni Bobur mirzo rioyat qilib, beklik martabasig‘a etkurub edi.

Yana Nuyonbek edi, otasi Tirmiz sayyidlaridindur, ona tarafidin ham Sulton Abusa’id mirzo, ham Sulton Husayn mirzog‘a uruq bo‘lur. Sulton Abusa’id mirzo ham rioyat qilib edi. Sulton Ahmad mirzo qoshida mu’tabar bek edi. Sulton Husayn mirzo qoshig‘a ham bordi, yaxshi rioyat topti, lavand va xushbosh va sharobxo‘r va ayyosh kishi edi. Hasan Ya’qub aning xizmatida bo‘lg‘on uchun Hasan Nuyon ham derlar.

Yana Jahongir barlos edi. Kobulda necha mahal Muhammad Burunduq bila shariklik hukumati qilib *(172 a)* turlar, so‘ngra Sulton Xusayn mirzo qoshig‘a bordi. Yaxshi rioyatini qildi.

Harakot va sakanoti zarofat va latofat bila edi. Xushmaosh kishi edi. Ov va qushning roh va ravishini yaxshi bilur uchun Sulton Husayn mirzo aksar bu ishlarni anga ruju’ qilur edi. Badi’uzzamon mirzoning musohibi edi. Mirzo musohiblig‘in yod qilib ta’rif qilur edi.

Yana Mirzo Ahmad Ali Forsiy barlos edi. Agarchi she’r aytmas edi, xushtab’ va she’rshunos va zarif va yatimcha kishi edi.

Yana Abdulxoliqbek edi, Feruzshohbekkim, Shohrux mirzoning ulug‘ rioyat qilg‘on begi edi, muning ulug‘ otasidur. Bu jihattin Abdulxoliq Feruzshoh derlar, bir necha mahal Xorazm munda edi.

Yana Ibrohim do‘ldoy edi. Ish hisobini va mulkdorliq tariqini yaxshi bilur edi. Muhammad Burunduqning soniyi isnayni edi.

Yana Zunnun arg‘un edi. Mardona kishi edi. Sulton Abusa’id mirzo qoshida ekanliklarida yaxshi qilichlar chopqondur. Andin so‘ngra ham har erida iligi ishga etibdur. Mardonalig‘ida so‘z yo‘q edi. Bir nima telbarak kishi edi. Bizning mirzolarning qoshidin Sulton Husayn mirzo qoshig‘a bordi.

G‘o‘rni va Nakdariyni berdi. Etmish-sekson kishi bila ul navohida yaxshilar qilich chopti. Oz-oz kishi *(172 b)* bila qalin-qalin xazora va nakdariyni yaxshilar bosti. Hazorani va Nakdariyni oncha kishi zabt qilg‘on emas. Necha mahaldin so‘ng Zamini Dovarni ham berdilar.

O‘g‘li Shoh Shujo’ arg‘un ham otasi bila bo‘yla kichikliklarida yurub, qilichlar chopti. Sulton Husayn mirzo otasining rag‘mig‘a rioyat qilib, Qandahorni otasi bila shariklik berdi. So‘ngra bu ota-o‘g‘ul, ul o‘g‘ul bila ota orasida yog‘iyliqdar solib, fitnalar qildilar. Oxir men Xisravshohni tutub navkar-savdaridin ayirib, Kobulni Zunnunning kichik o‘g‘li Muqimdin olg‘on yili Zunnun, Xisravshoh mening jihatimdin bechora bo‘lub borib, Sulton Husayn mirzoni ko‘rdilar. Sulton Husayn mirzodin so‘ngra (Zunnun) ko‘prak ulg‘aydi. Hirining domani ko‘h viloyatlarini, misli Uba va Chaxcharon munga berdilar.

Badi’uzzamon mirzo va Muzaffar mirzokim shariklik podshoh bo‘ldilar, Badi’uzzamon mirzo eshigida bu sohibixtiyor edi va Muzaffar mirzo eshigida Muhammad Burunduq barlos sohibixtier edi. Agarchi mardonalig‘i bor edi, vale bir nima telbarak va go‘l kishi edi. Telba va gul bo‘lmasa, mundoq xushomadni kabul qilib, o‘zini rasvo qilurmu? Tafsili budurkim, Hirida mundokkim e’tibor va ixtiyor bo‘ldi, bir necha shayx va mullo anga kelib derlarkim, Qutb bizning bila ixtilot kiladur, sanga «Hizabrullox» laqab buldi, sen o‘zbakni olg‘ungdur. Bu xushomadni inonib, bo‘ynig‘a fo‘ta solib, shukrlar qilibtur. Bodg‘is navohisida *(173 a)* Shayboniyxonkim, mirzolarning ustiga kelib, birini birga kushkali ko‘ymay bosti, Zunnun yuz-yuz ellikcha kishi bila Qaro Rabotta Shayboniyxon ro‘baro‘sida ushbu so‘zga chin bo‘lub turdi. Kalin kishi etgan bila olib-o‘q tebratdilar. Zunnunni olib ulturdilar.

Pok mazhab kishi edi, namozini tark qilmas edi, ortuksi namozlar ham xeyli o‘tar edi Shatranjg‘a ko‘p mash’uf edi. El bir ilik ila o‘ynasa, ul ikki bila o‘ynar edi. Har nechuk ko‘ngli tilar o‘ynar edi. Imsok va xissat tabiatida g‘olib edi.

Yana Darvesh Alibek edi. Alisherbekning tuqg‘an inisi edi. Necha mahal Balxning hukumati munda edi. Balxda yaxshi bekliklar qildi. Tiyra mag‘z va mudaffi’ va behunarroq kishi edi. Sulton Husayn mirzo avval Qunduz va Hisor ustiga kelganda tiyra mag‘zlig‘idin tutturdilar. Balx xukumatidin ma’zul bo‘ldi Tarix to‘qkuz yuz o‘n oltida men Qunduz kelganda, mening qoshimg‘a kelib edi, masx va mabhut edi Beklik

qobiliyatidin dur va ichkilik salohiyatidin mahjur edi. G‘olibo Alisherbek vositasidin muncha rioyat topkandur.

Yana Mo‘g‘ulbek edi, necha mahal Hiri hukumati anda edi. So‘ngra Astrobodni berdilar. Astrobodtin Iroqqa Ya’qubbek qoshig‘a qochib bordi. Yatimcha kishi edi, hamisha qimor qilur edi.

Yana Sayyid Badr edi. Bisyor zo‘r va asru shirin harakot kishi *(173 b)* edi. Ajab sohib usul kishi edi. G‘arib xo‘b rakr qilur edi. G‘ayri mukarrar raqs qilur edi. G‘olibo ul raks aning ixtiroidur. Hamisha mirzo mulozamatida bo‘lur edi. Doim harifi sharob va hamsuhbati edi.

Yana Islim barlos edi. Turk kishi edi. Qushchilikni yaxshi bilur edi, ba’zi ishlarni tavr kilur edi. O‘ttuz-qirq botmon yoy kuch bila o‘qni otib, taxtadin o‘tkarur edi. Qabaq maydonida maidon boshidin chopib, yoyni tushurub ko‘rub otib kabakni urar edi. Yana zihgirni bir qari-bir yarim qari rishtag‘a bog‘lab, rishtaning yana bir uchini bir yig‘ochka bog‘lab, evrulur edi. Evrulur holatda o‘qni otib, zihgirdin o‘tkarur edi Mundoq g‘arib ishlari xeyli bor edi. Hamisha mulozamat qilur edi, har suxbatta bor edi.

Yana Sulton Junayd barlos edi. So‘ngralar Sulton Ahmad mirzo qoshig‘a kelib edi. Bu Sulton Junayd barlosningkim, bu tarixta Jo‘npur hukumati shirkat bila anga taalluqtur, otasidur.

Mna Shaix Abusa’idxon Darmiyon edi. Bilmon, bir urushta mirzog‘a ot kelturubmudur yo mirzog‘a qasd qilg‘on g‘animni daf’ qilibmudur ul jihattin bu laqab bila mulakkab bo‘lubtur.

Yana Behbudbek edi. Burunlar chuhra chargasida xizmat qilur edi. Mirzoning qazoq *(174 a)* liklarida xizmati yokib, Behrudbekka bu inoyatni qilib erdikim, tamg‘ada va sikkada aning oti edi.

Yana Shayximbek edi. «Suhayliy» taxallus qilur uchun Shayxim Suhayliy derlar edi. Bir tavr she’r aytur edi. Qo‘rqqudek va maonii darj qilur edi. Aning abyotidan bir budur:

Shabi g‘am girdbodi oham az jo burd gardunro,
Furu burd ajdahoi seli ashkam rub’i maskunro

Mashhurdurkim, bir qatla bu baytni Mavlono Abdurrahmon Jomiy xizmatida o‘kubtur Mavlono aytibturkim: «Mirzo, she’r aytasiz yo odam qurqutasiz?» Devon tartib qilib edi. Masnaviyoti ham bor.

Yana Muhammad Valibek edi. Valibekningkim mazkur bo‘ldi, aning o‘g‘li edi. Oxirlar mirzo qoshida ulug‘ bek bo‘lub edi. Bovujudkim, ulug‘ bek edi, hargiz xizmatini tark qilmas edi. Kecha va Qunduz eshikta

yastanib edi. Andokkim, oshi va shiloni doim eshikta-oʻq tortilur edi. Mundoq mulozamat qilur kishi, muqarrardurkim, andoq rioyat topgʻay.

Ajab baloyidur bu zamonda, birovkim bek atandi, keyinida besh-olti kal va koʻrni koʻrdi, takliflar bila eshikka kelturmak kerak. Ul navʼ mulozamat xud kandadur, oʻzlarining bedavlatligʻi ekin. Muhammad Valibekning oshi va shiloni yaxshi edi. Navkarni bir shiq va ranga saxlar edi. Faqir va miskinga *(174 b)* oʻz iligi bila gʻalaba xayr qilur edi. Fahshgoʻy va badzabon kishi edi. Tarix toʻqquz yuz oʻn ettida men Samarqandni olgʻonda, Muhammad Valibek va Darvesh Ali kitobdor mening qoshimda edilar. Ul vaqt aflij boʻlub edi. Ne soʻzida maza bor edi, ne oʻzida. Muncha rioyat qobili emas edi. Gʻolibo xizmat ani ul martabagʻa etkurgandur.

Yana Bobo Ali eshik ogʻa edi. Avval Alisherbek rioyat qilib edi, soʻngra mardonaligʻidin mirzo olib, eshikogʻasi qilib bekliq martabasigʻa etkurub edi. Yunus Alikim, bu tarixta mening qoshimda bek va muqarrab va ichkidur, zik-ri mukarrar kelgusidur, muning oʻgʻlidur.

Yana Badruddin edi, burun Sulton Abusaʼid mirzoning sadri Mirak Abdurazshm qoshida edi. Xeyli chust va chaspon ekandur. Derlarkim, etti ottin sachragʻandur. Bu va Bobo Ali musozshblar edilar.

Yana Hasan Ali jaloyir edi, asli oti Husayn Ali jaloyirdur, vale Hasan Aligʻa mashhurdur. Otasi Ali jaloyirni Bobur mirzo rioyat qilib, bek qilgʻondur, soʻngra Yodgor Muhammad mirzo Hirini olgʻonda, Ali jaloyirdin ulugʻroq kishisi yoʻq edi. Xdsan Ali jaloyir Sulton Husayn mirzo qoshida qushbegi edi, shoir edi, «Tufayliy» taxallus qilur edi, qasidani bisyor yaxshi aytur edi. Uz zamonida qasidada saromad edi. Tarix toʻqquz yuz oʻn ettidakim, Samarqandni oldim, mening qoshimgʻa keldi. Besh-olti yil mening qoshimda boʻldi. Mening otimgʻa ham yaxshi qasidalar aytdi. Bebok va mutlif *(175 a)* kishi edi. Chuhra saxlar edi. Hamisha nard oʻynar edi, qimor qilur edi.

Yana Xoja Abdullo Marvoriy bek boʻlub edi. Purfazoyil kishi edi, qonunni oncha kishi chalmaydur, qonunda girift qilmoq muning ixtiroidur. Xututni xoʻb bitir, taʼliqni xoʻbroq bitir edi, inshoni xoʻb qilur edi, xushsuhbat kishi edi, sheʼr aytur edi. «Bayoniy» taxallus qilur edi. Sheʼri oʻzga haysiyotgʻa boqa koʻp furudtar edi, vale sheʼrni xoʻb tanir edi. Fosiq va bebok edi, fisqning shomatidin obila marazigʻa giriftor boʻlub, ilik oyogʻidin qolib, necha yil turluk-turluk azob va mashaqqatlar tortib, ushbu baliyya bila-oʻq olamdin naqd qildi.

Yana Muhammad Sayyid Urus edi, Urus arg‘unkim, Sulton Abusa’id mirzo taxt olg‘onda ulug‘ va ixtiyor bek ul edi, muning otasidur. Ul zamonda yaxshi otishliq yigitlar bor edi. Ul saromadlardin biri budur: yoyi qattiq, o‘qi uzun, berk otishliq va yaxshi otishliq ekandur. Andxud hukumati necha mahallar anda edi.

Yana Mir Ali miroxo‘r edi. Bu uldurkim, Sulton Husayn mirzog‘a kishi yiborib, Yodgor Muhammad mirzoning g‘ofillig‘ida ustiga kelturdi.

Yana Sayyid Hasan o‘g‘loqchi edi, Sayyid o‘g‘loqchining o‘g‘li Sayyid Yusufbekning inisi edi va mirzo Farrux otliq xaysiyatliq va qobiliyatliq o‘g‘li *(175 b)* bor edi. Tarix to‘qquz yuz o‘n ettida men Samarqandni olg‘onda mening qoshimg‘a kelib edi. She’rni agarchi kam aytib edi, vale tavre aytur edi. Usturlob va nujumni yaxshi bilur edi. Suhbati va ixtiloti ham yaxshi edi. Bir nima badsharob edi, G‘ijduvon urushida o‘ldi.

Yana Tengriberdi somonchi edi. Turk va mardona va qilichliq yigit edi. Balx eshigida Nazar Bahodur otliq Xisravshohning ulug‘ navkarini yaxshi chopqulab edi, nechukkim mazkur bo‘ldi.

Yana bir necha turkman beklari edikim, mirzo qoshig‘a kelib rioyat topib edilar. Burun kelgan bir Alixon Boyandur edi.

Yana Asadbek va Tahamtanbek edi, bular og‘a-ini edilar. Tahamtanbekning qizini Badi’uzzamon mirzo olib edikim, Muhammad Zamon mirzo andindur.

Yana Ibrohim chig‘atoy edi.

Yana Amir Umarbek edi. So‘ngralar Badi’uzzamon Mirzo qoshida bo‘lur edi. Mardona va turk va yaxshi kishi edi. Abulfath otliq bir o‘g‘li Iroqdin mening qoshimg‘a keldi, bu tarixta ham bordur. Bisyor sust va bejur’at va bo‘lumsizdur, aningdek otadin muningdek o‘g‘ul.

So‘ngra kelganlardinkim, Shoh Ismoil Iroq va Ozarbayjonga mutasarrif bo‘lg‘onda, andin Xuroson kelib edilar, bir Abdulboqiy mirzo edi, Temurbek naslidindur, Mironshohiydur. Burundin bularning nasli ul viloyatlarg‘a borib, saltanat doiyasini bosh *(176 a)* laridin chiqarib, ul podshohlarga mulozamat qilib, rioyat topa kelgandurlar. Bu Abdulboqiy mirzoning ammi (amakisi) Temur Usmon Ya’qubbek qoshida ulug‘ va mu’tabar bek ekandur. Bir navbat Xuroson ustiga qalin cherik qo‘shub yibormak xayol ham qilg‘ondur. Abdulboqiy mirzo kelgach, Sulton Husayn mirzo ham yaxshi rioyatini qilib, kuyov qilib Sultonim begimnikim, Muhammad Sulton mirzoning onasi edi, berdi.

Yana so‘ngra kelganlardin Murodbek Boyandur edi.

Sudur: biri Mir Sarbaraxna edi. Andijonning kentlaridindur. G‘olibo mutasayyiddur, bisyor xushsuxbat va xushtab’ va shirinkalom kishi edi. Xuroson fuzalosi va shuarosi qoshida aning dahli va so‘zi mu’tabar va sanad edi. Amir Hamza qissasining muqobalasida umri zoyi’ qilib, uzun-uzoq yolg‘on qissa bog‘labtur; bu amr muxolifi tab’ va aqddur.

Yana Kamoliddin Husayn Gozurgoxiy edi, agarchi so‘fi emas edi, mutasavvif edi. Alisherbek qoshida mundoq mutasavviflar yig‘ilib, vajd va samo’ qilurlar ekandur. Aksaridin muning usuli yaxshiroq ekandur. G‘olibo sababi rioyati usuli bo‘lubtur. Uzga degudek xaysiyati yo‘q edi. Bir tasnifi bor: «Majlis ul-ushshoq» otliq, Sulton Husayn mirzoning otig‘a bog‘lab bitibtur, bisyor sust va aksar yolg‘on *(176 b)* va bemaza beadabona harflar bitibtur. Andoqkim, ba’zidin tavahhumi kufrdur. Nechukkim xeyli anbiyoni va avliyoni alayxrmis salom majoziy oshiq-liqka mansub qilib, har qaysig‘a ma’shuq va mahbube paydo qilibtur. Yana bu ajab go‘lona amridurkim, debochada Sulton Husayn mirzo, o‘zumning tahrir va tasnifimdur, deb bitibdur. Kitob orasida kelturulgan Kamoliddin Husaynning ash’or va g‘azaliyotining boshida tamom «limuharririxi» bitilibdur. Ushbu Kamoliddin Husaynning xushomadidin Zunnun arg‘un «Hizabrullox»g‘a mulaqqab bo‘ldi.

Vuzaro: biri Majdiddin Muhammad edi, Shohrux mirzoning yakqalama devoni, Xoja Pir Ahmad Havofiyning o‘g‘li edi, burunlar Sulton Husayn mirzoning devonida xotirxoh tartib va nasaqe yo‘q edi. Isrof va itlof bisyor bo‘lur edi: ne raiyat ma’mur edi, ne sipohiy shokir. Ul fursatta Majdiddin Muhammad parvonachi edi, Mirak derlar edi. Mirzog‘a ozroq yarmoq muhim bo‘lub devoniylardin tilaganda, de-voniylar, yo‘qtur, xrsil bo‘lmas, deb javob berurlar. Majdiddin Muhammad hozir ekandur, tabassum qilur. Mirzo jihat so‘rsa, xilvat qilib, ko‘nglidagini arz qilib derkim, mirzo shart qilsalarkim, mening iligimni qaviy qilib, so‘zumdin tajovuz qilmasalar, oz fursatta andoq qilaykim, viloyat ma’mur va raiyat *(177 a)* shokir va xizona mavfur va sipohiy vofir bo‘lg‘ay. Mirzo ham aning dilxohi ahd va shart qilib, tamom Xuroson mamolikida ani ixtiyor qilib, jami’ muhimmotni aning uhdasig‘a qildi.

Bu ham imkoni boricha sa’y va extimom qilib, oz fursatta sipoxiy va raiyatni rozi va shokir qildi. Xizonag‘a ham vofir yarmoqlar tushurdi, viloyatni ma’mur va obodon qildi. Vale Alisherbek boshliq jami’ beklar va ahli mansab bila ziddona maosh qildi, bu jihattin borcha aning bila yomon bo‘ldilar. Sa’y va ig‘vo qilib, Majdiddin Muhammadni tutturub, ma’zul

qildilar. Aning o‘rnig‘a Nizomulmulk devon bo‘ldi. Necha mahaldin so‘ng Nizomulmulkni ham tutturub o‘lturub, Xoja Afzalni Iroqtin kelturub devon qildilar. Men Kobul kelgan fursatda Xoja Afzalni bek qilib edilar, devonda ham muhr bosar edi.

Yana Xoja Ato edi. Agarchi alardek soxib mansabi devon emas edi, vale jami’ Xurosonotta Xoja Atoning bemashvarati hech muhim faysal topmas edi. Muttaqiy va namozguzor va mutadayyin kishi edi. Mashg‘ullug‘i ham bor ekandur.

Sulton Husayn mirzoning tavobi’ va lavohiqi bular erdikim, mazkur bo‘ldi.

Sulton Husayn *(177 b)* mirzoning zamoni ajab zamone edi, axli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxsis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim bir ishga mashg‘ullug‘i bor edi, himmati va g‘arazi ul edikim, ul ishni kamolg‘a tegurgay.

Bu jumladin bir Mavlono Abdurrahmon Jomiy edikim, zoxir va botin ulumida ul zamonda ul mikdor kishi yo‘q edi. She’ri xud ma’lumdur. Mulloning janobi andin oliyroqdurkim, ta’rifka ehtiyoji bo‘lg‘ay. G‘oyatash xotirg‘a kechtikim, bu muhaqqar ajzoda tayammun va tabarruk jihatidin alarning otlari mazkur va sham-mae sifatlaridin mastur bo‘lg‘ay.

Yana shayxulislom Sayfuddin Ahmad edi, Mavlono Sa’duddin Taftazoniyning naslidindur, andin beri Xuroson mamolikida shayxulislom bo‘la kelgandurlar. Bisyor donishmand kishi edi. Arabiya ulumini va naqdiya ulumini xo‘b bilur edi. Bisyor muttaqiy va mutadayyin kishi edi, agarchi shofiiy mazhab edi, har mazohibni rioyat kilur edi. Derlarkim, etmish yilg‘a yovuq jamoat namozini tark qilmaydur. Shoh Ismoil Hirini olg‘onda shahid qildi. Alarning naslidin kishi qolmadi.

Yana Mavlono Shayx Husayn edi, agarchi Mullo Shayx Husaynning zuhur va taraqqiysi Sulton Abusa’id mirzoning zamonida ekandur, chun Sulton Husayn mirzo zamonida ham bor ekandurlar, ul jihat *(178 a)* tin mazkur bo‘ldi. Hikamiyot va aqliyot va kalom ilmini xo‘b bilur edi. Oz alfozda ko‘p so‘z topib, diqqat bila guftugo‘ qilmoq aning ixtiroidur. Sulton Abusa’id mirzoning zamonida bisyor muqarrab va ixtiyor edi. Jami’ mamolik muhimmotida aning dahli bor edi. Ehtisobni xud andin yaxshiroq kishi qilg‘on emastur. Ushbu jihattinkim, Sulton Abusa’id mirzo qoshida muqarrab ekandur, Sulton Husayn mirzoning zamonida mundoq benazir kishiga ihonatlar tegurdilar.

Yana Mullozodayi Mullo Usmon edi. Kobul tumanlaridin Lahugar tumanining Charx otliq kentidindur. Ulug‘bek mirzo zamonida o‘n to‘rt yoshida dars aytqon uchun, Mullo Modarzod derlar ekandurlar. Samarqandtin borib Ka’bani tavof qilib, Hirig‘a kelganda, Sulton Husayn mirzo man’ qilib saxladi. Bisyor donishmand kishi edi. Ul zamonda oncha donishmand kishi yo‘q edi. Derlarkim, ijtihod martabasig‘a etkandur, vale ijtihod qilmaydur. Andin manquldur: der emish, kishi bir nimanikim eshitti, yana nechuk unutur. Qaviy hofizasi bor ekandur.

Yana Mir Murtoz edi, hikamiyot va ma’qulotni yaxshi bilur edi, aning uchun bu laqab bila mulaqqab bo‘lubturkim, bisyor *(178 b)* ro‘za tutar ekandur. Shatranjg‘a ko‘p shag‘afi bor ekandur, bu martabadakim, agar ikki harif uchrasa, biri bila shatranj o‘ynab, yana birining etagini tutub o‘lturur ekandurkim ketmag‘ay deb.

Yana Mullo Mas’ud Shirvoniy edi. Yana Mullo Abdulg‘afur Loriy edi. Mavlono Abdurrahmon Jomiyning ham muridi, ham shogirdi edi. Mulloning aksar musannafotini mullo qoshida o‘tkarib edi. «Nafahot»qa sharh yo‘sunluq bir nima bitibtur. Ulumi zohiriyag‘a bisyor mustahzar edi. Bovujudi ulumi zohiriy, ulumi botiniydin ham bahramand edi. Ajab betaayyun va betakalluf kishi edi. Har kimni mullo desalar, aning olida juzv tortmoqtin ori yo‘q edi. Har erda darveshe nishon bersalar, aning qoshig‘a etmaguncha qarori yo‘q edi. Men Xuroson borg‘onda Mullo Abdulg‘afur mariz edi. Mulloning mazorini tavof qilganda, Mullo Abdulg‘afurning iyodatig‘a borib edim, mulloning madrasasida edi. Necha kundin so‘ng o‘shul maraz bila-o‘q naql qildi.

Yana Mir Jaloliddin muhaddis edi. Hadis ilmini Xurosonda oncha bilur kishi yo‘q edi, xeyli muammardur. Bu tarixqacha tirik edi.

Yana Mir Atoullo Mashhadiy edi. Arabiy ilmini yaxshi bilur edi. Qofiyada bir forsiy risola bitibdur, tavre bitibdur, aybi budurkim, amsila uchun tamom o‘zining abyotini *(179 a)* kelturubtur. Yana har baytidin burun, «chunonki, dar in bayti banda» lafzini lozim tutubtur. Qofiya risolasida ba’zi muorizlari muvajjah daxllar qilibturlar. Yana sanoyi she’rda «Badoyi us-sanoyi’» otliq risola bitibtur, xeyli yaxshi bitibtur. Mazhabida inhirofi bor ekandur.

Yana Qozi Ixtiyor edi, qoziliqni xo‘b qildi. Fiqhda bir forsiy risola bitibtur, tavr risoladur. Yana bir mazmun bila iqtibos uchun oyoti kalomiyni jam’ qilibtur. Murg‘obta mirzolar bila muloqot qilganda, Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusuf bila kelib meni ko‘rdilar, Boburiy xattidin so‘z chiqti,

mufradotni tiladi, bitidim. Ushal majlisda mufradotni oʻkub qavoidini bitib,nimalar bitidi.

Yana Mir Muhammad Yusuf edi, Shayxulislomning shogirdi edi. Soʻngra Shayxulislom oʻzining erida ani nasb qildi. Baʼzi majlisda Qozi Ixtiyor yuqqori oʻlturur edi, baʼzi majlisda bu. Soʻngralar sipohiyliq bila sardorliq ishiga andoq maftun va mashʼuf ediki, bu ikki ishdin oʻzga aning alfozidin ne ilm maʼlum boʻlur edi va aning kalomidin ne faxm mafxum. Agarchi har ikkalasidin nasib va bahrasi yoʻq edi, oqibat ushbu dagʻdagʻalardin mol va joyi va xonumoni barbod bordi. Shiiy ekandur.

Shuarodin: bu jamʼning saromad va sardaftari *(179 b)* Mavlono Abdurraxmon Jomiy edi. Yana Shayxim Suxayliy va Husayn Ali Tufayliy jaloyir erdikim, otlari va sifatla-ri Sulton Husayn mirzoning beklari va ichkilari chargasida mazkur va mastur boʻldi.

Yana Osafiy edi, vazirzoda uchun «Osafiy» taxallus qilibtur. Sheʼri rang va maʼnidin xoli emastur. Agarchi ishq va holdin bebahradur. Oʻzining daʼvosi bu edikim, men hargiz hech gʻazalimni yigʻishturmoq vodisida boʻlmadim. Gʻolibo takalluf boʻlgʻay. Bu gʻazaliyotini inisi yo qarobati jamʼ qilibtur. Gʻazaldin oʻzga navʼ sheʼr kam aytibtur. Men Xuroson borgʻonda mulozamat qilib edi.

Yana Binoiy edi, hiriliktur, otasi Ustod Muhammad sabz banno uchun mundoq taxallus qilibtur. Gʻazalida rang va hol bordur, devon tartib qilibtur, masnaviylari ham bor. Bir masnaviysi bor, mevalar bobida, mutaqorib bahrida, bemuhassal nima debtur, bekora qilibtur. Yana bir muxtasar masnaviysi bor, hafif bahrida. Yana bir ulugʻroq masnaviysi bor, ul ham hafif bahrida, bu masnaviyni soʻngralar tugatib edi. Burunlar musiqiydin bexabar ekandur, bu jihattin Alisherbek taʼn qilur ekandur. Bir yil mirzo Marvgʻa qishlay borgʻanda, Alisherbek ham borur. Binoiy Hirida qolur. Ul qish musiqiy mashq qilur, yozgacha oncha boʻlurkim, ishlar bogʻlar. Yoz mirzo Hiri *(180 a)* kelganda savt va naqsh oʻtkarur. Alisherbek taajjub qilib tahsin qilur. Musiqiyda tavr ishlar bogʻlabtur, ul jumladin bir naqshi bor, «Nuhrang»ga mavsum. Bu toʻqquz rangning tuganishi va naqshning yallosi «Rost»tadur.

Alisherbekka xeyli mutaarriz ekandur. Bu jihattin xeyli jafolar tortti. Oxir tura olmay Iroq va Ozarbayjongʻa Yaʼqubbek qoshigʻa bordi. Yaʼqubbek qoshida yomon emas edi. Harifi majlis boʻlub edi, Yaʼqubbek oʻlgandin soʻng ul viloyatlarda turmay, Hiriga keldi. Hanuz zarofat va taarruzi bor edi. Ul jumladin biri budurkim, bir kun shatranj majlisida

Alisherbek oyog‘ini uzatur. Binoiyning (orqasi)ga tegar, Alisherbek mutoyaba bila derki, «Ajab baloest dar Hiri, agar poy daroz mekuni ba (pushti) shoir merasad».Binoiy derkim, «agar jam’ mekuni ham ba (pushti) shoir merasad». Oxir bu zarofatlardin yana Hiridin Samarqand azimati qildi.

Alisherbekki qalin nimalar ixtiro’ qilib edi va yaxshi nimalar ixtiro’ qilib edi, har kishikim, har ishta bir nima paydo qildi, ul nimaning rivoj va ravnaqi uchun «Alisheriy» der edi. Ba’zi zarofat bila Alisherbekka isnod qilurlar edi. Nechukkim Alisherbek quloq og‘rig‘ida yog‘liq bog‘lag‘on uchun xotunlar ko‘k yog‘liqni qiyiq bog‘lag‘onni «nozi Alisheriy» ot qo‘ydilar. Bu jumladan Binoiy Xiridin azimat *(180 b)* qilur vaqt eshagi uchun polondo‘zg‘a g‘ayri mukarrar polone buyurur, otini «Alisheriy» der, «poloni Alisheriy» mashhur bo‘ldi.

Yana Sayfiy Buxoriy edi, filjumla mullolig‘i bor edi. O‘qug‘on kitoblarining mufassalini elga ko‘rsatib, mullolig‘ini isbot qilur edi. Devon tartib qilibtur, yana bir devoni ham borki, jami’ hirfagarlar uchun aytibtur, masalni ko‘p aytibtur. Masnaviysi yo‘qtur. Nechukkim, bu qit’a anga doldur:

Masnaviy garchi sunnati she’rast,
Man g‘azal farzi ayn medonam.
Panj bayteki dilpazir buvad,
Behtar az hamsatayn medonam.

Bir forsiy aruzi bor. Bisyor kamsuxandur, bir xisob bila asru pursuxandur. Kamsuxan bu ma’ni bilakim, keraklik nimalarni bitimaydur. Pursuxan bu ma’niy bilakim, ravshan va zoxir kalimalarni nuqta va i’robig‘acha bitibtur. Chog‘irni yomon ichar ekandur, badsharob ekandur. Mahkam zarb mushti bor ekandur.

Yana Abdulloyi masnaviygo‘y edi, Jomdindur. Mulloning xoharzodasi bo‘lur, taxallusi «Hotifiy» edi. «Hamsa» muqobalasida masnaviylar aytibtur, «Haft paykar» muqobalasida aytqon masnaviysig‘a «Haft manzar» ot qo‘yubtur. «Iskandarnoma» muqobalasida «Temurnoma» aytibtur. Bu masnaviylardin «Layli va Majnun» mashhurroqtur. Agarchi latofati shuxraticha yuqtur.

Yana Mir Husayn Muammoiy edi. G‘olibo muammoni oncha hech kim aytg‘on emas. Hamisha avqoti muammo fikrig‘a masruf ekandur. Ajab faqir va nomurod va bebaxt kishi ekandur.

(181 a) Yana Mullo Muhammad Badaxshiy edi. Ishkamishtindur. Ishkamish Badaxshon doxili emastur. Ajabturkim, «Badaxshiy» taxallus qilibtur. She’ri bu mazkur bo‘lg‘on shoirlarning she’richa yo‘qtur.

Muammoda risola bitibtur, muammosi ham xeyli yaxshi emas, xushsuhbat kishi edi. Samarqandta manga mulozamat qilib edi.

Yana Yusuf Badiiy edi, Farg‘ona viloyatidindur, qasidani yomon aytmas ekandur.

Yana Ohiy edi, g‘azalni tavre aytur edi, so‘ngralar Ibn Husayn mirzo qoshida bo‘lur edi, sohibdevondur.

Yana Muhammad Solih edi, choshniliq g‘azallari bor, agarchi hamvorlig‘i choshnisicha yo‘qtur, turki she’ri ham bor, yomon aytmaydur. So‘ngra Shayboniyxon qoshig‘a kelib edi, filjumla rioyat qilib edi. Shayboniyxonning otig‘a bir turkiy masnaviy bitibtur. «Ramali musaddasi maxbun» vaznidakim, «Subha» vazni bo‘lg‘ay, bisyor sust va furudtur, ani o‘qug‘on kishi Muhammad Solihning she’ridin bee’tiqod bo‘lur. Bir yaxshi bayti budur:

Bo‘ldi Tanbalga vatan Fargona,
Qildi Farg‘onani tanbalxona.

Andijon viloyatini Tanbalxona ham derlar, ul masnaviyda muncha bayt ma’lum emaskim, bo‘lg‘ay. Sharir va zolim tab’ va berahm kishi edi.

Yana Shoh Husayn Komiy edi, muning she’rlari ham yomon emas, g‘azalgo‘ydur, g‘olibo devoni ham bordur.

Yana Hiloliy edi. Bu tarixda ham bordur. G‘azallari hamvor va rangin va kam xadshadur. Devoni ham bordur. Bir masnaviysi bor, «hafif» bahrida *(181 b)* «Shoh va Darvesh»qa mavsum, agarchi ba’zi baytlari tavre voqi’ bo‘lubtur, vale bu masnaviyning mazmun va ustuxonbandlig‘i bisyor kovok va harobtur. Shuaroyi mutaqaddam ishq va oshiqliq uchun masnaviylarkim aytibdurlar, oshiqliqni erga va ma’shuqluqni xotung‘a nisbat qilibturlar. Hiloliy darveshni oshiq qilibtur, shohni ma’shuq. Abyotekim, shohning af’ol va aqvolida debtur, hosilkim shohni jalbiy va fohisha qilibtur. O‘z masnaviysining maslahatig‘a bir yigitni va yana shoh yigitini bisyor besuratturkim, jalblar va fohishalardek ta’rif qilg‘ay.

Bisyor qaviy hofizasi bor emish, o‘ttuz-qirq ming bayt yodida bor emish. Derlarkim, «Hamsatayn»ning aksar abyoti yodida bor. Aruz va qofiya va she’r ilmig‘a xeyli mustahzardur.

Yana Ahdiydur, omiydur. She’rlari yomon emas, devoni ham bordur.

Xushnavislardin agarchi xeyli kishi bor edi, vale borining saromadi nasxta’liqda Sulton Ali Mashxadiy edi. Mirzo uchun, Alisherbek uchun qalin

kitobatlar qildi. Har kunda o‘ttuz bayt mirzo uchun va yigirma bayt Alisherbek uchun bitir edi.

Musavvirlardin Bexzod edi, musavvirliq ishini bisyor nozuk qildi. Vale saqolsiz elning chehrasini yomon ochadur. G‘abg‘abini ko‘p ulug‘ tortadur. Saqolliq kishini yaxshi chehrakushoyliq qiladur.

Yana Shoh Muzaffar edi, tasvirni ko‘p nozuk *(182 a)* qilur edi. Tash’irni xud guzaro nozuk qilur edi. Xeyli umr topmadi. Yana bir tasnifi bor, ul tasnifi tasavvuftadur, yomon emas, g‘olibo agar so‘z aning emas. Taraqqiy mahalida-o‘q olamdin bordi.

Ahdi nag‘madin qonunni Xoja Abdullo Marvoriycha kishi cholmas edi, nechukkim mazkur bo‘ldi.

Yana Qul Muhammad Udiy edi, g‘ijjakni ham xo‘b cholur edi. G‘ijjakka bu uch qil taqti. Ahdi nag‘madin va ahdi sozdin hech kim muncha ko‘p va xo‘b peshrav bog‘lag‘on emastur. Peshravdin o‘zga ishlarda muncha emastur.

Yana Shayxiy Noiy edi, udni va g‘ijjakni ham xo‘b cholur ekandur. O‘n ikki-o‘n uch yoshidin beri nayni xo‘b cholur ekandur. Bir navbat Badi’uzzamon mirzoning suhbatida bir ishni naydin xo‘b chiqarur, Qul Muhammad g‘ijjakta ul ishni chiqara olmas. Derkim, g‘ijjak noqis sozdur. Shayxiy filhol Qul Muhammadning iligidin g‘ijjakni olib, ul ishni g‘ijjakta xo‘b va pokiza cholur. Shayxiydin yana bir nima rivoyat qildilar: nag‘amotqa andoq mustahzar ekandurkim, har nag‘makim, eshitsa, der ekandurkim, falonining falon pardasi munga oxangdur, vale xeyli ish bog‘lamaydur. Bir-ikki naqshe andin derlar.

Yana Shoxquli g‘ijjakiy edi, Iroqiydur. Xurosong‘a kelib soz mashq qilib, taraqqiy qildi. Xeyli naqsh va peshrav va ishlar bog‘labtur.

Yana Husayn Udiy edi. Udni mazaliq cholib, mazaliq nimalar aytur edi. Udning torlarini yakka qilib bu cholibtur. Aybi bu ediki, bisyor noz bila cholur *(182 b)* edi. Shayboniyxon bir navbat soz buyurur, takalluf qilib ham yomon cholur, ham o‘z sozini kelturmay, yaramas soz kelturur Shayboniyxon fahmlar, buyururkim, suhbatda-o‘q g‘alaba gardanig‘a urarlar. Shayboniyxonning olamda bir yaxshi ishikim bor budur, filvoqi’ xo‘b bordur. Ushmundoq nozuk mardaklarga mundin ko‘prak sazo kerak.

Yana musanniflardin G‘ulom Shodiy edi, Shodiy xonandaning o‘g‘li edi, agarchi soz cholur edi, vale bu sozandalar chargasida cholmas edi. Yaxshi savtlari va naqshlari bor. Ul zamonda oncha naqsh va savt bog‘lar

kishi yo‘q edi. Oxir Shayboniyxon Qozon xoni Muhammad Aminxong‘a yibordi, yana xabari kelmadi.

Yana Mir Azu edi, bu soz cholmas edi, musannif edi, agarchi oz ish bog‘labtur, vale mazaliq ishlari bor.

Binoiy ham musannif edi. Yaxshi savt va naqshlari bordur.

Yana benazir eldin bir Pahlavon Muhammad Busa’id edi. Kushtigirliqta xud saromad edi, she’r ham aytur edi, Savt va naqshlar bog‘lar edi: «Chorgoh»da bir yaxshi naqshi bor, xushsuhbat kishi edi. Kushtigirliq bila muncha xaysiyatni jam’ qilmoq g‘arobati bor.

Sulton Husayn mirzo olamdin naql qilg‘onda, mirzolardin Badi’uzzamon mirzo va Muzaffar Husayn mirzo hozir edilar, chun suyukluk o‘g‘ul Muzaffar Husayn mirzo edi va Muhammad Burunduq barloskim, sohibixtiyor bek edi, atkasi edi, onasi Xadichabegim edi, *(183 a)* mirzoning e’tiborliq xotuni edi. Mirzoning eli ham Muzaffar mirzog‘a rujui xeyli bor edi. Bu jihatlardin Badi’uzzamon mirzo taraddud qilib kelmas xayolida edi. Muzaffar mirzo va Muhammadbek o‘zlari otlanib borib taraddudni mirzoning ko‘nglidin raf’ qilib, Badi’uzzamon mirzoni kelturdilar. Sulton Husayn mirzoni Hirig‘a kelturub, podshohona rasm va oyin bila bardosht qilib, madrasasida dafn qildilar. Bu fursatta Zunnunbek ham hozir bo‘ldi. Muhammad Burunduqbek va Zunnunbek va yana Sulton Husayn mirzodin qolg‘on va bu mirzolar bila bo‘lg‘on beklar yig‘ilib, ittifoq qilib, Badi’uzzamon mirzo bila Muzaffar Husayn mirzoni Hiri taxtida bashirkat podshoh qildilar. Badi’uzzamon mirzo eshigida sohibixtiyor Zunnunbeq Muzaffar Husayn mirzo eshigida sohibixtiyor Muhammad Burunduqbek. Badi’uzzamon mirzo jonibidin shahr dorug‘asi Shayx Ali tag‘oyi, Muzaffar mirzo tarafidin Yusuf Ali ko‘kaldosh. Bu g‘arib amre edi, hargiz podshohliqta shirkat eshitilgan emas. Shayx Sa’diy so‘zining mazmunining xilofi voqi’ bo‘ldi: Nechukkim, «Guliston»da kelturubtur: «Dah darvesh dar yak gileme bixusband va du podsho^ dar iqdime na-gunjand».

Vakoi’i sanayi isno ashara va tis’a mia*

(To‘qquz yuz o‘n ikkinchi (1506—1507) yil voqealari**)**

Muharram oyi, o‘zbak daf’i jihatidin, (183 b) Xuroson azimati qilildi. G‘o‘rband va Shibartu yo‘li bila mutavajjih bo‘lduk. Jahongir mirzo ul viloyattin chun noxushluq bila chiqib edi, aymoqni o‘ziga ko‘shsa ba’zi sharir va mufattinlar yana ne angizlar qilur ekin deb, Ushtur shahridin,

uruqdin ayrilib, uruqta Vali xozinni va Davlatqadam qaravulni qo‘yub, aymoqni botroq iliklaling deb jarida tez tebraduk. Ul kun Zahhok qal’asig‘a kelduk. Andin Gunbazak ko‘tali bila oshib, Soyqonni bosturub, Dandonshikan ko‘talidin o‘tub, Kohmard o‘langiga tushuldi.

Sayyid Afzal xobbinga Sulton Muhammad do‘ldoyni qo‘shub Kobuldin mutavajjih bo‘lg‘onimizning kayfiyatini arzadosht qilib, Sulton Husayn mirzog‘a yiborildi. Jahongir mirzo keyinrak qolg‘on ekandur. Bomiyon to‘g‘risig‘a etganda yigirma-o‘ttuz kishi bila Bomiyonning sarig‘a keladur ekandur. Bomiyong‘a yovuq etganda bizning keyin qolg‘on uruqning chodirlarini ko‘rarlar. Bizni xayol qilib tez-o‘q yonarlar. O‘rdulariga etgach, hech nimaga boqmay ko‘charlar. Keyinlariga boqmay Yakka o‘lang navohisig‘a tortarlar.

Shayboniyxon Balxni muhosara qilib edi. Balxta Sulton Qulichoq edi. Shayboniyxon ikki-uch sultonni uch-to‘rt ming kishi bila Badaxshonni chopqali yibordi. Ul fursat Muborakshoh va Zubayr yana Nosir mirzog‘a kelib qo‘shulub (184 a) edilar. Agarchi burunroq niqor va kuduratlari bor edi. Kishmning oyog‘ida Shohidonda Kishm suyining sharqiy tarafida cheriklab o‘lturub edilarkim, bu o‘zbaklar tong boshida shabixun kelib, Kishm suyini o‘tub, Nosir mirzoning ustiga yurudi. Nosir mirzo filhol o‘zini pushtag‘a tortti, pushtadin elini yig‘ushturub, nafir choldurub yurugan bila o‘zbaklarni olg‘on bila-o‘q tebradi. Kishm suyi uluq edi, bu suvdin kechib kelib edilar. Qalin kishisi o‘qqa, qilichqa borib, g‘alaba kishisi ilikka tushti, suvda ham ko‘p kishisi o‘ldi.

Muborakshoh va Zubayr mirzodin yuqqorroq Kishm sari edilar. Alarning ustiga ayrilg‘on o‘zbaklar alarni pushtag‘a qochurdi. Nosir mirzo yog‘isini qochurg‘onda muni xabar topib, bu jamoatning ustiga yurudi. Yuqqoridin Ko‘histon beklari ham otliq-yayog‘ini yig‘ib yurugan bila turush bera olmadilar, qochtilar. Bu jamoattin ham qalin kishi ilikka tushub, ko‘p kishi o‘qqa, qilichqa va suvg‘a bordi. Shoyadki, ming-ming besh yuz o‘zbak o‘ldi ekin. Nosir mirzoning bir yaxshi fathi bu edi, bu xabarni Kohmard julgasida ekanda Nosir mirzoning kishisi kelturdi.

(184 b) Ushbu navohida ekanda bizning cherik borib, O‘g‘riy va Dahonadin oshliq kelturdilar. Bu navohida Sayyid Afzal bila Sulton Muhammad do‘ldoydinkim, Xurosong‘a yiborilib edi, xatlar keldi. Sulton Husayn mirzoning favtining xabari edi. Bovujud bu xonavodaning nomusini qoralab Xuroson jonibig‘a mutavajjih bo‘lduq agarchi bu tavajjuhda o‘zga g‘arazlar ham bor edi. Ajar darasining ichi bila o‘tub To‘p va Mandag‘on bila

Balxob bila inib, Koʻhi Sofqa chiqildi. Oʻzbakning Son va Chahoryak chopgʻonini xabar topib, Qosimbekni cherik bila chopqunchining ustiga yiborduk. Borib uchratib yaxshi bosib, qalin bosh kesib kelturdilar. Jahongir mirzogʻa va aymoqlargʻa kishilar yiborduq alardin xabar olgʻuncha necha kun Koʻhi Sof yaylogʻida oʻlturduk.

Bu navohi kiyigi asru qalin boʻlur, bir martaba ovladuk. Bir-ikki kundin soʻng tamom aymoqlar kelib mulozamat qildilar. Aymoqlargʻa Jahongir mirzo bir necha qatla kishilar yibordi, bir navbat Imodiddin Masʼudni yibordi, bormadilar, mening qoshimgʻa keldilar. Oxir mirzogʻa zarurat boʻldi, Koʻhi Sofdin Darayi Boygʻa tushganda meni kelib koʻrdi. Chun bizga Xuroson dagʻdagʻasi edi, mirzogʻa boqmay, aymoqqa parvoy qilmay, Gurzivon va Almor va Qaysor, Chechaktu bila yurub, Faxriddin Oʻloʻmidin oʻtub, Bodgʻis tavobiidin Darayi Bom degan erga kelduk.

Chun (185 a) pur tafriqa olami edi, har kim dastandozliq qilib, viloyattin va eldin nima olur edilar. Biz ham bir yoqdin ul navoxidagʻi aymoq va atrokka taxmil qilib, nima ola kirishtuk. Bu bir oy-ikki oyning ichida shoyadkim uch yuz tuman kepakiy olildi ekin. Bizdin bir necha kun burunroq oʻzbakning chopqunchisini Xuroson ilgʻori va Zunnunbekning kishilari Pandi Dah va Marvchoqda yaxshi bosib, qalin oʻzbak oʻlturubturlar. Badiʼuzzamon mirzo, Muzaffar mirzo, Muhammad Burunduq barlos, Zunnun argʻun oʻgʻli Shohbek Shayboniyxonning ustigakim, Balxda Sulton Kulichoqni muhosara qilib edi, yurumakni jazm qilib, jamiʼ Sulton Husayn mirzoning oʻgʻlonlarigʻa kishilar yiborib tilattilar, dogʻi bu azimat bila Hiridin chiqtilar. Bodgʻisgʻa etganda Childuxtaronda Abulmuhsin mirzo Marvdin kelib qoʻshuldi, Ibni Husayn mirzo ham andin soʻng Toʻn va Qoyindin keldi, Kepak mirzokim, Mashhadta edi, har necha kishilar yibordilar, nomaʼqul soʻzlar aytib, nomardliq qilib kelmadi, aning taassubi Muzaffar mirzo bila edi, yaʼni ul podshoh boʻlgʻonda men nechuk aning qoshigʻa borgʻoymen, deb mundoq mahaldakim jamiʼ ogʻo-ini bir erda yigʻilib, (185 b) ittifoq qilib, Shayboniyxondek gʻanim ustiga azmi jazm qilib yuruydurgonda mundogʻ bemaza taassub qilib kelmadi. Aning bu kelmamagini holokim taassubqa haml qilur, balki barcha nomardliqigʻa haml qilgʻularidur.

Gʻarazkim, bu dunyoda kishidin ushmundogʻ nimalar qolur, har kim aqddin bahravar boʻlsa, nega andogʻ harakatga iqdom qilgʻaykim, andin soʻng yomon degaylar va har kishiga xushdin asari boʻlsa, nega andogʻ amrga

iqdom va ehtimom qilmag‘aykim, qilg‘ondin so‘ng mustahrin degaylar: «Zikri nomero hakimon umri soniy guftaand».

Manga dog‘i elchilar keldilar. So‘ngra Muhammad Burunduq barlos ham keldi, men xud nega bormag‘aymen. Yuz-ikki yuz yig‘och yo‘lni bu maslahat uchun tay qilibturmen. Men Muhammadbek bila-o‘q mutavajjih bo‘ldum, ul fursatta mirzolar Murg‘obg‘a kelib edilar. Dushanba kuni, jumodiuloxir oyining sekkizida mirzolar bila muloqot bo‘ldi. Abulmuhsin mirzo yarim kuro‘h istiqbol qilib kelib edi, etushduk. Men bu tarafdin otdin tushtum, Abulmuhsin mirzo ul taraftin otdin tushti, yurub ko‘rushub otlanildi, ilgarrak kela o‘rduning yovug‘ida Muzaffar mirzo va Ibni Husayn mirzo keldilar. Bular Abulmuhsin mirzodin yoshqa kichik edilar, kerakkim burunroq istiqbolg‘a kelsalar edi, g‘olibo bu ta’xir xumor (186 a) jihatidin ekandur, ne takabburdin va bu taqsir aysh va ishrat sababidin ekandur, ne takaddurdin.

Muzaffar mirzo mubolag‘a qildi, ot ustida ko‘rushtuk. Ibni Husayn mirzo bila ham ushbu nav’ ko‘rushuldi. Kelib Badi’uzzamon mirzoning eshigiga tushtuk. G‘arib izdihom va jamiyat edi. Andog‘ g‘uluv edikim, tiqilishda ba’zining uch-to‘rt qadam yo‘l oyog‘i erga tegmas edi, ba’zikim ish-kuch uchun yonmoq xayol qilsa edi, to‘rt-besh qadam keyinga boqa beixtiyor olib borurlar edi. Badi’uzzamon mirzoning devonxona uyiga ettuq muqarrar andoq edikim, men uydin kirgach yukung‘aymen, Badi’uzzamon mirzo qo‘pub araqqa kelgay, dog‘i ko‘rushulgay, men uydin kirgach, bir yukundum, dog‘i bedarang mutavajjih bo‘ldum, Badi’uzzamon mirzo ohistaroq qo‘pub, sustroq yurudi.

Qosimbek chun davlatxoh edi va mening nomusim aning nomusi edi, belbog‘imdin bir tortti, voqif bo‘ldum. Taanni bila yurub, muqarrar bo‘lg‘on erda ko‘rushuldi, bu ulug‘ oq uyda to‘rt to‘shak solib edilar. Badi’uzzamon mirzoning oq uylari albatta yon eshiklik bo‘lur edi. Mirzo doim bu eshikning yonida o‘lturur edi, bir to‘shakni bu eshikning yonida solib edilar. Badi’uzzamon mirzo va (186 b) Muzaffar mirzo bu to‘shakka o‘lturdilar, yana bir to‘shakni rost qo‘lda solib edilar, Abulmuhsin mirzo va men bu to‘shakda o‘lturduk. Badi’uzzamon mirzoning to‘shakidin quyi chap yonda yana bir to‘shak solib edilar. Qosim Sulton o‘zbak Shayboniy sultonlaridinkim, mirzoning kuyovi bo‘lur edi, Qosim Husayn Sultonning otasi bo‘lg‘ay, yana Ibni Husayn mirzo bu to‘shakda o‘lturdilar, manga solg‘on to‘shakdin quyi o‘ng qo‘lumda yana bir to‘shak solib edilar, Jahongir mirzo bila Abdurrazzoq mirzo ul to‘shakda o‘lturdilar. Muhammad

Burunduqbek va Zunnunbek va Qosimbek o‘ng yonda Qosim Sulton bila Ibni Husayn mirzodin xeyli quyiroq o‘lturdilar.

Osh tortildi, bovujudkim, suxbat yo‘q edi, osh tortadurg‘on erda shira qo‘yub oltun va kumush surohiylarni shira ustiga terdilar. Burunlar bizning ota-og‘a Chingiz to‘rasini g‘arib rioyat qilurlar edi, majlisda va devonda va to‘y va oshda, o‘turmokda va ko‘pmoqda xilofi to‘ra ish qilmaslar edi. Chingizxonning to‘rasi nassi qoti’ emasturkim, albatta kishi aning bila amal qilg‘ay. Har kimdin yaxshi qoida qolg‘on bo‘lsa aning bila amal qilmoq keraq agar ota yomon ish qilg‘onbo‘lsa, yaxshi ish bila badal qilmoq kerak.

Oshdin so‘ng otlanib, tushgan erga keldim. Bizning o‘rdu bila *(187 a)* mirzolarning o‘rdusining orasi bir shar’iy bo‘lg‘ay edi. Ikkinchi navbat kelganda Badi’uzzamon mirzo burungidek ta’zim qilmadi, Muhammad Burunduqbekka va Zunnunbekka aytturdimkim, agarchi yoshim kichiktur, vale to‘rum ulug‘dur, ota taxtidakim, Samarqand bo‘lg‘ay, ikki navbat zarbi rost olib o‘lturubdurmen, bu xonavoda uchun yot-yog‘i bilakim muncha jang va jadal qilibturmen, mening ta’zimimda ta’xir bevajhdur, bu so‘z mazkur bo‘lg‘och, chun ma’qul edi, mu’tarif bo‘lub, ta’zimni xotirxoh qildilar.

Yana bir navbat Badi’uzzamon mirzo qoshig‘a borg‘onda namozi peshindin so‘ng chog‘ir majlisi bo‘ldi, men ul mahallar ichmas edim, tavr orosta majlise edi, xonlarda har nav’ gazaklar yasab edilar: tovuq kabobi va qoz kabobi va har jins at’imadin torttilar. Badi’uzzamon mirzoning majlisini xeyli ta’rif qilurlar edi, filvoqi’ beg‘ilu g‘ash va oromida majlis edi. Murg‘ob yoqasida ekanda ikki-uch qatla mirzoning chog‘ir majlisida xrzir bo‘ldum. Ichmasimni chun bilurlar edi, taklife qilmadilar.

Muzaffar mirzoning majlisida ham bir navbat bordim. Husayn Ali jaloyir va Mir Badr Muzaffar mirzo qoshida *(187 b)* edilar. Ul majlisda bor edilar, kayfiyat bo‘lg‘onda Mir Badr raqs qildi, xo‘b raqs qildi. G‘olibo ul nav’ raqs Mir Badrning ixtiroidur. Mirzolar Hiridin chiqib, ittifoq qilib, yig‘ilib Murg‘obg‘a kelguncha uch-to‘rt oy bo‘ldi.

Sulton Kulichoq tang kelib Balx qal’asini o‘zbakka berdi. O‘zbak Balxni olg‘ondin so‘ng bu jam’iyatning istimoidin Samarqandg‘a murojaat qildi. Bu mirzolar agarchi suhbat va suhbatoroyliqda va ixtilot va omizishta tavre edilar, vale sipohiylik rev va rangidin yiroq va mardonaliq va jangu jadaldin qiroq edilar. Murg‘obda o‘lturg‘on mahallarda xabar keldikim, Xaqnazar chapani to‘rt yuz-besh yuz kishi bila kelib Chechaktu navohisini chopti. Barcha mirzolar hozir bo‘lub har necha qilib, bu chopqunchining

ustiga ilg‘or yibora olmadilar. Murg‘ob bila Chechaktuning orasi o‘n yig‘och yo‘ldur, bu ishni men tiladim. Nomus qilib manga ham ruxsat berma-dilar. Chun Shayboniyxon yondi, yil ham kech bo‘lub edi. Andoq qaror toptikim, bu qish mirzo-lar har qaysi bir munosib erda qishlab, erta yoz jam’iyat qilib g‘anim daf’ig‘a mutavajjih bo‘lg‘aylar, manga ham Xuroson navohisida qishlamoq taklifi qildilar.

Chun Kobul va G‘azni purshar va sho‘r erlar edi, turk va mo‘g‘uldin va aymoq oxshomdin va afg‘on va hazoradin muxtalif el va ulus *(188 a)* anda yig‘ilib edilar. Yana Xuroson bila Kobul orasi yovuqroq yo‘ldinkim tog‘ yo‘li bo‘lg‘ay, agar qor va yax nima moni’ bo‘lmasa, bir oychiliq yo‘l edi. Tuz bila qirq-ellik kunlik yo‘l edi, viloyat ham hanuz yaxshi ko‘ngul bosmaydur edi. Davlatxohlardin hech kim bizning anda qishlarimizni saloh ko‘rmadilar. Mirzolarg‘a uzr ayttuk. Kabul qilmadilar, ko‘prak taklif qildilar, har necha uzr deduq taklifni bajidroq qildilar. Oxir Badi’uzzamon mirzo va Abulmuhsin mirzo va Muzaffar mirzo otlanib, mening uyumga kelib, qish turmoq taklifini qildilar. Mirzolar yuziga yo‘q deyolmaduq mundoq podshohlar o‘zlari kelib, turmoq taklifini qildilar. Yana Hirinikim rub’i maskunda andoq shahr yo‘qtur va Sulton Husayn mirzoning zamonida mirzoning tasarrufidin va takallufidin Hirining zeb va ziynati birga o‘n, balki yigirma taraqqiy qilib edi, ko‘rmak orzusi xeyli bor edi. Bu jihatlardin turmoqni qabul qilduk.

Abulmuhsin mirzo viloyatig‘a, Marvg‘a bordi. Ibn Husayn mirzo ham To‘n va Qoying‘a bordi. Badi’uzzamon va Muzaffar mirzo Hiriga azimat qildilar, ikki-uch kundin keyinrokdin Childuxtaron va Toshrabot yo‘li bila men ham Hiriga mutavajjih bo‘ldum.

Barcha begimlar, mening ammam Poyanda Sultonbegim, Xadichabegim, Ofoqbegim, yana Sulton Abusa’id mirzoning qizlari amma begimlar, barcha Sulton Husayn mirzoning madrasasida yig‘ildilar. Barcha begimlar (188 b) mirzoning maqbarasida edilarkim, borib ko‘rdum. Avval Poyanda Sultonbegim bila yukunub ko‘rushtum, andin so‘ng Ofoqbegim bila yukunmay ko‘rushtum, andin keyin Xadichabegim bila yukunub ko‘rushtum. Bir zamon munda o‘lturub xrfizlar kur’on o‘kug‘ondin so‘ng janubiy madrasadakim, Xadichabegimning uyini tikib edilar, borduk. Xadichabegimning oshini torttilar. Osh tortilg‘ondin keyin Poyanda Sultonbegimning uyiga bordim. Ul kecha anda bo‘ldum, avval manga Bog‘i Navda yurt ta’yin qilib edilar. Tonglasi kelib Bog‘i Navda tushtum. Bog‘i

Navda bir kecha bo‘ldum, ani munosib ko‘rmay Alisherbekning uylarini ta’yin qildilar. Hiridin chiqquncha Alisherbekning uylarida edim.

Har ikkiuch kunda borib, Bog‘i Jahonoroda Badi’uzzamon mirzog‘a ko‘runush qilur edim. Necha kundin so‘ng Muzaffar mirzo uyiga chorladi, Muzaffar mirzo Bog‘i Safidda o‘lturur edi. Xadichabegim ham anda edi, Jahongir Mirzo mening bila bordi. Xadichabegim qoshida osh va taom tortilgandin keyin Muzaffar mirzo bizni Bobur mirzo solg‘on Tarabxona otliq imoratqa olib bordi, Tarabxonada chog‘ir majlisi bo‘ldi.

Tarabxona bog‘chaning o‘rtasida voqi’ bo‘lubtur, muxtasarroq imorattur, ikki oshyonaliq, vale shiring‘ina imorattur, yuqqorig‘i oshyonida takalluf ko‘prak qilibturlar. To‘rt kunjida to‘rt hujradur. O‘zga bu to‘rt hujaraning o‘rtasi va mobaynlari tamom bir uy doxili (189 a) dur, bir uydurkim, hujralarning mobayni to‘rt shahnishin yo‘sunluq bo‘lubtur. Bu uyning har zil’i musavvardur, agarchi bu imoratni Bobur mirzo qilgandur, vale bu tasvirlarni Sulton Abusa’id mirzo buyurg‘ondur, masof va urushlarini tasvir qilibturlar, shimoliy sarig‘a shahnishinda ikki to‘shak soldilar, bir-biriga ro‘baro‘, to‘shaklarning yonlari shimol sari edi, bir to‘shakda Muzaffar mirzo va men o‘lturduq yana bir to‘shakda Sulton Mas’ud mirzo va Jahongir mirzo o‘lturdilar. Muzaffar mirzoning uyida chun mehmon eduq meni Muzaffar mirzo o‘zidin yuqqori oldi.

Ishrat paymonalarin to‘ldurub, soqiylar yurub majlis ahlig‘a tuta kirishtilar. Muravvaq chog‘irlarni majlis ahdi ham hayvon suyidek yuta kirishtilar, majlis qiziqti, chog‘irlar boshqa chiqti, bu xayolda edilarqim, manga ichirgaylar, meni ham bu doirag‘a kiyurg‘aylar, men agarchi bu choqqacha nash’a bo‘lg‘uncha chog‘ir irtikob qilmaydur edim, mastliq va sarxushluq kayfiyati va holatini kamohaqquxu bilmaydur edim, vale chog‘ir ichmoqqa maylim bor edi va bu vodiyni tay qilmoqqa ko‘nglum tortar edi. Kichiklikta bemayl edim, chog‘irning nash’a va kayfiyatin bilmas edim. Otam gohikim chog‘ir taklifi qilsalar ham uzrlar aytib (189 b) irtikob qilmas edim. Otamdin so‘ng Xoja Qozining yumni qadamidin zohid va muttaqiy erdim. Shubhaliq taomdin ijtinob qilur edim. Ne joyi ulkim, chog‘ir irtikob qilg‘ayman, so‘ngralar yigitlik havasidin va nafs taqozosidinkim chog‘irg‘a mayl paydo bo‘ldi, taklif qilur kishi yo‘q edi, balki chog‘irg‘a maylimni bilur kishi yo‘q edi. Ko‘nglum agarchi moyil edi, mundoq qilmag‘on amrni o‘zluk bila qilmoq mushkil edi. Xotirg‘a kechtikim, chun muncha taklif qiladurlar, yana Hidek orosta shahrig‘a kelib turibbizkim, jami’ aysh-ishrat asbob va oloti mukammal va muxayyo va bori takalluf va tana’um ashyo va adavoti

omoda va paydo, holo ichmasam qachon icharmen deb ichmakka azm qildim va bu vodiyni tay qilmoqni jazm qildim.

Vale xotirg‘a kechtikim, Badi’uzzamon mirzo og‘adur, aning iligidin va aning uyida ichmay, inisining iligidin va inisining uyida ichsam, xotirig‘a nima kelgay deb, bu taraddudimni ayttim. Bu uzrumni ma’qul deb, bu suhbatta chog‘ir taklifi qilmadilar. Muqarrar andoq bo‘ldukim, Badi’uzzamon mirzo bila Muzaffar mirzo bir erda bo‘lg‘onda ikkala mirzoning taklifi bila ichilgay.

Majlista nag‘ma ahdidin (190 a) Hofiz Hoji edi, Jaloliddin Mahmud noyi edi. G‘ulom Shodiyning inisi Shodi bacha edi. Chang cholur edi, Xrfiz Xrji xo‘b o‘qur edi. Xrri eli past va nozuk va hamvor o‘qurlar. Jahongir mirzoning bir xonandasi bor edi, Mirjon otliq, Samarqandiy edi. Baland va durusht va nohamvor o‘kur edi. Jahongir mirzo kayfiyat mahalda buyurdikim o‘qug‘ay, g‘arib, baland va durusht va bemaza o‘qudi. Xuroson eli purzarofat tirilur el. Muning bu o‘qishidin birisi qulog‘in tutamudur, yana biri chiroyin chitamudur, mirzo jihatidin hech kim man’ qilaolmaydur. Namozi shomdin so‘ng Tarabxonadin Muzaffar mirzo solg‘on yangi qishloqi uyga kelduk. Ushbu uyga kelganda oxir mastlig‘larda Yusuf Ali ko‘kaldosh qo‘pub raqqosliq qildi. Bu uyga kelganda suxbat xeyli garm bo‘ldi. Muzaffar mirzo bir kamar sham-shir, bir qo‘zi jubba, bir bo‘z tupchoq manga berdi. Bu uyga kelganda Jonak turkiy aytti. Muzaffar mirzoning Katta Moh va Kichik Moh otliq qullari bor edi, mastliq mahallarda bir pora bemaza garmxo‘luqlar qildilar. Kechgacha garm suhbat edi, majlis tarqadi. Men bu oqshom ushbu uyda-o‘q bo‘ldum. Manga chog‘ir taklifi qilur xabarini Qosimbek eshitib, Zunnunbekka kishi yiboribtur. Zunnunbek mirzolarg‘a nasihat yo‘sunluq qattiq-qattiq aytib, chog‘ir taklifini tamom bartaraf qilibturlar.

(190 b) Badi’uzzamon mirzo Muzaffar mirzoning mexmondorlig‘ini eshitib, Bog‘i Jahonoroda Muqavviyxonada majlis tartib qilib, meni tiladi. Bizning ba’zi ichkilarni va yigitlarni ham tiladilar, mening yovuqlag‘ilarim mening jihatimdan icha olmaslar edi. Agar icharlari ham bo‘lsa, bir oy-qirq kunda eshik-elini bog‘lab yuz dag‘dag‘a bila icharlar edi. Andoq kishi-larni charladilar. Munda hamki keldilar, gohi meni g‘ofil qilib, gohi iliklarini panoh qilib, yuz tashvishlar bila ichar edilar. Agarchi mendin suhbatdag‘i kishiga ruxsati om bo‘lg‘on yo‘sunluq bo‘lub edi, ne jihattinkim, bu suxbat ota-og‘amizdek kishining suhbati edi. Muallo bidlarni kelturdilar, bilmon, shohlarining yo amaliy shohlarining oralarig‘a kamon shohining uzunlug‘i bila inichka-inichka kesib, qo‘yubturlar, tavre ko‘runadur. Bu

suhbatta mening olimg‘a qoz kabobi qo‘ydilar, chun qush buzmog‘ini va to‘rg‘amog‘ini qilg‘on emas erdim, ilik eltmadim.

Badi’uzzamon mirzo dedikim, nega mayl qilmassiz. Men dedim, to‘rg‘amoqtin ojizdurmen. Filhol Badi’uzzamon mirzo mening olimdag‘i qozni buzub, to‘rg‘ab olimda qo‘ydi. Mundoq *(191 a)* ishlarda Badi’uzzamon mirzo benazir kishi edi. Oxir suhbatta bir murassa’ kamar, xanjar, bir chorkab, bir tupchoq manga berdi.

Yigirma kunkim, Hirida erdim, har kunda ko‘rmagan erlarni otlanib sayr qilur edim. Ajzchimiz bu sayrlarda Yusuf Ali ko‘kaldosh edi. Har qaysi sayrgohqa tushulsa edi, Yusuf Ali ko‘kaldosh bir nav’ osh tortar edi. Bu yigirma kunda mashhur sayrgohlardin bir Sulton Husayn mirzoning xonaqohidin o‘zga er ko‘rulmagan shoyad qolmadi ekin, Gozurgoh va Alisherbekning bog‘chasi va juvozi kog‘az va Taxti Ostona va Pulikoh va Kahdiston va bog‘i Nazargoh va Ne’matobod va Gozurgoxning xiyoboni va Sulton Ahmad mirzoning hazirasi va Taxti Safar va Taxti Navoiy va Taxti Bargar va Taxti Xrjibek va Shayx Baxrvuddin Umar va Shayx Zaynuddin va Mavlono Abdurraxmon Jomiyning mazorot va maqobirini va Namozgoxi Muxtor va Xavzi Mohiyon va Soqi Salmon va Billuriykim, asli Abulvalid ekandur, Imom Faxr va Bog‘i Xiyobon va Mirzoning madoris va maqobirini va Gavharshodbegimning madrasa va maqbarasini va Masjidi jome’ni va Bog‘i Zog‘on va Bog‘i Nav va Bog‘i Zubayda va Abusa’id mirzo solg‘on darvozayi Iroqning Oqsaroy *(191 b)* va Puron va Sufayi Tirandozon va Charg‘olong va Mirvohid va Puli Molon va Xoja Toq va Bog‘i Safid va Tarabxona va Bog‘i Jahonoro va Ko‘shk va Muqavviyxona va Savsaniyxona va Duvozdah burj va Jahonoroning shimol tarafidag‘i ulug‘ xavz va to‘rt tarafidag‘i to‘rt imorat va qal’aning besh darvozasi: Darvozayi Malik va Darvozayi Iroq va Darvozayi Feruzobod va Darvozayi Xush va Darvozayi Qipchoq va Bozori Malik va Chorsuv va shayxulislomning madrasasi va Maliklarning Masjidi jome’i va Bog‘shahr va Badi’uzzamon mirzoning Jo‘yi Injil yoqasidag‘i madrasasi va Alisherbekning o‘lturur uylarikim, «Unsiya» derlar, maqbara va masjidi jomeinikim, «Qudsiya» derlar, madrasasi va xonaqohinikim, «Xalosiya» va «Ixlosiya» derlar, hammom va dorushshifosinikim, «Safoiya» va «Shifoiya» derlar, borini andak fursatta sayr qildim.

Sulton Ahmad mirzoning kichik qizi Ma’suma Sultonbegimni, onasi Habiba Sultonbegim bu fataratlardin burunroq Xuroson olib kelgon ekandur, bir kun men akamni ko‘ra kelganda onasi bila kelib, meni ko‘rdi. Ko‘rgach-

oʻq manga xeyli mayl paydo boʻldi. Mahfiy kishilar borib akam bila yanga bila, Poyanda Sultonbegimni *(192 a)* «aka» der edim, Habiba Sultonbegimni «yanga» der erdim, soʻzlashib andoq muqarrar qildikim, mening keynimcha yanga qizini olib Kobulgʻa kelgay.

Meni qishlang deb, Muhammad Burunduqbek va Zunnunbek bajid saʼy qiladurlar edi, vale qishloq eri va qishlamoq asbobini yaxshi somon bermaydurlar edi. Kish boʻldi va oradagʻi togʻlarda qorlar yogʻdi. Kobul tarafidin hanuz dagʻdagʻa koʻprak boʻldi. Bular ne qishloqliq erni somon beradur, ne somonliq erda qishloq. Oxir zarurat boʻldi, sarih ayta olmaduk. Qishloq bahonasi bila Hiridin shaʼbon oyining ettisida chiqib, Bodgʻis navohisida har yurtta birar kun, ikkirar kun tavaqkuf qila-qila koʻch qilur eduq to viloyatlargʻa tahsil va ish-kuch uchun borgʻonlar kelib qoʻshulgʻaylar. Ul miqdor maks va darang boʻldikim, Langari Mir Gʻiyosdin ikki-uch koʻch oʻtganda ramazon oyi koʻruldi. Viloyatlargʻa ish-kuch uchun borgʻon yigit-yalangdin baʼzisi kelib qotildi, baʼzisi yigirma kun, bir oydin soʻng Kobulda keldilar, baʼzisi qolib mirzolarga navkar boʻldilar. Bu jumladan bir Saydim Ali darbon edi, qolib Badiʼuzzamon mirzogʻa navkar boʻldi.

Xisravshoh navkarlaridin hech kimni oncha rioyat qilmaydur edim, Jahongir mirzo Gʻaznini tashlab chiqqanda, Gʻaznini Saydimga berilib edi. Oʻzining qayn inisi Doʻst *(192 b)* Angu shayxni Gʻaznigʻa qoʻyub, oʻzi cherikka kelib edi. Filvoqi' Xisravshoh navkarlarining orasida bu ikki kishidinkim, Saydim Ali darbon bila Muhib Ali qoʻrchi boʻlgʻay, yaxshiroq kishi yoʻq edi. Saydim yaxshi axloq va atvorliq kishi edi. Qilichgʻa mardona kishi edi. Uyida bemajlis va besuhbate emas edi, xeyli sahovati bor edi, ajab kifoyatliq va somonliq kishi edi, zarofat va latofati rangin, ixtilot va hikoyati shirin, xushxulq va harrof va hazzol kishi edi, aybi bu edikim, guzaro fosiq va moʻgʻlim edi, mazhabida inhirofi bor ekandur. Bir nima munofiq shevaroq kishi edi. Baʼzi nifoqini hazlgʻa haml qilurlar edi, vale bechize emas ekandur. Badiʼuzzamon mirzo Hirini Shayboqqa oldurub Shohbekka kelganda, mirzo bila Shohbekning orasida nifoqomiz soʻz aytqon uchun mirzo oʻlturub, Hirmand suyigʻa tashlatur. Muhib Alining hikoyati «Vaqoyiʼ» zaylida kelgusidur.

Langari Mir Gʻiyosdin oʻtub, Gʻarjistonning yaqa kentlarini bosturub Chaxcharongʻa kelildi. Langardin oʻtub, Gʻarjiston navohisida etganda, payvasta qor edi. Borgʻon soyi qor ulugʻroq boʻlur edi. Chaxcharon navohisida xud qor otning tizidin yuqqoriroq edi. Chaxcharon Zunnunbekka

taalluq edi. Mirakjon Irdi otliq navkari anda edi. Zunnunbekning oshliqlarini tamom baho berib olduk. Chaxcharondin ikki-uch ko‘ch o‘tgach, qor asru ulug‘ bo‘ldi, uzangudin yuqqorroq *(193 a)* edi, balki aksar erda otning ayog‘i erga etmas edi, yana qor doim yog‘ar edi. Charoqdondin o‘tgach ham qor ko‘p ulug‘ bo‘ldi, ham yo‘l noma’lum bo‘ldi. Langari Mir G‘iyos navohisida Kobulg‘a ne yo‘l bila borurimizni kengashtuk. Men va "aksar barin edukkim, qishdur, tog‘ yo‘lida ko‘p dag‘dag‘a va taraddudtur, Qandahor yo‘li agarchi bir nima yiroqroqdur vale betaraddud va bedag‘dag‘a borilur. Qosimbek ul yo‘lni yiroqdur, bu yo‘l bila borurbiz, deb ko‘p jaxd qildi, bu yo‘lg‘a bo‘lduk. Pir Sulton otliq peshoyi boshchi edi, qarilig‘idinmu yo oldorag‘onidinmu, yo qorning ulug‘lig‘idinmu, yo‘lni yo‘qotti, boshlay olmadi.

Chunki Qosimbek sa’yi bila bu yo‘lg‘a bo‘lub eduq Qosimbek nomusqa tushub, o‘zi va o‘g‘lonlari-o‘q qor tepib, yo‘l topib, ilgari yururlar edi. Bir kun ham qor asru ulug‘ bo‘ldi, ham yo‘l nomushaxxas. Har necha sa’ylar qilduq boralmaduk. Chora topa olmay yonib, bir o‘tunluq erga tushub, etmish-sekson o‘bdon yigitlarni ta’yin qildukkim, izimiz bila yonib, qo‘l quyi qishlag‘on hazora-mazoradin topib, yo‘l boshlag‘ali kelturgay lar. Ul borg‘onlar kelguncha uch-to‘rt kun bu yurttin ko‘chulmadi. Borg‘onlar ham o‘bdon yo‘l boshlar kishi kelturmadilar, *(193 b)* Tavakkul qilib, Sulton peshoyini ilgari solib, ushbu yo‘lg‘a-o‘q kim topa olmay yonilib edi, bo‘lduk. Ul necha kun bisyor tashvishlar va mashaqqatlar tortildi, andoqkim muddatul-umr muncha mashaqqat kamroq tortilib edi. Bu matla’ni o‘shal fursatta aytildi:

Charxning men ko‘rmagan javru jafosi koldimu,
Xasta ko‘nglum chekmagan dardu balosi koldimu.

Bir xaftag‘a yovuq qor tepib, kunda bir shar’iy-bir yarim shar’iydin ortuq ko‘chulmas edi. Qor tepar kishi men edim, o‘n-o‘n besh ichki bila va Qosimbek edi, ikki o‘g‘li Tengriberdi va Qanbar Ali bila yana ikki-uch navkari ham bor edi. Ushbu mazkur bo‘lg‘onlar yayoq yurub, qor tepar eduq har kishi etti-sekkiz o‘n qari ilgari yurub qor tepar edi. Har qadam qo‘yg‘onida beligacha, ko‘ksigacha bota-bota qor tepar edi. Bir necha qadam borg‘ondin so‘ng ilgarigi kishining hamli kuyub turar edi, yana bir kishi ilgari o‘tar edi, bu o‘n-o‘n besh-yigirma kishi yayoq qornikim tepar edi, oncha bo‘lur edikim, bo‘sh otni tortsa bo‘lur edi. Bo‘sh otni tortilur edi uzangusig‘acha, qoptolig‘acha ko‘p-ko‘p, bota-bota bu bo‘sh ot ham o‘n-o‘n besh qadamcha yo‘l yurub toliqur edi. Bu otni yoqag‘a tortib, yana bir bo‘sh otni ilgari tortilur edi. Ushbu dastur bila biz o‘n-o‘n besh-yigirma *(194 a)*

kishi-oʻq qor teptuk. Ushbu oʻn-oʻn besh-yigirma kishining otlari-oʻq ilgari tortildi, oʻzga tamom oʻbdon-oʻbdon yigitlar va bek otongʻonlar otlaridin ham tushmay, tayyor tepilgan va bosilgʻon yoʻlgʻa kirib, boshlarin quyi solib kelurlar edi. Mahal ul emas edikim, kishigʻa taklif va zoʻre qililgʻay, har kimning himmat va jurʼati boʻlsa, bundoq ishlarni oʻzi tilab qilur.

Ushbu tariq bila qor tepib, yoʻl qilib Injukon erdin uch-toʻrt kunda koʻtali Zarrinning tubiga havoli Kutiy degan havolgʻa kelduk. Ushbu kun gʻarib chopqun bila qor yogʻar edi. Andoqkim, borchagʻa oʻlum vaxmi boʻldi. Ul el togʻdagʻi gʻor va kovoklarni xavol derlar; bu xavolgʻa etganda chop-qun bexad tez boʻldi. Ushbu xavol qoshida-oʻq tushuldi. Qor uluq, yoʻl yakraha tepilgan-bosilgan yoʻl bila ham ot ba hiyla boradur. Kunlar gʻoyat qisqaliqqa ilgarigi kishi yorugʻ choqta xavol oligʻa keldilar, namozi shom, namozi xuftangʻacha el kela qoldi. Andin soʻngra turgʻon erda-oʻq tushti. Koʻp el ot ustida-oʻq tong otturdi, xavol torroq koʻrundi. Men xavolning ogʻzida kurak olib, qor kurab, oʻzumgʻa bir takiya miqdori er yasadim, qorni koʻkusgacha qozdim, hanuz *(194 b)* erga etmaydur edi. Bir nima elga panoh boʻldi, oʻshanda-oʻq oʻlturdim. Har necha dedilarkim, havolgʻa boring, bormadim. Koʻngulga kechtikim, borcha el qorda va chopqunda, men issiq uyda va istirohat bila, munda borcha ulus tashvish bila mashaqqatta, men munda uyqu bila farogʻatta. Muruvvattin yiroq va hamjihatliqdin qiroq ishdur. Men ham har tashvish va mashaqqat boʻlsa koʻrayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin, bir forsiy masal bor: «Marg bo yoron sur ast». Oʻshandoq chopqunda qozgʻon yasagʻon chuqurda oʻlturdum, namozi xuftangʻacha qor oncha chopqulab yogʻdikim, men engishib oʻlturub edim, orqamgʻa va boshimgʻa va quloqlarimning ustiga toʻrt ellik qor bor edi.

Oʻshul kecha qulogʻimgʻa sovuq taʼsir qildi. Namozi xuftanda qorni yaxshi mulohaza qilgʻonlar qichqirishtilarkim, havol asru keng havoldur, bu elga tamom er bor, muniki eshittim, ustumdagi qor-morni silkib havolgʻa keldim, havol navohisidagʻi yigitlarni ham tiladim, qirq-ellik kishiga farogʻat bila er paydo boʻldi, ozuq va yaxni va qovurdoq va har nimakim hozir edi, har kimningkim bor edi, kelturdilar. Mundoq sovuq va qor va chopqunda ajab issiq va amin va farogʻatliq erga kelduk.

Tonglasigʻa qor va chopqun turdi. Ertaga koʻchub oʻshul dastur bila qor tepib, yoʻl yasab *(195 a)* dobon ustigʻa chiqtuk. Yoʻl xud qirlab yuqqori chiqar ekandur. Koʻtali Zarrin der emishlar. Biz yuqqori chiqmay dara quyi-oʻq induq dobondin tubiga etguncha kun kecha boʻldi, dara ogʻzidaoʻq qoʻnduk. Ul oxshom koʻp qattiq sovuq edi, asru koʻp mashaqqat va suubat

bila ul oxshomni o‘tkarduk. Ko‘p kishining ilik-oyog‘in sovuq eltti. Kepakning ayog‘in, Suyunduk turkman iligin, yana Axiyning ayog‘in o‘shul kecha sovuq eltti. Ertasiga dara quyig‘a-o‘q yuruduq bovujud yo‘l bu emas ekanini bilib, ko‘rub tavakkul qilib, dara quyi-o‘q yuruldi, yomon uchma, sekirtma erlardin tushuldi. Kecha namozi shom edikim, daraning og‘zig‘a chiqtuk.

Hech qari-uluq yod bilmaskim, bu ko‘talning mundoq uluq qori bor erkonda kishi ubur etmish bo‘lg‘ay, balki bu faslda ma’lum emaskim, bu ko‘taldin ubur etmak kishining ko‘ngliga etmish bo‘lg‘ay. Agarchi ulug‘ qordin necha kun xeyli tashvish ko‘rduq vale oxir ushbu ulug‘ qor sababidin o‘zumizni manzilg‘a etkurduk. Nechukkim agar mundoq ulug‘ qor bo‘lmasa, andoq berah uchma va sekirtmadin kim o‘ta olg‘ay *(195 b)* edi, balki agar ulug‘ qor bo‘lmasa avvalg‘i uchmada-o‘q elining ot va tevasi tamom qolg‘ay edi.

Har neku badeki dar shumorast,
To dar nigari saloxi korast.

Namozi xuftan bo‘lub edikim, Yakka o‘langga kelib tushtuk. Yakka o‘lang eli biz kelib tushganda-o‘q xabar toptilar. Issiq uylar, semiz qo‘ylar, otqa o‘t va bo‘rsu benihoyat, o‘t yoqmoqqa o‘tun va tezakka ne xad va ne g‘oyat, andoq sovuq va qordin qutulub, mundoq keng va issiq uylar topmoq, andoq mashaqqat va balodin xalos bo‘lub, mundoq qalin non va semiz qo‘ylar topmoq xuzuredurkim, mundoq mashaqqatlarni ko‘rganlar bilur, farog‘atedurkim, mundoq balolar kechurganlar faxm qilur. Xotirjam’ va ko‘ngul tinch bir kun Yakka o‘langda tavaqquf qilduk. Yakka o‘langdin ko‘chub, ikki yig‘och yo‘l kelib tushuldi. Tonglasi ramazon iydi bo‘ldi. Bomiyon bila yurub, Shibartu ko‘talidin oshib, Jangalakka etmay tushul-di. Turkman xazorasi ko‘chlari va mollari bila yo‘lumizning ustida-o‘q qishlag‘on ekandur. Bizdin aslo xabarlari yo‘q, tonglasi ko‘chub kelurda bularning og‘il va olachuqdarining orasig‘a kela tushtuk. Ikki-uch bo‘lak og‘il talon va torojg‘a bordi, o‘zgalari uy va ro‘zgorin solib, o‘g‘lon-ushog‘in *(196 a)* olib, toqqa torttilar. Ilgaridin xabar keldikim, bir necha x^azora cherik elining olini bir tangida to‘sub, o‘qdashib kishini o‘tgali qo‘ymaydurlar, bu xabar kelgach, ildam-o‘q yurudum, etib ko‘rdum ersa, tangi ham emas, bir necha xazora bir tumshuqdin kelib o‘q qo‘yadurlar, partal yig‘ilib turubtur o‘bdon-o‘bdon yigitlardek.

Sh e ‘ r:

Qarosin yogiyning ko‘rubturlar,

Dangu hayron bokib turubturlar.
Men etib tez ul sari yurudum,
Yuru-yuru deb ilgari yurudum.
G‘arazim elni tez kilmoq edi,
Yogiy birla site qilmoq edi.
Tez etib elni tortim o‘zni,
Hech kim ham eshitmadi so‘zni,
Yo‘q edi jibavu kejimu yaroq
Menda bor edi nek o‘ku sadoq.
Turdum ersa tamom el turdi,
Yogiy go‘e bularni o‘lturdi,
Sen navkarkim kilursen oning uchun,
Yarog‘i bir mahalda joning uchun.
Yo‘qki navkar turub begi yurugay,
Navkar osudavu begi churugay.
Navkarekim, bu tavrdur, ne osiq,
Ne ishingga yarar, ne oshqa qotiq,
Oxir ot soldim ilgari yurudum,
Surubon togka yuqqori yurudum, (196 b)
Meni ko‘rub yurudi el dog‘i,
Qoldi eldin keyinga qo‘rqog‘i.
Etibon tez toqqa tormoshtuq
O‘qiga boqmayin yurub oshtuk.
Gahi ottin tushub, gahi otliq,
Yurubon ilgariga jur’atliq.
Yogiy ham togdin o‘q qo‘yar edi,
Zo‘r ko‘rgach solib yuriy berdi,
Tokqa chiktpuk hazorani kovlab,
Qiru qo‘lda kiyik kibi ovlab.
Yurugonni kiyikdek otkuladuq
Talabon molu ko‘yini bo‘laduk.

. Qiribon turkman hazorasini,
Ayladuk band kishi-qorasini.
Er atog‘liqni dastgir ettuq
Ahdu avlodini asir ettuk.

Hazora molidin men ham bir pora qo‘y yig‘ishturdum. Yorak tag‘oyig‘a topshurub, o‘zum ilgari o‘tub, qirlar bila ko‘llar bila yurub, hazoralarning ot va qo‘ylarini surub, Temurbek langarig‘a kelturub tushtuk. Turkman hazorasining o‘n to‘rt-o‘n besh sarkashi va rahzan ulug‘laridin ilikka tushub edi, xayolimda bu edikim, tushgan yurtta turluk-turluk azob va uqubat bila o‘lturgaylarkim, jami’ rahzan va sarkashlarg‘a ibrat bo‘lg‘ay. Yo‘lda Qosimbekka *(197 a)* yo‘lukub, bemavqi’ tarahhum qilib, xalos qilibtur.

Zamini sho‘ra sunbul bar nayorad,
Dar o‘ tuxmi amal zoe’ magardon.
Nako‘i bo badon kardan chunon ast,
Ki bad kardan ba joi nekmardon.

Asirlarni ham tarahhum qilib, ozod qilildi. Ushbu turkman hazorasini chopqonda eshitildikim, Muhammad Husayn mirzo dug‘lat yana Sulton Sanjar barlos va jami’ Kobulda qolg‘on mo‘g‘ullarni o‘zlariga tortib, Mirzoxonni podshoh qilib, Kobulni qababturlar. El orasida bu xabarni solibturlarkim, Badi’uzzamon va Muzaffar Mirzo podshohni tutub, Hirining qal’ayi Ixtiyoriddinig‘akim, holo Olaqo‘rg‘ong‘a mashhurdur, chiqoribturlar. Kobul qo‘rg‘onida Mullo Boboyi Pashog‘ariy xalifa va Muhib Ali qo‘rchi va Ahmad Yusuf va Ahmad Qosim boshliqlar edi, bular yaxshi bordilar. Qo‘rg‘onni mazbut va mustahkam qilib asradilar.

Temurbek langaridin Muhammad Andijoniy otliq Qosimbekning navkari To‘qboydin Kobuldog‘i beklarga bu erga kelganimizning kayfiyatini bitib yiborduk. Andoq muqarrar bo‘ldukim, G‘arband tangisidin chiqib alarning ustiga ilg‘ag‘umizdur. Nishona bu bo‘lsunkim, Manor tog‘idin o‘tgach-o‘q, ulug‘ o‘t yondurg‘umizdur. Sizlar ham arkta Eski ko‘shkning ustidakim, holo xazinadur, ulug‘ o‘t yondurungiz, to bilgaybizkim, *(197 b)* bizning kelganimizni bilibsizlar. Biz bu soridin etgach, siz ichkaridin chiqib iligingizdin kelurini taqsir qilmang. Bu so‘zlarni butturub, Muhammad Andijoniyni yiborildi.

Tonglasi Langardin otlanib, Ushtur shahr to‘g‘risig‘a tushuldi, andin erta otlanib, tushqa yovuq G‘urband tangisidin chiqib ko‘pruk boshida tushduk. Ot sug‘orib, otni tindurub, namozi pe-shin ko‘pruk

boshidin otlanduq Tutqovulg‘acha qor yo‘q edi. Tutqovuldin o‘ta borg‘on sari qor ulug‘roq bo‘ldi. Zimma Yaxshi bila Manor orasida andoq sovuq edikim, muddatul-umr oncha sovuq kam ko‘rulub edi. Ahmad yasovul bila Qora Ahmad yurtchini dag‘i Kobuldag‘i beklarga yiborildikim, o‘shul miod o‘tub, domanada tushub, sovuqdin betoqat bo‘lub, o‘tlar yondurub isinduk.

Agarchi o‘t yondurur mahal emas edi, sovuq zarbidin betoqat bo‘lub, o‘t yonduruldi. Tong ota yovushub edikim, Manor tog‘ining domanasidin, otlanduk. Manor bila Kobulning orasida qor otning tizida bor edi. Qotqon bo‘lub edi, yo‘ldin chiqqon kishi tashvish bila yurur edi. Bu oraliqni tamom chuburub kelduq bu jihattin farz vaqtida Kobulg‘a *(198 a)* baxila ettuk. Bibimohro‘yg‘a etardin burunroq arktin ulug‘ o‘t chiqdi, ma’lum bo‘ldikim, xabardor bo‘lmishlar. Sayyid Qosimning ko‘prugiga eta Shirim tag‘oyi bila barong‘or kishisini Mullo Boboning ko‘prugi sari yiborildi. Javong‘or va g‘ul Bobo Lo‘li yo‘li bila bo‘lduk. Ul mahalda Xalifaning bog‘ining o‘runida bir kichikroq bog‘cha edi. Ulug‘bek mirzo solib edi. Langar yo‘sunluq. Agarchi daraxt va yig‘ochi qolmaydur edi, vale muhavvatasi bor edi, Mirzoxon anda o‘lturub edi.

Muhammad Husayn mirzo Ulug‘bek mirzo solg‘on Bog‘i Bihishtta edi. Men Mullo Bobo bog‘ining ko‘cha tarafidagi go‘ristong‘a etib edimkim, tezlik qilib ilgari borg‘onlarni urub, yondurub bizga tiqtilar. Ilgari borib Mirzoxon ulturg‘on havlig‘a kirganlar to‘rt kishi edi: bir Sayyid Qosim eshik oqo edi, yana bir Qanbar Ali Qosimbek edi, yana bir Sherquli qaravul mo‘g‘ul edi, yana bir Sulton Ahmad mo‘g‘ul edi, Sherqulining jamoatidin edi.

Bu to‘rt kishi etgan bila betahoshi-o‘q Mirzoxon o‘lturg‘on havlig‘a kirarlar, g‘avg‘o bo‘lur. Mirzoxon bir otqa minib qochib chiqar, Abulhasan qo‘rbegining inisi Muhammad Husayn ham Mirzoxong‘a *(198 b)* navkar bo‘lub edi, bu to‘rt kishidin Sherqulini chopib yiqor, boshini kesar mahalda xalos bo‘lur, bu to‘rt kishi qilich eb, o‘q eb, yaraluq bo‘lub, mazkur bo‘lg‘on erda bizga tiqilib keldilar. To ko‘chada otliq el tiqildilar, turdilar, ne ilgari yuruy oladurlar, ne keyinga yona oladurlar. Men yovug‘umdag‘i yigitlarga dedimkim: tushub zo‘rlang. Do‘st Nosir, Xoja Muhammad Ali kitobdor, Bobo Sherzod, Shoh Muhammad va yana bir necha yigit tushub yurub o‘q qo‘ydilar. Yog‘iy qocha berdi, qo‘rg‘ondag‘ilarni g‘alaba ko‘z tutub, ish vaqtida etisha olmadilar, yog‘iyni tebratgandin so‘ng birin-ikin chopishib kela boshladilar. Hanuz Mirzoxon o‘lturg‘on chorbog‘qa kirmaydur edimkim, qo‘rg‘ondag‘i eldin Ahmad Yusuf, Sayyid Yusuf keldi, mening bila hamroh-o‘q Mirzoxon

oʻlturgʻon boqqa kirduk. Koʻrdum, Mirzoxon yoʻqtur, qochib chiqibtur, tez-oʻq yondim. Ahmad Yusuf mening soʻngimcha edi, chorbogʻning eshigidin Doʻst Saripuliy piyodakim, Kobulda mardonaligʻi jihatidin rioyat qilib, kutvolliq mansabini berib, Kobulda qoʻyulub edi, yalangʻoch qilich ilikda kirib keldi, manga-oʻq tiqilib keladur, men jiba kiyib edim, gʻarbichi bogʻla *(199 a)* maydur erdim, dubulgʻa ham kiymaydur edim. Bir necha qichqirdim, «hay doʻst, hay doʻst», deb, Ahmad Yusuf ham qichqirdi. Men sovuqqa va qorgʻa koʻnganimdinmu meni tanimadi yo urush iztirobidinmu edi, betahoshi yalang bozumgʻa-oʻq qilich soldi, Tengri inoyati edi, sari moʻyi kor qilmadi.

Agar tigi olam bijunbad zi joy,
Naburrad rage to naxohad Xudoy.

Men bu duoni oʻqub erdim, aning xosiyatidin edikim, Tengri taolo bu mazarratni daf’ qildi va bu mutavajjih boʻlgʻon baloni raf’ qildi. Ul duo bu duodur:

«Bismillaxir raxmanir-raeshm. Allaxumma, anta rabbiy, la ilaxa illa anta, alayka tavakkaltu va anta rabbul arshilazim. Ma shaallahu kana va ma lam yasha’ lam yakun va la quvvata illa billahil-aliyil-azim. Va i’lam innallahaala kulli shay’in qadir. Va innallaxa qad axata bikulli shay’in ilman va axso kulla shayin adadan. Allaxumma inni auzu bika min sharri nafsi va min sharri gʻayri va min sharri kulli zi sharrin va min sharri kulli dabbatin, anta oxaz, bi nasiyatiha, innaka rabbil-arshil-azim».

Andin chiqib Muhammad Husayn mirzo oʻlturgʻon Bogʻi Bihishtgʻa keldim, Muhammad Husayn mirzo qochib chiqib; yoshingʻondur. Muhammad Husayn mirzo oʻlturgʻon bogʻchaning rahnasida etti-sekkiz oʻqluq, yoyliq kishi turubtur, men bu kishilarning ustigʻa otimni poshna *(199 b)* qilib ettim, toʻxtay olmadilar, qochaberdilar, men etib, biriga qilich soldim, andoq yumalanib bordikim, tasavvur qildimkim, magar boshi uchub ketti, oʻta chiqtim, men qilich solgʻon kishi Mirzoxonning koʻkaldoshi Tulak koʻkaldosh ekandur. Qilich egniga tushgan ekandur. Muhammad Husayn mirzo oʻlturgʻon uylarning eshigiga etganda tom ustidin bir moʻgʻulkim, mening navkarim edi, men ani tanir erdim, eshikliq tuvurluk erdin tortti oʻqni yuzumga, ul tarafdin, bu tarafdin hay-hay, podshohdur deyishtilar, oʻqni yondurub solib qochti, oʻq otmoqtin ham ish oʻtub edi, Mirzosi va sardorlari qochti, giriftor boʻldi, kim uchun oʻq otar ushbu erda. Sulton Sanjar barlosnikim, rioyat qilib Ningnahor tumanini anga inoyat qilib edim, ul ham bu fitnada bular bila sharik edi, tutub boʻynini bogʻlab kelturdilar, muztarib boʻlub qichqiradurkim, xay, menda ne gunoh. Gunoh mundin ortuq

bo‘lurmukim, bu jam’ bila hamjihat va hammashvaratlardin bir ulug‘rog‘i sen. Chunon dodamning volidasi Shohbegim xoharzodasi bo‘lur edi, buyurdumkim, mundoq beizzatona kezdurmang, o‘lum yo‘qtur.

Mundin chiqsb Ahmad Qosim ko‘hburni va nekim qo‘rg‘ondag‘i beklardin biri ul edi *(200* a) bir pora yigitlar bila Mirzoxonning so‘ngicha yibordim. Ushbu Bog‘i Bihisht yonida Shohbegim va xonim, uylar yasab o‘lturub edilar, bu bog‘din chiqib, Shohbegimni va xonimni ko‘ra bordim, shahr eli va qora tayoq hujum qilibturlar. Go‘sha va kanorda el tutmoqka, mol talamoqqa ilik qo‘yubturlar, kishilar qo‘yub barcha elni urub-surub chiqorildi.

Shoh begim va xonim bir uyda o‘lturub edi-lar. Doimg‘i erda tushub, kelib burung‘idek adab va ta’zim bila yurub ko‘rushtum, Shohbegim va xonim bexad va bekiyos muztarib va munfail va sarafkanda va xijil bo‘lubturlar, ne ma’kul uzr ayta oladurlar, ne mushfikrna so‘rmoq tarxin sola oladurlar, bulardin tamaim mundoq emas edi. Bu jam’ har badbaxtliq maqomida bo‘lsalar edi, andoq emas edikim, begimning, xonimning so‘zlariga quloq solmag‘aylar edi. Mirzoxon xud Shohbegimning tuqqon nabirasi, kecha va kunduz begim qoshida, bular so‘zlariga kirmasa, Mirzoxonni qo‘ymay o‘zlarining qoshida saxlasa xud bo‘lur edi.

Necha qatla ham kim, zamona nohamvorlig‘idin va davron nosozkorlig‘idin va taxt va mulk va navkar va savdardin ayrilib, alarg‘a *(200 b)* iltijo etdim, onam ham bordi, hech nav’ rioyate va shafqate ko‘rmaduk. Mening inim Mirzoxonning va onasi Sulton Nigorxonimning ayn va ma’mur viloyatlari bor edi, men va onam viloyat xud tursun, bir kent va bir necha kush egasi bo‘la olmaduk. Mening onam Yunusxon qizi va men nabirasi emasmu edim? Ul tabaqadin har kimki mening sarvaqtimg‘a tushti, ilgimdin kelgancha tuqqonliqni va yaxshilikni bajo kelturdum, nechukkim Shohbegim keldilar. Pamg‘onnikim, Kobulning a’lo erlaridindur, berdim. Yana har nav’ farzandliq va xizmatkorliqta taqsire qilmadim.

Sulton Sa’idxon Koshg‘ar xoni besh-olti yayoq-yalang bila keldi, tuqqon inilarimdek ko‘rub Lamg‘on tumanlaridin Mandirovar tumanini berdim. Shoh Ismoil Shayboniyxonni Marvda olg‘onda Qunduzg‘akim o‘ttum, Andijon viloyati mening sori boqib, ba’zi dorug‘alarini kavlab, ba’zi erlarini berkitib, manga kishi yibordilar. Men Sulton Sa’idxong‘a bori navkarlarimni topshurub, ko‘mak ko‘shub, zodu bud Andijon viloyatini bag‘ishlab, xon qilib yibordim.

Bu tarixgacha ham ul tabaqadin har kimki keldi, o‘z tuqqonlarimdin o‘zga ko‘rmadim. Nechukkim Chin Temur Sulton va Esan Temur Sulton va To‘xta *(201 a)* Sulton va Bobo Sulton bu tarixda mening qoshimdadurlar, barchani o‘z tuqqonlarimdin yaxshiroq ko‘rub, rioyat va shafqatlar qilibturmen.

Bu bitilganlardin g‘araz shikoyat emas, rost hikoyatturkim, bitibturmen. Bu mastur bo‘lg‘onlardin maqsud o‘zning ta’rifi emas, bayoni voqi’i bu edikim, tahrir etibturmen. Chun bu tarixda andoq iltizom qililibturkim, har so‘zning rostini bitilgay va har ishning bayoni voqi’ini tahrir etilgay. Lojaram ota-og‘adin har yaxshiliq va yomonlig‘kim shoe’ edi, takrir qildim va qarindosh va begonadin har ayb va hunarkim bayoni voqi’ edi, tahrir ayladim. O‘qug‘uvchi ma’zur tutsun, eshitguvchi taarruz maqomidin o‘tsun.

Mundin ko‘pub Mirzoxon o‘lturg‘on chorbog‘ka kelib, viloyatlarg‘a va aymoq va ahshomg‘a fathnomalar yiborildi, andin so‘ng otlanib arkka keldim, Muhammad Husayn mirzo xonimning to‘shakxonasig‘a qo‘rkunchdin qochib kirib, to‘shakning bo‘g‘jamasig‘a o‘zini bog‘latibtur. Qo‘rg‘ondag‘ilardin Mirim devonni va yana ba’zini qo‘ydukkim, bu uylarni axtarib, Muhammad Husayn mirzoni topib kelturgaylar, xonimning eshigiga kelib, durushtroq, beadabona *(201 b)* roq so‘zlar aytibtur. Bore baharhol Muhammad Husayn mirzoni xonimning to‘shakxonasidin topib, arkta mening qoshimg‘a kelturdilar. Men burung‘idek-o‘q ta’zim qilib ko‘ptum, xeyli ham durusht yuzga kelmadim. Muhammad Husayn mirzokim mundoq zisht va shani’ harakotga iqdom qildi va bu nav’ sho‘r va fitna angiz va bunyodig‘a ehtimom ayladi, agar pora-pora qilsam, eri bor edi, turluk-turluk azobu uqubat bila o‘lmakka sazovor edi, chun orada bir nav’ urug‘luq bo‘lub edi, mening tuqqon xolam Xo‘b Nigorxonimdin o‘g‘lonlari va qizlari bor edi, bu huquqni yod qilib, Muhammad Husayn mirzoni ozod qildim. Xuroson sari ruxsat berildi, bu bemuruvvat va haqnoshunos kishi mening mundoq yaxshilig‘imnikim, jonini bag‘ishladim, bilkull unutub, Shayboniyxon qoshida mendin g‘aybatlar va shikoyatlar qilibtur. Oz fursat o‘tmadikim, Shayboniyxon-o‘q o‘lturub, jazosig‘a etkurdi.

Tu bad kunandai xudro ba ro‘zgor supor,
Ki ro‘zgor turo chokarestp kinaguzor.

Ahmad Qosim ko‘hbur va yana ba’zi bir necha yigitnikim, Mirzoxonning so‘ngicha yiborilib edi,

Karg‘a bulok pushtalarida Mirzoxong‘a etarlar, qocha ham olmas, ilik tebratguncha quvvat va jur’ati ham yo‘q edi, olib keldilar. *(202 a)* Men eski devonxonaning sharqi-shimoliy sorig‘i ayvonida o‘lturub erdim, men dedimki, kel ko‘rushaling. Oldarag‘ondin yukunub kelguncha ikki qatla yiqildi, ko‘rushgandin so‘ng, yonimda o‘lturg‘uzub, ko‘ngul berdim. Sharbat kelturdilar, Mirzoxonning daf’i tavahhumig‘a sharbatni avval o‘zum ichib, anga berdim. Chun Mirzoxong‘a kirgan sipohiy va raiyat va mo‘g‘ul va chig‘atoy mutavahhim va muzabzab edilar. Necha kun ehtiyotni mar’i tutub, Mirzoxonning egachisining uyida-o‘q buyurdukkim, bo‘lg‘oy. Bu mazkur

bo‘lg‘on el va ulusdin chun hanuz dag‘dag‘a va taraddud bor edi. Mirzoxonning Kobulda bo‘lmog‘ini saloh ko‘rmay, bir necha kundin so‘ng Xuroson sari ruxsat berildi.

Bularg‘a ruxsat bergandin so‘ng Boron va Choshtuba va Gulbahor domanasi sayrig‘a borduk. Bahorlar Boron yozisi va Choshtuba dashti va Gulbahor domanasi bisyor xo‘b bo‘lur. Sabzasi Kobul viloyatining o‘zga erlarig‘a boka, xeyli yaxshi bo‘lur, turluy-turluq lolalar ochilur, bir qatla lola anvoini buyurdumkim sanadilar, o‘ttuz to‘rt nav’ lola chikti, nechukkim bu erlarning ta’rifida bir bayte aytilib edi:

Sabzavu gullar bila jannat bo‘lur Kobul bahor,
Xossa bu mavsumda Boron yozisiyu Gulbahor.

Ushbu sayr kelganda bu g‘azalni tugattim:

Menit ko‘nglumki gulning gunchasidek (202 b)
tah-batah qondur.
Agar yuz ming bahor o‘lsa ochilmogi ne imkondur.

Filvoqi’ bahorlar sayr kilmokka va qush solmoqqa va qush otmokka bu erlarcha er kam-o‘q bo‘lg‘ay, nechukkim, Kobul va G‘azni viloyatining ta’rif va tavsifida shammayi mazkur va mastur bo‘ldi.

Ushbu yil Nosir mirzoning va tarbiyatkardalarining ixtilot va maoshidin Badaxshon beklarikim, Muhammad ko‘rchi va Muborakshoh va Zubayr va Jahongir bo‘lg‘ay, ranjida, balki yog‘iy bo‘ldilar. Barcha ittifoq qilib, cherik tortib, Ko‘kcha suyining Yaftal va Rog‘ sori tuzi bila otliq-yayokni yig‘ib, yasob pushtalar bila Hamchonning yovug‘ig‘a keldilar. Nosir mirzo va qoshidag‘i betajriba yigitlar andisha va mulohaza kilmay, bular bila urushka pushtalarda kelib urushurlar. Eri burtog‘, yayog‘i qalin bir-ikki qatla ot solg‘onda to‘xtab urubki yondururlar, bo‘ldura olmaslar, qocha berurlar. Badaxshoniylar Nosir mirzoni bosib, bo‘lg‘on tavobi’ va lavoxiqini talon-toroj qildilar.

Nosir mirzo yovug‘idag‘ilari bila bosturub, talatib, Ishkamish va Norin bila Kelogoy kelib, Qizil suv yuqqori-o‘q yurub, Obdara yo‘li bila kirib, Shibartu ko‘talidin oshib, Kobulg‘a etmish-sekson talatg‘on, oldurg‘on, och-yalang‘och navkar-savdari bila keldi. Ajab qodiredur, ikki-uch yil mundin burun Nosir mirzo tamom el va ulusni ko‘churub surub, Kobuldin yog‘iyqib chikib, *(203 a)* Badaxshong‘a etib, dara va qo‘rg‘onlarini berkitib, ne xayollar bila yurur edi, burung‘i kilg‘onlaridin sarafanda va xijil ul nav’ ayrilg‘onlaridin sharmanda va munfail bo‘lubtur. Men dog‘i hech nav’ yuziga kelmadim. Yaxshi so‘rub-istab infioldin chiqordim.

Vaqoi’i sanayi salosa ashara va tis’a mia*

(Tuqquz yuz o‘n uchinchi (1507—1508) yil vokealari**)**

G‘iljini chopmoq dag‘dag‘asi bila Kobuldin ot-lanildi. Saridexg‘a tushganda xabar kelturdilarkim, Masht va Sekonadakim, SariDehlin bir yig‘och bo‘lg‘ay, kdlin maxmand g‘ofil o‘lturubtur. Bo‘lg‘on beklar va yigitlar barin bo‘ldilarkim, maxmandni chopmoq kerak. Men dedimkim, ravo bo‘lg‘aymu, ne azimat bila otlang‘aybiz, makeadka etmay o‘z raiyatimizni-o‘q chopib yong‘aybiz. Bu ish mumkin emas. Saridehdin otlanib, Kattavoz tuzini kecha bila qorong‘uda tay kilduk. Qop-qorong‘u kecha, tup-tuz er, ne tog‘ va pushta ko‘runadur, ne yo‘l va iz ma’lum bo‘ladur, hech kim boshlay olmadi. Oxir men-o‘q boshladim, bir-ikki qatla bu navohig‘a etib edim, o‘shul kiyos bila qutbni o‘ng yog‘rinimg‘a olib tebradim, Tengri rost kelturdi. Rost Qayoqtu va Ulobatu rudig‘a-o‘q kelildikim. G‘ilji o‘lturg‘on erg‘akim, Xoja Ismoil sariyati bo‘lg‘ay, ushbu rudtin yo‘l chikar. Ul rudta tushub, o‘zumiz va *(203 b)* otimiz bir zamon uyuxlab, dam olib, tong otqonda andin tebraduk.

Oftob chikib edikim, bu pushtalardin va ko‘llardin tuzga chiqtuk. Ushbu erdin g‘ilji o‘lturg‘on er bir yaxshi yig‘och yo‘l bor tuzga chikg‘och, g‘iljining krrasimu yo tutunemu ko‘rundi. Yo xulamga, yo batozagiy cherik eli tamom chopqun ko‘ydilar, bir-ikki kuro‘hg‘acha chopib, kishini, otni o‘qlab, elni tiydim. Mundoq jilavrez besh-olti ming chopqun qo‘yg‘on cherikning tiymog‘ining xeyli ashkoli bor, Tengri rost kelturdi, cherik tiyildi. Yana bir shar’iyg‘a yovuq yo‘l kelib, afg‘onning qorasini ko‘rub, chopqun qo‘yuldi, qalin qo‘y bu chopqunda tushti. Hech chopqunda muncha qalin qo‘y tushgan emas edi.

Molni yondurub tushgandin so‘ng, har tarafdin bo‘lak-bo‘lak kelib, tuzga tushub, urush angizi qildilar. Bir bo‘lakni ba’zi beklar va ichkilar borib, ariq olib, tamom o‘lturdilar. Yana bir bo‘lagini Nosir mirzo otlanib, borisini qirdi. O‘lgan afg‘onlarning boshidin kalla manora qo‘porildi. Do‘st piyodai kutvolningkim, oti mazkur bo‘lub edi, oyog‘ig‘a o‘q tegib, Kobulg‘a kelganda o‘ldi. Xoja Ismoildin ko‘chub, Ulobatug‘a kelib tushduk. Munda farmon bo‘ldikim, ba’zi beklar va ichkilar yurub, ehtimom qilib, bu g‘anoyimning xumsini olg‘aylar. Qosimbek va ba’zilardin rioyat qilib, xumsin *(204 a)* olmaduk. Kalamg‘a kelgan xums o‘n olti ming qo‘y chiktikim, sekson mingning xumsi bo‘lg‘ay. Talaf bo‘lg‘on va rioyat qilg‘on bila bir lak qo‘yda hech so‘z yo‘q edi.

Ul yurttin erta bila otlanib, Kattavoz tuzida ov uchun charga qo‘yuldi. Bu dashtning hamesha kiyik va quloni semiz bo‘lur va ko‘p bo‘lur, charga orasig‘a qulon va kiyik qalin kirdi. Qalin qulon va kiyik o‘lturdilar. Ov asnosida bir qulonning so‘ngicha choptim, yovuqroq etib, bir o‘q urdum, yana bir o‘q ham urdum, vale bu zaxmlar yiqilg‘ucha kori emas edi. Bu ikki zaxmning zarbidin

burung‘i yugurishidin ohistaroq bo‘ldi. Poshna qildim, yaqin sig‘inib kelib, ikki qulog‘idin keyingi chakkasiga-o‘q choptim, kekirtaki-o‘q ilinib qoldi. Muallaq oshib bordi, keyin oyog‘i uzangumga tega yozib qoldi, kilichim xeyli yaxshi kesti. G‘arib semiz qulon edi, qazisi kishining bir qarishidin juz’i kamrak bo‘lg‘ay edi. Shirim tag‘oyi va ba’zi Mo‘g‘uliston kiyigini ko‘rganlar taajjub qilib, dedilarkim, Mo‘g‘ulistonda ham muncha semiz kiyik kam ko‘rubturbiz. Bukun ham yana bir qulon ottim, ushbu ovda tushgan qulon va kiyik aksari semiz edi, vale hech qaysisi men o‘lturg‘on quloncha semiz emas edi.

Bu chopqundin yonib kelib, Kobul tushtuk. O‘tgan yilning oyog‘ida Shayboqhon Samarkandtin Xuroson doiyasi bila cherik *(204 b)* otlandi. Shoh Mansur baxshi... namakharomkim, Andxud anda edi, Shayboqxong‘a kishilar yiborib, Shayboqxonni otlanmoqqa tezrak qilibtur, Andxud navohisig‘a kelgonda bu ... o‘zbakka kishi yiboribturmen deb, e’timod qilib, yasanib, boshig‘a o‘tag‘a sanchib, peshkash tortiq olib chiqorda boshsiz o‘zbak to‘sh-to‘shidin rez qilib, bu gandani va tortiq va peshkash va kishi-qorasini tirt-pirt qilibturlar.

Badi’uzzamon mirzo va Muzaffar mirzo va Muhammad Burunduq barlos va Zunnun arg‘un bori Bobo xokiy navohisida cherik bila o‘lturub edilar, ne urushmoqqa ozim edilar, ne qo‘rg‘on berkitmakka jozim, hech ishni mushaxxas qilmay, hech ishning qilurin muhaqqaq bilmay sarosimavor o‘lturub edilar. Muhammad Burundukbek hisob bilur kishi edi, ul degandurkim, Muzaffar mirzo va men Hirining qo‘rg‘onini berkitaling. Badi’uzzamon mirzo bila Zunnunbek Hirining atrof va navohisidag‘i tog‘larg‘a borib, Siyistondin Sulton Ali arg‘unni, Qandahor va Zamini Dovardin Shohbekni va Muqimni cheriklari bila kelturub, o‘zlariga qo‘shsunlar. Nekim bo‘lg‘on hazora va nakdariy cheriklarini yig‘ib mustaid va mukammal yursunlar. G‘animning xud toqqa bormog‘i mushkildur. Tashkarig‘i cherikning dag‘dag‘asidin qo‘rg‘on ustiga ham kela olmas, xo‘b aytibtur. Hisobliq *(205 a)* ra’y xotirig‘a etibtur. Zunnun arg‘un agarchi mardona kishi edi, vale xasis va moldo‘st va ra’y va hisobdin yiroqroq va kavokrak va telbarak kishi edi. Bu fursatlardakim, Hirida og‘a-ini shirkat bila podshoh edilar, Badi’uzzamon mirzo qoshida bu sohibixtiyor edi, nechukkim mazkur bo‘ldi, moldo‘stlig‘i jihatidin Muhammad Burunduqning shahrda turmog‘ig‘a rozi bo‘lmadi, o‘zi shahrda turar xayol qildi, ani ham o‘xshata olmadi. Aning go‘lluk va telbalig‘ig‘a hech nima mundin yaxshiroq dalil bo‘lurmikim, zarroq va tammo’ elning yolg‘on va xushomadin qabul qilib, o‘zini fazihat va rasvo qildi.

Tafsili budurkim, Hirida mundokkim ixtiyor va e’tibor bo‘ldi, bir necha shayx va mullo ang‘a kelib derlarkim, Qutb bizning bila ixtilot kiladur, sanga «hizabrullox» laqab bo‘ldi, sen o‘zbakni olg‘ungdur. Bu so‘zga inonib,

bo‘ynig‘a fo‘ta solib, shukrlar qilibtur. Ushbu jihatlardin Muhammad Burunduqning ma’qul ra’yi bila amal qilmay, ne qo‘rg‘on ishini mazbut qilibtur, ne urush yarog‘ini marbut, ne qaravul, ne chag‘dovulkim, yog‘iy keluridin ogoh kilg‘ay, ne yasolda tartib va nasakkim, yog‘iy kelsa urush xotirxoh qilg‘ay.

Shayboqxon muharram oyida Murg‘obdin o‘tub, Serkoy navohisig‘a *(205 6)* yovuq etganda-o‘q xabardor bo‘lurlar, sarosima bo‘lub, hech ish qila olmaslar, ne elni yig‘aolurlar, ne yasolni qila olurlar, to‘shluq-to‘shidin yuruy berurlar. Zunnun arg‘un ushbu hushomadg‘a g‘arra bo‘lub, qirq-ellik ming o‘zbakning o‘trusida yuz-yuz ellikcha kishisi bila Qora Rabotta turar. Qalin kishi etgan bila-o‘q olib tebrarlar. Zunnunni olib, o‘lturub boshini kestilar.

Mirzolarning ona egachi-singil va haramlari va xazoyini tamom qal’ayi Ixtiyoriddinda edikim, Olaqo‘rg‘ong‘a mashhurdur, mirzolar kech shaxrg‘a etarlar, yarim kechagacha otlarini tindurub uyuxlarlar, sahar vaqti solib tebrarlar. Qo‘rg‘on berkuturni xud xayol qila olmaslar. Muncha fursat va furjada ona va egachi-singilni va ko‘ch va o‘g‘lon-ushoqni ham olib chiqmay, o‘zbakning asirligiga tashlab qocharlar. Mazbut qilmoqlikni ham xayol kilmadilar.

Poyanda Sultonbegim, Xadichabegim boshliq Sulton Husayn mirzoning haramlari va Badi’uzzamon mirzoning va Muzaffar mirzoning haramlari va o‘g‘lon-ushoqlari nekim bo‘lg‘ay, mirzolarning xazoyin va baytutoti tamom Olaqo‘rg‘onning ichida edi, qo‘rg‘onni xotirxoh mazbut va saranjom qilmaydurlar edi. Qo‘rg‘on ko‘magi(ga) yigitlar ham etmaydurlar edi. Oshiq Muhammad arg‘un Mazidbekning inisi yayoq cherikdin qochib kelib qo‘rg‘ong‘a *(206 a)* kirdi. Yana Alixon Amir Umarning o‘g‘li edi va yana shayx Muhammad Abdullo bakavul edi, yana Mirzobek Kayxisraviy edi, yana Miraki ko‘r devon edi. Shayboqxon kelgach, ikki-uch kundin so‘ng shayxulislom va akobir ahd va shart qilib, tosh qo‘rg‘onning kalidlarini olib bordilar. Qo‘rg‘onni bu Oshiq Muhammad o‘n olti-o‘n etti kun saxladi, tashqaridin Otbozori tarafidin naqb solib, o‘t urub bir burjini uchurdilar. Qo‘rg‘on eli dast-pocha bo‘lub, qo‘rg‘onni saxlay olmadilar, oldurdilar.

Shayboqxon Hirini olg‘ondin so‘ng, bu podshohlarning zoh va zodi bila yomon maosh qildi, ne yolg‘uz bu jam’ bila, bori xaloyiq bila. Rustoyi va nodida kishi, besh kunluk o‘tar dunyo uchun mundoq yomon ot qozg‘ondi. Shayboqxondin noshoista harakot va af’olekim, Hirida sodir bo‘ldi, avval bukim, chirik dunyo uchun Xadichabegimni Shoh Mansur baxshi...ga tutturub, turluk-turluk qiyinlar qildurdi. Yana Shayx Purondek vali va aziz kishini Mo‘g‘ul Abdulvahhobg‘a tutturdi, har o‘g‘lini yana bir kishiga tutturdi, yana jam’i azush she’r va ahli tab’ni Mullo Binoiyga tutturdi.

Xuroson zurafosidin bu moddada bir qit’a mashhur bo‘ldi:

Bajuz Abdullohi keri har imro‘z,
Nadida hech shoir ro‘yi zarro.
Binoiy zar tama’ dorad zi shoir,
Magar xohad giriftan keri harro.

(206 b) Yana Muzaffar mirzoning Xonzodaxonim otliq haramini Hirini olg‘och-o‘q iddat chikrrig‘a bokmay, nikoh qilib oldi. Yana Krzi Ixtiyor bila Muhammad Mir Yusufg‘akim, Hirining mashhur va xushtab’ mullolaridin edilar, bovujudi omiliq tafsirdin sabaq aygti, yana Mullo Sulton Ali Mashhadiy bila Behzod musavvirning tasvir va xattig‘a kalam kiyurub, isloh qildi. Yana har necha kunda bir bemaza bayt aytur edi va minbarda o‘kutub, Chorsuda osturub, shahr elidin sila olur edi. Agarchi saharxez edi va besh vaqt namozni tark qilmas edi, qiroat ilmini tavre bilur edi, vale mundoq go‘lona va ablahona va kofirona aqvol va af’ol andin bisyor sodir bo‘lur edi.

Hirini olg‘ondin o‘n-o‘n besh kundin so‘ng Kahdistondin Puli Solorg‘a kelib, bo‘lg‘on cherigini Temur Sulton bila Ubayd Sultong‘a boshlatib, Abulmuhsin mirzo bila Kepak mirzoning ustig‘akim, Mashhadta g‘ofil o‘lturub edilar, yibordi. Bir martaba Kalotni berkitmak xayol qilibturlar. Yana bir martaba bu cherikning keladurg‘anini eshitib, o‘zga yo‘l bila Shayboqxonning ustig‘a ilg‘amoq bo‘lurlar, bu ajab yaxshi xayol ekandur, ammo hech ishga va hech kaysi so‘zga karor bera olmay o‘lturg‘onda Temur Sulton bila Ubayd Sulton cherik bila ilg‘ab etishur. Mirzolar ham yasob chiqarlar, Abulmuhsin *(207 a)* mirzoni bot-o‘q olib tebrarlar. Kepak mirzo ozroq kishi bila og‘asining g‘animig‘a chopar, ani ham ko‘tarurlar. Ikkala og‘a-inini tushururlar. Bir erda o‘lturg‘uzg‘onda og‘a-ini bir-birini quchushub, o‘pushub, vido’ qilurlar. Abulmuhsin mirzodin bedilliq zohir bo‘lur. Kepak mirzog‘a chandoni tavofut qilmas. Ikkala mirzoning boshlarini Shayboqxon Puli Solorda ekanda yiborurlar.

Bu aiyomda Shohbek va inisi Muhammad Muqim Shayboqxonning tavahhumidin muqarrar elchilar va arzadoshtlar yiborib, izhori yakjihatliq va davlatxohliklar qildilar. Muqim xud bir arzadoshtida sarih meni tilab edi. O‘zbak viloyatni mundoq bilkulliy olg‘on mahalda bizning boqib turmog‘imiz munosib ko‘runmadi, chun muncha elchilar va arzadoshtlar yiborib bizni tiladilar, alarning kelib mulozamat qilmoqlarida taraddud kamroq qoldi. Bori beklar va sohib ra’y kishilar bila mashvarat qilib, so‘zni munga qo‘yuldukim, cherik otlanilg‘ay, bu arg‘un beklari qotilg‘ondin so‘ng Xuroson ustiga yurumakni yo har maslahat bo‘lsa, bularning saloh va savobdidi bila qaror berilg‘ay. Bu azimat bila Qandahor sari mutavajjih bo‘lduk.

Habiba Sultonbegimkim, ani yanga der erdim, nechukkim mazkur bo‘ldi, qizi Ma’suma Sultonbegimni Hirida muqarrar bo‘lg‘on yo‘sunluq olib keldi. *(207 b)* G‘aznida muloqot kilduk. Xisrav ko‘kaldosh va Sultonquli chinoq va Gadoyi Bilol Hiridin qochib Ibni Husayn mirzoning qoshig‘a borib edilar. Andin Abulmuhsin mirzo qoshig‘a borurlar. Anda ham tura olmay, bizning qoshimizg‘a alar bila keldilar.

Kalotg‘a etganda qalin Hinduston savdogarikim, Kalotg‘a savdo qilg‘ali kelgan ekandurlar, qocha olmadilar, cherik eli alar ustig‘a-o‘q etib bordi. Aksar barin bo‘ldilarkim, mundoq yog‘iyliq mahalda yog‘iy viloyatig‘a keladurganni talamoq kerak, men rizo bo‘lmadim. Dedimkim, savdogarning ne gunohi bor, mundoq juz’iy-juz’iy foydadin Tengri rizosini aroda ko‘rub kechsaq muning muqobalasida kulliy-kulliy favoid Tengri taolo ro‘zi kilg‘usidur. Nechukkim, ushbu necha kunda

G‘iljini chopa otlang‘onda Mahmand afg‘oniy qo‘y va mol va ahlu ayoli bila cherikning bir yig‘ochida ekanda aksar ani chopmoqqa barin bo‘ldungiz, ushbuni mulohaza qilib men rizo bo‘lmadim. Tonglasig‘a-o‘q Tengri taolo yog‘iy afg‘oniyning molidinkim, yog‘iykim G‘ilji bo‘lg‘ay, oncha cherik eliga ro‘zi qildikim, hech chopqunda muncha qo‘y tushmabtur edi. Kalottin o‘tub tushub, bu savdogarlardin peshkash rasmi bila biror nima olildi.

Mirzoxonnikim, Kobulni olg‘ondin so‘ngra Xuroson sari ruxsat berilib edi, yana Abdurrazzoq mirzokim, biz Xurosondin *(208 a)* chiqqonda anda qolib edi, Kalottin o‘tganda bu ikki mirzo Kandahordin qochib keldilar. Bihar mirzoning nabirasi Jahongir mirzoning o‘g‘li Pirmuhammad mirzo, bu Pirmuhammad mirzoning onasi mirzolar bila kelib mulozamat qildi. Shohbek bila Muqimg‘a kishilar va xatlar yiborildikim, sizlarning so‘zungiz bila munda kelduq o‘zbakdek yot yog‘iy Xurosonni oldi, keling! Ne tavrkim, saloxi davlat bo‘lsa sizlarning ittifoq va savobdiydingiz bila karor berali. Xat bitimokdin va bizni tilamokdin munkir bo‘lub rustoiyona va durusht javoblar yibordilar. Ul rustoqliklardin biri bu edikim, Shohbek manga bitilgan xatining orqasida beklar beklarga, balki ulug‘roq martabaliq beklar kichikrak chargalik beklarga muhobosar erda kog‘azning o‘rtasida muhr bosib yiboribtur. Agar mundoq rustoiyona harakotlar qilmasa edi va bu nav’ durusht javoblar yibormasa edi, ish munga etmas edi. Nechukkim:

Siteza ba joe rasonad suxan,
Ki vayron kunad xonadoni ko‘han.

Ushbu sitezalaridin va rustoiliklaridin edikim, xonumonlarini va o‘ttuz-kirq yil qozg‘onlarini barbod berdilar.

Shaxri safo navohisida erkanda bir kun o‘rdu ichida g‘alat g‘avg‘oe tushti. Borcha cherik eli yarog‘lanib otlandilar, men g‘usl va tahoratga mashg‘ul

edim. *(208 b)* Beklar g‘alaba iztiroblar qildilar, forig‘ bo‘lub otlandim. Chun g‘avg‘o g‘alat edi, bir zamondin so‘ng bosildi. Andin ko‘ch-barko‘ch yurub kelib Guzarg‘a tushtuq munda ham bir necha so‘zlashmoq tarxini solduq parvo qilmay inod va sarkashlik maqomida-o‘q edilar. Er-suvni bilur davlatxohlar arz qildilarkim, Kandihorga kelur rudlarning boshi Bobo Hasan Abdol va Xalishak tarafidur. Ul yuzga o‘tub Kandahorg‘a kelur ro‘dlarni tamom yikmoq kerak. So‘zni munga ko‘yub, saboxi jibalanib, barong‘or, javong‘or, yasol yasab, Xalishak ko‘chuldi, Shohbek va Muqim Qandahor tog‘ining men tosh imorat krzdurg‘on tumshug‘ining olida shomiyona tikib o‘lturub edilar. Muqimning kishisi tezlik qilib yig‘och orasida yakinroq keldilar. To‘fon arg‘unkim, Shahri Safo navohisida ekanda qochib kelib edi, yolg‘uz arg‘unlarning yasoli sariroq sig‘inibtur. Ishkullo degan etti-sekkiz kishi bila ayrilib tezrak ilgarrak kelur. To‘fon arg‘un yolg‘uz borib ro‘baro‘ bo‘lub, qilich olishib, otdin yiqib, boshini kesib, men Sangi Lahshak to‘g‘risidin o‘tganda kelturdi, shugun tuttuq.

Chun bu er mahallot va yig‘och orasi edi, mundoq urushmoqni saloh ko‘rmay, domana bila o‘tub, Xalishakning olida rudning Kandahor tarafidag‘i *(209 a)* o‘langda yurt ta’yin qilib tushadur edukkim, Sherquli qaravul ildam kelib, arz qildikim, yog‘iy yasob etishti. Kalottin o‘tgali cherik eli xeyli ochliq, tanqislik tortib edi. Xalishak navohisig‘a kelgach, yuqqori-quyi qo‘y va o‘y va oshliq va somon jihatidin cherik elining ko‘pragi butrab tarqab edi. Cherikning yig‘ilurig‘a boqmay chopa otlanildi. Bizning nekim bo‘lg‘on kishimiz ikki mingga yovushqay edi, munda tushar mahalda, nechukkim mazkur bo‘ldi, yuqqori-quyi cherik elidin xeyli kishi borib edi, urush vaqti alar qo‘shula olmadilar. Urushta hozir kishimiz ming chog‘liq bo‘lg‘ay edi. Agarchi kishimiz oz edi, vale xeyli yaxshi tuzuk va mazbut yasol ta’biya va tartib qilib edim. Hech mahal oncha tartib va nasaq bila yasamaydur edim. Xossa tobindakim tamom ilikidin ish kelur yigitlarni ayrilib edi, tamom o‘n-o‘n va ellik-ellik bitilib, bitilib, o‘n ulug‘i va ellik ulug‘i ta’yin etib edim. Har o‘n va har ellik o‘ng qo‘lda va so‘l qo‘lda turar erlarini bilib, urush chog‘i qilur ishlarini ma’lum qilib, hozir va nozir edilar. Burong‘or, javong‘or va o‘ng ko‘l va so‘l ko‘l, o‘ng yon va so‘l yon, o‘ng va so‘l chopa otlang‘och bekulfat yasamoq va beminnat tavochi cherik eli erlik eri bila-o‘q mutavajjih *(209 b)* bo‘ldilar.

Agarchi barong‘or va o‘ng qo‘l va o‘ng yon va o‘ng bir ma’nisi bor, vale alfoz tag‘yiri bila tashhis muxtalif maoniyg‘a men itloq qildim. Nechukkim, maymana va maysarakim, burong‘or va javong‘or derlar, yasolda kalbningkim, g‘ul derlar, dohili emas. Munda bu nav’ yasolni o‘shul sarofate bila barong‘or va javong‘or deyildi. Yana g‘ulkim, boshqa yasoldur, muning yamin va yasorini imtiyoz uchun o‘ng ko‘l, so‘l qo‘l bitildi. Yana g‘uldakim, xossa tobindur, muning yamin va yasorini o‘ng yon va so‘l yon aytildi. Yana xossa tobindakim,

boʻy tengidur, turkiy lafzida mujarradni ham boʻy derlar, munda ul boʻy murod emasdur, yaqini murodtur, muning yamin va yasorini oʻng va soʻl otaldi.

Barongʻor: Mirzoxon, Shirim tagʻoyi, Yorak tagʻoyi ogʻa-inilari bila, Chalma moʻgʻul, Ayyubbeq Muhammadbeq Ibrohimbeq Ali Sayyid moʻgʻul moʻgʻullari bila, Sulton Ali chuhra, Xudobaxsh va Abulhasan ogʻa-inilari bila.

Javongor: Abdurrazzoq mirzo, Qosimbeq Tengriberdi, Qanbar Ali, Ahmad elchi Boʻgʻa, Gʻoʻri barlos, Sayyid Husayn Akbar, Mirshoh qavchin.

Irovul: Nosir mirzo, Sayyid Qosim eshik oka, Muhib Ali koʻrchi, Bobo oʻgʻli Olloveran turkman, Sherquli qaravul moʻgʻul ogʻa-inisi bila, Muhammad Ali.

Gʻulda, mening oʻng koʻlimda Qosim koʻkaldosh, Sulton Muhammad doʻldoy, Shoh Mahmud parvonachi, Qul Boyazid bakovul, *(210 a)* Kamol sharbatchi; soʻl koʻlumda: Xoja Muhammad Ali, Doʻst Nosir, Mirim Nosir, Bobo Sherzod, Xonkuli, Vali xizonachi, Qutluqqadam qoravul, Maqsud suvchi, Bobo Shayh gʻulda tamom ichkilar edi, ulugʻ beklardin kishi yoʻq edi.

Bu mazkur boʻlgʻonlardin hanuz hech kim beklik martabasigʻa etmaydur edi. Bu boʻyda bitilgan Sherbek, Hotam koʻrbegi, Kepak Qulbobo, Abulhasan koʻrchi, moʻgʻullardin Urus, Ali Sayyid, Darvesh Ali Sayyid, Xushkeldi chalma, Doʻstkeldi chalma togʻchi va Amochi Mediniy, turkmanlardin Mansur va Rustam Ali ogʻa-inisi bila, Shohnazar Suyunduq.

Gʻanim kishisi ikki boʻlak boʻldi: bir boʻlak Shoh Shujoʼ argʻunkim, Shohbekga mashhurdur. Mundin soʻng Shohbek-oʻq bitilgusidur; yana bir boʻlak inisi Muqim. Bu argʻunlarning qarosini olti-etti ming chenarlar edi, toʻrt-besh ming yarogʻliq kishisida xud hech soʻz yoʻq edi, kim bor edi. Gʻul bila va burongʻor bila oʻzi roʻbaroʻ boʻldi. Muqim javongʻor bila roʻbaroʻ boʻldi. Muqimning cherigi ogʻasining cherigidin juzʼe kamroq boʻlgʻay edi. Bizning javongʻorgʻakim Qosimbek va hamrohlari boʻlgʻaylar, mahkam zoʻr keldi. Urush vaqtigʻacha ikki-uch kishi Qosimbekdin kelib koʻmak tiladi. Chun olimizda bizning gʻanimimiz ham zoʻr edi, kishi ayira olmaduq Gʻanim tarafigʻa bedarang mutavajjih boʻlduk. Oʻq kela boshlagʻon fursatta *(210 b)* bir dast bizning irovulimizni urub yondurub gʻulgʻa tiktilar. Oʻq quyubkim, yuruduq andak fursat oʻq qoʻyub, toʻxtagʻondek kildilar. Oʻtrumda bir kishi elni chaqirib, ottin tushub oʻq qoʻyar xayol qildi, biz betavaqquf yurub kelganimiz bila boʻldura olmadi, otlanib yuruy berdi. Bu yayoq tushgan Shohbek oʻzi ekandur.

Urush asnosida Piribek turkman toʻrt-besh ogʻa-inisi bila dastorlarin olib, yogʻiydin yuz evurub bizga kirdilar. Bu Piribek ul turkman-lardindurkim, Shoh Ismoil Boyandur salotinigʻa musallit boʻlub, Iroq mamolikigʻa mutasarrif

bo‘lg‘onda Abdulboqiy mirzo va Murodbek Boyandur boshliq turkman beklari bila kelib edilar.

Burong‘orimizni yog‘iy burunroq olib tebradi. Burong‘orimizning uchi men yasag‘on bog‘ka sanchilib bordi. Javong‘orimiz Bobo Hasan Abdoldin xeyli quyiroq uluq ahmil ariqlarg‘a etib bordi. Bizning javong‘orning o‘trusida Muqim edi — tavobi’ va lavohiki bila. Javong‘or kishisi g‘animi Muqimg‘a boqa asru oz edi. Tengri rost kelturdi, Kandahor va kentlarig‘a borur uch-to‘rt ulug‘ axmil ariqlar bizning javong‘or bila g‘anim orasida voqi’ bo‘ldi. Guzar boshini tutub, o‘tgali qo‘ymadilar.

Javong‘or kishisi bovujudi ozliq yaxshilar to‘xtab oyoq berkitti. *(211 a)* Arg‘unlar tarafidin halvochi tarxon suv ichida Kanbar Ali va Tengriberdi bila chopqulashtilar, Qanbar Ali yaraliq bo‘ldi. Qosimbekning peshonasig‘a o‘q tegdi. G‘o‘ri barlosning qoshining ustiga o‘q tegdi. Qochorining ustida chikti. Ushbu fursatta yog‘iy-ni krchurub, bu arikdardin Murg‘on tog‘ining tumshug‘i sari o‘ttuk. Ariklardin o‘tar fursatta bir bo‘z to‘pchoq otliq kishi tog‘ domanasida ul sori bu sori bormokka mutaraddid bo‘lub, oxir bir sori boka tebradi. Shohbekka o‘xshattim. G‘olibo Shohbek ekandur. Yog‘iyni bosqoch, tamomi cherik kishi tushurmokqa va yog‘iyni quvlamoqqa bordilar. Mening bila sanog‘liq o‘n bir kishi qolib edi. Ul o‘n bir kishidin durusti Abdullo kitobdor edi. Muqim hanuz turub urushadur edi. Kishimizning ozig‘a bokmay, Tengriga tavakkul qilib, naqoralarni qokib, g‘anim sori boqib yuruduk.

Ko ‘pu ozga Tengridur berguchi,
Bu dargo^da yo‘ktpur kishining kuchi.

«Kam min fiatin qalilatin g‘alabat fiatan kasiratan biiznilloh».

Naqora unini eshitib, bizning mutavajjih bo‘lg‘onimizni bilib, qaror tariqin unutub, firor yo‘lin tutti. Tengri rost kelturub, yog‘iyni qochurub, Kandahor sori yurub, Farruhzodbekning chahorbog‘ig‘akim, bu tarixta andin asari qolmaydur, *(211 b)* kelib tushtuk. Shohbek va Muqimkim qochtilar, Kandahor qal’asig‘a kira olmadilar. Shohbek Shol va Mastung sori chiqti. Muqim Zamini Dovar tarafi bordi. Qo‘rg‘on berkitguncha kishi qo‘ymaydur edi.

Qulibek arg‘unning og‘a-inisidin Ahmad Ali tarxon va ba’zilarkim, manga ixlos va akidalari ma’lum bo‘lub edi, qo‘rg‘onda edilar, so‘zlashib, og‘a-inilarining jonig‘a amon tiladilar. Mazkur bo‘lg‘onlar inoyat bila mashmul bo‘lub, qilg‘on istid’olari mabzul bo‘ldi. Qo‘rg‘onning Moshur darvozasini ochtilar, elning boshsizlig‘ini mulohaza qilib, o‘zga darvozalarni ochilmadi. Ushbu ochilg‘on darvozada Shirimbekni va Yorakbekni ta’yin qilildi. O‘zum bir necha ichkilar bila kirib, boshsiz elni otqulab, siyosat uchun bir-ikki kishini xam buyurdumkim, o‘lturdilar. Avval Muqimning xazinasig‘a ettimkim, Tosh

qo‘rg‘onda edi. Abdurrazzoq Mirzo mendin ilgarrak kelib tushub ekandur. Abdurrazzoq mirzog‘a biror nima xazinadin inoyat qilib, bu xazinaning ustiga Do‘st Nosirbekni va Qul Boyazid bakovulni va baxshilardin Muhammad baxshini ta’yin qildim.

Mundin o‘tub arkka bordim. Shohbekning xazinasining ustiga Xoja Muhammad Alini va Shoh Mahmudni va baxshilardin Tag‘oyi Shoh baxshini muqarrar qilindi. Mirxon degan Zunnunning devonining uyiga Mirim Nosirni va Maqsud suvchini yiborildi. Nosir mirzog‘a tutturuldi. Mirzoxong‘a Shayx Abusa’id tarxonni tutturuldi. *(212 a)* Ul viloyatlarda mundoq qalin oq yormoqni hargiz ko‘rungan emas edi. Balki muncha yormoq ko‘rgan kishidin ham eshitilgan emas edi. Ul kechasi arkta-o‘q bo‘ldum. Shohbekning Sunbul qulini tutub keturdilar. Avval mazdalda agarchi mahrami edi, oncha rioyat topmaydur edi. Birovga topshurdim, yaxshi ehtiyot qilmay qochurubtur.

Tonglasi Farruhzodning chahorbog‘ig‘akim, o‘rdu anda edi, keldim. Qandahor viloyatini Nosir mirzog‘a berdim. Xizonalarni zabt qilib, yuklab chiqar mahalda, arktag‘i xizonadin bir kator teva yuki oq tanga Nosir mirzo olib qolibtur. Ani tilamay, Nosir mirzog‘a-o‘q inoyat kildim. Andin ko‘chub Qushxona o‘langiga tushuldi. O‘rduni ko‘churub, o‘zum sayr qilib, kechrak o‘rdug‘a keldim. Burung‘i o‘rdu emas, tanig‘usiz o‘rdue bo‘lubtur: yaxshi tupchoq otlar va kator-kator nar va moya tevalar va xachirlar va kumosh raxtliq har zinliq moyalar va sakarlot va mahmal chodirlar va shomiyo-nalar va har uyda harvor-harvor sanduqlar. Bu ikki og‘a-inining jihatini boshqa-boshqa xazina qililib edi. Har xazinada sanduq-sanduq va tang-tang raxtlar va ortmoqortmoq va qop-qop oq tangalar, har kimning o‘tog‘ida va chodirida *xrr* jins o‘ljadin bisyor edi, qo‘y ham bisyor edi, ko‘yg‘a chandon ham parvo *(212 b)* kilmadilar.

Qosimbekka Kalotning ichidagilarnikim, Muqimning navkarlari anda edi, boshlig‘i Ko‘ch arg‘un va Tojiddin Mahmud edi, mol va jixrtlari bila inoyat kildim. Qosimbek chun xisob bilur kishi edi, Kandahor navohisida ko‘p turarimizni saloh ko‘rmay, ayta-ayta muhassilliqlari bila ko‘chturdi. Nechukkim mazkur bo‘ldi, Kandahorni Nosir mirzog‘a inoyat qilib, Nosir mirzog‘a rux sat berib, Kobul azimati qilildi. Qandahor navohisida xizona ulashgucha fursat bo‘lmadi, Qorabog‘da to‘rt-besh kun turub, xazinani ulashildi. Sanamog‘ning ishkoli bor edi, tarozu bila tortilib ulashildi. Bek va bekot, navkar va tobin harvor-harvor va qop-qop oq tangani vajh ulufalarig‘a yuklab, ko‘tarib eltarlar edi. Qalin o‘lja va mol, ulug‘ obro‘ va nomus bila Kobulg‘a kelildi.

Sulton Ahmad mirzoning qizi Ma’suma Sultonbegimningkim, Xurosondin tilab kelturub edim, ushbu kelganimda akd kildim. Olti-etti kundin

so‘ng Nosir mirzoning navkarlaridin bir kishi Shayboqxon kelib Qandahorning qabag‘onining xabarini kelturdi. Burun mazkur bo‘lub edikim, Muqim Zamini Dovar tarafi qochti, borib Shayboqxonni ko‘rar, Shohbekdin ham mutavotir kishilar borur. Bularning ig‘vo va angizidin *(213 a)* Shayboqxon Hiridin tog‘ yo‘li bila meni Qandahorda xayol qilib, Qandahor ustiga ilg‘ar, ushmuni mulohaza qilib, Qosimbek tajribaliq kishi muhassilliqlar bila Qandahordin bizni ko‘churdi.

Harchi dar oina javon binad,
Pir dar xishti puxta on binad.

Kelib Nosir mirzoni Qandahorda muhosara qilur. Bu xabar kelgach, beklarni tilab mashvarat qilildi. Bu so‘zlar orag‘a tushtikim, o‘zbak va Shayboqxondek yot el va qari dushman jami’ Temurbekning avlodining iligidagi viloyatka mutasarrif bo‘ldilar. Turk va chig‘atoydin har go‘sha va kanorda ham kim qolib edilar, ba’zi rag‘bat bila, ba’zi qahr bila o‘zbakka payvasta bo‘ldilar. Bir men Kobulda qolib edim. Dushman bisyor qaviy, biz ko‘p zaif, ne maslahat qilmoqqa ehtimol, ne muqovamat qilmoqqa majol. Muncha quvvat va qudrat. O‘zumizga bir er fikrini qilg‘ulukdur va bu miqdor furja va fursatta qaviy dushmandin yiroqrokq ayrilg‘uluktur, yo Badaxshon jonibi, yo Hinduston sori jazm qilmoq kerak. Bu ikki tarafdin bir tarafg‘a bormoqni jazm qilmoq kerak. Qosimbek va Shirimbek tavobii bila Badaxshon bormoqqa barin edilar. Ul fursatta Badaxshonda bosh ko‘targanlar badaxshoniylardin Muborakshoh va Zubayr edi. Yana Jahongir turkman va Muhammad qo‘rchi edi, Nosir mirzoni chiqarib edilar, o‘zbakka *(213 b)* ham kirmaydurlar edi.

Men va ba’zi ichki beklar Hinduston tarafi bormoqni tarjih qilib, Lamg‘ong‘a mutavajjih bo‘lduk. Qandahor fatxidin so‘ng Qalot va Tarnuk viloyatini Abdurrazzoq mirzog‘a inoyat qilib, Abdurazzoq mirzoni Qalotda qo‘yulub edi. O‘zbak Qandahorni kelib qabag‘och, Abdurazzoq mirzo Qalotta tura olmay Qalotni solib chiqti. Biz Kobuldin ko‘chgan fursatta keldi. Kobulda Abdurrazzoq mirzoni qo‘yuldi. Badaxshonda chun podshoh va podshohzodalardin kishi yo‘q edi, Shohbegimning munosobati bila yo savobdiydi bila Mirzoxon Badaxshon jonibig‘a mayl qildi. Mirzoxong‘a Badaxshon sori ruxsat berildi. Shohbegim ham Mirzoxon bila mutavajjih bo‘ldilar. Mening xolam Mehr Nigorxonim ham Badaxshon bormoq bo‘ldilar. Mening bila bo‘lmog‘larining munosabati ko‘prak edi, tuqqonlari edim, har necha man’ qilildi, mamnu’ bo‘lmadilar. Ular ham tebradilar.

Jumodiulavval oyi Kobuldin Hinduston azimati bila ko‘chuldi. Xud Kobul bila yurub Surx rabot bila Quruqsoyg‘a enildi. Kobul bila Lamg‘on orasidag‘i afg‘onlar amonlikta ham duzd va duzd afshordurlar, mundoq

vaqoyi’ni xud tilab topa olmaslar. Meni Kobulni tashlab Hindustong‘a boradur deb, bir yomonliqlari o‘n bo‘ldi, yaxshilari ham yomonlikka evruldi. *(214 a)* Anga ettikim, Jigdalikdin ko‘chgan sabohi oralikdag‘i (misli xizr xayl, xirilji va xugiyon) afg‘onlari Jigdalik ko‘talini to‘smak xayol qilib shimol tarafidag‘i tog‘qa yasob kelib, dabllar cholib, qilichlar o‘ynab — tikka qila boshladilar. Otlang‘on bila buyurdumkim, cherik eli to‘shluq-to‘shidin toqqa yurugaylar. Cherik eli har ko‘l va har qongsor bila chopqon bila mutavajjih bo‘ldilar. Afg‘onlar bir zamon to‘xtab, bir o‘q ham ko‘ya olmadilar, qocha berdilar. Afg‘onlarni qavlab toqqa chiqtim, bir afg‘on kuyi yonimdin yonlab, qochib boradur, qo‘lig‘a o‘qladim. Bu tekkan afg‘onni, yana bir necha afg‘onni tutub kelturdilar. Siyosat uchun ba’zisini sixqa o‘lturg‘uzuldi.

Ningnahor tumaniga Odinapur qo‘rg‘onining olig‘a tushuldi. Burunroqdin durandishlik qilib, hech bir yurt fikrini qililmaydur edi. Ne bormoqqa ere muqarrar, ne turmoqqa yurte muayyan, yuqqori-quyi yana bir xabar olg‘uncha yurt toza qilib ko‘chulur edi. Kech kuz edi. Sholini tuzlarda aksar ko‘tarib edilar. Er bilur kishilar arzga tegurdilarkim, Alishang tumanining rudi yuqqori mil kanori sholini qalin ekarlar. Cherikka qishliy oshliq ehtimoli borkim, andin hosil bo‘lg‘ay. Ningnahor julg‘asidin otlanib, ildam kelib, Soygildin o‘tub, Puroyin dara (214 6) sig‘acha borildi, qalin sholi cherik eli oldilar. Sholizorlari tog‘ning tubida edi, eli qochib chiqti. Bir necha kofir qatlg‘a bordi. Puroyin darasining tumshug‘idin bir necha yigitni sarko‘bka chiqorilib edi, yonar mahalda kofirlar tog‘ ustiga ildam kelib o‘k, qo‘ydilar. Qosimbekning kuyovi Puroyinni etib, boltu bila chopib olur mahalda, yana yigitlar yonib zo‘rlab qochurub, Puroyinni ayirib oldilar. Kufforning sholizorida bir kecha qo‘nub, qalin oshliq olib o‘rdug‘a kelildi.

Ushbu ayyomda Mandirovar tumani navoxisida Muqimning kizi Moxchuchuknikim, xrlo bu tarixda Shoh Hasanning nikohidadur, Qosim ko‘kaldoshqa aqd qilildi.

Chun Hinduston jonibi bormoq salohi topilmadi. Mullo Boboyi Pashog‘ariyni bir necha yigitlar bila Kobulg‘a yiborildi. Mandirovar navohisidin ko‘chub, Atar va Sevag‘a kelduk. Bir necha kun ul navohida o‘lturuldi. Atardin Kunar va Nurgilni borib sayr qildim, Kunardin jolag‘a o‘lturub o‘rdug‘a keldim. Andin burun jolag‘a o‘lturg‘on emas edim. Xeyli xush yoqti, mundin so‘ng jola shoe’ bo‘ldi.

Ushbu ayyomda Mullo Mirak Farqatiy Nosir mirzo qoshidin keldi. Shayboqhon Kandahorning tosh qo‘rg‘onini olib, arkini ola olmay yong‘onini va Shayboqxon yong‘onidin so‘ng ba’zi jihatlardin Nosir mirzo Kandahorni solib, (215 a) G‘aznig‘a kelganining xabarini mashruh

arz qildi. Bir necha kundin so‘ng Shayboqxon Kandahor ustig‘a g‘ofillikta kelur, tosh qo‘rg‘onni berkita olmaslar, qo‘yarlar, arkning girdida necha erda naqb solurlar, necha qatla urush keltururlar. Nosir mirzoning bo‘ynug‘a o‘q tegar, olayovushqon ekandurlar. Ushmundoq iztiror holatida Xoja Muhammad Amin, Xoja Do‘st Xovand, Muhammad Ali piyoda, Shomiy qo‘rg‘ondin tashlab chiqarlar. Qo‘rg‘on eli ma’yus bo‘lub oldurur mahalda Shayboqxon sulh so‘zini orag‘a solib, Qandahor ustidin qo‘par. Qo‘pmog‘ining jihati bu bo‘lurkim, Qandahor ustiga kelurda haramlarini Neratuga yiborib ekandur, Neratuda bir kishi bosh ko‘tarib, qo‘rg‘ong‘a mutasarrif bo‘lur, bu jihatdin sulhguna qilib yonar.

Bir necha kundin so‘ng, bovujudkim, qish o‘rtasi edi, Bodipech yo‘li bila Kobulg‘a kelduk. Bodipechning ustida bir toshda buyurdimkim, bu kelur va borurning tarixini qozg‘aylar. Hofiz Mirak bitidi, Ustod Shoh Muhammad sangtaroshliq qildi. Shitob uchun obodon qozilmadi. G‘aznini Nosir mirzog‘a inoyat qildim. Abdurrazzoq mirzog‘a Ningnahor tumani va Mandirovar va Darayi Nur va Kunar va Nurgilni berildi. Ushbu tarixkacha Temurbekning avlodini bovujudi saltanat mirzo derlar edi, ushbu navbat buyurdumkim, meni podshoh degaylar.

Ushbu yilning oxirida seshanba kechasi zilka’da oyi (215 b) ning to‘rtida oftob xut bur-jida edi, Kobulning arkida Humoyun mutavallid bo‘ldi. Tarixi valodatini Mavlono Say-iidiy shoir «Sulton Humoyunxon» topib edi. Kobul shoirchalaridin birov, «Shohi Feruz qadr» topib edi, uch-to‘rt kundan so‘ng Humoyun ismi bila mavsum bo‘ldi. Humoyunning valodatidin besh-olti kundin so‘ng Chorboqqa chiqib, Humoyunning valodatining to‘yi bo‘ldi. Bek va bekot ulug‘-kichik sochiq kelturdilar, qalin oq tanga to‘kuldi, ondin burun oncha qalin oq yormoqni bir erda ko‘rulmaydur edi, xeyli yaxshi to‘y bo‘ldi.

Vakon’n sanayi arbaa ashara va tis’a mia*

(To‘qquz yuz o‘n to‘rtinchi (1508—1509) yil voqealari)

Bu yoz Muqur navohisida Mahmand afg‘onning bir bo‘lagini chopildi. Chopqundin kelib tushgandin necha kundin keyin Ko‘chbek va Faqir Ali Karimdod va Bobo chuhra qochar xayoli qilibturlar. Xabar topib, kishi yiborildi. Istarg‘achning ayog‘idin olib keldilar. Jahongir mirzoning tirigida xam bulardin ba’zi yaramas so‘zlar arzg‘a etib edi, buyurdumkim, barchani bozor boshida yasoqqa etkurgaylar. Darvozag‘a eltib, ip olib osar mahalda Xalifani Qosimbek yiborib, mubolag‘alar bila gunohlarini tiladi. Bekning xotiri jihatidin qonlarin bag‘ishladim, zindonga buyurdumkim, solg‘aylar.

Hisoriy Qunduziynikim, *(216 a)* Xisravshoh navkari mo‘g‘ullar ulug‘lari Chalma, Ali Sayyid Shakma, Sherquli, Egu Solim, yana Xisravshohning chig‘atoydin rioyat qilg‘on navkarlari Sulton Ali chuhra Xudobaxsh boshlig‘, yana turkmandin Suyunduq va Shohnazar boshlig‘ ikki-uch ming o‘bdon yigitlar bu muddatda bir-birlari bila so‘zlashib, so‘zni bir erda qo‘yub, yomonliq maqomida bo‘lubturlar. Bu mazkur bo‘lg‘onlar Xoja Rivojning olida So‘ng Qo‘rg‘on o‘langidin Cholok o‘langigacha o‘lturub edilar. Abdurrazzoq mirzo Ningnahordin kelib, Dexi Afg‘onda o‘lturur edi. Bir-ikki navbat bularning mundoq tersanganini Muhib Ali ko‘rchi Xalifa bila Mullo Bobog‘a aytur, manga ham imoe qildilar. Inong‘udek so‘z emas edi, parvo qililmadi.

Bir oqshom chorbog‘da devonxonada o‘lturub edimkim, kech namozi xuftanda yondin Muso Xoja yana bir kishi bila ildam kelib, qulog‘img‘a ayttikim, mo‘g‘ullar taxkiq yog‘iyqmoqchi bo‘ldilar. Abdurrazzok, mirzoni o‘zlariga ko‘sharni tahqiq bilmaduk. Bularning ham bu oqshom yog‘iyg‘uri jazm emas edi. Tag‘oful qilib, bir lahzadin so‘ng xaram sari mutavajjix, bo‘ldum. Ul mahalda, haramlar Bog‘i Xilvatda va Bog‘i Yurunchqada o‘ltururlar edi, haramg‘a yovuk, etganda churpachuriya va yatish eli yondilar. El yong‘ondin *(216 b)* so‘ng men va Sarvarqul shahr sari yuruduk. Xandaq yo‘li bila Ohanin darvozasig‘a etib edimkim, ul tarafdin Bozor yo‘li bila Xoja Muhammad Ali keldi, bila kelib men hmmomning tokining...

Vaqoi’i sanayi xamsa va ishrina va tis’a mia*

Dushanba kuni, muharram oyining g‘urrasida Chandoval julgasining oyog‘ida qattiq zilzila bo‘ldi. Andoqkim, imtidodi yarim soati nujumiyg‘a yaqinlashti. Tonglasig‘a bu yurttin ko‘chub, Bajavr qo‘rg‘onig‘a zo‘rlamoq doiyasi bila Bajavr qo‘rg‘onining yaqinig‘a tushub, Dilazok afg‘oniydin bir mu’tabar kishini Bajavrg‘a yibordukkim, Bajavr sultonig‘a va elig‘a nasihat qilg‘aykim, qulluq maqomida bo‘lub, qal’ani topshurg‘aylar. Ul jam’i besaodati johil nasihatni qabul qilmay, parishon javoblar yibordilar. Farmon bo‘ldukim, cherik eli to‘ra va shotu va qo‘rg‘on olmoq asbobi tayyor qilg‘aylar. Bu maslahat uchun bir kun o‘shul yurtta o‘lturuldi.

Panjshanba kuni, muharram oyining to‘rtida buyuruldikim, cherik eli jiba kiyib, yarog‘lanib, otlang‘aylar. Javong‘or ilgari yurub, Bajavr

qo‘rg‘onining yuqqori yonida suv kirishida suvdin o‘tub, qo‘rg‘onning shimol tarafida tushg‘ay. G‘ul kishisi *(217 a)* qo‘rg‘onning g‘arbi shimolida suvni kechmay, nohamvor balandliq va pastliq erda tushgay. Burong‘or quyig‘i darvozaning g‘arbida tushgay. Do‘stbek boshlig‘ javong‘or beklari suvdin o‘tub, tushar mahalda qo‘rg‘ondin yuz-yuz ellikcha yayoq chiqib, o‘q qo‘ydilar. Bu beklar dag‘i ilgari yurub, otqulashib, yayoqlarni qo‘rg‘ong‘a tiqib, fasil tubig‘a etkurdilar. Mullo Abdulmalik Xostiy devonavor ot bila fasilning tubig‘a kirib yurur edi. Agar shotu va to‘ra tayyor bo‘lub, kun kecha bo‘lmasa edi, o‘shal soat qo‘rg‘on olilur edi.

Mullo Turk Ali va Tengriberdining navkarlari yog‘iy bila chopqulashib, g‘animni olib, boshini kesib kelturdilar. Har qaysisig‘a juldu va’da bo‘ldi. Bajavr eli, chun tufangni ko‘rmaydur edilar, tufang unidin hech parvoye qilmadilar, balki tufang unini eshitgach, tamasxur qilib, muqobalada shani’ harakatlar qilurlar edi. shal kuni Ustod Alikuli besh kishini tufang bila otib yiqdi. Vali xozin xam ikki kishini tufang bila yikdi. O‘zga tufangandozlar ham tufang otmoqta bisyor jalodat ko‘rsatib yaxshilar ottilar. Qalqondin, jibadin, govsardin o‘tkara-o‘tkara, yiqita-yiqita ottilar. Oqshomg‘acha shoyadkim, etti sekkiz-o‘n bajavriy tufang (217 b) bila yiqildi. Andin so‘ngra, andoq bo‘ldikim, tufangning zarbidin bosh chiqara olmaslar edi. Farmon bo‘ldikim, oqshom bo‘lubtur, cherik asbobni tayyor qilib, sahar qo‘rg‘ong‘a yopushsunlar.

Odina kuni, muharram oyining beshida farz vaqtida farmon bo‘ldukim, urush naqorasi chalib, har qaysi erlik-eridin yurub, qo‘rg‘ong‘a yopishqaylar. Javong‘or bila g‘ul o‘z buljorlaridin yakdast to‘ra kiyurub, shotu qo‘yub yopishtilar. Xalifa Shoh Hasan arg‘un va Ahmad Yusuf boshliq tamom g‘ulning so‘l ko‘lig‘a farmon bo‘ldikim, javong‘org‘a ko‘mak bo‘lg‘aylar. Qo‘rg‘onning sharqi-shimoliy burjining tubig‘a Do‘stbek kishisi kirib, qazmoq-yiqmoqqa mashg‘ul bo‘ldilar. Ustod Aliquli ham anda edi, ul kun xam yaxshilar tufang otti, ikki qatla farangi otti. Vali xozin ham bir kishini tufang bila yikti. G‘ulning so‘l ko‘lidin Malik Ali Qutbiy shotug‘a burun chiqib, muddate harb va zarbqa mashg‘ul edi, g‘ul buljorida Muhammad Ali jang-jang va inisi Navro‘z har qaysisi biror shotug‘a chiqib nayza va qilich tegurdilar. Yana bir shotug‘a Bobo yasavul chiqib, boltu bila qo‘rg‘onning tomini yiqmoq va buzmoqqa mashg‘ul edi, aksar yigitlar anda yaxshi yurub, qalin shiba (218 a) urub, g‘animni bosh chiqarg‘ali qo‘ymadilar. Yana ba’zi yigitlar yog‘iyning harb va zarbidin hech parvoy qilmay, o‘qi bila toshini zarra ko‘zga ilmay, qo‘rg‘on teshmak bila buzmoqqa mashg‘ul va mash’uf edilar. Chosht bor edikim, sharqi-shimoliy burjkim,

Do‘stbekning kishisi qozadur edi, teshilib, Do‘stbekning kishisi g‘animni qochurub, burj ustig‘a chiqtilar. O‘shal zamon g‘ul kishisi xam shotudin k,al’ag‘a chiktilar, g‘uldin ul qo‘rg‘ong‘a chik,ti. Tengri taoloning lutfu inoyati bila mundoq mazbut va mustahkam qo‘rg‘on ikki-uch soati nujumiyda fath bo‘ldi. Yigit-yalang ulcha imkoni jid va ehtimom edi, zohir ettilar va bahodurluq oti va nek nom hosil ayladilar.

Bajavr eli chun bog‘iy edilar, islom eli bila yog‘iy edilar, bovujudi bog‘iy va dushmanliq kuffor rusumi bu el ichida shoyi’ edi va islom oyini ul xayl arasida zoyi’ bo‘lub, qatli omg‘a borib, ahl va ayollari tamom asir bo‘ldi. Taxminan uch mingdin ko‘prak kishi qatlg‘a borubtur. Chun sharq sari urush tushmaydur edi, ozroqcha kishi sharq tarafidin qochib chiqtilar.

Qo‘rg‘on fath bo‘lg‘ondin so‘ng, kirib qo‘rg‘onni sayr qilildi. Tomlarda va uy va ko‘chalarda va ko‘ylarda benihoyat o‘luk yotib edi, o‘tguvchi-ketguvchi o‘luklarning ustidin ubur va murur qilurlar edi. Sayrdin yonib, sultonlari (218 b) ning uyida o‘lturub, Bajavr viloyatini Xoja Kalong‘a inoyat kilduk. Ko‘mak uchun o‘bdon yigitlardin qalin kishi ta’iin qilib, namozi shom o‘rdug‘a kelildi.

Tonglasi ko‘chub, Bajavrning julgasida Boboqaro chashmasig‘a tushuldi. Har necha bandikim qolib edi, Xoja Kalonning shafoati bila gunohlarin bag‘ishlab, ahl va ayollarini alarg‘a qaytib ruxsat berildi. Ba’zi sultonlari va sarkashlarikim, ilikka tushub edi, yasoqqa etdi.

Sultonlarining boshi bila bir necha bosh bu fath xabari bila Kobulg‘a yiborildi. Badaxshon va Qunduz va Balxqa ham fatxnomalar bila bosh-lar yiborildi. Shox, Mansur Yusuf Zayikim, Yusuf Zayidin kelib edi, bu fatxda va bu qatli omda bor edi, to‘n kiydurub, Yusuf Zayiga siyosatlar bila farmonlar bitib, ruxsat berildi.

Bajavr qo‘rg‘onining muhimmotidin xotirjam qilib, seshanba kuni muharram oyining to‘qquzida ko‘chub, biror kuro‘h quyiroq ushbu Bajavr julgasida-o‘q tushub, bir balandida kalla manora buyuruldi.

Chahorshanba kuni, muharram oyining o‘nida sayr qila otlanib, Bajavr qal’asig‘a borib, Xoja Kalonning uyida shurb majlisi bo‘ldi. Bajavr navohisidag‘i kofirlar bir necha tulunda chog‘irlar kelturdilar. Bajavrning chog‘iri va mevasi tamom navohisidag‘i kofiristondin kelur. ***(219 a)*** Kecha anda bo‘lub, sabohi qo‘rg‘onning burj va borusini mulohaza qilib, otlanib, o‘rdug‘a keldim.

Tonglasi ko‘chub, Xoja Xizr ro‘di yoqasig‘a tushuldi, andin ko‘chub Chandoval ro‘di yoqasig‘a tushtuk. Farmon bo‘ldikim, Bajavr qo‘rg‘onig‘a ko‘mak bitilgan el beboqiy Bajavrg‘a borg‘aylar.

Yakshanba kuni, oyning o‘n to‘rtida Xoja Kalong‘a tug‘ inoyat qilib, Bajavr qo‘rg‘onig‘a ruxsat berildi. Xoja Kalong‘a ruxsat bergondin bir-ikki kun so‘ng bug‘ina qit’a xotirg‘a keldi. Xoja Kalong‘a bitilib yiborildi.

Qaroru ahd ba yor inchunin nabud maro,
Gazid hajru maro kard beqaror oxir.
Ba ishvahoi zamona chi chora sozad kas,
Bajavr kard judo yorro zi yor oxir.

Chahorshanba kuni, muharram oyining o‘n ettisida Sulton Alovuddin Savodiy Sulton Vays Savodiyning muorizi kelib, mulozamat qildi. Panjshanba kuni, oyning o‘n sekkizida Bajavr bila Gandoval arosidag‘i tog‘ni ovladuk. Bu tog‘ning bug‘u, marali qop-qora ranglik bo‘ladur. Quyrug‘u yana bir o‘zgacha rangliq g‘olibo mundin quyi Hinduston bug‘u, marali tamom qop-qora bo‘lur. Ushbu kun yana bir sariq qush tushti, ul dag‘i qora edi. Ko‘zlari ham qora edi. Ushbu kun burgut bir kiyik oldi.

Cherik elida oshliq kamroq bo‘lub edi, Kahroj darasig‘a ***(219 b)*** borib, oshliq olib, Savodka Yusuf Zayi afg‘oniyning ustig‘a yurumak azimati bila odina kuni ko‘chub, Chandoval suvi bila Bajavr suyining qotilishi bila Panjkura suyining oralig‘ig‘a tushuldi.

Shoh Mansur Yusuf zayi bir necha xushxo‘r va purkayfiyat kamoli kelturub edi. Bir kamolini uch bo‘lub, bir hissani men edim, birini Gadoyi tag‘oyi, yana birini Abdullo kitobdor: g‘arib guzaro kayfiyat qildi, ul martabadakim, namozi shomda beklar yig‘ilg‘onda kengashga chiqa olmadim. Ajab nimadur, emdilar o‘shal jins kamolidin birini durust eyilsa, ma’lum emaskim, aning yarmicha kayfiyat qilg‘ay.

Andin ko‘chub, Kahroj darasining va Peshgrom darasining og‘izig‘a yovuq Panjkuraning olig‘a tushuldi. Ushbu yurtta ekanda qor o‘shuqtin yog‘di. Bu orada ahyonan qor yog‘ar ekandur, el taajjub qildilar.

Sulton Vays Savodiyning ittifoqi bila cherik maslahati jihatidin Kahroj eliga to‘rt ming harvor oshliq tahmil bo‘ldi. Bu oshliq tahsilig‘a Sulton Vaysni yiborildi. Rustoyi ko‘hiy el hargiz mundoq taxmillarni tortg‘on emaslar. Oshliq bera olmay, buzuldilar.

Seshanba kuni, oyning yigirma uchida cherikni Hindubekka boshlatib, Panjkurag‘a chopqun yiborildi. ***(220 a)*** Panjkura tog‘ning o‘rtasidin yuqqorroq voqi’ bo‘lubtur. Bir ko‘ruhqa yovuq dobon chiqmoq kerak, to Panjkuraning kentlariga kishi etgay. El qochib chiqib edilar, bir

pora gala qoralarini va uylaridin qalin oshliqlarini kelturdilar. Tonglasi cherikni Koʻchbekka boshlatib chopqun yiborildi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma beshida cherik eli oshliq olur maslahati jihatidin, Kahrojning darasining ichiga Mondish kentlarigʻa tushuldi.

Humoyundin soʻngra Humoyun bila bir tuqqon necha farzand boʻldi, turmadi. Hindol hanuz tugʻmaydur edi. Bu navohilarda ekanda Mohimdin xat keldi, bitibdurkim, xohi oʻgʻul boʻlsun, xohi qiz, mening baxtu toliim — manga bering, men farzandchilay saxlay.

Odina kuni, oyning yigirma oltisida ushbu yurtta ekanda Hindolni Mohimgʻa berib, xatlar bitib, Yusuf Ali rikobdorni Kobulgʻa yiborildi. Ushbu yurtta ekanda, Mondish viloyatida daraning oʻrtasida bir balandi ustida ulugʻ sufa tosh bila yasaldikim, oq uy peshxonasi bila sigʻdi. Bu sufaning toshlarini tamom ichkilar va sipohiylar tashidilar. Bu soʻzning tafsili budurkim, chun aning bila tuqqonlardin ul zamongʻacha bir oʻgʻulkim bor edi, andin kichiq oʻzga boridin ulugʻ yana uch kiz; biri Mehrjon, yana ikkisi kichiklikda turmadilar. Va bir tuqqon havasi xeyli bor edi. Ul zamonda Dildor ogʻachaning boʻyi ogʻir edi. Men der edimkim, ne boʻlgʻay edi, anga bir tuqqon boʻlsa edi. Hazrat volida dedilarkim, agar Dildor ogʻacha oʻgʻul tukea, olib asrasam nechukdur? Men dedim: bisyor xoʻbtur.

Gʻolibo zuafo orasida fole rasmdurkim, oʻgʻul boʻlurmi, yo qiz boʻlurmu ekin, deb ikki kogʻazda birida Ali yo Hasan bitib, yana birida Fotima bitib, ikki kulula balchiq ichida qoʻyub, ul balchiqlarni bir ayogʻ suv ichigʻa qoʻyarlar. Har kaysi burna ochilsa andin istidlol qilurlar: er kelsa, er boʻlur, qiz kelsa, qiz boʻlur derlar, fol qildilar, er keldi. Chun mujda boʻldi, aning yuzidin-oʻq xat bitib yiborduk.

Necha kundin soʻngra er oʻgʻul Tengri karam qildi, xabardin burna uch kun tuqqondin soʻngra onasi olidin xohi va naxohi olib uyimizga kelturub saxlabturlar. Chun valodatining xabarini yiborduk. Bhirani olgʻonda bu xabar etar, tayammunan va tafa'ulan otini Hindol qoʻydilar. Bu munosabatlardin manga ham inidur va ham farzand. Yusuf zayi afgʻonidin Malik Shoh Mansur Malik Sulaymon shohning oʻgʻli kelib edi. Davlatxohliq ***(220 6)*** maqomidada edi, Yusuf zayi ulusining maslahatigʻa aning qizini tilalib edi. Bu yurtda xabar keldikim, Shoh Mansurning qizi bila Yusuf zayining moli keladur. Namozi shomda chogʻir suhbati boʻldi, suhbatta Sulton Alovuddinni chorlab oʻlturgʻuzub, xossa xil'at inoyat boʻldi.

Yakshanba kuni, oyning yigirma sekkizida koʻchub, Kahroj darasidin chikib tushtuk. Tovusxon Yusuf zayi Shoh Mansurning inisi, mazkur boʻlgʻon birodarzodasini bu yurtta kelturdi. Bisut elining Bajavr qoʻrgʻonida munosabati bor jihatidin bu yurttin Yusuf Ali bakovulni yiborildikim, koʻchurub Bajavr qoʻrgʻonigʻa kelturgay. Kobulda qolgʻon cherikka farmonlar bitib yiborildikim, kelgaylar.

Odina kuni, safar oyining uchida Panjkura suyi bila Bajavr suyining qotilishigʻa tushuldi.

Yakshanba kuni, oyning beshida bu yurttin Bajavr borib, Xoja Kalon uyida chogʻir suhbati boʻldi.

Seshanba kuni, oyning ettisida beklarni va dilazok afgʻonlari ulugʻlarini tilab, kengashib, soʻzni munga qoʻyuldikim, yil oxir boʻlubtur, xutgʻa bir-ikki kun qolubdur, tuzdagi oshlikni tamom koʻtaribturlar. Bu fursatda Savodka borsaq cherik eli oshliq topmay tankisliq boʻlgʻusidur. ***(221 a)*** Anbahir va Paniyaliy yoʻli bila yurub, Hashangʻarning yuqqori yoni bila Savod suyini oʻtub, Yusuf zayining singiri Mohura toʻgʻrisi tuzdagi oʻlturgʻon afgʻonlarnikim, Yusuf va Muhammad zayi boʻlgʻay, ilgʻob chopmoq kerak.

Yana yil ertaroq oshliq vaqtida kelib, bu afgʻonlarning fikrini barasl qilmoq kerak. Soʻzni munga qoʻyub, tonglasi, chahorshanba kuni Sulton Vays va Sulton Alovuddingʻa otlar va xil’atlar inoyat qilib, istimolatlar ila ruxsat berib, koʻchub, Bajavr toʻgʻrisi tushuldi. Shoh Mansurning qizini cherikdin murojaat qilgʻuncha Bajavr qoʻrgʻonida qoʻyuldi.

Tonglasi koʻchub, Xoja Xizrdin oʻtub tushduk. Xoja Kalongʻa bu yurttin ruxsat berildi. Uruq otluq bila ortuqsi cherik masolihini va ogʻir partolni Kunar yoʻli bila Lamgʻongʻa yiborildi.

Tonglasi koʻchub, ogʻir partol va tevani Xoja Mirmirongʻa boshlatib, Jargʻotu va Darvoza yoʻli bila va Qaro koʻba koʻtali bila yiborib, oʻzimiz jarida otliq bila ilgʻob, Anbahir koʻtali bila oshib, yana bir ulugʻ koʻtaldin ham oshib, namozi shomdin ertarak Paniyaliy tushuldi. Oʻgʻonberdini bir necha kishi bila til olgʻali ilgarrak yiborildi. Chun afgʻonlar bila oramiz yovuq edi, erta koʻchmaduk. Chosht bor edikim, Oʻgʻonberdi keldi. Bir afgʻonni olib, boshini kesibtur, ***(2216)*** kelurda boshini yoʻlda tupgurubtur, koʻngul tilagudek tahqiq xabar kelturmadi.

Tush boʻla koʻchub, Savod suyini oʻtub, namozi digardin ertaroq tushuldi. Namozi xuftanda otlanib, ildam yuruduk. Oftob bir nayza boʻyi chiqqanda Rustam turkmannikim, karavullukka yiborilib edi, xabar kelturdikim, afgʻonlar xabardor boʻlub, koʻzgʻolishibturlar. Bir pora

afg‘on tog‘ yo‘li bila boradur. Muni eshitgach, ildamroq yurub, chopqunchini ilgarrak ayirduq borib, bir necha afg‘onni o‘lturub, boshlarini kesib, bir pora asir va o‘y va galalarini kelturdilar. Dilazok afg‘onlari ham bir necha bosh kesib kelturdilar.

Yonib, Kotlang navohisig‘a tushuldi. Uruknikim, Xoja Mirmiron boshlab keladur edi, o‘trusig‘a boshchi yiborildikim, Maqomda kelib, bizga qo‘shulg‘ay.

Tonglasi ko‘chub, Kotlang bila Maqomning orasig‘a tushuldi. Shoh Mansurning kishisi keldi. Xisrav ko‘kaldosh va Ahmadiy parvonachini bir pora kishi bila uruq o‘trusig‘a yiborildi.

Seshanba kuni, oyning o‘n to‘rtida Maqomg‘a tushganda uruq kelib qo‘shuldi. Ushbu o‘ttuz-kirq yilda Shahboz qalandar otliq bir mulhid bor ekandur, Yusuf Zayining bir jamoatini va Dilazokning bir jamoatini mulhid qilg‘on ushbu qalandar ekandur.

Maqomning tog‘ining tumshug‘ida bir parcha pastroq tog‘ ***(222 a)*** voqi’ bo‘lubtur, tamom dashtlarg‘a mushrif, xeyli purfazo va maddi nazarliq balandi voqi’ bo‘lubtur. Shahboz kalandarni qabri anda edi, sayr qilib kelib, mulohaza qilildi. Xotirg‘a kechtikim, mundog‘ havolig‘ erda mulhid qalandarning qabri betaqribdur, buyurdumkim, buzub, er bila hamvor qildilar. Chun xeyli safoliq va havoliq er edi, ma’jun ixtiyor qilib, bir zamon anda o‘lturuldi.

Bajavrdinkim yonildi, Bhira xayoli bila yonilib edi, to Kobulg‘a kelib eduq hamisha Hinduston yurushi xayolida eduk, ba’zi mavoni’ jihatidin muyassar bo‘lmas edi. Bajavr cherikinikim, uch-to‘rt oy cherikladuk, cherik elining ilgiga mu’tamad nima tushmadi.

Chun Hindustonning sarhadi Bhira yovuq edi, xotirg‘a kechtikim, filhol jarida kirsak, cherik elining iligiga bir nima tushsa, bu xayol bila yonib, afg‘onlarni chopib, Maqomg‘a tushganda, ba’zi davlatxohlar arzg‘a etkurdilarkim, Hindustong‘a kirilur bo‘lsa, bar bunyodliq kirilsa: ba’zi cherik Kobulda qoldi. Bir pora o‘bdon yigitlarni Bajavrda qo‘yuldi. Lamg‘ong‘a ham otlari orug‘lig‘idin qalin cherik yondi. Munda kelganlarning ham otlari andoq harobturkim, bir kun qatrar majoli qolmaydur.

Agarchi bu so‘zlar ma’qul edi, chun bu azimat qililib edi, bu hisoblarg‘a boqmay, erta bila ***(222 b)*** ko‘chub, Sind suyining guzari sari mutavajjih bo‘lduk. Sind daryosining guzarini ko‘rgali Mir Muhammad jolabonni og‘a-inisi bila yana bir necha yigitlarni bularg‘a ko‘shub, yuqqori-quyi guzar ko‘rgali yiborildi.

O‘rduni daryo sari yurutub, men Savoti tarafikim, Karkxona ham derlar, karg ovlog‘ali bordim, bir necha karg paydo bo‘ldi. Vale jangali qalin edi, jangaldin chiqmadi. Bir buzovliq karg tuzga chikib, qocha berdi, xeyli o‘q uruldi, jangal yovuq edi, o‘zini jangalg‘a soldi. Jangalg‘a o‘t soldilar, ul karg xud topilmadi. Yana bir karg buzovi o‘tga quyub, tiprachilab yotadur edi, bo‘g‘uzlab, har kishi shibrong‘a oldi. Savotidin yonib, xeyli sargardonliq tortib, namozi xuftanda o‘rdug‘a kelduk. Guzar ko‘ra borg‘onlar, guzar ko‘rub kelibturlar.

Tonglasi, panjshanba kuni, oyning o‘n oltisida ot va teva bila va partol bila kechittin kechildi. O‘rdu bozori va yayoq va eshakni jolabonlar bila kechurdilar. Ushbu kun guzar boshida ekanda nilobiylar kelib, to‘qquz ot va uch yuz shohruxiy peshkash qilib ko‘rdilar.

El tamom kechgach, o‘shal namozi peshin-o‘q ko‘chub, kechaning bir posig‘acha yurub, Kachakot suvining yovug‘ig‘a tushuldi. Andin erta ko‘chub, Kachakot suvini o‘tub, tush qotila Sangdaki ko‘talini oshib ***(223 a)*** tushuldi. Sayyid Qosim eshik og‘o chog‘dovul edi. Keyindin o‘rdu keyincha keladurgan gujurlarni tutub, bir necha bosh kesib kelturdi.

Sangdakidin sahar ko‘chub, kech namozi peshin Suhon suvini o‘tub tushuldi. O‘rduning keyini tun yarmig‘acha kela qoldi, mahkam uzoq ko‘ch edi. Otning bemajollig‘i va oriqlig‘i mahalli, bisyor zo‘r bo‘ldi, xeyli ot qoldi.

Bhiradin etti kuro‘h shimol sari bir tog‘ tushubtur. Bu tog‘ni «Zafarnoma»da va ba’zi kitoblarda «Ko‘hi Jud» bitibturlar, vajhi tasmiyasi ma’lum emas edi, so‘ngralar ma’lum bo‘ldi: bu tog‘da bir ota naslidin ikki xil el bor. Birini jud derlar va birini janjuha. Bu tog‘dag‘i va Nilob bila Bhira orasidag‘i el va uluska bular qadimdin xrkim va farmonravo bo‘la kelgandurlar. Vale yorona va birodarona hukumat qilurlar, harne xotiralari tilasa ola olmaslar. Bir kesim yo‘sunluq qadimdin har nimakim muqarrar qilibturlar, bularning olishi va ularning berishi bu muqarrardin ortuq va o‘ksuk bo‘lmas. Muqarrarlari budurkim, qo‘sh boshidin bir shohruxiy berurlar. Kadxudolikda etti shohruxiy berurlar, cheriklarig‘a ham borurlar. Jud ham necha shu’ba bo‘lubtur, janjuha ham.

Bu tog‘kim Bhiraning etti ko‘ruhida voqi’ bo‘lubtur, Kashmir tog‘laridinkim, Hindukush tog‘i ushbu ***(223 b)*** tog‘lar bila payvast tog‘lardur, ayrilib, g‘arbi-janub sari tortib borib, Dinkotning ayog‘ida Sind daryosig‘a muntahiy bo‘lubtur. Ushbu tog‘ning yarmida juddur, yarmida janjuha. Bu tog‘ni judqa mansub qilib, Ko‘hi Jud debturlar. Bulardin bir mu’tabar ulug‘i raay xitob topar. O‘zga ini-o‘g‘lini malik

derlar. Bu janjuha Langarxonning tag‘oyilari bo‘lur. Suhon suyining navohisidag‘i el va ulusning hokimining oti Malik Hast edi, asli oti Asaddur. Hindustoniylar mundoq harakatlarni goh sokin o‘qurlar, nechukkim, «xabar»ni, «xabr» derlar, «asad»ni «asd» depturlar, borabora «xast» bo‘lubtur.

Langarxonni Malik Xast Janjuhag‘a tushgach-o‘q yiborildi. Qatrob borib, inoyat va shafqatimizdin umidvor qilib, namozi xuftanda olib keldi. Bir kejimlik ot peshkash kelturub, mulozamat qildi. Yigirma ikki-yigirma uch yoshda bo‘lg‘ay edi. Bularning gala-qoralari o‘rduning gird va navohisida bisyor edi. Chun hamisha Hinduston olmoq hotirda edi, bu bir necha viloyatlarkim, Bhira va Xushob va Chanob va Chanut bo‘lg‘ay, necha mahal turk tasarrufida edi, bularni xud mulkimizdek tasavvur qilur eduk. Zo‘r bila yo sulh bila o‘zimizning mutasarrif bo‘lurimizg‘a mutayaqqin eduk. Bu jihattin bu tog‘ eli bila yaxshi maosh qilmoq vojib va lozim edi. ***(224 a)*** Farmon bo‘ldikim, hech kim bularning gala-qoralarig‘a, balki ip uchi, igna sinug‘larig‘a atrof va navohida zarar va nuqson etkurmasun.

Andin erta ko‘chub, namozi peshin Kaldakahorg‘a kelib tushtuk. Atrof va navohida qalin xavidzor edi. Bu Kaldakahor tavr eri voqi’ bo‘lubtur. Bhiraning o‘n ko‘ruhida, Jud tog‘ining orasida hamvor ere tushubtur, bu hamvor erning o‘rtasida bir ulug‘ ko‘ldur, atrofdag‘i tog‘lardin yomg‘ur suvlari yig‘ilib, bu ko‘l bo‘lubtur, girdo-girdi uch ko‘ruhg‘a yovushg‘ay. Shimolida yaxshi o‘lang voqi’ bo‘lubtur. G‘arbida tog‘ domanasida chashmadur, bu chashma suvi balandilarg‘akim, bu ko‘lg‘a mushrifdur, o‘lturur uchun qobil er edi, bog‘e soldim. Bog‘i Safog‘a mavsum, xeyli xushxavo va safo er voqi’ bo‘lubtur. Nechukkim sharhi kelgusidur.

Kaldakahordin sahar otlanildi. Hamtotu ko‘talining boshida bir necha erlik el muhaqqar peshkash bila kelib, mulozamat qildilar. Abdurrahim shig‘ovulg‘a kelgan kishini qo‘shub, Bhira yiborildikim, Bhira elig‘a istimolat berib degaykim, bu viloyatlar qadimdin turkka taalluq bo‘la kelgandur, zinhor tavahhum va dag‘dag‘a o‘zlarig‘a yo‘l berib, elni buzulg‘ali qo‘ymasunlarkim, bu viloyat va el bila yoqimiz bordur, talon va toroj bo‘lmag‘usidur.

Chosht ko‘tal tubig‘a tushub, ***(224 b)*** Qurbon Charxiy, Abdulmalik Xostiy boshlig‘ etti-sakkiz kishini ilgari xabar olg‘ali yiborildi. Ilgari borg‘onlardin Mir Muhammad Mahdiyxoja bir kishi kelturdi peshkash bila kelib, mulozamat qildi. Langarxonga ko‘shub, istimolat jihatidin Bhira elig‘a yiborildi. Ko‘taldin oshib, jangaldin

chiqib, burong‘or, javong‘or, g‘ul, yasol bila Bhira sari mutavajjih bo‘lduq. Bhiraga yovuq etgan mahalda Davlatxon Deva Hindu yana Sektuning o‘g‘li Bhiraning arboblari bila kelib, bir-bir ot, peshkash qilib, mulozamat qildilar. Namozi peshin bo‘la Bhira elig‘a zarar va zaxmat tegurmay, Bhiraning sharqida Bahat suyining yoqasida bir zorda tushuldi.

Temurbek Hindustong‘a kirib chikqani(din) beri bu necha viloyatkim, Bhira va Xushob va Chanob va Chinivat bo‘lg‘ay, Temurbekning avlodining tavobi’ va lavohiki tasarrufida edi. Shohrux mirzoning nabirasi Suyurg‘atmish mirzoning o‘g‘li Sulton Mas’ud mirzoningkim, Kobul va Zobul ayolat va hukumati ul fursatta anga taalluq uchun, Sulton Mas’ud Kobuliy derlar edi. Tarbiyatkardalaridin Mir Alibekning o‘g‘lonlari Boboyi Kobuliy va Daryoxon ***(225 a)*** va Opoqxonkim, so‘ngra G‘ozixon derlar edi, Sulton Mas’ud mirzo va o‘g‘li Ali Asg‘ar mirzodin so‘ng mutag‘allibliq bila Kobul va Zobul va bu mazkur bo‘lg‘on Hindustondag‘i viloyat va parganalarg‘a mutasarrif bo‘lub edilar. Sulton Abusa’id mirzo zamonida Kobul va G‘azni bularning tasarrufidin chiqti. Hindustondag‘i viloyatlar bularning tasarrufida edi.

Tarix to‘qquz yuz o‘nda Kobulg‘a avval kelgan yilikim, Hindustong‘a kirmoq doiyasi bila Xaybardin o‘tub, Parshovar kelganda Boqi Chag‘oniyoniyning sa’yi bila quyig‘i Bangash sarikim, Kuhat bo‘lg‘ay, yurub, qalin Afg‘onistonni chopib, kirib, Bannu va Dashtni talon-toroj qilib, Duki bila chiqildi.

Ul fursat Bhira va Xushob va Chanob hukumati Mir Alining nabirasi G‘ozixonning o‘g‘li Sayyid Alixong‘a taalluq edi. Iskandar Bahlulning otig‘a xutba o‘qub, aning itoatida edi. Ul cherik cheriklaganidin mutavazusim bo‘lub, Bhirani tashlab, Bahat suvidin o‘tub, Bhira kentlaridin Shirkotni o‘lturub eri yasab edi. Bir-ikki yildin so‘ng bizning jihatimizdin Sayyid Alixon bila afg‘on badgumon bo‘ldi. Ul ham bu sababtin dag‘dag‘a va tavahhum o‘zig‘a yo‘l berib, bu viloyatlarni Davlatxon Tatarxon Yusuf xaylg‘akim, Laho‘r xrkimi ul vaqt ul ***(225 b)*** edi, topshurdi. Davlatxon ulug‘ o‘g‘li Alixonga Bhirani berib edi, ul chog‘ Bhira Alixonning tasarrufida edi. Davlatxonning otasi Tatarxon olti-etti sardordin birisidurkim, huruj qilib, Hindustong‘a mutasarrif bo‘lub, Bahlulni podshoh qildilar. Sahrind va Satluj daryosining shimoliy viloyatlari tamom bu Tatarxonda edi. Bu viloyatlarning jam’i uch ko‘ruhdin ko‘proq bo‘lur. Tatarxon o‘lgandin so‘ng, Sulton Iskandar podshohlig‘ida bu viloyatni Tatarxonning

avlodidin olib edi. Men Kobul viloyatig‘a kelgan tarixdin bir-ikki yil burunroq bir Laho‘rni-o‘q Davlatxong‘a berib edi.

Tonglasi ba’zi munosib erlarg‘a chopqunchi yiborildi. Ushbu kun Bhirani sayr qildim. Sangarxon Janjuha ushbu kun kelib, ot peshkash qilib, mulozamat kildi.

Chahorshanba kuni, oyning yigirma ikkisida Bhiraning ulug‘larini va chavdarilarini tilab, bu yurtta to‘rt yuz ming shohruxiy moli amon karor berilib, muhassillar ta’yin qilildi. Dag‘i, otlanib, sayr qilib, kemaga kirib, ma’jun eduk. Bhira va Xushob o‘lturushluq bulujlarg‘a Haydar alamdorni yiborilib edi. Panjshanba sabohi bir gulbodom tupchoq peshkash qilib, mulozamat qildilar. Arzg‘a ettikim, cherik eli Bhira elig‘a besarliq va dastandozliqlar qiladurlar. ***(226 a)*** Kishilar yiborib, besarliq qilg‘on elning ba’zisini yasoqqa etkurub, ba’zisini burnini teshib, o‘rdudin evrurdilar.

Odina kuni Xushob elidin arzadosht keldi. Shoh Hasan va Shoh Shujo’ arg‘un ta’yin bo‘ldikim, Xushobg‘a borg‘ay.

Shanba kuni, oyning yigirma beshida Shoh Hasanni Xushobg‘a yiborildi.

Yakshanba kuni andoq yomg‘ur yog‘dikim, tamom tuzlarni suv tutti. Bhira bila o‘rdu tushgan bog‘lar orasida ozg‘ina sho‘r suv edi. Namozi peshingacha arzi bir ulug‘ daryocha bo‘ldi. Bhiraning yovug‘ida bir tirgaz otimi erdin ko‘proq guzar yo‘q edi, uzdurub o‘tar edilar, ikki namoz orasida kirgan suvlarni sayr qila otlandim.

Yog‘in va chopqun andoq bo‘ldikim, yana yonib o‘rdug‘a kelmakka tavahhum bo‘ldi. Ikki namoz orasida o‘shul kirgan suvni uzdurub o‘ttum. Cherik eliga ham bisyor tavahhum bo‘ldi. Aksar el o‘toqlarini va og‘ir partollarini tashlab, jiba va kiyim-yarog‘larini egnilariga olib, ot yalang‘ochlab, uzdurub o‘ttilar. Tuzlarini tamom aksar suv tutub edi. Sabohi daryodin kemalarni kelturub, aksar cherik eli chodirlarini va partollarini kema bila o‘tkardilar. Tushga yovuq Ko‘chbekning kishisi bir shar’iy suv yuqqori borib, guzar toptilar. Qolg‘on el guzar bila o‘ttilar.

Bhiraning qo‘rg‘onining ichidakim, Jahonnamo ***(226 b)*** derlar, bir kun turub, seshanba sabohi ko‘chub, yomg‘ur va sel taraddudidin Bhiraning shimol sari yonidag‘i balandilarning ostig‘a tushuldi. Taqabbul yormog‘ida ehmol qiladurlar edi, to‘rt sarkor qilib, beklarga buyuruldikim, ehtimom qilib, butkargaylar. Bir sarkor Xalifag‘a ta’yin bo‘ldi, yana bir sarkor Ko‘chbekka, yana bir sarkor Do‘st Nosirg‘a, yana bir sarkor Sayyid Qosim bila Muhib Alig‘a.

Chun turk o‘lturushluq viloyatlarni o‘zumizning tasavvur qilib eduk. Ul jihattin talon-toroj bo‘lmadi. Hamisha elning so‘zi bu edikim, agar musolaha jihatidin elchi borsa, turkka taalluq viloyatlarg‘a muzoyaqa qilmog‘ularidur.

Panjshanba kuni, rabiulavval oyining g‘urrasida bu jihattin Mullo Murshidni Sulton Ibrohimg‘akim, otasi Sulton Iskandar o‘shul besh-olti oyda o‘lub, Hind saltanati munga tegib edi, elchilikka ta’yin qilib bir qarchig‘ay yiborib, qadimiy turkka taalluq viloyatlarni tiladuk. Davlatxong‘a bitilgan xatlarni va Sulton Ibrohimg‘a bitilgan xatlarni topshurub, og‘iz so‘zlarni dog‘i aytib, Mullo Murshidg‘a ruxsat berildi. Bu Hinduston eli, alalxusus afg‘onlar ajab xush va xiraddin yiroq va ra’y va tadbirdin kiroq ellar bo‘lur ermish, ne yog‘iyliq yurush va turushin qila oldilar, ne do‘stluq roh ***(227 a)*** va ravishin bila oldilar. Borg‘on kishimizni Davlatxon necha kun Laho‘rda saxlatib, ne o‘zi ko‘rdi va ne kitobatni Ibrohimg‘a yibordi. Necha oydin so‘ng borg‘on kishimiz hech javob topmay Kobulg‘a keldi.

Odina kuni, oyning ikkisida Shayboq piyoda bila Darvesh Ali piyodakim, holo tufangandozdur, Kobuldin arzadoshtlar kelturub, Hindolning tuqqon xabarini ham kelturdilar. Hindning tasxiri zamonida bu xabar kelgan uchun, shugun tutub, Hindol ot ko‘ydum. Qanbarbek ham Balxdin Muhammad Zamon mirzoning arzadoshtlarini kelturdi.

Tonglasi devon tarqag‘ondin so‘ng sayrg‘a otlanib, kemaga kirib, araq ichildi. Majlis ahli Xoja Do‘st Xovand, Xisrav Mirim, Mirzoquli Muhammadiy, Ahmadiy, Gadoyi, Nu’mon Langarxon, Ruhdam, Qosim Ali taryoqiy; Yusuf Ali, Tengriquli kemaning boshi sari tolor bor edi, usti hamvor, men bir necha kishi bila munda o‘lturub erdim. Yana bir necha kishi tolorning ostida o‘lturub edilar, kemaning kuyrug‘i sari ham o‘lturur er bor edi, Muhammadiy va Gadoyi va Nu’mon anda o‘lturub edilar. Namozi digargacha araq ichildi. Araqning badxo‘rlig‘idin mutanaffir bo‘lub, bu yuzdagilarning ittifoqi bila ma’jun ixtiyor qilduk. Kemaning ul uchidagilar ma’jun eganimizni ***(227 6)*** bilmadilar, araq-o‘q ichtilar.

Kemadin namozi xuftanda otlanib, kech o‘rdug‘a kelduk. Muhammadiy bila Gadoyi meni araq ichadurgon xayol qilib, shoyista xizmate kilaling deb, araq ko‘zasini ot ustida navbat bila ko‘tarishib, g‘arib nash’a va bashoshat bila kirib keldilar, hamin dedilarkim, mundoq qorong‘u kechada ko‘zani o‘zumiz navbat bila ko‘tarib kelduk. So‘ngra ma’lum qildilarkim, suhbat o‘zgacha emish va kayfiyat o‘zgacha. Jami’ ma’juniy va jami’ sog‘irmast. Chun hargiz ma’jun suhbati bila chog‘ir suxbati rost kelmas, bisyor munfail bo‘ldilar. Men dedimkim, suhbatni

barham urmang, araq icharg‘a ko‘ngulluk kishi araq ichsun, ma’jun erga ko‘rguluk kishi ma’jun esun. Hech kim bir-biriga ta’arruz bila guftugo‘ qilmasun. Ba’zi araq ichtilar, ba’zi ma’jun edilar. Bir zamon takalluf bila suhbate tutuldi. Bobojon Qo‘nbuziykim, suhbatda yo‘q edi, uyga kelganda ani tiladuq araq ichmak istid’o qildi, Turdi Muhammad qipchoqni ham tilab, mastlar bila hamsuhbat qilduk. Chun ma’jun suhbati bila hargiz araq va chog‘ir suhbati rost kelmas, mastlar har tarafdin parishon guftugo‘ qila kirishtilar, aksar taarruzlari ma’jun va ma’juniylar bila edi. Bobojon ham mast bo‘lub, g‘alaba parishonlar aytti. Turdi Muhammadka ham mastlar to‘la-to‘la ayoqlarni paydarpay berib, oz fursatda masti loya’qul qildilar. Har necha sa’y va isloh ***(228 a)*** maqomidada bo‘lduq baham etmadi. Shaloyinliq xeyli bo‘ldi. Suhbat bemaza bo‘ldi, har sarig‘a tarqashtilar.

Dushanba kuni, oyning beshida Bhira viloyatini Hindubekka berildi.

Seshanba kuni Chanob viloyatini Husayn ikrakka inoyat qilib, Husayn ikrakka va Chanob eliga ruxsat berduk. Bu fursatda Sayyid Alixonning Minuchehrxon otliq o‘g‘likim, Hindustondin bizni deb yuqqorig‘i yo‘l bila keladurganda, Tatar Gakkarga yo‘luqur. Muni qo‘ymay saxlab, kizini berib, kuyov kilur. Necha mahal aning bila edi, kelib mulozamat qildi.

Nilob bila Bhira tog‘lari oralig‘ida Jud va Janjuhaning xaloyiqidin boshqa Kashmir tog‘larig‘a payvasta jat va gujur va ul tavoyifdin yana qalin ellardurkim, xdr ko‘lda va har pushtada kentlar yasab o‘lturubturlar, bularning hokimi va ulug‘i gakkar qabilasidur. Bularning uluklug‘i ham Jud va Janjuhaning ulukdug‘idektur. Bu tog‘larning domanasidag‘i xaloyikning uluqlug‘i ul tarixda bir ota o‘g‘li Tatar gakkar bila Haatiy gakkarda edi, ammzodalar edi. Bularning berk erlari obkandlar va jarlar bo‘ladur. Tatarning erining oti Parhola edi, qorluq tog‘din xeyli quyiroq edi. Haatiyning viloyati toqqa payvastdur. Kolanjarnikim, Bobuxon ***(228 b)*** Bisutka taalluq edi, ani ham Haatiy o‘ziga boqturub edi. Tatar Gakkar Davlatxonni ko‘rub edi. Filjumla itoatguna qilur edi, Haatiyni ko‘rmaydur edi. Fitna va fasod maqomidada edi. Tatar Hinduston beklarining ittifoqi va so‘zlari bila kelib, yiroqroqtin Haatiyni qabag‘on yo‘sunluq qilib, o‘lturub edi.

Ushbu fursatlardakim, biz Bhirada eduk, ov bahonasi bila g‘ofilliqta Haatiy Tatarning ustiga yurub o‘lturub, viloyatini va haramlarini bo‘lg‘onini ilikladuk. Namozi peshin sayrg‘a otlanib, kemaga kirib, araq ichildi, ahli majlis Do‘stbek va Mirzokuli, Ahmadiy Gadoyi,

Muhammad Ali jang-jang asas, O‘g‘onberdi Mo‘g‘ul, ahli nag‘ma: Ruhdam, Bobojon, Qosim Ali, Yusuf Ali, Tengriquli, Abulqosim, Ramazon lo‘li namozi xuftang‘acha kemada ichib, namozi xuftan kemadin mast tofih chikib otlanib, mash’alni ilgimga olib, daryo yokasidin o‘rdug‘acha otning bu yuzig‘a egilib, gohul yuzig‘a egilib, yakjilov chopib kelibturmen, g‘arib mast ekandurmen. Tonglasig‘a mundoq mash’al olib, o‘rdug‘acha yakjilov kelganimni sharh qildilar. Aslo xotirimg‘a kelmadi. Uyga kelganimda xeyli istifrog‘ qilibturmen.

Odina kuni sayr kila otlanib, kema bila suvdin o‘ttuk. Ul yuzdag‘i bog‘ot va shugufalarni va nayshakar ekilgan erlarni tafarruj qilib, dalv va charxlarini ko‘rub, suv tortib chiqarmoq kayfiyatini so‘rub, ***(229 a)*** balki mukarrar suvlar tortturduk. Sayr asnosida ma’jun ixtiyor qilildi. Andin yonib kelib, kemaga kirildi. Minuchehrxong‘a dag‘i ma’jun berilib edi, andoq ma’juniy bo‘lub erdikim, ikki kishi ko‘ldab, turg‘uzub edilar. Bir zamon suvning o‘rtasida kemaga langar solib turuldi. Andin so‘ng suv kuyi xeili borildi. Muddattin so‘ng yana kemani yuqqori boqa tortturduk. Ul oqshom kemada-o‘q uyqulab, saharga yovuq o‘rdug‘a kelduk.

Shanba kuni, rabiulavval oyining o‘nida oftob hamalg‘a tahvil kildi. Ushbu kun namozi peshin sayr qila otlanib, kemaga kirib araq ichildi. Ahli majlis Xoja Do‘st Xovand, Do‘stbeq Mirim, Mirzo Quli, Muhammadiy, Ahmadiy, Yunus Ali, Muhammad Ali jang-jang, Gadoyi tag‘oyi, Mir Xurd asas, ahli nag‘ma: Ruhdam, Bobojon, Qosim Ali, Yusuf Ali, Tengriquli, Ramazon. Bir shoxobg‘a kirib, muddate suv* quyi borildi, Bhira to‘g‘risidin xili quyiroqdin chiqib, kech namoz vaqtida o‘rdug‘a kelduk.

Ushbu kun Shoh Husayn Xushobdin keldi. Chun elchi yiborib, qadimdin turkka taalluq viloyatlarni tilab, musolaha orag‘a solilib edi, tavjih qilg‘on yarmoqlar aksar ilikka tushdi. Issiq ham yovushti. Hindubekka ko‘mak Shoxmuhammad muhrdorni, yana ba’zi munosabatliq yigitlarni ta’yin qilib, har qaysig‘a faroxo‘r hollariga yarasha ***(229 b)*** vajhi istiqomat muqarrar va muayyan bo‘ldi. Langarxong‘akim, bu yurushlarga soyi’ va bois ul edi, Xushobni inoyat qilib, tug‘ berib, muni ham Hindubekka ko‘mak muqarrar qilduk. Bhirada bo‘lg‘on turk va erlik sipohiylarning dag‘i vajh va ulufalarini ortturub, Hindubekka ko‘mak qo‘yduk. Bu jumladin bir Minuchehrxon edikim, oti mazkur bo‘ldi, yana Nazar Ali turk edi, Minuchehrxonning urug‘-qayoshi bo‘lur edi, yana Sangarxon Janjuha va Malik Hast Janjuha edi.

Viloyat ishini musolaha umidi bila bir nav’e qaror berib, yakshanba kuni, rabiul-avval oyi-ning o‘n birida Bhiradin ko‘chub, Kobulg‘a

murojaat qilduk. Kaldakahorg‘a kelib tushuldi. Ul kun ham g‘arib yomg‘ur edi. Kepanakliq kepanaksiz kishi barobar edi. O‘rduning keyini kech namozi xuftang‘acha kela krldi. Bu er va mulkning obu-tobini bilur kishilar, alalxusus, Janjo‘xakim, Gakkarning qadimiy dushmani edi, arz qildikim, Haatiy Gakkar oraliqta yomon kishi voqi’ bo‘lubtur. Yo‘lni ul urar, elni ul buzar. Andoq qilmoq kerakkim, bu oradin ketgay, yo anga go‘shmoli yanbag‘i etgay.

Bu ittifoq bila tonglasig‘a Xoja Mirmironni va Mirim Nosirni o‘rdu bila ta’yin qilib, ulug‘ choshtta o‘rdudin ayrilib, Haatiy gakkarning ustig‘akim, o‘shul necha kunda Tatarni o‘lturub, viloyati Parolag‘a mutasarrif bo‘lub, Parolada edi, ***(230 a)*** nechukkim mazkur bo‘ldi, ilg‘aduk.

Namozi digarda tushub, otqa bo‘g‘uz berib, namozi xuftanda ul erdin otlanildi. Boshchi Malik Hastning Surupo otliq gujur navkari edi. Kecha yo‘lni oziqib, saharg‘a yovuq tushuldi. Bek Muhammad mo‘g‘ulni o‘rdug‘a yonduruldi. Yorug‘ bo‘lg‘onda otlanildi. Chosht jiba kiyib, ildam yuruduq bir shar’iy krlg‘onda Parolaning * savodi ko‘rundi. Chopqunchi qo‘yuldi. Burong‘or Parolaning sharqiy tarafi bordi, Ko‘chbekkim, burong‘or edi, burong‘orning orqasig‘a ko‘mak yiborildi. Javong‘or kishisi, g‘ul kishisi, Parolaning ustiga-**o‘k** tiqilib bordi. Do‘stbekni javong‘orning Parolaning ustiga borg‘on kishining orqasig‘a ko‘mak yiborildi.

Parola jarlarning orasida voqi’ bo‘lubtur. Ikki yo‘li bor, biri sharqi-janub yo‘lidurkim, biz bu yo‘l bila kelduq jarlar usti bila kelur. Ikki tarafida obkand jarlar voqi’ bo‘lubtur. Parolaning yarim ko‘ruhidin yo‘l andoq bo‘lurkim, darvozasig‘a etguncha to‘rt-besh erda ikki taraftin jar qilib, yakraha bo‘lubturkim, bir tirgaz otimi chevurub bormoq kerak. Yana bir yo‘li g‘arbi-shimoliy tarafidindurkim, bir keng ko‘lning ichi bila kelib, Parolag‘a chikar, bu ham yakrahadur. O‘zga hech tarafdin yo‘li yo‘qtur. Agarchi fasili va kungurasi yo‘qdur, vale zo‘r kelturgudek eri ham yo‘qtur. Atrofi etti-sekkiz-o‘n qari ***(230 b)*** yakandoz jardir.

Ilgarrak javong‘or kishisi tangilardin o‘tub, darvozag‘a tiqilib bordi. Xaatiy o‘ttuz-qirqcha otluq jibaliq, kejimlik kishi bila qalin yayog‘i bila chopqunchini yondurub soldi. Do‘stbekkim, chopqunchining orqasig‘a ko‘mak edi, etishib, yaxshi zo‘rlab, ko‘p kishisini tushurub yog‘iyni bosti. Haatiy Gakkar ul orada mardonaliq bila mashhurdur. Har necha jadal qildi, bo‘ldura olmay qochti. Chun bu tangilarda to‘xtay olmadi, qo‘rg‘onig‘a etgach, qo‘rg‘onini ham berkita olmadi. Chopqunchi keynicha-o‘q qo‘rg‘ong‘a kirdilar. Bu Parola qo‘rg‘onining tangisi va

jaridin g‘arbi-shimoli saridin yugurdilar, Haatiy jarida qochib chiqti. Munda ham Do‘stbek yaxshi bordi, juldu Do‘stbekning otig‘a bo‘ldi.

Men o‘shul zamon Parola qo‘rg‘onig‘a kirib, Tatarning uylarig‘a tushtum. Chopqun ko‘yar mahalda mening bila turarg‘a muqarrar bo‘lg‘on kishilardin ba’zi chopqung‘a borur edilar, ul jumladin, Amin Muhammad tarxon arg‘unni va Qorachani bu jurmona jihatidin Surupo otliq gujurni boshchi qo‘shub, o‘rduning ro‘baro‘sig‘a besarupo sahro va biyobong‘a yiborildi. Tonglasig‘a g‘arbi-shimoli jardin o‘tub, xavidzorg‘a tushuldi. Vali xizonachig‘a bir necha o‘bdon yigitni ko‘shub, o‘rdu olig‘a yiborildi.

Panjshanba kuni, oyning o‘n beshida ko‘chub, Andarobag‘akim, Suhon suyining yoqasidadur, tushuldi. ***(231 a)*** Bu Andaroba qo‘rg‘oni Malik Hastning otasig‘a qadimdin taalluq ekandur, Haatiy Gakkar Hastning otasini o‘lturg‘ondin so‘ng, buzulubtur, ul fursatta buzuq edi.

Namozi xuftanda Kaldakahordin ayrilg‘on o‘rdu kishisi kelib qo‘shuldi. Haatiy Tatarni olg‘onda Parbat otluq urug‘ini kejimlik ot va peshkash bila manga yiborgandur, uchramay, keyin krlg‘on o‘rdu elig‘a yo‘luqub uruq bila kelib, peshkashlarini berib, mulozamat qildi. Langarxonkim, ba’zi muhimlar uchun Bhiradin keyin qolg‘on uruq bila kelib edi, muhimlarni rost qilib, ba’zi erlik el bila Bhirag‘a ruxsat berildi.

Dog‘i ko‘chub Suhon suvidin o‘tub, bir pushta ustig‘a tushuldi. Haatiyning urug‘i Parbatg‘a xil’at kiydurub, Haatiyg‘a istimolat farmonlar bitib, Muhammad Ali jang-jangning navkarini yiborildi. Bobo Do‘st va Halohil boshlig‘ Humoyunning necha navkarini Nilobqa va Qorluq hazorasig‘akim, Humoyung‘a berilib edi, dorug‘alikka kelib edilar. Sangar qorluk va Mirza Malviy qorluq boshliq o‘ttuz-qirqcha kishi qorluq uluqlarni olib keldilar. Bir kejimlik ot peshkash qilib, mulozamat qildilar. Dilazok afg‘oniyning ham cherigi keldi.

Ertasi andin ko‘chub, ikki shar’iy kelib tushuldi. Bir balandig‘a chikib, o‘rduni muloaza qilib, buyurduk ***(231 b)*** kim, o‘rdu tevasini sanag‘aylar, besh yuz etmish teva chiqti.

Sunbul daraxtining ta’rifi eshitilib edi, bu yurtta ko‘rduk. Bu tog‘ domanasida sunbul daraxti ozroqtur. Biror-biror bo‘ladur. Ilgarroq Hinduston ko‘h domanasida sunbul daraxti qalin bo‘ladur, uluq bo‘ladur. Hindustonning hayvonot va nabototini zikr qilg‘onda mazkur bo‘lg‘usidur.

Bu yurttin naqora vaqti ko‘chub, chosht bo‘la Sangdoki ko‘talining tubig‘a tushub, namozi peshin andin ko‘chub, ko‘tal va ro‘dtin o‘tub, bir balandig‘a tushuldi. Andin yarim kecha ko‘chub, Bhira borurda o‘tgan

guzarni sayr kila borilib edi. O‘shul o‘tgan guzarda bir ulug‘ oshliq jolasi loylabdur, egalari har necha qilib jolani tebrata olmaydurlar. Bu oshlikni olib, bizning bila bo‘lg‘onlarg‘a ulashildi. Asru darmahal oshliq edi.

Tushga yovuq kelib, Kobul suvi bila Sind suvining qotilishidin quyiroq ko‘hna Nilobdin yuqqoriroq ikki suvning orasig‘a tushuldi. Nilobdin olti kema kelturub, burong‘or, javong‘or, g‘ulg‘a kismat kilildi. Bajid suv o‘tmakka mashg‘-ul bo‘ldilar. Biz kelgan dushanba kuni va seshanba oxshomi va seshanba kuni va Chahorshanba oxshomi Chahorshanba kunigacha suv kecha qoldilar. Panjshanba kuni ham oz-og‘loq kishi suv kechti. Nilobdin kechgondin so‘ng ***(232 a)*** Haatiyning Parbat otluq urug‘inikim, Andarob navohiysidin Muhammad Ali jang-jangning navkarini qo‘shub, Haatiyg‘a yiborilib edi, suv yoqasida kelib, Haatiydin bir kejimlik ot peshkash kelturdi. Nilob eli ham bir kejimlik ot peshkash kelturub, mulozamat qildilar.

Muhammad Ali jang-jangning Bhirada turmoqqa xavasi bor edi, Bhira chun Hindubekg‘a inoyat bo‘ldi, Bhira bila Sind daryosining orasidag‘i viloyatlarni va ellarni, misli, Qorluq Hazora va Haatiy va G‘ayosvol va Keb Muhammad Ali jang-jangga inoyat bo‘ldi. Raiyatliqqa bo‘yun qo‘yg‘on raiyatliq qilg‘ay. Har eru har viloyat bo‘yun qo‘ymasa:

Har kimki bo‘yunni qo‘ymasa, oni tiygay,
Chopkoy, talagay, muti’u munqod etgay.

Bu inoyatlardin so‘ng Muhammad Ali jang-jangg‘a xossa krra mahmal boshliq, kalmoki jiba berib, tug‘ ham inoyat bo‘ldi. Haatiyning urug‘ig‘a ruxsat berib, Haatiyg‘a qilich va bosh-oyoq va istimolat farmonlari yiborildi.

Panjshanba kuni, oftob chiqqanda suv yoqasidin ko‘chuldi. Bu kun ma’jun eyildi. G‘arib gulzorlar ma’junnoklikta tafarruj qilduk. Sariq arg‘uvoniy parcha-parcha erlarda yakdast sariq gullar ochilibtur. Yana ba’zi erlarda afshon qilg‘andek darham ochilibtur. O‘rdu yovug‘ida bir balandi ustida o‘lturub, gulzor tafarruji ***(2326)*** qilduk. Tarrohliq qilg‘andek bu tepaning olti tarafida bir daf’a sariq va bir daf’a arg‘uvoniy gul xat-xat musaddas shaklda ochilibtur. Ikki tarafda gul ozroq edi, ko‘z kor kilg‘uncha ushmundoq gulzor edi. Parshovarning navohisida bahor vaqti yaxshi gulzorlar bo‘ladur.

Sahar ul yurttin ko‘chduq kelurda daryo yoqasidin bir sher g‘irkirab chiqti, otlar sher unini eshitgach, beixtiyor har sarig‘a elni olib, titrab, jar va chukurg‘a o‘zini tashladi. Yonib, yana jangalg‘a kirdi. Buyurdukkim, govmish kelturub, jangalg‘a solib, sherni chiqarg‘aylar. Yana g‘irqirab chiqti, har taraftin o‘qladilar, men ham o‘qladim. Xolviy

piyoda nayza bila sancharda nayzaning sinonin ushata tishladi. Sher qalin oʻq eb, butagʻa siqinib turub edi, Bobo yasovul qilich sugʻurib, yaqin yurub edi, sher hamla qilurda, boshigʻa chopti. Andin soʻng Ali Siystoniy beligʻa chopti, sher oʻzini daryogʻa soldi, suv ichida-oʻq oʻlturdilar. Suvdin chiqarib, terisin, buyurdukkim, olgʻaylar.

Ertasigʻa koʻchub, Bigromgʻa etib, Gurakatriyni tafarruj qilduk. Bir savmaa yoʻsunluq torroq va qorongʻu uyginadur. Eshikdin kirgach, ikki-uch zina kuyi tushgach, uzalib yotib kirmak kerak, sham'siz kirib boʻlmas. Bu uyning gird va navohisida soch va soqolkim qirqibturlar, benihoyat yotibdur. Bu Gura ***(233 a)*** katriining atrofida bir madrasa hujralaridek xeyli hujralar bordur. Kobulgʻa avval kelgan yilikim, Kuhat va Bannu va Dashtni chopildi, Bigromda ulugʻ bir yigʻochni tafarruj qilib, Gurakatriyni koʻrmaganga taassuf er eduq xeyli taassuf egudek er emas emish. Ushbu kun mening bir yaxshi shahbozim (yoʻqoldi) kim, Shayxim Mirishkor saxlab edikim, turnani va laklakni asru xoʻblar olib edi, ikki-uch tullab edi. Andoqlar olib edikim, mendek havassiz kishini qushchi qilib edi.

Malik Buxon va Malik Muso boshliq Dilazok afgʻonlari ulugʻlarigʻa olti kishigʻa yuzar misqol kumush, birar toʻnluq parcha, uchar oʻy, birar govmush Hinduston savgʻotidin berib, oʻzgalarigʻa ham faroxoʻr hollari yarmoq va parcha va govu govmush inoyat boʻldi. Ali Masjidka tushganda, Ma'ruf otliq Dilazok Ya'kub xayli ba'zi oshliq oʻn qoʻy, ikki harvor gurunch, sekkiz ulugʻ panir peshkash kelturdi.

Ali Masjidtin Yadabir tushuldi, Yadabirdin Joʻyi Shoxiygʻa namozi peshin etib tushuldi. Ushbu kun Doʻstbekka muxriq isitma boʻldi. Joʻyi Shohiydin sahar koʻchub, Bogʻi Vafoda tushlanib, namozi peshin Bogʻi Vafodin tebraduk. Gandamakning Siyoh obidin oʻtub, kech namozi shomda bir xavidzorda tushub, otlarni toʻygʻozub, bir-ikki gariydin soʻng otlanib, Surxobdin oʻtub, ***(233 6)*** Karkda tushub, uyquladuk.

Tong otmasdin burun yana otlanib, Qoʻratuning yoʻli ayrilishidin men besh-olti kishi bila Qoʻratuda solgʻon bogʻni tafarruj koʻra bordim. Xalifa va Shoh Hasanbekni va oʻzga elni
toʻgʻri yoʻl bila yiborildikim, Qoʻruqsoyda manga tavaqquf qilgʻaylar. Qoʻratugʻa etganda Shohbek argʻunning Qizil otliq tavochisi Shohbekning Koxonni olib, talab, yongʻon xabarini kelturdi. Farmon andoq edikim, hech kim ilgari xabar etmagay.

Namozi peshin bor edikim, Kobulgʻa etduk. Qutluqqadamning koʻprugiga etguncha hech kim xabardor boʻlmadi. Andin soʻngra Humoyun bila Komron xabar topib, ot minguncha fursat boʻlmadi,

chuhralarig‘a ko‘tartib, shahr darvozasi bila ark darvozasi orasig‘a kelib, mulozamat qildilar. Namozi digarda Qosimbek va shahr qozisi va Kobulda qolg‘on mulozimlar va arboblar kelib, mulozamat qildilar.

Odina kuni, rabiuloxir oyining g‘urrasida namozi digarda chog‘ir majlisi bo‘ldi. Shoh Hasang‘a xossa bosh-ayoq inoyat qildim.

Shanba sahari kemaga kirib, sabuhiy kilduk. Nurbek bu suhbatta ud cholur edi, ul vaqt toyib emas edi. Namozi peshin kemadin chiqib Gulkina bila tog‘ning orasidag‘i bog‘ni sayr qilib, namozi digar Bog‘i Binafshaga kelib ichildi. Namozi shom Gulkina tarafidin fasilidin chiqib, arkka keldim.

Seshanba kechasi, oyning beshida, Do‘stbekkim, yo‘lda ***(234 a)*** tunda isitib edi, Tengri rahmatig‘a bordi. Base mutaassir va muta’allim bo‘lduk. Do‘stbekning na’shini G‘aznig‘a eltib, Sultonning ravzasining eshikining oldida ko‘ydilar. Do‘stbek xeyli yaxshi yigit edi, bekligida hanuz taraqqiy qilur edi. Begligidin butun ichkiliklarida necha qatla yaxshilar bordi. Ul jumladin, bir martaba Andijonning bir yig‘ochi Raboti Zavrakda Sulton Ahmad Tanbal shabixun kelganda, men o‘n-o‘n besh kishi bila yurub, chopqunchisini urub yondurub, g‘ulig‘a etganda yuzcha kishi bila turub edi, ul fursatta uch kishi krldikim, mening bila to‘rt bo‘lg‘oy, ul uchdin birisi Do‘st Nosir edi, yana biri Mirzoquli ko‘kaldosh, yana biri Karimdod. Men-o‘q jibalab erdim. Tanbal yana bir kishi bila yasolidin eshiklik-tuvurluk ilgarrak turub edi, men Tanbal bila ro‘baro‘ bo‘ldum, bir o‘q dubulg‘asiga tegar urdum, yana bir o‘q qalqonini qaribchisi bila ko‘klay urdum. Bir o‘q butumg‘a o‘tkara ottilar. Tanbal boshimg‘a chopti. Ajabdurkim, boshimda dubulg‘a bo‘rki edi, bir tori kesilmadi, vale boshimg‘a xeyli yara bo‘ldi. Yana hech ko‘mak etmadi, mening bila hech kim qolmadi, zarurat bo‘lub, jilov yondurdum. Mendin keyinrak Do‘stbek edi, mendin o‘tub, ani chopibdur. Yana Axsi ***(234 6)*** din chiqar mahalda Boqi xez bilakim, agarchi hez derlar edi, vale qilichi mahkam erklik edi, chopqulashti. Ahsidin chiqqonda, men sekkiz kishi bila qolg‘onda ham bila edi. Ikki kishidin so‘ng Do‘stbekni tushurdilar.

Bekliklarida Suyunchukxon sultonlar bila kelib, Toshkentda Ahmad Qosimni qabag‘onda alarni bosturub kirdi. Kabolda yaxshi jonlar tortti. Ahmad Qosim bularg‘a xabar qilmay, solib chiqti. Anda ham xonlar, sultonlarni bosturub, Toshkendtin yaxshi chikti. Yana so‘ngra Shirim tag‘oyi va Mazid va alar yog‘ikkrnda G‘aznidin ikki-uch yuz kishi bila ilg‘ob kelaturg‘onida bu mo‘g‘ullar uch-to‘rt yuz o‘bdon yigitlarni Do‘stbekning olig‘a yibordilar. Sharukon navohisida olig‘a borg‘onlarni yaxshi bosib, qalin kishi tushurub, g‘alaba bosh kesib kelturdi. Bajavr

qo‘rg‘onini ham Do‘stbekning kishisi eldin burunroq etishib, fasilg‘a chiqti. Parolada ham Do‘stbek yurub, Haatiyni bosib qochurdi. Parola fath bo‘ldi. Do‘stbekning favtidin so‘ngra viloyatini inisi Mirim Nosirg‘a inoyat qildim.

Odina kuni, rabiuloxirning sekkizida qo‘rg‘ondin Chorbog‘qa chiqildi.

Seshanba kuni, oyning o‘n ikkisida Sulton Husayn mirzoning uluq kizi Muhammad Sulton mirzoning onasi Sultonim begimkim, bu fataratlarda Xorazmg‘a tushub edi, Yilibars ***(235 a)*** Sultonning inisi Esanquli Sulton Sultonim begimning qizini olib edi, Kobulg‘a keldilar. Alar o‘lturg‘ali Bog‘i Xilvat ta’yin bo‘ldi. Ul bog‘da tushgandin so‘ng men borib ko‘rdim. Chun egachi edilar, ta’zim va ehtiromlari jihatidin yukundum, alar ham yukundilar, yurub orada ko‘rushuldi. So‘ngralar doim bu qoidani mar’iy tutarlar edi.

Yakshanba kuni, oyning ettisida Bobo Shayx haromnamaknikim, xeyli muddat bandta edi, gunohini afv qilib, bandtni chiqarib, xil’at in’om bo‘ldi.

Seshanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida tush qayta Xoja Seyoron sarig‘a otlanildi. Bu kun ro‘za edim, Yunus Ali va alar taajjub qilib dedilarkim, seshanba kuni va sayr va ro‘za — bu g‘aribtur. Bexzodg‘a kelib, qozisining uyiga tushuldi. Kechasi suhbat angizi bo‘ldi. Qozi arzg‘a etkurdikim, mening uyumda mundoqlar bo‘lg‘on emas, podshoh hokimdurlar. Bovujudkim, majlis asbobi muhayyo bo‘lub edi, qozining istirzoyi xotiri uchun, ichku bartaraf bo‘ldi.

Chahorshanba kuni Xoja Seyorong‘a borildi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma birida bog‘ solg‘on tog‘ning tumshug‘ida ulug‘ gird sufa soldurduk.

Odina kuni ko‘prukdin jolag‘a o‘lturduk. Sayyodlarning uylarining to‘g‘risig‘a etganda, sayyodlar bir dang degan qushni tutub ekandurlar, kelturdilar. Mundin burun dangni ko‘rulgan ***(235 6)*** emas edi, g‘arib hay’atliq qushtur, sharhi Hinduston hayvonotini zikr qilg‘onda kelgusidur.

Shanba kuni, oyning yigirma uchida bu gird sufaning ustiga chanor niholi va tol niholi darham tikildi. Namozi peshin chog‘ir suhbati bo‘ldi, sahari ushbu yangi gird sufaning ustida sabuhiy qilduk. Tushdin so‘ngra otlanib, Kobulg‘a mutavajjih bo‘lduk. Xoja Hasang‘a kela mastlikda etib lahza uyxuladuk. Xoja Hasandin otlanib, yarim kecha Chorbog‘ka kelildi.

Xoja Xasanda mastliq holatida, Abdullo to‘n ufrog‘i bila o‘zini suvg‘a soldi. Otlang‘onda kechrak bo‘la sovukg‘a to‘ngub kela olmadi.

Kechasi Qutluq Xojaning tiyulida bo‘lub, tonglasi o‘tgan kunning bee’tidollig‘idin mutanabbih bo‘lub, toib keldi. Men dedim, filhol ul nav’ tavba muyassar bo‘lg‘ay, yo yo‘q, bori filhol mundoq tavba qilkim, mening suhbatimdin o‘zga erda ichmagaysan. Kabul qildi. Bir necha oy bu qoidani mar’iy tutub, o‘ziga bo‘ldura olmadi.

Dushanba kuni, oyning yigirma beshida, Hindubekkim, Bhirada va ul viloyatlarda * sulh umidi bila qo‘yulub edi, keldi. Sulh va saloh so‘zlarig‘a quloq solmay, bizning so‘zlarimizni ko‘zga ilmay, kuloqqa olmay, biz yong‘och-o‘q qalin afg‘on va hindustoniyni yig‘ib, Hindubekning ustiga Bhiraga yurudi. Erlik el ham afg‘onlar sari evruldi. Hindubek Bhirada tura olmay, Xushob kelib, Dinkut viloyatining orasi bila Nilob kelib, ***(236 a)*** Kobulg‘a keldi. Deva Hindu Sektuning o‘g‘li va yana har hindukim, Bhiradin band qilib kelturulub edi, muhimlarini biror nima berib qat’ qildilar. Bu hindularg‘a otlar, bosh-ayoqlar in’om qilib, ruxsat berildi.

Odina kuni, oyning yigirma to‘qquzida badanimda isitma harorati zohir bo‘ldi. Fasd qildim. Kun olush, gohi ikki kun osha, gohi uch kun osha isitur edim. Har isitkrnda g‘arki araq bo‘lmag‘uncha isitma qo‘ymas edi. O‘n-o‘n ikki kundin keyin, Mullo Xojago mamzuj chog‘irni nargis bila berdi, bir-ikki qatla ichtim. Foyda ham qilmadi.

Yakshanba kuni, jumodiulavval oyining o‘n beshida Xoja Muhammad Ali Xosttin keldi. Bir egarlik ot peshkash qilib, tasaddukka yormoq ham kelturdi. Muhammad Sharif munajjim va Xost mirzolari ham Xoja Muhammad Ali bila kelib, mulozamat qildilar. Tonglasi, dushanba kuni Mullo Kabir Koshg‘ardin keldi. Andijon viloyatidin Koshg‘ar bila evrulub, Kobulg‘a kelibtur.

Dushanba kuni, oyning yigirma uchida Malik Shoh Mansur Yusuf Zayi olti-etti Yusuf Zayining ulug‘lari bila Savoddin kelib, mulozamat qildi.

Dushanba kuni, jumodiussoniy oyining g‘urrasida Shoh Mansur boshliq Yusuf Zayi afg‘oniyning ulug‘larig‘a xil’atlar kiyduruldi, Shoh Mansurg‘a kumosh to‘n, jiba va tugmasi bila, yana biriga yalaklik kumosh to‘n, yana olti kishiga kumosh to‘nlar kiydurub, ruxsat berildi. Andoq muqarrar bo‘ldukim, Abuxadin yuqqori Savod viloyatig‘a dahl qilmag‘aylar va jami’ ***(236 6)*** raiyatlarni ichlaridin chiqarg‘aylar, yana Bajavr va Savodta ekan afg‘onlar olti ming harvor oshlig‘ devong‘a tushurgaylar.

Chahorshanba kuni, oyning uchida jullob ichtim. Yana ikki kun jullob ichtim.

Shanba kuni, oyning oltisida doruyi kor ichtim.

Dushanba kuni, oyning sekkizida Xalifaning ulug‘ qizig‘a Qosimbekning kichik o‘g‘li Hamzaning sochig‘i kirdi. Ming shohruxiy edi. Bir egarlik ot ham tortti.

Seshanba kuni Shoh Hasan Shohbek chog‘ir suhbatig‘a ruxsat tilab, Xoja Muhammad Ali boshliq ba’zi beklar bila ichkilarni uyiga eltti. Yunus Ali va Gadoyi tag‘oyi mening qoshimda edilar. Men hanuz chog‘irdin parhez qiladur edim. Dedimkim, hech andoq bo‘lmaydurkim, men xushyor o‘lturub, jami’ chog‘ir irtikob qilg‘aylar va men sop-sog‘ turub, bir bo‘lak o‘zini masti sharob qilg‘aylar. Keling, mening qoshimda ichinglar, men zamone tafarruj kilay, xushyorlar bila mastlarning ixtilot va omizishi nechuk bo‘lurin bilay. Chanor bog‘ining eshigida solg‘on suratxonaning sharqi-janub sari yonida kichikrak oqqina uy tiqilib edi, gohi anda o‘lturur edim, anda majlis bo‘ldi. So‘ngra G‘iyos mashara keldi, necha qatla majlisdin mutoyaba tariqi bila buyuruldikim, ixroj qildilar. Oxir shaloyin bo‘lub, masharaliq bila majlisda yo‘l topti. Turdi Muhammad qipchoq bila Mullo Kitobdorni ham majliska tiladuk. Shoh Hasang‘a (237 a) va uyidag‘i majlis ahlig‘a bu ruboiyni badihatan aytib yiborildi:

Ahbobki bazmida guliston xastur,
Yo‘q lek alar bazmida bizga dastur.
Ul jam’da gar huzuri jam’iyat bor,
Yuz shukr, bu jam’ behuzur emastur.

Ibrohim chuhradin yiborildi. Ikki namoz orasig‘a yakin bu majlis ahli mast bo‘lub tarkashtilar. Bu behuzurliq muddatida taxtiravon bila ko‘tartib yurur edim. Bir necha kun burunroq mamzuj chog‘ir ichilib edi, yana foyda kilmaganidin, ichilmaydur edi. Naqoxat ayyomining oxirida Tolor chamanining g‘arbi-janub tarafida, olma tubida majlis tartib qilib, mamzuj chog‘ir ichtim.

Odina kuni, oyning o‘n ikkisida Ahmadbek va Sulton Muhammad do‘ldoykim, Bajavrda ko‘mak ko‘yulub edi, keldilar.

Chahorshanba kuni, oyning o‘n ettisida Haydar Taqiyning bog‘ida Tengriberdi ba’zi beklarga va yigitlarga suhbat beradur edi, men ham ul suhbatka borib ichtim. Kech namozi xuftan andin ko‘pub kelib, ulug‘ oq uyda ham ichildi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma beshida Mullo Mahmud qoshida fikh sabaqi o‘qumoq ta’yin bo‘ldi.

Seshanba kuni, oyning salxida Shoh Shujo’ arg‘unning qoshidin Abu Muslim ko‘kaldosh elchilikka keldi. Bir tupchoq ot peshkash kelturdi. Ushbu kun Yusuf Ali rikobdor Chanor bog‘idagi havzni uzub,

koʻl solib, yuz navbat evruldi. Bosh-oyoq va egarlik ot va yormoq inʼom boʻldi.

Chahorshanba kuni, rajab oyining sekkizida Shoh Hasanbekning uyigʻa (237 b) borib ichtim. Aksar beklar va ichkilar bor edilar.

Shanba kuni, oyning oʻn birida majlis edi, namozi digar bila namozi shomning orasida, ulugʻ kabutarxonaning tomining ustigʻa chiqib ichildi. Kechroq bir necha otliq Dehi Afgʻon saridin yoʻl bila shahr sari oʻtub boradur. Tahqiq qilildi: Darvesh Muhammad sorbon ekandurkim, Mirzoxon qoshidin elchilikka keladur ekandur, tom ustidin chorladuk. Deyildikim, toʻra va toʻka bila elchilik qilurni qoʻygʻil, betakallufona kelgil! Darvesh Muhammad kelib tortik peshkash tortib suhbatta oʻlturdi, ul fursatta toib edi, ichmas edi. Gʻoyati shabkacha munda ichildi.

Tonglasi, devon oʻlturgʻonda rusum va qoida bila kelib, Mirzoxon yiborgan peshkashlarni tortti. Oʻtgan yil yuz tashvish va koʻp vaʼda va vaʼid bila tamom ul yuzdagi aymoqlarni koʻchurub, Kobul kelturub eduk. Kobul tor erdur, aymoq va atrokning gala-qorasigʻa farogʻat bila qishloq va yayloq er emas. Sahronishin elni oʻz koʻngligʻa koʻysa, hargiz Kobulni havas qilmas. Qosimbekka xizmat qilib, ul yuzga oʻtar uchun, oragʻa soldilar, Qosimbek koʻp mubolagʻa qildi. Oxir aymoqlargʻa Qunduz va Bogʻlon sari oʻtmak uchun ruxsat oldi.

Hofiz Jubayr kotibning ogʻa-inisi Samarqandtin kelib edi, bu fursatta Samarqandgʻa ruxsat berib, Foʻlod Sultongʻa devonimni yibordim. Devonning orqasida bugina qatʼani bitidim:

(238 a) Ul sarvning harimigʻa gar etsang, ey sabo,
Bergil bu hajr xastasidin ed koʻngliga,
Rahm aylabon sogʻinmadi Boburni bor umid,
Solgay Xudoy rahmni Foʻlod koʻngliga.

Odina kuni, oyning oʻn ettisida Shoh Mazid koʻkaldosh Muhammad Zamon mirzo qoshidin tasadduq va peshkash ot kelturub, mulozamat qildi. Ushbu kun Shohbekning elchisi Abu Muslim koʻkaldoshqa xilʼat kiydurub, inʼom qilib, ruxsat berildi. Xoja Muhammad Ali bila Tengriberdiga ham viloyatlarigʻa — Xost bila Andarobka bormoqqa ushbu kun ruxsat boʻldi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma uchida

Muhammad Ali jang-jangkim, Kachakot va Qorluq navohasida qoʻyub, ul viloyatlarni anga uhda qililib edi, Mirzoyi Malviy qorlukning oʻgʻli Shoh Husayn yana Haatiyning kishisi ham bila keldilar. Ushbu kun, Mullo Alixonkim, Samarkandgʻa koʻchini kelturgʻali borib edi, kelib, mulozamat qildi.

Abdurrahmoniy afg‘on Gardiz sarhadida o‘ltururlar edi, mol va muomalada royij emas edilar, borur-kelur korvoniylar ham bulardin mutazarrir edilar. Chahorshanba kuni, rajab oyining yigirma to‘qquzida bu afg‘onlarni chopa otlanildi. Tangi Vag‘jon navohisida tushub, osh eb, kech namozi peshin andin otlanduk. Kechasi yo‘l oziqib, Panjob Shahnaning sharqi-janub sari pushtalarda va dashtlarda xeyli sargardon (238 b) liq tortildi. Muddatdin so‘ngra yo‘lg‘a kelib kirduk. Chashmayi Paraning ko‘talidin oshib, Gardiz sari boqishliq qo‘lidin farz vaqtida tuzga chiqib chopqun yiborildi. Bir bo‘lak cherik eli Kirmosh tog‘i sarig‘akim, Gardizning sharq va janubidur, chopkun bordilar. Ul chopqunchi orkasig‘a Xisrav Mirzoquli va Sayyid Ali boshliq g‘ulning o‘ng ko‘lini yiborildi. Ko‘proq cherik eli Gardizning sharqiy tarafi julga yuqqori boka chopqun bordilar. Bu chopqunchining orqasig‘a Sayyid Qosim eshik og‘a, Mirshoh qavchin, Qiyom, Hindubeq Qutluqqadam Husayn boshliqlarni yiborildi. Chun cherik elining ko‘pragi julga yuqqori boqa chopqun borib edilar, alarni uzotg‘ondin so‘ng, men ham bularning keticha-o‘q yurudum. Bu julga yuqqori el yiroqroq ekandur. Julga yuqqori borg‘on cherik elining otlari bo‘ldurdi. Oncha nima cherik eliga tushmadi. Qirq-ellikcha afg‘on yayog‘i tuzda ko‘runur. Bu cherik orqasig‘a borg‘onlar alar sari mutavajjih bo‘lub, manga kishi chopturdilar. Men dag‘i ildamroq yurudum. Men etguncha Husayn betaqrib va behisob yolg‘uz ot solibtur. Afg‘onlarning ichiga kirib, qilich solur mahalda otini o‘qlab yiqarlar. Ko‘pg‘och, oyog‘ig‘a chopib yiqiturlar. To‘sh-to‘shidin pichoqlab, chopqulab, pora-pora ayladilar. Bu yigitlar boqib turub, ko‘makka etishmaslar.

Bu xabar kelgach, Gadoyi tag‘oyi, Poyanda Mu-hammad (239 a) krplon, Abul-Hasan ko‘rchi, Mo‘minatka boshliq ichkilarni va yigitlarni jilovrez ilgari yiborib, o‘zum ham tez yurudum. Boridin burun Mo‘min atka bir afg‘onni nayza bila tiqib, boshini kesib kelturdi. Abulhsan qo‘rchi ham yalang‘och yaxshi yurub, afg‘onlarning olin to‘sub, ot solib, bir afg‘onni chopqulab yiqib, boshini kesib kelturdi. O‘ziga uch yara bo‘lub edi, otig‘a bir yara bo‘lub edi. Poyanda Muhammad qoplon ham yaxshi yurub, bir afg‘onni chopqulab, boshin olib kelturdi. Agarchi, Abulhasan bila Poyanda Muhammad qoplonning yigitliklari mundin burun ham ma’lum edi, bu yurushta ishlarini ko‘prak bildurdilar. Bu qirq-ellikcha afg‘on tamomisi o‘qa, qilichka borib, poralandilar. Bu afg‘onlar kirilg‘ondin so‘ng, bir xavidzorg‘a tushub, buyurdukkim, bu afg‘onlarning boshlarini kalla manora qildilar.

Yo‘lda keladurgonda Husayn bila bo‘lg‘on beklar keldilar. Siyosat va g‘azab bila dedimkim, muncha kishi boqib turub, bir necha yayoq afg‘ong‘a tup-tuz erda mundoq yigitlarni oldurubsizlar. Sizlarni to‘ra-muchadin xuratib, pargana va viloyatingizdin ayrib, soqollaringizni qirqib, shahrlarda tashhir qilmoq kerak, to har kim mundoq yigitni mundoq g‘animg‘a oldursa, mundoq tup-tuz ilik tebratmay boqib (239 b) tursa, sazosi bo‘lg‘ay.

Kirmosh sari borg‘on cherik eli qo‘y va o‘lja olib keldilar. Bobo Qashka mo‘g‘ul ham Kirmosh sari borg‘on cherik bila borib edi. Bobo Qashkag‘a bir afg‘on qilich tegurur mahalda yaxshi to‘xtab turub, o‘qini to‘ldurub, bu afg‘onni urub yikibtur.

Sabohi ko‘chub, Kobul sari mutavajjih bo‘lduk. Muhammad baxshi va Abdulaziz miroxo‘r va Mir Xurd bakovulga hukm bo‘ldiki, Chashmayi Parani o‘tub, andin kirg‘ovul ovlagaylar. Uzum bir necha kishi bila Maydoni Rustam yo‘li bilakim, ko‘rulmagan edi, bordim. Maydoni Rustam tog‘larning orasida voqi’ bo‘lubtur, tog‘ning boshig‘a yovukroq, xeyli safoliq er emastur. Ikki tog‘ning orasida kengrak julgasi tushubtur. Janubiy tarafida pushtaning etagida kichikrak chashmasi bor. Ulug‘-ulug‘ rim daraxtlari ham bor. Bu Maydoni Rustamning Gardiz tarafidin chiqib kelur yo‘lida chashmalari bor, daraxtlari ham xeyli bor. Bu kichikrak daraxtlardur. Agarchi julgasi torroqdur, vale bug‘ina daraxtlarning tubi ko‘p-ko‘q yaxshig‘ina o‘langlardur. Safoliqqina julgadur. Maydoni Rustamning janub tarafidag‘i toqqa chiqildi. Kirmosh tog‘lari va Bangash tog‘lari oyoq ostida ko‘runadur. Kirmosh tog‘laridin nari pashakaal bulutlari tah-batah ko‘runadur, (240 a) ul viloyatlar sarikim pashakaal bo‘lmas, aslo bulut ko‘runmaydur. Namozi peshin Huniyg‘a kelib tushuldi. Tonglasi Muhammad Og‘a kentining navohisida tushub, ma’jun irtikob qilib, baliq dorusini suvg‘a solib, bir pora baliq tutuldi.

Yakshanba kuni, sha’bon oyining uchida Kobulg‘a kelduk. Seshanba kuni, oyning beshida Darvesh Muhammad Fazliy bila Xisravning navkarin tilab, Husayn olilg‘onda qiskaliq qilg‘onlarning kayfiyatin so‘rub, to‘ra-muchalaridin hurattuk. Namozi peshin chanor tubida chog‘ir majlisi bo‘ldi. Bobo Qashka mo‘g‘ulg‘a xil’at in’om bo‘ldi.

Odina kuni, oyning sekkizida Kepakkim, Mirzoxon qoshig‘a borib edi, keldi.

Panjshanba, namozi digar Xoja Seyoron va Boron va Domani ko‘hning sayrig‘a otlandim. Namozi xuftanda Momo xotung‘a tushuldi. Tonglasi Istalif kelib tushtuk. Ul kun ma’jun eyildi.

Shanba kuni Istalifda chog‘ir suhbati bo‘ldi. Sabohi Istalifdin otlanib, Sanjid darasining orasi bila o‘tub, Xoja Seyoronning yakinig‘a etganda, bir uluq yilonkim, yo‘g‘onlig‘i bilakcha va uzunlig‘i bir kuloch bo‘lg‘ay edi, o‘lturuldi. Bu ulug‘ yilonning ichidin bir inchkarak yilon chikti, g‘olibo o‘shul yakinda yutub ekandur, bori a’zosi butun edi. Bu inchka yilon bu ulug‘ yilondin juzviy kiska (240 b) roq bo‘lg‘ay edi. Bu inchka yilonning ichidin bir katta sichqon chiqti, ul ham butun edi. Hech eri xal bo‘lmaydur edi. Kelib Xoja Seyoronda chog‘ir majlisi bo‘ldi. Ushbu kun kichkina tunqatordin ul yuzdagi beklarga buljor bila farmonlar bitib yiborildikim, cherik otlaniladur, muqarrar bo‘lg‘on buljorg‘a ehtimom qilib, etisha kelsunlar.

Sabohi otlanib, ma’jun eb, Parvon suv qotilishida Parvon suvig‘a bu el dasturi bila baliq dorusi solib, kalin baliq tutuldi. Mirshohbek oshu ob tortti.

Mundin otlanib, Gulbahor borildi. Namozi shomdin so‘ng chog‘ir suhbati bo‘ldi. Bu suhbatlarda Darvesh Muhammad sorbon bo‘lur edi. Agarchi yigit edi va sipohiy edi, vale chog‘ir irtikob qilmas edi, toyib edi. Qutluq Xoja ko‘kaldosh muddati madid edi, sipohiylikni tark qilib, darvesh bo‘lib edi. Yoshi ham xeyli bor edi, soqoli xud oppoq oqarib edi. Hamisha bu suhbatlarda harifi sharob edi. Men Darvesh Muhammadqa dedimkim, Qutluq Xojaning soqolidin uyat! Darvesh va qari va oq soqolliq hamisha chog‘ir ichar, sen sipohiy va yigit va qopqora soqolliq hargiz ichmassen, ne ma’ni? Chu mening da’b va tariqim andoq emas edikim, ichmas kishig‘a chog‘ir taklifi qilg‘aymen, ushmuncha bil-o‘q hazl bila o‘tti, chog‘ir taklifi qililmadi. Sabohi sabuxiy qilduk.

Chahorshanba (241 a) kuni Gulbahordin otlanib, Abunning kentida tushub, taom eb, otlanib, Bog‘oti Xumg‘a borib tushuldi. Namozi peshindin so‘ng chog‘ir suhbati bo‘ldi. Tonglasig‘a andin otlanib, Xoja Xond Sayyidning mazorini tavof qilib, kelib Jina qo‘rg‘onidin jolag‘a kirduk. Panjxir suvining qotilishida jola tog‘ning to‘qunishig‘a urunub, g‘arq bo‘layozdi: Ruhdam, Tangriquli, Mir Muhammad jolabon jola tog‘qa urungach, suvg‘a yiqildilar. Ruhdam bila Tengriqulini tashvishlar bila tortib, jolag‘a-o‘q chiqordilar. Chini piyola va qoshuq va doira suvg‘a bordi. Mundin o‘tub, Sangi Burida to‘g‘risig‘a etganda, jola suvning o‘rtasida shoxqamu yo band uchun qoqqon qozuqqamu urundi, Shoh Hasan Shohbek arqong‘a-o‘q bordi. Mirzoquli ko‘kaldoshni ola-o‘q yiqildi. Darvesh Muhammad sorbon ham suvg‘a yiqildi. Mirzoquli tavre bordi. Yikilur mahalda iligidagi qovun kesadur pichoqni jolaning ustidagi bo‘ryog‘a sanchib-o‘q yiqildi, Mirzoquli jolag‘a kelmay, to‘n ufrog‘i bila

uzub chiqti, joladin chiqib, ul okshom jolabonlarning uyida qo‘nduk. Biaynihi suvg‘a borg‘on xaftrang piyoladek piyola Darvesh Muhammad peshkash qildi.

Odina kuni suv yoqasidin otlanib, Inichkadin quyig‘a Ko‘hbacha ning domanasida tushub. o‘z iligimiz bila (241 b) g‘alaba misvok olduk. Andin o‘tub, Xoja Xizriylarning uyida osh eb, otlanildi. Namozi peshin Qutluq Xojaning yatuli Lamg‘oniy kentig‘a tushduk. Qutluq Xoja mohazare hozir qildi. Tanovul qilib, otlanib, Kobulg‘a kelildi.

Dushanba kuni, oyning yigirma beshida Darvesh Muhammad sorbong‘a xossa xil’at va egarlik ot inoyat qilib, navkarlikka yukunduruldi. To‘rt-besh oy sochimni qirkmaydur edim, Chahorshanba kuni, oyning yigirma ettisida sochimni qirqtim. Bu kun chog‘ir suhbati bo‘ldi.

Odina kuni, oyning yigirma to‘qquzida Mir Xurdning Hindolning atkaligiga yukunduruldi. Ming shohruxiy sochiq kiyurdi.

Chahorshanba kuni, ramazon oyining beshida Tulak ko‘kaldoshning qoshidin Barlos Jiki otliq navkari arzadoshtini kelturdi. O‘zbak chopqunchisi ul navohig‘a kelgan ekandur, Tulak chiqib, urushub bosibtur. Bir tirik o‘zbak va bir bosh kelturdi.

Shanba oqshomi, oyning sekkizida Qosimbekning uyiga borib, og‘iz ochduk. Bir egarlik ot tortti.

Yakshanba oqshomi Xalifaning uyida og‘iz ochildi. Bir egarlik ot peshkash qildi. Tonglasi Xoja Muhammad Ali va Jon Nosirnikim cherik maslaxatig‘a tilalib edi, viloyatlaridin keldilar.

Chahorshanba kuni, oyning o‘n ikkisida Komronning tag‘oyisi Sulton Ali mirzo (242 a) kim, men Xostdin Kobulg‘a borur yil Koshg‘arg‘a borib edi, nechukkim mazkur bo‘ldi, keldi.

Panjshanba kuni, oyning o‘n uchida Yusuf Alining daf’i va raf’ig‘a azm-jazm qilib, otlanib, Dehi Ya’qub suvining Kobul tarafidag‘i o‘langga tushuldi. Otlanur choq Boboxon axtachi yaramasroq ot tortti, achchig‘imdin bir musht yuziga urdum. Binsir barmog‘im tubidin sindi. Ul fursatta xeyli og‘rimadi. Kelib, yurtqa tushganda xeyli tashvish berdi. Bir necha mahal xeyli riyozat torttim. Xat bitiy olmas edim, oxir chur butti. Ushbu safar qilg‘on yurtta mening xolam Davlat Sultonxonimning Qutluq Muhammad otliq ko‘kaldoshi Koshg‘ardin Xonim qoshidin xat va bilkot kelturdi. Ushbu kun Dilazokning ulug‘lari Buxon va Muso kelib, peshkashlar bila mulozamat qildilar..

Yakshanba kuni, oyning o‘n oltisida Ko‘chbek keldi.

Chahorshanba kuni, oyning to‘qquzida ko‘chub, Bichokdin o‘tub, doim tushar ergakim, ushbu Bichok rudining yokasidur, tushuldi. Bomiyon va Kohmard va G‘o‘riy Ko‘chbekka taalluq viloyatlar o‘zbakka yaqin jihatidin Ko‘bekni bu cherikdin maof tutub, ushbu yurttin o‘zum chirmog‘on mandil va bosh-ayog‘ inoyat qilib, viloyatig‘a ruxsat berildi.

Odina kuni, oyning yigirma birida Bodom chashmag‘a tushduk. (242 b) Tonglasi Borik ob tushuldi. O‘zum Qoratuni sayr qilib keldim. Ushbu yurtta yig‘ochdin asal topildi. Ko‘ch-barko‘ch mutavajjih bo‘lduk.

Chahorshanba kuni, oyning yigirma oltisida Bog‘i Vafoda tushdik.

Panjshanba kuni bog‘da-o‘q bo‘ldum. Odina kuni ko‘chub, Sultonpurdin o‘tub tushuldi. Bu kun Shoh Mir Husayn viloyatidin keldi. Buxon va Muso boshliq Dilazokning ulug‘lari ham bukun keldilar. Savodka Yusuf Zayining daf’ig‘a azimat qililib edi, Dilazok maliklari arzg‘a etkurdilarkim, Hashnag‘arda ulus qalindur, oshliq ham ko‘p topulur, Hashnag‘arg‘a sa’y qildilar. Mashvarat qilib, so‘zni munga qo‘yuldikim, chun Hashnag‘arda oshliq qalin emish, andag‘i afg‘onlarni chopib, Hashnag‘ar qo‘rg‘onini yo Parshovar qo‘rg‘onini rost qilib, bu oshliqdin zahira solib, Shoh Mir Husaynni bir pora yigitlar bila anda qo‘yulg‘ay. Bu maslahat uchun Shoh Mir Husayng‘a o‘n besh kunluk buljor bila ruxsat berildikim, viloyatig‘a borib, yarog‘ini qilib kelgay. Tonglasig‘a ko‘chub, Jo‘yi Shohiyg‘a kelib tushduk. Tengriberdi, Sulton Muhammad do‘ldoy keyindin bu yurtqa keldilar. Hamza ham Qunduzdin bukun keldi.

Yakshanba kuni, oyning salxida Jo‘yi Shoxiydin ko‘chub, Qirq ariqqa (243 a) tushuldi. Men bir necha maxsuslar bila jolag‘a kirib keldim. Iyd hiloli bu yurtta ko‘ruldi. Darayi Nurdin bir necha ulog‘ chog‘ir kelturub edilar, namozi shomdin keyin chog‘ir majlisi bo‘ldi. Ahli majlis Muhib Ali qo‘rchi, Xoja Muhammad Ali kitobdor, Shoh Hasan, Shohbek, Sulton Muhammad do‘ldoy, Darvesh Muhammad sorbon edi. Darvesh Muhammad toib edi. Kichiklikdin beri mening shartim andoq edikim, ichmas kishiga taklife qilmag‘oymen. Doyim suhbatlarda Darvesh Muhammad bo‘lur edi, hech nav’ taklife qilinmas edi. Xoja Muhammad Ali erkiga qo‘ymay, taklif qila-qila chog‘ir ichurdi.

Dushanba kuni, sabohi iyd kuni ko‘chtuk. Yo‘lda xumor daf’ig‘a ma’jun eduk. Ma’junnoklikta bir hanzal kelturdilar. Darvesh Muhammad hanzalni ko‘rgan emas edi. Men dedimkim, Hindustonning hinduvonasidur, bir karj kesib berdim. Rag‘bat bila tishladi, oqshomg‘acha achchiklig‘i og‘zidin ketmadi. Garm chashmaning balandisida tushub, yaxni tortiladur edikim, Langarxonkim, necha mahal

oʻz erida edi, kelib, ot va bir pora maʼjun tortib, mulozamat kildi. Kelib Yadabirgʻa tushtuk. Namozi digarda bir necha maxsus bila jolagʻa kirib, bir kuroʻhcha quyi borib chiqtuk. Tonglasi andin koʻchub, Xaybar koʻtalining tubigʻa (243 6) tushuldi.

Ushbu kun Sulton Boyazid Nilobdin Pora yoʻli bila oʻtub, bizning xabarimizni topib, keyinimizcha kelib, arz qildikim, Afridiy afgʻon koʻch va moli bila Porada oʻlturubdur. Sholi qalin ekibturlar, sholisi pishib, tamom oyoq ustidadur. Chun Hashnagʻardagʻi Yusuf zayi afgʻonlar ustigʻa azimat qilib edu, anga parvo qilmaduk. Namozi peshinda Xoja Muhammad Alining oʻtogʻida shurb majlisi boʻldi. Ushbu majlisda-oʻq Sulton Taroxiydin bu sorigʻa kelgan kayfiyatni mashruh bitib, Bajavrgʻa Xoja Kalongʻa yiborildi. Farmon hoshiyasida bu baytni bitidim:

Sabo ba lutf bshoʻ on gazoli raʼnoro,
Ki sar ba koʻhu biyobon tu dodai moro.

Andin saboh koʻchub, koʻtaldin inib, Xaybar tangisidin oʻtub, Ali Masjidgʻa tushuldi. Andin namozi peshin otlanib, partoldin ayrilib, ikki pos boʻlub edikim, Kobul suvining yoqasigʻa kelib, ozroqcha uyuxladuk. Sahar guzar topib, suvdin kechildi. Qorovuldin xabar keldikim, afgʻonlar xabar topib, qochgʻondurlar. Yurub, Savod suvidin oʻtub, afgʻonlarning ekinining orasigʻa tushuldi. Taʼrif qilgʻonning yarimi, balki choragicha oshliq topilmadi. Hashnagʻarni bu oshliq umidi bila (244 a) yasamoq hisobi tagʻayyur topti. Bu yurushga saʼy qilgʻon Dilazok maliklari bu jihattin munfail boʻldilar. Namozi digar Savod suvining Kobul tarafigʻa kechib tushuldi.

Tonglasi Savod suvidin koʻchub, Kobul suvidin kechib tushuldi, kengashga kirar beklarni charlab, kengashib, soʻz mungʻa qaror toptikim, Sulton Boyazid aytqon Afridiy afgʻonini chopib, aning molini va oshligʻin koʻchi bila Parshovar qoʻrgʻonini yasatib, kishi qoʻyulgʻay. Hindubek qavchin va Xost mirzodalari keyindin bu manzilda keldilar.

Bukun maʼjun eyildi. Darvesh Muhammad sorbon, Muhammadiy koʻkaldosh, Gadoyi tagʻoyi, Asas edi. Soʻngra Shoh Hasanni ham tiladuk. Osh tortilgʻondin soʻng namozi digar jolagʻa kirduk. Langarxon Niyoziyni ham jolagʻa chorladuk. Namozi shomda joladin chiqib, oʻrdugʻa kelildi. Ushul qaror bila suv yoqasidin sahar koʻchub, Jomdin oʻtub, Ali Masjid suvining chiqishida tushuldi.

Abulhoshim Sultonalikim, keyindin kelib edi, dedikim, arafa kechasi Joʻyi Shohiydin Badaxshondin kelgan kishi bila Jamrudtin oʻtub edim, ul dedikim, Sulton Saʼidxon jazm Badaxshon ustiga keldi. Men podshohqa xabar qila keladurmen. Beklarni chorlab, mashvarat qilib,

bovujudi bu xabar qo‘rg‘on (244 b) yasamoqning maslahatini topmay, Badaxshon azimati bila murojaat kilildi. Langarxong‘a xil’at berib, Muhammad Ali jang-jangga ko‘mak ta’yin qilib, ruxsat berildi. Ul oxshom Xoja Muhammad Alining chodirida chog‘ir majlisi edi. Erta bila bu erdin ko‘chub, Xaybar ko‘talidin oshib, ko‘tal tubiga tushuldi. Xizr xaylidin ko‘p noshoyista harakatlar zohir bo‘lub edi. Cherik borurda-kelurda keyinga qolg‘on, yoqag‘a tushgan cherik eliga o‘qlar ko‘yub, otlarini elturlar edi. Alarg‘a ta’dibe kilmoq va go‘shmole bermoq vojib va lozim ko‘rundi. Bu xayol bila ko‘tal tubidin sahar ko‘chub, Dehi G‘ulomonda tushlanduk. Namozi peshin otg‘a bo‘g‘uz berib, otlanildi.

Muhammad Husayn ko‘rchini Kobulg‘a chopturuldikim, Kobulda bo‘lg‘on Xizr xaylini bandlab, jihatini mafsal qilib, arzg‘a etkurgaylar. Badaxshondin dag‘i har xabar bo‘lsa, mashruh bitib, bir kishidin bot yiborg‘aylar.

Ul kecha ikki poskacha yurub, Sultonpurdin ozroqcha o‘tub, tushub, lahza uyuxlab, otlanduk. Xizr xayli Bihar va Masxigromdin Qora suvg‘acha o‘lturg‘on ekandurlar. Tong burnida etib, chopqun qo‘yuldi. Aksar moli va o‘g‘lon-ushog‘i cherik eliga tushti. Oz-og‘loqchasi toqqa yovuq edi, toqqa tortib qutuldi.

Tonglasi Qilog‘u (245 a) g‘a tushuldi. Ushbu yurtta kirg‘ovul olildi. Keyin qolg‘on uruq ham bukun bu yurtta kelib ko‘shuldi. Vaziriy afg‘on doyim yaxshig‘ina mol bermas edi. Bu siyosattin uch yuz qo‘y peshkash kelturdi.

Iligim chiqqoni (sababli) hech nima bitimaydur edim, ushbu yurtta yakshanba kuni, oyning o‘n to‘rtida ozroqcha nima bitidim.

Tonglasi Xirilji Shamu xayl boshliq afg‘onlarning ulug‘lari keldilar. Dilazokning uruqlari bu jamoaning gunohlarini mubolag‘alar bila darxost qildilar. Gunohlarin bag‘ishlab, asirlarni ozod qildum. Mollarin to‘rt ming qo‘yg‘a qaror berib, ulug‘larig‘a to‘nlar kiydurub, tahsildorlar ta’yin qilib yiborildi.

Bu ishlarga qaror berib, panjshanba kuni, oyning o‘n sekkizida ko‘chub, Bihar va Masxgiromg‘a tushub, tonglasi Bog‘i Vafog‘a keldim. Bog‘i Vafoning xo‘bluq mahallari edi, sahnlari tamom sebargazor, anor daraxtlari sap-sarig‘ xushrang xazon bo‘lubtur. Anorlar daraxtlarda qip-qizil, norunj daraxtlari sabz va hurram, norunjlar daraxtlarda benihoyat, vale norunjlar xotirxoh sarg‘armaydur edi, anorlari yaxshi, anorlari garchi viloyatlarning yaxshi anorlaricha emas edi. Bog‘i Vafodin bir yaxshi mahzuzkim bo‘lduq bu navbat edi. Bu uch-to‘rt kunkim bu bog‘da (245 b) eduq bori o‘rdu eli ifrot bila anor edilar.

Dushanba kuni bog‘din ko‘chtuk. Men bir paharg‘acha yurub, ba’zi norunji in’om bo‘ldi. Ba’zi beklarga bir daraxt norunji, ba’zilarig‘a ikki kishig‘a bir daraxt norunji in’om bo‘ldi. Chun kish Lamg‘on sayri qilur xayoli bor edi, xavzning atrofida yigirmacha norunj daraxtini buyurdumkim, qo‘rug‘aylar.

Bukun Gandamakka tushub, tonglasi Jigdalik tushuldi. Namozi shomg‘a yakin chog‘ir majlisi bo‘ldi, aksar ichkilar bor edilar, oxir suhbatta Qosimbekning xoharzodasi Gadoyi Muhammad xeyli shaloyinliq qildi. Mast bo‘lg‘onda mening yonimdag‘i takyaga tayandi. Gadoyi tag‘oyi majlisdin ko‘tarib chiqardi.

Ul yurttin erta ko‘chuldi. Qo‘ruqsoy yonidagi Borik ob quyi yuqqori sayr qila bordim. Bir kecha turoq daraxtlari asru xo‘b xazon bo‘luptur. Usha erda tushub, yilqiron oshini tortturuldi. Xazon bois bo‘ldi, chog‘ir ichildi. Yo‘ldin ko‘y kelturub, buyuruldikim, kaboblar qilg‘oylar. Balut shohlarig‘a o‘tlar qo‘yub, tafarruj ko‘rduk. Mening keladurgan xabarimni Mullo Abdulmalik devona eshitib, istid’o qildikim, Kobulg‘a eltgay. Kobulg‘a Mullo Abdulmalikni yiborildi. Hasan nabira Mirzoxon qoshidin meni deb kelgan ekandur. Bu erda kelib (246 a) mulozamat qildi. Zavol vaqtig‘acha munda ichildi. Andin so‘ng otlanildi. Majlis ahli guzaro mastlar bo‘lub edilar. Sayyid Qosim andoq mast erdikim, ikki navkari tashvish bila ot ustiga solib, o‘rdug‘a etkurdilar. Do‘st Muhammad Boqir andoq mast edikim, Amin Muhammad tarxon va Mastiy chuhra boshliqlar har necha sa’y qilib, otlandura olmaslar. Boshig‘a suv quyarlar ham bo‘lmas. Bu fursatda bir pora afg‘on paydo bo‘lur, Amin Muhammad tarxon chog‘ir kayfiyatida xayol qilurkim, muni mundoq etib oldurg‘uncha boshini kesib olib ketarbiz. Bori yuz mashaqqat bila ot ustig‘a solib, olib kelurlar.

Yarim kechada Kobulg‘a kelduk. Sabohi devonda Qulibekkim, Koshg‘arg‘a Sulton Sa’idxon qoshig‘a elchilikka borib edi, kelib, mulozamat qildi. Beshka mirzoyi itarchini Qulibekka qotib, elchilikka yiborib edi, ul viloyatning matoidin bir pora savg‘ot kelturdi.

Chahorshanba kuni, zilqa’da oyining g‘urrasida Kobulning go‘rining qoshida yolg‘uz borib, sabuhiy qildim. So‘ngra ahli majlis birin-ikki keldilar. Oftob yoyila Bog‘i Binafshag‘a borib, Havz yoqasida ichildi. Tush bo‘la uyqulab, namozi peshin yana ichildi. Ushbu namozi peshin suhbatida Tengriqulibek va Mahdiyg‘akim, mundin burun suhbatta chog‘ir berilmaydur edi, (246 b) chog‘ir berdim. Namozi xuftan hammomg‘a keldim. Ul kecha hammomda edim.

Panjshanba kuni Yahyo Nuhoniy boshliq Hinduston savdogarlariga xil’atlar inoyat qilib, ruxsat berildi.

Shanba kuni, oyning to‘rtida Koshg‘ardin kelgan Beshka mirzog‘a xil’at kiydurub, in’om qilib, ruxsat berildi.

Yakshanba kuni eshik ustidagi kichkina suratxonada suhbat edi. Bovujudkim, torg‘ina hujra edi, ahli majlis o‘n olti kishi edilar.

Dushanba kuni xazon sayrig‘a Istalifg‘a borildi. Bukun ma’jun irtikob qililib edi. Bu kecha yomg‘ur bisyor yog‘di. Mening bila kelgan beklar va ichkilar aksar mening chodirimg‘akim, Bog‘i Kalonning ichida tiqilib edi, kirdilar. Tonglasi ushbu bog‘da chog‘ir majlisi bo‘ldi. Oxshomg‘acha ichildi. Sabohi sabuhiy qilduk. Mast bo‘lub uyuxlab, namozi peshin Istalifdin otlanib, yo‘lda ma’jun eyildi. Namozi digar bo‘la Behzodiyg‘a kelduk. Xazonlar asru xo‘b bo‘lub edi. Xazon sayri asnosida chog‘irg‘a moyil hariflar chog‘ir angizi qila boshladilar, bovujudi ma’jun. Chun xazonlar asru xo‘b bo‘lub edi, xazon bo‘lg‘on daraxtlarning tubida o‘lturub, chog‘ir ichildi.

Namozi xuftang‘acha ushul erda-o‘q suhbat edi. Mullo Mahmud Xalifa keldi. Ani ham suhbatg‘a chorladuq Abdullo xeyli mast edi, Xalifa tarafidin bir so‘z chiqti. *(24 7 a)* Mullo Mahmudtin g‘ofil bu misra’ni o‘kudikim:

Bar har ki bingari, ba hamin dog mubtalost.

Mullo Mahmud xushyor edi, Abdullog‘a xazl tariqi bila bu misra’ni o‘qug‘on jihatidin taarruzlar qildi. Abdullo voqif bo‘lub, iztiroblar qilib, xeyli shirin guftugo‘lar qildi.

Panjshanba kuni xazonlar sayri qilib, kech namozi shom Chorbog‘ka kelib tushtum.

Juma kuni, oyning o‘n oltisida Bog‘i Binafshada ma’jun eb, ba’zi maxsuslar bila kemaga kirildi. Humoyun bila Komron ham so‘ng keldilar. Humoyun bir o‘rdakni yaxshi otti.

Shanba kuni, oyning o‘n sekkizida Chorbog‘din tun yarimida otlandim, tunkator va axtachini yondurdum. Mullo Boboning ko‘prugidin o‘tub, Devarin tangisi bila chiqib, Qush Nodir va bozorlarning korizi bila Xirsxona orqasidin evrulub, erta sunnat vaqtida Turdibek Xoksorning korizig‘a keldim. Turdibek xabar topib, iztirob bila yugurub chiqti, Turdibekning kalloshlig‘i ma’lum edi. O‘zum bila yuz shohruxiy olib borib edim, Turdibekka berdim, dedimkim, chog‘ir va asbob tayyor qilg‘ilkim, xilvat va lavandona suhbat tutar xayolim bor. Turdibek chog‘ir uchun Behzodiy sari bordi. Otimni Turdibekning qulidin bir qo‘lg‘a yibordim. O‘zum korizaning orqasida bir pushtada o‘lturdum. Bir pos bor

edi *(247 6)* kim, Turdibek bir koʻza chogʻir kelturdi. Ikkovdin-ikkov ichmakka mashgʻul boʻlduk. Turdibek chogʻirni keltururda Muhammad Qosim barlos va Shoxzoda voqif boʻlubturlar. Mendin xoli zihn Turdibek soʻngicha yayoq keldilar, suhbatgʻa chorladuk. Turdibek dedikim, Hulhul anikaning armoni borkim, sizning bila chogʻir ichgay. Men dedimkim, men ham xotun kishining ichganini koʻrmaydurmen, suhbatka tilang. Shohi degan qalandar bila yana bir koriz-liq rubobiyni ham suhbatgʻa chorladuk. Namozi shomgʻacha korizning orqasidagʻi balandida oʻlturub ichildi. Andin soʻng Turdibekning uyiga kelib, sham' yorugʻida kech namozi xuftangʻacha ichtim. Tavr begʻilu gʻash suhbate edi. Men takya qildim. Ahli majlis yana bir uyga borib, naqora vaqtigʻacha ichtilar. Hulhul anika kelib, manga bisyor shaloyinliklar qildi. Oxir oʻzumni mastliqqa solib xalos boʻldum. Xayolimda bu edikim, elni gʻofil qilib, yolgʻuz otlanib, Istargʻachgʻa borgʻayman. El voqif edi, muassar boʻlmadi.

Oxir naqora vaqtida otlandim. Turdibek bila Shohzodagʻa xabar qilib, uchovlon otlanib, Istargʻach sari mutavajjih boʻlduk. Farz vaqtida Istalifning oyogʻi Xoja Hasangʻa ettuk. Bir zamon tushub, ma'jun eb xazon sayri qilduk. Oftob chiqa Istalif *(248 a)* bogʻigʻa tushub, uzum eb, otlanib, Istargʻach tavobiidin Xoja Shih**obgʻa** tushub uyquladuk. Ota miroxoʻrning uyi ul orada ekandur. Uygʻongʻuncha osh pishirub, bir koʻza chogʻir hozir qilibtur. Xeyli yaxshi xazon edi. Bir necha piyola ichib, otlanduk. Namozi peshin Istargʻachda bir yaxshi xazonlik bogʻda tushub, suhbat tutuldi. Bir lahzadin soʻng Xoja Muhammad Amin keldi. Namozi xuftongʻacha ichildi. Ul kuni va oxshomi Kobuldin Abdullo asas, Nurbeq Yusuf Ali keldilar. Sabohi osh eb otlanib, Istargʻachning oyogʻidagi podshohiy bogʻini sayr qilildi. Bir olma niholi yaxshi xazon boʻlub edi, har qaysi shoxida besh-olti barg siyoq bila qolib edi, andoqkim, agar naqqoshlar takalluf bila tortsalar, oncha torta olmagʻay edilar. Istargʻachdin otlanib, Xoja Hasanda osh eb, namozi shom Behzodiy kelib, Xoja Muhammad Aminning Imom Muhammad otliq navkarining uyida chogʻir ichildi. Tonglasi, seshanba kuni Kobul chorbogʻigʻa kelildi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma uchida koʻchub, qal'agʻa kirildi. Odina kuni Muhammad Ali Haydar rikobdor bir tuygʻun tutub, kelturub tortti.

Shanba kuni, oyning yigirma beshida Chanor bogʻida suhbat edi. Namozi xuftan otlanildi. Sayyid Qosimning oʻtgan voqi'adin infioli bor edi. Kelurda aning uyida tushub, bir necha oyoq ichildi.

Panjshanba kuni, zilhijja *(248 b)* oyining g‘urrasida Kandahordin Tojiddin Mahmud kelib, mulozamat qildi.

Dushanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida Muhammad Ali jang-jang Nilobdin keldi.

Seshanba kuni Sangarxon Janjo‘ha Bhiradin kelib, mulozamat qildi.

Odina kuni, oyning yigirma uchida Alisherbekning to‘rt devonidin buhur, avzoni tartibi bila g‘azallar va abyotkim, intixob qililadur edi, itmomig‘a etti.

Seshanba kuni, oyning yigirma ettisida arkta suhbat edi. Bu suhbatta andoq farmon bo‘ldikim, suhbattin har kishi mast bo‘lib chiqsa, yana ul kishini suhbatqa tilamagaylar.

Odina kuni, zilhijja oyining salxida Lamg‘on sayri azimati bila otlanildi.

Vaqoi’i sanayi sitta va ishrina va tis’a mia*
(To‘qquz yuz yigirma oltinchi (1519—1520) yil voqealari)

Shanba kuni, muharram oyining g‘urrasida Xoja Seyoron kelildi. Pushta ustida yangi arig‘kim chiqarilib edi, yaqosida shurb majlisi bo‘ldi. Saboh, otlanib, * Regi ravonni sayr qilib, Sayyid Qosim Bulbuliyning uyiga tushub suhbat tutuldi. Saboh, andin otlanib, ma’jun eb, borib Bilgarg‘a tushtuk. Ne ulkim, oxshom ichilgay, sabohi sabuhiy qilduk. Namozi peshin borib, Durnomag‘a tushuldi. Shurb majlisi bo‘ldi, erta sabuhiy qildik. Haqdod Durnomaning ulug‘i, bog‘ini peshkash qildi.

Panjshanba otlanib, Nijrovda tojiklar kentiga tushuldi.

Odina kuni Chihl kulba bila Boron suvining orasidagi tog‘ni ovladuq xeyli kiyik tushti. Iligim ozurda *(249 a)* bo‘lg‘ali o‘q otmaydur edim. Bir tiyrimdek yoy bila bir kiyikning qo‘ltug‘ig‘a ottim. O‘q parxonasining yarimig‘acha kirdi. Namozi digar ovdin yonib, Nijrovg‘a kelduk. Tonglasi Nijrov eli peshkashini oltmish oltung‘a qaror berildi.

Dushanba kuni Lamg‘on sayri azimatig‘a otlanildi. Xayolda bu edikim, bu sayrda Humoyun ham bizning bila bo‘lg‘ay. Turmoqqa mayl qildi, Ko‘ra ko‘talidin ruxsat berildi. Kelib Badrovg‘a tushduk. Andin otlanib, Ug‘bug‘a tushtuk. Boron suvida sayyodlar bir pora baliq tuttilar. Namozi digarda jolag‘a o‘lturub ichildi. Namozi shomdin kechroq joladin chiqib, oquyda ham ichildi, Haydar alamdorni Devarin kofirlarig‘a yiborilib edi. Bodipech tubida kofirning ulug‘lari bir necha tulum chog‘ir

kelturub, mulozamat qildilar. Koʻtaldin inganda ajab gʻalaba chivirtka koʻruldi. Tonglasi jolagʻa kirib, maʼjun eb, Boʻldondin quyiroq chiqib, oʻrdugʻa kelduk. Ikki jola edi.

Odina kuni koʻchub, Mandirovardin quyiroq domanada tushuldi. Kecha shurb suhbati edi.

Shanba kuni jolagʻa kirib, Daruta tangisidin oʻtub, Jahonnamoydin yuqorroq joladin chiqtuk. Odinapur olidagʻi Bogʻi Vafogʻa borduk. Qiyom Oʻrdushoh Ningnahor tumanining hokimi joladin chiqqanda kelib, mulozamat qildi. Langarxon *(249 b)* Niyoziy necha mahal edikim Nilobta edi, yoʻlda kelib mulozamat qildi. Bogʻi Vafoda tushtuq norunjlari xoʻb sargʻaribtur, sabzalari xoʻb etilibtur, bisyor safoliq boʻlubtur. Besh-olti kun Bogʻi Vafoda turduk.

Chun bu dagʻdagʻa bor edikim, qirq yoshka toib boʻlgʻaymen, qirq yoshqa ozroq qolib edi, ifrot bila ichilur edi.

Yakshanba kuni, oyning oʻn oltisida sabuhiy qilib, xushyor boʻlub, maʼjun ixtiyor qilgʻonda Mullo Yorak panjgohda muhammas davrida bogʻlagʻon naqshini oʻtkardi. Yaxshi naqsh bogʻlabtur. Necha mahal edi, mundoq nimalargʻa mashgʻulluq qilmaydur edim. Manga ham dagʻdagʻa boʻldikim, bir nima bogʻlagʻaymen. Bu taqrib bila «Chorgoh» savtini bogʻladim. Nechukkim, mahallida mazkur boʻlgʻusidir.

Chahorshanba kuni, sabuhiy qilgʻonda mutoyaba jihatidan deyildikim, har kim sortcha aytsa bir ayogʻ ichsun, bu jihattin koʻp kishi ayogʻ ichti. Sunnat vaqtida chaman urtasidagʻi tollar ostida ulturuldi. Deyildikim, har kishi turkicha aytsa bir ayogʻ ichsun. Bunda ham gʻalaba kishi ayogʻ ichti. Oftob chika norunjlar tubida havz yoqasida borib ichildi. Tonglasi Dutahdin jolagʻa kirib, Joʻyi Shoxiydin chiqib, Atargʻa borduk. Atardin otlanib, Darayi Nurni sayr qilib, Suvson kentigʻacha etib, yonib, Amlagʻa tushuldi. Xoja Kalon Bajavrni *(250 a)* yaxshi zabt qilib edi. Chun musohib edi, ani tilab, Bajavrni Shoh Mir Husayn uxdasigʻa qilildi.

Shanba kuni, oyning yigirma ikkisida Shoh Mir Husayngʻa ruxsat boʻldi. Bukun ham Amlada ichildi. Tonglasi yomgʻur yogʻdurub edi. Kunarda Kula giromgʻakim, Malikqulining uyi anda edi, kelib oʻrtanchi oʻgʻlining uyidakim, norunjzorgʻa mushrif edi, tushuldi. Yomgʻir jihatidin norunjzorgʻa bormay, oʻshanda-oʻq ichildi. Yogʻin koʻp behad boʻldi. Bir tilisme bilur edim, Mullo Alixongʻa oʻrgattim: toʻrt parcha kogʻazgʻa bitib, toʻrt tarafgʻa osti. Oʻshul zamon yomgʻur turub, xhavo ochilmoq bunyod boʻldi. Sabohi jolagʻa kirduq yana bir jolada baʼzi yigitlar kirdilar.

Bajavr va Savod va Kunar va ul navohiyda bir boʻza qilurlar, bir «kim» degan nima bor, oʻtlar ildizidin va baʼzi adviyadin qilibturlar. Nondek gird-gird yasab qurutub, soqlabturlar. Bu boʻza moyasi bu «kim» boʻladur, baʼzi boʻzalari gʻarib purkayfiyat boʻladur. Vale gʻarib talh va bemaza boʻladur. Bu boʻzani ichmak xayol qilduq talhligʻidin icha olmay, maʼjun ixtiyor qilildi.

Asas va Hasan Ikrak va Mastigʻakim, yana bir jolada oʻlturub edilar, farmon boʻldukim, bu boʻzadin ichgʻaylar, ichib mast boʻlub, Hasan Ikrak bemaza shaloyinlik qila kirishti. *(250 6)* Asas oʻzi guzaro mast boʻlub edi, mukarrar noxush harakatlar qildi. Andoqkim, batang boʻlduk. Bir xayol qildimkim, joladin chiqarib, suvning ul yuzida oʻtqargʻaybiz. Yana baʼzilar darxost qildilar.

Bu fursat Bajavrni Shoh Mir Xusaynggʻa inoyat qilib, Xoja Kalonni tilab eduk. Negakim, Xoja Kalon musoxib edi. Bajavrda turmogʻi mumtad boʻldi. Bajavr ishini ham osonroq tasavvur kilil-di. Shoh Mir Xusayn Bajavrgʻa borurda, Kunar suvining guzarigʻa etganda yoʻluqti. Tilab, baʼzi ogʻiz soʻzlarni aytib, xossa qoʻrni inoyat qilib, ruxsat berildi.

Nurgil toʻgʻrisi etganda bir qari kelib, gadoyliq qildi. Joladagʻilar har qaysi toʻn va dastor va foʻtadek nima berdilar. Qari xeyli nima oldi. Yarim yoʻlda bir yomon erda jola dakka urdi, xeyli tavahhum boʻldi. Agarchi jola gʻarq boʻlmadi, Mir Muhammad jolabon suvgʻa yiqildi. Kecha Atarning yovugʻida boʻlduk.

Seshanba kuni Mandirovar kelildi. Qutluqqadam va Davlatqadam va otasi qalʼaning ichida suhbat tartib qilib edilar, agarchi safosiz er edi, alarning xotiri uchun bir necha ayogʻ ichib, namozi digar oʻrdugʻa kelildi.

Chahorshanba kuni Kindgar chashmasigʻa borib, sayr qilduk. Kindgar Mandirovar tumanigʻa taalluq kenttur. Tamom Lamgʻonotda ushbu kentta-oʻq xurmo bordur. Bu kent togʻ etagidin yuqqorroq voqiʼ *(251 a)* boʻlubtur. Naxlistoni sharq saridur. Bu chashma naxlistonning yonidadur, yon erdadur. Chashma boshidin olti-etti qari quyiroq toshlarni qalab gʻusl qilgʻali panohe qilibturlar. Bu martabagʻacha suvni mushrif qilibturlarkim, gʻusl qilur kishining boshigʻa suv toʻquladur. Bu chashma suvi bisyor muloyim, kish kunlari kishiga bu suv avval juzve sovuq maxsus boʻladur, soʻngra turgʻon soyi kishiga suvi xush yoqadur.

Panjshanba kuni Sherxon Tarkaloniy uyiga tushurub ziyofat qildi. Namozi peshin andin otlanib, yasagʻon mohixonalarda baliq tuttilar. Burnaroq bu mohixonaning kayfiyati mazkur boʻlub edi.

Odina kuni Xoja Mirmironning kentining yaqinigʻa tushtuk. Namozi shomda majlis boʻldi.

Shanba kuni Alishang bila Alangorning oralig‘idagi tog‘ni ovladuk. Bir tarafdin Alangorliq yana bir tarafdin Alishanglik charga qilib, tog‘din kiyikni indurdilar. Heyli kiyik o‘ldi. Ovdin yonib, Alangorda maliklarning bog‘iga tushub, suhbat tutuldi. Ilgarigi tishimning yarimi sinib, yarimi qolib edi, bugun taom eydurganda qolg‘on yarimi ham sindi. Sabohi otlanib, baliqqa to‘r soldurduk. Tush bor edikim, Alishangga borib, bog‘da ichildi. Tonglasi Hamzaxon Alishangning malikiningkim, yomon ishlar qilib, nohaq qonlar to‘kub edi, qonliqlarig‘a topshuruldi, kasosg‘a etkurdilar.

Seshanba *(251 b)* kuni vird o‘qub, Yonbuloq yo‘li bilan Kobulg‘a murojaat qilduk. Namozi digar Alg‘atudin suv kechib, namozi shom Qorabug‘a kelib, otqa bo‘g‘uz berib, mohazare hozir qildilar, ot arpasini tugatgach, otlanduk.

Vaqoi’i sanayi isno va salosina va tis’a mia*

(To‘qqiz yuz o‘ttiz ikkinchi (1525) yil voqealari)

Odina kuni, safar oyining g‘urrasida tarix to‘qquz yuz o‘ttuz ikkidakim, oftob qavs burjida edi, Hinduston azimati bila safar qilib, Yaklanga pushtasidin o‘tub, Dehi Ya’qub suvining g‘arbiy tarafidag‘i

o‘langga tushuldi. Bu yurtta Abdulmuluk qo‘rchikim, etti-sekkiz oy edi, Sulton Sa’idxon qoshig‘a elchilikka borib edi, Xonning Yangibek ko‘kaldosh otliq kishisi bila keldi. Xonimlardin va Xondin xatlar bila muhaqqar savg‘ot va yilok kelturdi. Ikki kun cherik maslahati uchun bu yurtta turub, mundin ko‘chub, ora qo‘nub, Bodom chashma tushuldi. Bu yurtta ma’jun eduk.

Chahorshanba kuni Borik ob tushganda Hindustonda qolg‘on Nurbekning inilaridin yigirma ming shohruxiyliq oltun va ashrafiy va tangakim, Xoja Husayn devon Laho‘r xolisotidin yiborib edi, kelturdi. Aksarini Mullo Ahmad Balx arbobidin Balx maslahati uchun yiborildi.

Odina kuni, oyning sekkizida *(252 a)* Gandamakka tushganda, manga tund rezandaliq bo‘ldi. Bihamdilloh osonliq bila o‘tti.

Shanba kuni, Bog‘i Vafoda tushuldi. Bir necha kun Humoyun mirzo va ul yuzning cheriki uchun Bog‘i Vafoda tavaqquf qilildi.

Bog‘i Vafoning haddi va hududi va safo latofati bu tarixda muqarrar mazkur bo‘lubtur. Asru safoliq bog‘ voqi’ bo‘lubtur. Har kim xaridorlik ko‘zi bila ko‘rsa, bilgaykim, ne turluk erdur. Necha kunkim, anda eduq ichar kunlari aksar ichildi va sabuhiy qilildi, ichmas kunlari ma’jun suhbati edi. Humoyun miyoddin ko‘p keyin qolg‘on jihatidin durusht xatlar bitib, qattiq xitoblar qilib yiborildi.

Yakshanba kuni, safar oyining o‘n ettisida sabuhiy qililib edikim, Humoyun keldi. Kech kelgan jihatidin bir pora qattiq-qattiq so‘z ayttim. Xoja Kalon ham G‘aznidin ushbu kun keldi.

Ushul dushanba oxshomi-o‘q ko‘chub, Sultonpur bila Xoja Rustamning orasida solg‘on yangi boqqa tushuldi.

Chahorshanba kuni andin ko‘chub, jolag‘a kirib, Qo‘shgunbazg‘acha chog‘ir ichib borib, Qo‘shgunbazdin chiqib, o‘rdug‘a tushuldi. Tonglasi ham o‘rduni ko‘churub, jolag‘a kirib, ma’jun ixtiyor qilildi. Doyim tushar yurt Qirqariq edi. Qirqariq to‘g‘risig‘a etganda har necha mulohaza qilildi, o‘rdudin asare *(252 b)* zohir bo‘lmadi. Otlar ham paydo bo‘lmadi. Xotirg‘a kechtikim, Garm chashma yovuqtur, shoyad o‘rdu anda tushub ekin, deb bu erdin o‘tuldi. Garm chashmag‘a etgan chog‘ xud kun kech bo‘lub edi, anda ham turmay, kechasi ham yuruldi. Bir erda jolani turg‘uzub, bir pora uykulab, sunnat vaqti Yadabirg‘a chiqtuk. Kun burni bila cherik eli kela boshladi. Urdu xud Kirkariq navohisig‘a tushgan ekandur, bizga ko‘runmaydur.

Jolada she’r aytur el xeyli bor edi. Misli, Shayx Abul Vajd va Shayx Zayn va Mullo Alixon va Turdibek Xoksor, yana ba’zilar ham bordi edi. Suhbatta Muhammad Solihning bu bayti mazkur bo‘ldikim:

Joe ki tu boshi digarero chi kunad kas,
Mahbubii har ishvagarero chi kunad kas,

dedukkim, bu go‘shada aytsunlar. Tab’i nazmi bor el aytmoq maqomida bo‘ldilar. Chun Mullo Alixon bila xeyli mutoyaba qililur edi, xazl tariqi bila bu bayt badihada xotirg‘a keldi.

Monandi tu madhushu karero chi kunad kas,
Har govkunu moda harero chi kunad kas.

Mundin burun yaxshi va yomon, jid va xazl harne xotirg‘a etsa edi, mutoyaba tariki bila goxi manzum bo‘lur edi. Har nechuk kabih va zisht nazm ham bo‘lsa markum bo‘lur edi. Bu fursattakim, «Mubayyin»ni nazm kiladur edim, xotiri fotirg‘a xutur etti va xazin ko‘ngulga mundoq ettikim, *(253 a)* xayf bo‘lg‘ay ul tildinkim mundoq alfozni darj qilg‘ay, yana fikrini qabih so‘zlarga harj qilg‘ay va darig‘ bo‘lg‘ay ul ko‘nguldinkim, mundoq maoniy zuhur etgay, yana zisht xayollar anda xutur etgay. Andin beri hajv va hazl she’r va nazmidin toriq va toib erdim. Bu baytni aytur mahal aslo xotirg‘a etmadi va bu ma’ni hargiz ko‘ngulga xutur etmadi.

Bir-ikki kundin so‘ng Bigromda tushganda rezandaliq bo‘lub isittim. Bu rezandaliq surfag‘a munjar bo‘ldi. Har yo‘talganda krn tukurur edim, aksar isitma bo‘ldi, bildimkim, bu isitma qondindur va bu tashvishni qilg‘andin: «Fa man nakasa fa innamo yankusu alo nafsih va man avfo bimo ohada alayhilloha fasayu’tihi ajran aziyman»,

Ne qilayin sening bila, ey til,
Jihatingdin mening ichim qondur,
Necha yaxshi desang bu hazl ila she’r
Birisi fahshu biri yolg‘ondur,
Gar desang quymayin bu jurm bila,
Jilavingni bu arsadin endur.

«Rabbano zalamno anfusano va in lam tag‘fir lano va tarhamno lanakunanna minal-xosirin».

Yana boshdin istig‘for va e’tizor maqomida bo‘lub, bu nav’ botil andeshadin, bu yo‘sunluq noloyiq peshadin ko‘ngulni tindurub, qalamni sindurdum. Ul dargohdin osiy bandalarg‘a bu nav’ tanbihlar davlatedur azim, har banda hamkim, mundoklardin mutanabbih bo‘lg‘ay saodatedur jasim.

Oxshom andin ko‘chub, Ali Masjidg‘a tushuldi. Bu yurt *(253 b)* ning torlig‘idin doyim men bir pushta ustiga tushar edim, cherik eli tamom bir qo‘lda tushar edikim, men tushgan pushta borig‘a mushrif edi. Kecha cherik elining o‘tidin ajab yaxshi charog‘on bo‘lur edi. Har

navbatkim bu yurtta tushulubtur, bu jihattin albatta ichilibtur. Bu qatla ham munda tushganda ichildi. Subhdin burun ma’jun ixtiyor qilib, otlandim. Ushbu kun roʻza ham tutdum. Kelib Bigromning yovugʻigʻa tushuldi.

Tonglasi ul yurtta tavaqquf qilib, kark ovigʻa otlanduk. Cherik Bigrom olidagʻi Siyohobdin oʻtub, suv quyi boqa charga solduk. Muddate borilgʻondin soʻng keyindin kishi keldikim, Bigromning yovugʻida-oʻq ozroqcha jangalgʻa kark kirdi, tegrasini olib turubturlar, oʻshandin jilavrez tebrab ettuk. Jangalgʻa charga solib, gʻavgʻo kilgʻon bila kark chikib, tuzga qocha berdi. Humoyun va ul yuzdin kelganlar hech kim karkni koʻrgan emas edi, bori xotirxoh tafarruj qildilar. Bir kuroʻxgʻa yovuq qovlab, qalin oʻqlab yiqtilar. Bu kark hech kishiga va otgʻa yaxshi hamla qilmadi. Yana ikki karkni ham oʻlturdilar. Doyim xotirgʻa kechar edikim, fil bila karkni roʻbaroʻ qilsa, nechuk muomala qilgʻaylar. Bu navbat filbonlar fillarni kelturadur ekandurlarkim, bir kark roʻbaroʻ-*(254 a) oʻq* chiqar, filbonlar ilgarrak yurugan bila kark roʻbaroʻ kelmas, oʻzga sari qochar.

Ul kunkim, Bigromda turuldi, ba’zi beklarni va ichkilarni va baxshilar va devonlar bila olti-etti sarkor qilib, Nilob guzarida kemalarning ustiga ta’yin qilildikim, jami’ cherik elini nom-banom bitib, sonlarin olgʻaylar.

Oqshomi rezandaliq boʻlub, isittim, bu rezandaliq yoʻtalga tortti, har yoʻtalganda qon tukurur edim, xeyli tavaxxum boʻldi, alhamdulilloh ikki-uch kundin soʻng bartaraf boʻldi.

Bigromdin koʻchub, yomgʻur yogʻdurub, Kobul suvi yokasigʻa tushuldi. Hindustondin xabar keldikim, Davlatxon va Gʻozixon yigirma-oʻttuz ming cherik yigʻib, Kalanurni oldi, Lahoʻr ustiga kelmakchidur. Moʻmin

Ali tavochini qadagʻa bila chopturuldikim, biz koʻch-barkoʻch mutavajjihdurbiz, biz etguncha urushqunchi boʻlmasunlar. Ikki qoʻnub, panjshanba kuni, oyning yigirma sekkizida Sind yoqasigʻa tushtuk.

Shanba kuni, rabiulavval oyining gʻurrasida Sind suyi kechib, Kachakot suvidin oʻtub, daryo yoqasida tushuldi. Kemalar ustiga qoʻygʻon beklar va baxshilar va devonlar cherikka kelgan elning sonini arzgʻa etkurdilar. Uluq-kichiq yaxshi-yomon navkar, gʻayri navkar oʻn ikki ming kishi qalamgʻa kelibtur. Bu yil tuzda pashakaal oz boʻlgʻondir. Togʻ domanasidagʻi viloyatlarda *(254 b)* pashakaal yaxshi boʻlgʻondur. Oshliq maslahatidin togʻ domanasi bila Siyalkot yoʻli bila mutavajjih boʻlduk. Haatiy Gakkarning viloyati toʻgʻrisi etganda, bir rudta har erda-

har erda qalin suvlar turubtur. Bu suvlar tamom yax bog‘labtur, agarchi xeyli qalin emas bir ilikcha qalinligi bo‘lg‘oy. Hinduston viloyatida bu nav’ yax g‘arib-tur. Yaxni o‘shanda-o‘q ko‘ruldi. Bu necha yilki Hindustonda eduk, qor va yaxdin osor va alomat ko‘rulmadi.

Sinddin besh ko‘ch ko‘chub, oltinchida Jud tog‘iga payvast Balnat jo‘gining tog‘ining tubida Bagyallar yurti rudka kelib tushuldi. Tonglasi el oshliq olur maslahati uchun ul yurtta turduk. Ul kun araq ichildi, Mullo Muhammad Parg‘ariy ko‘p hikoyat qildikim, oncha purgo‘yluk qilib edi, Mullo Shams xud ertaki shaloyin edi, bir shaloyinliq boshlasa, kechgacha tugata olmas edi. Oshliqqa borg‘on qul-qulluqchi va yaxshi va yomon oshliqdin o‘ta chiqib, changal va tog‘ va qattiq va bo‘rtog‘ erlarg‘a parishon va behisob borib, bir necha kishi oldurdilar. Kichkina tunqator anda o‘ldi.

Andin ko‘chub, Baxat suvining Jelamdin quyiroq guzar bila kechib tushtuq Vali Qizilkim, parganasi Biymrugiriy va Akriyada edi, Siyalkot ko‘magi edi, munda kelib ko‘rdi. Siyalkotni asramag‘on *(255 a)* jihatidin itob va xitob maqomida edukkim, arz qildikim men parganaga kelib edim, Xisrav ko‘kaldosh Siyalkottin chi-karida manga xabar ham qilmadi. Bu uzri masmu’ edi. Deyildikim, chun Siyalkotni asrama-ding, Laho‘rda beklarga nega borib qo‘shulmading, mulzam bo‘ldi. Chun ish yovuq edi, aning bu jarimasini parvo qilmaduk.

Ushbu yurttin Sayyid To‘fon, Sayyid Lochinni Laho‘rdag‘ilarg‘a ko‘sh ot bila chopturuldikim, urushquchi bo‘lmang. Siyalkotta yo Parsaruda kelib bizga ko‘shulung.

Har kimning so‘zi bu edikim, G‘ozixon o‘ttuz-qirq ming kishi yig‘ibtur. Davlatxon ul qarilig‘i bila beliga ikki qilich bog‘labtur. Bular jazm urushurlar. Xotirg‘a kechtikim, ul masal borkim, «gah yozdah beh gah nuh». Chun bu ketmas, Laho‘rdag‘ilarni o‘zumizga qo‘shub-o‘q urushaling. Beklarga kishi yiborib, ora qo‘nub, Chanob suvi yoqasida tushuldi. Yo‘ldin borib, Bahlo‘lpurkim, xolisa edi, sayr qilduk. Qo‘rg‘oni Chanob suvining yoqasida baland jar ustida voqi’ bo‘lubtur. Xeyli xotirg‘a yoqti. Siyalkot elini munda kelturur xayol qilduk. Inshoolloh fursat bo‘lg‘och-o‘q kelturulgusidur.

Baxdulpurdin o‘rdug‘acha kema bila kelduq *(255 b)* suhbat edi, ba’zi araq ba’zi bo‘za ichtilar, ba’zi ma’jun edilar. Kemadin namozi xuftandin kechrak chiqib, xirgohda ham ozroqcha ichildi. Ot maslahatig‘a bir kun bu suv yoqasida otqa dam berduk.

Odina kuni, rabiulavval oyining o‘n to‘rtida Siyalkotqa tushtuk. Doyim Hindustong‘a borsaq gov va govmish o‘ljasig‘a tog‘din va tuzdin

jat va gujur behad va beqiyos kelur edi. Boshsizliq va zulm qilg‘uchi ushbu badbaxtlar edi. Burun viloyatlar yog‘iy edi. Xeyli tili kisiq yo‘q edi. Bu navbatkim, bu viloyatlar tamom el bo‘lubtur, o‘shundoq muomala qila kirishtilar. Siyalkotning yalang‘och faqir, miskinikim, o‘rdug‘a kelib edilar, bayakbor gavg‘oye tushti, talong‘a bordilar. Boshsizliq qilg‘on elni topturub, ikki-uchni pora-pora qildurdum. Siyalkottin Shohim Nurbekni ham Laho‘r beklariga chopturuldikim, yog‘iy ne erda ekanin tahkiq qilib, qayda qotilurlarini sohib vuquf kishidin bilib, aytib yiborsunlar.

Ushbu yurtta bir savdogar kelib, Olamxon, Sulton Ibrohimxonga bosturg‘onini arz qildi. Sharhi budurkim, Olamxon ruxsat olg‘ondin so‘ng ushmundoq issiq havoda hamrohqa boqmay, ikki ko‘chni bir qilib, Laho‘r kelur. Olamxong‘a ruxsat bergan fursatta o‘zbak *(256 a)* xonlari, sultonlari tamom kelib, Balxni kabab edi. Olamxong‘a Hinduston sari ruxsat berib, o‘zumiz Balx ustiga otlanduq.

Laho‘rg‘a kelgandin so‘ng, Hindustondag‘i beklarga muhassil kirarkim, podshoh sizlarni manga ko‘mak bo‘lsun debtur, manga qotilib yurung. G‘ozixonni o‘zumizga ko‘shub, Dehli va Agra ustiga yuruling. Bular derlarkim, G‘ozixonga ne e’timod bila qotilaling. Farmon ham mundoqturkim, har qachon G‘ozixon inisi Hojixonni o‘g‘li bila dargohg‘a yiborsa, yo ulkim, Laho‘rg‘a yiborib, garav yo‘sunluq tursa, sizlar qotiling. Yo‘q ersa, qo‘shulg‘uchi bo‘lmag‘aysiz, deb. Siz ham tuna-kun urushub bosturubsiz, yana ne e’timod bila qo‘shulasiz. Sizga ham maslahat emaskim, qotilg‘aysiz.

Har necha bu yo‘sunluq so‘zlar aytib man’ qilurlar, etiqqa kirmas. O‘g‘li Sherxonni yiborib, Davlatxon va G‘ozixon bila so‘zlashib ko‘rushurlar. Dilovarxonkim, necha mahal bandta edi, ikki-uch oy bo‘lub edikim, Laho‘rg‘a bandtin qochib kelib edi, ani ham o‘zi bila olib borur. Mahmudxon Xonijahonkim, Laho‘rda pargana berilib edi, ani ham hamroh eltar. G‘olibo so‘zni bu erg‘a qo‘yarlarkim, Davlatxon va G‘ozixon Hindustonda qo‘yulg‘on beklarni, balki tamom bu tarafni o‘zig‘a olur. Dilovarxonni va Hojixonni Olamxong‘a qotar. Bular *(256 b)* Dehli va Agra tarafini o‘zlariga olurlar. Ismoil Jilvaniy va yana ba’-zi umaro kelib, Olamxonni ko‘rarlar. Betavaqquf Dehli sari ko‘ch-barko‘ch tebrarlar. Andariyg‘a etganda, Sulaymon Shayxzoda ham kelib ko‘rar. Bularning jam’iyati o‘ttuz-qirq mingga tortar, kelib Dehlini qabarlar, urush ham sola olmaslar, qo‘rg‘on eliga tanqis ham bera olmaslar.

Sulton Ibrohim bularning jam’iyatidin xabar topib, bularning ustiga cherik otlanur. Yovuqroq etgach, bular ham xabar topib, qo‘rg‘on

ustidin qo‘pub, muqobalag‘a yururlar. So‘zni munga qo‘yarlarkim, agar kunduz urush solsaq afg‘on bir-biri nomusdin qochmaslar. Agar shabixun borsaq qorong‘u kechada kishi kishini ko‘rmas, boshliq-boshig‘a bo‘lurlar, deb ora olti kuro‘h erdin shabixun kelurlar. Ikki qatla shabixung‘a kun tushga otlanib, ikki pos, uch posg‘acha ot ustida-o‘q turub, ne keyin yonib, ne ilgari yurub, so‘zni bir erga qo‘ya olmay, uchunchisida kechaning bir pahari qola shabixun kelurlar. Bularning shabixuni chodirg‘a va o‘toqqa o‘rt qo‘ymoq emish. Kelib bir boshdin o‘rt qo‘yub, g‘avg‘o solurlar. Jalolxon Jaghat va yana ba’zi umaro kelib, Olamxonni ko‘rarlar.

Sulton Ibrohim o‘z sarochasidin-o‘q bir necha xos xayli bila tebranmas. Mungacha tong otar. Olamxonning bo‘lg‘on kishisi el talamoqqa va o‘lja olmoqqa mashg‘ul *(257 a)* bo‘lurlar. Sulton Ibrohimning cherigi ko‘rarkim, bularning kishisi asru ozdur, o‘shandin bir ozroq favj, bir fil bila bular sari mutavajjih bo‘lur. Fil ilgarrak yurugach, bular to‘xtay olmaslar. Qocharlar. O‘shandin qochg‘on bila Olamxon Miyoni duob sari kechib, Panipat navohisidin yana Panipat sari o‘tarlar, Andariyg‘a etgan mahalda bir bahona qilib, Miyon Sulaymondin uch-to‘rt lak olib qo‘yarlar. Ismoil Jilvaniydin Olamxonning ulug‘ o‘g‘li Jalolxon bulardan ayrilib, Miyoni duob sari o‘zlarini tortarlar.

Olamxonga yig‘ilg‘on cherikdin bir porasi, misli Sayfxon va Daryoxon va Mahmudxon va Xonijahon va Shayx Jamol Farmuliy, yana ba’zilar urushtin burun-o‘q qochib, Ibrohimg‘a borurlar. Olamxon va Dilovarxon va Hojixon Sahrinddin o‘ta bizning kelib Malo‘tni olg‘onimizni xabar toparlar. Dilovarxon chun hamisha davlatxohliq maqomida edi va bizning uchun uch-to‘rt oy band tortib edi, ayrilib, Sultonpurg‘a ko‘chiga kelib, biz Malo‘tni olg‘ondin uch-to‘rt kun so‘ng Malo‘t navohisida bizga kelib, mulozamat qildi.

Olamxon va Hojixon Shatlut suvidin kechib, Dun bila Dashtning orasidag‘i tog‘da Gango‘ta otliq bir berk qo‘rg‘onga kelib kirarlar. Bizning chopqunchi afg‘ondin va hazoradin *(257 b)* kelib, bularni qabarlar. O‘shandoq berk qo‘rg‘onni ola yovushqon ekandurlarkim, kech bo‘lur, chiqar xayoli qilurlar, otlarning darvozag‘a yiqitilg‘on jihatidin chiqa olmaslar. Fillari bor ekandur, fillarni ilgari solurlar. Aksar otlarni fillar bosib o‘lturur. Bovujud ham ot bila chiqa olmaslar. Qorong‘uda yayov chiqib, yuz ming tashvishlar bila G‘ozixonkim, Malo‘tg‘a kirmay, tog‘ sari qochib edi, borib qo‘shulurlar. G‘ozixon yaxshig‘ina oshnoliq ham bermas.

Zarurat bo‘lub, Dunning ayog‘ida Pahlo‘r navohisida Olamxon kelib, mulozamat qildi. Siyalkotta Laho‘rdag‘ilardin kishi keldikim, tongla borcha kelib, mulozamat qilurlar.

Tonglasi ko‘chub, Parsarug‘a tushtuk. Muhammad Ali jang-jang, Xoja Husayn, yana ba’zi yigitlar munda kelib, mulozamat qildilar.

Yog‘iyning doirasi Raviy suvining Laho‘r tarafda ekandur, Bo‘jak boshliklarni xabar uchun yiborduk. Kechaning uch pahari bo‘la yovushub edikim, xabar kelturdilarkim, yog‘iy xabar topqach, bir-biriga boqmay buzulub qocharlar.

Erta ko‘chub, partoldin va urukdin ayrilib, Shoh Mir Husaynni, yana Jonibekni uruqqa qo‘yub, o‘zumiz ildam tebraduk. Ikki namoz orasida Kalanurg‘a kelib tushtuk. Muhammad Sulton mirzo va Odil Sulton, o‘zga beklar *(258 a)* munda kelib, mulozamat qildilar.

Kalanurdin erta ko‘chub, yo‘lda G‘ozixon va qochqonlarning xabarini yovuq-soliq berdilar. Muhammadiy va Ahmadiy va Qutluqqadam va Vali xozin boshliq va aksar beklarnikim, bu navbat Kobulda beklikka yukundurulub edi, bu qochqonlarning keyniga qovg‘unchi yiborduk. Andoq muqarrar bo‘ldikim, eta olsalar xud xo‘b, agar eta olmasalar, Malo‘t qo‘rg‘onining girdo-girdini yaxshi ehtiyot qilg‘aylarkim, qo‘rg‘on eli qochib ketmagaylar. Bu ehtiyotlardin g‘araz G‘ozixon edi.

Bu beklarni ilgari yiborib, Kanvahiyn to‘g‘risidin Biyah suyini kechib tushuldi. Andin ora ikki ko‘nub, Malo‘t qo‘rg‘onining ko‘lining og‘zida tushtuk. Burun kelgan beklar bila Hindustondag‘i beklarga xukm bo‘ldikim, qo‘rg‘onni yakin qabab tushgaylar.

Davlatxonning nabirasi, uluq o‘g‘li Alixonning Ismoilxon otliq o‘g‘li munda keldi. Bir pora va’da va va’id va istimolat va tahdid bila yana qo‘rg‘ong‘a yiborib, odina kuni o‘rduni ilgari ko‘churub, qo‘rg‘ong‘a yarim kuro‘h yovuq tushtuk. O‘zum kelib, qo‘rg‘onni ko‘rub, burong‘or, javong‘or, g‘ulg‘a buljorlar ta’yin qilib, yonib o‘rdug‘a tushtum.

Davlatxon kishi yiborib, arz qildi *(258 6)* kim, G‘ozixon qochib toqqa bordi. Mening gunohimni avf qilsalar, qulluqqa borib, qo‘rg‘onni topshuray. Xoja Mirmironni yiborildi, tavahhumni xotiridin chiqarib kelturdi. Davlatxon va o‘g‘li Alixon bila keldilar. Buyurdumkim, o‘shal ikki qilichkim, bizning bila urushur uchun belga bog‘lab edi, bo‘ynig‘a ostilar. Mundoq rustoyi va loda mardak bo‘lg‘aymukim, ishi bu erga etib, xanuz taallul kiladur. Ilgarrak kelturdilar. Buyurdumkim, qilichlarni bo‘ynidin oldilar. Ko‘rushur vaqt yukunmakta ta’xir qiladur.

Buyurdumkim, oyog‘ini tortib yukundurdilar. Ilgari o‘lturg‘uzub, bir Hindustoniy bilur kishiga buyurdumkim, bu so‘zlarni biror-biror anga xotir nishon kila aytqil, mundoq degilkim, men seni ota dedim, ta’zim va ehtiromingni ul tariqkim, sening xotiring tilar edi, andin yaxshiroq qildim. O‘zungni va o‘g‘lonlaringni, balujlarning darbadarliklaridin qutqordim. Xaylxonalaringizni va haramlaringizni Ibrohimning bandixonasidin xalos qildim. Uch karo‘r Tatarxonning viloyatini sanga inoyat qildim. Sening haqqingda yomon bordimmukim, to‘shung bila belingga ikki qilich bog‘lab, cherik tortib, bizning viloyatlarning ustiga kelib, mundoq sho‘r va fitna solursen. Qari mabhut mardak bir-ikki so‘z og‘zida *(259 a)* -o‘q puypadi so‘zlay olmadi, muqobalada ham demay mundoq muskat so‘zlarga ne deya ham olg‘ay edi. Andoq muqarrar bo‘ldikim, xaylxonalari va haramlarini munga topshurub, o‘zga bo‘lg‘on jami’ jihatlarni zabt qilg‘aylar. Farmon bo‘ldikim, Xoja Mirmiron bila tushgay.

Shanba kuni, rabiulavval oyining yigirma ikkisida ularning xaylxona va haramxonalarini solim chiqarmoq uchun o‘zum kelib, Malo‘t qo‘rg‘onining darvozasining ro‘baro‘yidagi balandig‘a tushtum. Alixon chiqib, bir pora ashrafiy peshkash qildi. Namozi digarga yovuq xaylxonalari va haramlari chiqara-kirishtilar.

G‘ozixonni, agarchi chiqib ketibtur deydurlar edi, vale ba’zilar dedikim, biz ko‘rdukkim qo‘rg‘ondadur. Bu jihatdin ba’zi ichkilarni va chuhralarni darvozada qo‘yuldikim, gumonliq kishini axtarg‘aylarkim, G‘ozixon mug‘allat qilib, chiqmag‘aykim, kulliy g‘araz ul edi. Yana ba’zi javohir va jarovini ham yashurub chiqaradurg‘on bo‘lsa, zabt qilg‘aylar.

Ushul darvozaning olidag‘i balandida chodir tikturub, kecha anda-o‘q bo‘ldum. Sabohi Muhammadiy va Ahmadiy va Sulton Junayd va Abdulaziz va Muhammad Ali jang-jang va Qutluqqadam va bir-necha ichki beklarga farmon bo‘ldikim, ichkari kirib, xizonalari va bo‘lg‘on jihatlarini zabt qilg‘aylar. El qo‘rg‘on *(259 b)* eshigida bisyor g‘uluv qiladurlar edi, siyosat uchun bir necha o‘q ottim, yakbor bir kazo o‘qi Humoyun mirzoning qissaxoniga tekgach-o‘q jon bahaq taslim qildi.

Ikki kecha o‘shul balandida ko‘nub, dushanba kuni qo‘rg‘ong‘a kirib sayr qilib, G‘ozixonning kitobxonasig‘a kirdim. Bir necha nafis kitoblar chiqti, bir nechasini Humoyung‘a berib, bir necha-sini Komrong‘a yibordim. Mulloyona kitoblar xud bisyor edi.

Vale oncha nafis kitoblarkim, ko‘z tutulur edi, oncha chikmadi. Kechasi anda ko‘nub, tonglasi o‘rdug‘a keldim.

G‘ozixonni qo‘rg‘onda tasavvur qilur eduq ul behamiyat nomard ota, og‘a-inisini va ona-egachi-singlini Malo‘tta tashlab, ma’dude bila tog‘ sari qochibtur.

Mabin on bedamiyatro ki hargiz
Naxohad did ro‘i nekbaxti,
Tan osoni guzinad xeshtanro,
Zanu farzand bigzorad ba saxti.

Chahorshanba kuni ul yurttin ko‘chub, G‘ozixon qochqon tog‘ sari mutavajjih bo‘lduk. Malo‘tning og‘zidag‘i yurttin bir kuro‘h yo‘l kelib, bir ko‘lda tushtuk. Dilovarxon munda kelib, mulozamat qildi. Davlatxonni va Alixonni va Ismoilxonni va yana bir necha urug‘larini band qilib, Kattag‘a topshurdukkim, Bhiradagi Malo‘t qo‘rg‘onig‘a *(260 a)* eltib saxlag‘ay. O‘zgalarnikim, har kishiga tutturulub edi, Dilovarxonning ittifoqi bila xunbaxr ta’yin qilildi. Ba’zini kafilga berib, ba’zini band qilib, saxladilar. Katta bandilarni eltti. Davlatxon Sultonpurg‘a eta o‘ldi.

Malo‘t qo‘rg‘onini Muhammad Ali jang-jang uxdasida kilduk. O‘z jonibidin og‘asi Arg‘unni bir pora yigitlar bila anda ko‘ydi. Hazora va afg‘ondin ham ikki yuz ellikcha kishi qo‘rg‘ong‘a ko‘mak ta’yin bo‘ldi.

Xoja Kalon G‘azni chog‘irlaridin bir necha tevada yuklatib edi, Xoja Kalonning yurti bir balandida voqi’ bo‘lub edikim, qo‘rg‘ong‘a va o‘rdug‘a mushrif edi, anda suhbate tutulub, ba’zi el chog‘ir ichti, ba’zi el araq ichtilar, tavr suhbate edi.

Andin ko‘chub, Malo‘tning bir arg‘adolliq ushoq tog‘laridin oshib, Dung‘a kelduk. Hinduston tili bila julgani «dun» dermishlar. Hindustonda bir oqar suv ushbu dundadur. Dunning atrofi qalin kentlardur. Jasval parganasi emishkim, Dilovarxon alarning tag‘oyilari bo‘lg‘ay. Dun tavr julgae tushubtur. Rudning atroflari o‘langdur, ba’zi erda sholi ekibturlar, o‘rtasidin uch-to‘rt tegirmon suv okib boradur. Julganing kengligi bir kuro‘h-ikki kuro‘h ba’zi eri bo‘lg‘aykim, *(260 b)* uch kuro‘h ham bo‘lg‘ay. Tog‘lari kichikrak-kichikrak pushta yo‘sunluq tog‘lardur, kentlari bu tog‘larning domanalarida voqi’ bo‘lubtur. Kent bo‘lmag‘on erlarda tovus va maymun bisyor. Uy tovug‘idek tovuq ham ko‘ptur. Biaynihi tovuqdur, vale aksar bir rangdur.

Chun G‘ozixonning xabari bir erda muhaqqaq emas edi, Turdikani va Biriym Dev Malihas bila ta’yin qildukkim, har erda G‘ozixon bo‘lsa, borib, bir nav’ qilib, iliklag‘aylar.

Bu Dun atrofidagi ushoq tog‘larda tavre mazbut qal’alar tushubtur. Sharqi-shimol tarafida bir qal’a voqi’ bo‘lubtur, Kotla otliq, atrofi etmish-

sekson qari, yakandoz ulug‘ darvozasi tarafi etti-sekkiz qari bo‘lg‘ay. Puli ravon solur erining kengligi o‘n-o‘n ikki qari bo‘lg‘ay, ikki uzun yig‘ochni ko‘pruk qilibturlar. Otni va galani andin o‘tkarurlar.

Bu ko‘histonda G‘ozixonning berkitgan qo‘rg‘onlaridin biri budur, kishisi bor ekandur. Chopqunchi etib, urush solur. Alar yovushqondurlar. Kech bo‘lg‘och, qo‘rg‘onning ichidagilar mundoq, rust qo‘rg‘onni tashlab qocharlar.

Bu Dun navohisida yana bir rust qo‘rg‘on Gango‘ta qo‘rg‘onidur, aning atrofi ham uchmadur, vale ul muncha rust emastur. Olamxon ushbu Gango‘ta qo‘rg‘onig‘a kirib edi, burun mazkur bo‘ldi.

(261 a) G‘ozixonning ustiga ilg‘or ayirg‘ondin so‘ng himmat rikobig‘a oyok. ko‘yub, tavakkul inonig‘a ilik urub, Sulton Ibrohim binni Sulton Iskandar binni Sulton Bahlul Lo‘diy afg‘onning ustigakim, ul tarixda Dehli poytaxti va Hinduston mamoliki aning taxti tasarrufida edi, hozir cherigini bir lak derlar edi, o‘zida va beklarida mingga yovuq fil chenarlar edi, mutavajjih bo‘lduk. Bir kechdin so‘ng Boqi shig‘ovulg‘a Dipalpurni inoyat qilib, Balxka ko‘mak yiborildi. Balx maslahati jihatidin, kalin yarmoq va Kobuldag‘i uruq-qayosh va o‘g‘lon-ushoqqa Malo‘t fathida tushgan mato’din savg‘otlar yiborildi.

Dundin kuyi bir-iki ko‘chtin so‘ng Shoh Imod Sheroziy Oroyish Xon va Mullo Muhammad muzahhibning xatlarini olib keldi. Bir pora davlatxohliq izhori qilib, bu yurushga sa’y va ehtimomlar qilibturlar. Biz dag‘i bir yayoqdin inoyat farmonlari yiborib, ilgari ko‘chtuk.

Malo‘ttin borg‘on chopqunchi Haro‘r, Kahlo‘r va ul navohidag‘i tog‘ qo‘rg‘onlarinikim, muddatlar ekandur, ul orag‘a berkligidan hech kim borg‘on emas ekandur, tamom olib, elini talab, bizga kelib qo‘shuldilar. Olamxon ham haroblab, yayoqyalang keldi. O‘trusig‘a beklardin va ichkilardin yiborib, otlar ham yiborduk. Ushbu navohida *(261 b)* kelib, mulozamat qildi. Bu navohining tog‘ va daralarig‘a dag‘i chopqunchi borib, bir-ikki qo‘nub keldilar. Mu’tad bih nima ilikka tushmadi. Shoh Mir Husayn va Jonibek va ba’-zi yigitlar chopkung‘a ruxsat tilab bordilar.

Dunda ekanda ikki-uch navbat Ismoil Jilvaniyning va Bibanning arzadoshlari keldi. Mundin ham alarning ko‘ngli tilagandek farmonlar yiborildi.

Dundin ko‘chub, Aro‘par kelduk. Aro‘parda ekanda qalin yomg‘urlar yog‘di. Filjumla sovuq bo‘ldi. Och-yalang‘och Hindustoniylar qalin qirildi.

Aro‘pardin ko‘chub, Sahrind to‘g‘risi Karmalg‘a tushub edukkim, bir Hindustoniy: «Sulton Ibrohimning elchisidurmen», deb keldi. Agarchi, xat va kitobati yo‘q edi, bizdin bir kishi elchilikka istid’o qilibdur. Biz ham aning muqobalasida bir-ikki Savodiy tunqatorni yiborduk. Bu faqirlar etgach, har ikkisini Ibrohim band kildurur. O‘shal kunkim, Ibrohimni bostuq o‘shal zamon Savodiy xalos bo‘lub keldi.

Ora ko‘nub, Bano‘r va Sano‘r ro‘di yoqasig‘a tushtuk. Hindustonda daryolardin boshqa bir oqar suvkim bor — budur, muni Gagar suvi derlar, Chitr ham bu suv yoqasidadur. Bu suv yuqori sayr qila otlanduk. Chitrdin uch-to‘rt kuro‘h yuqqorroq bu suv ro‘dning zihidin chiqib keladur, ro‘d yuqqorikim, sayrg‘a borildi, bir keng daradin to‘rt-besh *(262 a)* tegirmon suv chiqib keladur. Yuqorroq xeyli latif va xush havo munosib erlardur. Ushbu suvning keng daradin chiqishida bir chahorbog‘ buyurdum. Bu suv tuzga tushub, bir-ikki kuro‘h yo‘l borib, ro‘dg‘a singadur. Gagar suvi zixrbdin chikar, bu suv singar erdin uch-to‘rt kuro‘h quyiroq bo‘lg‘ay. Pashakaalda bu ro‘d suvi qalin kelib, Gagar suvig‘a qotilib, Samana va Sunamg‘a borurlar.

Bu yurtta xabar toptukkim, Sulton Ibrohimkim, Dehlining beri yonida edi, andin ilgari boqa kechubtur, yana Hisori Feruzaning shaqdori Hamidxoniy Xossa Xayliy Hisori Feruza va ul navoxining cheriki bila Hisori Feruzadin o‘n-o‘n besh kuro‘h berirak chiqib kelibtur. Kattabekni xabar uchun Ibrohimning o‘rdusig‘a yiborildi. Mo‘min atkani Hisori Feruza cherikiga xabar uchun yiborildi.

Yakshanba kuni, jumodiulavval oyining o‘n uchida Anbaladin ko‘chub, bir ko‘l yokasig‘a tushub edukkim, Mo‘min atka va Kattabek ushbu kun keldilar. Humoyunni tamom burong‘or kishisi bilakim, Xoja Kalon va Sulton Muhammad do‘ldoy va Vali xozin bo‘lg‘ay va Hindustonda qolg‘on beklardin Xisravbek va Hindubek va Abdulaziz va Muhammad Ali jang-jang va g‘uldin ichkilardin va yigitlardin Shoh Mansur barlos va Kattabek va Muhib Ali va bir pora kishi ko‘shub, *(262 b)* Hamidxon ustiga ta’yin qilduk.

Biban ham ushbu yurtta kelib, mulozamat qildi. Bu afg‘onlar ko‘p rustoyi va bexush el bo‘ladur. Bovujudkim, Dilovarxon ham navkar va ham martabag‘a andin uluqroq o‘lturmas, Olamxonning o‘g‘lonlarikim, podshohzodalaredur, alar o‘lturmas, bu o‘lturmoq istid’o qildi, aning noma’qulig‘a kim quloq solur!

Dushanba kuni, sabohi oyning o‘n to‘rtida Hamidxon ustig‘a Humoyun mutavajjih bo‘ldi. Ilg‘ob, Humoyun o‘zidin ilgarrak yuz-yuz ellik o‘bdon yigitni karavul ayirur. Qorovul kishisi yovuq etib, ilik olishib,

bir-ikki dast egarishgan mahalda keyindin Humoyunning qorasi paydo boʻlgʻach-oʻq gʻanim qochar. Yuz-ikki yuz kishi tushurub, yarimining boʻynini urub, yarimini etti-sekkiz fil bila kelturdi. Humoyunning bu fathining xabarini odina kuni, tush vaqtida oyning oʻn sekkizida Bek Mirak moʻgʻul oʻshal yurtta-oʻq kelturdi. Filhol xossa bosh-oyoq va taviladagʻi xossa otlardin bir ot inoyat qilib, juldu ham va'da boʻldi.

Dushanba kuni, oyning yigirma birida oʻshal yurtta Humoyun yuzcha bandi bila va etti-sekkiz fil bila kelib, mulozamat qildi. Bandilarni Ustod Aliquli va tufangandoz *(263 a)* larga buyuruldikim, siyosat jihatidin borini tufang bila kirdilar. Avvali yurushi va avval ish koʻrgani bu edi. Shugungʻa bisyor yaxshi boʻldi, qovugʻunchi qoyagʻon elini qovlab, Hisori Feruzagʻa etgan bila-oʻq olurlar, Hisori Feruzani talab keldilar. Humoyungʻa Hisori Feruzani tavobi' va lavohiki bilakim, bir karoʻr viloyattur, yana bir karoʻr yarmoq juldu berildi.

Ul yurttin koʻchub, Shohobod kelduk. Til tutar uchun Sulton Ibrohimning oʻrdusigʻa kishi yiborib, necha kun bu yurtta tavaqquf boʻldi. Rahmat piyodani fathnomalar bila Kobulgʻa yiborildi.

Ushbu yurtta dushanba kuni, jumodiulavval oyining yigirma sekkizida oftob hamal burjigʻa tahvil qildi. Oʻn sekkiz yoshda edi, ushbu yurtta Humoyun yuziga ustara yo miqroz tegurdi, tarix sana 961 boʻlgʻay.

Ibrohimning oʻrdusidin ham mutavotir xabarlar kela boshladikim, bir kuroʻh-ikki kuroʻh koʻchub har yurtta ikki-uch kun maqom qila-qila keladur. Biz ham mutavajjih boʻlub, Shohoboddin ora ikki koʻnub, Juun daryosining yoqasigʻa Sarsava toʻgʻrisi kelib tushtuk. Xoja Kalonning navkari Xaydarqulini til tuta yiborildi.

Men Juun daryosini guzar bila kechib borib, Sarsavani sayr qildim. Ul kuni ma'jun ham eduk. Sarsavaning chashmasi bor, ozroqcha suv bu chashmadin chiqib boradur, yomon er emas. Bir Turdibek xoksor *(263 b)* ta'rif qildi. Men dedimkim, seniki boʻlsun. Bu taqrib bila Turdibekka Sarsava berildi.

Bir kemada tolor yasatib, goxi kema sayri kilur edim, goxi koʻchlarda kema bila andin kelur edim.

Ul yurttin daryo yokalay kuyigʻa boqa ikki koʻch koʻchulub edikim, til tuta borgʻonlardin Haydarquli xabar kelturdikim, Dovudxon Haytimxonni besh-olti ming kishi bila Miyoni duob sari kechurubtur. Uch-toʻrt kuroʻh Ibrohimning doirasidin berirak doira urub oʻlturubtur.

Bu favjning ustida yakshanba kuni, jumodiulohar oyining oʻn sekkizida Chin Temur Sultonni va Mahdiy Xoja va Muhammad Sulton mirzo va Odil Sultonni tamom javongʻor ki-shisinikim, Sulton Junayd va

Shoh Mir Husayn va Qutluqqadam bo‘lg‘ay, g‘uldin ham Yunus Ali va Abdullo va Ahmadiy va Kattabekni ilg‘or ayirduk. Namozi peshin bu erdin suv kechib, namozi digar-namozi shom orasida ul yuzdin tebradilar. Biban ushbu ilg‘or baxrnasi bila suvdin o‘tub qochti. Farz vaqtida g‘anim ustiga etarlar. Oz-og‘loq yasab chiqqandek qilurlar. Bizning kishi etgan bila-o‘q olib tebrarlar. Ibrohimning doirasi to‘g‘risig‘acha tushura borurlar. Haytimxonnikim, Dovudxonning og‘asi va bir sardori ul edi, tushurub etmish-sekson bandi bila, olti-etti fil bila kelib ko‘rdilar. Siyosat uchun *(264 a)* aksari yasoqqa etti.

Andin ko‘chub, burong‘or, javong‘or, g‘ul yasol yasab dim ko‘ruldi. Ul miqdorkim, kiyos kilur eduk, oncha cherik nazarg‘a kelmadi.

Bu yurtta farmon bo‘ldikim, jami’ cherik eli faroxo‘ri holig‘a aroba kelturgaylar. Etti yuz aroba bo‘ldi. Ustod Aliqulig‘a farmon bo‘ldikim,

Rum dasturi bila arobalarning orasida zanjir o‘rnig‘a o‘yning xomidin arg‘amchilar eshib, bir-birig‘a bog‘lag‘aylar. Har ikki aroba orasida olti-etti to‘ra bo‘lg‘ay. Tufangandozlar bu aroba va to‘ralarning keynida turub, tufang otqaylar. Bu asbobning tartibi jihatidin besh-olti kun bu yurtta tavaqquf bo‘ldi.

Va bu asbob va olot tayyor va mukammal bo‘lg‘ondin so‘ng, tamom beklarni va so‘z bilur o‘bdon yigitlarni dag‘i kengashga tilab, om kengash qilib, ra’ylar munga qaror toptikim, Panipat shahredur, mahallot va uylari qalin, har taraf mahallot va uylar bo‘lur, yana atrofini aroba va to‘ra bila berkitib, tufangandoz va yayoqni aroba va to‘ra orqasida ta’yin qilmoq kerak.

Bu qaror bila ko‘chub, ora ko‘nub, panjshanba kuni, jumodiuloxir oyining salxi Panipat kelduk. O‘ng qo‘l shahr va mahallot bo‘ldi. Olimizda tartib qilg‘on to‘ralar bo‘ldi. So‘l qo‘lda *(2646)* va ba’zi erlarda xandaq va shox bo‘ldi. Har bir o‘q otimi erda yuz-yuz ellik otliq chiqqudek erlar qo‘yuldi. Cherik eli ba’zi xeyli mutaraddid va mutavahhim edilar. Taraddud va tavahhum betaqribdur. Nekim azalda Tengri taqdir qilibtur, andin o‘zga bo‘lmas. Agarchi alarni ham ayb qilib bo‘lmas, xaq alar jonibi edi. Ne uchunkim, vatandin ikki-uch oychiliq yo‘l kelilib edi. G‘arib qavme bila elning ishi tushub edi. Ne biz alarning tillarini bilur eduk, ne alar bizning tilimizni.

Pareshon jam’eyu, jam’e pareshon,

Giriftor qavmeyu, kavme ajoyib.

G‘animning hozir cherikini bir lak chenarlar edi. O‘zining va umarosining ming-ikki mingga yovuq fili bor derlar edi. Ikki otasidin qolg‘on xazina xud naqd iligida edi, Hindustonda bir rasme bordurkim,

mundoq ish tushganlarda yarmoq berib, miyod bila navkar tutarlar. Bu elni «badhandiy» derlar. Agar mundoq xayol qilsa edi, bir laq ikki lak ham navkar tuta olur edi. Tengri taolo rost kelturdi, ne yigitini rozi qila oldi, ne xazinasini ulasha oldi. Qandin yigitini rizo kila olurkim, tabiatig‘a imsok ko‘p g‘olib edi. O‘zi yarmoq yig‘ishturmoqqa behad tolib, betajriba yigit edi. Ne kelishi saranjomliq *(265 a)* edi, ne turushi, ne yurushi ehtimomliq edi, ne urushi.

Ul fursattakim, Panipatta cherik elining atrof va javonibini aroba va shox va xandaq bila mazbut va murattab kililadur edi, Darvesh Muhammad sorbon arzg‘a etkurdikim, muncha ehtiyot kim bo‘ldi, ul ne imkondurkim kelgay.

Dedimkim, sen bularni o‘zbak xon, sultonlarig‘a kiyos qilamusen? Ul yil Samarqandtin chiqib, Hisor kelganda o‘zbakning jami’ xon va sultonlari yig‘ilib, ittifoq qilib, bizning ustumizga kelur azimat bila Darbanddin o‘ttilar. Biz jami’ sipohiy va mo‘g‘ulning ko‘ch va mollarini mahallotka kiyurub-kiyurub, mahallotni ko‘chaband qilib, berkittuk. Chun ul xonlar va sultonlar yurush-turushning hisob va yarog‘ini bilur edilar, ko‘rdilarkim, o‘luk-tirikni Hisorda ko‘rub, Hisorni berkittuk. Hisor ustig‘a kelmakning hisobin topa olmay, Chag‘oniyon navohisi Navandokdin- o‘q yondilar. Bularni alarg‘a o‘xshatma, ish hisobini va yurush yarog‘ini kanda bilurlar.

Tengri rost kelturdi, men degandek-o‘q bo‘ldi. Etti-sekkiz kun Panipatta eduq oz-oz kishimiz borib, doirasig‘acha qalin kishilariga o‘q qo‘yarlar edi, bosh kesib keltururlar edi. Alar hech harakate va junbushe qilmaslar edi. Oxir ba’zi *(265 b)* davlatxoh Hindustoniy beklarning ra’yi bila amal qilib, Mahdiy Xoja va Muhammad Sulton mirzo va Odil Sulton va Xisrav va Shoh Mir Husayn va Sulton Junayd barlos va Abdulaziz miroxo‘r va Muhammad Ali jang-jang va Qutluqqadam va Vali xozin va Muhib Ali xalifa va Muhammad baxshi va Jonibek va Qaroko‘z boshlig‘ to‘rt-besh ming kishini shabixung‘a yiborduk. Kecha bila o‘bdon ittifoq qila olmay, pareshon borib tegarlar, ish kila olmadilar. Tong otib, yoruq bo‘lg‘uncha g‘animning doirasining yaqinida edilar, g‘anim kishisi naqoralarini choldurub, fillar bila yasab chiqtilar. Agarchi ish qila olmadilar, andoq qalin kishi bila ilik olishib, vale hech kishi qora oldurmay, solim va salomat chiqtilar. Muhammad Ali jang-jangning oyog‘ig‘a o‘q tegdi, agarchi muhlik emas edi, vale urush kuni ishga yaramadi.

Bu xabarni topib, Humoyunni cheriki bila bir kuro‘h-bir yarim kuro‘h bularning o‘trusig‘a yiborib, o‘zum ham qolg‘on cherik bila yasab

chiqtim. Shabixun borg‘onlar Humoyung‘a qo‘shulub keldilar. Chun g‘anim kishisi ilgarrak kelmadi, biz ham yonib tushtuk.

Bu kecha o‘rduda g‘alat g‘avg‘oe tushti. Bir gariyga yovuq suron edi va g‘avg‘o edi. Mundoq g‘avg‘olarni ko‘rmagan ellarga xeyli taraddud va tavaxxum bo‘ldi. Bir zamondin so‘ng *(266 a)* g‘avg‘o bosildi.

Odina kuni, rajab oyining sekkizida farz vaqtida qaravuldin xabar keldikim, g‘anim yasab keladur. Biz dag‘i jibalanib va yaroklanib otlanduk. Burong‘or Humoyun va Xoja Kalon va Sulton Muhammad do‘ldoy va Hindubek va Vali xozin va Pirquli Siystoniy edi. Javong‘or Muhammad Sulton mirzo va Mahdiy Xoja va Odil Sulton va Shoh Mir Husayn va Sulton Junayd barlos va Qutluqqadam va Jonibek va Muhammad baxshi va Shoh Husayn Yorakiy mo‘g‘ul g‘onchi edi.

G‘ulning o‘ng ko‘li Chin Temur Sulton va Sulaymon mirzo va Muhammadiy ko‘kaldosh va Shoh Mansur barlos va Yunus Ali va Darvesh Muhammad sorbon va Abdullo kitobdor edi. G‘ulning so‘l ko‘li Xalifa va Xoja Mirmiron va Ahmadiy parvonachi va Turdibek va Ko‘chbek va Muhib Ali xalifa va Mirzobek tarxon edi. Irovul Xisrav ko‘kaldosh va Muhammad Ali jang-jang edi. Abdulaziz miroxo‘rni tarzusa ta’yin qilib eduk. Burong‘orning uchida Vali Qizil va Malik Qosim Bobo Qashkani mo‘g‘ullari bila to‘lg‘amag‘a muqarrar qilduk. Javong‘orning uchida Qaroko‘zi va Abulmuhammad nayzaboz va Shayx Jamol barin va Mahdiy va Tengriquli Pishag‘i mo‘g‘ulni to‘lg‘amag‘a yasaduq g‘anim kishisi yovuq kelgach, bu ikki bo‘lak to‘lg‘ama o‘ng qo‘ldin, so‘l qo‘ldin g‘animning orqasig‘a evrulgaylar. *(266 b)* G‘animning qorasi ko‘runganda, burong‘or sari mayli ko‘prak edi, bu jihattin Abdulaziznikim, tarhqa muayyan edi, burong‘org‘a ko‘mak yiborildi.

Sulton Ibrohimning qorasi yiroqtinkim, ko‘rundi, hech erda darang qilmay, tez-o‘q keladur edi. Ilgarrak kela bizning krramizkim, alarg‘a ko‘rundi, bu tartib va yasolnikim mulohaza qildilar, hasr bo‘lub, turay-turmay, kelay-kelmay degandek qilib, ne tura oldi, ne burung‘idek bedarang kela oldi.

Farmon bo‘ldikim, to‘lg‘amag‘a ta’yin bo‘lg‘on kishi o‘ng qo‘ldin, so‘l qo‘ldin g‘animning orqasig‘a evrulub, o‘q qo‘yub, urushqa mashg‘ul bo‘lg‘aylar. Burong‘or, javong‘or ham yurub, g‘anim bila tegishgaylar. To‘lg‘ama kishisi orqasig‘a evrulub, o‘q qo‘ya kirishtilar. Javong‘ordin Mahdiy Xoja burunroq tegishti. Mahdiy Xojaning o‘trusig‘a bir favj bir fil bila keldi. Bular ham qalin o‘q ko‘yub, ul favjni yondurdilar.

Javong‘org‘a ko‘mak g‘uldin Ahmadiy parvonachi va Turdibek Ko‘chbek va Muhib Ali xalifani yiborildi. Burong‘orda ham urush qoyim bo‘ldi.

Muhammad Ali ko‘kaldosh va Shoh Mansur barlos va Yusuf Ali va Abdullog‘a farmon bo‘ldikim, g‘ulning olida ro‘baro‘din yurub, urushqa mashg‘ul bo‘ldilar. Ustod Aliquli ham g‘ulning olidin necha qatla yaxshi farangilar otti. Mustafo to‘pchi ham g‘ulning so‘l ko‘lidin aroba ustidagi *(267 a)* zarbzanlar bila yaxshi zarbzanlar otti. Burong‘or, javong‘or va g‘ul va to‘lg‘ama g‘animning girdo-girdini olib, shiba ko‘yub, bajid urushqa mashg‘ul bo‘ldilar. Bir-ikki qatla javong‘or, burong‘or sari qiska-qiska hamlalar qildilar. Bizning kishi o‘q ko‘yub, shiba zarbi bila yana g‘ulig‘a tiqtilar. G‘animning o‘ng ko‘li va so‘l ko‘li bori bir erda yig‘ilib, andoq tiqilish bo‘ldikim, ne ilgari kela oldilar, ne qochg‘ali yo‘l topa oldilar.

Oftob bir nayza bo‘yi chikib edikim, urush angizi bo‘ldi. Kun tushgacha zarb urush edi. Kun tush bo‘la a’do mag‘lub va maqhur va ahibbo mubtahij va masrur bo‘ldilar. Tengri taolo fazl va karami bila mundoq dushvor ishni bizga oson qildi va andoq qalin cherikni yarim kunda andoq er bila yakson qildi. Besh-olti ming kishi Ibrohimning yaqinida bir erda-o‘q qatlg‘a etibturlar. O‘zga har erda o‘lganlarni bu ma’rakada o‘n besh-o‘n olti ming tahmin qilur eduk. So‘ngra Agraga kelganda, Hinduston eli taqriridin andoy ma’lum bo‘ldikim, qirq-ellik ming kishi bu ma’rakada o‘lgan ekandur.

Yog‘iyni bosib tushira-tushira yuruldi. O‘trudin tushurgan umarolarni va o‘g‘lonlarni olib kela boshladilar. Suruk-suruk fillarni filbonlari kelturub, peshkash qildilar. Yog‘iyning keynicha *(267 6)* yurub, xossa tobindin Qismtoy mirzoni va Bobo chuhrani va Bujka boshliqlarni, Ibrohimni chiqqan xayol qilib, quvg‘unchi ta’yin qildukkim, Agraga etguncha ta’jil bila borib, iliklagaylar.

Ibrohimning o‘rdusining ichi bila o‘tub, sarocha va uylarini sayr qilib, bir qora suv yoqasig‘a tushtuk. Namozi digar bor edikim, Tohir Tabariy xalifaning qayininisi Sulton Ibrohimning o‘lugini qalin o‘luklar ichida tanib, boshini kelturdi.

Ushbu kun-o‘q Humoyun mirzoni va Xoja Kalon va Muhammadiy va Shoh Mansur barlos va Yunus Ali va Abdullo va Vali xozinni ta’yin qildukkim, jarida ildam yurub, Agrani iliklab, xizonani zabt qilg‘aylar.

Mahdiy Xojani va Muhammad Sulton mirzo va Odil Sulton va Sulton Junayd barlos va Qutluqqadamni muqarrar qildukkim, partoldin ayrilib, ilg‘ab, Dehli qo‘rg‘onig‘a kirib, xizonalarni ehtiyot qilg‘aylar.

Tonglasi koʻchub, bir kuroʻh yoʻl kelib, ot maslahatiga Juun yoqasigʻa tushtuk. Ora ikki koʻnub, seshanba kuni Shayx Nizom avliyoning mazorini tavof qilib, Dehli toʻgʻrisi Juun yokasida tushuldi. Ushbu chahorshanba oxshomi-oʻq Dehli qoʻrgʻonini sayr qilib, kechasi anda boʻlub, tonglasi, chahorshanba[904] kuni Xoja Qutbiddinning mazorini tavof qilib, Sulton Gʻiyosiddin Balban va Sulton Alovuddin Xiljiyning maqbara va imoratlari *(268 a)* va minorini Havzi Shamsiy va Havzi Xosni va Sulton Bahlul va Sulton Sekandarning maqobiri va bogʻotini sayr qilib, oʻrdugʻa tushub, kemaga kirib, araq ichildi. Dehlining eshikdorligʻini Vali Qizilgʻa inoyat qilib, Doʻstni Dehli viloyatida devon qilib, boʻlgʻon xizonalarni muhr qilib, bularning uxdasigʻa qilduk.

Panjshanba kuni andin koʻchub, Tugʻlakrbod toʻgʻrisi Juun yoqasigʻa tushuldi.

Odina kuni ul yurtda tavaqquf qilduk. Mavlono Mahmud va Shayx Zayn, yana baʼzi borib, Dehlida jumʼa namozi qilib, mening otimgʻa xutba oʻqittilar. Fuqaro va masokingʻa bir pora yarmoq ulashib, oʻrdugʻa keldilar.

Shanba kuni ul yurttin koʻchub, koʻch-barkoʻch Agra azimati qilildi. Men borib, Tugʻlaqobodni sayr qilib, oʻrdugʻa tushtum.

Odina kuni, rajab oyining yigirma ikkisida Agraning mahallotida Sulaymon Farmuliyning manziligʻa tushuldi, Chun bu yurt xeyli qoʻrgʻondin yiroq edi, tonglasigʻa koʻchub, Jalolxon Jaghatning imoratigʻa tushuldi.

Humoyunkim, ilgarrak kelib edi, qoʻrgʻondagʻilar uzr aytib, xayal qilibturlar, bular ham elning besarligʻini mulohaza qilib, xizonagʻa dastandoz boʻlmagʻaylar, deb biz kelguncha chiqar yoʻllarni ehtiyot qilib, oʻlturubturlar.

Bikramajit hindukim, Gvaliyar raajasi edi, yuz yildin koʻprak Gvaliyar viloyatida otalari *(268 b)* saltanat qilib edilar. Iskandar Gvaliyarni olur maslahatigʻa necha yil Agrada oʻlturdi. Soʻngra Ibrohim zamonida Aʼzam Humoyun Servaniy necha mahal bajid urushti, oxir sulh bila olib, Shamsobodni anga berdi. Bikramajit Sulton Ibrohimni bosqonda doʻzaxqa bordi. Avlodi va xaylxonasi Agrada edi. Agraga kelganda Bikramajitning xaylxonasining qochar xayoli bor ekandurkim, Humoyun qoʻygʻon kishilar tutub ehtiyot maqomida boʻlurlar, Humoyun ham tologʻali koʻymas. Oʻz rizolari bila qalin javohir va jarov Humoyungʻa peshkash qilur. Bu jumladin bir ashhar shuhratiy olmos edikim, Sulton Alovuddin kelturgan ekandur. Andoq mashhurdurkim, bir muqayyim muning kiymatini tamom olamning ikki yarim kunluq harji debtur,

g‘olibo sekkiz misqoldur. Men kelganda Humoyun menga peshkash qildi, men Humoyung‘a-o‘q bag‘ishladim.

Qo‘rg‘on ichidagi sipohiylardin bilguluk kishilardin biri Malikdod Karaniy edi, yana Malliy Surduk yana, Feruzxon Mevatiy edi. Bir nima xiyal bulardin zohir bo‘ldi. Siyosat qilib yiborildi. Malikdod Karaniyni chiqarib, ba’zi istid’olar qilibturlar.

Bora-kela bu so‘zlar qaror topquncha to‘rt-besh kun o‘tti. Alarning muddaosidek inoyat va shafkat qilib, jami’ jihatlarini o‘zlariga-o‘q maof tuttuk.* Ibrohimning otasig‘a etti laklik pargana nakd inoyat bo‘ldi. Beklariga ham har qaysig‘a parganalar berildi. Ibrohimning otasini bayrilari bila chiqarib, Agradin bir kuro‘h suv quyi yurt *(269 a)* berildi.

Panjshanba kuni, rajab oyining yigirma sekkizida namozi digar Agraga kirib, Sulton Ibrohimning manzilig‘a tushuldi. Tarix to‘qquz yuz o‘ndakim, **Qobul** viloyati musahhar bo‘ldi, ul tarixdin bu tarixqacha hamisha Hinduston havasi qililur edi. Gohi beklarning sust ra’ylig‘idin, gohi og‘a-inining nohampoylig‘idin Hinduston yurushi muyassar bo‘lmas edi. Oxir mundoq mavoni’ qolmadi. Kichik-kirim bek va bekottin hech kim xilofi maqsud so‘z ayta olmadi.

Tarix to‘qquz yuz yigirma beshida cherik tortib, Bajavrni zo‘r bila ikki-uch kerrida olib elini qatli om qilib, Bhirag‘a kelduk. Tolon va toroj qilmay Bhira elig‘a moli omon solib, naqd va jinsdin to‘rt lak shohruxiy olib, cherik eliga navkar adadi bila ulashib, Kobulg‘a murojaat qilildi.

Ushbu tarixdin to‘kkuz yuz o‘ttuz ikkigacha Hindustong‘a, bajid urushub, etti-sekkiz yilda besh navbat Hindustong‘a cherik torttuk. Beshinchi navbatta Tengri taolo o‘z fazl va karami bila Sulton Ibrohimdek g‘animni mahqur va abtar qilib, Hindustondek vase’ mamlakatni bizga muyassar va musahhar qildi.

Hazrati Risolat zamonidin bu tarixqacha ul yuz podshohlaridin uch kishi Hinduston viloyatig‘a musallit bo‘lub, saltanat qilibturlar: bir, Sulton Mahmud G‘oziy va avlodi Hinduston mamlakatida muddati madid saltanat taxtig‘a o‘lturubturlar. Ikkinchisi, Sulton Shihobiddin *(2696)* G‘uriy va qullari va tavobii ko‘p yillar bu mamolikda podshohdiq surubturlar. Uchun-chi mendurmen, vale mening ishim ul podshohlarning ishiga o‘xshamas; ne uchunkim, Sulton Mahmud, Hindustonnikim musahhar qildi, Xuroson taxti aning taxti zabtida edi va Xorazm va Dorulmurz salotini anga muti’ va munqod edi. Samarkand podshohi aning zeri dasti edi. Cheriki ikki lak bo‘lmasa, xud bir lakta ne so‘z edi. Yana g‘animlari raajalar edi. Tamom Hinduston bir podshohda emas edi. Har raaja bir viloyatga o‘z boshicha podshohliq qilur edi.

Yana Sulton Shihobiddin G‘uriy, agarchi Xuroson saltanati anda emas edi, og‘asi Sulton G‘iyosiddin G‘uriyda edi, «Tabaqoti Nosiriy»da kelturubturkim, bir navbat bir laku yigirma ming bargustvondor bila Hindustong‘a cherik tortibdur. Muning g‘animlari ham raay va raajalar edi. Tamom Hinduston bir kishida emas edi.

Avval navbatkim, Bhiraga kelduq ming besh yuz, nihoyati ikki ming kishi bo‘lg‘ay eduk. Beshinchi navbatkim kelib, Sulton Ibrohimni bosib, Hinduston mamolikini fath qildim, hech qachon Hinduston yurushida muncha cherik bila kelilmaydur edi. Navkar va savdar va chokar jami’ cherik bila bo‘lg‘onlar o‘n ikki ming kishi qalamg‘a keldi. Manga taalluq viloyot *(270 a)* Badaxshon va Qunduz va Kobul va Qandahor edi, vale bu viloyatlardin mu’taddun bih naf’ yo‘q edi, balki ba’zi viloyatlar yog‘iyg‘a yovuq voqi’ bo‘lg‘on uchun, qulliy madadlar qilmoq lozim edi. Yana jami’ Movarounnahr viloyatlari o‘zbak xavonin va salotinining tasarrufida edi, yuz mingga yovuq cheriklari bor edi, qadimiy dushman edi. Yana Hinduston mamlakati Bhiradin Biharg‘acha afg‘on tasarrufida edi, podshohi Sulton Ibrohim edi. Viloyat hisobi bila besh lak cheriki bo‘lmoq kerak edi. Ul fursatta yurub, umarosi muxolafat maqomida edilar. Hozir cherikini bir lak chenarlar edi. O‘zining va umarosining ming chog‘liq fili bor derlar edi. Bu hol va bu quvvat bila tavakkul qilib, o‘zbakdek yuz ming qari yog‘iyni orqada qo‘yub, Sulton Ibrohimdek qalin cheriklik va vase’ mulkluk podshoh bila ro‘baro‘ bo‘lduk. Tavakkulimizga yarasha Tengri taolo ranj va mashakkatimizni zoyi’ qilmay, mundoq zo‘r g‘animni mag‘lub qilib, Hindustondek keng mamlakatni maftuh ayladi. Bu davlatni o‘zumizning zo‘r va quvvatidin ko‘rmasbiz, balki Tengrining mahzi lutf va shafqatidindur va bu saodatni o‘zumizning sa’y va himmatidin bilmasbiz, balki Tengrining ayni karam va inoyatidindur.

Hinduston mamoliki vase’ va purmardum va purhosil viloyat voqi’ bo‘lubtur. *(270 b)* Sharqi va janubi, balki g‘arbi ham Muhit daryosig‘a muntahiy bo‘lur. Shimoli bir tog‘durkim, Hindukush va Kofiriston va Kashmir tog‘lari bila payvasttur. G‘arbi-shimoli Kobul va G‘azni va Qandahor voqi’ bo‘lubtur. Jami’ Hinduston viloyatining poytaxti Dehli ermish. Sulton Shihobiddin G‘uriydin so‘ng, Sulton Feruzshohning oxir ahdig‘acha aksar Hinduston Dehli salotinining taxti zabtida ekandur.

Bu tarixdakim, men Hindustonni fath kildim, besh musulmon podshoh va ikki kofir Hindustonda saltanat qilurlar edi. Agarchi kichik-kirim raay va raaja tog‘ va jangalda xeyli bor edilar, vale mu’tabar va mustakil bular edilar. Bir afg‘onlar edikim, Dehli poytaxti alarda edi.

Bhiradin Biharg‘acha qobiz edilar. Afg‘onlardin burun Juunpur Sulton Husayn Sharqiyning qabzida edi. Bu jamoatni «puriy» derlar. Bularning otalari Sulton Feruzshoh va ul salotinining olida saqqo ekandurlar. Feruzshoxdin so‘ng Jo‘npur mamlakatig‘a musallit bo‘lubturlar.

Dehli Sulton Alovuddinning iligida edi. Bu tabaqa sayyidtur. Temurbek Dehlini olg‘onda Dehli hukumatini bularning otalarig‘a berib, borib edi. Sulton Bahlul Lo‘diy afg‘on va o‘g‘li Sulton Sekandar Dehli poytaxti bila Jo‘npur poytaxtig‘a krbiz bo‘ldilar. Har ikki poytaxt bir podshohnishin bo‘ldi.

Ikkinchi, Gujaratta Sulton Muzaffar edi. Sulton Ibrohim fatxidin bir necha kun burunroq olamdin nakd *(271 a)* qildi. Bisyor mutasharri’ podshoh edi, tolibi ilmlig‘i bor edi, hadis mutolaa qilur edi, doim mushaf kitobat qilur edi. Bu tabaqani ta’nk derlar. Bularning ham otalari Sulton Feruzshoh va ul saloting‘a sharobdor ekandurlar. Feruzshohdin so‘ng Gujarat viloyatig‘a qobiz bo‘lubturlar.

Uchunchi, Dakanda Bahmaniylar edi. Vale bu tarixta Dakan salotinig‘a ixtiyor va iqtidor qolmaydur edi. Tamom viloyatlarni ulug‘ beklar iliklab edi. Bir nimag‘a ehtiyoj bo‘lsa, beklardin tilar edi.

To‘rtunchi, Malva viloyatidakim, Mandav ham derlar, Sulton Mahmud edi. Bu tabaqani xiljiy derlar. Muni Raana Sangaa kofir bosib, aksar viloyatig‘a qobiz bo‘lub edi, bu ham zaif bo‘lub edi. Bularning ham otalari Feruzshohning tarbiyatkardalaridin ekandur. Andin so‘ngra Malva viloyatig‘a qobiz bo‘lubturlar.

Beshinchi Bangala viloyatida Nusratshoh edi. Otasi Bangalada podshoh bo‘lub edi, sayyid edi va Sulton Alovudding‘a mulaqqab edi. Munga saltanat meros tegib edi. Ajab rasmedur, Bangalada saltanat merosi kamroq bo‘lur. Podshohining bir muayyan taxti bor. Umaro va vuzaro va sohib mansablarning har qaysining bir muqarrariy eri bordur. Bangala eli qoshida ul taxt va erlar mo‘’tabardur. Har qaysi erda tobi’ va muti’ navkar va chokar va jam’i muayyan va muqarrardur. Podshohining nasb va azli xotiri *(271 b)* tilasa, har kimnikim birovning erig‘a o‘lturg‘uzdi, ul erga tobi’ va muti’ navkar va chokar tamom bu kishining bo‘lur, balki podshohining taxtida ham bu xosiyattur. Har kim podshohini o‘lturub, taxtg‘a chiqquncha fursat topsa, ul podshoh bo‘lur. Umaro va vuzaro va sipohiy va raiyat barcha anga itoat va inqiyod qilurlar. Burung‘i podshohidek podshoh va farmonravo bilurlar. Bangala elining so‘zi budurkim, biz taxt halolxo‘ridurbiz. Har kim taxt ustida bo‘lsa, biz anga muti’ va munqoddurbiz. Nechukkim, Nusratshohning otasi Sulton Alovuddindin burun bir habashiy podshohini o‘lturub, taxtqa chiqib,

muddate saltanat qildi. Habashiyni, Sulton Alovuddindin so‘ng, irs tariqi bila holo o‘g‘li podshoh bo‘lubtur.

Yana Bangalada bu rasmdurkim, har kishikim podshoh bo‘ldi, burung‘i podshohdarning xizonalarini sarf va harj qilmog‘liq kulliy ayb va ordur. Har kim podshoh bo‘lsa, yana yangi xizona yig‘moq kerak. Xizona jam’ qilmog‘liq ul elning qoshida faxr va mubohottur. Yana bir rasm budurkim, xizona va poygoh va mulk salotinining jami’ baytutotining qadimdin muqarrar va muayyan tanlari parganalar bordurkim, o‘zga erga aslo harj bo‘lmas.

Uluq va mo‘’tabar va musulmon va qalin cheriklik va bisyor viloyatliq bu besh podshoh edikim, mazkur bo‘ldi.

Kofirlardin ulug‘rog‘i viloyat va cherik *(272 a)* bila Bijanagar raajasidur. Yana Raana Sangaadurkim, bu yovuqlarda o‘zining jur’ati va qilichidin muncha ulg‘ayib edi. Asli viloyati Chito‘r edi, Mandav salotinining saltanati xalal topganda Mandavg‘a taalluq qalin viloyatqa qobiz bo‘ldi: misli, Rantanbo‘r va Sarangpur va Bhilsan va Chanderiy.

Tarix to‘qquz yuz o‘n to‘rtta Tengri taolo inoyati bila Chanderiykim, necha yil edi, dorul-harb bo‘lub edi. Mediniy Rav otliq Raana Sangaaning ulug‘ va mu’tabar kishisi to‘rt-besh ming kofir bila anda edi. Bir-ikki gariyda zo‘rlab olib, kofirlarni qatli om qilib, dorulislom qildim, nechukkim, sharhi mazkur bo‘lg‘usidur.

Yana Hindustonning atrof va javonibida g‘alaba raay va raajadur, ba’zi mutiul-islom, ba’zi yiroqligidin yo eri berkligidin islom podshohlarig‘a itoat qilmaydurlar.

Hinduston avvalg‘i iqlimdin va ikkinchi iqlimdin va uchunchi iqlimdindur. To‘rtunchi iqlimdin Hindustonda yo‘qtur. G‘arib mamlakate voqi’ bo‘lubtur. Bizning viloyatlarg‘a boqa o‘zga olamedur. Tog‘ va daryosi va jangal va sahrosi, mavozi’ va viloyoti va hayvonot va nabototi, eli va tili va yomg‘uri va eli borcha o‘zgacha voqi’ bo‘lubtur. Kobul tavobii garmserlar agarchi ba’zi ishta Hindustong‘a mushobahati bor, ba’zida yo‘q. Sind suvini o‘tgach, er va suv va yig‘och va tosh va el va ulus va roh va rasm *(272 6)* tamomi Hinduston tariqidadur. Shimolidag‘i tog‘kim, mazkur bo‘ldi, Sind daryosidin o‘tgach, bu tog‘da Kashmir tavobii viloyatlardur. Agarchi bu tarixda bu tog‘dag‘i viloyatlar, misli, Pakliy va Shahmang aksari Kashmirga itoat qilmas, vale burun Kashmir dohili ekandur. Kashmirdin o‘tgach, bu tog‘da benihoyat el va ulus va pargana va viloyatlardur. Bangala va balki Muhit yoqasig‘acha bu tog‘da payvast xaloyikdur. Hinduston elidin muncha taxkiq va taftish qilildi, hech kim bu tavoyifdin tahliq xabar ayta olmadi. Ushmuncha

deydurlarkim, bu tog‘ elini Kas derlar. Xotirg‘a ettikim, Hinduston eli «shin»ni «sin» talaffuz qilur. Chun bu tog‘da mu’tabar shahr Kashmirdur, balki Kashmirdin o‘zga bu tog‘da yana shahre eshitilmaydur. Bu jihattin bo‘la olurkim, «Kasmir» demish bo‘lg‘aylar.

Bu tog‘ elidin mato’ nofa mushk va qo‘tosi bahriy va za’faron va surb va misdur. Bu tog‘ni Hind eli Savalak Parbat derlar, hind tili bila «sava» — rub’, «lak» — yuz ming, «parbat» — tog‘, ya’ni rub’ va yuz ming tog‘kim, yuz yigirma besh ming tog‘ bo‘lg‘ay. Bu tog‘larda qor o‘ksumas. Hindustonning ba’zi viloyatidin, misli, Laxo‘r va Sahrind va Sanbaldin bu tog‘da qor oqarib ko‘runur. Ushbu tog‘ Kobulda Hindukushqa mavsumdur. Kobuldin bu tog‘ sharqqa boqa boribtur, bir nima janubka moyil. Janubi tamom Hindustonnottur. Bu tog‘ *(273 a)* ning va bu noma’lum uluslarningkim, «kas» derlar, shimoli Tibat viloyatidur.

Bu tog‘din qalin daryo chiqib, Hindustonning ichi bila oqar. Sahrinddin shimol sari boqa olti daryokim, Sind va Bahat va Chanob va Raviy va Biyah va Satlaj bo‘lg‘ay, ushbu tog‘din chiqib, Mo‘lton navohisida borcha bir erda qotilur, borcha bir erda qotilg‘onda ham Sind derlar; G‘arb sari oqib Tatta viloyatining ichi bila o‘tub, Ummong‘a qotilur. Bu olti daryodin o‘zga daryolar: Juun va Gang va Rapat va Go‘mtiy va Gagar va Saru va Gandak va yana qalin daryolardurkim, bori Gang daryosig‘a qotilib, Gang-o‘q atanur, Sharq sari oqib, Bangala viloyatining orasi bila o‘tub, Muhitka to‘kulur. Borining manbai ushbu Savalak Parbattur. Yana ba’zi daryolardurkim, Hinduston tog‘laridan chiqar, misli, Chanbal va Banas va Betviy va So‘n, bu tog‘larda qor aslo bo‘lmas, alar ham Gang daryosig‘a qotilur.

Hindustonda ham tog‘lar bordur. Ul jumladin bir tog‘e tushubtur, shimoldin janubqa boqa boriptur. Bu tog‘ning ibtidosi Dehli viloyatida Feruzshohning Jahonnamo otliq imoratidindurkim, parchag‘ina toshliq tog‘ning ustida voqi’ bo‘lubtur. Mundin o‘tgach, Dehli navohisida parcha-parcha kichikrak-kichikraq anda-munda toshliq toqqinalar paydo bo‘libtur. Mevat viloyatig‘a eta bu tog‘lar ulug‘roq bo‘lur. Mevatdin o‘tub *(273 b)*

Bayana viloyatig‘a borur, Sekriy va Bariy va Do‘lpurning tog‘lari ham ushbu tuta tog‘lardindur, agarchi payvast emas. Gvaliyarningkim, Galiyur derlar, tog‘lari ushbu tog‘ning shu’balaridindur. Rantanbo‘r va Chito‘r va Mandav va Chanderiy tog‘lari ham ushbu tog‘ raklaridindur. Ba’zi erlarda etti-sekkiz kuro‘h munqati’ bo‘lubtur. Bu tog‘lar past-past va durusht va toshliq va jangalliq toqlardur. Bu tog‘larda qor aslo yog‘mas.

Hindustonda ba’zi daryolarning manbai bu tog‘lardur. Hindustonning aksari viloyoti tuz erda voqi’ bo‘lubtur. Muncha shahrlar va muncha viloyatlarkim bor, hech erda oqar suv yo‘qtur. Oqar suvi daryolardur, ba’zi erlarda qora suvlardur.

Ba’zi shahrlarningkim, ariq qozib, suv chiqarur qobiliyati ham bor, suv chiqarmaydurlar. Bu necha jihattin bo‘la olur: bir bukim, ziroat va bog‘otig‘a aslo suv ehtiyoj emas, harifiy mahsuli xud pashakaal yomg‘uri bila bo‘ladur. Bu g‘aribturkim, rabiiy mahsulig‘a agar yomg‘ur bo‘lmasa ham bo‘ladur. Daraxtlarning niholig‘a bir-ikki yil suvni tashib yo charx bila yo dalv bila suv beradurlar, andin so‘ng aslo suv bermak ehtiyoj emas. Ba’zi sabzilarg‘a suv beradurlar. Laho‘r va Dipalpur va Sahrind va ul navohida charx bila suv beradurlar.

Ikki uzun ipni chohning qaddicha halqa qilibturlar, ikki ipning orasig‘a yig‘ochlar bog‘lab, ko‘zalarni yig‘ochlarg‘a berkitibturlar. Bu ko‘zalarni berkitgan *(274 a)* ipni choh ustidagi charxg‘a solibturlar, bu charxning tiyrining yana bir boshida yana bir charx qilibturlar, bu charxning qoshida yana bir charx qilibturlarkim, o‘ki tik turubtur, o‘y bu charxni evurgach, parralari ikkinchi charxning parralarig‘a kirib, ul ko‘zalik charx evrular, suv to‘kulur erda nov ko‘yubturlar, novdin har qayon suv eltarlar. Yana Agra va Chandvar va Bayana va bu navohida dalv bila suv berurlar. Bu mashaqqatliktur va murdorlig‘i ham bor. Choh yoqasida ayri yig‘ochni berkitib, ayrining orasida g‘altak tartib qilibturlar. Uzun arg‘amchig‘a ulug‘ dalvni bog‘lab, bu g‘altak ustig‘a solibturlar. Arg‘amchining bir uchini o‘yg‘a bog‘labturlar. Bir kishi o‘yni haydamoq kerak, bir kishi dalv suvin to‘kmak kerak. Har katla o‘y tortib, dalvni chikrrib, yonar mahalda ul arg‘amchi o‘yning yo‘lig‘akim, o‘y siyduk va tezagi bila mulavvasdur, tegib, yana chohka tushar. Ba’zi ziroatlarg‘a suv ehtiyoj bo‘lsa, ko‘za bila er va xotun suv tashib sug‘oradurlar.

Hindustonning shahrlari va viloyatlari asru besafodur. Bori shahrlari va bori erlari bir vaz’liq, bog‘otig‘a tom bo‘lmas. Aksar erlari tub-tuz voqi’ bo‘lubtur. Ba’zi daryolarning va rudlarning yoqasi pashakaal yog‘inlari jihatidin ob-kandlar bo‘lubtur *(274 b)* kim, har erdin ubur va murur mutazzirdur. Tuzlarida ba’zi erlarda tikonliq daraxt jangali bordurkim, parganalarning eli bu jangallarda quzg‘adab mutamarridliq qilib, mol bermaslar. Hindustonda oqar suv daryolardin o‘zga kamdur. Ahyonan ba’zi erda qora suvlar bor. Ushmuncha shahr va viloyat choh suvi bila yo havz suvi bilakim, pashakaal yomg‘uridin yig‘ilmish bo‘lg‘ay, maishat qilurlar.

Hindustonda mavozi’ va kentlarning, balki shahrlarning buzulmoq va tuzalmagi bir zamonda bo‘ladur. Ushmundoq uluq shahrlarkim, yillar anda mutavattindurlar, agar qocharlari bo‘lsa, bir kunda-bir yarim kunda andoq qochadurlarkim, osor va alomatlari qolmaydur. Agar tuzalmakka yuz qo‘ysalar, ariq qozmog‘i va band bog‘lamog‘i ehtiyoj emas. Ekinlari tamom la’lmidur. Eliga xud nihoyat yo‘qtur, jami’ yig‘ildilar, bir havz yasadilar, yo choh qozidilar. Uy yasamoq yo tom qo‘parmoq xud yo‘qtur. Xas bisyor va daraxt beshumor, chirilar qildilar, filhol kent yo shahr bo‘ldi.

Hayvonotkim, Hinduston maxsusidur, vuxushdin bir fildurkim, Hindustoniy «haatiy» derkim, Kalpiy viloyatining sarhadlarida bo‘lur. Andin yuqqori sharq sari boqa borg‘on sari sahroyi fil ko‘prak bo‘lur. Ul oradin fil tutub keltururlar. Kurara va Manikpurdin o‘ttuz-qirq mavzi’ning ishi *(275 a)* fil tutmoqdur. Devong‘a fil-o‘q javob berurlar. Fil azimul-jussa va ziyrak jonivordur. Har ne desalar bilur va har ne buyursalar qilur. Bahosi uluqlug‘iga yarashadur, qarilab sotarlar. Har necha ulukroq — bahosi ko‘prak. Andoq rivoyat qildilarkim, ba’zi jazoyirda o‘n qari fil bo‘lur ermish. Bu orada xud to‘rt-besh qaridin ikiz rak ko‘rulmadi. Filning emak va ichmagi tamom hartumi biladur, hartumi bo‘lmasa tirilmas. Hartumining ikki yonida yuqqorig‘i engagida ikki uluq tishi bor, tomg‘a va yigochqa ushbu tishlarini qo‘yub, zo‘rlab yiqitur. Urushmoq va har zo‘r ishlarkim bo‘lsa, ushbu tishlar bila qilur. Oj bu tishlarni derlar. Bu tishlarning xind elining qoshida xeyli qadri bor. Filning tuki yo‘ktur. Hinduston elining qoshida filning bisyor e’tibori bor. Cheriklarida har favjkim bor, albatta, bir necha fil hamrohdur. Filning ba’zi yaxshi xaysiyatlari bor: uluq suvlardin va tund va tez suvlardin qalin yuk ko‘tarib, oson o‘tadur. Yana to‘rt-besh yuz kishi tortar qazon arobasini uch-to‘rt fil oson tortib boradur, vale bo‘g‘uzi xeyli uluqtur, ikki qator tevaning bo‘g‘uzini bir fil er.

Yana karkdur; bu ham ulug‘ jonivoredur, *(275 b)* zaxomati uch govmishcha bo‘lg‘ay. Ul so‘zkim, ul viloyatlarda mashhurdurkim, kark filni shox bila ko‘tarur emish, g‘olibo g‘alattur. Bir shoxi bor, burnining ustida, uzunligi bir karishdin ko‘praq ikki karish xud ko‘rulmaydur. Bir uluq shoxidin bir obxo‘ra kishti bo‘ldi, yana bir nardning tosi buldi, yana uch-to‘rt ellik ham shoyad ortti ekin. Terisi bisyor kalin bo‘lur. Qattiq yoy bila bag‘alkusho va xo‘b to‘ldurub ursalar, yaxshi kirsa, to‘rt ellik kirar. Derlarkim, po‘stining ba’zi erlaridin o‘q xeyli o‘tar ermish. Ikki qo‘lining qoshidin va ikki butining qoshidin tixi tushubtur. Yirokdin yopug‘ yopqondek ko‘runur. O‘zga hayvonottin otqa mushobahati ko‘praktur.

Nechukkim, otning uluq krrni bo‘lmas, muning ham uluq krrni yo‘ktur, nechukkim, otning oshuq o‘rnida parcha so‘ngagi bo‘lur, muning ham oshuq o‘rnida parcha so‘ngagi bor; nechukkim otning iligida ko‘muk bo‘lur, muning ham iligida ko‘muk bor. Bu fildin darrandaroktur. Vale oncha muti’ va munqod bo‘lmas, Parshovar va Hashnag‘arning jangallarida qalin bo‘lur. Yana Sind suvi bila Bhira viloyatining orasidagi jangallarda ham qalin bo‘lur. Yana Hindustonda Saru daryosining yoqasida qalin bo‘lur. Aksar Hinduston *(276 a)* yurushlarida Parshovar, Hashnag‘ar jangallarida kark o‘lturulur edi. Tavr shoxlar urar. Bu ovlarda g‘alaba kishini va otni shox urubtur. Bir ovda Maqsud otliq chuhraning otini shoxi bila bir nayza bo‘yi tashladi. Bu jihattin Maqsud karkka mulaqqab bo‘ldi.

Yana sahroyi govmishdur. Bu govmishdin xeyli ulug‘roqdur. Shoxi bu govmishning shoxidek keyinga boqa yotuq emastur. Bu mahkam muzir va darranda jonivordur. Hindustonda Saru daryosining yoqasida ham qalin bo‘lur.

Yana nilagovdur, balandlig‘i otcha bo‘lg‘ay. Ottin bir nima inchkaraktur, erkaki ko‘ktur. Bu jihattin g‘olibo «Nilagov» derlar. Ikki kichikrak shoxi bor. Bo‘g‘zida bir karishdin uzunroq tuki bordur. Bahriy ko‘tasg‘a mushobahoti bor. Tuvog‘i o‘yning tuvog‘idek ayridur. Modasining rangi bug‘u—maralning rangidektur. Shoxi ham yo‘qtur. Bo‘g‘zidag‘i tuki ham yo‘qtur. Erkakiga boqa bu tupchoq vaz’dur.

Yana ko‘tahpoydur uluqlug‘i oq kiyikcha bo‘lg‘ay. Muning ikki qo‘li va ikki buti qiskaroqdur. Bu jihattin ko‘tahpoy derlar. Munguzi bo‘g‘u munguzidek shoxchalikdur, vale kichikraktur. Har yil, bo‘g‘udeq bu ham munguz solur. Yugurushda zabunroqdur. Bu jihatdin jangaldin chiqmas.

Yana bir jayranning erkagi xuna yo‘sunluq kiyikdur. Orqasi qora, tuki oq, xunaning *(2766)* shoxidin muning shoxi uzunroqtur va parishonroqtur. Hindustoniy «kalahra» der. Aslida «kalahiran» ekandur, ya’ni qaro kiyiq taxfif qilib, «kalahra» debturlar. Modasi oqdur. Ushbu kalahra bila kiyik tutarlar: bu kalahraning shoxig‘a tuzoqning xalkasini berkiturlar. Oyog‘ig‘a to‘pukdin ulukroq toshni ovizon bog‘larlar, ya’ni kiyik eltg‘ondin so‘ng yiroq ketariga moni’ bo‘lg‘ay. Andin so‘ng yozi kalahrasini ko‘rub, muqobalasida qo‘ya berurlar. Bu kiyik urushqa g‘arib harisdur, filhol urushqa kelur, shox bila urushub, susushub ilgari-keyin borurda-kelurda ul kiyikning shoxi bu kiyikning shoxiga berkitgan tuzokka kirar. U qochmokka mayl qilsa, rom kiyik qochmas, g‘olibo oyog‘iga bog‘lag‘on tosh moni’ bo‘lur. Bu nav’ bila qalin kiyik tutarlar.

Tutqondin so‘ng rom qilurlar. Yana kiyiklarni tutmoqqa rom qilurlar. Yana bu rom kiyiklarni ham uyda urushg‘a solurlar. Yaxshi urushur.

Yana Hindustonning tog‘ domanalarida kichikrak kiyik bo‘lur. Arhar g‘alchaning bir yilliq to‘qlisicha ulug‘lug‘i bo‘lg‘ay.

..

Yana bir chiniy o‘ydur, kichikkina o‘ydur. Ul erlarning uluq qo‘chqoricha bo‘lg‘ay. Go‘shti bisyor yumshoq va lazizdur.

Yana maymundur. Hindustoniy «bandar» der. Bu ham puranvo’ bo‘lur. Bir nav’i uldurkim, ul viloyatlarg‘a eltarlar. Lo‘lilar o‘yun *(277 a)* o‘rgaturlar. Darayi Nur tog‘larida Ko‘hi Safidning Xaybar navohisidag‘i domanalarida va andin quyi tamom Hindustonotta bo‘lur. Bulardin yuqqori bo‘lmas. Tuki sariq va yuzi oqdur, quyrug‘i xeyli uzun emastur.

Yana bir nav’ maymun bo‘lur, Bajavr va Savad va ul navohilarda ko‘rulmaydur. Ul viloyatlarg‘a eltar maymunlardin xeyli uluqroqdur. Quyrug‘i ham bisyor uzundur. Tuki oqroqtur. Yuzi qop-qoradur. Bu nav’ maymun Hindustonning tog‘larida va jangallarida bo‘ladur. Ul viloyatlarda yo‘qtur.

Yana bir nav’ maymun bo‘ladur, yuzi va tuki va bori uzvi krp-krradur.

Yana nuvldur, qishdin juzviy kichikrak bo‘lg‘ay. Yig‘ochka chikar. Ba’zi mush xurmo ham derlar. Muni muborak tutarlar.

Yana bir sichqondurkim, «gilahriy» derlar. Bu hamisha daraxtlarda-o‘q bo‘lur. Daraxtlarning ustida yuqqori-quyi ajab chust va chaspon yugurur.

Tuyurdin: bir tovusdur. Purrang va purzeb jonivoredur. Andomi rang va zebicha emas. Jussada turnacha bo‘lg‘ay, turnacha baland emastur. Narining va modasining boshida yigirma-o‘ttuz par bordur, ikki-uch ellik balandlig‘i bo‘lg‘ay. Modasining yana zeb va rangi yo‘ktur. Narining boshida tavki savsaniydur, bo‘yni xushrang ko‘ktur. *(277 b)* Bo‘ynidin quyi orqasi sariq va to‘tagi va ko‘k va binafsha ranglar bila munaqqash voqi’ bo‘lubtur. Orqasidag‘i gullari kichikrak-kichikrak gullardur. Orqasidin quyiroq ushbu ranglar bila munaqqash ulug‘-ulug‘ gullar quyrug‘ining uchig‘acha bordur. Ba’zi tovuslarning quyrug‘i birar quloch bo‘lur va gulluk parlarining ostida qiskaroq, o‘zga qushlarning quyrug‘ideq quyrug‘i ham bordur. Bu rasmiy quyrug‘i va qanotlari qizildur.

Bajavr va Savodda va andin quyi bo‘lur. Andin yuqqori Kunar va Lamg‘onot va hech erda bo‘lmas. Uchmoqta qirg‘ovuldin ham

ojizroqdur. Bir-ikki qatladin ortuq ucha olmas. Uchmoqta zabun jihatidin yotog‘da bo‘lur yo jangalda. Bu ajabturkim, tovus bo‘lur jangallarda shag‘ol ko‘p bo‘lur. Bir kuloch quyrig‘i bila jangaldin jangalg‘a yurur, shag‘oldin nechuk mutazarrir bo‘lmas ekan. Hindustoniy «mo‘r» der. Imom Abu Hanifa mazhabida haloldur. Go‘shti xoli az maza emas, durroj go‘shtig‘a o‘xshar, vale teva etidek karohati tab’ bila eyiladur.

Yana to‘tidur. Bu ham Bajavr va andin quyig‘i viloyatlarda bo‘lur. Yozlar tut pishig‘ida Ningnahor va Lamg‘onotka kelur. O‘zga vaqtlarda bo‘lmas. To‘ti turluk-turluk bo‘ladur. Bir nav’i uldurkim, ul viloyatlarg‘a eltarlar, suhango‘y qilurlar.

Yana bir nav’i bu to‘tidin kichikrak *(278 a)* bo‘lur. Muni ham suxango‘y kilurlar. Bu jinsni «jangaliy» derlar. Bu jins Bajavr va Savad va ul navohida bisyor bo‘lur. Ul martabadakim, besh ming-olti ming bir xil uchar. Bu to‘ti bila ul to‘ti orasida jussada tafovuttur. Ranglari xud birdek-o‘kdur.

Yana bir nav’ to‘ti bo‘lur. Bu jangaliy to‘tisidin hanuz kichikraq boshi qip-qizil, qanotlarining usti ham qizil bo‘lur. Quyrug‘ining uchi ikki ellikcha yiroq bo‘lur. Ushbu jinsning ba’zisining boshi savsaniy bo‘lur. Bu jins suhango‘y bo‘lmas. Muni Kashmir to‘tisi derlar.

Yana bir nav’ to‘ti bo‘lur. Jangaliy to‘tidek kichikrak bo‘lur. Tumshug‘i qora, bo‘ynida uluq qora tavqi bor, qanotlarining usti qizil, yaxshi so‘z o‘rganur. Xayol qilur edukkim, to‘ti va shorak harne o‘rgatsalar aytur, o‘z boshicha ma’ni taxayyul qilib, talaffuz qila olmas. Bu fursatta Abulqosim jaloyirkim, yakin mulozimlarimdindur, ajab nima rivoyat qildi; ushbu jins to‘tining qafasi yopuq ekandur, to‘ti aytibturkim, «Ro‘yi maro vo kunki, damgir shudam». Yana bir navbat kutargan kaxaarlar dam olg‘ali ulturg‘onda raxguzar el o‘tub boradurlar ekandur, to‘ti debturkim; «Mardum raftand, shumoyon nameraved», val-uhdatu alar-roviy. Bovujud kishi o‘z qulog‘i bila eshitmaguncha inonsa bo‘lmas.

Yana bir nav’ to‘ti bo‘lur, xushrang qip-qizil. Yana ba’zi ranglari ham bor. *(278 b)* Mushaxxas xotirda qolmag‘on uchun mashruh bitilmadi.

Qizil bisyor xushrang va xushshakl to‘tidur, suxango‘y ham qilurlar emish. Aybi budurkim, chini sinig‘ini mis tabaqqa tortqondek ko‘p noxush va tez uni bor.

Yana bir shorakdur. Bu Lamg‘onotta bisyordur. Andin quyi tamom Hindustonotta ko‘p bo‘lur. Bu ham turluk-turluk bo‘ladur. Bir nav’i budurkim, Lamg‘onotta ko‘ptur. Boshi qora, kanotlari ola, jussasi chug‘urchuqdin bir nima uluqroq va qaboroktur. So‘z o‘rgaturlar. Bir

nav’ini «mino» derlar. Bangaladin keltururlar. Yakrang qoradur, jussasi bu shorakdin xeyli uluqdur, tumshug‘i va oyog‘i sariqdur, ikki qulog‘ida sariq po‘stlari bor, solinib turadur. Muning badnamolig‘i bor. Suxango‘y qilurlar, yaxshi aytur va fasih aytur.

Yana bir nav’ shorak bo‘lur. Burun mazkur bo‘lg‘on shorakdin inichkaraktur. Ko‘zlarining girdi qizil bo‘lur. Bu jins suxango‘y bo‘lmas, «vin shorak» derlar.

Yana bu fursatdakim, Gang suvig‘a ko‘pruk bog‘lab o‘tub, muxoliflarni qochurduq Laknav va Avad va navohisida bir nav’ shorak ko‘ruldikim, ko‘ksi oq boshi ola, elkasi qora, hargiz ko‘rulmaydur edi. Bu jins g‘olibo so‘z o‘rganmas.

Yana lo‘chadur, bu kushni «buqalamun» ham derlar. Boshidin quyrug‘ig‘acha besh-olti muxtalif rangi bor, kabutarning bo‘ynidek barroqdur. Uluqlug‘i *(279 a)* kabki dariycha bo‘lg‘ay, g‘olibo Hinduston kabki dariysidur. Nechukkim, kabki dariy tog‘larning qullalarida yurur, bu ham tog‘ kullalarida yurur. Kobul viloyatlaridin Nijrov tog‘larida va andin kuyig‘i tog‘larda bo‘lur. Andin yukkrri bo‘lmas. Ul el ajab nima rivoyat qildilar: kish bo‘lg‘och, tog‘ domanalarig‘a tushar, agar uchursalarkim, uzum bog‘idin o‘tsa, yana aslo ucholmas, tutarlar. Ma’kulul-lahmdur, bisyor laziz eti bordur.

Yana bir durrojdur. Bu Hinduston maxsusi emastur. Garmser viloyatlarda bo‘lur, vale ba’zi jinsi Hindustondin o‘zga erida bo‘lmas uchun, muni taqrib bila zikr qildim. Durrojning jussasi kaklikcha bo‘lg‘ay. Narining orqasi qirg‘ovulning modasi rangidekdur, bo‘g‘zi va ko‘ksi qoradur, oq-oq tuklari bordur, ikki ko‘zining ikki yonida qizil xatte tushubtur, tavre qichkururkim: «Shir doram shakarak» aning unidin masmu’ bo‘lur, «shir»ni qitdek aytadur, «doram shakarak» xud durust mutalaffiz bo‘ladur. Astrobod durrojlari «bot meni tuttilar» deb qichkirur emish.

Arabiston va ul navohining durroji «Bishshukri tadumun nu’m» deb chorlar emish. Modasi qirg‘ovulning yuzlaridek ranglikdur. Nijrovdin quyi bo‘lur.

Yana bir durroj jinsi bir kushdur, «kanjal» derlar. Jussasi durrojcha-o‘q bo‘lg‘ay, uni kaklikning uniga xeyli o‘xshar, vale muning uni *(279 6)* ko‘p tezdur. Nari bila modasining rangi orasida tavofut kamdur. Parshovar va Hashnag‘ar viloyatida va andin quyig‘i viloyatlarda bo‘lur, andin yuqqori bo‘lmas.

Yana pulpakordur, uluqlug‘i kabki dariycha bo‘lg‘ay, uy tovug‘i andomlikdur, rangi ham mokiyon ranglikdur, tomog‘idin quyi ko‘ksigacha xushrang qip-qizildur. Pulpakor Hinduston tog‘larida bo‘lur.

Yana saxroyi tovukdur. Uy tovug‘i bila bu tovukning orasida farq budurkim, bu saxroyi tovuq kirg‘ovuldek uchar, yana uy tovug‘idek har rang-har rang bo‘lmas. Bu tovuq Bajavr tog‘larida va andin quyig‘i tog‘larda bo‘lur. Bajavrdin yuqqori bo‘lmas.

Yana chalsiydur. Jussada pulpakordektur, pulpakor mundin xushrangroqdur, Bajavr tog‘larida bo‘lur.

Yana shomdur. Uluqlug‘i uy tovug‘icha bo‘lg‘ay. G‘ayri mukarrar ranglari bor. Bu ham Bajavr tog‘larida bo‘lur.

Yana bo‘danadur. Agarchi bo‘dana Hinduston maxsusi emasdur, vale to‘rt-besh jins bo‘danadurkim, Hinduston maxsusidur. Bir bo‘danadurkim, bizning viloyatlarg‘a borur bo‘danadin uluqroq va bolidaroktur. Yana bir bo‘danadurkim, ul viloyatka borur bo‘danalardin qisqarokdur, qanot-quyrug‘ining qizilroq rangi bor. Bu jins bo‘dana chirdek xayl-xayl uchadur. Yana bir bo‘danadurkim, ul viloyatlarg‘a borur bo‘danadin kichikraq bo‘g‘zi bila ko‘ksida qorasi ko‘prak bo‘lur. *(280 a)* Yana bir bo‘danadur. Bu bo‘dana Kobulg‘a oz-oz borur. Kichikkina bo‘danadur, qorchadin bir nima uluqroq bo‘lg‘ay, Kobulda «ko‘ratu» derlar.

Yana bir harchaldur, ulug‘lig‘i tug‘doqcha bo‘lg‘ay. G‘olibo Hinduston tug‘dog‘idur. Go‘shti bisyor lazzatliqdur. Ba’zi qushning but eti yaxshi bo‘lur, ba’zining ko‘ksining eti yaxshi bo‘lur: harchalning bori eti lazzatliq va xo‘bdur.

Yana charzdur. Tug‘doridin jussasi bir nima kichirakdur. Narining orkdsi tug‘doridektur, ko‘ksi qoradur. Modasi yakrangdur. Charzning go‘shti ham bisyor lazizdur. Nechukkim, harchalning tug‘dokka mushobahati bor, charzning ham tug‘dorig‘a mushobahati bor.

Yana Hinduston bag‘riqorasidur, ul bag‘riqoradin kichikroq va inichkaraktur. Bag‘rining qorasi ham kamdur. Uni ham andin inchkaraktur.

Yana qushlardurkim, suvda va suv yoqalarida bo‘lur; ul jumladin: bir dangdur, uluq jussalik jonivordur, har qanoti bir quloch bordur. Boshining va bo‘ynining tuki yo‘qtur. Bo‘g‘zida haritadek bir nima solinib turubtur. Orqasi qora, ko‘ksi oqdur. Ahyonan Kobulg‘a borur. Bir yil Kobulda dang tutub kelturub edilar, yaxshi rom bo‘lub edi. Go‘shtni tashlab bersalar hargiz xato qilmas edi, tumshug‘i bila olur edi. Bir qatla

bir shash na’l kafshni yutub edi. Yana bir navbat bir butun tovuqni *(280 b)* kanotlari va patlari bila durust yutti.

Yana bir sa’rasdur. Hindustonda bo‘lg‘on turklar teva-turna deydurlar. Bu bir nima dangdin kichikrak bo‘lg‘ay, bo‘yi dangdin balandrokdur, boshi qip-qizildur. Muni uyda saxlaydurlar, yaxshi rom bo‘ladur.

Yana maynakdur. Bo‘yi sa’raska yovushur. Jussasi kichikraktur. Laklakdin xeyli uluqdur, laklakka mushobahati bor, tumshug‘i laklakning tumshug‘idin uzunrokdur. Tumshug‘i qoradur, boshi savsani, buini oq, qanotlari oladur, jarka qanotlarining uchlari va tublari oqdur, o‘rtasi qoradur.

Yana bir laklakdur. Bo‘yni oqdur, boshi va jami’ a’zosi qoradur. Ul viloyatlarg‘a borur laklakdin kichikrakdur. Bu laklakni hindustoniy «yakrang» der. Yana bir laklakdur — rangi va vaz’i tamom ul viloyatlarg‘a borur laklaklardektur. G‘oyatash, tumshug‘i qoraroqtur. Ul laklakdin xeyli kichikdur.

Yana bir, qushdur, uqor bila laklakka mushobahati bor. Uqordin tumshug‘i uluqroq va uzunroqdur, jussasi laklakdin kichikraktur.

Yana bir ulug‘ bo‘zakdur. Ulug‘lug‘i sorcha bo‘lg‘ay. Ikki qanotining orqasi oqdur. Baland uni bordur.

Yana bir, boshi va tumshug‘i qora oq bo‘zakdur. Ul viloyatka borur bo‘zakdin xeyli uluqdur. Hinduston bo‘zakidin kichikrak *(281 a)* tur.

Yana bir o‘rdaktur, g‘armpoy derlar, so‘na bo‘rchindin ulug‘roqdur, nari va modasi bir rangdur. Hashnag‘arda doyim bo‘lur, gohi Lamg‘onotqa ham borur. Go‘shti xeyli lazizdur.

Yana bir o‘rdaktur, shahmurg‘ derlar, qozdin juzviy kichikrak bo‘lg‘ay, tumshug‘ining ustida balandlig‘i bor, ko‘ksi okdur, orqasi qoradur. Go‘shti mazalikdur.

Yana bir zumajdur, ulug‘lug‘i burgutcha bo‘lg‘ay. Qora ranglikdur.

Yana bir sor bo‘ladur, orqasi va quyrug‘i kizil.

Yana Hindustonning ola karg‘asidur, ul viloyatning olaqarg‘asidin kichikrak va inichkarakdur. Bo‘ynida juzve oqi bordur.

Yana bir qushdur, qarg‘a bila akkag‘a mushobahati bor. Lamg‘onotta murg‘i jangal derlar. Boshi va ko‘ksi qora, kanotlari va quyrug‘i qizilroq, ko‘zlari qip-qizil. Uchmoqta ojiz uchun jangaldin chiqmas. Bu jihatdin murg‘i jangal derlar.

Yana bir ulug‘ shapparadur, changaddir derlar. Uluqlug‘i yapaloqcha bo‘lg‘ay. Boshi itning kuchugining boshig‘a o‘xshar.

Daraxtqakim qo‘nar xayoli qiladur, bir shoxni tutib, sarnigun bo‘lub turadur. G‘arobati bordur.

Yana bir Hinduston akkasidur, «matayla» derlar. Akkadin juzve kichikrak bo‘lg‘ay. Akka oqoladur, matayla oladur.

Yana bir kushkinadur, uluqlug‘i sondug‘ochcha *(2816)* bo‘lg‘ay, xushrang qizildur, qanotlarida ozroqcha qoralari bordur.

Yana bir qarchadur, qorlug‘och yo‘sunluqdur, qorlug‘ochdin xeyli uluqdur, yakrang qop-qoradur.

Yana bir ko‘yaldur, uzunlug‘i zog‘cha bo‘lg‘ay, zog‘chadin xeyli inichkarakdur. Tavre o‘qur. Hinduston bulbuli bu emish. Hinduston eli qoshida bulbulcha hurmati bordur. Qalin daraxtliq bog‘larda bo‘ladur.

Yana bir qushdur shaqroq yo‘sunluqdur. Yig‘ochlarg‘a yopishub turur, uluklug‘i shaqroqcha bo‘lg‘ay. To‘tidek sabz ranglikdur.

Suv hayvonoti: bir sheri obidur, qora suvlarda bo‘ladur, gilasg‘a mushobahati bor. Derlarkim, kishini va balki govmishni olur emish.

Yana seysordur, bu ham gilas vaz’liqdur. Tamom Hinduston daryolarida bordur. Tutub kelturub edilar, uzunlug‘i to‘rt-besh qari yovushar edi. Yo‘g‘onlig‘i qo‘ycha bo‘lg‘ay. Mundin ulug‘roq ham bo‘lur emish, yarim qaridin uzunroq tumshug‘i bor, yuqqorig‘i tumshug‘i va quyig‘i tumshug‘ida inichka-inichka qator kichik tishlari bor. Suv yoqalarida chiqib yotadur.

Yana xuki obidur, bu ham tamom Hinduston daryolarida bo‘lur. Suvdin bayakbor chiqar, boshi ko‘runur-ko‘runmas yana suvg‘a cho‘mar, quyrug‘i ko‘runub qolur, muning tumshug‘i ham *(282 a)* seysar tumshug‘idek uzundur va ushoq qator tishlari bordur. O‘zga boshi va tanasi baliqdektur, suvda o‘ynar vaqt mushuk yo‘sunluq ko‘runadur. Saru suvidag‘i xuki obilar o‘ynar mahalda suvdin durust chiqadur. Bu baliqdek suvdin tashqari hargiz chiqmas.

Yana gariyaldur, bu uluq bo‘lur emish. Saru daryosida cherik elidin xeyli kishi ko‘rdilar. Bu kishini olur emish. Saru yokasida ekanda bir-ikki dodakni olibtur. G‘ozipur bila Banoras orasida o‘rdu elidin uch-to‘rt kishini oldi. Ushbu navohida men ham gariyalni yiroqtin ko‘rdum, o‘bdon mushaxxas ko‘rulmadi.

Yana kakka baliqdur. Ikki qulog‘ining to‘g‘risi ikki so‘ngak chiqibtur, uzunlug‘i uch ellik bo‘lg‘ay, yotqonda bu ikki so‘ngakni tebratadur. G‘arib tavr un keladur. G‘olibo ul uni jihatidin kakka debturlar.

Hinduston baliklarining go‘shti laziz bo‘lur edi va kiltig‘i bo‘lmas. Ajab chust baliqlardur. Bir qatla bir suvni ikki tarafidin to‘r solib keldilar,

to‘rning bir tarafi suvdin yarim qari din ko‘prak yuqqori edi, baliklarning ko‘pragi to‘rdin bir qari yukqorroq sachrab o‘ttilar.

Yana Hindustonning ba’zi suvlarida ushoq baliqlar bor, bir qattiq un yo tovush bo‘lsa *(2826)* bayakbor sachrab, suvdin bir qari-bir yarim qari baland chiqadurlar.

Yana Hinduston baqalari, agarchi o‘shal baqalardektur, vale bu baqalar suvning yuzida etti-sekkiz qari yuguradurlar.

Nabototkim, Hinduston maxsusidur, bir anbadur. Aksar Hinduston eli «be»ni beharakat talaffuz qilurlar, yomon mutalaffiz bo‘lur uchun ba’zi «nag‘zak» debturlar, nechukkim, Xoja Xisrav debtur:

Nag‘zaki mo nagzkuni bo‘ston,
Nag‘ztarin mevai Hinduston.

Yaxshisi yaxshi bo‘ladur, g‘alaba esa bo‘ladur, vale yaxshisi kam bo‘ladur. Aksar xom uzadurlar, uyda pishadur, xomi xo‘b osh qatig‘i bo‘ladur. G‘o‘rasining murabbosi ham xo‘b bo‘ladur. Filvoqi’ Hindustonning yaxshi mevasi budur. Daraxti bisyor bolida bo‘ladur. Ba’zi el anbani andoq ta’rif qilib edilarkim, qovundin o‘zga jami’ mevaga tarjih qilib edilar. El ta’rif qilg‘oncha xud emastur. Kordiy shaftolug‘a shabohati bor. Pashakaal vaqtida pishadur. Ikki nav’ eyilur: biri, sikib, po‘la qilib, terisini teshib, so‘rub suvini icharlar, yana bir, shaftoluyi kordiydek terisini aritib erlar. Bargi shaftolu bargiga andake o‘xshar, tanasi badnamo va badandomdur. Bangala va Gujaratta yaxshi bo‘lur emish.

Yana keyladur, arab «mavz» der, daraxti xeyli baland emas, *(283 a)* balki daraxt deb ham bo‘lmas. Giyoh bila daraxt orasida bir nimadur. Bargi amonqaroning bargiga mushobihdur, vale keylaning bargining uzunlig‘i ikki qari bo‘lur, yassilig‘i bir qarig‘a yovushur, o‘rtasida yurakdek bir shox chiqar, g‘unchasi bu shoxda bo‘lur va uluq g‘unchasi qo‘y yuragi vaz’liqdur, g‘unchasining har bargi ochilg‘och, bargining tubida qator olti-etti guli bo‘lur, bu qator gullar keyla bo‘lur. Ushbu yurakdek shox uzog‘on soyi ul uluq g‘unchaning barglari ochilib, qator keyla gullari zohir bo‘lur. Har keyla daraxti bir qatla-o‘q bar berur emish. Keylaning ikki latofati bor: bir ulkim, terisi oson so‘yulur. Yana bir ulkim, hech donasi va jirmi bo‘lmas, bodinjondin bir nima uzunroq va inichkarakdur, xeyli chuchuk emas. Bangala keylalari bisyor chuchuk bo‘lur emish. Xeyli xushnamo daraxti bor, yassi-yassi xushrang sabz barglari yaxshi ko‘runur.

Yana anbiliydur, xurmoyi hindiyni bu ot bila ayturlar. Reza bargi bor, javzi bo‘yo bargiga filjumla o‘xshar, vale muning bargi bo‘yo

bargidan rezaroqtur. Xeyli xushnamo daraxtedur, soyasi qalin bo‘lur. Daraxti xeyli bolida bo‘ladur. Sahroyisi ham qalin bo‘ladur.

Yana bir mahvadur, gul chikon ham derlar. Muning daraxti ham xeyli bolida bo‘lur. Hinduston elining imorat *(283 b)* lari aksar mahva yig‘ochidindur. Mahvaning gulidin araq tortarlar va gulini mavzdek kurutub erlar va araq ham tortarlar. Filjumla qishmishga shabohati bor. Badmazalig‘i bor. Gulining o‘li ham yomon emas, esa bo‘lur. Bu ham saxroyi bo‘ladur. Mevasi bemaza bo‘ladur. Donasi ulukroq, terisi yupka, muning donasining mag‘zidin yog‘ ham tortarlar.

Yana kirniydur. Muning daraxti agarchi ko‘p bolida bo‘lmas, kichik ham bo‘lmas. Mevasi sarig‘ ranglikdur, jigdadin inichkaraktur. Mazasi filjumla uzumga o‘xshar, oxirida ozroqcha badta’mlig‘i bor, yomon emas, esa bo‘lur. Donasining terisi yupqadur.

Yana ja’mundur, bargi tol bargiga filjumla o‘xshar, girdoq va yashilroqtur, daraxti xoli az xushnamoliq emas. Mevasi qora uzumga o‘xshar, turshroq mazasi bor, xeyli yaxshi emastur.

Yana kamraktur. Panj pahludur. Ulug‘lug‘i g‘aynolucha bo‘lg‘ay, uzunlug‘i to‘rt ellik bo‘lg‘ay, sariq pishadur, muning ham donasi yo‘ktur. Xomroq uzgani ko‘p achchiqtur. Yaxshi pishg‘onining tursholig‘i mayxushdur, yomon emas, xoli az latofat emas.

Yana kadhaldur. Bu g‘arib badxay’at va badmaza mevadur, biaynihi qo‘yning *(284 a)* qornidurkim, kepadek qorinning ichi tashqari bo‘lg‘ay. Mazasi dil ochur chuchukdur, ichida fundukdek-fundukdek donalari bor. Xurmog‘a filjumla shabohati bor. Muning donalari girddur, uzun emasdur. Bu donalarning xurmodin yumshoqroq go‘shti bor, ani eydurlar, xeyli chaspandadur, chaspandalig‘idin ba’zi ilikni, og‘izni yog‘lab er emishlar. Ham daraxtning shoxida bo‘ladur, ham tanasida, ildizida ham bo‘lur emish. Daraxtdin go‘yokim kepalarni osib-osib qo‘yubturlar.

Yana badhaldur, ulug‘lug‘i olmacha bo‘lg‘ay edi. Yomon emas, xomlig‘ida g‘arib tursh va bemazadur, pishig‘i yomon emas, yumshoq pishar va har eridin ilik bila uzub esa bo‘ladur. Mazasi bihining ganda bo‘lg‘onig‘a xeyli o‘xshar, tursh-tursh yaxshig‘ina mazasi bor.

Yana beyrdur, forsiy «kunor» derlar emish. Bu anvo’ bo‘ladur. Oluchadin bir nima uluqroqdur. Bir nav’i bo‘ladur, Husayni uzum andomida, aksari xeyli yaxshi bo‘lmaydur. Bandiyrda bir beyr ko‘rduq xeyli yaxshi edi. Muning daraxti savr va javzoda barg tutub, saratonda va asadtakim, ayni pashakaaldur, barg chiqarib, tar va toza bo‘ladur. Mevasi dalv va xutta pishadur.

Yana karundadur, bizning viloyatning jikasi *(284 6)* yoʻsunluq buta-buta boʻladur. Jika togʻlarda boʻlur. Bu dashtlarda boʻladur. Mazasi mirminxongʻa oʻxshar, mirminxondin chuchukroq va kam obroqtur. Andin kalyaliq osh pishiradurlar, mazaliq boʻladur. Xeyli qalyasi rivojqa oʻxshar.

Yana paniyaladur, oluchadin ulugʻroqtur, qizil olmaning gʻoʻrasigʻa shabihdur, turshqina mazasi bor, yaxshigʻinadur. Daraxti anor yigʻochidin ulugʻroqtur, bargi bodom bargigʻa oʻxshar.

Yana gulardur, mevasi daraxtining tanasidin chiqar, anjirgʻa oʻxshar. Gular gʻarib bemaza mevadur.

Yana a'mladur, bu ham panj pahludur, gʻoʻzaning gʻunchasigʻa oʻxshar, zumuxt va bemaza nimadur. Murabbosi yomon emas. Xeyli purfoyda mevadur. Daraxtining yaxshi xay'ati bor, bisyor reza bargliktur.

Yana chiroʻnjiydur, daraxti koʻhiy emish. Bizning bogʻlarda uch-toʻrt tup bor ekandur, soʻngra bildim. Mahvagʻa xeyli shabihdur, magʻzi yomon emas, magʻzi yangʻoq magʻzi bila bodom magʻzi orasida bir nimadur. Magʻzi pista magʻzidin kichikraktur. Chiroʻnjiyning magʻzi girdtur, poludagʻa va xalvolargʻa solurlar.

Yana xurmodur. Agarchi xurmo Hinduston maxsusi emas. Chun ul viloyatlarda yoʻq edi, mazkur boʻldi. Xurmo daraxti Lamgʻonda ham bordur, shoxlari daraxt kallasida bir erda-oʻq boʻlur. Barglari shoxlarining tubidin uchigʻacha ikki tarafida boʻlur, tanasi nohamvor va badrangdur. Mevasi uzum (285 a) ning xoʻshasidek boʻlur, uzumning xoʻshasidin xeyli ulugʻroq boʻlur.

Derlarkim, nabotot orasida xurmo daraxtining ikki ishi hayvonotka oʻxshar: bir ulkim, nechukkim, hayvonot boshini kesarlar — xayot munqati' boʻlur. Xurmo daraxtining ham boshi kesilsa, daraxti qurur. Yana bir ulkim, nechukkim hayvonottin benar natija hosil boʻlmas, xurmo daraxtiga ham nar xurmodin shoxini kelturub, tegurmasalar yaxshi bar bermas. Bu soʻzning haqiqati ma'lum emas.

Xurmoning boshikim mazkur boʻldi, ul paniredin iborattur. Xurmo paniri andoq boʻlurkim, shox va bargining chiqar eri panirdek oq boʻladur. Bu oq panirdekdin shox va barg chiqadur. Shox va barg uzogʻon soyi bargi sabzroq boʻladur. Bu oq nimani xurmoning paniri derlar. Tavredur, yomon emas. Ul yangoqning oʻl magʻzigʻa xeyli oʻxshar. Ushbu paniri boʻlur erni zaxm kiladurlar. Ul zaxmgʻa xurmo bargini andoq koʻyadurlarkim, ul zaxmdin har suv kelsa, bu xurmo bargining usti bila oqadur, bargni koʻzaning ogʻzigʻa qoʻyub, koʻzani daraxtka bogʻlabturlar, ul zaxmdin har suvkim hosil boʻlsa, koʻzada yigʻiladur.

Agar filhol ichilsa, chuchumonrak suvdur, uch-to‘rt kundin so‘ng ichilsa, filjumla kayfiyati bor derlar. Men bir navbat Bariyni sayr qila-borg‘onda, (285 b) Chanbal daryosining yoqasidag‘i kentlarg‘a sayr qila borib erdim. Yo‘lda ko‘lda ushbu nav’ xurmo suvini oladurg‘onlar uchradi. Bu suvdin xeyli ichildikim, aning kayfiyati ma’lum bo‘lg‘ay, kayfiyati ma’lum bo‘lmadi. G‘olibo xeyli ichmak kerakkim, andak kayfiyati ma’lum bo‘lg‘ay.

Yana nargildur, arab muarrab qilib «norjil» der, Hinduston eli naliyar deydur. G‘olibo g‘alati omdur. Nargilning birisi javzi hindiydurkim, qora qoshuqlarni andin qilurlar. Ulug‘rog‘ini g‘ijjakning kosasi qilurlar. Daraxti biaynixi xurmo daraxtidur, g‘oyatash, nargilning shoxi purbargraktur. Bargining rangi ham ravshanroktur. Nechukkim, yang‘oqning toshida ko‘k po‘sti bo‘lur, nargilning toshida ham ko‘k po‘sti bor, vale nar-gilning po‘sti resha-resha bo‘ladur. Tamom daryodag‘i jihozlarning va kemalarning tanobini ushbu nargilning po‘stidin qilurlar emish. Kemalarning darzlarini ham muning ipi bila tikar emishlar. Nargilning po‘stini artqoch, bir uchida musallas uch to‘shuk o‘rni zohir bo‘lur, ikkisi rust, biri bo‘sh, andak ishorat bila teshiladur. Mag‘z bog‘lardin burun nargilning ichi suv bo‘ladur. Bu tushukni teshib, ul suvni ichadurlar. Mazasi yomon emas, go‘yokim, xurmo panirini suv qilibturlar.

Yana bir taardur, taarning shoxlari ham boshida (286 a) -o‘q bo‘lur, taarg‘a ham xurmodek ko‘za bog‘lab, suvini olib ichadurlar: bu suvni taariy deydurlar. Muning kayfiyati xurmo suvining kayfiyatidin tundroq bo‘lur emish. Taarning shoxlarining bir qari-bir yarim qarigacha hech bargi bo‘lmas, andin so‘ng o‘ttuz-qirq barg shoxining uchida bir erdin-o‘q irikroq panja uradur. Bu barglarining uzunlug‘i bir karig‘a yovushur. Hindi xatlarni daftar yo‘sunluq bu barg-larda xeyli bitiydurlar. Hinduston eli keng-keng quloqlarining tushuklariga xalqa bo‘lmasa, bu taar bargidin yasab soladurlar. Ushbu taar bargidin quloq tushugiga solmoq uchun bozorlarda yasab-yasab sotadurlar. Tanasi xurmo daraxtining tanasidin yaxshiroq va hamvorroktur.

Yana noranj va limu mushobahati mevalardur. Noranj Lamg‘onotta va Bajavr va Savadta ko‘p bo‘lur va xo‘b bo‘lur. Lamg‘onot noranji kichikrak va kindiklik bo‘lur, bisyor latif va nozuk va serob bo‘lur. Xuroson navohisining noranjig‘a hech nisbati yo‘qtur. Nozuklugidindurkim, Lamg‘onottin Kobulg‘achakim, o‘n uch-o‘n to‘rt yig‘och bo‘lg‘ay, kelturguncha ba’zi noranjrlar xarob bo‘lur. Astrobod noranjini Samarqandg‘akim, ikki yuz etmish-ikki yuz sekson yig‘och

bo‘lg‘ay, eltarlar, terisining qalinlig‘idin va kamoblig‘idin (286 b) oncha harob bo‘lmas. Bajavr noranjlarining ulug‘lig‘i bihicha bo‘lur, suvi ko‘ptur va o‘zga noranjlarning suvidin turshroqtur. Xoja Kalon dedikim, Bajavrda ushbu jins noranjning bir daraxtidin olib sanaduq etti ming noranj chiqti. Mening xotirimg‘a doim kechar edikim, «noranj» lafzi muarrab monanddur, o‘shandoq-o‘q ekandur. Bajavr va Savad eli noranjni tamom noraang deydurlar.

Yana limudur, bisyor bo‘ladur, ulug‘lig‘i yumurtkacha bo‘lg‘ay, yumurtqa andomliktur. Ildizini masmum qaynatib ichsa, mazarratini daf’ qilur emish.

Yana bir noranj mushobihi meva turunjdur. Bajavr va Savad eli balang deydurlar. Bu jihattin turunj po‘stining murabbosini murabboyi balang der emishlar. Hinduston da turunjni «bajavriy» deydurlar. Turunj ikki nav’ bo‘ladur: biri chuchuk va bemaza va diloshur. Chuchuq eyarga xud yaramas, magar po‘sti murabbog‘a yarag‘ay. Lamg‘onotning turunji ushmundoq dilochur chuchuktur. Yana Bajavr turunjlari va Hinduston turunjlari tursh bo‘ladur va xo‘b turshdurlar. Sharbati bisyor xushmaza va xushta’m bo‘ladur, turunjning ulug‘lug‘i xisraviy krvuncha bo‘lg‘ay. Po‘sti ko‘tur-po‘tur va nohamvordur. Uchi inichka va tumshukluq bo‘lur. Turunjning rangi noranj rangidin sarig‘roktur. Daraxti tanaliq daraxt bo‘lmas, kichikrak bo‘lur. Va buta-buta (287 a) bo‘lur, bargi noranj bargidin ulug‘roq bo‘lur.

Yana noranj mushobihi mevalardin sangtaradur, rangi va vaz’i turunjdekdur, g‘oyatash, muning terisi siydamdur, nohamvor emas, juzve turunjdin kichikrakdur. Daraxti uluq bo‘ladur. Uruk daraxticha bo‘ladur, bargi noranj bargiga o‘xshar, xud turshlug‘i bordur. Sharbati yaxshi lazatliq va xushta’m bo‘ladur. Bu limudek muqavviyi me’dadur, noranjdek muz’if emas.

Yana noranj mushobahati mevalardin uluq limudurkim, Hindustonda galgal limu deydurlar. Andomi qoz yumurtkasig‘a o‘xshar, vale yumurtkadek ikki boshi inichkarak emas. Muning po‘sti ham sangtara po‘stidek hamvordur, g‘arib serob bo‘ladur.

Yana chanbiriydur, noranj mushobihidur. Andomi noranjdektur, vale rangi sariqdur, noranjiy emas, idi turunj idiga o‘xshar, muning ham yaxshi turshlug‘i bor.

Yana noranj mushobihi sadofildur, amrud andomliktur, rangi bihi rangidektur. Chuchuk bo‘ladur, vale chuchuk noranjcha diloshur emas.

Yana noranj mushobihi amradpaldur.

Yana noranj mushobihi karnadur. Muning ulug‘lug‘i galgal limucha bo‘lg‘ay. Bu ham turshdur.

Yana noranj mushobihi amalbeddurkim, bu uch yildin beri emdi nazarg‘a keldi. Andoq dedilarkim, ignani muning (287 b) ichiga solsalar erir, turshlig‘idinmu ekin, yo xosiyattinmu ekin. Turshlig‘i noranj va limucha bo‘lg‘ay.

Yana Hindustonda tavre gullar bordur: bir jaasundur. Ba’zi Hinduston iy «gadhal» deydur, giyox, emas, daraxti sokliktur, gulbundek kizil gul butasidin bir nima balandroqdur, rangi anor gulidin hanuz sabzroqtur, ulug‘lug‘i qizil gulcha bo‘lg‘ay; vale qizil gul g‘uncha bo‘lg‘ondin so‘ng bir-o‘q ochilur. Bu jaasunkim, ochildi o‘rtasidin yana ham ushbu bargidin inichka bo‘lub, tanadek bir ellik uzab, yana ushbu jaasun barglari ochiladur. Hosili dilshabix, gul bo‘ladur, xoli az g‘aroyib emas. Daraxtining ustida bisyor xushrang va xushnamo ko‘runadur, ko‘p turmaydur, bir kunda-o‘q pajmurda bo‘ladur. To‘rt oy — pashakaal oylarida asru xo‘b va ko‘p ochiladur, g‘olibo aksar yil ochilur. Vale bu ko‘pluk bila idi yo‘qtur.

Yana bir kaneyrdur, oq ham bo‘ladur, kizil ham bo‘ladur. Shaftolu guli vaz’liq panjbarga bo‘ladur. Qizil kaneyrning shaftolu guliga shabohati bor. Vale kaneyr guli o‘n to‘rt-o‘n besh gul bir erda ochiladur, yiroqtin bir uluq guldek ko‘runadur. Muning butasi gulbundin ulug‘roqtur. Qizil kaneyrning tavreg‘ina idi bor, xushoyandadur. Bu ham pashakaalda ko‘p va xo‘b ochiladur. Bu ham (288 a) aksar yil topilur.

Yana kevradur, bisyor latif idi bor. Mushk-ning aybi budurkim, xushklug‘i bordur, muni «mushki tar» desa bo‘lur. Bisyor latif idi bordur. Agarchi o‘zining g‘arib tavr xay’ati bordur, gulining uzunlug‘i bir yarim qarish-ikki qarish bo‘lg‘ay. Vaz’i g‘arav bargidek uzun barglardur. Muning tikoni bordur. G‘unchadek tiqilg‘on tashqarig‘i barglari sabzroq tikonlikraq, ichkarigi barglari yumshoqroq barglar bo‘ladur. Ichkarigi barglarining oralarida gulning o‘rtasidag‘idek nimalar bo‘ladur, yaxshi idi andin keladur. Yangi chiqib, hanuz tana paydo qilmag‘oni erkak qamishning butasig‘a o‘xshar. Muning bargi yassiroqtur va tikonliq, tanalig‘i bisyor beandomdur, ildizlari ko‘runub turubtur.

Yana yosuman bo‘ladur oq muni champa deydurlar. Bizning er yosumanlaridin ulug‘roq va idi tundroq bo‘ladur.

Yana ul viloyatlarda to‘rt fasltur. Hindustonda uch fasl bo‘lur: to‘rt oyi yozdur, to‘rt oyi pashakaal, to‘rt oyi qish. Oylarning ibtidosi hiloliy oylarning istiqbolidindur. Har uch yilda bir oyni pashakaal oylarig‘a

ziyoda qilurlar. Yana uch yilda qish oylarig‘a ziyoda qilurlar. Yana uch yilda yoz oylarig‘a. Bularning kabisasi (288 b) budur.

Chayt, baysaq jet, asa’r — tobiston; muvofiqi: xut va hamal va savr va javzo.

Saavan, ba’do‘n, kuvar, ka’tik — pashakaal; muvofiqi: saraton va asad va sunbula va mezon.

Agxan, pus, max, pa’gun — zimiston; muvofiqi: aqrab va qavs va jady va dalv.

Hind eli fusulnikim, to‘rtar oy ta’yin qilibturlar, har faslda yana ikkirar oyni issiqning va yog‘inning va sovuqning zo‘ri tutubturlar. Yoz oylaridin ikki so‘ngg‘i oykim, jet bila asa’rdur, issiqning zo‘ri bu ikki oydur. Pashakaal oylaridin ikki burung‘i oykim, saavan va ba’do‘ndur, yog‘inning zo‘ri bu ikki oydur. Qish oylaridan ikki o‘rtadag‘i oykim, pus va mahdur, sovuqning zo‘ri bu ikki oydur. Bu e’tibor bila bularning fasli olti bo‘ladur.

Kunlarga ham ot qo‘yubturlar: shanba — sanichar; yakshanba — aytvar; dushanba — sumvar; seshanba — mangalvar; chahorshanba — budvar; panjshanba — bripastvar; odina — sukrvar.

Nechukkim, bizning viloyatlar istilohida kecha-kunduzni yigirma to‘rt qismat qilibturlar, har qaysini bir soat debturlar va har soatni oltmish qismat qilibturlar, har qaysisini bir daqiqa debturlarkim, bir kecha va kunduz ming to‘rt yuz dakiqa bo‘lg‘ay. Dakikaning miqdori taqriban olti (289 a) qatla «fotiha»ni «bismillo» bila o‘qug‘unchadurkim, bir kecha-kunduz sekkiz ming olti yuz qirq navbat «fotiha»ni «bismillo» bila o‘qug‘uncha bo‘lg‘ay. ,

Hind eli kecha-kunduzni oltmish qismat qilibturlar, har qaysini bir gariy debturlar, yana kechani to‘rt va kunduzni to‘rt qismat qilibturlar. Har qaysini bir pahar debturlarkim, forsiysi pos bo‘lg‘ay. Ul viloyatlarda pos va posbon eshitilur edi, bu xususiyat bila ma’lum emas edi.

Ushbu maslahatka Hindustonning jami’ mu’tabar shahrlarida jam’i muqarrar va muayyandurlarkim, gariyaliy derlar, birinjdin bir yassi nima kuyibturlar, ulug‘lig‘i tabaqcha bo‘lg‘ay, qalinlig‘i ikki ellikcha bo‘lg‘ay. Bu birinjni «gariyal» derlar. Bu gariyalni bir baland erda ovizon qilibturlar. Yana bir toslari bor jom soat, aning quyisi teshukdur, har gariyda bir to‘lar, gariyaliylar navbat bila tosni suvg‘a qo‘yub muntazirdurlar. Masalan: kun tug‘ar vaqttakim, bu tosni qo‘ydilar, tos bir to‘lsa, to‘qmoqlari bila gariyalg‘a bir urarlar, ikki to‘lsa, ikki, to pahar tugaguncha. Har paharkim tugansa, alomati budurkim, to‘qmoqni gariyalg‘a bot-bot g‘alaba-g‘alaba qoqarlar. Agar kunduzdin avvalg‘i

pahar bo‘lg‘on bo‘lsa, bot-bot qoqqandin (289 b) so‘ng darange qilib, bir navbat qoqarlar. Ikkinchi pahar bo‘lg‘on bo‘lsa, bot-bot qoqqandin so‘ng ikki qoqarlar, uchunchida uch, to‘rtunchida to‘rt. Kunduz-ning to‘rt paharikim tugandi, kecha paharidin boshlab ushbu dastur bila kechaning to‘rt paharini tugaturlar.

Burun gariyaliylar kecha-kunduzda pahar tuganganda-o‘q pahar alomatini qoqarlar edi. Kechalar uyqudin uyg‘ong‘onlarg‘a uch gariy yo to‘rt gariyning qoqqon kelsa edi, ma’lum bo‘lmas edikim, ikkinchi paharmudur, yo uchunchi paharmudur. Men buyurdumkim, kecha gariylarini va bulutluq kunduz gariylarini qoqqondin so‘ng, paharning alomatini qoqqaylar, masalan, kechaning avvalg‘i paharidin uch gariy qoqqondin so‘ng, darang qilib, paharning alomatini yana bir ham qoqqaylar, ya’ni ma’lum bo‘lg‘aykim, bu uch gariy avvalg‘i pahardindur. Kechaning uchunchi paharidin to‘rt gariy qoqqondin so‘ng, darang qilib, paharning alomatini uch qoqqaylar, ya’ni ma’lum bo‘lg‘aykim, bu to‘rt gariy uchunchi pahardindur, xeyli yaxshi bo‘ldi. Kecha har vakt uyg‘ong‘onda gariy uni kelsa, mushaxxas bo‘ladurkim, kaysi pahardin necha gariy bo‘lubtur.

Yana har gariyni oltmish bo‘lubturlar, har birini pal debturlarkim, bir kecha (290 a) — kunduz uch ming olti yuz pal bo‘lg‘ay. Yana har bir pal miqdorini oltmish qatla ko‘zni yumub ochquncha debturlarkim, kecha-kunduz ikki yuz o‘n olti ming ko‘zni yumub ochquncha bo‘lg‘ay. Bir palni tajriba qilildi, taqriyban sekkiz qatla «qul-huvallo»ni «bismillo» bila o‘qug‘uncha bo‘ldukim, kecha-kunduz yigirma sekkiz ming sekkiz yuz «qul-huvallo»ni «bismillo» bila o‘qug‘uncha bo‘lg‘ay.

Yana hind eli vaznlarni tavre ta’yin qilibturlar: sekkiz rattiy bir ma’sha, to‘rt ma’sha bir taankkim, o‘ttuz ikki rattiy bo‘lg‘ay. Besh ma’sha bir misqolkim, qirq rattiy bo‘lg‘ay. O‘n to‘rt to‘vla bir ser. Bu xud muqarrardurkim har erda qirq ser bir botmon bo‘lur, o‘n ikki botmon bir ma’niy bo‘lur. Yuz ma’niyni bir manyasa derlar. Javohir va marvoridni taank bila tortarlar.

Yana hind eli adadni ham xo‘b ta’yin qilibturlar: yuz mingni lak derlar, yuz lakni karo‘r derlar. Yuz karo‘rni arb derlar. Yuz arbni karb, yuz karbni niyl, yuz niylni padam, yuz padamni sank. Bu adadlarning ta’yini Hinduston molining ko‘plugining dalilidur.

Yana Hinduston elining ko‘pragi kofir bo‘ladur. Hind eli kofirni hindu derlar. Hindular aksar tanosuxiy bo‘ladur. Omil va musta’jir va korguzor tamom hindudur.

Bizning viloyatlarda, sahroda yurur elning qabila-qabila otlari bo‘lur, munda ham viloyat va kentlarda mutavattin (290 b) ellarning qabila-qabila otlari bo‘ladur.

Yana har hirfagarkim bor, ota-otasidin beri ul hirfani qila kelibtur.

Hinduston kam latofat er voqi’ bo‘lubtur. Elida husn yo‘q va husni ixtilot va omizish va omadu raft yo‘q va tab’ va idrok va adab yo‘q va karam va muruvvat io‘q va hunarlarida va ishlarida siyoq va andom va raja va go‘niya yo‘q va yaxshi ot yo‘q va yaxshi it yo‘q va uzum va qovun va yaxshi mevalar yo‘q va yax yo‘q va sovuq suv yo‘q va bozorlarida yaxshi osh va yaxshi non yo‘q va hammom yo‘q va madrasa yo‘q va sham’ yo‘q va mash’gi yo‘q, sham’don yo‘q va sham’ va mash’al o‘rnig‘a jami’ kasir chirkini bo‘ladur, «divtiy» deydurlar, chap iliklariga kichikrak sepoya tutubturlarkim, bu sepoyaning bir poyasining uchida sham’donning boshidek bir temurni sepoya yig‘ochig‘a berkitibturlar. Bir yo‘g‘on fatilanikim, bosh barmoqcha bo‘lg‘ay, sepoyaning temurluk yig‘ochig‘a bog‘labturlar, o‘ng iliklarida bir kadudurkim, to‘shukini torroq qo‘yubturlarkim suv, yog‘i andin inichka chuburub oqadur. Har qachon fatilag‘a yog‘ ehtiyoj bo‘lsa, bu kadudin yog‘ qo‘yadurlar. Ulug‘larining bu divtiylari yuz-ikki yuz bo‘ladur, sham’ va mash’al o‘rnig‘a muni isti’mol qiladurlar. Podshohlari va beklariga kechalar sham’g‘a ehtiyoj bo‘lg‘uluq ish bo‘lsa, ushbu chirkin divtiylar (291 a) bu chirog‘ni kelturub, yaqin olib turadurlar.

Daryolaridin va qora suvlaridin o‘zgakim, jarlar va chuqurlarda oqadur, bog‘ va imoratida oqar suvlar yo‘q. Va imoratlarida safo va havo va siyoq va andom yo‘q. Raiyat va rezapoy eli tamom yalang‘och yuruydurlar. Langо‘tadek bir nima bog‘laydurlar, kindikdin ikki qarish quyi, qisiq latta solilib turubtur, bu soling‘on qisiq lattaning ustida yana bir parcha latta bor, lango‘taning bog‘iningkim bog‘larlar, ul parcha lattani ikki butning arosidin olib, keyin lango‘taning bog‘idin o‘tkarib berkitadurlar. Xotunlari xud bir uzun lung bog‘labturlar, yarmini bellarig‘a, yarmini boshlarig‘a soladurlar.

Latofatekim, Hindustonda bor — uluq viloyatdur. Va oltun va yarmog‘i qalin bo‘ladur va pashakaal havolari bisyor xo‘b bo‘ladur. Gohe kuni bo‘ladurkim, o‘n-o‘n besh yigirma qatla yomg‘ur yog‘adur. Yog‘inlarida bir zamonda sellar keladur, hech suv yo‘q erlarda daryolar oqadur. Yog‘ar mahallida va yog‘ib turg‘on mahallarida g‘arib yaxshi havolar bo‘ladur, andoqkim, havoning e’tidoli va latofati andin o‘tmas. Aybi budurkim, havo ko‘p purnam bo‘ladur.

Ul viloyatlarning yoylarig‘a pashakaal o‘lsa, xud otib bo‘lmaydur, tez buzuladur, (291 b) ne yolg‘uz yoy, jiba va kitob, raxt va mato’g‘a — borig‘a ta’sir qiladur. Imorat ham ko‘p turmaydur. Pashakaaldin boshka ham qish va yoz yaxshi havolardur, vale shimol eli hamisha ko‘padur. Gard va xok xeyli bo‘ladur. Yozlar savr va javzoda pashakaalga yovuq bu el yilda to‘rt-besh navbat bisyor tund qo‘padur. Andoqkim, gard va xok ul martabada bo‘ladurkim, bir-birni ko‘rub bo‘lmaydur, muni «aandiy» deydurlar. Javzo issiq bo‘ladur, vale oncha bei’tidol issiq emastur. Balx va Qandahorning issig‘icha yo‘qtur va imtidodi xud ul erlarning issig‘ining yarmisicha bo‘lg‘ay.

Yana bir latofati budurkim, har sinfdin va har hirfagardin behad va benihoyat ko‘ptur. Har ish uchun va har nima uchun jami’ muqarrar va muayyandurkim, ota-otalaridin beri ul ish va ul nimani qila kelgandurlar. Nechukkim «Zafarnoma»da Temurbekning «masjidi sangin» imoratini qilurda Mullo Sharaf mundoq mubolag‘a bila bitibdurkim, Ozarbayjon va Fors va Hinduston va yana o‘zga mamolik sangtaroshlaridin har kunda ikki yuz kishi masjidda ish qilurlar edi. Bir Agrada ushbu Agraning sangtaroshlaridin mening imoratlarimda har kunda olti yuz sekson kishi ish qilurlar edi. Yana Agrada va Sekriyda va Bayanada va Do‘lpurda va Gvaliyarda va Ko‘yilda ming to‘rt yuz to‘kson bir sangtarosh har kunda mening imoratimda ish qilurlar edi. (292 a) Har hirfagar va har korgardin ushbu qiyos bila Hindustonda behad va benihoyatdur.

Bu viloyatlarkim, Bhiradin Bihorg‘acha holo mening tasarrufimdadur, ellik ikki karo‘rdur, nechukkim, bu mufassalidin mujmali ma’lum bo‘lg‘usidur. Bu jumladin sekkiz-to‘qquz karo‘r raay va raajalarning parganalaridurkim, itoat qilib, qadimdin bu parganotni vajhi istiqomat tariqida topibturlar.

Taxmini jam’i Hinduston az on chi bil-fe’l dar tahti tasxiri ra’iyoti nusrati oyot daromada.

S a r k o r i on ro‘yi obi Satlaj va Bhira va Laxo‘r va Siyalkot va Dipalpur va g‘ayriho: se karo‘ru siyu se laku ponzdah hazoru nuhsadu xashtodu nuh tanga.

S a r k o r i Sahrind: yak karo‘ru bistu nuh laku siyu yak hazoru nuh sadu xashtodu panj tanga.

S a r k o r i Hisori Feruza: yak karo‘ru si laku xaftodu panj xazoru yak sadu xaftodu chaxrr tanga.

S a r k o r i dorul-maliki Dehli va Miyoni duob: se karo‘ru shastu nuh laku panjoh hazoru duvistu panjohu chahor tanga.

S a r k o r i Mevatki dar zamoni Iskandar doxil nabuda: yak karo‘ru shastu nuh laku hashtodu yak hazor tanga.

S a r k o r i Bayana: yak karo‘ru chihlu chahor laku chahordah hazoru nuh sadu si tanga.

(292 b) S a r k o r i Agra: bistu nuh laku haftodu shash hazoru nuh sadu nuzdah tanga.

S a r k o r i Miyoni viloyat: du karo‘ru navadu yak laku nuzdah hazor tanga.

S a r k o r i Gvaliyar: du karo‘ru bistu se laku panjoxu haft hazoru chahor sadu panjoh tanga.

S a r k o r i Kalpiy va Sihunda va g‘ayrshsh: chahor karo‘ru bistu xasht laku panjohu panj hazoru nuh sadu panjoh tanga.

S a r k o r i Kannuj: yak karo‘ru siyu shash laku shastu se hazoru sesadu panjohu hasht tanga.

S a r k o r i Sanbal yak karo‘ru siyu xdsht laku chihlu chahor hazor tanga.

S a r k o r i Laknur va Baksar: yak karo‘ru siyu nuh laku hashtodu du hazoru chahor sadu siyu se tanga.

S a r k o r i Hayrobod: duvozdah laku shastu panj hazor tanga.

S a r k o r i Avad va Bahrayij: yak karo‘ru hafdah laku yak hazoru sesadu shastu nuh tanga.

(293 a) S a r k o r i Jo‘npur: chahor karo‘ru xashtodu xasht hazoru sesadu siyu se tanga.

S a r k o r i Kurara va Manikpur: yak karo‘ru shastu se laku bistu xdft hazoru duvist hashtodu du tanga.

S a r k o r i Bihar: chahor karo‘ru panj laku shast hazor tanga.

S a r k o r i Sarvaar: yak karo‘ru panjohu panj laku hafdah hazoru ponsadu shashu nim tanga.

S a r k o r i Saran: yak karo‘ru dah laku hajdah hazoru sesadu haftodu se tanga.

S a r k o r i Chaparan: yak karo‘ru navad laku hashtodu shash hazoru shast tanga.

S a r k o r i Kandla: chixilu se laku si xazoru sesad tanga.

S a r k o r i Tirxut az xaddi miyonayi raaja Rup Narayan: du laku panjohu panj hazor tangayi nukra, bistu haft laku panjoh hazor siyoh tanga.

S a r k o r i Rantanbo‘r Bo‘liy dar Chatsu Malana: bist lak.

S a r k o r i Nago‘r.

S a r k o r i raaja Bikramajit az Rantanbo‘r.

S a r k o r i Kalinjariy.
S a r k o r i raaja Sing Dev.
S a r k o r i raaja Bikam Dev.
S a r k o r i raaja Bikam Chand.

(293 b) Hinduston viloyatining erining va elining xususiyoti va kayfiyoti ulcha ma'lum va mushaxxas bo'lub edi, mazkur va mastur bo'ldi. Mundin so'ng yana bitilgudek nima nazarg'a kelsa, tahrir qilg'umdur; eshitulgudek nima eshitilsa, taqrir qilg'umdur.

Dushanba kuni, rajab oyining yigirma to'qquzida xizonani ko'rmak va ulashmak bunyod bo'ldi: Humoyung'a etmish lak xizonadin berildi. Yana bir bitilmagan, tahqiq qilmagan xizona uyini o'shandoq-o'q Humoyung'a in'om qildim. Yana ba'zi beklarga o'n laq ba'zilarig'a sekkiz laq etti laq olti lak berildi. Jami' cherikta bo'lg'on afg'on va hazora va arab va baluj va har jamoatka qadri hollarig'a yarasha xizonadin naqd in'omlar bo'ldi. Har savdogar va har tolibi ilm va balki har kishikim, bu cherikda hamrox, edilar, barcha in'om va baxshishdin hazzi vofir va nasibi komil elttilar.

Cherikta bo'lmag'onlarg'a ham bu xizonadin qalin in'om va baxshishlar bordi. Misli, Komrong'a o'n etti lak, Muhammad Zamon mirzog'a o'n besh lak, Askariyg'a va Hindolg'a va balki jami' uruqqayosh, o'g'lon-ushoqqa qalin qizildin, oqtin, raxttin, javohirdin, bardadin savg'otlar bordi.

Ul yuzdagi beklarga va sipohiylarg'a qalin in'omlar bordi. Samarqand va Xuroson (294 a) va Koshg'ar va Iroqqa uruq-qayosh uchun savg'otlar yiborildi. Samarqand va Xurosondag'i mashoyixqa nuzur bordi. Makka va Madinag'a ham nazr bordi. Kobul viloyati bila Varsak sadasining jondor boshig'a erdin va xotundin banda va ozoddin, bolig' va nobolig'din biror shohruxiy in'om bo'ldi.

Biz avval Agraga kelganda, bizning el bila bu elning orasida g'arib mug'oyarat va munofarat edi. Sipohiysi va raiyati bizning eldin qir-qir qocharlar edi. Bir Dehli va Agradin o'zga jami' qo'rg'onliq erlar qo'rg'onlarini berkitib, itoat va inqiyod qilmadilar. Sanbalda Qosim Sanbaliy edi, Bayanada Nizomxon edi. Mevatta xud Hasanxon Mevatiy edi. Bu sharu sho'rni boshlag'on tamom ushul mulhid mardak edi. Do'lpurda Muhammad Zaytun edi. Gvaliyarda Tatarxon Sarangxoniy edi. Rapriyda Husaynxon Nuhoniy edi. Ita'vada Qutbxon edi, Kalpiyda Olamxon, Kannuj va Gangning nari yuzi xud tamom muholif afg'onlarda edi. Misli, Nasirxon Nuhoniy va Ma'ruf Farmuliy va yana qalin umaro edi. Ibrohim o'laridin ikki-uch yil burundin beri yog'iyqib edilar. Men

Ibrohimni bosqon fursat Kannuj va andin narigi jami’ viloyatlarg‘a qobiz bo‘lub, Kannujdin bir-ikki ko‘ch berrak kelib, o‘lturub edilar. Daryoxonning o‘g‘li Biharxonni (299 b) podshoh qilib, Sulton Muhammad laqab qo‘yub edilar. Mahavinda Marg‘ubqul edi. Ushmuncha yovuq turub, necha mahalg‘acha kelmadi.

Biz Agraga kelganda issiq vaqtlari edi, xaloyiq tavahhumdin tamom qochib edilar. O‘zga va otqa oshliq va xas topilmas edi. Kentlar mug‘oyarat va munofarat jihatidin yog‘ilikka va o‘g‘urlukka va rahsanlikqa yuz qo‘yub edilar. Yo‘llar ravon bo‘lmaydur edi. Bizga hanuz fursat ul bo‘lmaydur edikim, xizonani ulashib, har pargana va har erga mazbut kishilar ta’yin qilg‘aybiz. Yana ul yil xeyli issiq edi. Xeyli el bodi samumning ta’siridin har zamonda yiqilib-yiqilib, o‘la kirishtilar. Bu jihatlardin aksar beklar va o‘bdon-o‘bdon yigitlar ko‘ngul solib edilar. Hindustonda turmoqqa rozi emas edilar, balki ketarga yuz qo‘yub edilar.

Uluq yoshlik tajribaliq beklar mundoq so‘zlarni aytsa, aybi yo‘qtur. Mundoq so‘zlarni hamkim ayttilar, bu kishida oncha aql va xush bordurkim, alar takrir qilg‘ondin so‘ng saloh va fasodig‘a etgay va yaxshi-yomonni farq etgay. Borchani bu kishi o‘ziga ko‘rub, bir ishnikim jazm qildi, o‘zga aytilg‘on so‘zlarni mukarrar ioda qilmoqning ne mazasi bor. Kichik-kirimdin xud mundoq so‘zlar va mundoq (295 a) bemaza ra’ylarning ne taqribi bor. Bu g‘aribdurkim, kichik-kirimdin bu navbat Kobuldin otlanadurg‘onda, bir nechani yangi bek qililib edi. Mening chashmdoshtim bulardin mundoq edikim, men o‘tka, suvg‘a kirsam-chiqsam, betahoshiy bizlar bila kirgaylar va bila chiqqaylar. Men har sorig‘a bo‘lsam, alar mening sori bo‘lg‘aylar, yo‘kkim: mening hilofi maqsudum so‘z aytqaylar, har ish va har muhimningkim, borining kengash va ittifoqi bila o‘zumizga jazm qilduk, kengashtin ko‘pmasdin burunroq ul so‘z va muhimdin qaytkaylar.

Bular agarchi yomon bordilar, Ahmadiy parvonachi va Vali xozin bulardin yomonroq bordi. Kobuldin chiqib, Ibrohimni bosib, Agrani olguncha, Xoja Kalon yaxshilar bordi, mardona so‘zlar aytti va sohib himmatona ra’ylar ko‘rsatti, vale Agrani olg‘ondin necha kun so‘ngra tamom ra’ylari o‘zga bo‘ldi. Bir bormoqqa bajid Xoja Kalon edi.

Elning bu muzabzablig‘ini bilib, tamom beklarni tilab kengashtuk. Men dedimkim: «Saltanat va jahongirlig‘ beasbob va olot dast bermas. Podshoxliq va amirliq benavkar va viloyat mumkin ermas. Necha yil sa’ylar qilib, mashakkatlar ko‘rub, uzoq erlar qat’ etib, cheriklar yurub, o‘zumuzni va cherikni harb va qitol muxotara (295 b) larig‘a solg‘aybiz. Tengri inoyati bila bu nav’ qalin yog‘iylarni bosib, mundoq keng

mamlakatni olg‘aybiz. Holo ne zo‘r kelibtur va ne zarur qilibturkim, mundoq jonlar tortib olg‘on viloyatlarni bejihat solg‘aybiz. Har kim davlatxohdur, mundin so‘ng mundoq so‘zlarni aytmasun, har kim toqat keltura olmay ketarg‘a yuz qo‘ysa, borg‘onidin qaytmasun».

Mundoq ma’qul va muvajjah so‘zlarni xotirnishon qilib, xohi va noxohi elni bu dag‘dag‘alardin o‘tkarduk.

Chun Xoja Kalonning turar ko‘ngli yo‘q edi, mukarrar andoq bo‘ldikim, savg‘otlarni Xoja Kalon, qalin navkarlik kishidur, olib borg‘ay. Kobul va G‘aznida ham kishi ozdur, alarni zabt va saranjom qilg‘ay. G‘azni va Gardiz va Sulton Mas’udiy hazorasini Xoja Kalong‘a inoyat qildim. Hinduston da yana uch-to‘rt laklik xuram parganasini ham berildi. Xoja Mirmiron ham muqarrar bo‘ldikim, Kobulg‘a borg‘ay. Savg‘otilar Mirning uhdasig‘a bo‘ldi. Qobiz Mullo Hasan sarrof va To‘ka Hindu ta’yin bo‘ldi.

Xoja Kalon chun Hinddin mutanaffir edi, borurida Dehlining uyining imoratlarining tomida bu baytni bitibturkim:

(296 a) Agar baxayru salomat guzar zi Sind kunam,

Siyohro‘y shavam, gar havoi Hind kunam.

Biz Hinduston da turub, mundoq zarofatomiz bayt aytmoq va bitmok besurattur. Ketmakdin bir kudurat bo‘lsa, bu nav’ zarofattin ikki kudurattur. Men dag‘i badihada bir ruboiy aytib, bitib yibordim:

Yuz shukr de, Boburki, karimu g‘affor,

Berdi senga Sindu Hindu mulki biser.

Issiqligiga gar sanga yo‘qtur toqati,

Sovuq yuzini ko‘ray desang G‘azni bor.

Bu fursatta Mullo Opoqnikim, burunlar martabasi asru furud edi, ikki-uch yil edikim, og‘a-inisini yig‘ishturub, filjumla jam’iyat qilib edi. Uruk zayini va Sind yoqasidag‘i ba’zi af-g‘onlarni berilib edi, Ko‘yilga yiborildi. Ul navohida bo‘lur tarkashband va sipohiyg‘a istimolat farmonlari yiborildi.

Shayx Guran e’tiqod va ixlos bila kelib, mulozamat qildi. Miyoni duob tarkashbandlaridin ham ikki-uch ming sipohiyni kelturub, mulozim qildi. Alixon Farmuliyning o‘g‘lonlari va urug‘i Dehli bila Agraning orasida, Yunus Ali ozikib, Humoyundin ayrilg‘on mahalda uchrar. Oz-og‘loq urushub bosib, o‘g‘lonlarini band qilib, kelturub edi. Bu taqrib bila Davlatqadam turkning o‘g‘li Mirza Mo‘g‘ulg‘a (296 b) Alixonning banddag‘i o‘g‘lonlaridin birini qo‘shub, Alixong‘akim, bu buzuqluqta Mevatka borib edi, istimolat farmonlari bila yiborildi, olib keldi. Alixong‘a tarbiyat qilib, yigirma besh laklik ayni parganalaridin berildi.

Sulton Ibrohim, Mustafo Farmuliy va Feruzxon Sarangxoniy boshliq necha umaroni Purab tog‘i yog‘i bog‘iy umaro ustiga ta’yin qilib edi, Mustafo bu bog‘iy umaro bila yaxshilar harb va zarb qildi. Necha qatla yaxshi bosti. Ibrohimning shikastidin burunroq Mustafo o‘ldi. Shayx Boyazid inisi edi. Chun Ibrohim muhimmi ustida edi, filxrl og‘asining el-kunini ul bosh-ko‘z qildi.

Feruzxon va Shayx Boyazid va Mahmudxon Nuhoniy va Qozi Jiya qulluqqa keldilar. Bularni ham muddaolaridin ortuqroq rioyat va shafqatlar qilib, Feruzxong‘a Jo‘npurdin bir karo‘ru qirq olti laku besh ming tanga; Shayx Boyazidka Avaddin bir karo‘ru qirq sekkiz laku ellik ming tanga; Mahmudxong‘a G‘ozipurdin to‘qson laku o‘ttuz besh ming tanga va Qozi Jiyag‘a Jo‘npurdin yigirma lak inoyat bo‘ldi.

Shavvol iydidin necha kun o‘tub edikim, Sulton Ibrohimning haramsaroyining o‘rtasidag‘i tosh sutunluq ayvon gunbazta uluq suhbat tutuldi. Humoyung‘a chorqab va kamar shamshir va oltun egarlik tupchoq, Chin Temur Sultong‘a va Mahdiy Xojag‘a (297 a) va Muhammad Sulton mirzog‘a ham chorqab va kamar shamshir va kamar xanjarlar in’om bo‘ldi. Yana beklarga va yigitlarga faroxo‘ri hollari kamar shamshir va kamar xanjar va xil’atlar in’om bo‘ldi. Nechukkim, mujmali munda masturdur:

Ikki tupchoq ot egari bila; kamar shamshiri murassa’ ikki qabza; xanjari murassa’ yigirma besh qabza; qatora murassa’ o‘n olti qabza; jamdarayi murassa’ ikki qabza; pichoqi hindu va bori oltun qabza; chahorkab to‘rt savb; sakarlot chakman yigirma sekkiz savb.

Suhbat kuni ajab g‘alaba yomg‘ur yog‘di. O‘n uch martaba yomg‘ur yog‘di. Ba’zilarg‘a er tashkari tegib edi, g‘arq o‘l bo‘ldilar.

Muhammad ko‘kaldoshka Samana viloyatini inoyat qilib, Sanbalg‘a ilg‘or ta’yin qilildi. Hisori Feruzani Humoyung‘a juldu berilib edi. Sanbalni dag‘i Humoyung‘a inoyat qildim, Hindubekni Humoyun qoshida qo‘yulub edi, bu munosabattin Muhammadiy o‘rnig‘a Sanbalg‘a ilg‘or Hindubekni va Kattabekni va Malik Qosim Bobo Qashqani og‘a-inisi bila, Mullo Ofoqni, Shayx Guranni Miyoni duobi tarkash bandlari bila ilg‘or yiborildi.

Uch-to‘rt navbat Qosim Sanbaliydin kishi kelib edikim, (297 b) Biban haromxo‘r Sanbalni qabab ojiz qilibtur, ilg‘or kelsun deb. Biban bu shaq va hay’ati bila bizdinkim qochti, tog‘ni domanalab borib qochkan ko‘radagan afg‘on va hindustoniyni yig‘ib bu fatoratta erni holi topib, kelib Sanbalni qababdur.

Hindubek va Kattabek va ta’yin bo‘lg‘on ilg‘or, Ahar guzarig‘a etib, suv kechmakka mashg‘ul bo‘lib, Malik Qosim Bobo Qashkani og‘a-inisi bila ilgarrak ayururlar. Malik Qosim suv o‘tgan bila yuz-yuz ellik kishi o‘z og‘a-inisi bila ildam-o‘q yurub, namozi peshin Sanbalg‘a etar. Biban ham yasab, o‘rdusidin chiqar, Malik Qosim alar tez-o‘q yurub, qo‘rg‘onni orqaga olib, ilik qo‘sharlar. Biban to‘xtay olmay qochar. Bir pora kishisining boshini kesib, bir necha fil va qalin ot va o‘lja olur.

Tonglasig‘a bu ilg‘or beklari ham etar. Qosim Sanbaliy kelib ko‘rar, vale qo‘rg‘onni bularga topshurmoq xush yoqmas, xayal qilur.

Bir kun Shayx Guran, Hindubek alar bila so‘zlashib, bir baxrna bila Qosim Sanbaliyni bu beklar qoshig‘a kelturub, bizning kishini Sanbal qo‘rg‘onig‘a kiyurur. Qosim Sanbaliyning ko‘ch va mutaalliklarini solim va salomat chiqarib yibordilar.

Bayanag‘a Qalandar piyodani yiborib, Nizomxong‘a va’da va vaid farmonlari yiborildi. (298 a) Bug‘ina qit’ani badihada aytib, bitib yiborildi:

Bo turk siteza makun, ey miri Bayana,
Cholokiyu mardonagi turk ayonast.
Gar zud naeiyu nasihat nakuni go‘sh,
Onjoki ayonast chi hojat ba bayonast.

Bayana qo‘rg‘oni Hindustonning mashxur qal’alaridindur. Behush mardak qal’asining berkligiga ishonib, havsalasidin ortuqroq nimalar istid’o qilib yiboribtur. Aning kelgan kishisiga yaxshi javob bermay, qal’agirlik asbobig‘a ishtig‘ol ko‘rsatildi.

Boboqulibekni Muhammad Zaytung‘a va’da va vaid farmonlari bila yiborildi. Bu ham uzr aytib, xiyal qilibtur.

Raana Sangaa kofir agarchi biz Kobulda ekanda elchisi kelib, izhori dalvatxohliq qilib, mundoq qaror qilib edikim, podshoh ul tarafdin Dexdi navoxisig‘a kelsalar, men bu saridin Agra ustig‘a yuruymen.

Men Ibrozshmni bostim va Dexdi va Agrani oldim: bu choqqacha bu kofirdin hech harakate zohir bo‘lmadi. Necha mahaldin so‘ng kelib, Kundar degan qo‘rg‘onnikim, Makanning Hasan otluq o‘g‘li anda edi, qabadi. Hasan Makandin necha qatla kishilar keldi, Makan hanuz kelib ko‘rmaydur edi. Bu tegradagi (298 b) qo‘rg‘onlar, misli Ita’va va Do‘lpur, Gvaliyar, Bayana hanuz kirmaydurlar edi. Sharq sarig‘a afg‘onlar inod va sarkashlik maqomida edilar. Kanno‘jdin ikki-uch ko‘ch Agra sarig‘a cheriklab o‘lturub edilar. Yovukdag‘i girdu go‘shadin hanuz xotir tamom jam’ bo‘lmaydur edi. Bu jihattin aning ko‘magiga kishi ayira olmaduk.

Ikki-uch oydin so‘ng Hasan bechora bo‘lub, ahd qilib, Kundar qo‘rg‘onini berdi. Rapriydag‘i Husaynxon tavahhum qilib, Rapriyni tashlab chiqti. Rapriyni Muhammad Ali jang-jangga berildi. Qutbxonkim, Ita’vada edi, necha navbat va’da va vaid bila farmonlar yiborildi, ne kelib bizni ko‘rdi, ne Ita’vadin solib chiqti.

Ita’vani Mahdiy Xojag‘a inoyat qilib, Muhammad Sulton mirzoni va Sulton Muhammad do‘ldoy, Muhammad Ali jang-jang, Abdulaziz miroxo‘r boshliq beklarni va ichkilardin bir pora qalin kishini ko‘mak ko‘shub, Ita’va ustiga yiborildi. Kanno‘jni Sulton Muhammad do‘ldoyg‘a berildi. Feruzxon va Mahmudxon va Shayx Boyazid va Qozi Jiya boshliqlarg‘akim, asru uluq rioyatlar qilib, Purab sari parganalar berilib edi, bular ham Ita’vag‘a ta’yin bo‘ldilar.

Muhammad Zaytun (299 a) Do‘lpurda o‘lturub, xiyal qilib, kelmaydur edi. Do‘lpurni Sulton Junayd barloska inoyat qilib, Odil Sulton, Muhammadiy ko‘kaldosh, Shox, Mansur barlos, Qutluqqadam, Abdullo Vali, Jonibeq Pirquli, Shoh Husayn Yorakiy boshliqlarni ta’yin qildukkim, Do‘lpurni zo‘rlab olib, Sulton Junaydqa topshurub, Bayana ustiga borg‘aylar.

Bu cheriklarni ta’yin qilg‘ondin so‘ng, turk umarosini va hind umarosini tilab mashvarat qilib, bu so‘zni orag‘a soldukkim, Purab tog‘i, bog‘iy umarokim, Nasirxon Nuhoniy va Ma’ruf Farmuliy boshliq bo‘lg‘ay, kirq-ellik ming kishi Gangdin o‘tub, Kanno‘jka mutasarrif bo‘lub, ikki-uch ko‘ch berroq kelib o‘lturubtur. Raana Sangaa kofir Kundarni olib, fitna va fasod maqomidadur. Pashakaal ham oxir bo‘la yovushti. Yo bog‘i ustiga yo kofir ustiga mutavajjih bo‘lmoq vojib va lozim ko‘runadur. Bu gird va navoxrdag‘i qo‘rg‘onlarning ishi saxddur. Bu uluq dushmanlar daf’ bo‘lg‘ondin so‘ng bular kayon borg‘aylar.

Raana Sangaani muncha tasavvur kililmas edi, borcha muttafiqul-kalima arz qildilarkim, Raana Sangaa yiroqroqtur, ma’lum emaskim yovuq ham kela olg‘ay. Bu yog‘iylarkim, muncha yovuq kelibturlar, bularning daf’i aham va avlodur.

Bu yog‘iylarning ustig‘a otlanmoqchi edukkim, (299 6) Humoyun arzg‘a etkurdikim, podshoh otlanmoq ne hojat, bu qulluqni men qilay.

Borchag‘a bu xush kelib, turk va hind umarosi bu ra’yni pisand tuttilar. Humoyunni Purabqa ta’yin qilib, Do‘lpurg‘a ta’yin qilg‘on cheriklarga Kobuliy Ahmad Qosimni chopturuldikim, ul cheriklar kelib, Humoyung‘a Chandvarda qo‘shulsun. Mahdiy Xoja, Muhammad Sulton mirzo boshliq Ita’va ustig‘a ta’yin bo‘lg‘on cheriklarga ham farmon bo‘ldikim, Humoyung‘a qo‘shulg‘aylar.

Panjshanba kuni, zulqa'da oyining o‘n uchida Humoyun safar qilib, Jalesar degan kentginagakim, Agradin uch kuro‘h bo‘lg‘ay, tushti. Bir kun anda tavaqquf qilib, andin ko‘chub, ko‘ch-barko‘ch mutavajjih bo‘ldi.

Panjshanba kuni, ushbu oyning yigirmasida Xoja Kalong‘a Kobulg‘a borurg‘a ruxsat bo‘ldi.

Doim xotirg‘a etar edikim, Hindustonning bir ulug‘ aybi budurkim, oqar suvi yo‘qtur. Har erda o‘lturushluq bo‘lsa, charxlar yasab, oqar suvlar qilib, tarhliq va siyoq erlar yasasa bo‘lur. Agraga kelgandin bir necha kundin so‘ng ushbu maslahatqa Juun suvidin o‘tub, bog‘ erlarini mulohaza qilduk. Andoq besafo va harob erlar edikim, yuz karohat va noxushluq bila andin ubur ettuk. Bu erning (300 a) makruhlig‘i va noxushlig‘idin chorbog‘ xayoli xotirdin chiqti. Mundin o‘zga mundoq yovuq er Agrada chun yo‘q edi, necha kundin so‘ng zarur bo‘lub, bu erga-o‘q ilik qo‘yuldi. Ul ulug‘ chohkim, hammom suvi andindur, bunyod bo‘ldi. Yana bu parcha erkim, anbiliy daraxtlari va musamman havz andadur, bulardin so‘ng ulug‘ havz va sahne bo‘ldi, Andin so‘ng tosh imorat olidag‘i havz va tolor bo‘ldi. Andin so‘ng «Xilvatxona» bog‘chasi va uylari bo‘ldi. Andin so‘ng hammom bo‘ldi. Mundoq besafo va besiyoq Hindta tavr tarrohliqlar va siyoqliq bog‘chalar paydo bo‘ldi. Har go‘shada maqbul chamanlar, har chamanda muvajjah gul va nastaranlar murattab va mukammal bo‘ldi.

Hindustonning yana uch ishidin mutazarrir erduk: bir issig‘idin, yana bir gardidin, yana bir tund elidin. Hammom har uchalasining dofii ermish. Gard va el xud hammomda ne qilar. Issiq havolarda andoq sovuq bo‘ladurkim, yovuqdurkim, kishi sovuqqa to‘ngg‘ay. Hammomning bir hujrasinikim, qullatayn havz andadur, tamom toshdin tugatibturlar. Izorasi oq toshdin, o‘zga tamom farsh va saqfi qizil toshdinkim, Bayana toshidur.

Yana Xalifa va Shayx Zayn va Yunus Ali va har kimgakim daryo yoqasida er tegib edi, (300 b) siyoqlik va yaxshi tarhliq bog‘chalar va havzlar yasadilar. Laxo‘r va Dipalpur dasturi bila charx rost qilib, suvlar joriy qildilar.

Hind eli bu tarh va bu andom bila erlar ko‘rmagan jihatdin, Juunning imoratlari qilg‘on tarafi erlarga Kobul ot qo‘yubturlar. Yana qo‘rg‘on ichida Ibrohimning imorati bila fasilning orasida bir xoli er edi, anda ham bir uluq vayn buyurdum dahi-dardah Hinduston istilohi bila zinaliq uluq chohni «vayn» derlar. Bu vaynni bu chorbog‘din burun bunyod qililib edy. Ayni pashakaalda qazmoqqa mashg‘ul edilar, necha

navbat yiqildi, muzdurlarni bosti. Raana Sangaaning g‘azvidin so‘ng tamom bo‘ldi. Nechukkim, tarix toshida bitibturlar, itmomi g‘azvdin so‘ngra erkonig‘a ishora etibturlar. Tavr vayne voqi’ bo‘lubtur. Boridin quyig‘i tabaqasi uch ayvondur, yo‘li chohka tushadur, zinadin-o‘qtur. Har uch ayvong‘a bir yo‘l-o‘q borur. Har ayvon bir-biridin uchar zina balandtur. Boridin quyig‘i ayvondin suv tortilg‘on chog‘da suv bir zina kuyi tushar. Boridin yuqqorig‘i ayvong‘a pashakaal vaqti suv ulg‘ayg‘onda gohi suv chiqar. O‘rtanchi tabaqasida bir qaznoqliq ayvondur. Bu ayvonning qarinasi bir gunbazdurkim, suv charxini uyurur, o‘y bu gumbazta uyurulur. (301 a) Yuqqorig‘i tabaqasi bir ayvondur, tashqari boqishliq choh ustidagi sahndin besh-olti zina quyiroq, ikki tarafdin zinadin bu ayvong‘a yo‘l borur. Rost tarafig‘a borur, yo‘lning o‘trusida tarix toshidur. Bu chohning yonida yana bir choh qo‘porilibturkim ul chohning tubi burung‘i chohning o‘rtasidin bir nima yuqqorroq bo‘lg‘ay. Mazkur bo‘lg‘on gunbazta charxning o‘yi evrulub, ul chohdin suv bu chohka kelur. Bu chohqa yana bir charx yasalibturkim, ul charx bila suv fasilning ustiga chikqar. Fasil usti bila yuqqorig‘i bog‘chag‘a suv borur. * Chohning zinasi chiqar erda ham bir toshdin imorat bo‘lubtur. Bu chohning muhavvatasidin tashqari bir tosh masjid qililibtur, vale yaxshi qilmaydurlar. Hinduston tarikqi bila qilibturlar.

Humoyun otlang‘on fursatta, Nasirxon Nuhoniy va Ma’ruf Farmuliy boshlig‘ bog‘iy umaro Jajmavda jamiyat qilib o‘lturub edilar, Humoyun o‘n-o‘n besh kuro‘h yo‘ldin Mo‘min atkani xabarg‘a yiborur, molg‘a chopqung‘a bo‘lur, yaxshig‘ina ham xabar keltura olmas. Mo‘min atkaning borg‘onidin xabardor bo‘lub, bu yog‘iylar turush bermay, qochib ketarlar, Mo‘min atkadin so‘ngra Qismtoy bila Bobocho‘hra va Bo‘chkani xabar uchun yiborurlar. Bu borg‘onlarning yog‘iyning buzulub, qochqanining xabarini kelturur. Humoyun yurub, Jajmavni olib o‘tub, Dalmav (301 b) navohisida kelganda Fathxon Sarvoniy kelib ko‘rar. Fathxon Servaniyni Mahdiy Xoja va Muhammad Sulton mirzog‘a qo‘shub, bizg‘a yibordi.

Ushbu yil Ubaydxon Buxorodin cherik tortib, Marv ustiga keldi. Marvning arkida o‘n-o‘n besh raiyat ekandur, olib kirib Marvning bandini kirq-ellik kunda bog‘lab, Saraxs ustiga bordi. Saraxsda o‘ttuz-kirq kizilbosh ekandur, darvozani tortib, qo‘rg‘onni bermaslar. Raiyatlar olaqishib darvozani ocharlar. O‘zbaklar kirib, bu qizilboshlarni ham kirarlar. Saraxsni olib, Tus va Mashhad ustiga borurlar. Mashxad eli bechora bo‘lub, kirarlar. Tusni sekkiz oy qabab, sulh bila olib, ahdg‘a turmay, tamom er atog‘lig‘ini kirib, xotunlarini asir qilurlar.

Ham ushbu yil Sulton Muzaffar Gujaratiyning Bahodurxon otliq o‘g‘likim, holo otasining o‘rnig‘a Gujaratta podshoh bo‘lubtur, otasidin yomonlab, Sulton Ibrohim qoshig‘a keldi. Bu beizzatona ko‘rdi. Panipat navohisida ekanda manga arzadoshtlari keldi. Men ham inoyatomiz mushfiqona farmonlar yiborib, tiladim. Kelur xayolda edi. Yana ra’yi munkalib bo‘lub, Ibrohim cherikidin ayrilib, Gujarat sari mutavajjih bo‘ldi.

Ushbu fursatlarda otasi Sulton Muzaffar favt bo‘lub, og‘asi (302 a) Iskandarshohkim, Sulton Muzaffarning uluq o‘g‘li bo‘lg‘ay, otasi o‘rnig‘a Gujaratta podshoh bo‘ldi. Maoshining yomonlig‘idin Imodulmulk otliq quli jam’e bila hamjihat bo‘lub, Iskandarshohni bo‘g‘ub o‘lturub, Bahodurxonnikim, hanuz yo‘lda edi, tilab kelturub, otasining o‘rnig‘a o‘lturg‘uzdi. Bahodurshohka mulaqqab bo‘ldi. Bu ham xo‘b bordi. Imodulmulkdinkim, mundoq namakharomliq bosh urub edi, o‘lturub, jazosig‘a etkurdi. Mundin boshqa ham otasidin qolg‘on beklarni xeyli o‘lturdi. Xeyli saffok va bebok yigit nishon beradurlar.

Vaqoi’i sanayi salosa va salosina va tis’a mia*

Muharram oyida Forukning tavalludining xabarini Bek Vays kelturdi. Agarchi mundin burun bu xabarni bir piyoda kelturub edi, vale sevinchig‘a Bek Vays bu oyda keldi. Odina kechasi, shavvol oyining yigirma uchida mutavallid bo‘lg‘ondur, Foruqqa mavsum bo‘ldi.

Bayana va ba’zi kirmagan qo‘rg‘onlar maslahatig‘a bir uluq qazon ustod Aliqulig‘a buyurulub erdikim, quyg‘ay. Ko‘ra va jam’i masolihini tayyor qilib, manga kishi yibordi. Dushanba kuni, muharram oyining o‘n beshida ustod Aliqulining qazon quyarining tafarrujig‘a borduk. Qozon quyar erning girdida sekkiz qo‘ra qilib, olotni eritibtur. Har qo‘raning (302 6) tubidin bir arig‘e bu qazonning qolibig‘a rost qilibtur. Biz borg‘och, qo‘ralarning teshuklarini ochti, har ariqdin erigan olot suvdek sharildob qolibg‘a kirar edi. Bir zamondin so‘ng qolib to‘lmay, bu qo‘ralardin kelaturgan erigan olotning kelmog‘i birar-birar munaqati’ bo‘ldi. Qo‘rada yo olotta qusure bor ekandur. Ustod Aliqulig‘a g‘arib yomon holate bo‘ldi. Darin edikim, o‘zini qolib ichidagi erigan misqa tashlag‘ay. Ustod Aliqulig‘a dil-juyluq qilib, xil’at kiydurub, bu infi’oldin chiqarduk. Bir-ikki kun qolib sovug‘ondin so‘ng ochtilar. Ustod Aliquli ko‘p bashoshat bila kishi yiboribturkim, qazonning tosh uyi bequsurdur. Doruxonasini quymoq osondur. Qozonning tosh uyini chiqarib, jam’eni aning islohig‘a ta’yin qilib, o‘zi qazonning doruxonasini quymoqqa mashg‘ul bo‘ldi.

Mahdiy Xoja Fathxon Servaniyni Humoyunning qoshidin olib keldi. Humoyundin Dalmavdin ayrilibturlar. Fathxonni yaxshi koʻrub, otasi A’zam Humoyunning parganalarini berib, yana ortuqsi viloyatlar ham inoyat boʻldi. Bir karoʻru oltmish laklik pargana berildi.

Hindustonda uluq rioyat qilgʻon umarogʻa muqarrariy xitoblar berurlar: ul jumladin biri A’zam Humoyundur, yana bir — Xonijahon (303 a) va yana bir — Xonixonon. Muning otasining xitobi A’zam Humoyun edi. Bovujudi Humoyun bu xitob bila birovni muxotab qilmoqliq besurattur, bu xitobni bartaraf qildim, Fathxon Servaniygʻa Xonijaxon xitob berildi.

Chahorshanba kuni, safar oyining sekkizida daraxtlarining yuqqorigʻi yonidagʻi uluq havzning yoqasida shomiyonalar tikib, majlis tartib qilib, Fathxon Servaniyni chogʻir majlisiga chorlab, chogʻir berib, kiygan dastor va bosh-oyogʻimni inoyat qilib, bu inoyat va iltifot bila sarafroz qilib, viloyatigʻa ruxsat berildi. Andoq muqarrar boʻldikim, oʻgʻli Mahmudxon doim mulozamatta boʻlgʻay.

Chahorshanba kuni, muharram oyining yigirma toʻrtida Muhammad Ali Haydar rikobdorni Humoyungʻa qadagʻa bila yiborildikim, Shukr Purab yogʻiylari qochmish. Bu borgʻon kishi etgach, Joʻnpurgʻa bir necha munosib beklarni ta’yin qilib, oʻzing cherikni olib, bizga bot etisha-kelgaysan, Raana Sangaa kofir yovuq qopuda kelibtur, aning fikrini bar asl qilaling.

Cheriklar Purab sari borgʻondin soʻng Turdibek Koʻchbekni va inisi Sherafganni va Muhammad Xalil axtabegini va ogʻa-inisi va axtachilari bila va Rustam turkmanni ogʻa-inisi bila va yana Hinduston elidin Ravuy Servaniyni ta’yin qilildikim, borib Bayana navohiysini chopib, talagʻaylar. Agar qoʻrgʻondagʻilarni (303 b) va’da va istimolat bila bizga boqtura olsalar, boqturgʻaylar. Yoʻq ersa, chopib, talab, gʻanimni ojiz qilgʻaylar.

Bu Bayanadagʻi Nizomxonning bir ogʻasi, Olamxon otliq, Tahangar qoʻrgʻonida edi, aning kishilari mukarrar kelib, qulluq va davlatxohligʻini arzga tegurdilar. Bu Olamxon oʻziga oldikim, podshohdin favj ta’yin boʻlsa, jami’ Bayana va bu kentlarning tarkashbandilarini va’da va istimolat bila kelturmak va Bayana qoʻrgʻonini iliklamak manga tegdi.

Bu muqarrar boʻlgʻon Turdibek boshliq ilgʻor yigitlariga farmon boʻldukim, Olamxon chun erlik kishidur, bu nav’ qulluq va xizmatkorlikni oʻziga oladur. Bayana maslahatida aning saloh va savobdiydi bila amal qiling.

Hinduston eli, agarchi ba’zisi qilich chopqay, vale aksar sipohiyliq roh va ravishidin va sardorliq yurush-turushidin oriy va bebahoadurlar. Bu Olamxong‘akim, bizning ilg‘or qo‘shulur, hech kishining so‘ziga boqmay, ishning yaxshisi va yomonini mulohaza qilmay, Bayanag‘a bu ilg‘orni yovuq olib borur. Bizning borg‘on ilg‘or turkdin ikki yuz ellik-uch yuzga yovushur edi. Hinduston iydin va atrofiy cherikdin ikki mingdin bir nima ko‘prak bo‘lg‘ay edi. Nizomxon va Bayanadag‘i afg‘on va sipohiy — to‘rt mingdin ko‘prak otliq cherik bor edi. Yayog‘i xud o‘n mingdin ham ko‘prak edi. Bularni ko‘rub, (304 a) bilib, ushbu mazkur bo‘lg‘on otliq-yayoq cheriki bila tez-o‘q bularning ustiga chiqar; ildam etib, qalin kishi ot solg‘on bila bu ilg‘or kishisini qochurur. Olamxon Tahangariynikim, og‘osi edi, tushururlar. Yana besh-olti kishi ham olurlar. Bir pora partol oldururlar. Bovujudi bu harakat va’da va istimolat berib, burung‘i va so‘ngg‘i jarimasini afv qilib, farmonlar yiborildi.

Raana Sangaa kofirning xabari tezrak bo‘lg‘ach, chora qila olmadi. Sayyid Rafi’ni tilab, Sayyid Rafi’ning tavassuti bila qo‘rgonni bizning kishiga topshurub, Sayyid Rafi’ bila kelib, mulozamat davlatig‘a musharraf bo‘ldi. Yigirma laklik pargana Miyoni duobni inoyat qildim.

Do‘st eshik og‘ani Bayanag‘a oriyatiy yiborildi. Necha kundin so‘ng Bayanani Mahdiy Xojag‘a inoyat qilib, vajhi istiqomatini etmish lak qilib, Bayanag‘a ruxsat berildi.

Tatar xon Sarangxoniykim, Gvaliyarda edikim, kishisi kelib, izhori qulluq va davlatxohliq qilur edi. Kofir Kundarni olib Bayanag‘a yovuqroq kelganda, Gvaliyar raajalaridin Darmankat yana Xonijahon otliq kofir Gvaliyar navohisig‘a kelib, qal’a tamaig‘a sho‘r va fitna angiz qila boshladilar. Tatarxon batang kelib, Gvaliyarni topshurmoq bo‘ldi. Beklar va ichkilar va aksar o‘bdon yigitlar tamom cherikta va har taraf ilg‘orda edilar. Rahimdodqa (304 b) bir necha Bhiralik va Laxo‘rluqni, Hastichi tunqatorni og‘ainisi bila qo‘shub, ushbu mazkur bo‘lg‘onlarg‘a Gvaliyarda-o‘q parganalar ta’yin qilib yiborildi. Mullo Opoq va Shayx Guranni dag‘i yiborildikim, Rahimdodni Gvaliyarda o‘lturg‘uzub, kelgaylar. Bularkim Gvaliyarning yovug‘ig‘a borurlar, Tatarxonning ra’yi munqalib bo‘lub, bularni qal’ag‘a tilamas.

Ushul asnoda Shayx Muhammad G‘avskim, darvesh kishidur, xeyli mashg‘ullug‘i ham bor, murid va ashobi ham bisyordur, Gvaliyarning qo‘rg‘onining ichidan Rahimdodqa kishi yiborurkim, har nav’ qilib, qo‘rg‘ong‘a o‘zungizni solingkim, bu kishining ra’yi munqalib bo‘lur, fosid xayoldadur.

Bu xabar Rahimdodqa kelgach, aytib yiborurkim, tashqarilar kofirlar jihatidin muhotaradur. Men bir necha kishi bila qo‘rg‘ong‘a kiray, o‘zgalar tashqari tursun. Mubolag‘alar bila munga rozi bo‘lur. Ozroq kishi bila kirgach derkim, bu darvozada bizning kishi tursun. Haatiy Po‘lda o‘zining kishisini qo‘yar. Ushbu kecha-o‘q ushbu Haatiyp Po‘ldin bo‘lg‘on kishisini kiyurur. Tonglasig‘a Tatarxon bechora bo‘lur, qo‘rg‘onni xohi-noxohi topshurub chiqar. Kelib, Agrada mulozamat qildi. Aning vajhi istiqomati Bayana parganasidin yigirma laklik ta’yin bo‘ldi.

Muhammad Zaytun ham chora qila olmay, (305 a) Do‘lpurni topshurub, kelib mulozamat qildi. Anga bir necha laklik pargana inoyat bo‘ldi.

Do‘lpurni xolisa qilib, shiqdorlig‘ini Abulfath turkmang‘a inoyat qilib, Do‘lpurg‘a yiborildi.

Hisori Feruza navoxisida Hamidxon Sarangxoniy va bir pora paniy afg‘onlaridin va yana atrofiy afg‘onlardin uch-to‘rt ming jam’iyat qilib sho‘r fitna maqomida edilar.

Chahorshanba kuni, safar oyining o‘n beshida Chin Temur Sultong‘a, Ahmadiy parvonachi va Abulfath turkman va Malikdod Karoniy va Mujohidxon Mo‘ltoniy boshliqlarni qo‘shub, bu afg‘onlarning ustig‘a ta’yin qilduk, Borib, yiroqtin ilg‘ob, bu afg‘onlarni yaxshi bosib, qalin kishisini qirib, g‘alaba boshlar yibordi.

Safar oyining oxirlarida Xojagiy Asadkim, Iroqqa Shahzoda Tahmospqa elchilikka borib edi, Sulaymon degan turkman bila kelib, savg‘otlar kelturdi. Ul jumladin ikki charkas qiz edi.

Odina kuni, rabiulavval oyinning o‘n oltisida g‘arib voqi’a dast berdi: nechukkim, Kobulg‘a bitigan kitobatda mashrux, bitilib edi. Ul kitobatni-o‘q beziyoda va benuqson munda kelturuldi. Ul kitobat budur:

Voqeayi uzmokim, jum’a kuni, rabiulavval oyining o‘n oltisida, tarix to‘qquz yuz o‘ttuz uchta ro‘y berdi, tafsili budurkim, Ibrohimning onasi Bu’a badbaxt eshiturkim, men (305 b) Hinduston elining iligidin nima eydurman. Bu qissa mundoq edikim, uch-to‘rt oy bu tarixdin burunroq Hinduston oshlarini chun ko‘rmaydur edim. Dedimkim, Ibrohimning bovurchilarini kelturdilar. Ellik-oltmishcha bovurchidin to‘rti-ni saxladim. Bu kayfiyatni Bu’a eshitib, Ahmad choshnigirgakim, Hinduston eli bakavulni choshnigir deydurlar Ita’vag‘a kishi yiborib kelturtub, bir dodak ilgiga chorso‘ta kilg‘on kog‘azda bir to‘vla zahr berur, to‘vla ikki misqoldin bir nima ko‘prak bo‘lur, nechukkim, burunroq mazkur bo‘ldikim, Ahmad choshnigirga bergay. Ahmad bizning bovurchixonadag‘i Hindustoniy bovurchig‘a berib, to‘rt pargana va’da

qilurkim, har tavr qilib, mening oshimg‘a zahrni solg‘ay. Ul dodakdinkim, zahrni Ahmad choshnigirga yiborur, yana bir dodakni aning so‘ngicha yiborurkim, ko‘rgay, ul zahrni beradurmu yo yo‘qmu? Yaxshikim, qazong‘a solmay, tabaqqa solur. Bu jihattin qazong‘a solmaskim, bakavullarga ta’kidlar qilib edimkim, Hinduston iylardin xazir bo‘lg‘aylar, kazonda osh pishurur mahalda tottururlar ermish. Osh tortarda bizning bedavlat bakavullar g‘ofil bo‘lurlar. Chini ustiga yupqa nonni solur va non ustig‘a ul kog‘azdagi zahrning ozroq yarmini separ, zahrning ustiga yog‘liq qaliyani solur. (306 a) Agar kaliya ustig‘a sepsa edi, yo qazong‘a solsa edi, yomon edi. Dastpocha bo‘lub, zahrning ulug‘ yarmini o‘choqqa tashlar.

Odina kuni, kech namozi digar osh torttilar. Tovushqon oshidin xeyli edim. Qaliya zardak ham mayl qildim. Bu Hinduston ii zahrliq oshning ustidin bir-ikki tikka mayl qildim, qaliya olib edim, hech noxush maza ma’lum bo‘lmadi. Qoq go‘shttin bir-ikki tikka oldim. Ko‘nglum barham urdi, o‘tgan kun qoq go‘shtni eganimda bir noxush maza anda bor edi, ko‘nglumning barham urg‘onin andin xayol qildim. Yana bir ko‘nglum qo‘zg‘olib keldi. Dasturxon ustida ikki-uch marta ko‘nglum barham urub, qusayozdim. Oxir ko‘rdumkim, bo‘lmas, ko‘ptum. Obxonag‘a borg‘uncha yo‘lda yana bir navbat qusayozdim. Obxonag‘a borib, qalin kustim. Hargiz oshdin so‘ng qusmas edim, balki ichganda ham qusmas edim. Ko‘nglumg‘a shubha kechti. Bovurchini saxlatib buyurdimkim, ul qayni itga berib, itni saxlag‘aylar. Tonglasig‘a bir paharga yovuq it beholroq bo‘lub, qorni dam qilg‘ondek bo‘ldi. Har necha tosh bila urdilar, evrushtilar, qo‘pmadi. Kun tushgacha bu holi bor edi, andin so‘ngra qo‘pti, o‘lmadi. Bir-ikki chuhra ham bu oshdin egandur. Tonglasig‘a alar ham qalin qustilar, (306 b) birisining xud holi harob edi, oxir bori xalos bo‘ldilar. Misra’:

Rasida bud baloe, vale baxayr guzasht.

Tengri manga boshdin jon berdi. Ul dunyodin keladurmen, onadin emdi tug‘dum. Men xasta o‘lub erdim, tirildim. Jon qadrini, billoh emdi bildim.

Sulton Muhammad baxshig‘a buyurdumkim, bovurchini ehtiyot qilg‘ay. Qiying‘akim tutar, mazkur bo‘lg‘ondeq birin-birin sharhi bila aytur.

Dushanba kuni devon kuni buyurdumkim, akobir va ashrof va umaro va vuzaro devonda hozir bo‘lg‘aylar. Ul ikki er kishini va ikki xotun kishini kelturub so‘rg‘aylar va bayoni voqi’ni sharhi va basti bila ayttilar. Ul choshnigirni pora-pora qildurdum. Bovurchini tiriklay terisini

so‘ydurdum. Ul xotunlardin birisini fil ostig‘a soldurdum. Birini ehtiyot kildurdum. Ul ham o‘z amalig‘a giriftor bo‘lub, jazosig‘a etgusidur.

Shanba kuni bir ayoq sut ichtim. Yakshanba kuni ham bir ayoq sut ichtim, «gili maxtum»ni ham arakka xal qilib ichdim. Dushanba kuni sutga «gili maxtum»ni va «taryoqi foruq»ni ezib ichtim, sut ichimni xeyli surdi. Seshanba kuni, avvalg‘i kuni safroyi so‘xtadek qora-qora nimalar daf’ bo‘ldi. Shukr, holo hech qissa yo‘qtur. Jon mundoq aziz nima emish, muncha bilmas edim, ul misra’ borkim:

«Kim o‘lar holatqa etsa, ul bilur jon qadrini».

Har kachon bu voqi’ayi hoila xotirimg‘a kelsa, bexost holim mutag‘ayyir (307 a) bo‘lur. Tengri taoloning inoyati bor ekandur, manga yangi boshdin jon bag‘ishladi. Munung shukrini ne til bila qilg‘aymen. Xotirlarg‘a taraddud kechmag‘ay deb, har ne voqi’ bo‘lg‘onni sharhi va basti bila bitidim. Agarchi tilga, og‘izg‘a siqqusiz qo‘rqqudek voqi’a edi, shukr Tengrig‘a, yana kun ko‘rarim bor ekandur. Xayr va xo‘bluq bila o‘tti. Hech dag‘dag‘a va taraddud xotirlaringizg‘a kechurmang deb, seshanba kuni, rabiulavval oyi-ning yigirmasida chaxrrbog‘da erurda bitildi».

Bulardin forig‘ bo‘lub, bu bitilgan xatni Kobulg‘a yiborildi. Chun mundoq ulug‘ gunoh bu badbaxttin sarbar urdi, Yunus Ali bila Xojagiy Asadg‘a buyuruldikim, naqd va jins va qul va dodakini olg‘ondin so‘ng, Abdurrahim shig‘ovulg‘a topshuruldikim, ehtiyot bila saxlag‘ay. Bu aning nabirasi, Ibrohimning o‘g‘linikim, xeyli ta’zim va ehtirom bila nigohdosht qililur edi, chun mundoq qasde bu tabaqadin sodir bo‘ldi. Ibrohimning o‘g‘lini munda saxlamoqning salohini ko‘rmay, panjshanba kuni, rabiulavval oyining yigirma to‘qquzida Mullo Sarsong‘akim, Komron qoshidin ba’zi ish-kuch uchun kelib edi, qo‘shub Komrong‘a yiborildi.

Humoyunkim, Purab tog‘i yog‘iylar ustiga borib edi, Jo‘npurni (307 b) fath qilib G‘ozipurg‘a Nasirxonning ustig‘a ildam bordi. Xabar topib, Gang daryosini kechgan ekandur. G‘ozipurdin Xariyd ustig‘a bordi. Andag‘i afg‘onlar ham xabar topib, Saru suvini kechgan ekandur. Hariydni cherik eli toroj qilib, andin yondi. Men muqarrar qilg‘on yo‘sunluq Shoh Mir Husayn bila Sulton Junaydni bir pora o‘bdon yigitlar bila Jo‘npurda qo‘yub, Qozi Jiyani ham bular bila ta’yin qildi. Avadqa Shayx Boyazidni muqarrar qildi. Bu muhimmotni zabt va saranjom qilib, Kurara Manikpur navohisidin Gang daryosini o‘tub, Kalpiy yo‘li bila mutavajjih bo‘lur vaqtta, Olamxon va Jalolxon Jaghatkim Kalpiyda edi, arzadoshti kelur edi, o‘zi kelmaydur edi, Humoyun Kalpiy to‘g‘risi

etganda kishi yiborib, dag‘dag‘ani aning ko‘nglidin chiqarib, o‘zi bila olib keldi.

Yakshanba kuni, rabiuloxir oyining uchida «Hasht bihisht» bog‘ida Humoyun kelib, mulozamat qildi. Ushbu kun Xoja Do‘st Xovand ham Kobuldin keldi.

Bu kunlarda Mahdiy Xojaning kishisi paydarpay kela boshladikim, Raana Sangaaning keluri tahqiq bo‘ldi. Hasanxon Mevatiy ham Raanag‘a qo‘shulmoqchi emish. Bularning fikrini bar asl qilmoq kerak. Cheriktin ilgarrak bir pora ko‘mak kishi ham Bayanag‘a kelsa, davlatg‘a (308 a) munosibdur deb, cherik otlanmoqqa azm-jazm qilib, o‘zumizdin ilgarrak Muhammad Sulton mirzo, Yunus Ali, Shoh Mansur barlos, Kattabek, Qismtoy Bo‘jaka boshliqlarni Bayanag‘a ilg‘or yiborildi.

Hasanxon Mevatiyning Nohirxon otliq o‘g‘li Ibrohimning urushida ilikka tushub edi, garavga saxlab eduk. Bu jihattin otasi Hasanxon zohirda omadu rafte qilur edi. O‘g‘lini doim tilar edi. Ba’zining xotirig‘a ettikim, Hasanxonning istimolasi jihatidin o‘g‘lini yiborilsa ko‘prak mustamol bo‘lub, xizmatkorlikni yaxshiroq bajoy kelturg‘ay. Hasanxonning o‘g‘li Nohirxong‘a xil’at kiydurub, otasig‘a va’dalar qilib ruxsat berildi. Bu munofiq mardak xud o‘g‘lining ruxsatig‘a ma’tal ekandur. O‘g‘lining ruxsatini xabar topkrch, o‘g‘li etmasdin burun-o‘^, Alvardin chikib kelib, Raana Sangaag‘a To‘’dada kelib ko‘shuldi. Aning o‘g‘lini mundoq maxalda ruxsat bermoq behisob ekandur.

Bu fursatlarda yomg‘ur xeyli yog‘ar edi, doim suhxbatlar tutulur edi. Humoyun ham suxratlarda bo‘lur edi. Agarchi mutanaffir edi, ul bir necha kun irtikob qildi.

Bu avonda o‘tgan g‘aroyib voqiottin biri budurkim, Humoyun Qal’ayi Zafardin Hinduston cherikiga kelurda (308 b) yo‘ldin Mullo Bobo Pashag‘ariy va inisi Bobo Shayx qochib, Ketin Qaro Sultong‘a bordilar. Balxdag‘ilar ojiz bo‘ldilar. Balx Ketin Qaro Sultonning iligiga tushti. Bu kovok mardak inisi bila bu tarafning ish-kuchini bo‘yinlarig‘a olib, Aybak va Xurram va Sorbog‘ navohisig‘a kelurlar. Shoh Iskandar Balxning kirganidin bepoy bo‘lub, G‘o‘riy qal’asini o‘zbakka berur. Mullo Bobo bila Bobo Shayx bir necha o‘zbak kishisi bila G‘o‘riy qo‘rg‘onig‘a kelib kirarlar. Mirhamaning qo‘rg‘oni chun yaqin edi, chora qila olmas, o‘zbakka kirar. Bir necha kundin so‘ng Mirhamani jamoati bila ko‘churub, Balx sori eltar maslahatidin Boboshayx bir necha o‘zbak kishisi bila Mirxamaning qo‘rg‘onig‘a kelurlar. Mirhama Bobo Shayxni qo‘rg‘onida tushurur. O‘zgalarni har erda-har erda o‘toq berur. Mirhama Bobo Shayxni chobqulab, bir necha kishisi bila band qilib, Tengriberdiga

Qunduzg‘a kishi chopturur. Tengriberdi Yorali va Abdullatifni bir necha o‘bdon yigiti bila yiborur. Bular etkuncha Mullo Bobo o‘zbak kishisi bila Mirhamaning qo‘rg‘onig‘a kelib, urush-murush solur xayoli qilur, hech ish qila olmas. Tengriberdining kishisiga qo‘shulub, Qunduz keldilar.

Bobo Shayxning bir inisi yomon ekandur, ul jihattin boshini kesib, ushbu fursatlarda Mirhama kelturdi. (309 a) Inoyatlar va shafqatlar bila sarafroz qilib, akron va amsolidin mumtoz ayladim. Boqi shig‘ovul borg‘onda bu ikki ko‘hna bedavlatning boshig‘a birar ser oltun va’da qilib edim. Bu inoyatlardin boshqa, bir ser oltun o‘shal va’da yo‘suni bila Mirhamag‘a byorildi.

Bu fursatta Qismtoykim, Bayanag‘a ilg‘or borib edi, bir necha bosh kesib kelturdi. Qismtoy bila Bo‘jaka bir necha qazoq yigitlar bila til tuta borg‘onda ikki bo‘lak kofirning chopqunchisini bosib, etmish-sekson kishi olurlar. Xasanxon Mevatiyning taxqiq kelib ko‘shulg‘on xabarini Kismtoy ayta keldi.

Yakshanba kuni, oyning sekkizida Ustod Aliquli o‘shul uluq qazoni bilakim, kuyarda tosh uyi benuqson edi, doruxonasini ham so‘ngra quyub, tayyor qilib edi, tosh otarida tafarrujig‘a bordim. Namozi digar bor edi, tosh otti. Ming olti yuz qadam bordi. Ustodg‘a kamar xanjar va xil’at va tupchoq ot in’om bo‘ldi.

Dushanba kuni, jumodiulavval oyining to‘qquzida g‘azo niyyati bila safar qilib, mahallottin chiqib, tuzda tushuldi. Uch-to‘rt kun munda cherik yig‘ilmoqda va cherikning jabdug‘i qilmoqqa kutub turduk. Chun Hinduston elig‘a xeyli e’timod yo‘q edi, har tarafg‘a-har tarafg‘a bu Hinduston umarosidin ilg‘or bitildi: Olamxonni (309 b) Gvaliyarg‘a ilg‘or yiborildikim, borib Rahimdodg‘a ko‘mak bo‘lg‘ay. Makanni va Qosimbek Sanbaliyni va Homid va og‘a-inisi bila va Muhammad Zaytunni Sanbalg‘a ilg‘or bitildi.

Ushbu yurtta xabar keldikim, Raana Sangaa bo‘lg‘on cheriki bila Bayananing yakinig‘acha chopar. Qarovullikka borg‘onlar xabar etkura olmaslar, balki qo‘rg‘ong‘a ham kira olmaslar. Qo‘rg‘on eli qo‘rg‘ondin yiroqroq va besurfaroq chiqarlar. Yog‘iy zo‘rroq kelib, bularni durbatur. Sangarxon janjuha anda shahid bo‘ldi.

Bu g‘avg‘oda Kattabek jibasiz-o‘q chopib chiqar. Bir kofirni yayoqlatib olur mahalda Kattabekning bir navkarining qilichini olib, Kattabekning kitfig‘a-o‘q chopar. G‘alaba tashvishlar tortti. Raana Sangaaning g‘azosida kela olmadi. Necha mahaldin so‘ng yaxshiroq bo‘ldi. Vale ma’yubroq bo‘lubtur.

Qismtoy va Shoh Mansur barlos va har kimki, Bayanadin keldi, bilmon qo‘rqqonlarimu edi, yo elni qo‘rqutqonlarimu edi: Kofirning cherikini jald va jarrorliq bila asru ko‘p sitoyish va ta’rif qildilar.

Safar qilg‘on yurttin Qosim miroxo‘rni beldorlar bila yiborildikim, Madhakur parganasidakim, o‘rdu tushar erdur, qalin choh qozdurg‘ay.

Shanba kuni, jumodiul avval oyining o‘n to‘rtida Agra navohisidin ko‘chub, chohlar qizilg‘on yurtka kelib tushuldi. Ertasig‘a (310 a) andin ko‘chtuk. Xotirg‘a kechtikim, bu navohida uluq o‘rdug‘a suyi vafo qilur er Sekriydur. Ehtimol borkim kofir, suvni olib tushgay. Bu jihattin burong‘or, javong‘or, g‘ul yasol yasab-o‘q mutavajjih bo‘lduk. Darvesh Muhammad sorbon bila Qismtoykim, Bayanag‘a borib-kelib, er -suvni ko‘rub-bilib edi, ilgari Sekriy ko‘lining yoqasida yurt qo‘ra yiborildi. Kelib, yurtta tushub, Mahdiy Xojag‘a, Bayanadag‘ilarg‘a kishi chopturuldikim, betavaqquf kelib, qo‘shulg‘aylar.

Humoyunning navkari Bek Mirak mo‘g‘ulni bir necha yigit bila kofirdin xabar olg‘ali yiborildi. Kechasiga borib, xabar olib, tonglasi xabar kelturdilarkim, g‘anim kishisi Busovardin bir kuro‘h ilgarrak kelib tushgan ermish. Ham ushbu kun Mahdiy Xoja va Muhammad Sulton mirzo va Bayanadag‘i ilg‘or kelib qo‘shuldilar. Beklar navbat bila qaravulluqqa ta’yin bo‘ldilar.

Abdulaziz qaravulluq navbatida ilgari-keyinni mulohaza qilmay, rost Kanvahag‘a boribturkim, Sekriydin besh kuro‘h yo‘ldur, kofir ilgarrak ko‘chgan ekandur bularning mundoq jilovsiz ilgari borg‘onlarini bilib, to‘rt-besh ming kishi tez-o‘q etib kelurlar. Abdulaziz va Mullo Opoq ming besh yuzcha kishi bo‘lg‘ay (310 b) edi, g‘anim kishisini chog‘lamay, bular ham ilik qo‘sharlar. Qalin kishi olg‘on bila-o‘q tebrar. Bu xabar bizga kelgach, Muxib Ali xalifani navkarlari bila yiborduk. Mullo Husaynni va yana ba’zilarni ubruq-subruq bularning ko‘makiga yiborduk. So‘ngra Muhammad Ali jang-jangni ham yiborildi.

Ilgari ta’yin bo‘lg‘onlar, Muxib Ali alar etguncha Abdulaziz alarni tebratib, tug‘ini olib, Mullo Ne’mat va Mullo Dovud va Mullo Opoqning inisi va yana bir nechani olib, shahid qilg‘on ekandurlar. Bular etgach, Tohir Tabariy, Muhib Alining tag‘oyisi chopar, ko‘mak etmas, Tohirni o‘shanda-o‘q olurlar. Muhib Ali ham urush asnosida yiqilur. Boltu ko‘ndalondin kirib, Muhib Alini chiqarur. Bir kuro‘hg‘acha bularning keynicha kelurlar. Muhammad Ali jang-jangning qorasi paydo bo‘lg‘ach, turarlar.

Bizga payopay xabar keldikim, g‘anim kishisi yovuq keldi. Jiba kiyib, otlarga kejim solib, yarog‘lanib, chopa otlanduk. Buyurdumkim,

arobalarni tortib kelturg‘aylar. Bir kuro‘h kelduk. G‘anim kishisi yong‘on ekandur. Yonimizda uluq ko‘l edi, suv maslahatig‘a ushbu erda tushuldi. Arobalarni ilgari mazbut qilib, zanjirlar bila arobalarni marbut ayladuk. Har ikki aroba fosilasi etti-sekkiz qari bo‘lg‘ay erdikim, zanjir tortilur edi. Mustafo Rumiy Rum (311 a) dasturi bila aroba qilib edi, xeyli chust va chaspon yaxshi arobalar edi. Chun Ustod Aliquli ziddona maosh qilur edi, bu jihattin Mustafoni burong‘orda Humoyunning olida ta’yin qilildi. Aroba etmagan erga xurosoniy va hindustoniy beldorlar va qalandiylarni solib, xandaq qozduruldi.

Bu kofirning mundoq ildam kelishidin va Bayanada bo‘lg‘on urush ishidin va Shoh Mansur va Qismtoy va Bayanadin kelganlarning ta’rif va sitoyishidin cherik elida bedillig‘ zohir bo‘ladur edi. Abdulazizning bosturg‘oni xud bir sari bo‘ldi. Elning itmiynoni xotiri va cherikning istihkomi zohiri uchun aroba etmagan eriga yig‘ochdin sepoyadek nima yasab, har ikki sepoyaning orasinikim, etti-sakkiz qari bo‘lg‘ay, o‘yning xomidin arg‘amchilar qilib, mazbut va marbut qilildi. Bu asbob va olot muhayyo va mukammal bo‘lg‘uncha yigirma-yigirma besh kunga tortti.

Ushbu fursatta Kobuldin Sulton Husayn mirzoning qiz nabirasi, Qosim Husayn Sulton va Ahmad Yusuf, Sayyid Yusuf va Qivom O‘rdushoh yana ba’zi yakka-yarimdin besh yuzcha kishi keldilar. Muhammad Sharif Munajjim shumnafas ham bular bila keldi. Bobo Do‘st suvchikim, chog‘ir uchun Kobulg‘a borib edi, G‘aznining muvajjah chog‘irlaridin uch qator (311 b) tevada yuklab, ul ham bular bila keldi.

Mundoq mahaldakim, o‘tgan vaqoyi’ va holot parishon so‘z va kalimottin, nechukkim mazkur bo‘ldi, cherik elining taraddudi va tavahhumi bisyor edi. Muhammad Sharif Munajjim shumnafas agarchi manga aytur yorosi yo‘q edi, har kimga yo‘luqsa mubolag‘alar bila aytur edikim «Bu ayyomda Mirrix g‘arb saridur, har kim bu tarafdin urushsa mag‘lub bo‘lur». Mundoq shumnafas nekim surdi, bedil elning ko‘nglini ko‘prak sindurdi. Aning bu parishon so‘zlarig‘a go‘sh kilmay, kilur ishlarimizni tikilmay, urush ishida bajid va masof kilmokka mustaid bo‘lduk.

Yakshanba kuni, oyning yigirma ikkisida Shayx Jamolni yiborildikim, Miyoni duob tarkashbandlaridin va Dehlidin yig‘a olg‘oncha cherik yig‘ib, Mevatiyning kentlarini chopib, talab, iligidin kelganini taqsir qilmag‘ay. To bularg‘a ul tarafdin haduge bo‘lg‘ay. Mullo Turk Alikim, Kobuldin keladur edi, farmon bo‘ldukim, Shayx Jamoliy bila ko‘shulub, Mevatni chopmoqta va buzmokta taqsir qilmag‘aylar. Mag‘fur devonga ham bu yo‘sunluq farmon bo‘ldi. Borib, Mevatning bir

necha yoqa buchqoqdag‘i kentlarini chopib, talab, asir qilibturlar. Ul mamardin bularg‘a chandon haduk bo‘lmadi.

Dushanba kuni, jumodiul avval oyining yigirma (312 a) uchida sayr qila otlandim. Sayr asnosida xotirimg‘a ettikim, hamisha tavba dag‘-dag‘asi xotirimda bor edi, bu nomashru amr irtikobidin aladdavom ko‘nglumda g‘ubor edi, dedimkim, ey nafs:

Chand boshi zi maosy mazakash,
Tavba ham bemaza nestp bichash.
Necha isyon bila oludaliging,
Necha hirmon aro osudaliging,
Necha nafsingga bo‘lursen tobe’,
Necha umrungni qilursen zoe’.
Niyatpi gazv ilakim yurubsen,
O‘lmakingni o‘zunga ko‘rubsen,
Kimki o‘lmak o‘ziga jazm etpar,
Ushbu holatta bilursenki netpar,
Dur etpar jumla manohidin o‘zin,
Aritpur barcha gunohidin o‘zin,
Xush qilib o‘zni bu kechmakliktin,
Tavba qildim chog‘ir ichmakliktpin.
Oltpunu nuqra surohiyu ayoq,
Majlis olotpi tamomin ul choq,
Hozir aylab borini sindurdum,
Tark etpib mayni, ko‘ngul tindurdum.

Bu sindurulg‘on oltun-kumush surohiy va olotni mustahiklarg‘a va darveshlarg‘a ulashildi. Ul kishikim, tavbada muvofaqat qilib edi, Asas edi. Soqol qirmokta va qo‘ymoqta muvofaqat qilib edi, ul kechasi va tonglasi beklardin va ichkilirdin va sipohiylardin va g‘ayri sipohiydin uch yuzga (312 b) yaqin kishi tavba qildilar. Hozir chog‘irlarni to‘kturub, Bobo Do‘st kelturgan chog‘irlarni buyurdukkim, tuz solib, sirka qilg‘aylar. Chog‘irlarni to‘kkan erda bir «vayn» qozduruldi. Niyat qildimkim, bu vaynni tosh bila ko‘portib, bu vaynning yonida buq’ayi xayre qilg‘aylar.

Muharram oyi, to‘kkuz yuz o‘ttuz beshdakim, borib Gvaliyarni sayr qildim, yong‘onda Do‘lpurdin Sekriy keldim. Bu vayn tamom bo‘lub edi.

Burunroq niyat qilib erdimkim, Raana Sangaa kofirg‘a zafar topsam, tamg‘ani musulmonlarg‘a bag‘ishlay. Tavba asnosida Darvesh Muhammad sorbon bila Shayxi Zayn tamg‘a baxshishini yod berdilar.

Dedimkim, yaxshi yod berdingiz, iligimizdagi viloyatlarda musulmonlarning tamg‘asi baxshish bo‘ldi. Munshiylarni tilab, buyurdumkim, bu ikki azimush-sha’n umurkim, voqi’ bo‘ldi, buning ixborig‘a farmonlar bitigaylar.

Shayx Zaynning inshosi bila farmonlar bitilib, jami’ qalamravg‘a yiborildi. Ul insho budur.

Farmoni Zahiriddin Muhammad Bobur

Nahmadu tavvoban yuhibbut tavvobina va yuhibbul-mutatahhirina va nashkuru vahhoban yaxdil muznibina va yag‘firul-mustag‘firina va nusalli alo xayri xalkixi Muhammadin va olixit-tay-yibina va sahbihit-tohirin.

Maroyoyi oroyi arbobi albobki, mahosini majlisi majolisi suvari asbob va maxozini lolii nuqushi sidq va savobast naqshpaziri javohiri zavohiri (313 a) in ma’ni xohad budki, tabiati insony ba muqtazoi fitrat moili lazzoti nafisonist va tarki mushtahiyot mutavaqqif bar tavfiqi yazdony va ta’yidi osmoniy, nafsi bashar az mayl ba sharr dur nest. «Vamo ubarriu nafsiy innannafsa la ammoratun bissu’» va ijtinob az on juz ba ra’fati maliki g‘afur ne, «va zolika fazlullohi yu’tihi man yasho’, valloxu zul fazlil azim».

G‘araz az tasviri in maqola va takriri in maqula onki ba muqtazoi bashariyat ba hasbi marosimi podshohon va lavozimi podshoho va binobar odati sohib jahon az shoh va sipohy dar unvoni ayyomi shabob ba’ze az manohi va barxe az malohy irtikob namuda meshud va ba’daz chand ro‘ze nadomat va hasrat tamom hosil omada yak-yak azon manohii murtakibaro tark menamud va batavbai nasuh bobi ruju’ badon masdud megasht.

Ammo tavbai sharobki, ahammi matolibi on maqead va a’zami maoribi on maqsudast dar hijobi «al-umuru marhunatun biavqotiho» muhtajib monda, ruy namenamud. To onki dar in avqoti farxunda soot ki, ba jahdi tamom ihromi jihod basta bo asokiri islomi mosir dar muqobalai kuffor ba muqotala nishasta budem, az mulhimi g‘aybi va hotifi loraybi mazmuni maymuni «Alam ya’ni lillazina omanu an taxshaa qulubahum bizikrilloxi» shunuda, jihati kal’i asbobi ma’siyat ba jiddi tamomi qar’i abvobi inobat namudem. Va hodii tavfiq hasabil-mazmuni «man karaa boban (313 b) valajja valaja» dar iqbol kashuda, va iftitohi in jihod ba jihodi akbar, ki muxolifati nafsast, amr farmud. Alqissa: «Rabbano, zalamno anfusano» bar zaboni ixlos bayon ovarda, «tubtu ilayka va ana

avvalul-muslimin»ro bar lavhi dil munaqqash gardonidem. Va doiyai tavbai sharobro ki, maknuni xazinai sina bud, ba imzo rasonidem. Va xuddomi zafar ixtoshom ba mujibi hukmi farxundafarjom surohiy va jom va soir adavot va oloti tillo va nukra ki, ba kasrat va zinat chun kavokibi sipehri rafi’ muzayyini majlisi badi’ bud izzati shariatro bar zamini xory va mazallat zada, monandi asnom, ki inshoollox, taolo, ankarib ba kasrashon muvaffaq shavem, pora-pora soxtand va har poraro nazdi miskine bechorae andoxtand. Va ba yumni in inobati karibul-ijobat bis’yory az mukarraboni dargox, va muktazoi «An-nosu alo dini mulukixim» dar hamon majlis ba sharafi tavba musharraf gashtand va bilkulliya az sari shurbi hamr darguzashtand, va xanuz favj-favj az mutioni avomir va navoxy soatan fa-soatan badin saodat mustas’id megardand. Umed ki, ba muktazoi «addollu alalxayri ka-foilixi» savo-bi in a’mol ba ro‘zgori bo ikboli navvobi xujasta moli podshoxy oid gardad va ba mayma-nati in saodat fatx, va nusrat yavman fa-yavman mutazoid oyad.

Va ba’d az itmomi in niyat va takmili in amniyat farmoni olam muti’ sharaf nafoz yoft, ki dar mamoliki maxrusa (harasaxalloxu anil-ofot (314 a) val-muxofot) mutlakan hech ofarida murtakibi shurbi hamr nashavad va dar taxeili on nako‘shad va hamr nasozad va nafro‘shad va naharad va nadorad va nabarad va nayorad: «fajta-nibuxu laallakum tuflixun».

Va shukran alo xrzixil-futux, va tasaddukan li kabuli tilkattavbatan-nasux, baxri baxshoishi podshoxy dar jo‘sh omada, amvoji karam ki, saba-bi obodonii olam va obro‘i bani odam ast, zoxir soxt va tamg‘oi jami’i mamolikro az musulmonon ki, hosili on az xadu xasr afzunast, bovujudi istimrori azminai salotini sobiq ba giriftani on chun az zavobiti shariati sayyidul-mursalin berun bud, barandoxta farmon sodir shudki, dar hech shaxr va balad va rozs, va guzar va mamarr va bandar tamg‘o nagirand va nasitonand va tag‘yir va tabdil ba kavoidi in xukm rox, nadixand: «Va man baddalaxu ba’da mo samiaxu fainnamo ismuxu alallazina yubaddilunax,».

Sabili musta’minoni ziloli otifati pod-shoxy az turk va tojik va arab va ajam va xindy va forsy va raiyat va sipoxy va koffai umam va ommai tavoifi bani odam on ki, badin orifai muayyaada mustazxir va umedvor buda ba duoi davlati abad ittisol ishtig‘ol namoyand va az lavozimi in axkomi maimanat anjom dar nagu-zarand va inxirof navarzand.

Meboyad ki bar xasabi farmon amal namuda ba takdim rasonand va chun ba tavki’i vakii ashrafi a’lo rasad e’timod namoyand.

Kutiba biamril-oliy a’lalloxul-mutaoliy va xallada nafozaxu; fi 24 shaxri jumodiul av-val, (314 b) sana 933».

Ushbu ayyomda o‘tgan vaqoyi’din nechukkim mazkur bo‘ldi, uluq-kichikta dag‘dag‘a va taraddud ko‘p edi. Hech kimdin mardona so‘z va dalirona ra’y eshitilmas edi. Hikoyat deguchi vuzaroning va viloyat teguchi umaroning na so‘zlari mardona edi, na tadbirlari, na o‘zlari sohib himmatona edi, na taqrirlari.

Bu yurushta Xalifa yaxshilar bordi, zabt va istihkom bobida jid va ehtimomni taqsir qilmadi.

Oxir elning mundoq bedillikdarini so‘rub va bu nav’ sustluqlarini ko‘rub, bir tadbir xotirimg‘a etti. Jami’ beklarni va yigitlarni chorlab dedimkim:

«Beklar va yigitlar!

Harki omad ba jahon ahli fano xohad bud,

Onki poyandavu boqist, Xudo xohad bud.

Har kimki xayot majlisig‘a kiribtur, oqibat ajal paymonasidin ichgusidur va har kishikim, tiriklik manzilig‘a kelibtur, oxir dunyo g‘amxonasidin kechgusidur. Yomon ot bila tirilgandin, yaxshi ot bila o‘lgan yaxshiroq

Ba nomi neko‘ gar bimiram ravost,

Maro nom boyadki, tan margrost.

Tengri taolo bu nav’ saodatni bizga nasib qilibtur va mundoq davlatni bizga qarib aylabtur. O‘lgan — shahid, o‘lturgan — g‘ozi. Barcha Tengrining kalomi (315 a) oti-la ont ichmak kerakkim, hech kim bu qitoldin yuz yondurur xayol qilmag‘ay, to badandin joni ayrilmag‘uncha, bu muhoraba va muqotaladin ayrilmag‘ay».

Bek va navkar uluq-kichik borcha rag‘bat bila Mushafni ilikka olib, ushbu mazmun bila ahd va shart qildilar. Tavr tadbire edi, yovuqtin, yiroqtin do‘st, dushman ko‘rgali, eshitgali yaxshi bo‘ldi.

Ushbu ayyomda to‘sh-to‘shdin sho‘r va fitna qoyim bo‘ldi. Husaynxon Nuhoniy Rapriyni kelib oldi. Qutbxonning kishisi Chandvarni oldi. Rustamxon degan bir mardak Miyoni duobdag‘i tarkashbandlarni yig‘ushturub, kelib Ko‘yilni olib, Kichik Alini band qildi. Sanbalni Zohid tashlab chiqti. Qanno‘jni Sulton Muhammad do‘ldoy qo‘yub keldi. Gvaliyarni gvaliyarliq kofirlar kelib, muxrsara kildi. Olamxonnikim, Gvaliyarg‘a ko‘mak yiborilib edi, Gvaliyarg‘a bormay, o‘z viloyatig‘a bordi. Har kun har taraftin bir noxush xabar kelur edi. Cherikdin ba’zi hindustoniylar qocha kirishtilar: Haybatxon Karkandoz qochib, Sanbalg‘a

bordi. Hasanxon Barival qochib, kofirg‘a kirdi. Bularg‘a parvo qilmay, olimizg‘a-o‘q mutavajjih bo‘lduk.

Arobalar va g‘altaklik sepoyalar, bu asbob va olotkim tayyor bo‘ldi, seshanba kuni, (315 b) jumodiuloxir oyining to‘qquzida, navro‘z kuni ko‘chtuk. Burong‘or, javong‘or, g‘ul yasol yasab, olimizda arobalarni va g‘altaklik sepoyalarni yurutub, bularning keyinida Ustod Aliqulini jami’ tufangandozlari bila ta’yin qilildikim, yayoq, arobaning keynidin ayrilmay, yasol bila yurugaylar. Yasollar erlik-eriga kelgandin so‘ng, jami’ yasollarg‘a ildam qatrab etib, burong‘or, javong‘or, g‘uldag‘i beklar va yigitlar va sipohiylarg‘a ko‘ngullar berib, har qaysi bo‘lakning qaysi erda turushini, ne yo‘sunluq yurushini muqarrar va muayyan qilib ushbu tartib va nasaq bila bir kuro‘hcha yo‘l kelib tushtuk.

Kofir kishisi ham xabardor bo‘lub, o‘trudin bo‘lak-bo‘lak yasab keldilar. Aroba va xandaq bila o‘rdu tushgandin so‘ng, o‘rduni va o‘rdu o‘trusini mazbut va mustahkam qilildi. Chun bu kun urush xayoli yo‘q edi, oz-og‘loq yigit-yalang ilgari chiqib, g‘anim kishisi bila ilik olishib, shugunlashtilar. Bir necha kofirni olib, boshini kesib kelturdilar. Malik Qosim ham bir necha bosh kesib kelturdi. Malik Qosim yaxshi bordi. Ushmuncha bila cherik elining ko‘ngli xeyli qo‘pti, quvondi. Elga o‘zgacha tahniyat paydo bo‘ldi.

Tonglasi beklar ko‘chub, urushur xayolimiz bor edikim, Xalifa va ba’zi davlatxohlar arzg‘a etkurdilarkim, chun (316 a) muqarrar bo‘lg‘on yurt yovuqtur, ani xandaqlab, mazbut qilib-o‘q ko‘chulsa, davlatqa munosibtur. Xandaq maslahati uchun Xalifa otlanib, xandaq erlarini beldorlarg‘a ta’yin qilib, muhassillar muqarrar qilib keldi.

Shanba kuni, jumodiul-ohar oyining o‘n uchida arobalarni olimizg‘a tortturub, burong‘or, javong‘or, g‘ul yasol bila bir kuro‘hqa yovuq yo‘l kelib, muqarrar bo‘lg‘on yurtka tushuldi. Ba’zi chodirlar tiqilib, ba’zi tikilmokda erdikim, xabar kelturdilarkim, yog‘iyning yasoli paydo bo‘ldi. Filhol otlanib, farmon bo‘ldukim, burong‘or burong‘org‘a, javong‘or javong‘org‘a, erlik eriga borib arobalar bila yasollarni mazbut va murattab qilg‘aylar.

Chun bu «Fathnoma»din islom cherikining kayfiyati va kuffor xaylining kamiyyati, sufuf va yasolning turushlari va ahli islom va ahli kufrning urushlari mushaxxas va ma’lum bo‘lur, ul jihattin beziyoda va nuqson o‘shul «Fathnoma»kim, Shayx Zayn insho qilib edi sabt bo‘ldi.

Farmoni Zaxiriddin Muhammad Bobur G‘ozi*

(Bu farmonning qisqartirilgan tarjimasi kitobning oxiriga ilova qilindi.)

Alhamdu lillohil-lazi saddaqa va’dahu va nasara abdahu va a’izza jandahu va hazamal-ahzoba vahdaxu va loshay’a, ba’dahu yo man rafaa daoimal-islomi binasri avliyoihir-roshidina va vazaa qavoimal-asnomi biqahri a’doihil-moridina (316 b) faqutia dobirul-qavmil-lazina zalamu valhamdu lillohi rabbil-olamina va sallallohu alo hayri xalqihi Muhammadin Sayyidil-g‘uzzoti val-mujohidina va alo olihi va ashobixil-xudoti ilo yavmiddin.

Tavoturi nuamoi subhony boisi va takosuri shukr va sanoi yazdony murisi tavoturi nuamio subhony. Bar har ne’mat shukre murattabast va har shukrero ne’mate az uqbi; adoyi lavozimi shukr az qudrati bashar mutajovizast va ahli iqtidor az istifoi marosimi on ojiz. Alalxusus shukre ki dar muqobili ne’mate lozim oyad ki, na dar dunyo davlate az on azimtar boshad va na dar uqbo saodate az on jasimtar namoyad. Va in ma’ni juz nusrat bar aqviyoi kuffor va istilo bar ag‘niyoi fujjor ki: «uvloka humulka-faratul-fajara» dar bayoni amsoli eshon nozilast, naxohad bud va dar nazari basirati arbobi albob ahyoan az on saodate naxohad namud.

Alminnatu lilloh ki on saodati uzmo va mavhibati kubroki, minal-mahdi ilo hozal-ahd matlubi asly va maqsudi haqiqy zamiri xayr andesh va ra’yi savobkesh bud, dar in ayyomi xujasta farjom az makmani avotifi xazrati maliki allom ro‘y namud. Fattohi beminnat va fayyozi beillat mujaddidan ba miftohi fathi abvobi fayz bar chehrai omoli navvobi nusrat maoli mo kushud. Asomii nomy afvoji boibti-hoji mo dar daftari g‘uzzoti kiromy sabt gardid va livoi islom bo imdodi (317 a) lashkariyoni zafaranjomi mo ba avji rif’at va irtiqo rasid.

Kayfiyati suduri in sradat va zuhuri in davlat onki chun ashi’ayi suyufi sipohiri islompanohi mo mamoliki Hindro ba lamaoti anvori fath va zafar munavvar soxt. Chunonchi dar fathnomahri sobiq samti tahrir yofta bud, ayodii tavfiq royoti zafaroyoti moro dar mamoliki Dehli va Agra va Jo‘npur va Harid va Bihar va g‘ayri zolika bar afroxt. Aksar tavoifi aknom az ashobi kufr va arbobi islom itoat va inqiyodi navvobii farxundafarjomi moro ixtiyor namuda tariqi ubudiyatro ba qadami sidq va ixlos paymudand.

Ammo Raana Sangaa kofirki dar savobiki ayyom dami itoati navvobii xujastaanjomi mo mezad. Aknun ba mazmuni: «abo va istakbara va kona minal-kofirin» amal namuda shayton sifat sarkashida qoidi lashkari darvon va sarxayli sipohi maxjuron gashta, boisi ijtimoi tavoif gardid ki, ba’ze tavqi la’nati zunnor dar gardan doshtand va barxe xori mehnati irtidod dar doman va istiloli on kofiri lain «hazalahu fi yavmiddin» dar viloyati Hind ba martaba budki, pesh az tului oftobi

davlati podshohy va qabl az sutui nayyiri xilofati shahanshohy boonki raajaxr va royoni buzurgnixrdki, dar in mukrta-la itoati farmonash namudand va hokimon va (317 b) peshvoyoni muttasif ba irtidod ki dar in muhoraba dar inonash budand, buzurgii xudro manzur doshta dar hech qitole mutobaat, bal muvoffaqati vay nakardaand, va dar hech musofarat tariqi musohabat va murofaqati o‘ nasupurdaand. Tamomi salotini rafii in xittai vase’, chun sultoni Dehli va sultoni Gujarat va sultoni Mandu va g‘ayrixim az muqovamati on badsiyar bemuvofakati kuffori digar ojiz budaand, ba latoiful-xiyal ba o‘ mudoro va muvoso menamudand. Livoi kufr dar qorib duvist shahr az bilodi islom afrohta bud va tahribi masojid va maobid namuda, ayol va atfoli mo‘minoni on buldon va amsorro asir soxta va quvvati vay az qarori voqe’ ba joe rasidaki, nazar ba qoidai mustamirrai hindki, yak lak viloyatro sad suvor va kureriro dah hazor suvor e’tibor mekunand, bilodi musahharai on sarhayli kafara ba dah ko‘ro‘r rasida ki joi yak lak suvor boshad. Dar in ayyom base az kuffori nomyki hargiz dar hech ma’rakai yake az islom imdodash nanamudaand, binobar adovati asokiri islomy bar lashkari shaqovatasari vay afzudand.

Chunonchi dah xrkimi baistiqlol ki, xdr yak chun dud da’vii sarkashi menamudand va dar kutri az aktor qoidi jam’i az kufor budand, monandi ag‘lol va salosil, badon kofiri fojir muttasil gashtand va on (318 a) asharai kafara ki, bar naqizi asharai mubashshara, livoi shaqovat fazoi «fabashshirhum bi azobin alim» meafroshtand, tavobi’ va asokiri bis’yor va parganoti vasiul-aqtor doshtand.

Chunonchi: Salohiddin si xazor suvor va Mediniy Rav duvozdah suvor viloyat dosht va Raval Uday Sing Bagariy duvozdah xazor suvor, va Hasanxoni Mevatiy duvozdah hazor suvor, Barmal Idriy chahor hazor va Nripat Hara haft hazor va Satraviy Keychiy shash hazor va Dharam Dev chahor hazor, Birsing Dev chahor hazor va Mahmudxon valadi Sulton Sekandar agarchi viloyat va pargana nadosht, ammo dah hazor suvor taxminan baumedvorii sardory jam’ karda budki, majmui jam’iyati on mahjuroni vodii salomat va amniyat nazar ba qoidai mustamirra pargana va viloyati Hind du laku yak hazor boshad.

Alqissa, on kofiri mag‘ruri botin ko‘r, zohiri dilhoi boqasovati kuffori siyoh ruzgorro «Kazulmotin ba’zuho favqa ba’z» bo yakdigar muvofiq sohta, dar maqomi muxolafat va muhorabai ahli islom va hadmi asosi shariati sayyidul-anom alayxis-salotu vassalom daromad va mujohidoni asokiri podshoh monandi qazoi ilohy bar sari on dajjol a’var omada qaziyai «Izo joal-qazou amiyalbasar»ro manzuri nazari basirati ashobi sirat gardonidand, va karimai «Man johada (318 b) fa innamo

yujohidu linafsih»ro malhuz doshta hukmi vojibul-iz’oni «johidul-kuffora val-munofiqin»ro ba imzo rasonidand.

Ro‘zi shanba, sezdahumi shahri jumodiussony sana 933 q «borakalloxu fi sabtikum» nishoni muboraki on ro‘zast, dar navohii mavzii Kanvaha az muzofoti Bayana havoli ko‘heki du kuro‘hi a’doi din bud mazribi xiyomi nusratan-jomi lashkari islom gardid, chun kavkaba va dabdabai mavkibi islomy bago‘shi a’doi din va kofirini lain rasid, muxolifoni millati Muhammadyki, monandi «ashobi fil» dar pai inhidomi ka’bai ahli islom budand, filoni ko‘hpaykari ifrit manzarro i’tizodi xud soxtand va hama muttafiq va yakdil gashta lashkari shaqovat asari xudro favjho mepardoxtand:

Ba on filho hinduvoni zalil,
Shuda garra monandi «ashobi fil»,
Chu shomi ajal jumla makruhu shum,
Siyahtar zi shab, beshtpar az nujum.
Hama hamchu otpash, valekin chu dud,
Kashida sar az kin ba charxi kabud.
Chu mo‘r omadand az yaminu yasor,
Suvoru piyoda hazoron-hazor.

Va ba azmi muqotala va korzor mutavajjihi o‘rdui nusratshior shudand, g‘uzzoti asokiri islomy ki, ashjori riyozi shujoatand, sanavbar sifat safho kashidand va (319 a) no‘gi xo‘di sanavbary hayoti oftob shio’ro chun kulubi «mujohidini filloh» ba avji irtifo’ rasonidand, safe chun saddi Iskandari ohanfom va binohe monandi tariqi shariati payg‘ambary baistiqomat va istihkom; matini quvvati matonatash «kaannahum bunyonun marsus» va faloh va firuze ba muqtazoi «uloika alo hudan min rabbihim va uloika humul-muflihun» bo aholii on sifati maxsus.

*Q*it‘a:

Dar on raxna ne az tibou vahim,
Chu ra’i shahanshohu dini qavim
Alamhoi o‘ farshi farsho hama,
Alifhoi «inno fatpahno» hama.

Va rioyati xazmro manzur doshta batariki g‘uzzoti Rum jihati panohi tufakchiyon va ra’dandozonki, dar peshi sipoh budand, safe az aroba tartib namuda bo yakdigar ba zanjir ittisol doda shud.

Alqissa, juyushi islom chunon intizom va istihkome padid ovard ki, aqli pir va charxi asir mudabbir va murattibashro ofarin kard.

Dar in tartib va istihkom va tashyid va intizom muqarrabul-hazrati sultony i’timodud-davlatul-hoqony Nizomuddin Ali Xalifadod sa’y va ijtihod va hama tadbirotash muvofiqi takdir va jumla sardorixr va korguzorihri o‘ pisandidai ra’i munir aftod.

Maqarri izzati podshohi dar g‘ul muqarrar gasht va (319 b) bar dasti rosti g‘ul birodari aazzi arshadi arjumandi saodat yor almuxtassu biavotifil-malikil-mustaon Chin Temur Sulton va farzandi aazzi arshadi manzuri-anzori hazrati iloh Sulaymonshoh va janobi xidoyat maobi viloyatintisob Xoja Kamoliddin Do‘st Xovand va mu’tamaddus-saltanatul-aliya mu’ta-manul-ataba-tussaniya mukdrrabi xos va zubdai asxrbi ixtisos Kamoliddin Yunus Ali va umdatul-xavos komilul-ixlos Jaloliddin Shoh Mansur barlos va umdatul-xavos zubdai ashobi ixtisos Nizomiddin Darvesh Muhammad sorbon va umdatul-xavos sodiqul-ixlos Shihobiddin Abdullo kitobdor va Nizomiddin Do‘st eshikoqo dar mahalli xud qaror giriftand.

Va bar dasti chapi g‘ul saltanatmaob, xilofa-tintisob, almuxtassu biavotifil-malikil-musta-on Sulton Alovuddin Olamxon binni Sulton Bahhlul Lo‘diy va muqarrabil-xdzratis-sultoniy almushoru ilayx, va dastur a’zamis-sudur baynal-anom malozil-jumhur va muaiiidil-islom Shayx Zayni Xavofi va umdatul-xavos ko-milul-ixlos Kamoliddin Muhib Ali valadi muqarrabi hazrati sultoniy mushorun ilayh va umdatul-xavos Nizomiddin Turdibek birodari Ko‘ch Ahmadi marxum (320 a) va umdatul-aozim a’yoni xoni a’zam Oroyishxon valadi Ko‘chbeki marhumi mazkur va Sherafgan va dasturi a’ozimi vuzaro baynal-umam Xoja Kamoliddin Husayn va jamoyi devoniyoni izom har yak dar mavzie muqarrar istodand.

Va dar barong‘or farzandi aazzi arshadi arjumandi saodat eri komgor manzuri anzori inoeti hazrati ofaridgor axtari burji saltanat va komgori mehri sipehri xilofat va shaxriyori al-mamduh bilisonilabd valhur muizzis-saltanat val-xilofat Muhammad Humoyun Bahodur mutamakkin gashta; bar yamini saodatqarin al’aziz farzandi janobi saltanatmaob almuxtassu biavotifil-malikid-dayyon Qosim Husayn Sulton va umdatul-xavos Nizomiddin Ahmad Yusuf o‘g‘loqchi va mu’tamaddul-mulk komilul-ixlos Jaloliddin Hindubek qavchin va mu’tamadul-mulk sodiqul-ixlos Jaloliddin Xisrav ko‘kal-dosh va mu’tamadul-mulk Qivombek Urdushoh va umdatul-xavos komilul-aqida val ixlos Vali xozin Qorako‘zi va umdatul-xavos Nizomiddin Pirquli Siystoni va umdatul-vuzaro baynal-umam Xoja Kamoliddin Pahlavon Badaxshiy va mu’tamadul-xavos Nizomiddin Abdushshukur va umdatul-

a’yon Sulaymon oqo elchiyi Iroq va Husayn oqo elchiyi Iroq va Husayn oqo elchiyi (320 b) Siyston mukarrar gashta; bar yasori zafardisori farzandi komgori mushorun ilayh olijanob sayodatmaob murtazaviy intisob Mirhama va umdatul-xavos komilul-ixtisos Sham-siddin Muhammadiy ko‘kaldosh va Nizomiddin Xojagi Asad xondor tay’in yoftand.

Va dar barong‘or, az umaroi Xind umdatul-mulk xonixonon Dilovarxon va umdatul-a’yon Malikdod Karaniy va umdatul-a’yon shayxul mashoyix Shayx Guran — har yak dar makrme ki, farmon shuda bud istodand.

Va dar javong‘ori asokiri islomshior olijoh naqobatpanoh rif’atdastgoh iftixori oli tohr va yosin, kudvayi avlodi Sayyidul-mursalin Sayyid Mahdiy Xoja va birodari aazzi arshadi komgor manzuri anzori inoyoti xdzrati ofaridgor Muhammad Sulton mirzo va saltanat maob xilofat intisob almuxtassu biavotifil malikil-mustaon Odil Sulton binni Mahdiy Sulton va mu’tama-dul-mulk komilul-ixlos Muizzidin Abdulaziz miroxo‘r va mu’tamadul-mulk Shamsiddin Muhammad Ali jang-jang va umdatul-xavos komi-lul-ixlos Jaloliddin Qutluqqadam qaravul va umdatul-xavos komilul-ixlos Jaloliddin Shoh Husayn Yorakiyi mo‘g‘uli g‘onchi va Nizomiddin Jon Muhammadbek atka saf kashidand.

Va dar in jonib az umaroi Hind natijatus-salotin Kamolxon va (321 a) Jalolxon, avlodi

Sulton Alovuddini mazkur va umdatul-a’yon Alixoni Shayhzodai Farmuliy va umdatul-a’yon Nizomxoni Bayana ta’yin shuda budand.

Va jihoti to‘lg‘ama mu’tamadul-xavos komilul-ixlos Turdika va Malik Qosim birodari Bobo Qashqa bo jam’i az firqai mo‘g‘ul — dar jonibi burong‘or; mu’tamadul-xavos sodiqul-ix-los Mo‘min atka va mu’tamadul-xavos Rustam turkman boshlig‘ bojamoati az tobinoni xossa — dar tarafi javong‘or nomzad shudand va umdatul-xavos komilul-ixlos zubdayi ashobi ixtisos Nizomiddin Sulton Muhammad baxshi a’yon va arkoni g‘uzzoti islomro dar mavzu’ va mahol muqarrari eshon doshta, xud ba istimoi ahkomi mo mustaid bud va tavochiyon va yasovulonro ba atrof va javonib irsol megardonid va ahkomi mutoai moro dar zabt va rabti sipoh va sipohy ba salotini izom va umaroi kirom va soiri g‘uzzoti zavil-ihtirom merasonid va chun arkoni lashkar krim gashta, har kas ba joi xud shitoft, farmoni vojibul-iz’oni lozimul-imtisol sharaf isdor yoftki, hech kas behukm az maxrli xud harakat nanamoyad va beruxsat dast ba muhoraba nakushoyad va az ro‘zi mazkur pose guzashta bud ki, fariqayni mutaqobilayn mutaqoribi yakdigar gashta, bun’yodi muqotala va korzor

shud. Qalbayni askarayn (321 b) monandi nur va zulmat dar barobari yakdigar istoda dar burong‘or va javong‘or chunon azim qitole voqe’ shudki, zalzala dar zamin va valvala dar sipehri barin aftod. Javong‘ori kuffori shaqovatosor ba jonibi burong‘ori maymanatdisori asokiri islomshior mutavajjih gashta bar sari Xisrav ko‘kaldosh va Malik Qosim barodari Bobo Qashqa hamla ovardand. Barodari aazzi arshad Chin Temur Sulton hasbul — farmuda ba ko‘maki eshon rafta mardona qitole og‘oz nihod va kufforro az jo bardoshta qorib ba akbi qalbi eshon rasonid va juldu ba nomi on aziz birodar shud va nodirul— asry Mustafo Rumy az g‘uli farzandi aazzi komgor manzuri nazari anzori inoyoti hazrati ofaridgor almuxtassu biavotifil-malikillazi yanho va ya’mur Muhammad Humoyun Bahodur arobahoro pesh ovarda sufufi sipohi kufforro ba tufak va zarbzan mondndi kulubashon munkasir gardonid va dar ayni muxrraba birodari aazzi arshad Qosim Husayn Sulton va umdatul-xavos Nizomiddin Ahmad Yusuf, Qivombek farmon yofta ba imdodi eshon shitoftand va chun zamon-zamon afvoji kuffor mutaokib va mutavotir ba imdodi mardumi xud meomadand.

Mo niz mu’tamadul-mulk Jaloliddin Hindubekro va az akibi o‘ umdatul-xavos Muhammadiy ko‘kaldosh va Xojagi , Asadi Jondor va ba’dazon (322 a) mu’tamadus-saltanatul-aliya mu’tamadul-atabatus-saniya muqarrabi xos Kamoliddin Yunus Ali va umdatul-xavos komilul-ixlos Jaloliddin Shoh Mansur barlos va umdatul-xavos Shihobiddin Abdullo kitobdor va az pai eshon umdatul-xavos Do‘st eshik oqo va Shamsuddin Muhammad Xalil axtabegiro ba ko‘mak firistodem.

Va barong‘ori kafara ba karrot va marrot hamlaxr bar jonibi javong‘ori lashkari islom ovardand va xudro ba g‘uzzoti zunnajot rasonidand va har navbat g‘oziyoni izom ba’zero ba zahmi sihomi zafarfarjom ba dorulbavori yas-lavnahr fabi’sal-qaror firistoda, barhero bar gardonidand, va mu’tamadul-xavos Mo‘min atka va Rustam turkman bajonibi akbi sipohiy zul-matdastgoxi kuffori shaqovat panox, tavajjux, namudand va mu’tamadul-xavos sodiqul-ixlos Xoja Mahmud Ali atka boshlig‘i navkaron, mukarrabul-hazratus sultoniy e’timodud-davlatul-xoqoniy Nizomuddin Ali Xalifaro ba ko‘maki mushorun ilayx, firistodem va birodari aazzi arshad Muhammad Sulton mirzo va saltanatmaob Odil Sulton va mu’tamaddul-mulk Muizzidin Abdulaliz miroxo‘r va Jaloliddin Qutluqqadam qaravul va Shamsiddin Muhammad Ali jang-jang va umdatul-xavos Shoh Husayni Yorakiy mo‘g‘uli g‘onchi dast ba muhoraba kushoda poy mahkam kardand va dasturi aozimul-vuzaro baynal-umam Xoja Kamoliddin Husaynro ba jamoai devoniyon (322 b) ba ko‘maki

eshon firistodem. Hamai ahli jihod dar rioyati jid va ijtihod rog‘ibi muqotala omada karimai «kul xal tarabbasuna bino illo ihdal-husnayn» ro manzuri nazar doshtand va azimati jonfishoni karda livoi jonsitony afroshtand.

Va chun muhoraba va muqotala der kashid va ba tatvil anjomid, farmoni vojibul-iz’on ba nofiz rasid ki, az tobinoni xossayi podshohi juvononi jangi va hizabroni beshai yakrangi dar pasi aroba monandi sher dar zanjir budand, az rost va chapi g‘ul berun oyand va joi tufakchiyonro dar miyon guzorand va az har du jonib korzor namoyand. Az pasi aroba monandi tului taliai subxi sodiq az tutuqi ufuq berun toxtand va xuni shafaqguni kuffori nomaymunro dar ma’rakai maydoni ki, naziri sipehri gardon bud, rexta bis’yori az sarhoi sarkashonro sitora sifat az falaki vujud mahv soxtand na nodirul-asr ustod Aliquli ki, bo tavobii xud dar peshi g‘ul istoda bud, mardonagixr karda va sanghoi azimul-qadr ki, chun dar pallai mizoni a’molash nihand sohibash «Faammo man sakulat mavozinuxu faxuva fi ishatir-roziya» nom barorad va agar bar ko‘hi rosix va jabali shomih andozand «kalihnilmanfush» az po dar orad, ba jonibi hisori ohandisori safi kufforro andoxt va baandoxtani sang va zarbzan va tufak bisyori az abniyai ajsomi kufforro munhadim soxt. Tufakandozoni (323 a) g‘uli podshohi xasabul farmon az aroba ba miyoni ma’raka omada har yaki az eshon bis’yori az kufforro zaxri mamot chashonidand va piyoda dar mahalli muhotarai azim daromada, nomi xudro dar miyoni sheroni besha va daleroni ma’rakai juvonmardi zohir gardonidand.

Va muqorini in holat farmoni hazrati xoqoni ba pesh rondani arobahoi g‘ul ba nafoz rasid va nafsi nafisi podshohi fath va davlat az yamin, iqbol va nusrat az yasor, ba jonibi sipohiy kuffor mutaharrik gardid va az atrof va javonib asokiri zafar manoqib in ma’niro mushohada namuda tamomi bahri zahhori lashkari nusrat shior tamavvuji azim barovard va shujoati hamai naxangoni on bahoro az quvvat ba fe’l darovard va zilomi g‘ubori g‘imom kirdor chun sahobi muzlim dar tamomii ma’raka mutarokim gasht va bariki lamaoti suyuf dar on al lamaoni barq darguzasht, tahayyuji gard ro‘i xurshidro chun pushti oina az nur ori kard, zorib bamazrub, g‘olib bamag‘lub omexta samti imtiyoz az nazar mutavori shud. Sohiri zamona chunon shabe dar nazar ovardki, sayyora daron g‘ayri tir nabud va kavokibi savobitash juz mavoqibi sobitul aqdom namenamud:

F u r o ‘ raftu bar raft ro‘zi nabard,
Nami xun ba mohiyu bar moh gard,
(323 b) Zi summi suturon dar on pahn dasht,

Zamin shash shudu osmon gasht hasht.

Mujohidoni g‘oziki dar ayni sarandozi va jonbozi budand, az hotifi g‘aybi navidi: «va lo tahinu va lo tahzanu va antum a’lavna» meshunidand va az munhii lorayby mujdai «Nasrun minallohi va fatxun qarib va bashshiril — muminin» istimo’ menamudand. Chunon ba shavq muhoraba mekardand ki az kudsiyoni Malayi a’lo nidoi taxrin badshon merasid va maloiki muqarrab parvona sifat bar girdi sari eshon megardid. Va mobaynas-salotayn noirai kitol chunon ishtiol yoft ki, mashoili on alam bar aflok meafrosht va maymana va maysarai lashkari islom maysara va maymanai kuffori nofarjomro bo kalbashon dar yak mahal mujtami’ gardonid.

Chun osori g‘olibiyati mujohidoni nomi va irtifoi livoi islomy zohir shudan girift, soate on kuffori lain va on ashrori bedin dar holi xud mutaxayyir mondand va oxir dilho az jon barkanda bar jonibi rost va chapi g‘ul hamla ovardand va dar jonibi chap beshtar hujum karda xudro nazdik rasonidand, ammo g‘uzzoti shujoat dar zamini sanai har yak nishondand va hamaro chun baxti siyohi eshon bargardonidand. Qarini in hol nasoimi nusrat va iqbol bar chamani davlati navvobii xujasta maolii mo varzid (324 a) va mujdai «Inno fatahno laka fathan mubiynan» rasonidand, shohidi fath ki jamoli olamoroyash ba turrai «yassurakallohu nasran azizan» muzayyan gashta saodati iqbolki, dar sitri ixfo bud, yori namuda qarini hol gardid.

Hinduvoni botil holi xudro mushkil donista «kal ixnil-manfush» mutafarriq shundand va: «kal-faroshil-mabsus» mutaloshi gashtand, bis’yore kushta gashta dar ma’raka aftodand va qasire az sari xud darguzashta sar dar biyoboni ovoragi nihodand va tu’mai zog‘u zag‘an gardidand va az kushta pushtaho afroxta shud va az sarho manoraho pardoxta gardid. Hasanxoni Mevaty ba zarbi tufak dar silki amvot daromada va hamchunin beshtari az on sarkashoni zalolat nishonroki, saromadoni qavm budand, tir va tufak rasida ro‘zi hayot saromad.

Az jumla Raval Uday Sing Bagariy ki, volii viloyati Udaypur buda va duvozdah hazor suvor doshta va Raay Chandarban Chavhan ki, chahor hazor suvor doshta va Bupat Rav valadi Salohiddini mazkur ki, hokimi xittai Chandery buda, shash hazor suvor doshta va Manikchand Chavhan va Dilpat raayki sohibi chahor hazor suvor buda va Gangu va Karamsing va Dan-ursyki, si hazor suvor doshta va cham’i digar ki har yake az eshon (324 b) buzurg guruhi va sardori qotibai zi shavkat va shukuhi budand, roxi do‘zax paymudand va az in dori vahal badarki asfal intiqol namudand, rohi dorulharb az zaxmiyoni dar roh murda monandi

jahannam pur shud va darkul-asfal az munofiqon jon ba moli-ki doʻzax supurda mamlu gardid.

Az asokiri islomy har kas ba har jonibki shitofi dar har gomi xud gomero kushta yofti va oʻrdui nomy az akbi munxazimon har chand koʻch namudi hech qadame az farsudai muhtasham xoli nayofti.

Hama Hinduvon gashta zoru zalil,
Ba sangi tufak qamchu ashobu fil,
Zi tanho base koʻhho shud ayon,
Ba har koʻh az on chashmai xun ravon,
Zi saxmi sihomi safi purshukuh,
Guzoron gurezon ba har dashtu koʻh.

Va-lav alo adborihim nufuran va kona am-rullohi qadaran maqduran. Fa nahmadullohas-samiul-alim. Va man-nasru illo man indallo-xil-azizil-hakim.

Tahriran fi bistu panjumi shahri jumodiu-lohar sana 933.

Bu fathdin soʻngra «tugʻro»da «gʻozi» bitildi. Fathnomada tugʻroning ostida bu ruboiyni bitidim;

Islom uchun ovorai yozi boʻldum,
Kufforu hunud harbsozi boʻldum,
Jazm aylab erdim oʻzni shahid oʻlmoqqa,
(325 a) Al-minnatu lillahki, hozi boʻldum.

Shayx Zayn bu fathqa «Fathi podshohi islom» lafzini tarix topib edi. Kobuldin kelur kishilardin Mir Gisu ham ushbu lafzni tarix topib, ruboiy aytib yiborib edi, — tavorud voqi' boʻlubtur. Ham Shayx Zayn va ham Mir Gisuning ruboiylaridin topqonlari yaxshiroq uchun oʻshul alfozni-oʻq kelturuldi. Yana bir qatla Dipalpurning fathida Shayx Zayn «vas'ati shahri rabiul avval»ni ta'rix topib edi. Mir Gisu xdm ushbu lafzni topib edi.

Yogʻiyni bosib tushura-tushura tebraduk. Kofirning doirasi bizning oʻrdudin ikki kuroʻh boʻlgʻay edi, oʻrdusigʻa etib, Muhammadiy va Abdulaziz va Alixon va ba'zilarni kofir keynigʻa quvgʻunchi yiborildi. Bir nima kohilliq boʻldi. Kishi umidiga qoʻymay, oʻzum-oʻq bormoq kerak edim. Bir kuroʻhcha kuffor doirasidin oʻtub erdim. Kun kech boʻlgʻon jihatidin yonib, namozi xuftanda oʻrdugʻa kelildi.

Muhammad Sharif munajjimkim, ne nav’ shumnafaslar surub edi, filhol muborakbodg‘a keldi. G‘alaba so‘kub, ichimni xoli kildim. Agarchi kofirvash va shumnafas va o‘ziga asru mag‘rur va bisyor sard kishi edi, chun qadim xizmati bor edi, bir lak in’om qilib, ruxsat berdimkim, (325 b) mening qalamravimda turmag‘ay.

Tonglasi o‘shul yurtta turuldi. Muhammad Ali jang-jangni va Shayx Huranni va Abdulmalik qo‘rchini qalin favj bila Ilyosxonning ustiga yiborildikim, Miyoni duobda huruj qilib, Ko‘yilni olib, Kichik Alini band qilib edi. Bular etgan bila urusha olmas, buzulub har taraf parishon bo‘lurlar. Men Agra kelgandin bir necha kundin so‘ng tutub kelturdilar, tiriklay terisini so‘ydurdum. Ko‘hbachchakim, o‘rduning olida edikim, urush ushbu Ko‘hbachchaning olida voqi’ bo‘ldi, kufforning boshidin ushbu Ko‘hbachchaning ustida kalla manora farmon bo‘ldikim, qo‘porg‘aylar.

Bu yurttin ikki ko‘chub, Bayana borildi. Bayanag‘acha, balki Alvar va Mevatqacha ahli kuffor va ahli irtidodning jiyfasi benihoyat yotib edi. Men borib, Bayanani sayr qildim. Urdug‘a kelib, turk va hind umarosini charlab, bu kofirning viloyatining ustiga yururni mashvarat qilildi. Yo‘lda suyining ozi va issig‘ining ko‘pi jihatidin ul yurush mavquf bo‘ldi.

Mevat viloyate voqi’ bo‘lubtur, Dehlining yovug‘ida, taqriban uch-to‘rt karo‘rcha jam’i bor. Hasanxon Mevatiy ota-otasidan beri yuz-ikki yuz yilg‘a yaqin Mevatta istiqlol bila hukumat qila kelibturlar. Dehli salotinig‘a (326 a) nimqora itoate qilurlar ekondur. Hind salotini viloyatlari kengligidin yo fursatlarining torlig‘idin, yo Mevat viloyati ko‘histon jihatidin evrushmay, va viloyatning zabtining payig‘a tushmay, ushmuncha itoat bila alarg‘a-o‘q musallam tutubturlar. Biz ham Hind fathidin so‘ng salotini sobiq dasturi bila Hasanxong‘a rioyatni mar’iy tuttuk. Bu haqnoshunos kofirvash, mulhid bizning lutf va inoyatimizni ko‘zga ilmay, tarbiyat va rioyatimizni shukrin qilmay, barcha fitnalarg‘a ul muhrik va jam’i yomonliqlarg‘a ul bois edi, nechukkim, mazkur bo‘ldi.

Chun ul yurush mavkuf bo‘ldi, Mevat tasxirig‘a mutavajjih bo‘lduk. Ora to‘rt ko‘nub, Alvar qo‘rg‘oninikim, Mevatning hokimnishini bu edi, olti kuro‘hida Maanas suyining yoqasig‘a tushuldi. Hasanxondin burun, ota-otasi Tijarada o‘ltururlar ekondur. Men Hinduston g‘a evrushub, Paharxonni bosib, Laxo‘r Dipalpurni olg‘on yili mening taraddudimdin durandeshlik qilib, bu qo‘rg‘onning imoratig‘a mashg‘ul bo‘lg‘ondur.

Hasanxonning Karamchand otliq mu’tabar kishisi o‘g‘li Agrada ekanda ham kelib edi, o‘g‘lining qoshidin Alvardin (326 b) kelib, amon

tiladi. Abdurrahim shig‘ovulni anga qo‘shub, istimolat farmonlari bila yiborildi. Borib, Hasanxonning o‘g‘li Nohirxonni olib keldi. Yana inoyat maqomida bo‘lub, bir necha laklik pargana vajhig‘a berildi.

Urushta Xisravni yaxshi ish qilibtur xayol qilib, vajhi va istiqomatini ellik lak qilib, Alvarni aytildi. Bedavlatlig‘idin noz qilib olmadi. So‘ngra xud ma’lum bo‘ldikim, ishni Chin Temur Sulton qilg‘on ekandur. Juldu Sulton otig‘a bo‘lub, Tijara shahrinikim, Mevatning poytaxtidur, inoyat qilib, istiqomatini ellik lak qilildi.

Turdikag‘akim, Sangaa urushida o‘ng qo‘l to‘lg‘amasida edi, o‘zgalarga boqa yaxshi edi, vajhini o‘n besh lak qilib, Alvar qo‘rg‘onini inoyat qilildi. Alvar qo‘rg‘onining xazoyinini ichidagilari bila Humoyung‘a inoyat bo‘ldi.

Ul yurttin chahorshanba kuni, rajab oyining g‘urrasida ko‘chub, Alvarning ikki kuro‘hisida kelduk. Men borib, Alvar qo‘rg‘onini sayr qildim. Ul kecha anda-o‘q bo‘ldum. Tonglasi o‘rdug‘a keldim.

Kofir g‘azotidin burunroq, nechukkim mazkur bo‘ldi, ulug‘-kichikka ont berurda, bu ham mazkur bo‘lub edi (327 a) kim, bu fathdin so‘ngra taklife yo‘qtur. Har kim agar borur bo‘lsa, ruxsat berilgay. Humoyunning navkarlari aksar badaxshoniy va ul yuzluk ellar edi. Hargiz bir oychiliq, ikki oychiliq cherik tortqon emas edilar. Urushdin burun betoqatliqlari bor edi. Andoq va’da ham voqi’ bo‘ldikim, Kobul ham xoli edi. Bu jihattin ra’ylar munga qaror toptikim, Humoyung‘a Kobulg‘a ruxsat berilgay. So‘zni munga qo‘yub, to‘rt-besh kuro‘h, kelib, Maanas suyining yoqasig‘a tushuldi. Mahdiy Xojaning ham xeyli tashvishi bor edi, Kobulg‘a ruxsat berildi. Bayananing shiqdorlig‘in Do‘st eshik oqag‘a berildi. Burun chun Ita’vani Mahdiy Xojag‘a atalib edi. Qutbxonkim, Ita’vani tashlab, qochib chiqti, Mahdiy Xojaning o‘rnig‘a o‘g‘li Ja’far Xojani Ita’vag‘a yiborildi. Humoyung‘a ruxsat berur jihatdin ikki-uch kun bu yurtta turuldi. Ushbu yurttin Mo‘min Ali tavachini fathnoma bila Kobulg‘a yiborildi.

Piro‘zpurning chashmasining va Kotlaning ulug‘ ko‘lining ta’rifini eshitib edim, ham Humoyunni uzata va ham bu erlarni sayr qila yakshanba kuni o‘rduni o‘shul erda qo‘yub, (327 b) o‘rdudin otlandim. Ul kuni Piro‘zpurni va chashmasini sayr qilib, ma’jun eyildi. Chashma suyi kelur darada tamom kaneyr gullari ochilibtur, xoli az safo emas, agarchi ta’rif qilg‘oncha emas. Ushbu daraning ichida har erdakim, suv kengrak bo‘lub edi, buyurdumkim, toshlarni tarosh qilib, dahi-dardah qilg‘aylar.

Ul kecha o‘shul darada bo‘lub, tonglasi otlanib borib, Kotla ko‘lini sayr qildim, xdr yoni tog‘ning domanasi voqi’ bo‘lubtur. Maanas suyi bu ko‘lg‘a kirar emish, xeyli ulug‘ ko‘l, bu yoqasidin ul yoqasini yaxshi ko‘runmaydur. Ko‘lning atrofida kichik kemaginalar xeyli bor. Atrofidag‘i kentlik el sho‘ru g‘avg‘oda bu kemalarga kirib o‘zlarini qutqorurlar emish. Biz etganda ham bir pora kishi kemaga kirib, ko‘lning ichiga bordilar.

Ko‘lni sayr qilib, kelib Humoyunning o‘rdusig‘a tushuldi. Anda istirohat qilib, taom eb, mirzog‘a va beklariga xil’atlar kiydurub, namozi xuftanda Humoyunni vido’ qilib otlanib, yo‘lda bir erda uyuxlab, andin otlanib, tong otqonda Kuhriy parganasidin o‘tub, yana andake uyuxlab, o‘rdug‘akim, To‘’dada tushub edi, kelildi.

To‘dadin ko‘chub, Sunkaraga tushganda, Hasanxon (328 a) Mevatiyning o‘g‘li Nahirxonkim, Abdurrahimg‘a topshurulub edi, qochti. Mundin ora ko‘nub, Busa’var bila Chavsaning oralig‘idagi tog‘ning tumshug‘ida voqi’ bo‘lg‘on chashmag‘a tushub, shomiyonalar tikturub, ma’jun irtikob qilduk. Cherik mundin o‘tarda Turdibek Xoksor bu chashmani ta’rif qilib edi, kelib sari asbaki sayr qilib o‘tulub edi, tavr chashma voqi’ bo‘lubtur. Hindustondakim, oqar suv hargiz bo‘lmas, chashma xud ne tilar. Ahyonan chashma hamkim bor, erdin zax suyidek sizib chiqar. Ul erlarning chashmalaridek qaynab chiqmas. Bu chashmaning suyi yarim tegirmon suyiga yovushur. Tog‘ning domanasidin qaynab chiqadur, atrofi tamom o‘lang, xeyli xush keldi. Buyurdumkim, bu chashmaning ustida sangi taroshida bila musamman havz qilg‘aylar. Chashma yoqasida ma’junnoklikda Turdibek har zamon mubohat bila takror qiladur edikim, «Chun joe xush kardaam nome meboyad mond». Abdullo dedikim, «Chashmai podshohiy Turdibek xush karda» demoq kerak. Bu so‘zi xeyli boisi zihk va bashoshat bo‘ldi.

Do‘st eshik oqa Bayanadin bu chashma boshida kelib, mulozamat qildi. Bu erdin (328 b) yana borib, Bayanani sayr qilib, Sekriy kelib, buyurulg‘an bog‘ning yonida tushub, ikki kun turub, bog‘ni ehtimom qilib, panjshanba sahari, rajab oyining yigirma uchida Agraga keldim. Chandvar va Rapriyni nechukkim mazkur bo‘ldi, muxoliflar bu g‘avg‘oda mutasarrif bo‘lub edilar, Muhammad Ali jang-jangni, Turdibek Ko‘chbekni, Abdulmalik qo‘rchini va Husaynxonni Daryoxoniylari bila Chandvar va Rapriy ustiga yiborildi. Chandvarg‘a yovug‘ etgach, ichidagi Qutbxonning kishisi xabar topib, krchib chikar, Chandvarni iliklab, Rapriyg‘a o‘tarlar. Husaynxon Nuhoniyning kishilari ko‘cha bandta ozog‘loq urush xayoli bila kelurlar. Bular zo‘rlab etgach, to‘xtay

olmaslar, qocharlar. Husaynxon fil minib, bir necha kishisi bila daryog‘a kirar. Chun g‘arq bo‘lur. Bu xabarni eshitib, Qutbxon ham Ita’vani tashlab, oz kishisi bila qochib ketti.

Ita’vani chun avval Mahdiy Xojag‘a atalib edi, o‘g‘li Ja’far Xojani Mahdiy Xoja o‘rnig‘a Ita’vag‘a yiborildi. Sangaayi kofirning hurujida, nechukkim mazkur bo‘ldiq aksari hindustoniy va afg‘on evruladilar, tamomi pargana va viloyatg‘a mutasarrif bo‘ldilar.

Sulton Muhammad do‘ldoykim, Kanno‘jni tashlab kelib edi, (329 a) qo‘rqunchdin yo nomusdin Kanno‘jg‘a bormoqni qabul qilmay, Kanno‘jning o‘ttuz lakini Sahrindning o‘n besh laki bila muovaza qildi. Qanno‘jni Muhammad Sulton mirzog‘a inoyat qilib, vajhni o‘ttuz lak qilildi. Badavunni Qosim Husayn Sultong‘a berib, Muhammad Sulton mirzog‘a qo‘shub, yana turk umarosidin Malik Qosim Bobo Qashqani, og‘a-ini va mo‘g‘ullari bila va Abulmuhammad nayzabozni va Muayyadni otasining navkarlari bila va Husaynxonni Daryoxoniylari bila va Sulton Muhammad do‘ldoyning navkarlari bila, yana hind umarosidin Alixon Farmuliy va Malikdod Karaniy va Shayx Muhammad, Shayx Bakariy va Tatarxon Xonijahonni Muhammad Sulton mirzog‘a qo‘shub, Bibanning ustigakim, Sangaayi kofirning g‘avg‘osida kelib Laknurni qabab, olib edi, yiborildi. Bu favj Gang daryosidin o‘tar fursatta Biban xabar topib, partolin tashlab qochibtur. Bu favj so‘ngicha Hayrobodqa borib, necha kun turub, andin yondilar.

Xizonani ulashilib erdi. Viloyat va parganotni ulashguncha kofir muhimmi oraga tushti. Kofir g‘azvidin forig‘ bo‘lg‘och, viloyat va parganotni qismat (329 b) qilildi. Chun pashakaal yovug‘lashib edi, muqarrar andoq bo‘ldikim, har kim parganasig‘a borib, yarog‘in qilib, pashakaal o‘ta hozir bo‘lg‘aylar.

Bu asnoda xabar keldikim, Humoyun Dehlig‘a borib, Dehlidag‘i xizonalardin bir necha uyni ochib, behukm mutasarrif bo‘lubtur. Men andin hargiz mundoq ko‘z tutmas edim. Ko‘nglumga bisyor dushvor keldi. Durusht-durusht nasihatlar bitib, yibordim.

Panjshanba kuni, sha’bon oyining o‘n beshida Xojagi Asadnikim, Iroqqa elchilikka borib, Sulaymon turkman bila kelib edi, yana Sulaymong‘a qo‘shub, shahzoda Tahmospqa munosib savg‘otlar bila elchilikka yiborildi.

Turdibek Xoksorkim, darveshlikdin chiqarib, sipohiy qilib edim, necha yil mulozamatta edi, yana darveshliq dag‘dag‘asi g‘olib bo‘lub, ruxsat tiladi. Ruxsat berib, Komrong‘a elchi yo‘sunluq yiborildi. Uch lak xizona ham Komrong‘a yiborildi. O‘tgan yil borg‘onlarning xasbi holig‘a

birgina qit’a aytilib edi. Mullo Alixonni muxotab qilib, ul qit’ani Turdibekdin Mullo Alixong‘a yiborildi. Ul qit’a budur:

Ey alarkim, bu Hind kishvaridin
Bordingiz anglab o‘zga ranju alam, (330 a)
Kobulu xush havosini sog‘inib,
Xinddin garm bordingiz ul dam,
Ko‘rdingiz toptingiz ekin anda,
Ishratu aysh birla nozu niam.
Biz dagi o‘lmaduq bihamdilloh
Garchi ko‘p ranj ediyu behad g‘am.
Hazzi nafsiyu mashaqqati badani,
Sizdin o‘tti va o‘tti bizdin ham.

Bu ramazonni «Hasht bihisht» bog‘ida o‘tkarildi. Har tarovixni g‘usl bila o‘taldi. O‘n bir yoshimdin beri ikki ramazon iydini payopay bir erda qilg‘on emas edim. O‘tgan ramazon iydi Agrada bo‘lub edi. Bu qoida xalal topmasun, deb yakshanba salx oqshomi iyd qila Sekriyg‘a borildi. Sekriyda solg‘on «Bog‘i fath»ning g‘arbi-shimol tarafidag‘i tosh sufa tayyor bo‘lub edi. Ul sufa ustida oq uy tikib, anda iyd qilildi. Agradin otlang‘on oxshomi Mir Ali qo‘rchini Shoh Hasang‘a Tattag‘a yiborildi. Kanjafag‘a xeyli mayli bor edi, tilab edi, Kanjafa yiborildi.

Yakshanba kuni, zilqa’da beshida sohib uzr bo‘ldum, o‘n etti kunga tortti.

Odina, mazkur oyning yigirma to‘rtida Do‘lpur sayrig‘a borildi. Kechasi yarim yo‘lda bir erda uyuxlab, (330 b) sabohi Sulton Iskandarning bandig‘a kelib tushtum. Bandtin quyiroq tog‘ning tuganishida kizil imorat toshidin yakpora toshe tushubtur. Ustod, Shoh Muhammad sangtaroshni kelturub, buyurdumkim, agar yakpora uy tarosh qilib bo‘lur, xud yakpora qilsunlar. Agar past bo‘lsa, imorat uchun hamvor qilg‘on toshda yakpora havz qozg‘aylar.

Do‘lpurdin Bariy sayrig‘a borildi. Tonglasi Bariydin otlanib, Bariy bila Chanbal orasidag‘i tog‘din o‘tub, Chanbal daryosini sayr qilib yonildi. Ushbu oralig‘dag‘i tog‘da obnus yig‘ochini ko‘rduk. Mevasini tindu deydurlar. Obnus yig‘ochining oqi ham bo‘lur emish. Bu tog‘da aksar oq obnus edi. Bariydin borib, Sekriyni sayr qilib, chahorshanba kuni, ushbu oyning yigirma to‘qquzida Agraga kelduk.

Ushbu kunlarda Shayx Boyaziddin parishon xabarlar aytadurlar edi. Sulton Ali turkni yigirma kunlik miyod bila Shayx Boyazidka yiborildi.

Odina kuni, zulhijja oyining ikkisida qirq bir qatla o‘qur virdni bunyod qildim. Ushbu ayyomda bu baytimni:

Ko‘zu qoshu so‘zu tilinimu dey,

Kadu xadu sochu belinimu dey. —

besh yuz to‘rt vaznda taqti’ qildim. Bu jihatdin risola tartib berildi. Bu kun yana (331 a) sohib uzr bo‘ldum, to‘qquz kunga tortti.

Panjshanba kuni, zulxijja oyining yigirma to‘qquzida Ko‘yil va Sanbal sayrig‘a otlanildi.

Vaqoi’i sanayi arbaa va salosina va tis’a mia*

Shanba kuni, muharram oyining g‘urrasida Ko‘yilga tushtuk. Darvesh Ali Yusufni Humoyun Sanbalda qo‘yub edi. Qutb Servaniyni va bir pora raajalarni daryodin o‘tub urushub, yaxshi bosibturlar. Qalin kishi o‘lturub, bir pora bosh va bir fil yiboribtur. Ko‘yilda ekanda kelturdilar. Ikki kun Ko‘yilni sayr qilib, Shayx Guran istid’o qilg‘on uchun, aning uyig‘a tushtuk. Ziyofat qilib, peshkashlar tortti. Andin otlanib, O‘truyi tushuldi.

Chahorshanba Gang daryosidin o‘tub, Sanbal kentlarida qo‘nuldi.

Panjshanba kuni Sanbalg‘a tushtuk. Ikki kun Sanbalni sayr qilib, shanba sahari Sanbaldin murojaat qilildi.

Yakshanba kuni Sekandarada Ravuy Servaniyning uyiga tushtuk. Oshlar tortib, xizmatgorlik qildi. Andin subhdin burun otlanildi. Yo‘lda bir bahona bila eldin ayrilib, chiqa solib, Agraning bir kuro‘hig‘acha yolg‘uz keldim. El andin so‘ng keyindin kelib qo‘shuldi. Namozi peshin Agraga tushuldi.

Yakshanba kuni, muharram oyining o‘n oltisida isittim, titradim, navbat-navbat bo‘ldi. Yigirma besh-yigirma olti kunga tortti. Doruyi kor ichtim. Oxir basit yarashti, uyqusizlig‘ va tashnalig‘din bisyor tashvish torttim. Bu maraz ayyomida uch-to‘rt (331 b) ruboiy aytildi. Ul jumladin biri budur:

Jismimda isitma kunda mahkam bo‘ladur,

Ko‘zdin o‘chadur uyqu chu oxsham bo‘ladur.

Har ikkalasi g‘amim bila sabrimdeq

Borgon sayi bu ortadur, ul kam bo‘ladur.

Shanba kuni, safar oyining yigirma sekkizida Faxrijahonbegim va Xadicha Sultonbegim — amma begimlar keldilar. Kema bila borib, Sekandaroboddin yuqqorroq mulozamat qildim.

Yakshanba kuni Ustod Aliquli ulug‘ qazon bila tosh otti. Agarchi toshi yiroq bordi, vale qazon pora-pora bo‘ldi. Bir porasi jam’eni bosti. Bu jumladin sekkiz kishi o‘ldi.

Dushanba kuni, rabiul avval oyining ettisida Sekriyni sayr qila otlandim. Ko‘yilning ichida buyurg‘on musamman sufa tayyor bo‘lub edi. Kema bila borib, shomiyona tikturub, ma’jun ixtiyor qilduk. Sekriy sayridin yonib kelib, dushanba oxshomi, rabiul avval oyining o‘n to‘rtida g‘azo niyati bila Chanderiy azimatig‘a safar qilib, uch kuro‘hcha yo‘l kelib, Jalesarg‘a tushuldi. Ikki kun el yaroq va isti’dod qilur uchun turub, panjshanba kuni ko‘chub, Unvarg‘a tushuldi. Unvardin kemaga kirib Chandvardin chiqtuk. Andin ko‘ch bar ko‘ch yurub, dushanba kuni, oyning yigirma sekkizida Kunar guzarida tushuldi.

Panjshanba kuni, rabiul oxir oyining ikkisida men daryodin o‘ttum. To‘rt-besh kun ul yuzda-bul yuzda (332 a) cherik eli o‘tguncha maks bo‘ldi.

Bu necha kunda payopay kemada o‘lturub, ma’jun eyildi. Chanbal daryosining qotilishi Kunar guzaridin bir-ikki kuro‘h yuqqorroqtur, odina kuni Chanbal daryosida kemada o‘lturub, qotilishidin o‘tub, o‘rdu kelildi.

Agarchi Shayx Boyaziddin sarih muxolafat voqi’ bo‘lmaydur edi, vale harakot va af’olidin yaqin bo‘lub edikim, muxolafat doiyasi bor. Bu maslahatka Muhammad Ali jang-jangni cherikdin ayirib yiborildikim, Kanno‘jdin Muhammad Sulton mirzo va ul navohidag‘i salotin va umaro misli, Qosim Husayn Sulton, Behub Sulton, Malik Qosim Ko‘kiy, Abulmuhammad nayzaboz, Minuchehrxon og‘a-inisi Daryoxoniylari bila jam’iyat qilib, Sarvaardag‘i muxolif afg‘onlar ustiga yurugaylar. Shayx Boyazidni tilagaylar, agar e’tiqod bila kelib qo‘shulsa, bila yurugaylar. Agar kelmasa, avval aning daf’ini qilg‘aylar. Muhammad Ali bir necha fil tiladi, o‘ncha fil berildi. Muhammad Alig‘a ruxsat bergandin so‘ng Bobo chuhrag‘a ham farmon bo‘ldikim, borib, bularg‘a qo‘shulg‘ay. Kunardin bir ko‘ch kema bila kelildi.

Chahorshanba kuni, rabiul oxir oyining sekkizida Kalpiyning bir kuro‘hida tushuldi. Bobo Sulton Sa’idxonning tuqqon inisi Sulton Xalil Sultonning o‘g‘li bu yurtta kelib, mulozamat qildi. Utgan yil og‘asidin qochib (332 b) kelib, Andarob xaddidin yana pushaymon bo‘lub, yonib, Koshg‘arning yovug‘ig‘a etganda xon Haydar mirzoni o‘trusig‘a yiborib, yondurubtur.

Tonglasi Kalpiyda Olamxonning uyiga tushuldi. Hinduston tariqi bila osh va taom tortib, peshkash qildi.

Dushanba kuni, oyning o‘n uchida Kalpiydin ko‘chuldi.

Odina kuni Irijg‘a tushtuk.

Shanba kuni Boyazidg‘a tushuldi.

Yakshanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida olti-etti ming kishini Chin Temur Sultong‘a boshlatib, Chanderiy ustiga o‘zumizdin ilgarroq yiborildi. Borg‘on ilg‘or beklari: Boqi mingbegi, Turdibek Ko‘chbeq Oshiq bakovul, Mullo Opoq, Muhrin do‘ldoy, Hinduston beklaridin: Shayx Guran.

Odina kuni, oyning yigirma to‘rtida Kachvaning yaqinig‘a tushuldi. Kachva eliga istimolat berib, Kachvani Badruddinning o‘g‘lig‘a berildi.

Kachva tavrg‘ina erdur. Atrofida kichikraq-kichikraq tog‘kinalar tushubtur. Kachvaning sharq janubidag‘i tog‘ining orasida band solibturlar, ulug‘ ko‘l bo‘lubtur, girdo-girdi besh-olti kuro‘h bo‘lg‘ay. Bu ko‘l Kachvaning uch tarafini ihota qilibtur. G‘arbi-shimol tarafida andak er qo‘ruqturkim, darvozasi o‘shul tarafdur. Bu ko‘lning ichida kichikkina kemalar bor, uch-to‘rt kishi siqquncha. Har kachon qocharlari bo‘lsa, kemalarga kirib, *(333 a)* suvning ichiga kirarlar. Kachvag‘a etguncha yana ikki erda ushmundoq tog‘ orasida band solib, ko‘llar qilibturlar, Kachva ko‘lidin kichikrak.

Kachvada bir kun turub, jald muxassillar va qalin beldorlarni ta’yin qilildikim, yo‘lning chaqir-chuqurini rost qilib, jangallarni kesgaylarkim, arobalar va qazon betashvish o‘tgay. Kachva bila Chanderiy orasi jangalliq er voqi’ bo‘lubtur.

Kachvadin ora ko‘nub, Chanderiyning uch kuro‘hida Burhonpur suyini o‘tub tushtuk. Chanderiyning arki tog‘ ustida tushubtur. Tosh qo‘rg‘oni va shaxri tog‘ orasida voqi’ bo‘lubtur. Hamvor yo‘likim, aroba yurur, qo‘rg‘onining tubidin o‘tar. Burhonpurdin ko‘chub, aroba maslahatig‘a bir kuro‘h Chanderiydin kuyirokdin yuruldi.

Orada ko‘nub, seshanba kuni, oyning yigirma sekkizida Bahjatxonning havzining yoqasida band ustida tushtum. Tonglasig‘a otlanib, buljor-buljor qo‘rg‘onning girdo-girdining g‘ul va barong‘or va javong‘org‘a qismat qilildi. Ustod Aliquli tosh otar uchun bir bog‘da yassi erni ixtiyor qildi. Muhassillar va beldorlar ta’yin bo‘ldikim, qazon kurari uchun buljor qo‘parg‘aylar. Jami’ cherik eliga farmon bo‘ldikim, to‘ra va shotu va navkari to‘ranikim, qal’agirlik asbobidur, tayyor qilg‘aylar.

Chanderiy burun *(333 b)* Mandav podshohlarig‘a taalluq ekandur, Sulton Nosiriddin o‘lganidin so‘ng, bir o‘g‘li, Sulton Mahmudkim, xrlo Mandavdadur, Mandavg‘a va ul navohig‘a mutasarrif bo‘lur. Yana bir o‘g‘li Muhammadshoh otliq Chanderiyni iliklab, Sulton Iskandarg‘a iltijo

kelturur. Sulton Iskandar ham qalin cheriklar yiborib, aning homiysi bo‘lur. Sulton

Iskandardin so‘ng Sulton Ibrohimning zamonida Muhammadshoh o‘lar, Ahmadshoh otliq kichikkina o‘g‘li qolur. Sulton Ibrohim Ahmadshohni chiqarib, o‘z kishisini qo‘yar. Raana Sangaa Ibrohimning ustiga cherik tortib, Do‘lpur kelganda beklari muxolafat qilurlar. Ushul fursatta Chanderiy Sangaaning iligiga tushar. Mediniy Rav otliq ulug‘ mu’tabar kofirg‘a berur. Bu fursatta to‘rt-besh ming kofir bila Mediniy Rav Chanderiy qo‘rg‘onida edi. Oroyishxonning oshnolig‘i bor ekandur. Oroyishxon bila Shayx Guranni yiborib, inoyat va shafqat so‘zlari aytildi. Chanderiyning mubodalasig‘a Shamsobodni va’da qilildi. Bir-ikki e’tiborliq kishisi chiqti. Bilmon, e’timod qilmadimu, yo qo‘rg‘onig‘a ishondimu, isloh ishi somon topmadi.

Chanderiy qo‘rg‘onig‘a zo‘rlamoq azimati bila seshanba sabohi, jumodiul avval oyining oltisida Bahjatxonning havzidin ko‘chub, qo‘rg‘onning yaqinidag‘i *(334 a)* o‘rta havzning yoqasida tushuldi. Ushbu saboh keladurganda Xalifa bir-ikki xat olib keldi. Mazmuni bukim, Purabg‘a ta’yin bo‘lg‘on cherik behisob borib, urushub, shikast topibturlar, Laknavni tashlab, Kanno‘jg‘a kelibturlar, Ko‘rdumkim, bu jihattin Xalifa bisyor mutaraddud va purdag‘dag‘a.

Men dedimkim: «Taraddud va dag‘dag‘a bevajhast, harchi taqdiri Xudost, g‘ayri on nameshavad. Chun in kor dar peshast, azin makula dam nameboyad zad, va fardo ba qal’a zo‘r ovarem. Ba’d az on harchi ro‘y dihad, bubinem».

Bular xud arkni berkitgan ekandurlar. Tosh qo‘rg‘onda baroi maslaxat birin-ikkin kishi yurur ekandur. Bu oxshom har tarafdin cherik eli tosh qo‘rg‘ong‘a chiqtilar. Oz-og‘loq kishisi bor edi, chandon urush ham bo‘lmadi. Qochib arkka chiqtilar.

Chahorshanba sabohi, jumodiul avval oyining ettisida cherik eliga farmon bo‘ldikim, yarog‘lanib, buljorlik buljoriga borib, urush angizi qilg‘aylar. Men naqora va alam bila otlang‘och, to‘shluq-to‘shidin zo‘r kelturgaylar. Urush qizig‘uncha naqora va alamni mavquf qilib, o‘zum Ustod Aliqulining tosh otarini tafarruj ko‘ra bordim. Uch-to‘rt tosh otti. Chun eri bog‘daysiz va fasili (334 6) asru mustahkam va tamom toshdin edi, korgar kelmadi.

Mazkur bo‘lub edikim, Chanderiyning arki tog‘ ustida voqi’ bo‘lubtur, bir tarafida suv jihatidin dutahi qilibturlar. Bu dutahining fasili tog‘din quyidur, bir zo‘r keltirur er-bu erdur. G‘ulning o‘ng qo‘li va so‘l qo‘li va xossa tobing‘a bu er buljor tegib edi. Har tarafdin urush soldilar.

Bu erdin koʻprak zoʻr kelturdilar. Yuqqoridin kuffor har necha tosh ottilar, oʻt yondurub soldilar, bu yigitlar yonmadilar. Oxir tosh qoʻrgʻonning fasili bu dutahining fasliga etgan erdin Shohim Nurbek chiqti, yana ikki-uch erdin ham yigitlar tormoshib chiqtilar. Dutahidagʻi kofirlar qocha berdilar, dutahi olildi.

Yuqqoridagʻi qoʻrgʻonda muncha ham urushmadilar, bot qochtilar. Gʻalaba kishi tormoshib, yuqorigʻi qoʻrgʻongʻa chiqtilar. Andak fursattin soʻngra kofirlar tamom yalangʻoch boʻlub kelib, urusha kirishtilar. Gʻalaba elni qochurub, fasildin uchurdilar. Bir necha kishini chopqulab, zoyi’ qildilar. Fasilning ustidin bot borgʻonlarining jihati bu ekindurkim, oldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, oʻlturub, oʻzlariga oʻlumni koʻrub, yalangʻoch boʻlub, urushqa kelmishlar. Oxir toʻsh-toʻshdin zoʻr qilib, (335 a) fasil ustidin qochurdilar. Ikki yuz-uch yuz kofir Mediniy Ravning havolisigʻa kirdi. Ushbu havolida aksar oʻzlari bir-birlarini oʻlturubtur. Andoqkim, birisi bir qilichni olib turubtur, oʻzgalari birar-birar ragʻbat bila boʻyunlarini uzotib turubtur. Aksar bu dastur bila doʻzahqa bordi.

Tengri inoyati bila mundoq nomdor qoʻrgʻon alam va naqorani kelturmay, bajid urush solmay-oʻq ikki-uch gariyda fath boʻldi. Chanderiyning gʻarbi-shimol tarafidagʻi togʻning ustida kufforning boshidin kalla manora qoʻporildi. Bu fathning ta’rixiga «fathi dorulharb» lafzini tarix topib edilar. Men mundoq bogʻladim:

Bud chande maqomi Chandery,
Pur zi kufforu doruldarbiyu zarb.
Fath kardam ba harb qal’ai oʻ,
Gasht ta’rix: «Fathi dorulharb».

Chanderiy tavre viloyat voqi’ boʻlubtur. Atrof va navohiysida oqar suv xeyli bor. Arki togʻning ustida tushubtur, ichida toshdin ulugʻ havz qozibturlar. Yana bir ulugʻ havz ushbu dutahida edikim, oʻshul erdin zoʻrlab olildi. Vazi’ va sharifning imorati tamom toshdin, ulugʻlarining imoratlarini takalluf bila taroshida toshdin qilibturlar. Rezapoy elining imorati ham toshdin, gʻoyatash taroshida emas, poʻshishi safol oʻrnigʻa (335 b) taxta sanglar bila qilibturlar. Qoʻrgʻonining olida uch ulugʻ havzdur. Atrof va javonibida burungʻi hukkom bandlar solib, havzlar qilibturlar. Eri baland voqi’ boʻlubtur. Betviy deb bir daryochasi bor, Chanderiydin uch kuroʻh boʻlgʻay. Hindustonda Betviy suyi xoʻbluq va xushta’mliq bila mashhurdur, tavr daryogʻina voqi’ boʻlubtur. Oʻrtasida parcha-parcha qiyolar tushubtur, imorat qilmoqqa munosib. Agradin

Chanderiy janubg‘a boqa to‘qson kuro‘h yo‘ldur. Chanderiyda jadyining irtifoyi yigirma besh darajadur.

Tonglasi, panjshanba kuni qo‘rg‘on girdidin ko‘chub, Malluxonning havzining yoqasig‘a tushuldi. Bu niyat bila kelilib edikim, Chanderiy fathidin so‘ng Raay Sing va Bxilsan va Sarangpur ustigakim, kuffor viloyatidur, Saloxiddin kofirg‘a taalluq edi, yurulgay. Bularni olib, Sangaaning ustiga Chito‘rg‘a yurulgay. Chun mundoq parishon xabar keldi, beklarni chorlab, mashvarat qilib, bu mufattin va yog‘iylarning sho‘r va fitnasining daf’ig‘a mutavajjih bo‘lmoq ansab va avlo ko‘rindi.

Chanderiyni Ahmadshoh mazkurg‘akim, Sulton Nosiriddinning nabirasi bo‘lg‘ay, berildi. Chan-deriydin ellik lak xolisa qilib, shiqdorlig‘ini Mullo Opoqg‘a uxda qilib, ikki-uch ming turk va Hindustoniy bila Ahmadshohqa ko‘mak ko‘yuldi.

Bu ishlarga somon berib, (336 a) yakshanba kuni, jumodiul avval oyining o‘n birida murojaat azimati bila Malluxonning havzidin ko‘chub, Burhonpur suyining yoqasig‘a tushtuk.

Yana yakshanbehig‘a Bandiyrdin Yakkaxoja bila Ja’farxojani yiborildikim, Kalpiy kemalarini Kunar guzarig‘a kelturgaylar.

Yakshanba kuni, oyning yigirma to‘rtida Kunar guzarig‘a tushub, farmon bo‘ldikim, cherik eli o‘ta kirishgaylar. Bu kunlarda xabar keldikim, ilg‘or borg‘onlar Kanno‘jni ham tashlab, Rapriyg‘a kelibturlar, Shamsobod qo‘rg‘onini Abulmuhammad nayzaboz berkittan ekandur. Qalin kishi kelib, Shamsobod qo‘rg‘onini zo‘rlab olibturlar. Uch-to‘rt kun cherik daryodin kechguncha ul yuzda-bu yuzda maks bo‘ldi. Daryodin o‘tub, ko‘chbar-ko‘ch Kanno‘j sori yurub, qazoq yigitlarni muxoliflardin xabar olg‘ali ilgari ayirduk. Kanno‘jg‘a ikki-uch ko‘ch qola xabar kelturdilarkim, bu til tuta borg‘onlarning qorasini ko‘rub, Kanno‘jdin Ma’rufning o‘g‘li qochib chiqibtur. Biban va Boyazid va Ma’ruf bizning xabarimizni topib, Gangdin o‘tub, Kanno‘j to‘g‘risi Gangning sharqiy tarafig‘a guzarbandlik xayoli bila o‘lturubturlar.

Panjshanba kun, jumodiul oxir oyining oltisida Kanno‘jdin o‘tub, Gang yoqasida g‘arbiy tarafida tushuldi. Bizning yigitlar borib, muxoliflar *(336 6)* ning bir necha kemasini zo‘rlab oldilar. Yuqqoridin-quyidin ulug‘-kichik o‘ttuz-qirq kema kelturdilar. Mir Muhammad jolabonni yiborildikim, ko‘pruk solmoqqa munosib er ko‘rub, ko‘pruk asbobini mavjud qilg‘ay. O‘rdu tushgandin bir kuro‘hcha quyiroq er xushlab keldi. Jald muxassillar ta’yin qilildi. Ko‘pruk solur erning yovug‘ida ustod Aliquli qozon kurub, tosh otmog‘ uchun er xushlab tosh otmoqqa ishtig‘ol ko‘rsatti. Ko‘pruk bog‘lar erdin quyiroq Mustafo

Rumiy zarbzanliq arobalarini bir arolg‘a kechurub, aroldin zarbzan ota kirishti. Ko‘prukdin yuqqori mo‘ljar qo‘porilib edi. To‘fakandozlar mo‘ljar ustidin yaxshi tufanglar ottilar. Bir-ikki navbat Malik Qosim mo‘g‘ul va ba’zi yigitlar kema bila kechib oz-oz kishi yaxshilar urushtilar.

Bobo Sulton va Darvesh o‘n-o‘n besh kishi bila ushbu dalirliq bila behisob bir namozi shom kema bila o‘tub, urush yo‘q, nima yo‘q, yana yonib keldilar. Bu o‘tushlarini xeyli malomat qilildi. Oxir dalir bo‘lub, oz kishi bila Malik Qosim yog‘iyni doirasig‘a urub otqulab, sig‘indurdi. Muxoliflar qalin kishi bir fil bila kelib, zo‘rladilar. Bularni tebrattilar. Kemaga kirib, kemani yurutguncha *(337 a)* fil etib, kemani g‘arq qildi. Malik Qosim ul urushta o‘ldi. Bu necha kun ko‘pruk bog‘lag‘uncha ustod Aliquli yaxshilar tosh otti. Avvalg‘i kun sekkiz tosh otti, ikkinchi kun o‘n olti tosh otti. Uch-to‘rt kun ushmundoq tosh otti. Bu toshlarni «g‘ozi qazoni» bila otti. Bu kazon ul qazon edikim, Sangaayi kofirning urushida tosh otib edi. Ul jihattin g‘ozig‘a mavsum bo‘lub edi. Yana bir ulug‘roq kazon kuyib edi, bir-o‘q tosh otti, kazon sindi. Tufakandozlar ham qalin tufak ottilar. G‘alaba kishini va otni tufak bila yumalattilar. Nufur qo‘llardin ham korgar bila rah-rav kishi va ot ottilar.

Ko‘pruk ishi yovug‘ ettach, Chahorshanba kuni, ju-modiuloxir oyining o‘n to‘kkuzida ko‘chub, ko‘pruk ustiga kelduk. Afg‘onlar ko‘pruk bog‘lamokni istibdod qilib, tamasxur qilurlar ekandur. Panjshanba kuni ko‘pruk tayyor bo‘ldi. Oz-og‘loq yayoq va laho‘riy o‘tub, ozroqcha urush bo‘ldi.

Odina kuni g‘uldin xossa tobin va o‘ng qo‘l va so‘l qo‘l yigitlari va tufakandozlar yayoq o‘ttilar. Afg‘onlar tamom yaroqlanib, otlanib, fillari bila kelib, zo‘r kelturdilar. Bir dast so‘l qo‘l kishisini tebrattilar. G‘ul kishisi va o‘ng qo‘l kishisi to‘xtab urub, *(337 b)* g‘animlarni yondurdilar. Ikki kishisi qalinidin tezroq ayrilib choptilar. Birisini o‘shanda-o‘q tushurub olib qoldilar. Yana birining otini va o‘zini qalin urdilar. Oti to‘ylab yonib, o‘z elining orasida yiqildi. Ushul kuni etti-sekkiz bosh kelturdilar. Qalin kishisiga o‘q yarasi va tufak yarasi bo‘ldi. Kech namozi digargacha urush edi.

Kecha tamom o‘tganlarni yonduruldi. Agar ushbu shanba oxshomi kishi o‘tkarilsa edi, ehtimoli bor edikim, aksari ilikka tushgay edi, vale xo-tirg‘a bu ettikim, o‘tgan yil seshanba kuni, navro‘z kuni Sekriydin Sangaa urushi azimati bila ko‘chub, shanba kuni yog‘iyni bostuk. Bu yil chahorshanba kuni, navro‘z kuni bu yog‘iylarning urushi azimati bila ko‘chtuk. Yakshanba kuni g‘animg‘a zafar topsoq g‘aroyib voqiotdindur. Bu jihatdin kishi o‘tkarilmadi.

Shanba kuni urushg‘a kelmadilar, yiroqdin yasob turdilar. Ushbu kun arobalarni o‘tkarildi. Ushbu sahar farmon bo‘ldikim, el o‘tgay. Naqora vaqtida qaravuldin xabar keldikim, g‘anim kishisi qochib ketibtur.

Chin Temur Sultong‘a xukm bo‘ldikim, cherikni boshlab, g‘animni qavlag‘ay. Muhammad Ali jang-jang, Hisomiddin Ali xalifa, Muhib Ali xalifa, Ko‘kiy Bobo Qashqa, (338 a) Do‘st Muhammad Bobo Qashqa, Boqi Toshkandiy, Vali Qizil boshliklarni qovg‘unchi ta’in qilildikim, Sulton bila bo‘lub, Sultonning so‘zidin chiqmag‘aylar. Sunnat vaqti men ham o‘ttum. Tevani hukm bo‘ldi, quyiroq ko‘rulgan guzar bila o‘ttay.

Ul kun yakshanba kuni Bangarmavuning bir kuro‘hida Qora suv yoqasig‘a tushuldi. Qovg‘unchig‘a ta’yin bo‘lg‘onlar yaxshi yurumaydurlar, Bangarmavuda tushgan ekandurlar. Ushbu namozi peshin Bangarmavudin tebrabturlar. Tonglasi Bangarmavuning olidag‘i ko‘lning yoqasig‘a tushuldi.

Ushbu kun To‘xta Bo‘g‘a Sulton, kichik xon dodamning o‘g‘li kelib, manga mulozamat qildi.

Shanba kuni, jumodiul oxir oyining yigirma to‘qquzida Laknavni sayr qilib kelib, Go‘yi suyidin o‘tub tushuldi. Ushbu kun Go‘yi suyida g‘usl qildim. Bilmon, kulog‘img‘a suv kirdimu, yo havo ta’siridin bo‘ldimu, o‘ng qulog‘im tutti, vale bir necha kun xeyli og‘rig‘i yo‘q edi.

Avadg‘a bir-ikki ko‘ch qola Chin Temur Sultondin kishi keldikim, g‘anim Saru daryosining ul yuzida o‘lturubtur, ko‘mak yiborsunlar. Qazoq boshliq mingqa chog‘liq yigitni g‘ul kishisidin ko‘mak ayirduk.

Shanba kuni, rajab oyining ettisida (338 b) Avadtin ikki-uch kuro‘h yuqqorroq Gagar bila Saruning qotilishida tushuldi.

Ushbu kungacha Avad to‘g‘risida, Saruning nari yuzida Shayx Boyazid bor ekandur. Xat yiborib, Sulton bila so‘zlashadur ekandur. Aning xiyalini Sulton ma’lum qilib, namozi peshin Qarochag‘a kishi yiborib, daryo kechmak bo‘lurlar. Qarocha Sultong‘a qo‘shulg‘och, betavaqquf suvdin o‘tarlar. Ellikcha otlig‘i uch-to‘rt fil bila bor ekandur, turush berolmay,, qocharlar. Bir necha kishi tushurub, bosh kesib yibordilar. Behub Sulton va Turdibek va Bobo chuhra, Ko‘chbek, Boqi shig‘ovul sultondin so‘ngra kecharlar. Bulardin burunroq kechganlar Shayx Boyazidni namozi shomg‘acha qovlarlar. Shayx Boyazid o‘zini jangalg‘a solib qutulur. Chin Temur Sulton kecha Qora suv yoqasig‘a tushub, yarim kecha otlanib, yog‘iy keyinicha surarlar. Qirq kuro‘hcha yo‘l borib, ko‘ch va sabihisi bo‘lg‘on erga etarlar. Alar qochqon ekandurlar. Bu erdin chopqunchi har tarafg‘a ayrilur. Boqi shig‘ovul bir

necha yigit bila yog‘iyning keyinicha surub, ko‘ch va sabihisig‘a etib afg‘onlarning yasirini kelturdilar.

Bir necha kun Avadning va bu navohining zabt va rabti uchun bu yurtta tavaqquf bo‘ldi. Avadtin etti-sekkiz kuro‘h yuqqori Saru daryosining yoqasini ovloq er deb ta’rif qildilar. Mir Muhammad jolabonni yiborildi. Gagar suyining va Saru suyining (339 a) guzarini ko‘rub keldi. Panjshaba kuni, oyning o‘n ikkisida ovlamoq xayoli bila otlandim.

Vaqoi’i sanayi hamsa e salosina va tis’a mia*

(To‘qquz yuz o‘ttiz beshinchi (1528) yil voqealari)

Odina kuni, muharram oyining uchida Askariynikim, Chanderiy yurushidin burunroq Mo‘lton maslaxatig‘a tilab edim, kelib, xilvatxonada mulozamat qildi. Tonglasi Xondamir muarrix va Mavlono Shihob muammoyi va Mir Ibrohim qonuniy Yunus Alining qarobatikim, muddati madid edikim, mulozamat doiyasi bila Hiridin chiqib edilar, kelib mulozamat qildilar.

Yakshanba (kuni), namozi digar, oyning beshida Gvaliyar sayr doiyasi bilakim, kitoblarda «Galiyur» bitirlar, Juundin kechib, Agra kal’asig‘a kirib Faxrijahonbegim bila Xadicha Sultonbegim bilakim, o‘shul ikki-uch kunda Kobulg‘a azimat qilmoqchi edilar, xayrbod qilib, otlandim. Muhammad Zamon mirzo ruxsat tilab, Agrada qoldi. Ushul kecha uch-to‘rt kuro‘h yo‘l yurub, ulug‘ bir ko‘l yoqasida tushub, o‘y quvladuk. Namozni ertarak o‘tab, otlanduk. Gambiyr suyining yoqasida tushlanib, namozi peshin andin otlanib, yo‘lda Mullo Rafi’ yasag‘on safufni kayfiyat uchun tolqon bila cholib ichtuk. Bisyor badxo‘r va bemaza keldi.

Kech namozi digar Do‘lpurning bir kuro‘hida g‘arbi sori bog‘ va imoratig‘a *(339 b)* kim, buyurulub edi, kelib tushtum. Bu bog‘ va imorat buyurg‘on bir tog‘ning tumshug‘ining tuganishi voqi’ bo‘lubtur. Bu tog‘ tuganish tumshug‘i yakpora qizil imorat toshidindur. Muni buyurub edimkim, bu tog‘ni qozib, erga etkurgaylar. Agar yakpora toshdin oncha baland qolsakim, yakpora toshdin imorat taroshlasa bo‘lg‘ay, xud imorat tarosh qilg‘aylar. Agar oncha baland qolmasa, bu yakpora toshdin hamvor bo‘lg‘on sahnda havz qozilg‘ay. Oncha baland tog‘ qolmaydurkim, yakpora toshdin imorat bo‘lg‘ay. Ustod Shoh Muhammad sangtaroshka buyuruldikim, bir kaylador musamman havz bu yakpora sahn bo‘lg‘on

toshning ustida tarh qildi. Hukm boʻldi: sangtaroshlar bajid mashgʻul boʻlgʻaylar.

Bu yakpora toshdin havz buyurgʻon erning shimoli qalin daraxtlardur: anba va ja’mun va har nav’ daraxttin. Bu daraxtlarning orasida bir dahi-dardah chohe buyurub erdim, ul choh itmomigʻa eta yovushubtur. Bu chohning suyi ul havzgʻa borur. Bu havzning gʻarbi-shimolida Sulton Iskandar bande solibtur. Bandning ustida imoratlar qilibtur. Bandtin yuqqori pashakaal suvlari yigʻilib, uluq koʻl boʻlur. Bu koʻlning sharq atrofi bogʻdur. Koʻlning sharq *(340 a)* tarafida ham buyurdumkim, yakpora toshdin sufanamolar tarosh qilgʻaylar. Gʻarb tarafida masjid buyuruldi. Seshanba va Chahorshanba bu maslahatlar uchun Doʻlpurda turuldi.

Panjshanba kuni otlanib, Chanbal daryosidin oʻtub, namozi peshinni daryo yoqasida qilib, ikki namoz orasida Chanbal yoqasidin tebrab, namozi shom bila namozi xuftan orasida Kavariy suyidin oʻtub tushtuk. Yogʻin jihatidin suv ulugʻ boʻlub, otni uzdurur edi, kema bila oʻttuk.

Tonglasi, odina kunikim, oshur edi, andin otlanib yoʻlda bir kentta tushlanib, namozi xuftan Gvaliyardin bir kuroʻh shimol sari bir chorbogʻdakim, men oʻtgan yil buyurub erdim, kelib tushtum.

Tonglasi namozi peshindin soʻng otlanib, Gvaliyarning shimoliy pushtalarini va Namozgohini sayr qilib kelib, Gvaliyarning Haatiy Poʻl otliq darvozasidinkim, Raaja Man Singning imorati bu darvozagʻa payvasttur, kirib Raaja Bikramajitning imoratlarigʻakim, Rahimdod anda oʻlturub edi, kech namozi digar kelib tushtum.

Ushbu kecha qulogʻimning tashvishi jihatidin va mohtob ham bois edi, afyun ixtiyor qildim. Tonglasi afyun humori bisyor tashvish berdi. Xeyli qay qildim. Bovujudi xumor Man Singning va Bikramajitning imoratlarini tamom yurub, sayr qildim, *(340 b)* gʻarib imoratlardur. Agarchi boʻluk-boʻluk va besiyokdur, bu imoratlar tamom sangi taroshidadindur. Borcha raajalar imoratlaridin Man Singning imoratlari yaxshiroq va oliyroqtur. Man Sing imoratining tomining bir zil’i sharq soridur. Bu zil’ni oʻzga zil’largʻa boka koʻprak takalluf qilibtur, balandligʻi taxminan qirq-ellik qari boʻlgʻay, tamom sangi taroshidadindur, yuzini gach bila oqartibturlar. Ba’zi erda toʻrt tabaqa imorattur, ikki quyigʻi tabaqasi xeyli qorongʻudur, andak yorugʻlugʻi muddate oʻlturgʻondin soʻngra zohir boʻladur, bularni sham’ bila yurub sayr qilduk. Bu imoratning har zil’ida besh gunbaztur. Bu gunbazlarni oralarida kichik-kichik Hinduston dasturi bila chorsu-chorsu

gunbazchalardur. Bu besh uluq gunbazlarning ustiga zarandud qilg‘on mis tangalarini qadabturlar. Bu tomlarning tashqarisini yashil koshiy bila koshikorliq qilibturlar. Yashil koshiy bila girdo-girdini tamom keyla daraxtlarini ko‘rsatibturlar. Sharq soyig‘i zil’ining burjida Haatiy Po‘ldur. Pilni «xaatiy» derlar, darvozani «po‘l». Bu darvozaning chiqishida bir filning suratini mujassam qilibturlar, ustida ikki filbon ham qilibtur-lar; biaynihi fil, xeyli mushobih qilibturlar. Bu jihattin «Haatiy Po‘l» derlar. *(341 a)* To‘rt tabaka imoratkim bor, boridin quyig‘i tabaqasining bu mujassam fil sori ravzani bor, andin fil yovuq ko‘runadur. Yuqqorig‘i martabasi xud mazkur bo‘lg‘on gunbazlardur. Ikkinchi tabaqasida o‘lturur uylaridur. Bu uylar ham chuqur erlarda voqi’ bo‘lubtur. Agarchi Hindustoniy takalluflar qilibturlar, vale behavoroq erlardur.

Man Singning o‘g‘li Bikramajitning imoratlari qurg‘onning shimoli sori o‘rtada voqi’ bo‘lubtur. O‘g‘lining imoratlari otasining imoraticha emas, bir uluq gunbaz qilibtur, xeyli qorong‘u, muddate turg‘ondin so‘ngra ravshanliq zoxir bo‘ladur. Bu uluq gunbazning ostidag‘i bir kichikrak imorattur, anga xud hech tarafdin yorug‘luq kirmas.

Ushbu uluq gunbazning ustida Rahimdod bir kichikrak tolorg‘ina qilibtur. Rahimdod ushbu Bikramajitning imoratlarida o‘lturubtur. Ushbu Bikramajitning imoratlaridan bir yo‘le qilibturlarkim, otasining imoratlarig‘a borur. Toshqoridin aslo ma’lum emas, ichkaridin ham hech er ko‘runmas, ba’zi erdin yorug‘luq kirar, tavr yo‘ledur.

Bu imoratlarni sayr qilib, otlanib Rahimdod solg‘on madrasani kezib, qo‘rg‘onning janubiy tarafida bir uluq havzning yoqasida Rahimdod solg‘on bog‘chani tafarruj qilib, kech (341 - 6) o‘rdu tushgan chorbog‘ka kelduk.

Bu bog‘chada xeyli gullar tikibtur. Xushrang qizil kaneyr bog‘chada xeyli bor. Bu erlarning kaneyri guli shaftoludek bo‘lur. Gvaliyarning kaneyri qip-qizil xushrang kaneyrlardur. Bir pora qizil kaneyri Gvaliyardin Agra bog‘larig‘a kelturub ekturdum.

Bu bog‘ janubida bir uluq ko‘ldur. Pashakaal suvlari bu ko‘lda yig‘ilur. Bu ko‘lning g‘arbida bir baland butxonadur. Sulton Shamsiddin Eltamish bu butxonaning yonida bir masjidi jomi’ solibtur. Bu butxona xeyli baland butxonadur. Qo‘rg‘onda mundin balandroq imorat yo‘ktur va Do‘lpurning tog‘idin Gvaliyar qo‘rg‘oni va butxona mushaxxas ko‘runur. Derlarkim, bu butxonaning toshlarini tamom ushbu uluq ko‘ldin qozib olibturlar. Bu bog‘chada bir yig‘och tolor qilibtur, pastroq,

beandomroq. Bog‘chaning eshigida Hindustoniy vaz’liq bemaza ayvonlar qilibtur.

Tonglasi namozi peshin Gvaliyarning ko‘rmagan erlarining sayri doiyasi bila otlanib, Man Singning qo‘rg‘onidin toshqorig‘i Ba’dalgar otliq imoratini ko‘rub, Haatiy Po‘l darvozasidin kirib Udva degan erga borduk. Bu Udva degan er qo‘rg‘onning g‘arbiy tarafida bir ko‘l voqi’ bo‘lubtur. Agarchi bu qo‘l bir fasildinkim, tog‘ ustida qilibturlar, toshqoridur, vale bu qo‘lning dahanasida yana ikki martaba baland fasillar qilibturlar. Bu fasillarning balandligi o‘ttuz-qirq qari yovushur. Ichkarigi fasil uzunroqtur va balandroqtur. (342 a) Bu fasil ko‘lning bu yuzidagi va ul yuzidagi qo‘rg‘on fasilig‘a payvast bo‘lubtur. Bu fasilning o‘rtasida bu fasildin pastroq yana bir fasil igribturlar. Bu fasil sar-tosar emas, obro‘d maslahatig‘a bu fasilni igirgandurlar. Bu fasilning ichida suv olmoq uchun «vayn» qilibturlar, o‘n-o‘n besh zina bila suvg‘a etar. Bu uluq fasilning vaynliq fasilig‘a chiqar eshigining ustida Sulton Shamsiddin Iltamishning otini toshda qazib, bitibturlar, tarixi: «sanayi salosina va sitta miadur».

Bu toshqarig‘i fasilning tubida qo‘rg‘ondin toshqori uluq ko‘l tushubtur, g‘olibokim, kam bo‘lur ko‘l emas, obro‘dga bu ko‘l suyi borur. Bu Udvaning ichida yana ikki uluq ko‘ldur. Qo‘rg‘on eli bu ko‘llarning suyini o‘zga suvlarga tarjih kilur-lar. Bu Udvaning uch tarafi yakpora tog‘ voqi’ bo‘lubtur. Toshining rangi Bayana toshlaridek qizil emastur, bir nima berangroktur.

Bu Udvaning atrofidag‘i yakpora qiyolarni qozib, uluq-kichik mujassam butlar tarosh qilibturlar. Janub tarafi bir uluq buttur, balandlig‘i taxminan yigirma qari bo‘lg‘ay. Bu butlarni tamom yalang‘och, besatri avrat ko‘rsatibturlar.

Udvaning ichidagi (342 b) ikki uluq ko‘lning atrofida yigirma-yigirma besh choh qozibtur-lar. Bu chohlardin suv tortib, sabzakorliklar qilib va gullar va daraxtlar ekibturlar. Udva yomon er emas, tavr eredur. Aybi atrofidag‘i butlardur. Butlarni ham buyurdumkim buzg‘aylar. Udvadin yana qo‘rg‘ong‘a chiqib, Sultoniy Po‘lning o‘zinikim, kofirlar zamonidin beri bu darvoza masdud ekondur, tafarruj qilib, namozi shom Rahimdod solg‘on bog‘chag‘a kelib tushtum, ul oxshom o‘shul bog‘chada-o‘q bo‘ldum.

Seshanba kuni, oyning o‘n to‘rtida Raana Sangaaning Bikramajit otliq ikkinchi o‘g‘lidinkim, onasi Padmavatiy bila Rantanbo‘r qal’asida edilar, kishilari keldi. Gvaliyar sayrig‘a otlang‘ondin burun ham Bikramajitning uluq e’tiborliq Aso‘k otliq hindusidin kishilar kelib,

kulluq va xizmatkorliq izhorini qilib, oʻziga etmish laklik vajhi istiqomat istidʼo qilib edi. Andoq muqarrar qilib edikim, Rantanboʻrni topshurgʻay. Muddaosideq parganalar inoyat qilib, kishilariga ruxsat berduk. Gvaliyar sayrigʻa boriladur edi, ul kishilarga Gvaliyarda miyod qilduk. Miyoddin bir necha kun keyinroq qoldilar. Bu Asoʻk hindu Bikramajitning onasi Padmavatiygʻa yakin uruq (343 a) boʻlur emish. Bu kayfiyatni onaliq-oʻgʻullukka ham izhor qilibtur. Ular ham bu Ark bila muttafiq boʻlub, davlatxohliq va xizmatkorliq kabul qilibturlar.

Toj va kuloh va zar kamarkim, Sangaa Sulton Mahmudni bosib, Sulton Mahmud kofirning qaydigʻa tushganda bu taʼrifiy toj va kuloh va zar kamarni olib, Sulton Mahmudni koʻyub edi, oʻshul toj va kuloh va zar kamar Bikramajitta ekandur, ogʻasi Ratansinkim, holo otasi oʻrnigʻa raana boʻlub, Chitoʻrgʻa qobizdur, toj va kuloh bila zar kamarni inisidin tilabtur. Bu bermaydur. Bu kelgan kishilardin toj va kuloh va zar kamarni manga soʻzlanibtur. Rantanboʻrning mubodalasigʻa Bayanani tilabtur. Bayana soʻzidin alarni oʻtkarib, Shamsobodni Rantanboʻr mubodalasigʻa vaʼda qilduk. Ushul kuni-oʻq bu kelgan kishilariga xilʼatlar kiydurub, toʻqquz kunda Bayanagʻa kelmoq miyodi bila ruxsat berildi.

Bu bogʻchadin otlanib, Gvaliyarning butxonalarini sayr qilduk. Baʼzi butxonalar du oshyona, se oshyona, oshyonalari pastroq, kadimiy vazʼliq izorasida tamom mujassam suratlar toshdin qozibturlar. Baʼzi butxona madrasa vazʼliq peshgohida uluq va baland gunbaz, madrasa hujralaridek hujralarikim bor, har hujraning ustida tang-tang gunbazlar taroshida toshdin qilibturlar. Quyidagi (343 b) hujralarida mujassam toshdin butlar tarosh qilibturlar. Bu imoratlarni tafarruj qilib, Gvaliyarning gʻarbiy darvozasidin chiqib, Gvaliyar qoʻrgʻonining janub tarafidin evrulub, sayr qilib, Rahimdod solgʻon chahorbogʻkakim, Haatiy Poʻlning olidadur, kelib tushtum. Rahimdod toʻy ishini bu chorbogʻda tayyor qilib edi, yaxshi oshlar tortib, qalin peshkashlar qildi, jins va naqddin toʻrt lak peshkashi edi. Bu chorbogʻdin otlanib, kech oʻz chorbogʻimgʻa keldim.

Chahorshanba kuni, oyning oʻn beshida Gvaliyarning sharqi-janubi sori obshornikim, Gvaliyardin olti kuroʻh yoʻldur, sayr qila bordim, mundin kechrak otlanilgʻon ekondur. Obshorgʻakim, kech namozi peshin etishtuk. Bir argʻamchi baland qiyodin bir tegirmon suyi shorildob tushadur. Bu suv tushar erdin quyiroq ulugʻ koʻl boʻlubtur. Bu obshordin yuqqori bu suv yakpora qiyoning ustidin oqib keladur. Bu suvning tubi yakpora toshdur. Har erda-har erda tushub koʻl boʻlubtur. Bu suvning yoqalarida yakpora parcha-parcha toshlar tushubtur, oʻlturgʻudeq

vale bu suv doimiy emas emish. Obshorning ustida oʻlturub, maʼjun eduk. Suv yuqqori borib, suvning bidoyatigʻacha sayr qilib, yonib, bir balandi ustiga chiqib, muddate oʻlturduk. Sozandalar soz choldilar va goʻyanda (344 a) lar nima ayttilar. Obnus yigʻochinikim, hind eli «tindu» derlar, koʻrmaganlarga koʻrsatildi.

Andin yonib, togʻdin tushub, namozi shom bila namozi xuftanning orasida andin otlanduk. Ikki posgʻa yovuq bir erda kelib uyquladuk. Kunning bir pahari boʻla chorbogʻqa kelib tushuldi.

Odina kuni, oyning oʻn ettisida Suhjana degan Salohiddinning zodbud kentini va kentidin yuqqori togʻ orasidagʻi va koʻl ichidagi limu va sadafil bogʻini sayr qilib, bir paharda kelib, chorbogʻqa tushtum.

Yakshanba kuni, oyning oʻn toʻkkuzida tongdin burunroq chorbogʻdin otlanib, Kavariy suyidin oʻtub, tushlanduk. Namozi peshinda andin otlanib, oftob oʻlturur mahal Chanbal suyidin oʻtub, namozi shom namozi xuftan orasida Doʻlpur qoʻrgʻoniga kirib, charogʻ bila Abulfath solgʻon hammomni sayr qilib, andin otlanib, yangi chorbogʻ solgʻon erga band boshigʻa kelib tushuldi.

Tonglasigʻa buyurulgʻon erlarni yurub sayr qildim. Yakpora toshda buyurulgʻon kayladorhavzning yuzini bir martaba tamom koʻtarmaydurlar edi, buyuruldikim, sangtaroshlar koʻprak kelib, bir martaba, havzning tubini durust olsunlarkim, suv quyib, atrofini tarozu qilsa boʻlgʻay. Kech namozi digar havzning bir martaba yuzini tamom oldilar. Buyurdimkim, suv toʻldurdilar. (3446) Atrofini suv bila tarozu qilib, hamvor qilmoqqa mashgʻul boʻldilar. Bu navbat yana bir obxona buyurdimkim, erini yakpora toshdin tarosh qilgʻaylar, ichidagi kichik havzni ham yakpora toshdin qozgʻoylar. Dushanba kuni maʼjun suhbati boʻldi. Seshanba kuni ham anda-oʻq edim.

Chahorshanba kechasi ogʻiz ochib, nima eb, Sekriyga bormoq azimati bila otlanildi. Ikki pahargʻa yovuq bir erda tushub, uyquladuk. Qulogʻimgʻa, bilmon, sovuqning taʼsiri boʻldi oʻxshar, bu oxshom asru koʻp ogʻridi, uyqulay olmadim. Tong boshida bu erdin tebrab, bir paharda Sekriyda solgʻon boqqa etib tushuldi. Bogʻning tomi va chohning imoratlari xotirxoh boʻlmagʻon jihatidin ish ustidagilarni tahdid va siyosat qilildi. Sekriydin namozi digar bila namozi shom ora-sida otlanib, Madhakurdin oʻtub, bir erda tushub uyquladuk. Andin otlanib, bir pahar boʻla Agraga kelib, kalʼada Xadicha Sultonbegim*nikim, Faxrijahonbegim borib, bular baʼzi ish-kuch uchun qolibturlar, koʻrub, Juundin oʻgub, «Hasht bihisht» bogʻigʻa keldim.

Shanba kuni, safar oyining uchida uluq amma begimlardin uch begim: Gavharshodbegim, Badiuljamolbegim, Oqbegim; kichik begimlardin: Xonzodabegim, Sulton Mas’ud mirzoning qizi, yana Sulton Baxtbegimning qizi, yana yanga chechamningkim, Zaynab Sultonbegim bo‘lg‘ay, nabirasi kelib, Tu’tadin o‘tub, mahallot yoqasida daryo qirg‘og‘ida (345 a) tushub edilar, borib, namozi digar bila namozi shomning orasida ko‘rdum. Andin kema bila-o‘q keldim.

Dushanba, safar oyining beshida Bikramajitning burung‘i elchisi va so‘ng‘i elchisiga bayri Bhiralik hindulardin Devaning o‘g‘li Hamusiyni qo‘shub yiborildikim, Rantanbo‘rni topshurmoq uchun, xizmatkorlikni kabul qilmoq uchun o‘z roh va rasmi bila ahd va shart qilg‘ay. Bizning bu borg‘on kishi ko‘rub, bilib, inonib kelgay. Ul bu aytg‘onlarining ustiga tursa, men ham va’da qildimkim, Tengri rost keltursa, otasining o‘rnig‘a raana qilib, Chito‘rda o‘lturg‘uzay.

Ushbu fursatlarda Dehlidag‘i va Agradagi Iskandar bila Ibrohimning xizonalari tamom bo‘ldi. Cherik yarog‘ig‘a va to‘p va tufakchining doru va jidog‘ig‘a panjshanba kuni, safar oyining sekkizida jami’ vajhdorning vajhidin sadu si farmon bo‘ldikim, devong‘a tushurub, bu asbob va olotqa sarf va harj qilg‘aylar.

Shanba kuni, oyning o‘nida Sulton Muhammad baxshining Shoh Qosim otliq piyodasinikim, bir qatla Xuroson ahlig‘a istimolat farmonlari elitib edi, yana Hiriga yiborildi. Bu mazmun bila farmonlar elittikim, Hindustonning sharq va g‘arb (345 b) yog‘iylaridin va kofirlaridin Tengri inoyati bila xotirlar jam’ bo‘ldi. Ushbu yoz Tengri rost keltursa, albatta, o‘zumizni har nav’ qilib etkurgumizdur. Ahmad Afshorg‘a ham farmon yiborildi. Farmonning hoshiyasida o‘z xatim bila bitib, Faridun Qo‘buziyni tiladim. Ushbu kun peshin simob emakni bunyod qildim.

Chahorshanba kuni, oyning yigirma birida bir Hindustoniy pochi Komronning va Xoja Do‘st Xovandning arzadoshtlarini kelturdi. Xoja Do‘st Xovand zilhijja oyining o‘nida Kobulg‘a borib, Humoyun qoshig‘a tebrab ekandur. Xubyonda Komronning kishisi Xojag‘a borurkim, Xoja kelsunlar, har nekim farmon bo‘lubtur, etkursunlar, so‘zunni so‘zlashib borsunlar. Komron zilhijja oyining o‘n ettisida Kobulg‘a kelgandur. Xoja bila so‘zlashib, Xoja ushbu zilhijja oyining yigirma sekkizida Qal’ayi Zafarg‘a uzotur.

Bu kelgan arzadoshtlarda yaxshi xabarlar edi: Shahzoda Tahmosp o‘zbakning daf’ig‘a azimat qilib, Renish o‘zbakni Domg‘onda olib o‘lturub, elini qatli om qilur. Ubaydxon qizilbosh xabarini tahqiq topqoch, Hiri girdidin qo‘pub, Marvg‘a borib, Samarqand va ul navohidag‘i

sultonlarni Marvg‘a tilar. Movarounnahrdag‘i sultonlar tamom Marvg‘a ko‘makka (346 a) borurlar.

Bu xabarni ham ushbu pochi kelturdikim, Humoyunning o‘g‘li bo‘lmish. Yodgor tag‘oyining qizidin. Komron ham Kobulda kadxudo bo‘ladur emish, tag‘oyisi Sulton Ali mirzoning qizini oladur emish. Ushbu kun Sayyid Dakniy Sheroziy jibagarg‘a xil’at kiydurub, in’om qilib, favvoralik chohni buyurdukkim, biluricha itmomg‘a tegurgay.

Odina kuni, oyning yigirma uchida harorate badanimda zohir bo‘ldi. Andokqim, jum’a namozini masjidta tashvish bila o‘tadim, namozi peshin ehtiyotini qilib, kitobxonada bir zamondin so‘ng mashaqqat bila o‘tadim. Indini, yakshanba kuni isitib, ozroq titradim.

Seshanba kechasi, safar oyining yigirma ettisida hazrat Xoja Ubaydulloning «Volidiya» risolasini nazm qilmoq xotirimg‘a kechti. Hazratning ruhig‘a iltijo qilib, ko‘nglumga kechurdumkim, agar bu manzum ul hazratning maqbuli bo‘lur, xud nechukkim, sohibi «Qasidai Burda»-ning qasidasi maqbul tushub, o‘zi aflaj marazidin xalos bo‘ldi, men dog‘i bu orizadin qutulub, nazmimning qabulig‘a dalile bo‘lg‘usidur. Ushbu niyat bila «ramali musaddasi maxbun, arzuz va zarbgohi maxbuni mahzuf» (346 b) vaznidakim, Mavlono Abdurraxmon Jomiyning «Subha»si ham bu vazndadur, risola nazmig‘a shuru’ qildim, ham o‘shal kecha o‘n uch bayt aytildi. Iltizom yo‘sunluq kunda o‘n bayttin kamrak aytilmas edi, g‘olibo bir kun tark bo‘ldi. O‘tgan yil va balki har mahal mundoq orizakim bo‘ldi, aqalli bir oy-qirq kunga tortti. Tengri inoyati bila, hazratning himmatidin, panjshanba kuni, oyning yigirma to‘qquzida andake afsurda bo‘ldi, o‘zga bu orizadin xalos bo‘ldum. Shanba kuni, rabiul avval oyining sekkizida risola so‘zlarini nazm qilmog‘ ixtitomiga etti. Bir kun ellik ikki bayt aytildi.

Chahorshanba kuni, oyning yigirma sekkizida atrof va javonibka cheriklarga farmonlar yiborildikim, yaqin fursatta, Tengri etkursa, cherik otlang‘umizdur. Cherik yarog‘i bila bot etisha kelsunlar.

Yakshanba kuni, rabiul avval oyining to‘qqizida Bek Muhammad ta’liqchi keldi. O‘tgan yil muharram oyining oxirida Humoyung‘a xil’at va ot eltib edi.

Dushanba kuni, oyning o‘nida Bekkina Vays Log‘ariy bila Bayonshayx otliq Humoyuning bir navkari Humoyunning qoshidin keldilar. Bekkina Humoyunning o‘g‘lining sevinchisiga kelibtur. Otini Alamon ko‘yubtur, Shayx Abulvajd valodatig‘a tarix: (347 a) «Shahi saodatmand» topibtur. Bayonshayx Bekkinadin xeyli so‘ngra chikibtur. Odina kuni, safar oyining to‘kquzida

Kishimning oyog‘ida Dushanba degan erdin Humoyundin ayrilibtur. Dushanba kuni, rabiul avval oyining o‘nida Agraga keldi, jald keldi. Yana bir qatla ham ushbu Bayonshayx Qal’ayi Zafardin Qandahorg‘a o‘n bir kunda borib edi. Shahzodaning kelganining va o‘zbakning shikast topqonining xabarini bu Bayonshayx kelturdi.

Tafsili budurkim, shaxzoda Tahmosp Iroqdin qirq ming kishi bila Rum dasturi tufak va aroba tartib qilib, tez-o‘q yurub kelib, Bistom va Domg‘onda Renish o‘zbakni olib, eli bila qirib tez-o‘q o‘tar. Kepakbiyning o‘g‘li Qambar Alini ham qizilbosh odami bosar. Oz-og‘loq kishi bila Ubaydxon qoshig‘a kelur. Ubaydxon Hiri navohiysida turush yarog‘ini topmay, jami’ Balx va Hisor va Samarqand va Toshkanddagi xon va sultonlarg‘a qadag‘a bila kishilar chopturub, o‘zi Marvg‘a kelur, bot-o‘q yig‘ilurlar. Toshkandtin Suyunchakxonning ulug‘idin kichikroq o‘g‘li Baroq Sulton, Samarqand va Miyonkoldin Ko‘chumxon va Abusa’id Sulton va Po‘lod Sulton (3476) va Jonibek Sulton o‘g‘lonlari bila va Hisordin Hamza Sulton bila Mahdiy Sulton*ning o‘g‘lonlari va Balxdin Ketin Qaro Sulton va jami’ sultonlar bot-o‘q borib, Marvda Ubaydxon bila mulhaq bo‘lurlar. Yuz besh ming kishi bo‘lurlar. Bularning tilchisi mundoq xabar keltururkim, shahzoda Ubaydxonni Hirining navohisida oz-og‘loq cherik bila o‘lturubtur deb, qirq ming kishi bila ildam kelibtur. Holo bu jam’iyatning xabarini topib, Rodagon o‘langida xandaqlab o‘lturubturlar. O‘zbaklar bu xabarni topib, g‘animni ko‘zga ilmay, kengashni munga qo‘yarlarkim, barcha xon va sultonlar Mashhadta o‘ltururbiz, bir necha sultonni yigirma ming kishi bila ta’yin qilurbizkim, qizilboshning o‘rdusining navohisiyda yurub, boshini chiqorg‘ali qo‘ymas. Aqrab bo‘lg‘och, yadachilara buyururbizkim, yada qilg‘aylar. Ushbu rangda ojizlandurub olurbiz, deb Marvdin ko‘charlar. Shaxzoda ham Mashhaddin chiqib, Jom va Hargird navohisida muqobala bo‘lurlar. Shikast o‘zbak sori voqi’ bo‘lur. Qalin sulton giriftor bo‘lub, qatlg‘a borur. Bir xatta xud andoq bitib edilarkim, Ko‘chumxondin o‘zga (348 a) hech sultonning tahqiq chiqqani mushaxxas emas. Cherik bila bo‘lg‘on kishilardin hanuz kishi kelmaydur. Hisordag‘i sultonlar Hisorni tashlab chiqarlar. Chalmakim, asli oti Ismoildur, Ibrohim joniyning o‘g‘li, Hisor qo‘rg‘onida ekandur. Ushul Bayonshayxdin-o‘q Humoyung‘a, Komrong‘a xatlar bitib, tez-o‘q yonduruldi.

Odina kuni, oyning o‘n to‘rtida xat va kitobatlar tayyor bo‘lub, Bayonshayxqa topshurub, ruxsat berildi. Shanba kuni, oyning o‘n beshida Agradin uzadi.

Humoyung‘a bitilgan xatning savodi: «Humoyung‘a mushtoqliqlar bila sog‘inib salom degach, so‘z ulkim, dushanba kuni, rabiul avval oyining o‘nida Bekkina bila Bayonshayx keldilar. Xatlardin va arzadoshtlardin ul yuzdagi, bu yuzdagi kayfiyat va holot mushaxxas va ma’lum bo‘ldi.

Shukr, bermish sanga haq farzande,
Sanga farzandu, manga dilbande.

Tengri taolo mundoq sevinchlarni manga va sanga hamisha ro‘zi qilg‘ay, omin yo rabbal-olamin. Otini Al’amon qo‘ymishsen. Tengri muborak qilg‘ay. Vale, bovujudkim, o‘zung bitibsen, mundin g‘ofil bo‘lubsenkim, kasrati isti’mol bila avom Alamo (348 b) derlar, yo El Amon derlar, o‘zga mundoq alif-lom otta kam bo‘lur. Tengri otini va zotini farxunda va muborak qilg‘ay, manga va sanga ko‘p yillar va bisyor qarnlar Al’amonni davlat va saodat bila tuta bergay.

Tengri taolo o‘z fazl va karami bila bizning ishimizni yasaydur. Mundoq qopu qarnlarda topilmas. Yana seshanba kuni, oyning o‘n birida arojif xabar keldikim, Balx eli Qurbonni tilab Balxqa kiyurmishlar.

Yana Komrong‘a, Kobuldag‘i beklarga farmon bo‘ldikim, borib, sanga qo‘shulub, Xisor yo Samar-kand yo har sorig‘akim saloxi davlat bo‘lsa, yuru-gaysiz. Tengrining inoyati bila yog‘iylarni bosib, viloyatlarni olib, do‘stlarni shod va dushmanlarni nigunsor qilg‘aysiz, inshoolloxu taolo. Sizlarning jon tortib, qilich chopmoq mahallaringizdir. Qopuda kelgan ishni taqsir qilmangiz.

Garonjonliq bila kohilliq podshohliq bila rost kelmas.
Jahongire tavaqquf bar nayobad,
Jahon onro buvad ko‘ beh shitobad,
Hama chizi zi ro‘i kadxudoi-
Sukun meyobad illo podshohiy.

Agar Tengri inoyati bila Balx va Hisor viloyati muyassar va musahhar bo‘lsa, Hisorda sening kishing bo‘lsun, Balxta Komronning kishisi bo‘lsun. Agar Tengri inoyati bila Samarqand ham musahhar bo‘lsa, Samarqandta sen o‘lturg‘il, Hisor viloyatini, (349 a) inshoolloh xolisa qilg‘umdur. Agar Komron Balxni ozirg‘ansa, arzadosht qiling, inshoolloh aning qusurini o‘shal viloyatlardin-o‘q rost qilg‘umizdur. Yana sen o‘zing bilur edingkim, doim bu qoida mar’iy edi: olti hissa sanga bo‘lsa, besh hissa Komrong‘a bo‘lur edi. hamisha bu qoidani mar’iy tutub, mundin tajovuz qilmang. Yana ining bila yaxshi maosh qilg‘aysan. Uluqlar ko‘tarimlik kerak, umidim borki, sen ham yaxshi ixtilot

qilg‘aysan. Aning ham mutasharri’ va yaxshi yigit qo‘pubtur, ul ham mulozamat va yakjihatliqta taqsir qilmag‘ay.

Yana sendin ozroq gilam bor, bu ikki-uch yildin beri bir kishing kelmadi. Men yiborgan kishi ham rost bir yili so‘ngra keldi. Mundoq bo‘lurmu?

Yana xatlaringda yolg‘uzluq, yolg‘uzluqkim, debsen, podshohliqta aybdur, nechukkim debturlar:

Agar poy bandi rizo pesh gir,

Va gar yaksuvori sari xesh gir.

Hech qayde podshohliq qaydicha yo‘qtur. Podshohliq bila yolg‘uzluq rost kelmas. Yana men degandeq bu xatlaringni bitibsen va o‘qumaysen, ne uchunkim, agar o‘qur xayol (349 b) qilsang edi, o‘quyolmas eding. O‘kuyolmagandin so‘ng albatta tag‘yir berur eding. Xatingni xud tashvish bila o‘qusa bo‘ladur, vale asru mug‘laktur. Nasri muammo hech kishi ko‘rgan emas. Imlong yomon emas. Agarchi xeyli rost emas, iltifotni «to» bila bitibsen. Qulunjni «yo» bila bitibsen. Xatingni xud har tavr qilib o‘qusa bo‘ladur, vale bu mug‘laq alfozingdin maksud tamom mafxum bo‘lmaydur. G‘olibo xat bitirda kohillig‘ing ham ushbu jihattindur. Takalluf qilay deysen, ul jihattin mug‘laq bo‘ladur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti; ham sanga tashvish ozroq bo‘lur va ham o‘qug‘uchig‘a.

Yana uluq ish ustiga borasen, ish ko‘rgan, ra’y va tadbirliq beklar bila kengashib, alarning so‘zi bila amal qilg‘aysen.

Agar mening rizomni tilarsen, xilvatnishinliqni va el bila kam ixtilotliqni bartaraf qilg‘il. Kunda ikki navbat iningni va beklarni ixtiyorlarig‘a qo‘ymay, qoshingg‘a charlab, har maslahat bo‘lsa kengashib, bu davlatxohlarning ittifoqi bila har so‘zunga qaror bergaysen.

Yana Xoja Kalon, mening bila gustoxona ixtilot qila o‘rganib edi, sen (350 a) dog‘i, nechukkim men Xoja Kalon bila ixtilot qilur edim, o‘shundoq ixtilot qilg‘aysen. Agar Tengri inoyati bila ul sorilar ish ozroq bo‘lsa, Komrong‘a ehtiyoj bo‘lmasa, Komron Balxta mazbut kishilarni qo‘yub, o‘zi mening qoshimg‘a kelsun.

Yana muncha fath va zafarlar Kobulda ekanda bo‘ldi, Kobulni shugun tutubturmen, ani xolisa qildim. Hech qaysingiz tama’ qilmag‘aysiz.

Yana yaxshi boribsen, Sulton Vaysning ko‘nglini olibsen, ani qoshingg‘a kelturub, aning ra’yi bila amal qilg‘aysenkim, ish bilur kishidur. Cherikni yaxshi yig‘ib yurgaysen. Og‘iz so‘zlaridin Bayonshayx

sohib vuqufdur, ma’lum bo‘lg‘usidur, deb mushtoqliklar bila salom. Panjshanba kuni, rabiul avval oyining o‘n uchida bitildi».

Komrong‘a va Xoja Kalong‘a dag‘i ushbu mazmun bila o‘z ilgim bila xatlar bitib yibordim.

Chahorshanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida mirzolar va sultonlar, turk va hind umarosini charlab, mashvarat qilib, so‘zni munga qo‘yuldikim, bu yil xud, albatta, bir sori cherik yurumak kerak. O‘zumizdin burunroq Askariy Purabka mutavajjih bo‘lg‘ay. Gang daryosidin narig‘i salotin va umaro cheriklari bila Askariyga kelib qo‘shulub, har sorig‘akim, salohi davlat bo‘lsa, azimat qilg‘aylar.

Bu kayfiyatlarni bitib, shanba kuni, oyning (350 b) yigirma ikkisida o‘n olti kunlik buljor bila G‘iyosiddin qo‘rchini Sulton Junayd barlos boshliq Purab umarosig‘a chopturuldi. Og‘iz so‘zlari bu bo‘ldikim, zarbzan va aroba va tufak urush asbob va olotidur, bular tayyor bo‘lg‘uncha, o‘zumizdin ilgarrak Askariyni yiborildi. Gangning nari yuzidagi jami’ salotin va umarog‘a farmon bo‘ldikim, Askariy qoshig‘a yig‘ilib, har sorig‘a salohi davlat bo‘lsa, Tengri inoyati bila mutavajjih bo‘lg‘ay. Andag‘i davlatxohlar bila mashvarat qiling. Agar manga ehtiyojliq ish bo‘lsa, ushbu miyod bila borg‘on kishi kelgach-o‘q betavaqquf, inshoolloxu taolo, otlang‘umdur. Agar Bangaliy yakjihatliq va ixlos maqomida bo‘lsa va ul orada manga ehtiyoj bo‘lg‘udek ishi bo‘lmasa, ani ham sharh bila arzadosht qiling. Boqib turub bo‘lmas, o‘zga sori azimat qilg‘umdur. Sizlar davlatxohlarning mashvarati bila, Askariyni olib yurub, andag‘i ishlarga Tengri taolo inoyati bila faysal bergaysiz.»

Shanba kuni, rabiul avval oyining yigirma to‘qquzida Askariyga murassa’ kamar xanjar bila, podshohona xil’at kiydurub, alam va tug‘ va naqora va tavila tupchoq va o‘n fil va qator teva va qator xachir, (351 a) podshohona asbob va olot in’om bo‘ldi, hukm bo‘ldikim, devon boshida o‘lturg‘ay. Mullosig‘a va ikki atkasiga tugmalik chakmanlar va yana o‘zga navkarlariga uch to‘qquz to‘n in’om bo‘ldi.

Yakshanba kuni, oyning salxida Sulton Muhammad baxshining uyiga bordim, poyandoz solib, sochiq kiyurdi. Naqd va jinsdin ikki lakdin ko‘prak nima peshkash qildi. Osh va peshkash tortilg‘ondin so‘ng yana bir hujrasig‘a borib, o‘lturub, ma’jun eduk. Andin uch paharda chiqib, suvdin o‘tub, «Xilvatxona» kelildi.

Panjshanba kuni, rabiul oxir oyining to‘rtida mundoq muqarrar bo‘ldiki, Agradin Kobulg‘acha Chaqmoqbek Shohiy tamg‘ochining navisandalig‘i bila tanob urg‘ay. Har to‘qquz kuro‘h manor

koʻporgʻaylarkim, manorning balandligʻi oʻn ikki kari boʻlgʻay. Ustida bir chordara koʻporgʻaylar. Dar oʻn sekkiz kuroʻhda olti yom oti bogʻlagʻaylar. Yomchi va sayisga ulufa va otlargʻa aliq ta’yin boʻlgʻay. Andoq farmon boʻldikim, bu yom oti bogʻlatur er agar bir xolisagʻa yovuq boʻlsa, bu mazkur boʻlgʻonlarni andin saranjom qilsunlar, yoʻq ersa, har bekning parganasiga voqi’ boʻlsa, aning uxdasida qilsunlar. Ushbu kun Chakmoq bila Shohiy Agradin chiqtilar. Bu kuroʻhlarni mil bila muvofiq ta’yin qilildi. Nechukkim, «Mubayyin»da mazkurdur:

(351 b) Toʻrt mingdur qadam bila bir mil,
Bir kuroʻh oni Hind eli der bil.
Dedilar bir yarim qari bir qadam,
Har qari bilki, bordur olti tutam.
Har tutam toʻrt eliq yana har elik
Olti jav arzi boʻldi, bil, bu bilik.

Paymoyish tanobini bu mazkur boʻlgʻon bir yarim qari bilakim, toʻqquz tutam boʻlgʻay, qirq qari ta’yin qilildikim, yuz tanobi bir kuroʻh boʻlgʻay.

Shanba kuni, oyning oltisida toʻy boʻldi. Qizilbosh va oʻzbak va hindularning elchilari bu toʻyda bor edilar. Qizilbosh elchilarni oʻng qoʻlda, etmish-sekson qari yiroqroq shomiyona barpoy qilib, oʻlturgʻuzuldi. Farmon boʻldikim, beklardin Yunus Ali qizilboshlar bila oʻlturgʻay. Soʻl qoʻlda ham ushbu dastur bilan oʻzbak elchilari oʻlturub, beklardin Abdulloxgʻa farmon boʻldi-kim, bular bila oʻlturgʻay. Men yangi solgʻon musamman xaspoʻsh tolorning shimoliy zil’ida oʻlturdum, oʻng qoʻlumda besh-olti qari — Toʻxta Boʻgʻa Sulton va Askariy va Hazrati Xojaning avlodi Xoja Abdushshahid va Xoja Kalon va Xoja Husayniy va Xalifa va yana Samarqandtin kelgan xojalarning tavobii hofiz va mullolar oʻlturdilar. Soʻl qoʻlumda besh-olti (352 a) qari — Muhammad Zamon mirzo va Tongotmish Sulton va Sayyid Rafi’ va Sayyid Rumiy va Shayx Abulfath va Shayx Jamoliy va Shayx Shihobiddin arab va Sayyid Dakniy oʻlturdilar. Jami’ salotin va havonin va akobir va umaro oshdin burun qizildin, oqtin, qoradin, raxttin, jinstin sochiqlar kiyurdilar. Buyurdimkim, olimda zaylucha soldilar. Qizil va oqni bu zaylucha ustiga toʻktilar. Raxt va oq parcha va badralarni ham qizil va oqning yonida toʻda qildilar.

Oshdin burunroq sochiq kiyurur asnosida mast tevalarni va fillarni oʻtrudagʻi orolda urushqa soldilar. Bir necha qoʻchqor ham urushturdilar. Bulardin soʻng kushtigirlar kushti tushtilar.

Ulug‘ osh tortilg‘ondin keyin, Xoja Abdushshaxid bila Xoja Kalong‘a o‘rmak abralik kish jubbalar munosib xil’atlar bila kiyduruldi. Mullo Farrux va Hofiz boshliq bila kelganlariga chakmanlar kiyduruldi. Ko‘chumxonning elchisiga va Hasan Chalabiyning inisiga ham kumosh boshlik tugmalik kish jubbalar faroxo‘riy xil’atlar inoyat bo‘ldi. Abusa’id Sultonning va Mehribon xonimning va o‘g‘lining, Po‘lod Sultonning elchilariga va Shoh Hasanning elchisiga tugmalik chakmanlar, qumosh to‘nlar (352 b) in’om bo‘ldi. Ikki xojag‘a va ikki ulug‘ elchigakim, Ko‘chumxonning navkari va Hasan Chalabiyning inisi bo‘lg‘ay, kumush toshi bila oltun va oltun toshi bila kumush tortilib, in’om bo‘ldi. Oltun toshi besh yuz misqoldurkim, Kobul toshi bila bir ser bo‘lg‘ay, kumush toshi ikki yuz ellik misqoldurkim, Kobulning yarim seri bo‘lg‘ay. Xoja Mir Sultong‘a va o‘g‘lonlarig‘a va Hofiz Toshkandiy va Mullo Farrux boshliq Xojaning mulozimlarig‘a va o‘zga elchilarg‘a ham oltundin, kumushdin tarkash bila in’omlar bo‘ldi. Yodgor Nosirg‘a kamar xanjar in’om bo‘ldi. Yana Mir Muhammad jolabong‘a Gang daryosig‘a yaxshi ko‘pruk bog‘lag‘oni uchun mustavjibi inoyat bo‘lub edi, bu Mir Muhammadg‘a va yana tufakandozlardin pahlavon Hoji Muhammad va pahlavon Bahlul va Vali Porsiyg‘a yakka xanjar inoyat bo‘ldi. Ustod Aliqulining ikki o‘g‘liga ham xanjar in’om bo‘ldi. Yana Sayyid Dovud Garmseriyg‘a qizildin, oqdin in’om bo‘ldi. Yana qizim Ma’sumaning va o‘g‘lum Hindolning navkarlariga tugmalik chakmanlar va kumosh xil’atlar in’om bo‘ldi. Yana Andijondin va beviloyat va bevatan yurgan erlarimiz va So‘x va Xushyordin kelganlarga chakmanlar va kumosh xil’atlar va oltundin va kumushdin, raxtdin, jinsdin in’omlar bo‘ldi. Qurbon bila Shayxning navkarlariga va Kohmard (353 a) raoyosig‘a ham ushbu dastur bila inoyatlar bo‘ldi.

Osh tortilg‘ondin so‘ng farmon bo‘ldikim, Hindustonni bozigarlari kelib, o‘yunlarini ko‘rsatgaylar. Lo‘lilar kelib, ishlarini ko‘rsattilar. Hinduston lo‘lilari ba’zi ishlare ko‘rsaturlarkim, ul viloyatlarning lo‘lilaridin ko‘rulmaydur edi. Ul jumladin biri budurkim, etti xalqani peshonasig‘a va ikki tiziga ta’biya qilib, yana to‘rt xalqani ikkini ikki ilik barmog‘i bila va ikkini ikki oyog‘i barmog‘i bila tez va bedarang evuradur. Yana biri bukim, raftori tovus yo‘sunluq bir iligini erga qo‘yub, bir iligi va ikki oyog‘i bila uch xalqani tez va bedarang evuradur. Yana biri bukim, ul viloyat lo‘lilari ikki yig‘ochni oyog‘larig‘a bog‘lab «poyi cho‘bin» qilib, yo‘l yururlar. Hinduston lo‘lilari bir yig‘och bila «poyi cho‘bin» qilib, yo‘l yuruydurlar, oyog‘larig‘a ham bog‘lamaydurlar. Yana biri bukim, ikki lo‘li bir-birini tutushub, ul

viloyatlarda ikki turluk muallaq borurlar, Hinduston loʻlilari bir-birlarini tutushub, uch, toʻrt turluk muallaq boradurlar. Yana biri bukim, olti-etti qari yigʻochning tubini bir loʻli beliga qoʻyub, yigʻochni tik tutub turadur, yana bir loʻli bu yigʻochqa chiqib, (353 b) yigʻoch ustida oʻyunlar oʻynaydur. Yana biri bukim, bir kichik loʻli yana bir ulugʻ loʻlining boshigʻa chiqib, tik turadur, quyigʻi loʻli ul sari, bul sari ildam yurub, ish koʻrsatganda, bu kichkina ul loʻlining boshining ustida tip-tik tebranmay turub, ul ham ishlar koʻrsatadur. Qalin potrlar ham kelib, raqkosliq qildilar.

Namozi shomgʻa yakin qizildin, oqdin, qoradin gʻalaba sochildi. Gʻarib gʻavgʻo va izdihome boʻldi. Namozi shom bila namozi xuftan orasida besh-olti maxsuslarni qoshimgʻa oʻlturgʻuzdum. Bir pahardin koʻproq oʻlturuldi. Tonglasi ikki paharda kemaga oʻlturub, «Hasht bihisht»gʻa kelildi.

Dushanba kuni, Askariykim, safar qilib chiqib edi, kelib hammomda ruxsat olib, Sharqqa koʻchdi. Seshanba kuni Doʻlpurda buyurgʻon havz va choh imoratlarini koʻra bordim. Bir pahar va bir gariyda bogʻdin otlandim. Kechaning avvalgʻi posidin besh gariy boʻlub edikim, Doʻlpur bogʻigʻa borildi.

Panjshanba kuni, oyning oʻn birida sangin choh va yigirma olti tosh tarnov va tosh sutun va yakpora qiyodin qazilgʻon arigʻlar tayyor boʻlib, ushbu kunning uch paharidin chohdin suv tortmoq bunyod boʻldi. Doʻlpurda ish (354 a) qiladurgʻon sangtarosh va durudgar va jami' muzdurlargʻa Agradagʻi ustodqorlar, muzdurlar dasturi bila in'omlar boʻldi. Choh suyi idi uchun ehtiyotqa buyuruldikim, oʻn besh kecha-kunduz tinmay charxin evurub, suv tortqaylar.

Odina kuni, avvalgʻi pahargʻa bir gariy qolib edikim, Doʻlggurdin otlanildi. Oftob hanuz oʻlturmaydur edikim, daryodin kechildi.

Seshanba kuni, oyning oʻn oltisida qizilbosh bila oʻzbakning urushida bor kishi Dev Sultonning navkari keldi. Andoq taqrir qildikim, Jom va Xargird navohisida oshur kuni turkman bila oʻzbakning masofi voqi' boʻlur. Farz vaqtidin namozi peshingacha urushurlar. Oʻzbak kishisini uch yuz ming bor edi, dedi. Turkman qirq-ellik ming kishi ekandur. Qorasini yuz ming kishi chenadi. Vale oʻzbak oʻzining kishisini yuz besh ming kishi derlar edi. Qizilbosh odami Rum dasturi bila aroba va zarbzan va tufakandoz tartib qilib, oʻzini berkitib urushur. Ikki ming aroba, olti ming tufakandoz bor ekandur. Shaxzoda va Joʻxa Sulton yigirma ming oʻbdon yigit bila arobaning ichida turar, oʻzga beklarni arobadin tashqari burongʻor va javongʻor (354 b) yasar, oʻzbaklar etgan

bila tashqarig‘i kishini bosib, tushura-tushura olib-o‘q tebrarlar. Orqaga evrulub, teva va partol o‘lja qilurlar. Oxir, arobaning ichidagilar zanjirni ochib chiqarlar. Munda ham zarb urush bo‘lur. O‘zbak uch qatla yondura solur. Tengri taolo inoyati bo‘lub, o‘zbakni bosarlar. Ko‘chumxon, Ubaydxon, Abusa’id Sulton boshliq to‘qquz sulton giriftor bo‘lur. Bir Abusa’id Sulton tirik emish, o‘zga sekkiz sulton maqtul bo‘lur. Ubaydxonning boshini topmaslar, tanasini toparlar, o‘zbaktin ellik ming kishi va turkmandin yigirma ming kishi qatlg‘a borur.

Ham ushbu kun G‘iyosiddin qo‘rchikim, o‘n olti kunluq buljor bila Jo‘npurg‘a borib edi, keldi. Sulton Junayd alar Haridqa cherik borg‘ondurlar. Bu Haridqa borg‘on jihatdin buljorg‘a etisha olmas. Sulton Junayd og‘iz so‘zi muni debturkim, shukr-shukr Tengri inoyatidin bu taraflar podshoh mutavajjih bo‘lg‘uncha ish ko‘runmaydur. Mirzo kelsalar, bu navohidag‘i salotin va havonin va umarog‘a farmon bo‘lsakim, mirzo qadamida mutavajjih bo‘lsalar. Umid borkim, bori ishlar osonliq bila muyassar bo‘lg‘ay.

(355 a) Agarchi Sulton Junaydtin mundoq javob keldi. Vale Mullo Muhammad muzaxxib-nikim, Sangaayi kofirning g‘azvidin so‘ng Bangalag‘a elchilikka yiborilib edi, bukun tongla kelur deydurlar edi, aning xabarig‘a ham boqildi.

Odina kuni, oyning o‘n to‘qquzida ma’jun eb, bir necha maxsuslar bila «Xilvatxona»da o‘lturub edim, Mullo Muhammad muzaxxib oxshomig‘a-kim, shanba kechasi bo‘lg‘ay, kelib mulozamat qildi. U tarafdag‘i kayfiyatni bir-bir so‘rub, ma’lum qilduqkim, Bangaliy itoat va yakjihatliq maqominda emish.

Yakshanba kuni turk va xind umarosini «Xilvatxona»da charlab kengashtuk. Bu so‘zlar orag‘a tushtikim, Bangaliy elchi yiborib, itoat va yakjihatliq maqomida emish. Bangalag‘a bormoq xud besurattur. Agar Bangala borilmasa, ul navohiyda bir xizonaliq er yo‘qturkim, cherik eliga madade bo‘lg‘ay. G‘arb tarafida ba’zi erlar bor, ham yovuqdur va xizonasi bordur.

Moli vofir, eli kofir, yo‘l yovuq,

Sharq sori gar yiroqtur, ul yovuq.

Oxir so‘z munga qaror toptikim, g‘arb tarafi borur yo‘limiz chun yovuqtur, bir necha kun tavaqquf qilib, sharq tarafidin xotirni jam’ qilib (355 b) borilsa ham bo‘lur. Yana G‘iyosiddin qo‘rchini yigirma kunluk miyod bila Purab umarosig‘a farmonlar bitib chopturuldikim, bori salotin va havonin va umarokim, Gang suyining nari yuzidaturlar, Askariyning

qoshigʻa yigʻilib, bu yogʻiylarning ustiga yurugaylar. Bu farmonlarni etkurub, har ne onda boʻlgʻon xabarni topib olib, miyodqa eta kelgay.

Ushbu ayyomda Muhammadiy koʻkaldoshtin arzadosht keldikim, Baloʻch yana kelib, baʼzi erlarni chopti.

Bu maslaxat uchun Chin Temur Sultonni taʼyin qilildikim, Sahrind va Samanadin narigʻi beklar, misli: Odil Sulton, Sulton Muhammad doʻldoy, Xisrav koʻkaldosh, Muhammad Ali jang-jang, Abdulaziz miroxoʻr, Sayyid Ali, Vali Qizil, Qarocha, Halohil, Oshiq bakavul, Shayx Ali, Katta, Gujurxon, Hasan Ali Savadiy boshliqlar sulton qoshigʻa yigʻilib, olti oyliq yaroq bila Baloʻch ustiga yurugaylar. Sultonning jor va yasogʻiga hozir boʻlub, yoʻlluq, toʻraliq soʻzidin chiqmagʻaylar. Bu farmonni etkurgali Abdulgʻaffor tavochi taʼyin boʻldi. Andoq muqarrar boʻldikim, avval Chin Temur Sultongʻa bu farmonlarni tegurgay. Andin oʻtub, mazkur boʻlgʻon beklarga farmonni (356 a) koʻrsatib, ne erdakim, Chin Temur Sulton buljor qilgʻon boʻlsa, borchani cherigi bila anda hozir qilgʻay, Abdulgʻaffor ham oʻzi bu cherikda boʻlgʻay. Har kimdin sustluq va beihtimomliq zohir boʻlsa, arzadosht qilgʻay. Oʻshal taqsir qilgʻonni mucha chargasidin uzatib, viloyat va parganasidin yiratqaybiz. Bu farmonlarni topshurub, ogʻiz soʻzlarini tuyturub, Abdulgʻafforgʻa ruxsat berildi.

Yakshanba kechasi, oyning yigirma sekkizida uch pahar va olti gariyda Juundin oʻgub, Doʻlggurda Nilufar bogʻigʻa mutavajjih boʻlduq. Yakshanba kunidin uch pahar yovushub edikim, bogʻqa kelduk. Bogʻning atrof va javonibida beklarga va ichkilarga erlar, yurtlar taʼyin boʻldikim, oʻzlari uchun imoratlar va bogʻlar solgʻaylar.

Panjshanba kuni, jumodiul avval oyining uchida bogʻning sharqi-janubiy tarafida ham-momgʻa er taʼyin qilib, hammom erini tuzattilar. Buyurdumkim, bu tuzalgan erda hammomning kursisini qoʻporgʻondin soʻng, hammom tarxini solgʻaylar. Bu hammomning bir uyida dahi-dardah havz buyurdum.

Ushbu kuni Qozi Jiyaning va Birsing Devning arzadoshtlarini Agradin (356 b) Xalifa yiboribtur. Biharni Sekandarning oʻgʻli Mahmud olgʻon emish. Bu xabar kelgach, cherik otlanmoqini jazm qilib, tonglasi odina kuni olti gariyda Nilufar bogʻidin otlanib, Namozi shom Agraga kelildi. Muhammad Zamon mirzo Doʻlpurgʻa boradur ekandur, yoʻlda uchradi. Chin Temur Sulton ham ushbu kun Agraga kelib ekandur.

Tonglasi, shanba kuni kengash beklarini tilab, panjshanba kuni, oyning oʻnida Purab sari otlanmoqqa soʻzni qaror berildi.

Ham ushbu shanba kuni Kobuldin xat va xabar keldikim, Humoyun ul yuzlarning cherikini yig‘ib, Sulton Vaysni o‘ziga qo‘shub, qirq-ellik mingcha kishi bila Samarkand ustiga azimat qilibtur. Hisorg‘a Sulton Vaysning inisi Shoxquli borib kiribtur. Tursun Muhammad Sulton Tirmiztin yurub, Qabodiyonni olib, ko‘mak tilabtur. Humoyun Tulak ko‘kaldoshni va Mir Xurdni qalin kishi bila va bo‘lg‘on mo‘g‘ullar bila Tursun Sultong‘a ko‘mak yiborib, o‘zi ham alarning so‘ngicha mutavajjih bo‘lubtur.

Panjshanba kuni, jumodiul avval oyining o‘nida uch gariydin so‘ng Purab azimati bila safar qilib, Jalesar kentidin yuqqoriroq 057a) kema bila Juundin kechib, «Zarafshon» bog‘ig‘a keldim. Andoq farmon bo‘lduki, tug‘ va naqora va tavila va jami’ cherik eli bog‘ning o‘trusida suvning ul yuziga tushg‘ay. Ko‘rinishga kelur kishi kema bila kechib kelgaylar.

Shanba kuni, Ismoil Mitaakim, Bangala elchisi edi, Bangaliyning peshkashlarin kelturub, Hinduston dasturi bila mulozamat qildi. Bir gaz otimi er kelib, ta’zim qilib yondi. Mu’todiy xil’atkim, sermo‘yna derlar, kiydurub, kelturdilar. Bizning dastur bila uch yukunub kelib, Nusratshoxning arzadoshtini berdi. Kelturgan peshkashlarni o‘tkarib, murojaat qildi.

Dushanba kuni Xoja Abdulxaq keldilar. Kema bila suvdin kechib, Xojaning chodirlarig‘a borib, mulozamat qildim.

Seshanba kuni Hasan Chalabiy kelib, mulozamat qildi. Cherik jabdug‘ining maslahatig‘a necha kun Chorbog‘da tavaqquf qilildi.

Panjshanba kuni, oyning o‘n ettisida uch gariydin keyin andin ko‘chuldi. Men kemaga kirib bordim. Unvar kentigakim, Agradin etti kuro‘hdur, tushuldi.

Yakshanba o‘zbak elchilariga ruxsat berildi. Ko‘chumxonning elchisi Amin (357 b) mirzog‘a kamar xanjar va zarboft yalak va etmish ming tanga in’om bo‘ldi. Abusa’id Sultonning navkari Mullo Tag‘oyig‘a va Mehrixonim bila o‘g‘li Po‘lod Sultonning navkarlariga tugmalik chakmanlar bila qumosh xil’atlar kiyduruldi.

Bularning ham faroxo‘r xrllari naqddin in’om bo‘ldi.

Tonglasig‘a, Xoja Abdulxaqqa Agrada turmoqqa va Xoja Kalon Xoja Yahyoning nabirasigakim, o‘zbak xon va sultonlaridin risolat tariqi bila kelib edilar, Samarqand bormoqqa ruxsat bo‘ldi.

Humoyunning o‘g‘li bo‘lg‘onining tahniyatig‘a va Komronning kadxudolig‘ining tahniyatig‘a Mirzoyi Tabriziyni va Mirzobek tag‘oyini o‘n ming shoxruxiy sochiq bila yiborildi. O‘zum kiygan to‘n va bog‘lag‘on kamar har ikki mirzog‘a yiborildi. Mullo Bihishtiydin

Hindolg‘a murassa’ kamar va xanjar va murassa’ davot va sadafkorliq sandali va kiygan nimcha va tagband va «Boburiy xati»ning mufradotini yiborildi. Yana «Boburiy xati» bila bitilgan qit’alar yiborildi. Humoyung‘a, tarjimanikim, Hindustong‘a kelgali aytqon ash’orni yiborildi. Hindolg‘a va Xoja Kalong‘a ham tarjima va ash’or yiborildi. Mirzobek tag‘oyidin ham Komrong‘a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash’or va «Boburiy xati» bila bitilgan sarxatlar yiborildi.

Seshanba kuni Kobulg‘a borur kishilarga xatlar bitib, ruxsat berib, Mullo Qosim va ustod Shoh Muhammad sangtarosh va Mirak Mirg‘iyos (358 a) va Mir sangtarosh va Shoh Boboyi beldorg‘a Agrada va Do‘lpurda qilur imoratlarni xotirnishon qilib, bularning o‘hdasig‘a qilib, ruxsat berildi.

Bir pahar yovushub edikim, Unvardin otlanildi. Oxir namozi peshin Chandvarning bir kuro‘hida Abapur otliq kentga tushuldi. Panjshanba oxshomi Abdulmuluk qo‘rchini Hasan Chalabiyg‘a qo‘shub, shohg‘a va Chopuqni o‘zbak elchilari bila xonlar va sultonlarg‘a yiborildi.

Kechadin to‘rt gariy qolib edi, Abapurdin ko‘chub, men tong boshida Chandvar qoshidin kelib, kemaga kirdim. Namozi xuftanda Rapriyning oldidin kemadin chiqib, o‘rdug‘a keldim. O‘rdu Fathpurda tushub edi, Fathpurda bir kun turub, shanba sahari vuzu qilib, otlanib, Rapriyning yovug‘ida namozi bomdodni jamoat bila o‘taduk. Mavlono Mahmud Forobiy imom edilar. Oftob tuluida Rapriyning ulug‘ to‘qayining quyisidin kemaga kirildi. «Tarkib xati» bila tarjima bitar uchun bukun o‘n bir satrliq mistar bog‘ladim. Ushbu kun ahdullohning so‘zlaridin ko‘nglumg‘a tanbihe bo‘ldi.

Rapriy parganalaridin Jakiyn otliq pargana to‘g‘risida kemalarni yoqag‘a tortib, ul oxshom kemada-o‘q bo‘lduk. Andin subhdin burunroq (3586) kemalarni yurutub, orada namozi bomdodni o‘taduk. Kemada edimki, Sulton Muhammad baxshi Xoja Kalonning navkari Shamsiddin Muhammadni olib keldi. Xatlaridin va taqriridin Kobuldag‘i kayfiyat va holot mushaxxas va ma’lum bo‘ldi. Mahdiy Xoja ham kemada ekanda keldilar. Erta, namozi peshin Ita’vaning olidag‘i suvning nari yuzidag‘i bog‘qa chiqib, Jo‘nda g‘usl qilib, zuhr ado qildim. Namoz o‘tagan erdin Ita’va sariroq kelib, ushbu bog‘ning daraxtlarining soyasida bir balandi ustidakim, suvg‘a mushrif edi, o‘lturub, yigitlarni sho‘xluqqa solduk. Mahdi Xoja buyurg‘on taom munda tortildi. Namozi shomda suvdin o‘tub, namozi xuftan o‘rdug‘a keldim. Cherikning yig‘iluri uchun va Shamsiddin Muhammaddin Kobuldag‘ilarg‘a xatlar bitilur uchun ikki-uch kun ul yurtta tavaqquf bo‘ldi.

Chahorshanba kuni, jumodiul avval oyining salxida Ita’vadin ko‘chub, sekkiz kuro‘h kelib, Muriy va Adusag‘a tushub, Kobulg‘a borur ba’zi qolg‘on xatlarni bu yurtta bitildi. Humoyung‘a bu mazmunni bitildikim: «Agar xrlog‘acha mu’taddun bih ishe bo‘lmaydur, xud o‘g‘ri bila qaroqni man’ qilg‘il, orag‘a tushgan sulh ishini barham urmasun. Yana bu edi (359 a) kim, Kobul viloyatini xolisa qildim, o‘g‘lonlardin hech kim tama’ qilmag‘aysiz. Yana Hindolni tilab edim. Yana Komrong‘a Shahzoda bila yaxshi omadu raft rioyat qilmog‘lig‘i va Mo‘lton viloyatini o‘ziga inoyat qilmog‘lig‘i va Kobul viloyatining xolisa bo‘luri, ko‘ch va uruqning kelurini bitilib edi. Yana ba’zi kayfiyat Xoja Kalong‘a bitilgan xattin ma’lum bo‘lur uchun o‘shal xatning savodini betafovut bitildi:

Xoja Kalong‘a salom degach, so‘z ulkum, Shamsiddin Muhammad Ita’vag‘a keldi. Kayfiyatlar ma’lum bo‘ldi. Bizning ehtimomimiz ul sarilar bormoqqa behad va beg‘oyattur. Hinduston ishlari ham bir nav’ somon topib keladur. Tengri taolodin umid andoqdurkim, bu oraning ishi Tengri taolo inoyati bila bot saranjom topg‘ay. Bu ish zabtidin so‘ng betavaqquf, Tengri etkursa, mutavajjih bo‘lg‘umdur. Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutqay. Alalxusus mundoq toyib va torik bo‘lg‘onda qovun va uzumdek mashru’ xazni kishi ne tavr xotirdin chiqarg‘ay. Bu fursatta bir qovun kelturub edilar, kesib egach, g‘arib ta’sir qildi. Tamom yig‘lab edim, Kobulning nomarbutlug‘ini (359 b) bitilib edi, ul bobta andisha qilib, oxir xotir munga qaror toptikim, etti-sekkiz xrkim bir viloyatta bo‘lsa, ne tavr marbut va mazbut bo‘lg‘usidur. Bu vajhdin egachimni va haramlarni Hindustong‘a tiladim. Jami’ Kobul viloyat va quroyotini xolisa qildim. Humoyung‘a va Komrong‘a ham bu mazmunni mashruh bitidim. Bir o‘bdon kishi ul xatlarni mirzolarg‘a eltsun. Mundin burun ham ushbu mazmunni mirzolarg‘a bitib yiborib edim, shoyad, ma’lum bo‘ldi erkin. Emdi ul viloyatning zabtida va imoratida hech uzr va so‘z qolmadi.

Mundin so‘ng agar qo‘rg‘on nomazbut yo raiyat noma’mur bo‘lsa, yo zaxira bo‘lmasa, yo xazina to‘lmasa, ul umdatul-mulkning bemuxasillig‘ig‘a haml bo‘lg‘usidur. Ba’zi zaruriyotkim, mastur bo‘lg‘usidur, ba’zisig‘a farmon ham boribtur. Bulardin ortqon xazina bo‘lsun. Zaruriyot bulardur: avval qo‘rg‘onning marammatig‘a, yana zaxira, yana kelur-borur elchi buylaning ulufa va qo‘nalg‘asi, yana masjidi jum’aning imorati yormog‘ini moldin olib, shar’iy qilib sarf qilsunlar. Yana korvonsaro va hammomlarning marammati, yana arkta Ustod Hasan Ali qilg‘on pishiq xisht bila nimkora imoratning itmomi, bu imoratni (360 a) Ustod Sulton Muhammad bila mashvarat qilib, munosib

tarh bila buyurulsun. Agar ustod Hasan Ali tortqon burungʻi tarh bordur, xud oʻshandoq-oʻq tamom qilsun, yoʻq ersa, ittifoq bila bir shirin tarhliq imorat solsun. Andoqqim, sahni devonxona sahni bila barobar boʻlgʻay. Yana Xurd Kobulning bandikim, tangining Xurd Kobul sari chiqarida Buthoq suyigʻa bogʻlagʻuluqtur. Yana Gʻaznining bandining marammati, yana Bogʻi Xiyobon va xiyobon. Yana bu bogʻning suyi ozdur, munga bir tegirmon suyi sotqun olib, kelturmak kerak. Yana Xoja Bastaning gʻarbi-janub tarafida Tu tum dara suvini bir pushta ustiga kelturub xavz qilib, nihollar tikturub edim. Guzargohning muqobalasida tushgan uchun va yaxshi maddi nazari bor uchun, «Nazargoh»gʻa mavsum boʻlib edi, munda ham yaxshi nihollar tikmak kerak. Tarh bila chamanlar qilib, chamanlar atrofida xushrang va xushboʻy gul va rayohin tikmak kerak.

Yana Sayyid Qosim ham koʻmak taʼyin boʻldi. Yana tufakandozlar bila ustod Muhammad Amin jibachining axvolidin gʻofil boʻlmang. Yana bu xat etgach-oʻq egachimni va haramlarni bot chiqarib, Nilobqacha (360 b) badraka boʻlub keling. Kerakkim, ushbu xat etgach, oʻshul xaftada har necha kech qolsalar, albatta, chiqsunlar. Ne uchunkim, Hindustondin borgʻon cherik tor erda tanqisliq ham tortarlar, viloyat ham harob boʻlur.

Yana Abdullogʻa bitilgan kitobatta mastur edikim, tavba vodiysida muvofaqat dagʻdagʻasi koʻp boʻlub edi, bu ruboiy andake moniʼ boʻldi:

May tarkini qilgali parishondurmen,
Bilmon qilur ishimniyu hayrondurmen.
El borcha pushaymon boʻluru tavba qilur,
Men tavba qilibmenu pushaymondurmen.

Binoiyning zarofat qilgʻoni xotirgʻa keldi: bir kun Alisherbek qoshida Binoiy zarofate qilur. Alisherbek tugmalik chakman kiygan ekandur. Derkim: «Nagʻz zarofate kardi, chakmanro medodam, vale tugmaho namemond va moneʼ ast». Binoyi derkim: «Tugmaho chi moneʼ ast, bodigiho moneʼ ast». (Val-uxdatu alarrovi). Maʼzur tutung. Muncha zarofatkim boʻldi, Tengri uchun xotiringizga kechurmang.

Yana ul ruboiy oʻtgan yil aytilib edi. Filvoqiʼ bu oʻtgan ikki yilda chogʻir majlisining orzu va ishtiyoqi behad va gʻoyat edi, andoqkim, chogʻir ishtiyoqidin borlar yigʻlamoq sarhadigʻa etar edim. Bu yil, alhamdulilloh ul dagʻdagʻa tamom xotirdin rafʼ boʻldi. Gʻolibo, tarjimani nazm qilmogʻining (361 a) yumn va barakatidin edi ekin. Siz ham tavba qiling. Suhbat va chogʻir hamsuhbat va hamkosa bila xushturkim, bila suhbat tutqaysizkim, bila chogʻir ichgaysiz. Agar hamsuhbat, hamkosa Sherahmad va Haydarqulidur, xud bu tavbaning xeyli ashkoli yoʻqtur, deb orzumandliq bila salom.

Panjshanba kuni, jumodiul oxir oyining g‘urrasida bitildi».

Bu nasihatomiz so‘zlar bitir mahalda manga bisyor ta’sir qildi. Bu xatlarni Shamsiddin Muhammadqa topshurub, og‘iz so‘zlarin tuydurub, odina kechasi ruxsat berildi.

Odina kuni sekkiz kuro‘h kelib, Jumanudunag‘a tushuldi. Ketin Qaro Sultonning navkarikim, elchilikka kelgan Kamoliddin Kiyoq otliq navkariga yiborib edi, sarxad beklarining maosh va ixtilotidin va qaroq va o‘g‘rining shikva va shikoyatidin Qiyoqqa nimalar bitib edi, qiyoqlar ul kelgan kishini munda yiborib edi, Qiyoqqa ruxsat berib, sarhad beklariga farmon bo‘ldikim, qaroq va o‘g‘rini man’ qilib, yaxshi maosh va ixtilot qilg‘aylar. Bu farmonlarni Ketin Qaro Sultondin kelgan kishiga topshurub, ushbu yurttin ijozat berildi.

Shohquli degan Hasan Chalabiydin kelib, urush kayfiyatlarini arz qilib edi, (361 b) bu Shoxqulidin Shoxga xat bitib, Hasan Chalabiyning kech qolg‘onining uzrini butub, odina kuni, oyning ikkisida ruxsat berildi.

Shanba kuni sekkiz kuro‘h kelib, Kalpiy parganalaridin Kakura va Chachavaliyda tushuldi.

Yakshanba kuni, oyning to‘rtida to‘qquz kuro‘h kelib, Kalpiy parganalaridin Diydapur otliq parganada boshimni qirqtim. Ikki oy edikim, boshimni qirqmaydur edim. Sengar suyida g‘usl qildim.

Dushanba kuni, oyning o‘nida o‘n to‘rt kuro‘h kelib, Kalpiy parganalaridin Chaparkadada tushuldi.

Tonglasi, seshanba kuni, oyning oltisida Qarochaning Hindustoniy chokari, Mohimning Qarochag‘a bitilgan farmonini olib keldi-keladur emish, mening burna o‘z iligim bila bitigan parvona yo‘suni bila Laho‘r va Bhira va ul navohiydag‘ilarni badraqa tilabtur. Jumodiul avval oyining ettisida Kobuldin bu farmone bitigandur.

Chahorshanba kuni etti kuro‘h kelib, Odampur parganasiga tushuldi. Ushbu kun tongdin burun otlanib, yolg‘uz tushlab, kelib, Juun daryosida ettim. Juunni yoqalab, quyig‘a yurudum. Odampur to‘g‘risig‘a etganda bir orolda o‘rduning yovug‘ida shomiyonalar tikturub, ma’jun eyildi. Ushbu kun (362 a) Sodiq bila Kulolni kushtiga solduk. Kulol da’vo bila kelib edi, Agrada qushti tutmoqqa yo‘l ko‘ftini uzr aytib, yigirma kun muhlat tiladi. Qirq-ellik kun muhlatidin o‘tti. Bukun zarur bo‘ldi — qushti tutti. Sodiq yaxshi qushti tutti, xeyli oson yiqti. Sodiqka o‘n ming tanga va egarlik ot va bosh-oyoq va tugmalik chakman in’om bo‘ldi. Bovujudkim, Kulol yiqilib edi, ma’yus qilmay, anga ham saru poy va uch ming tanga in’om bo‘ldi. Farmon bo‘ldikim, arobalarni va qazonlarni

kemalardin chikarg‘aylar. Yo‘l yasab, er tuzatib, arobalarni va qazonlarni chiqarg‘uncha bu yurtta uch-to‘rt kun maks bo‘ldi.

Dushanba kuni, oyning o‘n ikkisida o‘n ikki kuro‘h kelib, Kuraraga tushuldi. Bukun taxtiravon bila keldim. Kuraradin o‘n ikki kuro‘h kelib, Kurara parganalaridin Kuriyag‘a tushtuk. Kuriyadin sekkiz kuro‘h yurub, Fathpur Asvag‘a tushtuq Fathdurdin sekkiz kuro‘h yurub, Saroy Mundag‘a tushuldi. Ushmunda tushganda namozi xuftan Sulton Jaloliddin kelib, mulozamat qildi. Ikki kichikkina o‘g‘lini ham o‘zi bila olib keldi.

Tonglasi shanba kuni, oyning o‘n ettisida sekkiz kuro‘h kelib, Kurara parganalaridin Dugdugiyg‘a Gang yoqasig‘a tushuldi. Yakshanba kuni Muhammad Sulton (362 b) mirzo va Qosim Husayn Sulton va Beho‘b Sulton va Turdika ushbu yurtta keldilar. Dushanba kuni Askariy ham ushbu yurtta kelib, mulozamat qildi. Bu kelganlar bori Gangning sharqiy tarafidin kelib edilar. Andoq farmon bo‘ldikim, Askariy bila cheriklar tamom Gangning ul yuzi bila-o‘q yurugaylar. Har erda bu o‘rdu tushsa, alar dag‘i ro‘ba-ro‘da ul yuzda tushgaylar.

Ushbu navohida ekanda ilgaridin mutaoqib xabarlar keladur edikim, Sulton Mahmudg‘a bir lak afg‘on yig‘ilibdur. Shayx Boyazid bila Bibanni kalin cherik bila Sarvaar tarafi yiborib, o‘zi va Fathxon Servaniy Gang yoqalab, Chunar ustig‘a keladur. Sherxon surkim, o‘tgan yil rioyat qilib, qalin pargana berib, bu navohida qo‘yulub edi, bu afg‘onlarg‘a kiribtur. Sherxon va yana bir necha umaroni suvdin o‘tkaribturlar.

Sulton Jaloliddinning kishisi Banorasni saxlay olmay, qochib chiqibtur. So‘zlari bu emishkim, Banoras qo‘rg‘onida basxiylarini qo‘yub, Gang yoqasida kelib urushkaylar. Dugdugiydan ko‘chub, olti kuro‘h kelib, Kuraraning uch-to‘rt kuro‘hida Kusarda tushuldi. Men kema bila keldim. Ikki-uch kun bu yurtta Sulton (363 a) Jaloliddinning ziyofati jihatidin turuldi.

Odina kuni. Ko‘rara kal’asining ichida Sulton Jaloliddinning uylariga tushuldi. Mehmondorliq qilib, bir pora osh va taom tortti. Taomdin so‘ng o‘ziga va o‘g‘lonlarig‘a yaktoyi joma, nimcha kiyduruldi. Uzining istid’osidek ulug‘ o‘g‘li — Sulton Mahmud xitobi bila muxotab bo‘ldi. Kuraradin otlanib, bir kuro‘hcha yo‘l kelib, Gang yoqasig‘a tushuldi. Shahrak bekkim, Mohim qoshidin Gangga avval kelgan yurtta kelib edi, ushbu kun xat bitib, ushbu yurttin ruxsat berildi. Xoja Kalon Xoja Yahyoning nabirasi mendin bitiyturgan «Vaqoyi’»ni tilaydur edi, istiqtob qildurub edim, Shahrakdin yiborildi.

Tonglasi, shanba koʻchub, toʻrt kuroʻh kelib, Koʻh tushtuk. Men kema bila-oʻq keldim. Tushar yurt yovuq ekandur, erta-oʻq kelildi. Muddattin soʻng kema ichida-oʻq oʻlturub ma'jun eduk. Xoja Abdushshahid Nurbekning uyida ekandur, alarni tiladuk. Mullo Mahmudni Mullo Alixonning uyidin tilab kelturduk. Bir zamon oʻlturub, kema bila ul yuzga oʻtub, kushtigirlarni kushtiga solduk. Doʻst Yasin xayrgʻa buyuruldikim, pahlavon (363 b) Sodiq bila tutmay, oʻzgalar bila miyongirliq kilgʻay. Xilofi qoida buyuruldikim, avval zoʻrroqlarni miyongirliq qilgʻay. Sekkiz kishini yaxshi miyongirliq qildi.

Namozi digarda Sulton Muhammad baxshi kema bila ul tarafdin keldi. Sulton Iskandarning oʻgʻli Mahmudxonningkim, bu yogʻiylar Sulton Mahmud derlar edi, buzulgʻonining xabarini kelturdi. Namozi peshin mundin borgʻon josus bu yogʻiylarning buzulgʻonining xabarini kelturur. Ikki namoz orasida Tojixon Sarangxoniyning arzadoshti ham josus xabarigʻa muvofiq kelur. Bu kayfiyatlarni Sulton Muhammad kelib arzgʻa etkurdi. Chunarni kelib muhosara qilgʻon ekandur. Ozroqcha urush ham solgʻondur.

Bizning kelganimizning taxdqiqi xabarini topqoch, buzulgʻon yoʻsunluq andin koʻpar. Banoraska oʻtgan afgʻonlar ham iztirob bilan yonib, suv kecharda ikki kema gʻarq boʻlub, bir pora kishi suvgʻa borur.

Tonglasi olti kuroʻh kelib, Payag parganalaridin Siravliygʻa kelildi. Men kema bila-oʻq keldim. Esan Temur Sulton bila Toʻxta Boʻgʻa Sulton yarim yoʻlda koʻrunishga tushub, turub edilar, sultonlarni ham kemaga tiladim. Toʻxta Boʻgʻa Sulton yada qilgʻon ekantur. Tun el koʻpub, yomgʻur yogʻa kirishti. Tavr havoe boʻldi. Bu havo ma'jun emakka bois boʻldi. Bovujudkim, oʻtgan kun ma'jun eyilib edi, bukun ham ma'jun eduk. Yurtka kelib, tonglasi yurtta tavaqquf qilildi.

Seshanba kun koʻchuldi. Oʻrdu toʻgʻrisi sabzaliq ulugʻ orol bor ekandur, kema bila oʻtub, ul orolni sayr qilib, bir paharda kelib, kemaga kirdim. Otliq sayr qilurda daryo yoqasida gʻofil borilgʻon jarning usti bila oʻttum. Ot darz kilgʻon jarning ustigʻa chiqach, jar uchti, men filhol sekrab, oʻzumni yoqagʻa soldim, ot ham uchmadi. Agar men otning ustida boʻlsam edi, gʻolibo bu edikim, ot bila-oʻq uchqay edim. Ushbu kun Gang daryosini koʻl solib oʻttim. Bir koʻlni sanadim, oʻttuz uch koʻl bila oʻttum, yana tinmay oʻzub bu yuzga ham oʻttum. Bori daryolarni oʻzub, kechib edim. Gang daryosi qolib edi, Namozi shom Gang suyi Juun suyining qotilishigʻa etib, Payag tarafi bila kemani tortturub, bir pahar toʻrt gariyda oʻrdugʻa keldim.

Chahorshanba kuni ikki pahardin cherik Juun daryosidin oʻta kirishti. Toʻrt yuz yigirma kema edi.

Odina kuni, rajab oyining gʻurrasida men suvdin oʻttum.

Dushanba kuni, oyning toʻrtida Juun yoqasidin Bihar azimati bila koʻchuldi. Besh kuroʻh yurub, Lavayingʻa tushtuk. Men kema bila-oʻq keldim. Ushbu kungacha cherik eli suvdin kechadur edi, zarbzanliq arobalarnikim, Odampurdin kemalardin chiqarilib edi, farmon boʻldikim, Payagtin yana kemaga solib, kema bila kelturgaylar.

Tushgan yurtta kushtigirlarni kushtiga solduk. Pahlavon Laxoʻriy kishtibon bila Doʻst Yasin xayr qushti tutti. Qalin talashti, tashvish bila Doʻst yikitti. Ikkalasiga sarupo inʼom boʻldi.

Ilgari botqoqliq bolchiqlik yomon suv bor emish, Toʻs suyi der emishlar, guzar koʻrarga va yoʻl yasargʻa ikki kun bu yurtta tavaqquf boʻldi. Ot va tevaga guzar yuqqorroq topildi. Yukluk aroba ul guzarning nohamvor toshlari bor jihatidin chiqa olmas emish, yukluk arobalarni farmon boʻldi (364 a) kim, andin-oʻq oʻtkargaylar.

Panjshanba kuni andin koʻchub, men Toʻs suyining qotilishigʻacha kema bila keldim. Qotilishidin kemadin chiqib, otlanib, Toʻs suyi yuqqori yurub, namozi digar, oʻrdugʻakim, suvdin oʻtub tushub edilar, kelildi. Bukun olti kuroʻh kelildi. Tonglasi ul yurtta maqom boʻldi.

Shanba koʻchub, oʻn ikki kuroʻh yurub, Nilobgʻa yana Gang yoqosigʻa kelildi. Andin koʻchub, olti kuroʻh yurub, kentning yuqori yonigʻa tushtuk. Andin etti kuroʻh kelib, Nanupurgʻa tushtuk. Ushbu yurtta Chunardin Tojixon oʻgʻlonlari bila kelib, mulozamat qildi. Bu ayyomda Muhammad baxshining arzadoshti keldikim, Kobuldin koʻch va urugʻ tahqiq keladur emish.

Chahorshanba kuni ul yurttin koʻchub, Chunar qoʻrgʻonini sayr qilib, Chunardin bir kuroʻhcha oʻtub tushuldi. Payagdin koʻchgan ayyomda vujudumda obila jarohati paydo boʻlub edi. Bu yurtta bir rumiy Rumda emdi paydo boʻlgʻon muolajani qildi. Murchni safol qazonda qaynatti, jarohatni aning issiq buxorigʻa tuttum. Buxori kamroq boʻla issiq suvi bila yudum, ikki soati nujumiygʻacha darang boʻldi. Ushbu yurtta bir kishi ayttikim, oʻrduning yonidagʻi orolda sher va kark koʻrubturlar. Sabohi (364 6) ul orolni chargaladuk. Fillarni ham kelturub edi. Sher va kark chiqmadi. Charga uchidin bir sahroyi govmish chikibtur. Bukun tund el koʻpti. Gard va gʻubor koʻp tashvish berdi. Kemaga etib, kemaga kirib, oʻrdugʻa keldim. Urdu Banorastin ikki kuroʻh yuqqorroq tushub edi. Chunarning navohisidagʻi jangallarda fil qalin boʻlur emish. Bu yurttin borib, fil ovlar xayolim bor edi. Tojixon xabar kelturdikim,

Mahmudxon So‘n suvining qoshidadur. Beklarni charlab, g‘anim ustig‘a ilg‘amoqni mashvarat qilildi. Oxir munga karor toptikim, uzun-uzog‘ ko‘chub, bedarang-o‘q yurulgay. Andin ko‘chub, to‘qquz kuro‘h yurub, Bilva guzarig‘a tushuldi.

Ushbu yurttin, dushanba oxshomi, oyning o‘n sekkizida Toxirni Agraga yiborildi. Kobuldin keladurganlarga ko‘nolg‘a yo‘sunluq in’om yormoqlarning barotini olib bordi.

Ushbu kun kema bila keldim, tongdin burunroq kemaga kirilib edikim, Go‘yi suvining qotilishig‘akim, Jo‘npur suyidur, etib kema bila ozroqcha Go‘yi suyi yukkrri borib, yana yondim. Agarchi torg‘ina suv edi, (365 a) vale guzari yo‘q edi. Ul yuzdagi cherik eli kema bila va sol bila va ot uzdurub o‘tadur edilar. Jo‘npur suyining qotilishidin bir kuro‘h quyiroq kelib, bilturg‘i yurtnikim, andin Jo‘npurg‘a borilib edi, sayr qildim. Muvofiq el suv yukkrridin paydo bo‘ldi. Bangaliy kemaning elkanini tortturub, ulug‘ kemani ul kemaga bog‘ladilar, xeyli ildam keldi. O‘rdu Banorastin bir kuro‘h yuqqorroq tushub edi, yurtka kundin ikki gariy qolib edikim, etildi. Turmay keyinimizcha kelgan kemalardin botroq kelgani namozi xuftanda keldi.

Chunardin farmon bo‘lub edikim, Mo‘g‘ulbek har ko‘chta paymoyish tanobi bila to‘g‘ri yo‘lni tanob urg‘ay. Har kachonkim, men kemaga kirsam, Lutfibek daryo yoqasini tanob urg‘ay. To‘g‘ri yo‘l o‘n bir kuro‘h ekandur. Suv yoqasi o‘n sekkiz kuro‘h Tonglasi ul yurtta tavaqquf bo‘ldi.

Chahorshanba kuni hamma kema bila kelib, G‘ozipurdin bir kuro‘h quyiroq tushuldi. Panjshanba kuni o‘shul yurtta Mahmudxon Nuhoniy kelib, mulozamat qildi. Ushbu kun Jalolxon Biharxon Bihariyning, Faridxon Nasirxonning, Sherxon Sur, yana Alovuddinxon Sur va yana bir necha afg‘on umarolarining arzadoshtlari keldi.

(365 b) Ushbu kun Abdulaziz miroxo‘rning arzadoshti keldi. Laxo‘rdin jumodiul oxir oyining yigirmasida bitilgandur. Ushbu arzadosht bitilgan kuni Kalpiy navohisidin yiborgan Qarochaning xdodustoniy chokari etar. Abdulazizning arzadoshtida mazkur edikim, Abdulaziz va mukarrar bo‘lg‘onlar jumodiul oxir oyining to‘qquzida Nilobta ko‘chga o‘tru borurlar. Abdulaziz Chanobkacha bila kelib Chanobtin ayrilib, Laho‘rg‘a ilgarrak kelib, bu arzadoshtni yiborgandur.

Odina kuni ko‘chuldi. Men kema bila-o‘q bilturg‘i Chavsa to‘g‘risidag‘i oftob tutulg‘on va ro‘za tutulg‘on yurtni chikib sayr. Qildim, kelib kemaga kirdim. Muhammad Zamon mirzo ham kema bila keyindin keldi. Mirzoning angizi bila ma’jun eyildi. Urdu Karmunas

suyining yoqasida tushub edi, bu Karmunas suyidin hindular koʻp parxez qilurlar ermish. Parhezkor hindular bu suvdin oʻtmay, kemaga kirib, Gang bila bu suvning toʻgʻrisidin oʻttilar. Muʼtaqadlari andoqdurkim, bu suv kishiga tegsa, ibodatini zoyiʼ qilur. Vajhi tasmiyasini ham ushmunga munosib ayttilar. Kema bila kelib, ozroqcha Karmunas suyi yuqqorri borib, yana yonib Gangning (366 a) shimoliy tarafi kechib, suv yoqasida kemalarni turgʻuzduk.

Yigitlar bir pora shoʻxluq qildilar, bir pora kushtigirlik qildilar. Soqi Muhsin daʼvo qildikim, toʻrt-besh kishini miyongirlik qilurmen. Bir kishi bila tushti, yikilayozdi. Ikkinchisi Shodmon edi, Muhsinni yiqti. Xijil va munfail boʻldi. Kushtigirlar ham kelib, kushti tuttilar.

Tonglasi, shanba kuni Karmunas suyining guzarini koʻra kishi yiborgan jihatidin bir pahargʻa yovuq koʻchuldi. Men otlanib guzar sori bir kuroʻxcha Karmunas suyi yuqqori bordim. Guzar yiroq jihatidin yana yonib, kema bila-oʻq yurtqa keldim. Oʻrdu Chavsadin bir kuroʻh ilgarrak tushub edi.

Ushbu kun yana murch dorusini qildim. Bir nima issiqroq ekandur, vujudim qabardi. Xeyli tashvish torttim.

Ilgari botqoqlik kichikroqqina suv bor ekandur, yoʻlni yasamoq uchun, tonglasi ul yurtta turuldi. Dushanba oxshomi Abdulaziz yiborgan hindustoniy yayoqning kelturgan xatiqa javob bitib yiborildi.

Dushanba saboh kema bila keldim. El jihatidin kemalarni tortib kelturdilar. Oʻtgan yil qalin oʻlturgʻon Baqsara toʻgʻrisidagʻi yurtning roʻbaroʻyiga etib, (366 b) suvdin oʻtub, ul yurtni sayr qilildi. Daryo yoqasigʻa inarga zinalar qililib edi, gʻolibo, qirqdin koʻpraq ellikdin ozroq edi. Ikki yuqqorigʻi zina qolibtur, oʻzga barcha zinani suv buzubtur. Kemaga kirib, maʼjun eyildi. Oʻrdudin yuqoriroq bir orolda kemani turgʻuzub, pahlavonlarni kushtiga solduk. Namozi xuftan oʻrdugʻa kelildi.

Bultur ushbu oʻrdu tushgan yurtni Gang suyi din men dastak bila oʻtub baʼzi ot, baʼzi teva minib kelib, sayr qililib edi. Ul kun afʼyun eb edim.

Tonglasi, seshanba kuni Karimberdi va Muhammad Ali Haydar Rikobdor va Bobo Shayx boshliqlarni ikki yuzcha oʻbdon yigitlar bila bu muholiflardin xabar olgʻali yiborildi. Ushbu yurttin Bangala elchiga farmon boʻldi, bu uch fasl soʻzni arzadosht kilsun.

Chahorshanba kuni Yunus Alini Muhammad Zamon mirzogʻa yiborildikim, Bihar tarafidin istimzoje hosil qilgʻay. Sustroq javob kelturdi. Bihar shayxzodalarining kishisi arzadosht bila Biharni tashlab chiqqanlarning xabarini kelturub edi.

Panjshanba kuni Turdi Muhammad va Muhammad Ali jang-jangg‘a turk va hind umarosi va tarkashbandiydin ikki mingcha chog‘liq kishi qo‘shub, Bihar eliga (367 a) istimolat farmonlari bitib, ruxsat berildi.

Xoja Murshid Iroqiyni Bihar sarkorig‘a devon qilib, Turdi Muhammadg‘a ko‘shub yiborildi.

Tonglasi Muhammad Zamon mirzo Bihar bormoqni qabul qilib, Shayx Zayn va Yunus Alidin ba’zi nima arzadosht qilib, bir pora kishini ko‘mak yo‘sunluq tilabtur. Ba’zi yigitlarni Muhammad Zamon mirzog‘a ko‘mak bitib, yana ba’zilarni navkar etib, shanba kuni sha’bon oyining g‘urrasida bu uch-to‘rt kun o‘lturulg‘on yurttin ko‘chuldi. Men bukun otlanib, Bo‘jpur va Bihiyani sayr qilib kelib, o‘rdug‘a tushdim.

Muhammad Ali boshliqlarnikim, xabarg‘a yiborilib edi, yo‘lda bir pora kofirni bosib, Sulton Mahmud o‘lturg‘on erga etarlar. Sulton Mahmud ikki mingcha kishi ekandur, bu karavulning xabarini topib, buzulub, ikki pilini o‘lturub ko‘char. Bir bekini qaravul yo‘sunluq qo‘yg‘on ekandur, bu yigitlardin yigirma chog‘liq kishi etar, turush bermay qochar. Necha kishisini tushurub, birini bosh kesib, bir-ikki o‘bdonni tirik kelturdilar.

Tonglasi ko‘chub, kema bila keldim. Bu yurtta Muhammad Zamon mirzo daryodin o‘tdi. Mirzoning o‘tari va ketari uchun ikki-uch kun (367 b) bu yurtta o‘lturuldi.

Seshanba kuni, oyning to‘rtida Muhammad Zamon mirzog‘a xossa bosh-oyoq va qamar shamshir va tupchoq va chatr inoyat qilib, Bihar viloyatig‘a yukunduruldi. Bihar sarkoridin bir kuro‘h yigirma besh lak xolisa qilib, devonlig‘i Murshid Iroqiyg‘a uhda bo‘ldi.

Panjshanba kuni ul yurttin kema bila keldim. Bori kemalarni turg‘uzub, men etgach, buyurdumkim, kemalarni yurutub, charga bila bir-biriga bog‘lag‘aylar. Daryoning arzidin ham ko‘p ortti. Bovujudkim, tamom kema yig‘ilmaydur edi, ba’zi er past, ba’zi er chuqur uchun va ba’zi er ravon va ba’zi er noravon uchun ushbu yo‘sunluq g‘alaba yurutub bo‘lmadi. Kemalarning chargasiga bir gariyal ko‘rinur. Bir baliq gariyalning qo‘rqunchidin andoq baland sachrarkim, bir kemaning ichiga kelib tushar. Tutub kelturdilar.

Yurtka etganda, kemalarga ot ko‘yuldi. Burung‘i bayri ulug‘ kemagakim, Agrada Sangaa g‘azvidin burunroq tamom bo‘lub edi, «Osoyish» ot ko‘yuldi. Ushbu yil cherik otlanurdin burunroq (368 a) Oroyishxon bir kema yasatib peshkash qildi. Ushbu kelurda anga ham tolor bog‘lattim. Bu kemaga «Oroyish» ot qo‘yuldi. Sulton Jaloliddin tortqon kemaga ulug‘roq tolor kildurub, bu tolorning ustida yana bir tolor

buyuruldi, munga «Gunjoyish» ot qo‘yuldi. Yana bir kichik javkandiliq zavraqqakim, har ish-kuch uchun ani yiborulur edi, bu zavraqqa «Farmoyish» ot qo‘yuldi.

Tonglasi, odina kuni ko‘chulmadi. Muhammad Zamon mirzoning bori ish-kuchi saranjom bo‘lub, Bihar azimati bila bir-ikki kuro‘h o‘rdudin ayrilib tushub edi, ushbu kun kelib, mendin ruxsat oldi.

Ikki josus Bangala cherikidin kelib dedikim, bangaliylar Mahdumi Olam boshliq Gandak suyining yoqasini yigirma to‘rt erda qismat qilib, fasil ko‘poradurlar. Sulton Mahmud boshliq afg‘onlarkim, ko‘ch va uruqlarini o‘tkaradurlar ekandur, o‘tkali qo‘ymay, o‘zlariga qo‘shubturlar. Bu xabar kelgach, chun urush ehtimoli bo‘ldi. Muhammad Zamon mirzoni man’ qilduk. Shoh Iskandarni uch-to‘rt yuz kishi bila Biharg‘a yiborildi.

Shanba kuni Duduning va o‘g‘li (368 b) Jalolxon Biharxonning kishisi keldi. Bangaliy bularni ko‘z kabog‘i yo‘sunluq saxlar ekandur. Meni deb Bangaliydin, zarbrost urushub, ayrilib, suvdan o‘tub, Bihar navohisig‘a etib, mulozamatqa mutavajjih emish. Ushbu kun Bangala elchisi Ismoil Mitaata farmon bo‘ldukim, burun bitib yiborgan uch faslning javobi kech bitiladur. Xat bitib yiborsunkim, agar ixlos va yakjihatliq maqomidadurlar, xud botroq javob kelsa kerak. Yakshanba okshomi Turdi Muhammad va Jang-jangning kishisi keldi.

Chahorshanba sabohi, sha’bon oyining beshida bu tarafdin bularning qaravuli etar, narig‘i darvozadin Bihar shiqlori qochib ketar.

Yakshanba kuni ul yurttin ko‘chub, Ariy parganasig‘a tushuldi. Bu yurtta xabar keldikim, lashkari Hariyd yuz-yuz ellik kema bila Saru bila Gangning qotilishida Saru suvining nari yuzida o‘lturg‘on emish. Chun Bangaliy bila sulhguna bor edi, hamisha mundoq ishlarda tayammun jihatidin sulh ishini ilgari tutulubtur. Agarchi beadabliq qilib, kelib yo‘limiz ustida o‘lturubtur, vale doyimg‘i qoidani mar’iy tutub, Bangala elchisi Ismoil Mitaag‘a yana Mullo Muhammad muzahhibni qo‘shub, o‘shul (369 a) burung‘i uch so‘zni aytib, mukarrar bo‘ldikim, ruxsat berilgay.

Dushanba kuni Bangala elchisi mulozamatqa kelib edi, ruxsatni anga aytturuldi. Bu ham mazkur bo‘ldukim, g‘anim daf’ig‘a ul sari-bu sari mutavajjih bo‘lg‘umizdur. Sizlarga taalluq er va suvg‘a zarar va osibe etmagusidur. Nechukkim, ul uch fasl so‘zning biri bu edi: lashkari Hariydqa aytkim, yo‘l ustini ko‘yub, Hariydqa kelsun. Turkdin bir necha kishi anga qo‘shaling, Hariyd eliga istimolat berib, eriga keltursunlar. Agar guzar boshidin ketmasa va bu nodir muqobala so‘zlarin tark etmasa,

har yomonliq boshig‘a etsa, o‘zidin va har noshoyist qoshig‘a kelsa, so‘zidin ko‘rsun.

Chahorshanba kuni Bangala elchisi Ismoil Mitaag‘a mu’todiy xil’at kiydurub, in’om qilib, ruxsat berildi.

Panjshanba kuni Shayx Jamolni Dudu bila o‘g‘li Jalolxong‘a istimolat farmonlar va inoyat so‘zlari bila yiborildi. Ushbu kun Mohimning navkari keldi. Bog‘i Safodin nari Voliydin ayrilg‘on ekandur. Xatlar kelturdi.

Shanba kuni Iroq elchisi Murod ko‘rchi kajarni ko‘ruldi.

Yakshanba kuni Mullo Muhammad muzahhibqa mu’todiy yodgoriylarni topshurub, ruxsat berildi.

Dushanba kuni Salifani (369 b) va ba’zi beklarni yiborildikim, daryonint ne eridin o‘tarni muloxaza kilg‘aylar. Naxrrshanba kuni yana Xalifani ikki suvnint oralig‘i ko‘ra yiborildi.

Janub tarafi Ariy parganasining yovug‘idag‘ nilufarzor sayr qila otlandim. Nilufarzor sayr qilurda Shayx Guran nilufarning yan tuxum bog‘lag‘onini kelturdi. Bu pistag‘a fi jumla shabohati bor. Yaxshig‘ina nima guliq nilufar bo‘lg‘ay, hindustoniy «qaval kakriy» der, tuxmini — «do‘da». Andin So‘nni yovuqtur dedilar. Borib So‘nni tafarruj qilduk. So‘n suyi qalin daraxtlar ko‘rundi, dedilarkim, Manerdur. Shayx Sharafuddin Maneriyning otasi Shayx Yahyoning qabri andadur. Chun muncha yovuq etilib edi. So‘ndin o‘tub, So‘n quyi ikki kuro‘h kelib, Manerni sayr qilib, bog‘oti (o‘tub, mazorni tavof qilib, So‘n yoqasig‘a kelib g‘usl qilib, namozi peshinni erta ado qilib, sori mutavajjih bo‘ldum.

Otlar semiz uchun bir necha ot qoldi. Yana necha otlar oldarab edi, bir necha kishini farmon bo‘ldikim, otlari toliqqanlarni yi otlarini sug‘orib, tindurub, iztirob qilmay gaylar. Agar mundoq bo‘lmasa edi, xeyli ot bo‘lur edi.

Buyurub edimkim, Manerdin yong‘onda bir kishi So‘nning yoqasidin otining har qadamini o‘rdug‘acha sanasun. Yigirma uch mingu (370 a) biz sanabturkim, qirq olti ming ikki yuz q; bo‘lg‘aykim, o‘n bir yarim kuro‘hdur. Mane So‘ng‘acha yarim kuro‘h yovushur. Yonish o‘n kuro‘h. Borurda ul yon-bul yon sayr qilib bordi. O‘n besh-o‘n olti kuro‘h va o‘ttuz kuro‘hga bukun sayr qilildi. Kechaning avvalg‘i paxdin olti gariy bo‘lub edikim, o‘rdug‘a kelildi Tonglasi, panjshanba kuni Jo‘npurdin (ton Junayd barlos va Jo‘npurdagi yigi keldilar. Kech qolg‘onlari jihatidin ito (xitob qilib, ko‘rushmadim. Qozi Jiyani cha ko‘rushtum. Ushbu kun turk va hind umaro mashvaratka charlab, suv o‘tar bobida jange qildi. So‘z mung‘a qaror toptikim, Gang bila suvining

oralig‘i baland ko‘rarda Ustod Aliquli qazon va farangi zarbzanni qurub, qalin tufakandozlar bila bu erdin urush angizi qilg‘ay. Ikki suv qotilishidin juzviy quyiroq jaziradakim, Bangaliyning bir fil va qalin kemasi turubtur, ro‘baro‘yida Gang suvining Bihar tarafidin Mustafo olot va adavotini mukammal va muhayyo qilib, urushg‘a mashg‘ul bo‘lg‘ay. Qalin tufakandozlar dag‘i muning bila bo‘lg‘ay. Muhammad Zamon mirzo va bu bitilganlar Mustafoning orqasig‘a tushub, ko‘mak bo‘lg‘aylar. Ustod Aliquli bila Mustafog‘a zarbzan otmoqqa (370 b) va qazon qurmokka, mo‘ljor qo‘porib, er yasamoq uchun qalin beldor va kahaarg‘a muxassillar ta’yin qilildi. Asbob va masolih topmoqqa va yig‘moqqa mashg‘ul bo‘ldilar. Salotin va umaro va xavonin ildam borib, Haldiy guzaridin Saruni o‘tub, mo‘ljor qilg‘on vaqt ul yuzdin mukammal va mustaid bo‘lib, g‘anim ustiga kelgaylar.

Bu asnoda Sulton Junayd va Qozi Jiya arz qildilarkim, sekkiz kuro‘h yuqqorroq guzar bor edi. Ro‘baro‘ ta’yin bo‘ldikim, jolabonlardin bir-ikkisini Sulton Junayd va Mahmudxon va Qozi Jiyaning kishilaridin olib borib, guzarni ko‘rgaylar. Agar guzar bo‘lsa, aning bila-o‘q kechilgay.

El orasida bu so‘z bor edikim, Bangaliy Holdiy guzarig‘a ham kishi ta’yin qilur xayoli bor ermish. Mahmudxonning Sekandarpurdagi shiqdorining arzadoshti keldikim, Haldiy guzarida ellikcha kema yig‘ib, kishtibonlarg‘a muzd beribmen, vale kishtibonlar Bangaliyning kelur ovozasidin bisyor mutavahhimdurlar.

Chun Saru suvidin guzar topilmog‘i vaqti edi, guzar ko‘ra borg‘on kishiga tavaqquf qilmay, shanba kuni beklarni mashvaratka charlab dedimkim, Sekandarpur Chaturmukdin Avad va Bahrayijg‘acha Saru daryosining guzarlari tamom erda edi. Mundoq etib o‘lturg‘uncha, qalin favjni ta’yin qilurbizkim, (371 a) Haldiy guzaridin kemalar bila o‘tub, bularning ustiga kelgaylar. Alar kelguncha Ustod Aliquli va Mustafo to‘p va tufak va zarbzan va farangiy bila urushka mashg‘ul bo‘lub, chikg‘aylar. Biz dog‘i Gang daryosidin o‘tub, Ustod Aliqulig‘a ko‘mak ta’yin qilib, mustaid va mukammal bo‘lub turaling. Guzardin o‘tgan favj yaqin etsa, biz ham mundin urush solib, zo‘rlab o‘taling. Muhammad Zamon mirzo va ul yuzda ta’yin bo‘lg‘onlar Gang daryosining Bihar tarafidin Mustafo qoshida, urushqa mashg‘ul bo‘lg‘aylar.

So‘zni munga ko‘yub, Gangning shimolidag‘i cherikni to‘rt favj qilib, Askariyg‘a boshlatib Haldiy guzarig‘a yiborildi. Bir favj Askariy o‘z navkari bila yana bir favj Sulton Jaloliddin Sharkiy, yana bir favj o‘zbak sultonlari Qosim Husayn Sulton va Bexub Sulton va Tongotmish

Sulton va Mahmudxon Nuxrniy G‘oziypuriy va Ko‘kiy, Bobo Qashqa va To‘lamish o‘zbak va Qurbon Charxiy va Husaynxon boshliq Daryoxoniylar, bir favj Muso Sulton va Sulton Junaydkim va nekim Jo‘npur cheriki taxminan yigirma ming kishi muxassillar ta’yin kilildikim, ushbu kecha-o‘qkim, yakshanba kechasi bo‘lg‘ay, (371 b) ul cherikni otlanturg‘ailar.

Yakshanba sabohi cherik Gangdin o‘ta kirishti. Men bir posta kemaga kirib o‘ttum. Uch pahar bo‘lub edikim, ro‘yzardlarkim, guzar ko‘ra borib edilar, keldilar. Guzar xud topmaydurlar. Kemalarning va ta’yin bo‘lg‘on favjning yo‘lda uchrag‘onining xabarini kelturdilar.

Seshanba kuni suv kechgan erdin ko‘chub, urush eri qotilishig‘a bir kuro‘h yovuq kelib tushuldi. O‘zum borib, Ustod Aliqulining farangiy va zarbzan otmog‘ini tafarruj qildim. Ushbu kun Ustod Alikuli farangiy toshi bila ikki kema-ni urub sindurub, g‘arq qildi. Mustafo ham ul yuzdin farangiy toshi bila ikki kema urub sindurub, g‘arq qildi. Uluq qazonni jang joyig‘a eltib, erini yasamoqqa Mullo G‘ulomni muhassil qo‘yub, bir pora yasavullardin va jald yigitlardin anga ko‘mak ta’yin qilib, yonib kelib, o‘rdu to‘g‘risi bir orolda ma’jun eduk. Bu oxshom ma’junnok kemani xirgohka yaqin keltirub, kemada-o‘q takya qildum. Bu oxshom g‘arib voqi’a dast berdi. Kechaning uch posig‘a yovuq kemada suron va g‘avg‘o chikti. Chuhralar — har kim kemaning bir yig‘ochini olib, ur-ur deb qichqirishadurlar. «Farmoyish» kemasi men takya qilg‘on «Osoyish» kemasining yonida edi. (372 a) Bir tunqator anda edi, uyqudin ko‘z ochib ko‘rarkim, bir kishi «Osoyish» kemasig‘a ilik qo‘yub chiqar xayolidadur. Ustiga tashlar; suvga cho‘mub, chikarida tunqatorning boshig‘a chopar; ozroqcha zahm qilib edi, suv sari-o‘q qochar ekandur. Manerdin kelgan kechasi ham kemaning yakinida bir-ikki tunqator bir necha hindustoniyni kavlab, ikki qilich va bir xanjarlarini kelturub edi. Tengri taolo saxladi.

Agar tigi olam bijunbad zi joy,
Naburrad rage to naxoqad Xudoy.

Tonglasi, chahorshanba kuni «Gunjoyish» kemasiga kirib, tosh otar erga yaqinroq kelib, har kimni bir ishga ta’yin qildim. Ug‘onberdi mo‘g‘ul boshliq ming chog‘liq yigitni yiborilib edikim, bir-ikki-uch kuro‘h yuqqoroqtin har tavr qilib suv kechgaylar. Bular borurda Askariyning o‘rdusi to‘g‘risidin yigirma-o‘ttuzcha kema bila bangaliylar o‘tub, qalin yayoq chiqib, dastburdi ko‘rsatur xayolida ekandurlarkim, bular ot solib qochurub, bir nechasini olib, boshini kesib, qalin kishini o‘qlab, etti-sekkiz kema olurlar. Ham ushbu kun Muhammad Zamon mirzo tarafidin ham bir necha kema bila bangaliylar yorib chiqib, (372 b)

urush angizi qilurlar. Ul taraftin zoʻrlab, bangaliylarni qochurub, uch kema kishisi suvgʻa gʻarq boʻlur. Bir kemani iliklab, mening qoshimgʻa kelturdilar. Munda Bobo chuhra yaxshi yurub zoʻrlar. Farmon boʻldikim, Oʻgʻonberdi alar olgʻan etti-sekkiz kema bila Muhammad Sulton, Yakka Xoja, Yunus Ali, Oʻgʻonberdi va ul jamoatkim, burun oʻtmakka mukarrar boʻlub edilar, kemalarni kech qorongʻuda yuqqori tortib oʻtgaylar.

Ushbu kun Askariydin kishi kelib edikim, suvdin beboqiy oʻttilar. Tongla sabohikim, panjshanba kuni boʻlgʻay, yogʻiy ustigʻa kelurlar. Farmon boʻldikim, bu oʻtganlar Askariygʻa qoʻshulub, gʻanim ustigʻa yurugaylar. Namozi peshin Ustodqoshidin kishi keldikim, tosh tayyor boʻlubtur, ne farmon boʻlur? Farmon boʻldikim, bu toshni otsun, yana men borgʻuncha yana bir toshni tayyor qilsun.

Namozi digarda kichkina Bangaliy zavrakka kirib moʻljor qoʻporgʻon erga bordim. Ustod bir navbat ulugʻ tosh otti, yana bir necha farangiy otti. Bangaliylarning otashbozliq bila shuhrati bor edi, bu navbat yaxshi sinaduq bir erni chogʻ qilib otmaydurlar, har tavr bila otadurlar.

Ushbu namozi digar buyurdukkim, Saru daryosi bila alarning olidin bir necha kemani tortib oʻtkardilar. Kema tortar kishilar betahoshiy (373 a) va bepanoh bir necha kemani tortib oʻtkardilar. Farmon boʻldikim, Esan Temur Sulton, Toʻxta Boʻgʻa Sulton, Bobo Sulton, Oroyishxon, Shayx Guran bu kemalar oʻtgan erda turub, kemani muhofazat qilgʻaylar.

Andin yonib, bir posta oʻrdugʻa keldim. Yarim kechaga yovuq yuqori tortadurgʻon kemalardin xabar keldikim, ta'yin boʻlgʻon favj ilgarrak bordi. Biz kemalarni tortib boradur edukkim, bangaliy kemalarni biz tortar erni tuyub, urushtilar. Bir kemachini oyogʻigʻa tosh tegib, oyogʻi sindi, oʻta olmaduk.

Panjshanba sabohi moʻljordagilardin xabar keldikim, yuqqorigʻi kemalar tamom keldilar. Otliqlari tamom otlanib, bizning keladurgan favjning roʻbaroʻyigʻa mutavajjih boʻldilar. Men dagʻi ildam otlanib, oxshom oʻtkargan kemalarning ustiga keldim. Kishi chopturuldikim, Muhammad Sulton mirzo boshliq oʻtmakka muqarrar boʻlgʻonlar betavaqquf oʻtub, Askariygʻa koʻshulsunlar. Esan Temur Sulton bila Toʻxta Boʻgʻa Sultonkim, bu kemalar ustida edilar, buyurdumkim, oʻtmakka mashgʻul boʻlsunlar. Bobo Sulton muqarrar boʻlgʻon erda kelmaydur edi, filhol Esan Temur Sulton bir kema bila oʻttuz-qirqcha navkari bila otlarini (373 b) kemaning yonida yoldab oʻttilar. Bularning keyinicha yana bir kema ham ravon boʻldi.

Bularning o‘tganini ko‘rub, bangaliylar qalin yayoq bularg‘a mutavajjih bo‘ldilar. Esan Temur Sultonning etti-sekkiz navkari otlanib, bu yayoqlarning o‘trusig‘a borib, sulton otlang‘uncha tortkulashib, otkulashib yayoqlarni sulton sarig‘a torttilar. Mungacha Esan Temur Sulton ham otlandi. Ikkinchi kema ham kechti. O‘ttuz-o‘ttuz besh otliq bila qalin yayoqqa chopib, yaxshi qochurdi. Xeyli namoyon ish qildi. Ul chasp-chaspon, betahoshiy borchadin burunroq kechti. Ikkinchi ulkim, qalin yayoqning ustiga oz kishi bila yaxshi yurub qochurdi. To‘xta Bo‘g‘a Sulton ham kechti.

Kemalar paydarpay kechmakka kirishtilar. Laho‘riy va hindustoniy yo‘sunluq to‘shidin dastak bila va dasta qamish bila o‘ta kirishtilar.

Bu holatni ko‘rub mo‘ljor to‘g‘risidag‘i qalin bangaliy kemalari suv quyi qochmokka yuz qo‘ydilar.

Darvesh Muhammad sorbon va Do‘st eshikog‘a va yana ba’zi yigitlar mo‘ljor to‘g‘risidin o‘ttilar. Sultonlarg‘a kishi chopturdumkim, o‘tganlarni yaxshi yig‘ib, ul o‘trudag‘i favjg‘a yovuq eta yonidin yurub, g‘animg‘a ilik (374 a) qo‘shung, o‘tganlarni sultonlar o‘zlariga qo‘shub uch-to‘rt to‘p bo‘lub, g‘anim sari mutavajjih bo‘ldilar.

Bular yovuq eta g‘anim kishisi yayog‘ini olig‘a solib, yasolini buzmay yuruy berur.

Askariy bila muqarrar bo‘lg‘on favjdin Ko‘kiy jamoati bila etar. Ul tarafdin Ko‘kiy, bu tarafdin sultonlar etib, ilik ao‘sharlar. G‘animni tushura-tushura olib, otliq tebrarlar. Basant Rav otliq mu’tabar kofirni Ko‘kiy, alar tushurub, boshini kesarlar. O‘n-o‘n besh kishisi aning ustiga tushar, o‘shanda-o‘q chopqularlar. To‘xta Bo‘g‘a Sulton g‘animning olidin borib, chopib, yaxshi qilich tegurur. Mo‘g‘ul Abdulvahhob va inisi ham qilich tegururlar. Mo‘g‘ul bovujudkim, suv bilmas, jiba bila daryodin ot yoldab o‘tar.

Mening kemalarim keyin edi, kemalarga kishi yibordim. «Farmoyish» kemasi ilgarrak keldi. «Farmoyish» kemasiga kirib o‘tub, bangaliylarning yurtlarini sayr qilib, «Gunjoyish» kemasiga kirib, yuqqori er boridin so‘rdum.

Mir Muhammad jolabon arz qildikim, Saru daryosi yuqqoroqdin o‘tkali yaxshiroktur. Farmon bo‘ldikim, ul degan erdin cherik eli o‘tmakka mashg‘ul bo‘lg‘aylar.

Muhammad Sulton mirzo boshliqlarg‘akim, o‘tmakka (374 b) farmon bo‘lub edi, suv o‘tarda Yakka Xojaning kemasi g‘arq bo‘lub,

Yakka Xoja Tengri raxmatig‘a bordi. Navkar va viloyatini inisi Qosim Xojag‘a inoyat qildim.

Namozi peshinda g‘usl asnosida sultonlar keldilar. Ta’rif va sitoyish qilib, inoyat va shafqatdin umidvor qildim. Askariy ham ushul asnoda keldi. Askariyning avval ish ko‘rgani edi, shuguni yaxshi bo‘ldi: ul oqshom chun hanuz o‘rdudin ko‘chmaydur edi, bir orolda «Gunjoyish» kemasida takya qildim.

Odina kuni Saru daryosining shimolida Harid tavobii Nirxan parganasining Kundaba otliq kentida tushuldi.

Yakshanba kuni Ko‘kiyning jamoati bila Hojipurg‘a xabar olg‘ali yiborildi. Shohmuhammad Ma’rufkim, biltur kelganida anga ulug‘ rioyat qilib, Saran viloyatini berilib edi, necha qatla yaxshilar bordi. Otasi Ma’rufni ikki qatla urushub bosib, tutub edi. Sulton Mahmud g‘adr bila Biharni olg‘onda, Biban bila Shayx Boyazidning ustig‘a borg‘onda, chora qila olmay, alarg‘a qotilib edi, bu fursatta ham necha navbat arzadoshti kelib edi. El orasida andin parishon so‘zlar derlar edi. Askariy Haldiy guzaridin o‘tgach-o‘q jamiyati bila Askariyni kelib ko‘rub, (375a) Askariy bila bangaliylar ustiga keldi, ushbu yurtta ekanda kelib, mulozamat qildi.

Bu ayyomda Shayx Boyazid va Bibandin mutavotir xabarlar keladur edi — Saru daryosini o‘tar xayolida emishlar.

Ushbu fursatta Sanbaldin ajab xabar keldi: Ali Yusufkim, Sanbalda turub, tavre zabt va rabt qilib edi, o‘zi va bir musohib yo‘sunluq tabibi bir kunda-o‘q Tengri rahmatig‘a borurlar. Sanbalning zabt va rabti uchun muqarrar bo‘ldikim, Abdullo Sanbal zabt va rabtig‘a borg‘ay. Odina kuni, ramazon oyining beshida Abdullog‘a Sanbalg‘a ruxsat berildi. Chin Temur Sultonning ushbu ayyomda arzadoshti kelib edikim, muqarrar bo‘lg‘on beklaridin Kobuldin ko‘ch keladurgan jihatidin sultong‘a qo‘shula olmaydurlar. Muhammadiy va yana ba’zilar sulton bila yuz kuro‘hcha er ilg‘ab borib Balo‘chni yaxshi bosibturlar. Abdullodin Chin Temur Sultong‘a va Sulton Muhammad do‘ldoy va Muhammadiy va ba’zi andag‘i beklarga va yigitlarga farmon bo‘ldikim, Chin Temur Sulton bila Agrada yig‘ilib, tayyor bo‘lub turg‘aylar. Muholiflar har sari yuzlansalar, ul sari mutavajjih bo‘lg‘aylar.

Dushanba kuni, oyning sekkizida Jalolxon Daryoxon (375b) ning nabirasigakim, Shayx Jamoliy borib edi, bo‘lg‘on mu’tabar umarosi bila kelib, mulozamat qildi. Ham ushbu kun Yahyo Nuhoniykim, burunroq inisini yiborib, qulluq izhori qilib edi, siyosat farmoni borib edi, kelib mulozamat qildi. Chun etti-sekkiz ming nuhoniy va afg‘on umidvorliq

bila kelib edilar, alarni navmid kilmay, Bihardin bir karo‘r xolisa qilib, ellik lak Mahmudxon Nuxrniyg‘a inoyat qilib, qolg‘onini ushbu Jalolxong‘a musallam tutuldi. Bir karo‘r xizmatona ham kabul qildi. Bu yormoqning taxrilig‘a Mullo G‘ulom yasavulni yiborildi. Muhammad Zamon mirzog‘a Jo‘npur viloyatini berildi.

Panjanba kuni oxshomi Xalifaning G‘ulom Ali otliq navkarikim, Ismoil Mitaadin burunroq Shohzoda Mungerning Abulfath otliq navkari bila ul uch fasl so‘zni eltib edi, ushbu Abulfath otliq bila hamroh Shoxzoda Mungerning va Hasanxon Langar vazirning, Xalifaning bitilgan xatlarini kelturdi. Ul uch shartni kabul qilib, Nusratshoh tarafini o‘ziga olib, isloh so‘zini orag‘a solibtur.

Chun bu yurush bog‘iy afg‘onlarning daf’i uchun edi, bu yog‘iylardin ba’zini boshini olib elttilar, ba’zisi kelib, chokarlik va kullukni (376 a) kabul ettilar: oz-og‘loqkim qolib edi, Bangaliyning dastgiri edi. Ani Bangaliy o‘ziga oldi. Pashakaal ham yovuqlashib edi. Biz dag‘i aning muqobalasida mazkur bo‘lg‘on sharoit bila isloh so‘zini bitib yiborduk.

Shanba kuni Ismoil Jilvaniy, Alovulxon Nuhoniy, Avliyoxon Ishroqiy, besh-olti umaro bila kelib, mulozamat qildilar. Ham ushbu kun Esan Temur Sulton bila To‘xta Bo‘g‘a Sultong‘a juldu kamar shamshir va kamar xanjar, jibalar va xil’atlar va tupchoq otlar va Esan Temur Sultong‘a Narno‘l parganasidin o‘ttuz olti lak va To‘xta Bo‘g‘a Sultong‘a Shamsobod parganasidin o‘ttuz lak inoyat qilib, yukunduruldi.

Dushanba kuni, oyning o‘n beshida Bihar va Bangala tarafidin xotirni jam’ qilib, Saru daryosi yoqasidag‘i va Kundaba navohidag‘i yurttin Biban va Shayx Boyazid haromxo‘rning daf’i sharrig‘a azm-jazm qilib ko‘chtuk. Ora ikki ko‘nub, chahorshanba Chaturmuq Sekandarpurning Cho‘para otliq guzari ustiga tushuldi. Ushbu kundin el o‘tmakka mashg‘ul bo‘ldilar. Bu haromxo‘rlardin mutavotir xabar kela boshladikim, Saru bila Gagardin o‘tub, Laknav sari mutavajjihdurlar. Bularning guzar bandlig‘ig‘a turk va hind umarosidin Sulton Jaloliddin Sharqiy, Alixon Farmuliy, Turdika, Nizomxon Bayaniy, To‘lamish o‘zbaq Qurbon Charxiy, Hasanxon (376 6) Daryoxoniy boshliqlarni ta’yin qilib panjshanba oxshomi ruxsat berildi.

Ushbu oxshom tarovixdin so‘ngra bir pos va besh gariy bo‘lub edikim, pashakaal bulutlari qaynab, bir zamonning ichida andoq to‘fon bo‘lub, qattiq el ko‘ptikim, yiqilmag‘on chodir kam qoldi. Men xirgoh ichida kitobat qiladur edim, qog‘az va ajzoni yig‘ishturg‘uncha fursat bo‘lmadi, xirgohni peshxona bila-o‘q mening boshimg‘a yiqti. Xirgoh

tunglugi reza-reza boʻldi. Tengri saxladi, osebe etmadi. Kitob va ajzo gʻarq oʻl boʻldi. Tashvish bila yigʻishturuldi. Saqarlot qat zayluchasigʻa chirmab, kat ostigʻa qoʻyub, ustiga gilemlarni yoptuk. Ikki gariydin soʻng taskin topti. Toʻshakxona chodirin tikturub, sham' yoqturdi. Mashaqqat bila oʻt yondurub, tong otgʻuncha uyuxlamay, avroq va ajzoning qurutmogʻigʻa mashgʻul eduk.

Panjshanba kuni men suvdin kechtim. Odina kuni otlanib, Hariyd va Sekandarpurni sayr qilildi. Ushbu kun Abdullo bila Boqi Laknavning olilgʻonini bitib edilar. Shanba kuni Koʻkiyni jamoati bila ilgarrak yiborildikim, Boqigʻa borib qoʻshulgʻay. Yakshanba kuni Sulton Junayd barlosni va Hasan Xalifani (377 a) va Mullo Opoqning jamoatini va Moʻmin atkaning ogʻa-inisini ruxsat berildikim, borib Boqigʻa qoʻshulub, men etguncha ilikdin kelurlarini taqsir qilmagʻaylar.

Ushbu namozi digar Shoh Muhammad Ma'rufqa xossa xil'at va tupchoq inoyat qilib, ruxsat berildi. Bilturgʻi dastur bila Saranni vajhigʻa va Kundlani tarkash band saxlamogʻigʻa inoyat qilildi. Ham ushbu kun Ismoil Jilvaniygʻa Sarvaardin etmish ikki lak vajh inoyat qilib, ruxsat berildi. Alovulxon Nuhon boshliq aning bila kelganlarga ham Sarvaardin vajh ta'yin qilib, ruxsat berildi. Muqarrar andoq boʻldikim, har qaysining birorini oʻgʻli Agrada hamisha mulozamatta boʻlgʻay. «Gunjoyish» va «Oroyish» kemasini yana ikki bangaliy kemasi bilakim, bu navbat tushgan kema bangala kemalaridin intixob qililib edi, bangaliylargʻa uxda qilildikim, Tirmuhaniy bila Gʻozipurgʻa eltgaylar. «Osoyish» bila «Farmoyish» kemasiga farmon boʻldikim, Saru yuqori oʻrdu bila hamroh eltgaylar.

Bihar va Sarudin xotirni jam' qilib, dushanba kuni Chaturmukning Choʻparaq guzaridin Avad tarafi Saru yoqalay koʻchildi. Oʻn kuroʻhcha yoʻl kelib, Fatxpurning tavobiidin Kaliyra degan (377 b) kentning yonida Saru yoqasida tushuldi. Erta koʻchganlar ozikib, Fathpurning ulugʻ koʻliga boribturlar. Bir necha kishini chopturuldikim, yakindagʻi elni yondurgʻaylar. Kichik Xojani yiborildikim, koʻl yoqasida koʻnub, anda tushgan cherikni tonglasi kelturub, oʻrdugʻa qoʻshgʻay. Erta andin koʻchub, yarim yoʻlda «Osoyish» kemasiga kirdim. Yuqqori yurtgʻacha tortturub keldim. Yoʻlda Shoh Muhammad devonaning oʻgʻlikim, Boqi qoshidin kelib edi, Xalifa kelturdi — Laknav xabari tahqiq boʻldi.

Shanba kuni, ramazon oyining oʻn uchida urush shlurlar. Urush bila hech ish qila olmaslar. Urush asnosida yigʻishturgʻon xas va kapa va jarigʻa yakbora oʻt tutashur, andokkim, qoʻrgʻon ichi tanurdek tafson boʻlur, fasil ustida yura olmaslar. Qoʻrgʻonni olurlar. Ikki-uch kundin

so‘ng bizning kdytg‘on xabarimizni topib, Dalmud sari ko‘charlar. Bu kun ham o‘n kuro‘hcha yo‘l kelib, Sekriy parganasining Jalesar otliq kentining yonida Saru yokdsig‘a tushuldi.

Chahorshanba, otning osoyishi uchun, ul yurtta maqom bo‘ldi. Shayx Boyazid va Bibanni ba’zilar dedilar edikim, Gangdin o‘tub, (378 a) Chunar va Juun navohisi bila o‘zlarini sipohiyarig‘a tortar xayollari bor emish. Beklarni chorlab, mashvarat qilib, andoq so‘z bo‘ldikim, Muhammad Zamon mirzo va Sulton Junayd barloskim, Jo‘npur evazig‘a Chunarni va yana ba’zi parganotni topib edilar, Mahmudxon Nuhoniy, Qozi Jiya, Tojixon Sarangxoniy borib, Chunarda muholiflarning yo‘lini to‘sqaylar.

Tonglasi panjshanba kuni erta ko‘chub, Saru daryosidin ayrilib o‘n bir kuro‘os yo‘l kelib, Parsarudin o‘tub, Parsaruning yoqasida tushuldi. Beklarni charlab, mashvarat qilib, Esan Temur Sulton, Muhammad Sulton mirzo, To‘xta Bo‘g‘a Sulton, Qosim Husayn Sulton, Bexo‘b Sulton, Muzaffar Husayn Sulton, Qosim Xoja, Ja’far Xoja, Zohidxoja, Jonibek, Askariy navkarlari bila, Kichik Xoja, Hind umarosidin Olamxon Kalpiy,’ Malikdod Karoniy, Ravuy Servaniy boshliklarni ta’yin qilildikim, Boyazid va Bibanning keyincha Dalmut tarafi cherikdin ayrilib, ildam borg‘aylar.

Ushbu Parsaruda kecha taxrrat kiladur edim, sham’ yorug‘ig‘a qalin baliklar yig‘ilib, suv yuziga chiqtilar. Men va yana yovug‘umdag‘ilar ilik bila kdlin baliq tuttuk.

Odina kuni Parsaruning bir shox obining boshig‘a tushuldi. Xeyli inichka suv edi. Cherik elining ubur va mururidin tag‘ayyur topmag‘ay, deb yuqqorisini (378 b) bo‘g‘durub, bir dahi-dardah bo‘lg‘on erini tahorat uchun yasattim. Bistu xaftum kechasi ushbu yurtta bo‘ldi.

Tonglasi bu suvdin ayrilib, To‘s suvini o‘tub tushuldi. Yakshanba kuni ham ushbu suv yoqasig‘a tushtuk.

Dushanba kuni, oyning yigirma to‘qquzida ushbu To‘s suvining yoqasida manzil edi. Bu oxshom, bovujudkim, havo yaxshi sof emas edi, bir necha kishi oy ko‘rdilar. Qozi qoshida guvohliq berdilar, oy boshi sobit bo‘ldi.

Seshanba sabohi iyd namozini o‘tab otlanildi O‘n ko‘ruh yo‘l kelib, Tayikning bir kuro‘hida Go‘yi suvining yoqasida tushtuk. Namozi peshinga yovuq ma’jun irtikob kilildi. Shayx Zayn va Mullo Shihob va Xondamirg‘a bug‘ina baytni yiborib tiladuk:

Shayxu Mullo Shihobu Xondamir,
Keling uch-uch, ikki-ikki, bir-bir.

Darvesh Muhammad va Yunus Ali va Abdullo ham bor edilar. Namozi digar qushtigirlar qushti tuttilar. Chahorshanba kuni ul yurtta maqom edi. Choshtqa yovuq ma'jun eyildi. Malik Sharqkim, Tojixonni Chunardin chiqorg'ali borib edi, bukun keldi. Bukun qushtigirlar qushti tuttilar. Pahlavon Avadiykim, burun kelib edi, bu fursatta kelgan (379 a) hindustoniy qushtigar bila kurashib yiqti. Yahyo Nuhoniyg'a o'n besh laklik er Sarvaardin vajhig'a berib, sarupo kiydurub, ruxsat berildi.

Tonglasi o'n bir kuro'h yo'l kelib, Go'yi suvidin o'tib, ushbu suv yoqasida tushuldi. Ilg'or borg'on sultonlar va beklardin andoq xabar topildikim, Dalmudg'a borib, hanuz Gang daryosidin o'tmaydur emishlar. Achchig'lanib farmonlar yiborildi: Gang daryosidan tez o'tub, yog'iyning so'ngiga yurub, Juundin ham o'tub, Olamxonni o'zingizga ko'shub jahd qilib, yog'iyg'a ilik qo'sha ko'rung.

Ushbu suvdin ora ikki ko'nub, Dalmud kelildi. Gang daryosidin guzar bila aksar cherik eli ushbu kun-o'q o'ttilar. O'rduni o'tkarib, guzardin quyi orolda ma'jun eyildi. Cherik eli Jonoligon jihatidin suvdin o'tib tushgan yurtta bir kun maqom bo'ldi. Boqi Toshkandiy Avad cheriki bila ushul kun kelib, mulozamat qildi.

Gang suvidin ora ko'nub, Kurараning yonida Arind suyining yoqasig'a tushuldi. Dalmuddin Kurara yigirma ikki kuro'h chiqti.

Panjshanba kuni ul yurttin erta ko'chub, Odampur parganasining olig'a tushuldi. Muholiflarning so'ngicha o'tmoq (379 6) uchun burunroqdin jolabonlardin bir-ikkini Kalpiy yiborilib edikim, bo'lg'on kemalarni kelturgaylar. O'shunda tushgan oxshom bir pora kema keldi. Daryodin guzar ham topildi. Yurtning purgardlig'idin orolda-o'q o'lturdum. Necha kunkim anda edim, kecha-kunduz orolda-o'q bo'lur edim. Muholiflardin tahqiq xabar kelmagan uchun Boqi shig'ovulni Avaddag'i yigitlar bila suv kechurub, yog'iydin xabar olg'ali yiborildi.

Tonglasi jum'a namozi digar Boqibekning navkari keldi. Shayx Boyazid va Bibanning qaravulini bosib, Muborakxon Jilvaniy otliq o'bdon kishisini va yana bir necha kishisini o'lturub, bir necha bosh va bir tirik yiboribtur. Sabohi, Shoh Husayn baxshikim, Boqi bila borib edi, keldi. Qorovulni bosganini va andag'i xabarlarni mashruh arz qildi. Ushbu oxshomkim, yakshanba kechasi va oyning o'n uchi bo'lg'ay, Juun daryosi kirdi, andokkim, Sabohi bu orolni durust suv bosti. Bir o'q otimi quyuroq yana bir orolg'a borib, chodir tikib o'lturdum.

Dushanba kuni ilg'or borg'on sultonlar va beklar qoshidin Jalol Toshkandiy keldi, ilg'or xabarini topib, Shayx Boyazid va Biban Maho'ba parganasidin qochibturlar.

(380 a) Chun pashakaal etishib edi va besh-olti oy cherik cheriklab, cherik elining ot va ulog‘i harob bo‘lub edi, borg‘on ilg‘or sultonlarg‘a va beklarga farmon bo‘ldikim, Agra va ul navohidin toza zo‘r ilg‘or kelguncha, etgan erda tavaqquf qilg‘aylar.

Ushbu namozi digar Boqi shig‘ovul bila Avad cherikiga ruxsat berildi. Muso Ma’ruf Farmuliykim, cherikdin yonib, Saru daryosidin o‘tganda kelib, mulozamat qilib edi, o‘ttuz laklik pargana Amruhardin vajhig‘a ta’yin qilib, xossa bosh-oyoq va egarlik ot inoyat qilib, Amruharg‘a ruxsat berildi.

Bu taraflardin xotirjam qilib, seshanba kechasi uch pos va bir gariydin so‘ng ilg‘or tariqi bila Agraga mutavajjih bo‘lduk. Tonglasi o‘n olti kuro‘h yo‘l kelib, tushga yovuq Kalpiy tavobiidin Bilavar degan parganada tushlanib, otg‘a arpa berib, namozi shom andin otlanildi. Bu kecha o‘n uch kuro‘h yo‘l yurub, uch posta Kalpiy parganalaridin So‘gandpurg‘a Bahodurxon Servoniyning go‘rxonasig‘a tushub uyuxlab, namozi bomdodni o‘tab, andin tebraduk. Un olti kuro‘h kelib, kun tushta Ita’vag‘a ettuk. Mahdiy Xoja o‘tru keldi. Kechaning bir posida andin otlanib, yo‘lda ozrokcha uyuxlab, o‘n olti kuro‘h yo‘l kelib, (380 b) Rapriyning Fatxrurig‘a tush tushuldi. Erta namozi peshin Fatxrurdin otlanib, o‘n etti kuro‘h yo‘l yurub, kechaning ikki posida Agraning «Hasht behisht» bog‘ig‘a tushuldi.

Tonglasi odina kuni Muhammad baxshi va ba’zilar kelib, mulozamat qildilar. Namozi peshinga yovuq Juundin o‘tub, Xoja Abdulhaqqa mulozamat qilib, qal’a borib, amma begimlarni ko‘rdum.

Balxiy polizkorni qovun ekkali qo‘yulub edi. Bir necha qovun saxlag‘on ekandur, kelturdi. Xeyli yaxshig‘ina qovunlar edi. Bir-ikki buta tok «Hasht behisht» bog‘ida ekturub edim, aning ham yaxshig‘ina uzumlari bo‘lub edi. Shayx Guran ham bir sabad uzum yiborib edi, yomon emas edi. Hindustonda qovun, uzumning muncha bo‘luridin filjumla xursandlig‘e bo‘ldi.

Yakshanba kechasi ikki pos bor edikim, Mohim keldi. Biz cherikka jumodiulavval oyining o‘nida otlanib eduq g‘arib umuri ittifoqiy voqi’ bo‘lubturkim, bular ham Kobuldin ushbu kunda chiqqan ekandurlar. Panjshanba kuni zilqa’da oyining g‘urrasida ulug‘ devonxonada devon o‘lturg‘onda Humoyunning va Mohimning peshkashlarin torttilar. Ushbu kun Mag‘fur devonning bir navkarin yuz ellik kahaarg‘a muzd berib qovun va uzum (381 a) va meva uchun Kobulg‘a yiborildi.

Shanba kuni oyning uchida Hindubekkim, Kobuldin badraqd bo‘lub kelib edi, Ali Yusuf yo‘llagan uchun, Sanbalg‘a yiborgan

ekandurlar, kelib, mulozamat qildi. Xisomiddin Ali Xalifa ham Alvardin ushbu kun kelib, mulozamat qildi.

Tonglasi yakshanba kuni Abdullokim, Tirmuhaniydin Ali Yusuf o‘lgan jihatidin Sanbalg‘a yiborilib edi, keldi.

Kobuldin kelguchilardin andoq masmu bo‘lur edikim, Shayx Sharif Qorabog‘iy Abdulazizning ig‘vosidin yo xavodorlig‘idin qilmag‘on zulm va o‘tmagan bid’atlarni bizga isnod qilib, mahzarlar bitib, Laxo‘r aimmasining otlarini taklif bila bitib, mahzarning savodini shahrlarga yiborib, bahs kilur xayoli bor. Abdulaziz dag‘i necha hukmni eshitmay, anvoyi noshoyista akvol va noboyista af’ol andin sodir bo‘lubtur. Bu jihatlardin yakshanba kuni, oyning o‘n birida Qanbar Ali arg‘unni yiborildikim, Shayx Sharifni va Laxo‘r aimmasini va savdariylarini va Abdulazizni dargohig‘a olib kelturgay.

Panjshanba kuni, oyning o‘n beshida Tijaradin Chin Temur Sulton kelib, mulozamat qildi. Ushbu kun pahlavon Sodiq bila Ulug‘ Avadiy qkushtigir (381 b) qushti tuttilar. Sodiq nimkora yiqti. Xeyli tashvish tortti.

Dushanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida kizilbosh elchisi Murod qo‘rchig‘a murassa’ kamar xanjar va munosib xil’at kiydurub, ikki lak tanga inoyat qilib, ruxsat berildi.

Bu kunlarda Sayyid Mashhadiy Gvaliyardin kelib, Rahimdodning yog‘iyliq angizini arz qildi. Xalifaning navkari Shohmuhammad muhrdorni yiborildi. G‘alaba nasihatomiz so‘zlar bitib yiborildi. Borib, bir necha kundin so‘ngra o‘g‘lini olib keldi. Agarchi o‘g‘li keldi, vale o‘zining kelur xayoli yo‘q edi. Aning raf’i tavahhumi uchun Nurbekni seshanba kuni, zulhijja oyining beshida Gvaliyarg‘a yiborildi. Necha kundin so‘ng Nurbek kelib, Rahimdodning qilg‘on istid’olarini arz qilib, muddaosidek farmonlar butkarib yiborur holatta bir navkari kelib arz qildikim, meni o‘g‘lini qochurg‘ali yiboribtur, kelur xayoli yo‘qtur. Bu xabar kelgach, filhol Gvaliyar ustiga otlanmoq bo‘lduk. Xalifa arzg‘a etkurdikim, yana bir navbat men nasihatomiz xat bitib yiboray, shoyadkim islohqa kelgay. Bu maslahat uchun Shihobuddin Xisravni yiborildi.

Panjshanba kuni, mazkur oyning ettisida (382 a) Ita’vadin Mahdiy Xoja keldi. Iyd kuni Hindubekka xossa bosh-oyoq, murassa’ kamar shamshir va tupchoq inoyat bo‘ldi, Hasan Alig‘akim, turkman orasida Chig‘atoyg‘a mashxurdur, bosh-oyoq va murassa’ kamar xanjar va etti laklik pargana inoyat bo‘ldi.

Vaqoi’i sanayi sitta va salosina va tis’a mia

Seshanba kuni, muharram oyining o‘n uchida Gvaliyardin Shihobuddin Xisrav bila Shayx Muhammad G‘avs Rahimdodning shafoati uchun keldi. Chun darvesh va aziz kishi edi, Rahimdodning gunohini alarg‘a bag‘ishlab, Shayx Guran bila Nurbekni Gvaliyarg‘a yiborildikim, Gvaliyarni bularg‘a topshurub...**

Bularning ko‘makiga yiborduk. So‘ngra Muhammad Ali jang-jangni yiborildi. Ilgari ta’yin bo‘lg‘on Mullo Muhib Alilar etguncha, Abdulaziz alarni tebratib, tug‘ini olib, Mullo Ne’mat va Mullo Dovud va Mullo Opoqning inisi va yana bir nechani olib, shahid qilgan ekandurlar. Bular etgach, Zohir Tabariy Muhib Alining tag‘oyisi chopar, ko‘mak etmas, Zohirni o‘shanda-o‘q olurlar, Muhib Ali ham urush asnosida yikilur. (382 b) Boltu ko‘ndalondin kirib, Muhib Alini chiqorur. Bir kuro‘hgacha bularning keyinicha kelurlar. Muhammad Ali jang-jangni qarosi paydo bo‘lg‘ach, turarlar. Bizga payopay xabar keldikim, g‘anim kishisi yovuq keldi. Jiba kiyib, otlarg‘a kejim solib, yarog‘lanib chopa otlanduq. Buyurdumkim, arobalarni tortib ketirgaylar. Bir kuro‘h kelduk. G‘anim kishisi yong‘an ekandur.

Daryo(yi) Xo‘rd ulug‘ ko‘l edi, suv maslahatig‘a ushbu erda tushuldi. Arobalarni ilgari mazbut qilib, zanjirlar bila arobalarni girdini berkuttuk. Va Raana Sangaa benihoyatliq qo‘l va qo‘shuni bila oyoq ilgari qo‘ydikim, Hinduston qoidasi bila yuz mingni bir lak va yuz lakni bir karo‘r derlar, aning ko‘l va ko‘shuni ikki ming lakka etib edi. Nechukkim, viloyati un karo‘rga etib edikim, bir lak otlig‘ning joyi va avqotguzari bo‘lg‘ay. Va ko‘pincha bosh va boshlig‘kim, hargiz hech ma’rakada anga imdod qilib, itoat va bay’atlig‘lari yo‘q edi, anga qo‘shulub, farmonbardor bo‘lub edilar.

Aning (383 a) cherikining tafsili budurkim, Salohiddinkim, Raay Sing va Sarangpurni hukumatlig‘i anda edi, o‘ttuz ming otliqqa er va suyi bor edi. Va Raval Uday Sing Bagariy o‘n ikki ming otliq va Hasanxon Mevatiykim, Mevatni hokimlig‘i anda edi, o‘n ikki ming va Bahodur Hamloydariy to‘rt ming va Satraviy Keychiy olti ming va Jarmal Param Dev va Mevat hokimi to‘rt ming va Bir Sing Dev Chavxan to‘rt ming va Sulton Iskandarni o‘g‘li Mahmudxon, agarchi viloyati yo‘q edi, sardorlig‘ havasig‘a o‘n ikki ming otlig‘ o‘zi bila saxlar edi. Hosil budurkim, Muholif ming ikki lak kishiga tortar edi.

Va Muholiflarning keluri bizni masomimizga etishti, o‘z fikrimizni qilib, o‘shul ravish bila yasov yasadukkim, g‘ulga mavkibi xossamiz

mutamakkin bo‘lub, o‘ngga Chin Temur Sulton va Mirzo Sulaymon va Xoja Do‘stxond va Yunus Ali va Shoh Mansur barlos va Darvesh Muhammad sorbon va Abdullo kitobdor va Do‘st eshik og‘a o‘zga umarolar bila mukarrar qilduk. Va so‘lga sulton Baho (383 b) vuddin Bahlul Lo‘diyni o‘g‘li Alovuddin va Shayx Zayn Havofiy va Amir Muhib Alikim, Nizomiddin Ali xalifaning o‘g‘li edi va Turdibekkim, Ko‘chbekni inisi edi va Sherafgankim, Ko‘chbekni o‘g‘li edi va Oroyishxon va Xoja Husayn va o‘zga xalqimiz bila tuzaduk. Va barong‘orga o‘zumiz bo‘lub, Hinduston umarolaridin Xonixonon va Dilovarxon va Malikdod Karaniy va Shayx Gurandek kishilari xizmatimizga saxladuk. O‘ngga Qosim Husayn Sulton va Ahmad Yusuf o‘g‘loqchi va Hindubek qavchin va Xisrav ko‘kaldosh va Qivombek va O‘rdushoh va Vali xozin va Qaroko‘zi va Markuli Siystoniy va Xoja Pahlavon Badahshiy va Abdushukurni va Malik Qosim Bobo Qashqani, inisini o‘zga mo‘g‘ul Bahodurlari bilan ta’yin bo‘ldilar va so‘ngga Mirhama va Muhammadiy ko‘kaldosh va Xojagi Asad bir necha yigitlar bilan nomzad bo‘ldilar. Va javong‘ori maymanat osorg‘a Mahdiy Xojani va Muhammad Sulton mirzo va Mahdiy Sultonni o‘g‘li Odil Sulton va Abdulaziz miroxo‘r va Muhammad jang-jang va Quluqqadam qaravul va Shoh Husayn Yorakiy va Jonibek atka va Hinduston umarolaridin Jalolxon va Kamolxonkim, Sulton Alovuddinni o‘g‘lonlaridin edilar va Alixon, (384 a) Shayxzoda Farmuliy va Nizomxon Bayana va Mo‘min atka va Rustam turkman ichkilar bilan va o‘zga Bahodurlar va g‘oziylar ixlos nihod bilan urushga bel bog‘ladilar.

Va Nizomiddin Ali xalifani g‘azoti Rum dasturideq buyuruldikim, miltiqchilar va ra’dandozlarkim, cherikimizni oldida edilar, alarning panohi uchun arobalarni kelturub, zanjir bilan bog‘ladilar. Va Sulton Muhammad baxshini buyuruldikim, ro‘baro‘da turub, har ne xotirga kelsa, farmon qilg‘aymiz va ul yasavullar va tavochilarga buyurg‘aykim, boshlig‘larga etkuzgaylar va chun cherikni yurushda tartib berildi, bosh va boshlig‘lar ulusi bilan borib, o‘runlarig‘a turdilar. Andin so‘ngra farmon bo‘ldikim, hech kishi o‘rnidin terbanmasun va beruxsat maydonga borib, muhoraba qilmasun, to bizdin farmon bo‘lmasa.

Va kundin bir posi o‘tub erdikim, javong‘or va burong‘or andoq urush bo‘ldukim, zilzila zaminda va valvala zamonda tushti. Va yov bizni burong‘or tarafidin terbanib, Xisrov ko‘kaldosh va Malik Qosim Bobo Qashqag‘a hamla qildilar. (384 b) Va Chin Temur Sultonni buyurdukkim, alarning ko‘makiga etsun. Va ul mardona ishlar qilib, yovni kuvlab, yasovulni buzub, g‘ulini yaqiniga etkuzdi. Va bu fatxining

juldusi aning otig‘a muqarrar qilduk va Mustafo Rumiyni buyurdukim, g‘uldin arobalarni ilgari eltib, miltiq va zarbzan bilan andoq Muholifni lashkarini darham urdikim, Bahodurlarning ko‘ngullaridin karong‘u ko‘tarildi. Va ko‘p yovning tanasi mazallat tuprog‘ig‘a tushub, fano bodig‘a yiborildi.

Va lekin voqi’a andoq edikim, Raana Sangaaning cheriki keyinidin saf-saf kelur edilar. Men ham kishilarimni yaxshilarini terib-terib bir-birini keyinidin ko‘makka yiborur edim. Avval Qosim Husayn Sulton va Ahmad Yunus va Kivombekni buyurdum. Andin so‘ng Xindubek qavchinni farmon berdim va andin so‘ngra Muhammad ko‘kaldosh va Xojagi Asadni hukm qildim, andin so‘ng Yunus Ali va Shoh Mansur barlos va Abdullo kitobdor va alarning keyinidin Do‘st eshikog‘ani va Muhammad Xalil axtabegini ko‘makka yiborildi (385 a) va g‘animni barong‘ori necha qatla bizni javong‘org‘a hamla kelturdi va har qatlada ixlosnihod g‘oziylarimiz bir porasini o‘q yog‘ini bilan erga tiqar edilar. Va yana bir porasini qilich va xanjar barki bilan kullayn jahannamg‘a yiborur edilar. Va Mo‘min atka va Rustam turkman va Mullo Mahmud va Ali atka va Muhammad Sulton mirzo va Odil Sulton va Abdulaziz miroxo‘r va Qutluqqadam qoravul va Muhammad Ali jang-jang va Shoh Husayn Borakiy mo‘g‘ul g‘onchi ko‘l urushga ko‘yub, sobit qadam bo‘ldilar. Va Xoja Hasan devon devoniylar bilan ko‘makka kettilar. Va bori Bahodurlar jon berib, jon olib, intikrm barkdarini dushmandin uzattilar. Nechunkim, g‘animni ko‘pligidin urush uzoqqa tortildi. Xos xizmatgorlarkim, arobalarni keyinida sherdayin zanjirda edilar, buyurdumkim, g‘ulni o‘ng va so‘lidin miltiqchilarni o‘rtada qo‘yub, ikki tarafdin korzor qilsunlar. Ushbu yigitlar sherdek zanjirni g‘ajib, uzub chiqqandek o‘zlarini o‘z boshiga ko‘rgan bilan bu xayli kufforg‘a tushub, harne ko‘llaridin keldi - qildilar. (385 6) Va nodirul-asr Ali Quli o‘z ulusi bilan g‘ulning oldida edi va miltiq va zarbzan va tosh otmokda ishlar qilur edilar.

Qo‘rdukkim, g‘anim fanosi kechroqqa tortildi. Buyuruldikim, g‘ul arobalarini ilgarrak yurusunlar, o‘zumiz ham yuruy-o‘q berduk. Yasov xalqi o‘ng va so‘ldin burong‘or va javong‘ordin ko‘rub, terbonib, g‘animg‘a hamla kelturdilar. Andoq urush bo‘ldukim, bizni o‘ng va so‘limiz g‘animni o‘ng va so‘lini eltib, bir erda soldilar. Va g‘anim ilik ko‘nglidin yub va umr pamug‘uni kuydurub, bizni barong‘org‘a va javong‘org‘a chopib, o‘zlarini yakin ham teguzdilar. Chun oyog‘ mahkam qilib erduq Muholifni turar majoli qolmay, beixtiyor qocha berdilar. Va ko‘prog‘i o‘shul maydonda jon berib, jahannamg‘a ketdilar. Va ozrog‘i

sarosima bo‘lub, kumlayin bu sahrog‘a ettilar. Va Hasanxon Mevatiyga miltiq tegib, gardi fanog‘a ketti. Va Raval Uday Sing va Manikchand Chavhan va Raay Chandarban va Dilpat Raay va Kangar va Karamsingdek boshliqlar g‘animdin adam yo‘lini g‘ubori bo‘ldilar. Va necha ming poraliq bizni cherikni (386 a) otlarining oyog‘i ostida poymol bo‘ldilar. Va Muhammad ko‘kaldosh va Abdulaziz miroxo‘r va Olamxon va yana bir necha umarolar bilan buyurildikim, Raana Sangaani keyindin taokub kilsunlar. Va men o‘zum ham bir necha kuro‘hcha savladimkim, Raana Sangaag‘a qorong‘u kun tushdi.

To inki kecha bo‘ldi, g‘animdin ko‘ngul jam’ qilib, komyob qayttuk. Va necha soattin so‘ng manzilga etishtuk. Nechunkim, taqdir bo‘lmagandurkim. Ul kofir ko‘lga tushgay. Keyindin ketgan xaloyiq ehtimom qilmabturlar va pushaymon bo‘ldukkim, xalkni umidiga bo‘lmay, o‘zumiz taokub qilmoq kerak edi. Va Shayx Zayniddinkim, fuzalolarimizdin edi, bu fatxg‘a tarix «podshohi islom» topti va Mirgisu xdm Kobuldin o‘shul tarixni bitib yibordi. Yana o‘shandoq ilgarigi fathlarimizdinkim, Dipalpurni fath qildik, ikki kishi «vas’ati rabiul avval» topti.

Va chun fath mundoq bo‘ldi. Raana Sangaaning keynidin viloyatig‘a taokub kilmokni sababi yo‘q erdi, mavkuf qilib, Mevat tasxirig‘a ximmat bog‘-laduk. Va (386 b) Muhammad Ali jang-jang va Shayx Guran va Abdulmalik ko‘rchinni qalin kishi bilan Ilyosxonning boshig‘a yibordukkim, Ikki suvni orasig‘a bosh ko‘tarib, Ko‘yil qasabasini urushub olib edi. Va Kichik Alikim, Ko‘yil qasabasini hokimi edi, tutub bandg‘a solg‘on ekandur. Ushal yiborgan cherikkim, biz yiborib ediq yakin etganda tob keltura olmay qochibtur. Necha kundin so‘ngkim, Agraga ettuq dohil bo‘lg‘on kuni ul tiyra baxtni bog‘lab, chirmab kelturdilar. Sazosig‘a etti.

Andin so‘ngra ko‘ngulga ettikim, Mevat tarafig‘a bormoq kerak. Chahorshanba kuni, rajab oyini oltisig‘a Alvarkim, Mevat xrkimnishinidur, borildi. Aning xizonasini osonlig‘ bilan ko‘lg‘a olduk. Va chun bu viloyat ham dohili mamoliki mahrusa bo‘ldi, azimati mustaqarri xilofat qilduk. Muhammad Humoyunni Kobul va Badaxshong‘a ruxsat berib, o‘zumiz mustaqarri xilofatka borg‘onmiz.

To‘qqiz yuz o‘ttiz to‘rtta Xon Mirzo olamdin safar qildi. Badaxshonni xukumatig‘a nurul-ayniy Muhammad Humoyung‘a berib ediq o‘shul yilning rajab oyining to‘qquzida Muhammad Humoyunni ul mamolikka ruxsat berildi. (387a) O‘shul asnoda Biban Afg‘onkim, bosh ko‘tarib edi, Qosim Husayn Sulton va Muhammad Qosim Bobo Qashqa

va Abdullamuhammad nayzador va Husaynxon va Hinduston umarolaridin Alixon Farmuliy va Malikdod Karoniy va Tatarxon va Xonijahonni Muhammad Sulton mirzog‘a yo‘ldosh qilib yiborildi. Ul baxti qaytg‘on eshittikim, cherik ta’yin bo‘lubtur, boshini kulig‘a olib, dunyodin chiqar.

O‘zumiz o‘shul yilnig avohirida Fathpur va Bariyni sayr qilib, Agraga kelduk. To‘qqiz yuz o‘ttuz to‘rtta Qo‘yil sayrig‘a borib, andin Sanbal shikorig‘a borildi. Ko‘histonni sayr qilib, Dorulxilofag‘a kelindi. Va safar oyining yigirma sekkizida Faxrijahonbegim va Xadicha Sultonbegim o‘g‘lon-ushog‘i bilan Kobuldin keldilar. Va biz kemag‘a kirib, alarni istiqbolig‘a borib, yaxshi soatta dohil qildik.

Andin so‘ng bir-birini keyinidin xabar kelur erdikim, Mediniy Rav Chanderiy hokimi va Raana cherik yig‘ishturmoqqa mashg‘ul bo‘lubturlar. Ushul xabarlarkim, bizg‘a etti, olti-etti ming yigitni Chin Temur Sultong‘a yo‘ldosh qilib, Kalpiy hududidin Chanderiyg‘a yiborildi.

(387 b) Chahorshanba kuni, jumodiul avval oyining ettisida Chanderiy fath bo‘ldi va «fathi dorulharb» aning tarixini topib edilar. Va Chanderiy ko‘lg‘a kelgandin so‘ng Ahmadshohg‘akim, Sulton Nosiriddinni nabirasi edi, inoyat qilduk.

Va yakshanba kuni, jumodiul avval oyini o‘n birida kdytib dorulxilofag‘a doxil bo‘lduk. Andin ilgarrokkim, Chanderiyg‘a borg‘aymiz, Raana cheriki bilan terbonib Irijg‘akim, bizni xizmatgorlardin anda edi, kelib qabal qilg‘on bo‘lg‘ay. Bir kecha uyqusida buzurgvorlardin birisi aning tushig‘a kirib, qo‘rquturlarkim, o‘shul uyqudin titranib, seskanib uyg‘ona tushar, isitma tutar. O‘shul isitmada cherikni hukm qilurkim, qaytsunlar. Andoq zohir bo‘ldikim, yo‘lda ajal yo‘ldosh bo‘lib, jonini olib, jahannamg‘a yiborur.

Va bizni cherikimiz Burhonpur suyidin o‘tar edilarkim, xabar keldi: Ma’ruf va Biban va Boyazid Qnno‘jdin qochib, Irijg‘a kelib, Shamsobod qal’asini Abulmuhammad nayzabozdin zo‘r bilan olibturlar. Aning uchun inon o‘shal yong‘a mayl qilib, bir necha yigitlarni ilgariroq yiborildi. (388 a) Bu xabarni eshitgandin so‘ng Ma’rufni o‘g‘li Qanno‘jdin qochar. Va Biban va

Boyazid va Ma’ruf ham Gangdin o‘tub, Qanno‘j barobarida Gangni oftob chiqarida borib, guzarbandlig‘ xayolig‘a o‘lturarlar.

Va to‘qquz yuz o‘ttuz beshda ju’ma kuni, muharram oyining uchidakim, Mirzo Askariyni Kobuldin Mo‘lton maslahatig‘a tilatib erduq, Gvaliyarga kelib mulozamat qildi. O‘shul kuni Raaja Bikramajit va Man

Singning imoratlarini sayr qilib, dorulxilofag‘a mutavajjih bo‘lduq. Payshanba kuni, ushul oyning yigirma beshida dohil bo‘lduk.

Dushanba kuni, rabiulavval oyining o‘nida Muhammad Humoyundin qosidlar kelib, mulozamat qildilar va ariza ham kelturdilarkim, anda bitib erdikim, Tengri taolo bizga bir o‘g‘ul karomat qildi, aning otini Al’amon qo‘yduk. Ushbu ot bizga xush yoqmadi. Andin so‘ng turk va hind umarolarini charlatib, chashn berduk. Ushbu jashnda maslahat va kengash andoq bo‘ldikim, sharq viloyatlarig‘a taxt kelturmak kerak. (388 b) Ilgariroq Mirzo Askariy og‘ir cherik bilan mutavajjih bo‘lsun. Va umarolarkim, Gang suyini nari yonidadurlar, yo‘ldosh bo‘lub, bu maslahatg‘a jahd qilsunlar. Va dushanba kuni, rabiuloxir oyini ettisida Mirzo Askariy(ga) ruxsat bo‘lub, mutavajjih bo‘ldi.

Va o‘zumiz shikor uchun Dahpur tarafig‘a otlanduk. Va jumodiul avval oyini uchida xabar keldikim, Mahmud Iskandarni o‘g‘li Bihorni olib, sho‘rish xayoli boshig‘a bor. Shikordin qaytib, dorulxilofag‘a nuzul qilduk.

Ushul asnoda Badaxshondin Muhammad Humoyun qosidlar yiboribturkim, qirq-ellik ming cherik yig‘ishturub, Sulton Vaysni yo‘ldosh qilib Samarkand xayoli boshqa tushubtur va sulh so‘zi ham orada bor. Aning arzadoshti javobda bi-tildikim, Tengri taolodin umidvormizkim, o‘shul yakinda Hinduston viloyati qo‘lg‘a kirgay. Havo-xoh va yaxshi faroh havsalalarimizdin Hinduston viloyatig‘a qo‘yub, o‘zumuz mavrusiy viloyatimizga borg‘aymiz. Va kerakkim, bori xalkimiz bu yurushda, Humoyung‘a yo‘ldosh bo‘lub, ixlos ko‘rsatgaylar.

Va panjshanba kuni, o‘shul oyning o‘n ettisida Juun suyidin o‘tub, sharq ro‘ya tarafig‘a mutavajjih bo‘lduq. (389 a) Ushbu kunda Nusratshohdinkim, Bangala volisi edi, elchilar kelib, peshkashiylar kelturub, izhori bandalik qildilar.

Dushanba kuni, jumodiul oxir oyining o‘n to‘qquzida Mirzo Askariy kelib, bizni ko‘rdi. Farmon qildukkim, siz cherikingiz bilan Gang suyini nari yonida tushung. Va Agra yaqinida Iskandar Sultonni o‘g‘lini Mahmudxonni buzulg‘ondin xabar etti. G‘ozipur hududig‘acha borib, Bo‘jpur va Bahatg‘a tushuldi. Va anda Bihar viloyatini Mirzo Muhammad Zamong‘a berildi.

Panjshanba kuni, ramazon oyining ettisida Bangala va Bihardin xotirjam’ bo‘lub, Sarvaar tarafig‘a Biban va Boyazid daf’i uchun yuruy berduk. Va ul Muholiflar bilan urush solib, shikast berduk. Andin so‘ng Hariyd va Sekandarpurni sayr qilib, bu viloyatlardin xotirjam’ bo‘lub,

ilg‘or bilan dorulxilofag‘a mutavajjih bo‘lub, andak fursatta doxil bo‘lduk.

Va Muhammad Humoyun, bir yili edikim, Badaxshonda diydorlardin ayru tushub edi, so‘ngra bizni sog‘inib, Badaxshonni Mirzo Sulaymonkim, aning kuyovi edi, topshurub, bir kunda Kobulg‘a kelur. Va Mirzo Komron (389 b) Kandahordin Kobulg‘a kelgan ekandur. Iydgohta muloqot qilib, hayron bo‘lub, tavajjuh sababini so‘rabtur. Va Muhammad Humoyun bizni ishtiyoqimizni aytib Mirzo Hindolni Kobuldan Badaxshong‘a yiborub, bizning tarafg‘a yura berur. Bir necha kunda dorulxilofa, Agraga etib, o‘shul soatkim, biz aning onasi bilan otini tutub, so‘zlashib o‘lturub edukkim, eta-o‘q keldi. Ko‘ngullar gul yanglig‘ ochilib, ko‘zlar chirog‘dek yorudi. Mukarrar har kuni chashn edi, lekin aning o‘zig‘a to‘y berib, xushhollig‘lar qilduk. Va necha muddatgacha bir erda bo‘lub, musohibona bir-bir bilan suluk qilur erdik. Va alxaq suhbatta bebadal edi va insoni komilkim derlar, o‘shal edi.

Ushal avqottakim, Muhammad Humoyun Badaxshondin keldi, Sulton Sa’idxonkim, Qoshg‘ar xonlaridin edi va xeshlig‘i ham bizga bor edi, Rashidxonni Yorkandga qo‘yub, xayoli xom qilib, Badaxshon tarafig‘a mutavajjih bo‘lubtur va andin ilgarirog‘kim, ul Badaxshong‘a etgay, Mirzo Hindol borib, Qal’ayi Zafarg‘a kirib ekandur. Sulton Sa’idxon uch oy qabal qilib, ilgidin ish kelmay qaytibtur.

(390 a) Va bizga andoq ettikim, Koshg‘ariylar kelib, Badaxshonni oldilar. Biz Xoja Xalifani farmon berdukkim, Badaxshong‘a borib, nechukkim, salohdid bo‘lsa, qilsun. Ul nofahmlig‘din qabul qilmadi. Va Muhammad Humoyung‘a aytukkim, seni borg‘oning nechuk bo‘lg‘ay? Ul javob berdikim, farmong‘a chora yo‘ktur, lekin ahd qilg‘onmenkim, o‘z ixtiyorim bilan diydordin ayrilmag‘aymen. Aning uchun Mirzo Sulaymonni Badaxshong‘a ruxsat berildi. Va Sulton Sa’idg‘a bitidukkim, bovujudkim, bizdin necha hukuq sizdadur, ajab keldikim, siz mundoq qildingiz. Alhol Mirzo Hindolni charlab, Mirzo Sulaymonni yiborduk. Agar huquqni manzur qilib, Badaxshonni Sulaymon mirzog‘akim, bizni farzandimizdur, bersangiz yaxshi bo‘lg‘ay. Va illo biz gunohni o‘zumizdin soqit qilib, merosni merosxo‘rg‘a topshurduq bilsunlar. Va Mirzo Sulaymon andin ilgarikim, Kobulg‘a etgay, Badaxshonni dushman ilgidin qo‘yub, amonlig‘ bo‘lg‘on ekandur. Va Mirzo Sulaymon Badaxshong‘a borg‘ondin so‘ng, Mirzo Hindol Badaxshonni Mirzo Sulaymong‘a topshurub, Hindustong‘a mutavajjih bo‘ldi.

(390 b) Va Muhammad Humoyun, Sanbalg‘akim, aning joygiri edi, ruxsat berildi. Olti oygacha anda edi; zohiran ani er va suyi xush

yoqmadi. Isitma tutar ekandur, bora-bora uzoqqa tortar. To onki biz eshittuq farmon berildikim, Dehlig‘a kelturub, Dehlidin kemag‘a solib keltursunlarkim, hakimi hoziklar ko‘rub, dardig‘a davo qilsunlar. Bir necha kunda daryo yo‘li bilan kelturdilar va tabiblar har necha doru darmon berdilar, yaxshi bo‘lmadi. Mir Abdulqosimkim, ulug‘ kishi edi, arzg‘a etkurdikim, ushmundoq dardlarg‘a darmon budurkim, yaxshi nimarsalardin tasadduq qilmoq kerak. To inki Tengri taolo sihhat bergay. Mening ko‘nglumga keldikim, Muhammad Humoyun(ning) mendin o‘zga yaxshiroq nimarsasi yo‘k.- Men o‘zum tasadduq bo‘layin, Xudoy kabul qilsun. Xoja Xalifa, o‘zga muqarrablardin arzg‘a tegurdilarkim, Muhammad Humoyun sihhat topar, siz bu so‘zni nechun tilingizga kelturasiz. G‘araz budurkim, dunyo molidin yaxshisini tasadduq qilmoq kerak. Bas, o‘shal olmoskim, Ibrohimni urushida tushub edi, Muhammad Humoyung‘a inoyat qilib edingiz, tasadduq qilmoq kerak. (391 a) Tilga keldikim, dunyo moli aning ivazig‘a nechuk bo‘lg‘ay, men aning fidosi kilurmenkim, hol anga mushkil bo‘libtur. Va andin o‘tubturkim, men aning betoqatlig‘ini toqat kelturgaymen. O‘shal holatga kirib, uch qatla boshidin o‘rgulub, dedimkim, men ko‘tardim harne darding bor. O‘shal zamon men og‘ir bo‘ldum, ul engil bo‘ldi. Ul sihhat bo‘lub qo‘pti. Men noxush bo‘lub yiqildim. A’yoni davlat va arkoni mamlakatni charlab, bay’at qo‘llarini Humoyunni qo‘lig‘a berib, joynishinlig‘ig‘a va valiahdlig‘ig‘a nasb qildim. Va taxtni anga topshurdum. Va Xoja Xalifa va Qambar Alibek va Turdibek va Hindubek va o‘zga xaloyiq ham bu nasoyihda bor erdilar, borisi qabul qilib, band bo‘ldilar.

Musavvidi avroq aytadurkim, to‘qquz yuz o‘ttuz ettida jumodiulavval oyini oltisida Chahorbog‘idakim, o‘shul podshoh o‘z qo‘li bilan obod qilib erdi, holi mutag‘ayyir bo‘lub, bu olami bevafoni padrud qildi.

Va fuzaloyi ahdkim, tarix va marosiy va qasoyid va taroqib ayttilar, azon jumla Mavlono Shihob Muammoyi bu misra’ni tarix topti: «Humoyun bud vorisi mulki vay».

(391 b) Va maholdurkim, ul podshohi qobilning yaxshilig‘larini aytgan bilan va bitigan bilan tugangay. Lekin mujammal bukim, sekkiz sifati asil aning zotig‘a muttassil edi: birisi bukim najhati baland edi; ikkimchisi, himmati arjumand edi; uchimchisi, viloyat olmog‘; to‘rtumchisi, viloyat saxlamog‘; beshumchisi, ma’murlug‘; oltimchisi, rafohiyat niyati Tengri taolo bandalarig‘a; ettimchisi, cherikni ko‘ngli[ni] qo‘lg‘a olmok; sekkizimchisi, adolat qilmoq.

Va fazilat bobida kamligʻi yoʻq erdikim, nazm va nasr va turkiy va forsiyni bebadal aytur edi. Alalxusus turkiy devoni bordurkim, anda toza mazmunlar topib, aytibtur va masnaviy kitobi ham borkim, oti «Mubayyin»dur. Til bilur dono xalq orasida aningdek latoyif yoʻqtur. Va Xoja Ahror aytgan risolakim, aning oti «Volidiya»dur, oʻshal podshoh nazm qilibtur. Ushbu kitobkim, «Boburiya»dur, Bayramxonni oʻgʻli Mirzoxongʻa buyurdilarkim, turkiydin forsiygʻa kelturgilkim, turkiy bilmogʻon xaloyiqqa oson boʻlgʻay. Ul podshoh musiqa ilmidin ham xabari bor edi va bu ruboiyni forsiy aytib edilar:

(392 a) Darveshonro agar na az xeshonem,
Lek az dilu jon muʼtasidi eshonem.
Dur ast magoʻy shohy az darveshy,
Shohem, vale bandai darveshonem.

Va forsiyda bu matlaʼni ham aytubturlar:
Halok mekunadam furkati tu donistam,
Vagarna raftan az in shahr metavonistam.

Va bu matla' ham alarningdur:
To ba zulfi siyahash dil bastam,
Az parishonii olam rastam.

Va ul podshoh aruz va qofiyagʻa ham risolalari bor va ul jumladin, «Mufassal» degankim, ushbu fan sharxi boʻlgʻay, koʻpdin-koʻp yaxshi tasnif qilibturlar.

Va ul podshohgʻa toʻrt oʻgʻul va uch kiz Tengri taolo karomat qilib erdikim, oʻgʻlonlar: Muhammad Humoyun podshoh va Komron mirzo va Mirzo Askariy va Mirzo Hindol edilar. Va kizlar: Gulrangbegim va Gulchehrabegim va Gulbadanbegim edilar. Ushbu uch qiz bir onadin edilar.

Va bir necha ahli tabʼkim, ushbu podshoh doimul avqot suhbatdin ayru qoʻymas edi, bulardur: Abulbaqokim, (392 b) ilmi hikmat bobida bebadal edi. Va Shayx Zayn sadrkim, Zayniddin Xavofiyni nabirasi erdi: xiddati tabʼi bor edi, nazm va inshodin saliqalig' va Humoyun podshoh zamonida umarolig' ham topib edi. Va Shayx Abulvohid Forigʻiykim, Shayx Zayn Xavofiyni abasi boʻlur edi, xushtabʼ va sheʼr ham aytur edi. Va Sulton Muhammad koʻsakim, Mir Alisherning musohiblaridin erdikim, podshoh suhbatida izzat topib, sarafroz boʻlub erdi. Va Mavlono Shixrb Muammoyikim, «Faqiriy» taxallus qilib edi, fazoyil va sheʼrdin nasibasi bor edi. Va Mavlono Yusufi tabibkim, ani Xurosondin tilatib

edilar, nabz koʻrmogʻdin va tashxis kilmogʻ aning ishi edi. Va Surx Vadoiykim, turkiy va forsiyda nazm aytur edi. Va Mullo Bakriyni saliqasi koʻp erdi va «Mahzanul asror» vaznida podshoh otigʻa masnaviy aytib edi. Va Xoja Nizomiddin Ali Xalifa xizmat va maxramiyat va vazoratka akd va tadbiri bor edi va podshoh olida xurmat va izzati oncha bor erdikim, koʻp soʻzi maqbuli tab' boʻlur edi va tibdin ham saliqasi bor edi. Va (393a) Mir Darvesh Muhammad sorbonkim, Xoja Ahrorni yaxshi muridlaridin edi, xushsuhbat kishi erdikim, fazilatdin ul borgohda kurb va e'tibor topib edi. Va Xondamir muarrixkim, turfa kishi edi. Tasoniflari borkim, xalq orasida mashxurdur: «Habib-us-siyar» va «Xulosat-ul-axbor» va «Dasturul anvor» va oʻzga tasniflaliri *ham* bor. Va Xoja Kalonbek umarolardin erdi va podshoh xizmatida oʻlturur edi, fazoyil va *saxiylig' bo*bida mumtoz. Va aning inisi Kichik Xoja muhrdor va xos ahlidin erdi va podshoh xizmatida bu ham oʻlturur edi. Va Sulton Muhammad doʻldoy ulugʻ umarolari edi. Xushxulq kishi edi.

«Vallohu bi-kulli shayin alim».

Hindistondan gʻolib podshoning koʻl ostiga kirgan joylar daromadining taxminiy hisobi

Satlaj suvining narigi tomoni, Bhira, Lahoʻr Siyalkot, Dipalpur va boshqalar sarkori: uch karur oʻttuz uch lak oʻn besh ming toʻqquz yuz sakson toʻqqiz [33 315 989] tanga.

Sahrind sarkori: bir karoʻr yigirma toʻqqiz lak oʻttiz bir ming toʻqqiz yuz sakson besh [12 **931** 985] tanga.

Xisori Feruza sarkori: bir karoʻr oʻttuz lak etmish besh ming bir yuz etmish toʻrt toʻqqiz lak ellik ming ikki yuz ellik toʻrt [13 075 174] tanga

Dehli poytaxti va Miyoni duob sarkori: uch karur oltmish toʻqqiz lak ellik ming ikki yuz ellik toʻrt [36950254] tanga.

Mevat sarkori [bu - Iskandar zamonida qoʻshilmagan]: bir karoʻr oltmish toʻqqiz lak sakson bir ming oʻttiz yuz oʻn toʻqqiz [16 981 000] tanga.

Biyona sarkori: bir karo‘r qirq to‘rt lak o‘n to‘rt ming to‘qqiz yuz o‘ttiz [1441493] tanga

Agra sarkori: yigirma to‘qquz lak etmish olti ming to‘qqiz yuz o‘n to‘qqiz (2 976 919] tanga.

Miyona viloyat sarkori: ikki karo‘r to‘qson bir lak un tuqqiz [29 100 019] tanga.

Gvaliyar sarkori: ikki karo‘r yigirma uch lak ellik etti ming to‘rt yuz ellik (22 357 4501 tanga.)

Kalpiy, Sihunda va boshqalar sarkori: to‘rt karur yigirma sakkiz lak ellik besh ming to‘qqiz yuz ellik [42 855 950] tanga.

Qanno‘j sarkori: bir karo‘r o‘tgiz olti lak oltmish uch ming uch yuz ellik sakkiz [13 663 538] tanga.

Sanbal sarkori: bir karur o‘ttiz sakkiz lak qirq to‘rt ming [13 844 000] tanga.

Laknur va Baksara sarkori: bir karo‘r [kasri bilan] o‘ttiz to‘qqiz lak sakson ikki ming to‘rt yuz o‘ttiz uch [13 982 433] tanga

Xayrobod sarkori: o‘n ikki lak oltmish besh ming [1 265 000] tanga.

Avad va Bahrayij sarkori: bir karo‘r o‘n etti lak bir ming uch yuz oltmish to‘kkiz [11 701 369] tanga.

Jo‘npur sarkori, to‘rt karo‘r sakson sakkiz ming uch yuz o‘ttiz uch [40 088 333] tanga.

Karra va Manikpur sarkori: bir karo‘r oltmish uch lak yigirma etti ming ikki yuz sakson ikki [16 327 282]tanga.

Bihar sarkori: to‘rt karo‘r besh lak oltmish ming [40 560 000] tanga.

Sarvaar sarkori: bir karo‘r ellik besh lak o‘n etti ming besh yuz olti yarim [15 517 5061/2] tanga.

Saran sarkori: bir karo‘r o‘n lak o‘n sakkiz ming uch yuz etmish uch [11 018 373] tanga

Chaparan sarkori: bir karo‘r to‘qson sakson lak sakson olti ming oltmish [19 086 060] tanga

Kandla sarkori: qirq uch lak o‘ttiz ming uch yuz [4 330 300] tanga.

Raaja Rup Narayan chegarasi o‘rtaligidagi Tirxut sarkori: ikki lak ellik besh ming [255 000] kumush tanga, yigirma etgi lak ellik ming [2 750 000] qora tanga.

Chatsu, Malanadagi Rantanbo‘r Bo‘liy sarkori: yigirma lak [2 000 000]

Nagur sarkori.

Raaja Bikramajit [Rantanbo‘rdan] sarkori.
Kalanjariy sarkori.
Raaja Sing Dev sarkori.
Raaja Bikam Dev sarkori.
Raaja Bikam Chand sarkori.

Zahiriddin Muhammad Bobur farmoni*

(Kitobning 221—222 sahifalaridagi forscha matnning tarjimasi.)

Sabablar surati in’ikosining to‘planish joyi va sadoqat, to‘g‘rilik injulari naqshining xazinasi bo‘lgan aqd egalarining fikr oyinasi bu ma’ni chechaklari javharining naqshini o‘ziga olurki, inson tabiati o‘zining yaratilishi bo‘yicha nafs lazzatlariga moyildir, zavq keltiruvchi yoqimli narsalarni tark etish Xudoning tavfiq berishiga va osmoniy ko‘makka bog‘liq Bashar nafsi yomonlikka mayl etishdan uzoq emas. «Nafsimni poklay olmadim, chunki nafs yomonlikka amr etguvchidur». Undan qaytish bag‘ishlovchi Malikning lutf-marhamatidan boshqa mumkin emas. Bu Ollohning ehsonidir, kimga xohlasa, bahsh etadi, Olloh katta ehson egasidir».

Bu so‘zlarni ifodalashdan va bu gaplarni bayon qilishdan g‘araz shuki, insonlik taqozosi, podshohlar rasm-rusumi, podshohlik lavozimi, mansabdorlar odati bo‘yicha shohdin tortib sipohiygacha go‘zal yoshlik kunlarida shariat man’ qilgan ba’zi narsalarga va ayrim o‘yin-kulgilarga ruju qilinardi. Bir qancha vaqtdan keyin pushaymonlik kunlari kelib, ularni bitta-bitta tark qilinar va chin tavba bilan ularga qaytish eshigi yopilar edi.

Ammo, maqsad va matlablarning muhimi va buyugi bo‘lgan ichkilikdan qaytish tavbasi «har ish vaatiga bog‘lik» degan parda ostiga bekinib, yuzini ko‘rsatmas edi, toki bu yaxshi soatda zo‘r g‘ayrat bilan urush ehromini bog‘lab, shavkatli islom askarlari yordamida kofirlarga qarshi jangga kirishganimizda g‘ayb ilxrmchisi va xdkikat jarchisidan «Imon keltirganlarga vaqt kelmadimiki, qalblarini Ollohning zikri bilan yumshatsalar?» mazmuni eshitilib gunoh va sarkashlik asbobini ildizidan qo‘porib tashlab, tavba eshiklarini to‘liq jiddiyat bilan qoqdiq tavfiq yo‘llovchisi «Kimki astoydil eshik qoqsa, kiradi» mazmuniga muvofiq ikbol eshigini ochdi va bu urushni nafsga qarshilik ko‘rsatishdan iborat bo‘lgan zo‘r urush bilan boshlashni buyurdi.

Alqissa, «Ey rabbim, nafslarimizga g‘ul qildik»ni ixlos tiliga keltirib, «Sening oldingda tavba qildim va men musulmonlarning

birinchisiman» degan gapni dil lavhasiga naqsh qildik. Koʻngil xazinasida mahfiy qolgan ichkilikdan qaytish tavbasi istagini yuzaga chikardik.

Zafar nishonli xodimlar muborak hukm yuzasidan koʻplik va ziynatda yuksak yulduzidek boʻlgan, goʻzal majlisni bezab turgan oltin va kumushdan yasalgan may idish va qadahlar va boshqa asboblarni erga urib, Xudo xohlasa, yakinda sindirishga muvaffaq boʻladiganimiz butlar kabi, pora-pora qilib, har birini miskin va bechoraga berdilar. Qabul qilinishga yaqin boʻlgan bu tavba barakatidan dargoh muqarrablaridan koʻplari «kishilar podshohlari izidan boradilar» taqozosicha, bu majlisning oʻzidayoq, tavba sharafiga erishdilar va may ichishdan butunlay qaytdilar. Xudoning buyruq va kaytarishlariga boʻysunib, chekinuvchilar holiga qadar toʻda-toʻda boʻlib, soat sayin shu saodat bilan baxtiyor boʻlmoqdalar. Umid shuki, «Yaxshilikka undovchi kishi — yaxshilik kilgan kishiday» deganlari kabi bu ishlarning savobi xushbaxt podshohning hayotiga oid boʻlgʻay va bu saodat barakatidan olgʻa bosish va gʻalaba kundan-kunga orta borgay.

Bu orzu va bu osoyishtalik toʻla-toʻkis oxiriga etgandan keyin, olam boʻysunishi lozim boʻlgan farmon ijro sharafiga erishdiki, tinch saxlangan mamlakatda (Xudo ofat va xavflardan omon qilsin) mutlaqo hech bir kishi ichkilik ichishga urinmasin, uni hosil qilishga tirishmasin, ichkilik yasamasin, sotmasin va olmasin, oʻzida saxlamasin, eltmasin va keltirmasin: «Ichkilikdan qochinglar, shoyadki, najot topsangizlar».

Bu gʻalabaning shukronasi va bu chin tavbaning qabul darajasiga erishmogʻining sadaqasi uchun, podshohlikning baxshish daryosi joʻsh urib, olam obodonligi va kishilik obroʻyi boʻlgan karam toʻlqinlarini paydo qildi: butun mamlakat boʻylab, oʻtgan sultonlardan qolib kelgan va daromadi haddan ortiq koʻp boʻlgan t a m gʻ a n i, oʻzi ham shariat qoidalaridan tashqari boʻlgani uchun musulmonlar ustidan olib tashlab, farmon sodir boʻldiki, hech shahr, qishloq, yoʻl, koʻcha, guzar va bandarlarda tamgʻa olmasinlar va undirmasinlar, ham bu hukmning qoidalariga oʻzgartish kirgizmasinlar: «Kimki buni eshitgandan keyin oʻzgartirsa, gunohi oʻzgartiruvchilarga boʻladi».

Podshohning mehribonchiligiga sigʻingan turk, tojik, arab, ajam, hindi, forsiy fuqaro va sipoh — butun millatlar, hamma inson toifala*ri bu mangu bahshishga suyanib, umid tutib* abadiy*likka birikkan davlatimiz duosiga mashgʻu* boʻlsinlar va bu hukmlar ijrosidan tashqari chiqmasinlar va burilmasinlar, farmonga mufiq ish olib borsinlar. Bu hukm ulugʻ podshoh imzosi bilan etishsa, e'timod qilsinlar.

Amri oliy bilan 932 (hijriy) yili jumodiul avval oyining 24-nchi kunida yozildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur g‘oziy farmoni

(Qo‘lyozmaning 223-228-saxifalardaga forscha matn tarjimasi)

Tangri ne’matlarining ketma-ket kelib turishi unga shukr va sano aytishning ko‘payishiga boisdir. Tangriga shukr va sano aytishning kupayishi Tangri ne’matlarining ketma-ket kelib turishining sababidir. Har ne’matga biror shukr lozim va har shukrga uning ketidan biror ne’mat. Shukr lavozimlarini ado qilish inson qudratidan yuqori va iqtidor egalari uning marosimini joyiga qo‘yishdan ojizdir. Ayniqsa, shukr shunday bir ne’mat muqobilida bo‘lsaki Dunyoda hech bir boylik undan buyukroq va oxiratda biror yaxshilik undan go‘zalroq bo‘lmasa. Bu esa, kuchli kofirlarga g‘alaba krzonish va mag‘rur fojirlarga ustun kelishdan boshqacha bo‘lmaydiki, bularga o‘xshashlar to‘g‘risida «Ular kofirlar va fojirlar» degan oyat ingandir va aqd egalarining o‘tkir ko‘zlariga bu g‘alabadan ko‘ra yaxshiroq saodat ko‘rinmaydi.

Xudoga shukrki, tug‘ilgandan to shu damgacha xayrixoh xotir va to‘g‘rilik istar ko‘ngilning asl matlabi va tub maqsadi bo‘lib kelgan u buyuk saodat va u ulug‘ baxshish bu muborak kunlarda buyuk Tangrining lutf-karam borgohidan yuz ko‘rsatib qoldi. Beminnat va beillat mushkullarni ochuvchi va fayz sochuvchi yangidan zafar kalidi bilan fayz eshiklarini g‘alaba qozongan shohimizning umid chehralariga ochdi, sevinchga to‘lgan qo‘shinlarimizning atoqli nomlari izzatli g‘oziylar daftariga yozildi va islom tug‘i zafaryob lashkarlarimizning madadi bilan ko‘tarilish va yuksalish avjiga etdi.

Bu saodat va davlatning sodir va zohir bo‘lishi shunday yuzaga keldi: islom tayanchi bo‘lgan askarlarimiz qilichlarining shu’lasi fath va zafar nurlari bilan hind mamlakatlarini munavvar qilgandan keyin, ilgarigi «Fatxnoma»larda bayon qilinganideq muvaffaqiyat qo‘llari g‘alaba nishonli bayroqlarimizni Dehli, Agra, Tunpur, Hariyd, Bihar va boshqa o‘lkalarda ko‘tardi. Xalqlarning ko‘pchilik musulmon va kofir toifalari bizning qutlug‘ podshohligimizga buysunib, qullik yo‘liga sadoqat va ixlos kadamini quydilar.

Ammo Raana Sangaa kofir o‘tgan vaqtlarda qutlug‘ podshohligimizga bo‘ysunganligini iqror qilib kelgan bo‘lsa ham, hozirda «u tortindi va kibrlandi va kofirlar jumlasidan bo‘ldi» mazmuniga muvofiq shayton sifat bosh tortib bizdan ajralganlarga boshliq bo‘ldi va

shu bilan bir qancha toifalarning birikishiga sababchi buldiki, ba’zilarining gardanida zunnor tavqi va ayrimlari murtadlik tikani mehnatiga gariftor edi. U mal’un kofirning istilosi hind viloyatida shu martabada ediki, podshohlik davlatining quyoshi porlashdan burun va shahanshohlik xilofati nurining barq urishidan ilgari, shu bilan birga, katta raajalar va raaylar bu qirg‘inda uning farmoniga bo‘ysunganlari holda bu urushda uning jilovida bo‘lgan va murtadlik bilan tavsiflangan xokimlar va yulboshchilar o‘z ulug‘liklarini nazarda tutib hech bir qirg‘inda unga bo‘ysunmaganlar, balki u bilan birgalashmaganlar. Va hech bir safarda suxbatdoshlik va rafiqlik yo‘lini tutmaganlar. Bu keng o‘lkaning barcha ulug‘ sultonlari, chunonchi Dehli sultoni, Gujarat sultoni, Mandu sultoni va boshqalari boshqa kofirlar bilan birgalashmay, u buzuqi bilan qarshilik ko‘rsatishdan ojiz bo‘lib, xiyla yo‘sunidagi muloyimlik iulini tugab, u bilan kelishuvchilik qilib kelganlar. Kofirlik tug‘ini islom mamlakatlarining ikki yuzga yaqin shahrida tikkan edi. Masjid va ibodatxonalarni harob qilib u joylardagi mo‘minlarning xotin, bola-chaqalarini asir qildi. Uning quvvati voqiiy holatdan o‘tib, shu darajaga bordiki, Hindda qaror topgan qoidaga ko‘ra, bir laklik viloyatni yuz suvor va bir karo‘rli viloyatni o‘n ming suvor e’tibor viladilar, u kofirlar sardorining qulga kiritgan mamlakatlari o‘n karo‘r etishdi. Bu (daromad) bir lak suvor o‘rnida bo‘ladi.

Bu kunlarda mashhur kofirlarning ko‘pginasi hech qachon hech bir ma’rakada unga madad bermaganlari holda, islom askarlariga dushmanliklari jihatidan uning buzuq tabiat lashkarlari safini orttirdilar. Chunonchi, xuddi tutunday sarkashlik da’vosida bo‘lgan va turli joylar kofirlarining boshlovchisi hisoblangan o‘nta mustaqil hokim u yaramas kofirga kishan va zanjirday yopishib oldi. U o‘nta bashoratlanganlar qarshisiga chiaib, yomonlik tug‘ini yoygan o‘nta kofirning karamlari va qo‘shinlari hamda g‘oyat keng viloyatlari bor edi. Chunonchi, Salohiddin o‘ttiz ming suvorali, Raval O‘day Sing Bagariy o‘n ikki ming suvorali, va Mediniy Rav o‘n ikki ming suvorali, Hasanxon Mevatiy o‘n ikki ming suvorali, Barmal Idriy to‘rt ming suvorali, Nripat Hara etti ming suvorali, Satraviy Keychiy olti ming suvorali, Dharam Dev to‘rt ming suvorali, Birsing Dev to‘rt ming suvorali viloyatga ega edi.

Mahmudxon Iskandarxon o‘g‘lining viloyat va qishlog‘i bo‘lmasa ham, sardorlik umidida taxminan o‘n ming suvoriy jam’ qilgan edi. Sog‘lomlik va omonlik vodiysidan uzoqlashganlarning hamma to‘plami, Hind qishloq va viloyatida davom etib kelgan qoida bo‘yicha, hammasi bo‘lib, ikki lak bir ming bo‘lgan edi.

Alqissa, u mag‘rur ichi qora kofir bag‘ri qattiq kofirlarning ko‘ngillarini yuzaki biriktirib, musulmonlarga qarshilik ko‘rsatish va ular bilan urishish hamda payg‘ambar alayhissalom shariatining asoslarini emirish holatiga o‘tdi. Podshohning jangchi askarlari Xudoning balosiday u ko‘zsiz dajjollar boshiga yopirilib, «qazo etishsa, ko‘z ko‘r bo‘ladi» degan hukmni xulq va nomus egalarining o‘tkir nazarlariga manzur qildilar va «kimiki din uchun urush qilsa, albatta u o‘z nafsi uchun urush qilgan bo‘ladi» oyatini mulohaza qilib, «kofirlarga va munofiqlarga qarshi urushing» degan bajarilishi lozim bo‘lgan hukmni amalga oshirdilar.

933 (hijriy) yil jumodius soniy oyining 13-nchi shanba kuni Bayana muzofotining Kanva mavzeidagi tog‘ atrofida dushmandan ikki kuro‘h masofada g‘alaba nishonli islom lashkarining chodirlari tiqildi. Islom suvoriylarining hashamat va dabdabalari din dushmanlari va kofir la’inlarning quloqlariga etishi bilan muhammadiy millat Muholiflari, ahli islom ka’basini buzishga bel bog‘lagan «ashobi fil»deq tog‘ jussa va dev xaybat fillarni o‘zlariga madadgor va tayanch qilib, hammalari bir jon bir tan bo‘lib, o‘z buzuqi lashkarlarini tartibga soldilar.

(N a z m)

Zalil xindilar, «ashobi fil» kabi, o‘z fillariga mag‘rur bo‘ldilar.

Hammalari ajal tuniday xunuk va shum, tundan qora va yulduzlardan ko‘proq edilar.

Hammalari xuddi olovday, lekin tutun kabi kekkayib, ko‘m-ko‘k osmonga bosh tortgan edilar.

Otliq va yayov, xuddi chumoliday ming-minglab o‘ng va so‘ldan keldilar.

Urush qasdida engilmas o‘rdu tomon yo‘naldilar. Shijoat bo‘stonining daraxtlariga o‘xshagan g‘azotchi islom askarlari sanavbarday saf tortib, sanavbar shaklli po‘lat qalpoqlarining quyoshday porlovchi uchlarini, Xudo yo‘lida jang qiluvchilarning qalblarideq yuksaklik avjiga etkazdilar. Saflar Iskandar devoriday temirga aylangan va tuzilish payg‘ambar shariatining yo‘llari kabi to‘g‘ri va mustahkam edi. Quvvatining matonati «Go‘yoki tubdan bir-biriga chirmashib ketgan»; najot va baxtiyorlik «ular Xudodan bo‘lgan to‘g‘ri yo‘ldadirlar va ular najot topgandirlar» degan so‘zga muvofiq, ularning xos sifati edi.

(Q i t ‘ a)

Shahanshohning ra’yi kabi va barqaror, dinday kishilarda qo‘rquv yo‘qlikdan saflar rahnasiz. Uning bayroqlari hamma yoqqa yoyilgan, hammasi «Inna fatahra» (biz fath qildik) aliflariday.

Hushyorlik va ehtiyotkorlikni ko‘zda tutib, ko‘shinning old tomoniga qo‘yilgan tufakchilar va ra’dandozlarni Rum jangchilari tariqasida panalash uchun, arobalardan bir saf tartib berib, ular bir-birlariga zanjir bilan tutashtirildi.

Alqissa, islom askarlari shunday intizom va istehkom paydo qildilarki, buyuk aqd va yuksak falak uning tadbirchisi va tartib beruvchisiga ofarin o‘qidi.

Bu tartib va intizomni, kuvvat va istehkomni vujudga chiqarishda hazrat sultonning yaqini, xoqoniy davlatining suyanchig‘i Nizomiddin Ali Xalifadodning hamma sa’y-harakat va tadbirlari taqdirga muvofiq va barcha sardorlik va ish yuritishlari podshohning porloq ra’yiga maqbul tushdi.

Podshohning g‘ulda turishiga qaror berildi.

G‘ulning o‘ng tomonida: Madadga Xudoning lutfiga xos bo‘lgan saodatli qutlug‘ aziz katta birodar Chin Temur Sulton va Xudo nazariga manzur bo‘lgan katta aziz farzand Sulaymonshoh to‘g‘ri yo‘l egasi valiy nisbatli janobi Xoja Kamoliddin Do‘st Xovand, oliy saltanat tayanchi, eng yaqin va ixtisos egalarining zubdasi Kamoliddin Yunus Ali, xoslar tayanchi, komil ixlosli Jaloliddin Shoh Mansur barlos, xoslar tayanchi, ixtisos egalarining zubdasi Nizomiddin Darvesh Muhammad sorbon, xoslar tayanchi, chin ixlosli Shihobiddin Abdullo kitobdor va Nizomiddin Do‘st eshikog‘a o‘z o‘rinlarida karor topdilar.

G‘ulning chap tomonida: saltanat egasi, xalifalikka nisbatli Sulton Alovuddin Olamxon binni Sulton Bahlul Lo‘diy, hazrati sultonning yaqini, kengash va maslahatchi sadrlarning buyugi, islomning quvvati Shayx Zayni Havofiy, xoslar tayanchi, komil ixlosli Kamoliddin Muhib Ali, hazrati sulton yaqini, xoslar tayanchi Nizomiddin Turdibek (marhum Ko‘ch Ahmadbekning birodari), asilzoda va a’yonlar buyugi, ulug‘ xon Oroyishxon, mazkur Ko‘chbek marhumning o‘g‘li, Sherafgan, xalq o‘rtasida vazirlarning buyuk vaziri Xoja Kamoliddin Husayn va buyuk devon kishilari guruhidan har birlari mukarrar kilingan o‘rinda turdilar.

Barong‘orda aziz va ulug‘ farzand, saodatli va baxtiyor, saltanat va xilofatning e’zozlisi Muhammad Humoyun Bahodir o‘rnashib o‘ng tomoniga farzandi aziz saltanat egasi Qosim Husayn Sulton va xoslar tayanchi Nizomiddin Ahmad Yusuf o‘g‘loqchi va mamlakat ishonchi komil ixlosli Jaloliddin Hindubek qavchin, mamlakat ishonchi, chin ixlosli Jaloliddin Xisrav ko‘kaldosh, mamlakat ishonchi Qivombek O‘rdushoh xoslar tayanchi, komil e’tiqod va ixlosli Vali Xozin Qaroko‘zi, xoslar tayanchi Nizomiddin Pirquli Siystoniy, el o‘rtasida vazirlar

tayanchi Xoja Kamoliddin Pahlavon Badaxshiy, xoslar ishonchlisi Nizomiddin Abdushshukur va a’yonlar ishonchlisi Iroq elchisi Sulaymon oqo va Siyston elchisi Husayn og‘a qaror topdi. Aytib o‘tilgan davlatli farzandimizning zo‘r g‘alabali chap tomonida olijanob Murtazoga nisbatli sayyid avlodi Mirhama, xoslar tayanchi Shamsiddin Muhammadiy ko‘kaldosh va Nizomiddin Xojagi Asad xondor ta’yinlashdilar.

Barong‘orda hind amirlaridan mamlakat tayanchi xonlarxoni Dilovarxon, a’yonlar tayanchi Malikdod Qaraniy va a’yonlar tayanchi shayxlar shayxi Shayx Guran — har birlari buyurilgan erlarda turdilar.

Islom shiorli ko‘shinning javong‘orida oliy darajali payg‘ambarning eng zubda avlodi Sayyid Mahdiy Xoja, eng aziz va ulug‘ birodar Muhammad Sulton mirzo, saltanat egasi va xilofat nisbatli Odil Sulton Mahmud Sulton o‘g‘li, mamlakat ishonchi, komil ixlosli Muizziddin Abdulaziz miroxo‘r, mamlakat ishonchi Shamsiddin Muhammad Ali jang-jang, xoslar tayanchi, komil ixtisosli Jaloliddin Qutluqqadam qaravul, xoslar tayanchi, komil ixlosli Jaloliddin Shoh Husayn Borakiy mo‘g‘ul g‘onchi va Nizomiddin Jonibek Muhammadbek atka saf tortdilar.

Bu tarafda hind amirlaridan sultonlar xulosasi Kamolxon va Jalolxon mazkur Sulton Alovuddin o‘g‘illari, a’yonlar ishonchlisi Alixon Shayxzoda Farmuliy va a’yonlar ishonchlisi Nizomxon Bayana ta’yin bo‘lgan edilar.

To‘lg‘ama uchun xoslar ishonchi komil ixlosli Turdika va Malik Qosim Bobo Qashqaning birodari barcha mo‘g‘ul to‘dalari bilan — burong‘or tomonida; xoslar tayanchi, to‘g‘ri ixlosli Mo‘min atka, xoslar tayanchi Rustam turkman boshlig‘ xos askarlardan bir to‘dasi bilan javong‘or tomonda nomzod bo‘ldilar. Xoslar tayanchi komil ixlosli, ixtisoslilarning sarasi Nizomiddin Sulton Muhammad baxshi islom g‘oziylari a’yon va arkonlarini tayinlangan joylarida saxlab, o‘zi bizning hukmlarimizni eshitishga tayyor turardi. Tavochi va yasovullarni tevarak-atrofga yuborib, askar va sipoxiylarni zabt qilish bobidagi hukmlarimizni buyuk sultonlarga, izzatli amirlarga va hurmatli g‘oziylarga etkazib turardi.

Qo‘shin kerak-yarog‘i barpo va muhayyo bo‘lib, har kishi o‘z joyiga borib turganda, so‘zsiz bajarilishi lozim bo‘lgan sharafli farmon sodir bo‘ldiki, hech kim buyruqsiz turgan o‘rnidan qimirlamasin va ruxsatsiz urushga kirishmasin.

Mazkur kundan bir qismi o‘tgan edi, ikki muqobil tomon bir-biriga yaqin kelib, urush boshlanib ketdi. Ikki tomon g‘uli, go‘yo nur va zulmat

kabi, bir-birlariga qarshi turib, burong‘or va javong‘orda shunday zo‘r urush bo‘ldiki, er yuziga zilzila va yuksak osmonga g‘ulg‘ula tushdi. Kofirlarning buzuqi javong‘ori islomning muborak askari burong‘ori tomon yo‘nalib, Xisrav ko‘kaldosh, Bobo Qashqaning birodari Malik Qosim ustiga hujum qildilar. Eng aziz va ulug‘ birodar Chin Temur Sulton buyruq bo‘yicha ularning yordamiga borib, mardona urush boshladiki, kofirlarni joyidan uloqtirib, qalblari ketigacha deyarlik siljitib yubordi. Juldu (g‘alaba in’omi) u aziz birodarning nomiga bo‘ldi. Zamona nodiri Mustafo Rumiy ulug‘ yaratuvchining inoyat nazariga manzur bo‘lgan, qaytaruvchi va buyuruvchi malikning lutf-karamlari bilan ixtisos topgan baxtiyor va eng aziz farzandimiz Muhammad Humoyun Bahodirning g‘ulidan arobalarni oldinga keltirib, kofirlarning ko‘shinlari saflarini tufak va zarbzan bilan o‘z qalblaridek chilchil qildi. Xuddi urush paytida aziz va ulug‘ birodar Qosim Husayn Sulton, xoslar tayanchi Nizomiddin Ahmad Yusuf va Kivombek farmon olib, ularning yordamiga bordilar. Kofirlarning guruhlari o‘qtin-o‘qtin o‘z kishilari yordamiga etib turardilar.

Biz ham mamlakat ishonchi Jaloliddin Hindubekni, uning ketidan xoslar tayanchi Muhammadiy ko‘kaldosh va Xojagi Asad jondorni va undan keyin oliy saltanat tayanchi va xos yaqin Jamoliddin Yunus Ali, xoslar tayanchi komil ixlosli Jaloliddin Shoh Mansur barlos va xoslar tayanchi Shihobiddin Abdullo kitobdorni va ular orkdsidan xoslar tayanchi Do‘st eshik-og‘a va Shamsiddin Muhammad Xalil axtabegini ko‘makka yubordik.

Kofirlarning burong‘ori necha martabadan islom ko‘shini javong‘ori tomon hujum qilib, o‘zlarini najot egalari g‘oziylarga etkazdilar. Har gal azamat g‘oziylar ba’zilarini zafarli o‘qlr zahmi bilan tamug‘ga yuborib, bir kismini qaytardilar. Xoslar tayanchi Mo‘min atka va Rustam turkman badkirdor kofirlarning zulmatshior qo‘shinlarining orqasidan yo‘naldilar. Navkarlar boshlig‘i xoslar tayanchi, to‘g‘ri ixlosli Xoja Mahmud Ali atka va hazrati sultonning yaqini, xoqoniy davlatining ishonchi Nizomiddin Ali Xalifani o‘shalar ko‘magiga yubordik. Aziz va ulug‘ birodar Muhammad Sulton mirzo, saltanat egasi Odil Sulton, mamlakat ishonchi Muizziddin Abdulaziz miroxo‘r, Jaloliddin Qutluqqadam qaravul va Shamsiddin Muhammad Ali jang-jang va xoslar tayanchi Shoh Husayn Borakiy mo‘g‘ul g‘onchi mahkam turib, urush qildilar. El aro buyuk vazirlar vaziri Xoja Kamoliddin Xusaynni devon kishilari guruhi bilan ularning ko‘makiga yubordim. Barcha jangchilar to‘liq sa’y va g‘ayrat bilan urushga rag‘bat ko‘rsatib, «Ayt, ikki

ezgulikdan boshka biror narsani bizdan kutadilarmi?» degan oyatni nazari e’tiborga oldilar va jon berish yurishini qilib, jon olish bayrog‘ini ko‘tardilar.

Urush-o‘ldirish uzoqqa cho‘zilib, oxiri ko‘rinmas bo‘lgandan keyin, ijrosi majburiy farmon etishdiki, zanjirlangan sherday aroba ketida turgan podshohga xos askarlardan jangovar yigitlar, yakdillik o‘rmonida yotgan arslonlar g‘ulning o‘ng va so‘lidan chiqib, tufakchilarning joyini o‘rtada qoldirib, ikki tomondan jang qilsinlar. Ular ufq pardasida ko‘ringan tong yorug‘ideq aroba ketidan chiqib hujum qildilar. Manxus kofirlarning shafaq tusli qonlarini falak gumbaziga o‘xshagan ma’raka maydonida to‘kib, ko‘pchilik sarkashlarning boshlarini tan falagidan yulduzday maxv qildilar.

Zamona nodiri Ustod Aliquli o‘z kishilari bilan g‘ulning oldida turib, mardonalik ko‘rsatib, temir qo‘rg‘ondek kofirlar safiga shunday katta jussali toshlarni otardiki, agar u toshni amallar tarozisining pallasiga solsalar, egasi «Kimning toshi og‘ir kelsa, u yaxshi turmushda yashaydi» degan nom oladi va agar qattiq tokka va baland tepaga otsalar «taralgan yungday» tit-pit qilib yuboradi. Mana shunday tosh, tufak va zarbzan otish bilan ko‘pchilik kofirlar jismining binolarini qulatdi.

Podshoh g‘ulining tufakandozlari, buyruq bo‘yicha, arobadan maydon o‘rtasiga kelib, har birlari kofirlardan ko‘piga o‘lim zaharlarini ichirdilar. Piyodalar zo‘r xatarli o‘ringa kirib o‘z nomlarini o‘rmon sherlari va mardlik maydonining botirlari o‘rtasida mashhur qildilar.

Bu ahvol munosabati bilan hazrati Xoqondan, g‘ulning arobalarini ilgari surishga farmon bo‘ldi. Shaxsan podshohning o‘zi, o‘ng tomondan fath va davlat va so‘l tomondan iqbol va nusrat bo‘lgani holda, kofirlar ko‘shini tomon ko‘zg‘aldi. Tevarak-atrofdan zafar nishonli qo‘shin bu holni mushohada qilib, zo‘r ko‘shin dengizida daxshatli to‘lkin ko‘tarildi va bu dengizning barcha naxang baliqlari shijoatini yuzaga chiqardi. G‘ubor zulmati butun maydonni qora bulut kabi qoplab, qilichlarning yaraqlashi chaqmoq chaqishdagi yaltirashdan ham o‘tib ketdi. Gardning ko‘tarilishi kun yuzini oynaning orqa tomoniday benur qilib quydi, kaltak uruvchi bilan kaltak eguvchi, g‘olib bilan mag‘lub aralashib ketib, birini biridan ajratish qiyin bo‘ldi. Zamona sehrgari shunday bir kechani nazarga keltirdiki, unda Tiyrdan boshqa sayyora, yo‘lida mahkam turgan suvoriylardan tashqari turg‘un yulduzlar ko‘rinmas edi. (N a z m:)

Urush kuni krnning nami (er ostidagi) baliqqa, gard esa, (osmondagi) oyga etdi.

Bu keng dashtda otlarning tuyoqlari zarbidan er oltiga, osmon sakkizga aylandi.

G‘oziy jangchilar, ayni jon olib, jon berib turgan paytda g‘ayb nidochisidan: «Qayg‘irmang, umidsizlanmang, g‘amga tushmang — g‘alaba sizlarda» degan xushxabar eshitar, aniq xabarlar etkazuvchidan: «Ollohdan yordam va fath yakindir, mo‘minlarga bashorat kil» degan xushxabarni tinglardilar, shunday shavq bilan urush qilardilarki, yuqori olam farishtalaridan ularga tahsin nidosi etardi. Muqarrab farishtalar parvona kabi ularning boshlaridan aylanardilar. Ikki namoz orasida urush olovi shunday gurulladiki, u mash’allardan falaklarga bayroq ko‘tarilardi. Islom lashkarlarining burong‘or va javong‘orlari kofirlarning burong‘or va javong‘orlarini g‘ul bilan birlikda bir erga to‘pladi.

Nomdor jangchilarimiz g‘alabasi asarlari va islom bayrog‘ining yuqori ko‘tarilishi zohir bo‘la bergan sari, u mal’un kofirlar va yaramas dinsizlar bir muddat o‘z hollariga hayron bo‘lib turdilar. Oxirda jonlaridan ko‘ngil uzib, g‘ulning o‘ng va so‘lida hujumga o‘tdilar. So‘l tomonda ko‘proq xujum qilib, o‘zlarini yakin etkazdilar. Ammo shijoatli g‘oziylar savobni ko‘zda tutib, o‘q ko‘chatini har birlarining ko‘kraklari zaminiga o‘tqazdilar va hammalarini o‘zlarining krra baxtlari kabi orqaga qaytardilar. Bu holat nusrat va iqbol shabadalarini qutluq navvobliq davlatimiz chamaniga estirdi. Va *«Hakikatan,* biz sanga yorqin g‘alaba eshigini ochdik» mujdasini etkazdi. Fatzs, go‘zalining olamga oro beruvchi jamoli «Olloh senga ulug‘ nusrat bilan ko‘mak beradi» kokili bilan bezalib, parda ostida yashirinib turgan iqbol saodati yordam berib, bu holning guvohi bo‘ldi.

Buzuq hindlar o‘z hollarini mushkul bilib, «titilgan yungdek» sochilib va to‘zigan palosdek nobud bo‘ldilar. Ko‘plari o‘lib, ma’raka maydonida qoldilar, birmunchalari boshlaridan kechib cho‘llarda sarsonlikka tushdilar va qarg‘a-quzg‘unlarga emish bo‘ldilar. O‘lganlardan tepalar va boshlardan minoralar yuzaga keldi. Hasanxon Mevatiy tufak zarbi bilan o‘lganlar qatoriga tizildi. Shuningdek, xaloyiq sardori bo‘lib kelgan, yo‘ldan ozgan sarkashlarning ko‘plari o‘q va tufak tegib hayotlarini tugatdilar.

Jumladan, Udaypur viloyatining hokimi o‘n ikki ming suvoriyli Raval Uday Sing Bagariy; to‘rt ming suvoriyli Raay Chandarban Chavhon; olti ming suvoriyli Chanderiy o‘lkasining hokimi Bupat Rav mazkur Salohiddin o‘g‘li; to‘rt ming suvoriyli Manikchand Chavhan va Dilpat Rav; o‘ttiz ming suvoriyli Gangu va Karamsing va Dangursiy va yana har biri bir guruh boshlig‘i va shavkat ham shukuh egasi bo‘lgan

boshkalari tamug‘ga yo‘llandilar va bu botqoqlik o‘tidan eng chuqurlikka ketdilar. Kofirlarning mamlakati majruh va o‘lganlardan jahannamdek to‘ldi va jahannamning eng tubi do‘zax posboniga jon topshirgan munofiqlardan limmo-lim bo‘ldi.

Islom askarlaridan har kim bir tomonga borsa, har qaddamda bir sarkashning o‘ligini topar edi. O‘rdu qochuvchilar ketidan yugursa, har bir qadamini yanchilgan bir hashamatli gavdadan xoli topmas edi.

Hama hindular o‘ldirilgan xor-zor,
Tufak toshi bilan «ashobi fil»day.
Tanlardan tog‘lar bo‘ldi ayon,
Har bir tog‘da u chashmadan oqardi qon.
Zo‘r shukuhli saf o‘qining qo‘rqinchidan
Qochishardi har bir dashtu tog‘ tomon.

933 (xijriy) yil sha’bon oyining 25-nchisida bitildi.